

УКРАЇНА 1921
ЄВРОПА 1939

A sepia-toned portrait of a man with a mustache and goatee, wearing a dark suit and a white bow tie. He is looking slightly to the left of the camera.

Ольгерд Іполит БОЧКОВСЬКИЙ

ВИБРАНІ ПРАЦІ ТА ДОКУМЕНТИ

Том I

УДК 316.356.4(4)

Б866

Видавнична серія: «Україна. Європа: 1921–1939»

Редакційна рада: Роман Висоцький, Марк фон Гаґен, Ігор Галаґіда, Оля Гнатюк, Ярослав Грицак (*голова*), Андреа Граціозі, Олександр Зайцев, Сергій Плохій, Віктор Рибчук, Франк Сисин, Мирослав Чех, Юрій Шаповал

Науковий редактор: Оля Гнатюк

Серія виходить за підтримки Віктора Рибчука

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Програма дослідження сучасної історії України ім. Петра Яцика
Канадського Інституту Українських Студій (Університет Альберти)

Б866   **Бочковський Ольґерд Іполит. Вибрані праці та документи.**
Том I. – К.: Україна Модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. – 704 с.
(Сер. «Україна. Європа: 1921–1939»).

ISBN 978-966-378-575-2

Перший том вибраних праць українського соціолога Ольґерда Іполита Бочковського (1885–1939) містить три його ранні праці: «Фінляндія і фінляндське питання» (1916), «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії)» (1916) та «Національна справа (Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною)» (1918, 1920). У цих роботах науковець виклав свою концепцію національного відродження поневолених народів, їхнього перетворення у модерні нації та змагання за здобуття або відродження власної державності.

До тому включені також три статті Бочковського 1933 р. з критикою позиції західноєвропейських політичних діячів щодо Голодомору та терору в підрадянській Україні.

Видання розраховане на широке коло читачів.

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Упорядкування: *Оля Гнатюк та Мирослав Чех*

Біографічний нарис: *Ірина Каневська*

Примітки: *Ірина Каневська та Віталій Пономарьов*

Літературне редагування: *Віталій Пономарьов*

Іменний покажчик: *Віталій Пономарьов*

Коректор: *Христина Бедрик-Білан*

Верстка: *Ірина Риндюк*

Дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

© Ірина Каневська, біографічний нарис, 2018

© Журнал «Україна Модерна», 2018

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2018

ISBN 978-966-378-575-2

Зміст

<i>Оля Гнатюк та Мирослав Чех. Видання спадщини</i>	
Ольгерда Іполита Бочковського	5
<i>Ірина Каневська. Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії</i>	11
<i>Оля Гнатюк та Мирослав Чех. Ольгерд Іполит Бочковський:</i> «J'accuse!» («Я звинувачую!»).....	99
До п. Едуара Ерріо. Отвертий лист проф. О. І. Бочковського	105
Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні	109
Безхребетна Європа (Europa Invertebrata)	117
ПОНЕВОЛЕНІ НАРОДИ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, ЇХ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА АВТОНОМІЧНІ ПРЯМУВАННЯ (до національної справи в Росії).....	123
Передмова	123
I. Росія з національного погляду	131
II. Фіни та фінська справа	183
III. Польське питання	202
IV. Білоруси та білоруське відродження	224
V. Жидівська справа в Росії	232
VI. Румунське питання (Бессарабія)	249
VII. Литовці та литовська справа	274
VIII. Латиші та латиська справа	284
IX. Відродження естонського народу	294
X. Вірмени та вірменська справа	302
XI. Грузія та грузини	316
XII. Інородці	327
XIII. Мусульмансько-татарський рух	357
ФІНЛЯНДІЯ ТА ФІНЛЯНДСЬКЕ ПИТАННЯ.....	377
I. Значення фінляндського автономізму для поневолених «неісторичних» народів загалом	377
II. З історії Фінляндії. До національного відродження фінів	383
III. Нарис культурно-національного відродження фінського народу	389

IV. Суспільно-економічні відносини в Фінляндії	407
V. Фінляндське питання з державно-політичного боку	426
VI. Будуччина Фінляндії.....	462
НАЦІОНАЛЬНА СПРАВА (статті про національне питання	
в зв'язку з сучасною війною)	469
Передмова	470
I. Національно-визвольні рухи нового часу	
й «визвольники».....	471
II. Головні чинники й основні фази національно-	
відродних рухів.....	483
III. Соціалізм і національне питання	503
IV. Держава та нація (з політичної історії національної засади)	520
<i>Державотворчі елементи</i>	525
<i>Геополітичний фактор в житті держави</i>	526
<i>Економічно-автаркічний бік істоти держави</i>	530
<i>Держава та її структура</i>	534
V. Про націю взагалі й під державно-політично-правним	
оглядом зокрема	541
VI. Національно-визвольні прямування й існуючі типи	
держав	567
Замість кінця	598
<i>а) Декларація прав народів (Д. П. Н.)</i>	629
<i>б) Націологічний інститут (Н. І.)</i>	644
P.S.	653
Бібліографія праць Ольґерда Іполита Бочковського	655
Інформація про джерела та принципи видання	679
Іменний покажчик	681

Видання спадщини Ольгерда Іполита Бочковського

З-посеред плеяди українських інтелектуалів першої половини ХХ століття, які займалися національним питанням, Ольгерд Бочковський створив науково найбільш довершену теорію виникнення і розвитку націй, яку назвав націологією. Його теорія випередила на кількадесят років класичні студії над націєтворенням. Український вчений ще у міжвоєнному періоді вивчав т. зв. неісторичні нації, себто такі, які або взагалі не мали державності, або довгий час були її позбавлені. Без вивчення його наукової спадщини неможливо досліджувати й самі процеси зародження й розвитку націй, і історію науки, яка отримала згодом назву націєтворення.

У процесі національного відродження «неісторичних народів» Бочковський виокремив три фази («Фінлядія і національне питання», Відень, 1916): 1) «час національного пробудження, визначним моментом якого є поворот до рідної мови та заходи до її літературного вироблення»; 2) «доба економічної еманципації новопробудженого народу у напрямі визволення з чужинецького економічного ярма»; 3) «політичні прямування народу, котрий визволюється, чи то на лінії національної автономії в межах матірньої держави, чи то в напрямі власної державної самостійності».

Варто пригадати, що у 60-х роках ХХ ст. про три фази націєтворчого процесу т. зв. неісторичних націй написав чеський дослідник Мірослав Грох і посів місце класика світової науки. Роботи українського дослідника невідомі по сьогодні.

Автор «Вступу до націології» вважав, що процес національного пробудження притаманний не лише Європі, аналогічні явища відбуваються в Азії, Африці та Австралії. Свої тези він ілюстрував на великому фактичному матеріалі.

Ольгерд Бочковський залишив велику спадщину, яка нараховує десятки наукових розвідок і сотні публіцистичних статей. Частину

Його праць і досі не вдалося віднайти – ні в українських, ні в чеських, ні в польських архівах. Науковець володів близько двадцятьма мовами, а статті та розвідки писав українською, чеською, польською, російською та німецькою. За спеціальністю він був соціологом, у міжвоєнний період керував кафедрою соціології Української господарської академії в Подебрадах поблизу Праги.

Ольгерд Бочковський замолоду був учасником лівого демократичного руху на території Російської імперії; через загрозу арешту він був змушений емігрувати до Австро-Угорщини. Інтелектуально він продовжував школу Михайла Драгоманова. Його ментором був Томаш Гарріг Масарик – засновник і довголітній президент Чехословацької Республіки, ідейний ліберал та політичний мислитель.

Йдучи слідом за своїм чеським вчителем, Бочковський був прихильником «Пан-Європи», себто ідеї добровільного об'єднання європейських народів, яка чверть століття пізніше, після жахів Другої світової війни, лягла в основу ідеї створення Європейського Союзу. На думку Бочковського, справжнє об'єднання Європи неможливе без національної незалежності України. Саме Україну він вважав наріжним каменем, гарантом тривалості та успішності такого об'єднання. Сьогодні його міркування актуальні як ніколи: агресія Росії проти України показала, що тільки вступ України в Європейський Союз може зупинити надовго російський імперіалізм.

Автор «Вступу до націології» народився в Україні, але не був етнічним українцем. Українцем він став в еміграції; був палким патріотом, який ціле своє життя присвятив справі незалежності України. Бочковський був публічним інтелектуалом – людиною, глибоко заангажованою в політичні та громадські справи, пропагатором ідеї української незалежності за кордоном, кореспондентом різних закордонних видань, як україномовних, так і іншомовних. Під час Першої світової війни Ольгерд Бочковський співпрацював із Союзом Визволення України, згодом допоміг створити дипломатичне представництво Української Народної Республіки в Чехословаччині та став його співробітником. У 1920–1930-ті роки він підтримував зв'язок із Закордонною Делегацією Української соціал-демократичної робітничої партії, публікував статті в її журналі «Соціаль-Демократ».

У 1932 році Ольґерд Бочковський спільно з Ісааком Мазепою та Панасом Феденком видав брошуру «Будують чи руйнують?» (вона з'явилася під спільним псевдонімом «М. Петришин»), в якій автори рішуче розкритикували ідеологію, політичну практику та терористичні методи діяльності Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів. Брошуру було опубліковано у зв'язку з паціфікацією Галичини, яку восени 1930 року провела польська влада. Формальним приводом для неї стали підпали та нищення поміщицьких маєтків. Однак підпали мали місце на території всієї Польщі, не лише Галичини. Відповідальність за це як ціле-спрямовану акцію боротьби з Польською державою взяли на себе УВО та ОУН. Автори брошури чітко вказали на політичні, економічні та суспільні наслідки такого вчинку, як і «революційної стратегії» – «чим гірше, тим краще» (мовляв, гірші умови життя наближають національну революцію). Однак – як встановив Роман Висоцький – розповсюдження цієї брошури потрапило в Польщі під заборону. Здавалося б, таке рішення було нелогічним, адже автори засуджували і дії, і саму ідеологію ОУН та УВО. Але для адміністративної заборони вистачило, що автори критично ставилися до дій польської адміністрації загалом, а силову розправу з українським мирним населенням та легальними організаціями однозначно засудили.

Автори брошури виділили два значення терміну «націоналізм» для бездержавних та державних націй: «В кожному поневоленім народі слова “нація”, “національний” глибоко зворушують суспільну думку, бо всі верстви суспільства гостро відчують національну неволю. В поневоленім народі всі кляси, всі партії силою обставин є національно, а якщо хочете, “націоналістично” настроєні. Це є революційний, поступовий націоналізм, бо він бореться за свободу народу, проти його гнобителів. Через те назва ОУН – “націоналісти” – є безпідставна, неоправдана на українському ґрунті, бо нема українського незалежного політичного угруповання, яке б не ставило собі завдання – боротися за національну самостійність України, за національне визволення. У тих народів, що мають самостійні держави, “націоналістами” називають себе ті партії, які хочуть гнобити і завойовувати інші народи».

Впродовж 1933–1934 років Бочковський був співорганізатором акції допомоги голодуючим в Україні. Крім громадської активності,

він виступав також як публіцист, висвітлюючи трагедію Голодомору в серії резонансних тоді публікацій. Бочковський переконував своїх читачів і слухачів, що більшовизм, фашизм та нацизм – явища ідеологічно та політично споріднені. Саме тому він застерігав українців, зокрема молоде покоління, перед захопленням цими тоталітарними ідеологіями.

Готуючись до візиту в Канаду у 1936 р., Ольгерд Бочковський опублікував у тижневику «Український Голос», що видавався у Вінніпезі, статтю «Москва–Рим–Берлін. Трикутник світової небезпеки». Він стверджував, що, незважаючи на гостре ідеологічне протистояння, «всі три диктатури істотно незвичайно подібні, немов сіямські близнюки». «Всі диктатури, – написав Бочковський на завершення статті, – брешуть, щоб затаювати справжні свої побажання й завдання. Тому тільки політичні діти можуть вірити у прилюдні запевнення Сталіна, Муссоліні, Гітлера, що вони хочуть замирення й порозуміння, що Москва, Рим, Берлін резигнують зі своїх імперіялістичних плянів і примх, що з ними, – доки там панують сучасні режими, – можлива творча співпраця в інтересах усіх, а не лише їх. Ось чому я назвав ці три головні осередки найбільших диктатур – “трикутником світової небезпеки”. Москва – це безнастанна загроза суспільних путчів і авантур по цей бік радянського кордону. Рим, Берлін – військових авантур, що при теперішньому міжнародньому напруженню можуть легко привести до вибуху нової світової війни. Бо диктатура – це путч або війна. Тривкий мир й певне замирення світу може дати тільки демократія».

До кінця своїх днів Ольгерд Бочковський залишався переконаним демократом. З 1938 року, себто після поділу Чехословаччини, а згодом її захоплення нацистською Німеччиною, Бочковський міг публікувати свої статті лише в канадському «Українському Голосі». Особливу вагу в його доробку мав цикл статей «Б. Бернсон – поневолені народи та українська справа», що з'явився окремою книжкою 1939 року в Вінніпезі. Саме її можна назвати ідейним і політичним заповітом Бочковського (помер він восени 1939 року). Вчений з пієтетом ставився до постаті великого норвезького письменника Б'єрнстєрне Б'єрнсона, лавреата Нобелівської премії з літератури за 1903 р., який у 1906 р. в паризькому тижневику «Le Courier

Еурореен» опублікував відому статтю «Русини» на захист українського національного руху.

Проаналізувавши актуальність думки норвезького демократа і морального авторитета для українського народу, Ольґерд Бочковський закликав: «Саме тепер, коли після світової війни й революції Європа переживає немов якусь масову психозу, коли серед її народів прокинулися старі руйніницькі та дикунські інстинкти, коли повстали нові громадсько-політичні світогляди (большевізм, фашизм, гітлеризм), що, з одного боку відкидають всі основи дотеперішнього культурного розвитку, а з другого боку – будують своє світовідчужання на культі того самого “Сатани”, – тобто на обожуванню звірячої люті й непримиримого людоненависництва, – проти чого Бернсон все своє життя вів безоглядну боротьбу, – кажу саме тепер – ідеї та засади, яким служив цей скандинавський велетень, є знов актуальні, як ніколи, мабуть, досі. Бо ж власне на тлі безпросвітнього морального занепаду сучасної Європи та ідейної плутанини, що, немов страшна пошесть, захопили європейські народи і держави, світла постать великого норвезького лицаря правди й справедливості стає знову пророчою, повною віщунських передбачань, запорукою морального відродження людства, прямуючого назустріч кращій майбутності».

Ці міркування Бочковського залишаються актуальними й сьогодні, коли імперіалістична Росія та чимало європейських політичних сил хочуть відштовхнути Європу назад у 1930–1940 роки минулого століття.

***

Потреба перевидання інтелектуальної спадщини Ольґерда Бочковського назріла вже давно. Годі переоцінити вагу його ідейного спадку, хоч на разі він відомий лише поодиноким фахівцям. Тим часом без знання праць Бочковського наше уявлення про течії української політичної думки довоєнного періоду залишатиметься вкрай збідненим, затиснутим між двох сил: комунізмом та інтегральним націоналізмом. Про існування потужної лівої демократичної течії,

з якої виростає політична думка Бочковського, сьогодні майже забули. Так само, як про націонал-демократичні, ліберальні та до певної міри консервативні традиції.

Розвідки та статті Бочковського з'являлися друком у Відні, Києві, Празі, Львові, Вінніпезі, Варшаві, Мюнхені. Вже хоч би із цієї причини вони розпорошені й повинні бути зібрані в одному виданні. Публікація спадщини Ольґерда Бочковського є продовженням видавничої серії «Україна. Європа: 1921–1939», яку започаткувала робота Юрія Шаповала про Олександра Шумського, видана навесні 2017 року. У першому томі вибраних праць Ольґерда Бочковського друкуються найдавніші його праці. У наступних томах, запланованих на 2018 рік, передбачається оприлюднення інших його наукових праць, а також вибраних публіцистичних статей, листування та спогадів.

Оля Гнатюк та Мирослав Чех

Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії

Історія життя Ольгерда Іполита Бочковського починається з українського міста Долинської Херсонської губернії, що за сучасним адміністративним поділом входить до складу Кіровоградської області. У зв'язку з відкриттям там у 1884 р. нової вузлової залізничної станції Харківсько-Миколаївської лінії до цього майбутнього населеного пункту прибули спеціалісти-залізничники. Серед них було і подружжя Аполлона й Анни Бочковських – батьки майбутнього науковця. Як зазначає зберігач фондів Музею історії Долинського району Віктор Маруценко¹, станція від самого початку була маленькою і складалася з власне вокзалу, що мав невеличкий буфет, і магазину-складу для прийому та зберігання зерна; згодом добудували паровозне депо (стойло) на чотири потяги для ремонту й обслуговування рухомого складу. Майже поруч із вокзалом був двоповерховий житловий будинок на кілька родин залізничників, що організовували безперебійну роботу станції. Саме в ньому й оселилися новоприбулі. Більшість перших будівель станції були дерев'яними й до наших часів не збереглися.

Приблизно за рік, 1 березня 1885 р. родина Бочковських поповнилася двома хлопчиками-близнюками. У «Книзі реєстрації актів про народження римо-католицької церкви. Костел м. Єлисаветград. 1877–1893 рр.» під записами № 14 і № 15 за 1885 р. внесені імена Мечислава та Іполита – синів «мещан Аполлона Бочковского и Анны, урожденной Раецкой, законных супругов»². Життя на малолюдній

¹ В. Маруценко, «Станція Долинська і родина Бочковських», *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*, випуск IV (Кіровоград, 2015): 112, 113.

² Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 408, оп. 1, спр. 2, арк. 74. З невідомих причин у спогадах сучасників Бочковського, у документах Української Господарської Академії, в наукових дослідженнях і довідниках роком народження Ольгерда Іполита Бочковського іноді названий 1884-й.

залізничній станції³, яку в основному використовували для перевезення вугілля з Криворізького басейну, було складним і сповненим побутових проблем, а відсутність потрібного медичного обслуговування спричинила смерть Мечислава у десятимісячному віці від менінгіту.

Згодом, після народження 26 листопада 1887 р. сина Тадеуша⁴, родина переїхала на кілька років до Катеринослава. А 1899 р. обидва брати поступили до одного з найкращих навчальних закладів м. Єлисаветграда – Земського реального училища. Іполит був зарахований одразу до 4 класу за свідоцтвом Катеринославського реального училища, де навчався раніше⁵. Майбутній науковець був здібним учнем, і за успішність педагогічна рада звільнила його від оплати за навчання у додатковому класі. На державних іспитах у 1903 р. з усіх предметів, крім «російської мови», він отримав 5 балів⁶ і став одним із чотирьох учнів, нагороджених книгою «Путешествие Его Императорского Величества Наследника Цесаревича». Однак Ольгерд Бочковський був обмеженим у виборі наступного навчального закладу, оскільки у Російській імперії випускники реального училища могли поступати лише до інститутів господарського профілю. Та і самих високих шкіл не вистачало для задоволення потреб усіх охочих отримати освіту. Найкращим варіантом для продовження навчання був Лісовий інститут⁷ Санкт-Петербурга.

Спогадів про свої дитячі роки О. Бочковський не залишив. З архівних документів удалося встановити, що батько був штатним працівником залізниці, оскільки сім'я користувалася частиною пільг, якими Міністерство шляхів сполучень намагалася компенсувати важкі умови праці та життя залізничників⁸, наприклад, отримала службове житло. У документах училища як домашня адреса у формулярах дітей зазначалося: «В городе Елисаветграде Вокзал Харьковско-Николаев-

---

³ Посилаючись на метричні книги, В. Маруценко припускає, що хлопчики родини Бочковських були першими дітьми, що народилися на станції. Див.: В. Маруценко, «Станція Долинська і родина...», с. 118.

⁴ ДАКО, ф. 408, оп. 1, спр. 2, арк. 97 (запис № 49).

⁵ ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 134, арк. 84.

⁶ ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 171, арк. 28; Там само, арк. 178 (Свідоцтво № 257).

⁷ ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 180, арк. 84.

⁸ *История железнодорожного транспорта России*. Том 1. 1836–1917 (СПб., 1994): 304–306.

ской железной дороги»⁹. Родина була середнього достатку, основним її «годувальником» був батько. Про певну матеріальну скромність свідчить, зокрема, архівний лист-звернення Іполита до педагогічної ради Єлисаветградського земського реального училища з проханням дозволити йому репетиторство у молодших класах¹⁰.

О. Бочковський походив з етнічно мішаної сім'ї. Більше того, у мультинаціональній Російській імперії його батьки належали до національних меншин, щодо яких діяв режим особливого правового регулювання (з 1864 р.) та політика русифікації. Батько Аполлон походив з польського роду, мати Анна Раєцька – з литовського. У спогадах друзі зазначають, що майбутній науковець зростав як поляк¹¹, а рідними для нього були польська і литовська мови¹². Тож можна із певністю констатувати відсутність українського контексту в родинному вихованні та на ранніх етапах життя О. Бочковського. Багатомовність середовища, в якому він зростав, мала позитивне значення у майбутньому: у зрілому віці науковець знав близько 20 мов. Крім побутових польської, литовської та російської, у реальному училищі він досконало опанував французьку, німецьку і латину.

Істотне значення для родини мала релігія. Сім'я сповідувала християнство римо-католицького обряду, що в Російській імперії відносилось до категорії «терпимих» віросповідань. Проте у другій половині XIX ст. провідною у державній політиці стала ідея уніфікації імперії з посиленням ролі православ'я, тож католицизм був для багатьох національних меншин, особливо поляків, способом зберегти свою інакшість та захвати національну ідентичність. Значно пізніше, вже на еміграції, молодший брат науковця – Тадеуш – став католицьким священником¹³. Особисто О. Бочковський не афішував ані своєї релігійності, ні атеїзму, відносячи це питання до сфери найінтимніших проявів людської душі. У своїх наукових працях він відносив релігію до «найстаріших проявів людської культури», що під час «етногенези сприяла формуванню народів»¹⁴. Він відзначав позитивний вплив

⁹ ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 134, арк. 84.

¹⁰ ДАКО, ф. 60, оп. 1, спр. 172, арк. 282.

¹¹ П. Феденко, *Ісаак Мазела* (Лондон: Наше слово, 1954): 134.

¹² Друг, «Ольгерд Бочковський», *Свобода*, 287 (1939): 2.

¹³ С. Шевченко, «Письменники-поляки – уродженці Єлисаветградщини (кінець XIX – початок XX ст.)», *Архіви України*, 4 (2005): 164.

¹⁴ О. Бочковський, *Вступ до націології* (Мюнхен: УТГ, 1991–1992): 245.

на постання національних рухів Реформації, яка «означала поворот від універсалізму релігії до її націоналізації»¹⁵, визнавав, що «між релігійним і національним почуваннями людини є певна аналогія»¹⁶, але відкидав релігійну ідентичність як національну ознаку¹⁷, називаючи такий підхід анахронізмом¹⁸.

У 1903 році вісімнадцятилітній О. Бочковський переїздить до столиці Російської імперії для навчання у Лісовому інституті. Санкт-Петербург на початку ХХ століття був економічним та культурним центром імперії та найбільшим містом Росії за кількістю населення. «Самый конец XIX века и первые два десятилетия XX представляют собой необыкновенное явление исключительного подъёма интеллектуальной деятельности в России, и в Петербурге особенно... Все историки культуры называют этот промежуток времени “веком” и даже определяют его как “серебряный век русской культуры”... Поток творческой энергии захватил всех без исключения. В рабочей среде пользовались огромной популярностью народные университеты. Без конца открывались всё новые и новые театры для рабочих, мещан и мелких торговцев... Петербург во всех направлениях культурной жизни носил отпечаток “столичности”»¹⁹. Все це не могло не вплинути на світогляд молодого людини з провінційного міста. Тут починається новий етап у житті О. Бочковського – залучення його до студентського та соціал-демократичних рухів. Однак уже за півтора роки навчання у великому місті студент Бочковський кардинально змінив своє життя та плани на майбутнє.

---

¹⁵ Там само, 247.

¹⁶ Там само, 253.

¹⁷ Н. В., «Мировий конгрес і “Деклярація прав народів”», *Вістник СВУ*, 41 (1918): 545; О. Бочковський, *Вступ до націоналістичної...*, 254.

¹⁸ Н. В., «Поляки й т. зв. “Східні окраїни”», *Вістник СВУ*, 49 (1917): 778, 779.

¹⁹ «Самий кінець XIX століття і перші два десятиліття ХХ століття представляють собою незвичайне явище виняткового піднесення інтелектуальної діяльності в Росії, й у Петербурзі особливо... Всі історики культури називають цей проміжок часу “добою” і навіть визначають його як “срібна доба російської культури”... Потік творчої енергії захопив усіх без винятку. В робітничому середовищі мали величезну популярність народні університети. Без кінця відкривались усе нові й нові театри для робітників, мещан і дрібних торговців... Петербург у всіх напрямках культурного життя носив відбиток “столичності”». Цит. за: Д. Лихачев, *О петербургской культуре начала XX века, Петербург. Художественная жизнь. 1900–1916*. Фотолетопись (СПб: ИСКУССТВО-СПБ, 2001): 5–9.

Що ж стало в його житті тією «пограничною ситуацією», яка підштовхнула до еміграції? Відповідь на це слід шукати в об'єктивному та суб'єктивному вимірах. Як слушно зазначає Т. Цимбал, еміграція завжди є дією вимушеною, оскільки рішення про виїзд завжди приймається під тиском зовнішніх обставин²⁰. Значною мірою реакція царизму на революцію 1905–1907 років стала каталізатором активних дій. Під особливий контроль уряду потрапили студенти як одна із рушійних сил протестів. Зокрема, у другому семестрі 1904/1905 навчального року у Лісовому інституті навчання було припинено на невизначений термін, були закриті гуртожитки²¹, розпочались утиски й арешти учасників маніфестацій. Панас Феденко, згадуючи свого друга та однодумця, писав про виступ Ольгерда на студентському віче та переслідування поліції²². Однак не варто переоцінювати громадсько-політичну діяльність О. Бочковського у цей період, коректніше говорити про громадську активність, обмежену студентськими колами його навчального закладу, яка не набула широкого розголосу і не відображена в документах тієї доби. Проте вона все ж таки могла, враховуючи його прихильність до модних на початку ХХ століття соціалістичних ідей, зацікавити поліцію. Тому й певним перебільшенням є залучення С. Наріжним²³ та П. Дубрівним²⁴ О. Бочковського до представників політичної еміграції з Наддніпрянщини, що складалась із членів щойно заснованих соціал-демократичної та соціал-революційної партій.

З іншого боку, остаточне рішення про від'їзд людина приймає особисто. У Бочковського не останню роль у цьому відіграв «феномен свободи». Особисте незадоволення обставинами життя, небажання жити під тиском, розчарування і чітке усвідомлення обмеженості самореалізації у системі царської Росії та неможливості змінити ситуацію, зважаючи на жорстку політику щодо національних меншин,

²⁰ Т. Цимбал, *Феномен еміграції: досвід філософської рефлексії* (Кривий Ріг: Видавничий Дім, 2012), с. 29.

²¹ Санкт-Петербурзька державна лесотехнічна академія. *Страницы Истории – 200 лет. (1803–2003 гг.)* (Санкт-Петербург: Хромис, 2003): 207, 214.

²² П. Феденко, *Ісаак Мазепа* (Лондон: Наше слово, 1954): 134.

²³ С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* (Прага, 1942): 11.

²⁴ П. Дубрівний, «Союз визволення України в 1914–1918 рр.», *Наукові записки XV* (Мюнхен: УТГ, 1968): 76.

остаточно визначили його рішення про від'їзд за кордон. У своїх спогадах О. Бочковський це рішення пояснював кількома яскравими реченнями: «Європа від молодих років була моєю духовною батьківщиною. Я ніколи не поділяв ні слов'янського, ні революційного месіанізму Росії. З московської в'язниці царату я тікав у Європу, немов додому»²⁵.

Отже, еміграція для нього була обумовлена як зовнішньою, так і внутрішньою необхідністю. При чому потреба самореалізації та свободи, яка б дозволяла зберегти свою особистість та не підлаштовуватися під державну систему, були для Бочковського вирішальними. Виходячи із цього, відносимо його до інтелектуальної еміграції початку ХХ століття, а саме до категорії, яку сучасні дослідники визначають як «brain waist» – «розтрата мізків». До цієї групи зараховують висококваліфікованих працівників і талановиту молодь (студентів, аспірантів тощо). Загалом же на початку ХХ ст. «російське студентське зарубіжжя» складали насамперед люди, яких найбільше утискали за національною і релігійною ознаками, і серед них кількісно переважали євреї та поляки²⁶.

Перші роки еміграції

Пошук європейського дому тривав недовго: з українських теренів О. Бочковський виїхав восени 1905 р. до Кракова, а вже в січні 1906 р.²⁷ він на решту свого життя оселився у Празі. Можна припустити, що Краків цього періоду не вразив молодого ідеаліста, який збирався жити у Парижі – за його словами, «тодішньої революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітньої столипінської реакції»²⁸. Крім того, порівняно з іншими країнами Франція була привабливою і з перспективи продовження освіти. Російські піддані могли вступати до всіх університетів, попередньо склавши платні

---

²⁵ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Кур'єр Кривбасу*, 236–237 (2009): 294.

²⁶ А. Иванов, «Российское студенческое зарубежье. Конец XIX – начало XX вв.», *Вопросы истории, естествознания и техники*, 1 (1998). Режим доступу: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/IVANOV.HTM>

²⁷ Národní archiv České republiky (далі – NAČR), F. *Evidence obyvatelstva, Policejna přihláška na jméno Vočkovskij Hipolit*.

²⁸ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 21.

іспити на французький атестат зрілості, який давав підставу для отримання звання бакалавра²⁹.

Перші роки у новій країні – Чехії – стали своєрідним викликом для молодого емігранта: нова культурна спільнота, брак чітких перспектив і роботи, незакінчена освіта і, нарешті, незнання мови. «Як і всі, хто покінчили російські школи, про чехів я дуже мало знав. Крім Івана Гуса – і то з Шевченка – мабуть нічого; зрештою, це була для мене Австрія»³⁰, – зазначав він у спогадах. Слід у той же час враховувати й переваги, які мав О. Бочковський у своєму «нульовому стані»³¹. Перш за все – вік: на момент оселення у Празі йому 21, що дозволяло продовжити навчання та відносно швидко і легко вивчити чеську тощо. У спогадах Друга про цей період у житті О. Бочковського написано: «Тут він переминяє предмет своїх студій. Відходить від ботаніки та лісової інженерії і захоплюється найскладнішою наукою – наукою про закони суспільного життя людей – соціологією»³². Крім того, Бочковський тоді не мав сім'ї, що давало змогу витратити час на самопошук. Нарешті, йому була властива висока психологічна мотивація до адаптації у новому суспільстві. «Австрія тоді, під впливом революційних подій у Росії, політично “відмоложувалася”. Велася саме рішуча боротьба за реформу виборчого закону до віденського парламенту. Відбувалися часто політичні віча, а навесні і робітничі маніфестації. Все це на тлі жахливої реакції у царській Росії – приємно вражало, рятувало перед невчасним песимізмом після революційного дебаклю»³³³⁴, – з ентузіазмом згадував Бочковський. Ці переваги сприяли творчості та діяльності майбутнього науковця, а чеська мова й освіта стали для підданого Російської імперії основними засобами інтеграції до тодішнього австрійсько-чеського суспільства на початку еміграції.

Як П. Феденко, так і С. Шевченко відзначають перевагу польського середовища у перші роки проживання Бочковського у Празі³⁵. Проте у жодній публікації немає назв організацій чи імен людей, з якими він підтримував зв'язки. У той же час чеський історик і україніст

²⁹ А. Иванов, Згадана праця.

³⁰ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 21.

³¹ Поняття за Т. Цимбал, *Феномен еміграції...*, 49.

³² Друг, «Ольгерд Бочковський», *Свобода*, 287 (1939): 2.

³³ débâcle (франц.) – розгром, поразка (*прим. ред.*).

³⁴ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 21.

³⁵ П. Феденко, Вказ. праця, 134; С. Шевченко, Вказ. праця, 164.

Б. Зілінський³⁶ зараховує О. Бочковського до української студентської громади чеського університету Карла-Фердинанда, в якому він слухав лекції (втім, відомостей про отримання ним диплому поки що не знайдено). Ця група вирізнялася своєю прихильністю до соціально-демократичного руху і поряд із навчанням займалася громадсько-політичною діяльністю. Аргументи на користь українського фактору знаходимо і в спогадах самого науковця. Йдеться про «чеську лекцію професора Вергуна», згадка про яку міститься також у тодішній періодиці, зокрема, на шпальтах київської української газети «Рада»³⁷.

«Десь за рік після мого приїзду до чехів у Празі з'явився з лекцією про Росію відомий галицький ренегат – теперішній російський професор, д-р Вергун. Мене сповістив про цю лекцію в останній мент Л. Ганкевич. Було наперед відомо, що вона буде чорносотенна, хоч влаштовували її кола, близько стоячі до національної соціалістичної партії В. Клофача. Вдалося на швидку змобілізувати все, що було революційного у Празі з-під царату, на цей виклад. Ми не помилялися, промова д-ра Вергуна була суто чорносотенна і виявляла повне ігноранство у внутрішніє політичних справах Росії. Головним його джерелом було відоме “Новое время”. Ми, опоненти, з місця реплікували на його капітальні дурниці щодо жовтневої революції. Він наразі був збентежений, бо не сподівався опозиції, відтак титулував нас “бомбометателями” і нацьковував проти нас аудиторію, яка і так була вороже настроєна щодо нас. Мало що не дійшло до бійки. Нам не дали слова і ледве що не вигнали силою із залі. Студентська молодь поступова, присутня на цих зборах, потім виявилось, що це були головне “масариковці” – влаштувала ad hoc³⁸ нове віче в “Академічному Домі” і закликала на нього д-ра Вергуна для дискусії. Там Л. Ганкевич і я поклали москвофільського референта про Росію на обидві лопатки і примусили його прилюдно заявити, що він нічого не тямить у революційних справах на Сході Європи»³⁹.

Виступ на лекції восени 1907 р. став своєрідним стартом для О. Бочковського у громадсько-політичному середовищі Чехії. Про-

³⁶ В. Zilynskyj, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894)1917–1945(1994)* (Praha, 1995), 13.

³⁷ Н. В., «Спомини про одну гастроль Д. Вергуна у Празі», *Рада*, 30 (1913): 1, 2.

³⁸ ad hoc (лат.) – тут же, негайно (прим. ред.).

³⁹ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Кур'єр Кривбасу*, 236–237 (2009): 291.

тестна акція, організована ним разом із Левом Ганкевичем, збурила інтерес до діяльності української громади та сприяла налагодженню співпраці із чеськими часописами «Pravo Lidu» та «Čas». Тоді ж Бочковський налагодив особисті контакти з Кирилом Душеком – одним із близьких соратників Томаша Масарика, доктором Яном Гербеном – головним редактором газети «Čas» тощо. Вже за півроку О. Бочковський активно включається у громадське життя Праги; він, наприклад, виконував обов'язки секретаря на молодіжному демократичному з'їзді (червень 1908 р.), протектором і головою якого був Адольф Черни⁴⁰. Крім того, розпочалася його багатолітня співпраця з празьким часописом «Slovanský Přehled», і, власне, із цього видання починається продуктивна журналістська діяльність молодого емігранта.

Знайомство з Томашем Масариком

Остаточно О. Бочковський утвердився у своєму рішенні змінити сферу діяльності та присвятити життя журналістиці й науці після знайомства у 1908 р. з Томашем Гаррігом Масариком. Про цей доленосний випадок свого життя він залишив окремі спогади, що вийшли друком у 1930-х роках на сторінках паризького часопису «Тризуб»⁴¹. Та й сама постать чеського ученого, його наукові, політичні погляди і діяльність неодноразово були темами окремих досліджень Бочковського.

Приводом до зустрічі, як пригадував О. Бочковський, стала його перша спроба написати статтю, що була своєрідним суспільним трактатом-протестом під назвою «Геть кару смерті». Рукопис статті він надіслав Т. Г. Масарику, на той момент редактору чеського часопису «Naše Doba», для можливої публікації у виданні. За декілька днів автор-початківець одержав свої матеріали з коротенькою листівкою, в якій редактор повідомляв про неможливість надрукувати статтю у такому вигляді, оскільки «вона занадто чуттєва і задовга, але зайдіть поговорити з приводу неї, бо у скороченій переробці вона бажана»⁴². Зустріч відбулась того ж дня перед обідом у помешканні Т. Масарика:

⁴⁰ До складу української групи входили, зокрема, професор О. Колесса та доктор К. Трильовський.

⁴¹ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 20–26; 31, 32; 24–28; 36; 9–14.

⁴² О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 23.

«Прийняв він мене привітливо у своєму кабінеті-бібліотеці. Все було тут скромно. Скрізь панувала книга, але також лад. Не було того славетного професорського непорядку. Навпаки, здивлювала впрост якась майже програмова систематичність у всьому. Систематичність жива і реальна... Професор Масарик нікого не забував. Він не знав того, що я назвав би формальним бюрократичним відношенням до людини. До нього міг прийти кожний і з приводу будь-якої справи: громадської чи особистої... Ніхто і ніколи не виходив від нього з порожньою душею або із зневіреним серцем. Кожного він уважно вислухав і кожному по змозі дав щирю пораду. Іронія, глум в таких випадках були для нього чимсь чужим, хоч як би не були безглуздими іноді бажання чи справи прохача. Беру для ілюстрації хоч би свій "трактат" проти кари смерті. Соціологічно і теоретично, розуміється, це була слабка річ. Сила його була лише у стихійному протесті і в обуреному почуванні. Все це мені мудро виклав професор Масарик. Порадив відповідну літературу. Дещо відразу ж дав»⁴³.

Власне, після цієї зустрічі, за визначенням самого автора, почався «ідейний вплив професора Масарика» на нього. Це відобразилося, перш за все, у виборі Бочковським націоналістичних студій як напрямку подальшої публіцистичної діяльності, а предметом його наукових досліджень стали національні рухи та проблематика національного питання. У центрі уваги українського науковця став, насамперед, приклад чеського національного відродження. Другою країною дослідження стала Фінляндія, що, на думку О. Бочковського, була осередком зразкового національно-визвольного руху. Як згадував науковець, спілкування з Т. Масариком допомогло йому сформувати навички самостійної роботи та виробити власну методику дослідження. Зокрема, Бочковський зазначив, що методологію наукової діяльності «засвоїв, переробивши відповідно своїм потребам та завданням»⁴⁴ від свого чеського вчителя:

«Мені здається, що кожний, кому доводилося зустрічатися з проф. Масариком, мусів так чи інакше вивчитися у нього техніці і практиці. Під цим оглядом він був властиво великим раціоналізатором інтелектуальної роботи... Його невеличка, але надзвичайно повчальна брошура "Jak pracovat?" ("Як працювати?") є

---

⁴³ Там само, 23, 24.

⁴⁴ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 36 (1930): 10.

свого роду шедевром популяризації головних підстав раціональної техніки праці... Масарик був майстром у цьому тяжкому мистецтві. Можливо, що одна із найбільших таємниць його успіху полягає власне у тому, що він знав, як працювати»⁴⁵.

Молодий автор мав переробити свою статтю, узгодити емоційний протест із критичним осмисленням теоретичних праць із проблематики смертної кари, проте не зробив цього. Він свідомо залишив рукопис, за його словами, «на пам'ять, як живу вказівку, як слід на будуче працювати»⁴⁶.

Фактично весь час своїх наукових пошуків Бочковський постійно повертався до проблеми позбавлення життя людини як виду покарання. Періодично він писав невеличкі розвідки з цього питання, які планував згодом об'єднати у монографію, вивчав кримінологію, соціологію злочину, історію та техніку смертної страти тощо. Наприклад, першою із цієї теми у 1908 р. на сторінках чеського часопису «Slovanský Přehled» було опубліковано статтю О. Бочковського «Л. Н. Толстой»⁴⁷, в якій автор зупиняється на моральному протесті видатного російського письменника, а в 1911 р. брошурою вийшла його розвідка «Trest smrti v popravu a soudobém Rusku»⁴⁸ як аналітична доповідь до чеського перекладу заяви Л. Толстого «Не могу молчать» (1908).

О. Бочковський розглядав засудження на смерть як частину державної політики боротьби з національними рухами поневоленних народів. До цієї рубрики можна віднести його матеріали у газеті «Рада»⁴⁹ та статтю у «Вістнику Союза визволення України» (1918 р.) на пошану ірландського патріота сера Роджера Кейсмента, звинуваченого британським урядом у державній зраді та страченого 3 серпня 1916⁵⁰. У 1920-ті роки було опубліковано розвідки Бочковського,

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 24.

⁴⁷ Н. Boczkowski, «L. N. Tolstoj», *Slovanský Přehled*, 2 (1908): 57–61; 3 (1908): 119–123; 4 (1908): 168–170.

⁴⁸ Н. Boczkowski, *Trest smrti v popravu a soudobém Rusku* (Praha, 1911).

⁴⁹ Див. наприклад: Н. В., «Сербсько-хорватська “зрада” (Од власного кореспондента)», *Рада*, 39 (1909): 1, 2; Н. В., «Загребський процес 53 (Од власного кореспондента)», *Рада*, 51 (1909): 1.

⁵⁰ Н.В., «Сер Роджер Кезмент (1864–1916)», *Вістник СВУ*, 38 (1918): 525–527; 39 (1918): 531, 532.

присвячені техніці виконання смертних вироків, морально-правовим аспектам страти та судовим помилкам: «*Bostonska poprava a trest smrti*» (*Akademie*, 1, 1927), «*Neumi se popravovat*» (*Pravo Lidu, září–říjen*, 1927), «*Justiční omyl neboli vražda*» (*Večerník Práva lidu*, 142, 1929), «Кара на смерть»⁵¹ тощо. Спільним для всіх матеріалів був протест автора проти смертної кари як виду кримінального покарання.

Зрештою, у 1930-х роках науковець все-таки підготував монографію «Кара на смерть», однак доля цього рукопису невідома. Зберігся тільки перший розділ цієї праці «Кара на смерть до війни», апробований у «Записках Української господарської академії», а потім виданий окремих відбитком-брошурую⁵².

Співпраця з часописом «Slovanský Přehled»

Свою наукову кар'єру О. Бочковський розпочав з публіцистичної та журналістської діяльності, яка на довгі роки стала для нього джерелом стабільного заробітку. Першим у довгому списку видань, з якими співпрацював науковець, був празький часопис «Slovanský Přehled» (далі – SP) – один із найстаріших чеських літературних і науково-популярних часописів, що основну увагу зосереджує на слов'янській проблематиці загалом і питаннях слов'янського взаємопізнання і зближення зокрема. Від часу створення журнал мав на меті інформування та ознайомлення читачів з культурою, літературою, наукою, мистецтвом і розвитком усіх слов'янських народів. Журнал виходить від 1898 р. із двома перервами у зв'язку із Першою та Другою світовими війнами: з другої половини 1914 р. до 1924 р. і у 1939–1946 роках.

На початку ХХ ст. часопис був одним із небагатьох, що позитивно ставився до українського питання. На його шпальтах з'являлися переклади творів української літератури, українознавчі статті українських і чеських славістів, матеріали про чесько-українські зв'язки, інформація про українське культурно-громадське життя тощо. Цього напрямку дотримувався творець і перший головний редактор видання Адольф Черни. Йому вдалося об'єднати навколо

---

⁵¹ О. Бочковський, «Кара на смерть», *Тризуб*, 38 (1927): 4–9.

⁵² Доц. О. І. Бочковський, «Кара на смерть до війни», *Записки УГА*, II (1929): 18–31; О. Бочковський, *Кара на смерть до війни* (Б. м., 1929).

журналу багатьох відомих публіцистів, науковців і письменників, і серед них Любор Нідерле, Їржи Полівка, Ярослав Бідло, Франтішек Пастрнек, Богдан Лепкий, Леся Українка, Іван Франко тощо. Значне місце серед авторів видання займали професори Карлового університету.

Пріоритетом для А. Черни було оприлюднення актуального матеріалу про слов'янські справи і проблеми. Регулярно виходили статті з ілюстраціями, особливо цінними були мапи та портрети видатних слов'янських діячів, а також рубрики «Ze slovanské poezie», «Dopisy», «Rozhledy a správy», «Literatura, umění», «Časopisy», «Divadlo».

1908 р. на сторінках SP була опублікована перша стаття Ольгерда Бочковського «Ruské politické strany a skupiny» з додатком-мапою про результати виборів до III російської Думи, яку журнал умістив у чотирьох номерах⁵³. У дослідженні було подано короткий екскурс в історію появи перших політичних гуртків на теренах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. та їх перетворення на партійні об'єднання; проаналізовано їхні основні ідеї та еволюцію уявлень про політичний процес; приділено увагу відображенню слов'янського питання у програмових документах і наявності національних осередків партій. Автор доходить висновку, що на момент скликання I Думи у Російській імперії були відомими 22 партії, однак багато з них були «мертвонародженими», інші – зникли під тиском влади. Впродовж двох років (1905–1907) конституційного життя тривала політична кристалізація. На 1908 р. О. Бочковський визначив понад 100 партій та союзів, які, на його думку, було складно класифікувати за тодішніми класичними схемами⁵⁴. Тому автор, взявши за основу принципи програми і тактику партій, запропонував виділити 3 найяскравіші типи: реакційно-консервативні, ліберально (конституційно) радикальні та соціалістично-революційні, – зауважуючи при цьому, що у російському політичному просторі почав формуватися четвертий – антипарламентський тип⁵⁵.

Стаття була успішною, тож О. Бочковський став постійним дописувачем часопису SP. Активна журналістська співпраця тривала весь

⁵³ H. Boczkowski, «Ruské politické strany a skupiny», SP, 4 (1908): 161–168; 5 (1908): 204–211; 6 (1908): 252–257; 7 (1908): 313–321.

⁵⁴ Там само. SP, 4 (1908): 163.

⁵⁵ Там само, SP, 7 (1908): 321.

перший період існування самого журналу. Матеріали науковця виходили від самого початку під його власним прізвищем у польському варіанті написання – H.[ipolyt] Boczkowski. Криптоніми Н. В., В., b-, -h-, – з'являються у 1910 р., через рік автор додає ще 7 підписів, а саме: cz, -cz-, -ov, -ov-, ov, -ski-, ski. Цими самими псевдонімами О. Бочковський підписував свої статті й в інших виданнях, наприклад, фактично до кінця Першої світової війни – переважно криптонімом Н. В.

Загалом на сторінках SP вийшло 13 статей Бочковського, більшість із яких були авторськими науковими дослідженнями, останню датовано 1934 р. О. Бочковський періодично повертався до деяких тем своїх ранніх досліджень і після доопрацювання, доповнення та «осучаснення» видавав їх окремими роботами.

Всі праці Бочковського можна згрупувати у кілька тематичних блоків: 1) суспільно-політичні статті з наголосом на досвіді Російської імперії⁵⁶; 2) біографічні студії, поєднані з аналізом поглядів науковців, письменників та громадських діячів⁵⁷; 3) розвідки про діяльність окремих інституцій⁵⁸, 4) літературознавчі праці⁵⁹, 5) дослідження з українського питання⁶⁰.

Впродовж 1909–1911 років часопис SP опублікував першу наукову працю Ольгерда Бочковського «Ukrajinská otázka», яку 1910 р. було видано окремою книжкою. Вона засвідчила перехід автора від суто журналістської до дослідницької діяльності. Назва збірки підібрана

⁵⁶ H. Boczkowski, «Ruské politické strany a skupiny»; H. Boczkowski, «Rusko ve světe statistiky», *SP*, 9 (1913): 391–399; *SP*, 10 (1913): 458–462.

⁵⁷ H. Boczkowski, «L. N. Tolstoj», *SP*, 2 (1909): 57–61; 3 (1909): 119–123; 4 (1909): 168–170; H. Boczkowski, «Alexander Ivanovič Herzen», *SP*, 7–8 (1912): 328–341; 9–10 (1912): 429–443; H. Boczkowski, «Ukrajinsko-běloruské metamorfosy prof. A. L. Pogodina», *SP*, 1 (1914): 31–33.

⁵⁸ H. Boczkowski, «Z dějin varšavské university», *SP*, 7–10 (1909): 399–415; H. Boczkowski, «K sjezdu slovanského studentstva v Praze r. 1908», *SP*, 10 (1933): 281–285.

⁵⁹ H. Boczkowski, «Polská vzpomínková literatura o Sibiři», *SP*, 3 (1913): 111–117; 4–6 (1914): 225–233.

⁶⁰ H. Boczkowski, «Ukrajinská otázka», *SP*, 2–3 (1909): 77–84; 4–6 (1909): 212–222; 10 (1909): 437–444, 1 (1910): 18–22; 2 (1910): 56–59; 4–6 (1911): 197–208; H. Boczkowski, «Ukrajinský problém (1914–1924)», *SP*, 1 (1924): 282–292; H. Boczkowski, «Poznámky k otázce ukrajinské», *SP*, 9–10 (1925): 604–608; H. Boczkowski, «Rozloha ukrajinského území a počet Ukrajinců podle S. Rudnyckého», *SP*, 10 (1926): 739–745; H. Boczkowski, «Rusko-ukrajinský pomera Československé sjednocení», *SP*, 1 (1934): 4–8; 2–3 (1934): 42–49.

за аналогією до роботи Т. Г. Масарика «Česká otázka» («Чеське питання», 1894 р.). Свідчення цього збереглись у спогадах О. Бочковського:

«“Česká otázka” – була, отже, для мене увертюрою до досліді питання поневолених народів взагалі, а зокрема – на сході Європи. [...] Таким чином, під впливом проф. Масарика та у зв'язку з студіюванням його чехознавчих праць, повстала моя розвідка, присвячена спеціально українському питанню та аналізі українського національного відродження...»⁶¹.

Та наукова розвідка складалась із чотирьох розділів: «Питання самостійності українського народу та мови», «Щодо питання про походження української народності і мови», «Основні періоди та моменти в історії українського народу», «З історії відродження українського народу». У своїй роботі О. Бочковський використав праці провідних українських науковців, серед них найбільше посилань на роботи Михайла Грушевського, Івана Франка, Сергія Єфремова та Михайла Драгоманова. З перших же слів дослідження автор обґрунтував актуальність українського питання:

«V řadě sporných slovanských otázek ukrajinská otázka zaujímá vynikající místo, avšak téměř do nejposlednější doby byla systematicky ignorována a pomíjena mlčky, ba mnohdy i tendenčně a nesprávně vykládána a posuzována. Následkem toho většině Slovanů ukrajinská otázka v doslovném významu slova je – *terra incognita*. Ale nedosti na tom; velká část slovanské veřejnosti nepřátelsky pohlíží na Ukrajince (Malorusy nebo Rusíny), spatřujíc v jejich snaze po národním a kulturním osamostatnění hnutí separatistické, bezpodmínečně protislovanské, které kromě toho ještě je inspirováno a podporováno odvěkými nepřáteli Slovanů»⁶².

Молодому журналісту довірили ведення кількох тематичних розділів місячника SP, також пов'язаних з його основним захопленням.

⁶¹ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 25.

⁶² «У когорті спірних слов'янських питань українське питання займає особливе місце, але практично до останнього періоду [воно] систематично ігнорувалося чи нехтувалося мовчанням, було часто тенденційно та невірною інтерпретоване й оцінене. У результаті цього для більшості слов'ян українське питання у буквальному сенсі цього слова – *terra incognita*. До того ж велика частина слов'янської громади ворожо ставиться до українців (малоросів або русинів), вбачаючи в їхніх прагненнях до національної і культурної незалежності рух сепаратистський, беззастережно протислов'янський, який, крім того, ще й інспірований та підтримуваний давніми ворогами слов'ян». Цит. за: Н. Boczkowski, «Ukrajinská otázka», *SP*, 2–3 (1909): 77, 78.

Авторству О. Бочковського належить лівова частка матеріалів у рубриці журналу «Rozhledy a zpravy». У 1909–1914 роках він підготував загалом 72 добірки новин: із життя поляків – 28, українців – 24, росіян – 20.

Одним із напрямів науково-дослідницької діяльності О. Бочковського цього періоду було рецензування наукових праць. На сторінках місячника у рубриці «Literatura, umění» (згодом «Referaty a sprawy. Knihy o věsech slovanských») науковець звертав увагу читачів на праці польських, українських та чеських діячів. До найактуальніших видань 1910 р. він відніс книги В. Міцкевича «Emigracya Polska (1860–1890)»⁶³, Е. Пільца «Polityka rosyjska w Polsce»⁶⁴, Л. Бильського «Rzut oka na kwestye polska w dobie obecnej»⁶⁵, С. Єфремова «З громадського життя на Україні»⁶⁶ та інших⁶⁷. Пізніше він звертав увагу читачів на роботи чеського письменника Я. Ювачева «Ruská Bastila»⁶⁸, польського політичного діяча і літератора Л. Василевського «Ukrajina i sprawa ukrajinska»⁶⁹, С. Єфремова «Історія українського письменства»⁷⁰, відзначив видання збірника матеріалів і документів «Національне питання на Сході Європи» під редакцією Н. Григорієва⁷¹ тощо. Загалом для часопису SP Ольгерд Бочковський підготував 33 наукові рецензії.

---

⁶³ H. Boczkowski, «Władysław Mickiewicz: Emigracya Polska (1860–1890). Kraków, 1908, SP, 2–3 (1910): 133.

⁶⁴ H. Boczkowski, «Erazm Piltz: Polityka rosyjska w Polsce. Warszawa, 1909», SP, 2–3 (1910): 133, 134.

⁶⁵ H. Boczkowski, «Leopold Bylski: Rzut oka na kwestyę polską w dobie obecnej. Kraków, 1910», SP, 2–3 (1910): 134, 135.

⁶⁶ H. Boczkowski, «С. Єфремов: З громадського життя на Україні. К., 1909», SP, 7–9 (1910): 429.

⁶⁷ H. Boczkowski, «Leon Wasilewski: Współczesna Słowiańszczyzna. Warszawa, 1910», SP, 7–9 (1910): 428, 429; H. Boczkowski, «Студія з поля суспільних наук і статистики, Під ред. М. Грушевського. Львов, 1909», SP, 10 (1910): 478, 479; H. Boczkowski, «Czeterdzieści lat prześladowania Unii na Podlasiu. Kraków, 1909», SP, 10 (1910): 480.

⁶⁸ H. B., «J. P. Juvačev: Ruská Bastila, Praha, 1909», SP, 4–6 (1911): 292.

⁶⁹ H. Boczkowski, «L. Wasilewski: Ukraina i sprawa ukrajinska. Kraków, 1911», SP, 4 (1912): 194, 195.

⁷⁰ H. Boczkowski, «С. Єфремов: Історія українського письменства, К., 1911», SP, 2 (1912): 95, 96.

⁷¹ H. B., «Національне питання на Сході Європи. (Матеріали і документи). Під редакцією Н. Григорієва. Видавництво «Нова Україна». Praha, 1925. Str. 106», SP, 4 (1925): 307.

Особливий інтерес О. Бочковський мав до наукової періодики, яку видавала українська еміграція. У 1933 р. він, наприклад, підготував відгук на видання І. Огієнка «Рідна мова», зазначивши, що журнал видатного українського мовознавця є надзвичайно актуальним та фактично єдиним виданням мовознавчої тематики. Крім того, науковець подав докладний аналіз структури і змісту часопису та наголосив, що «є то оглядач високого наукового рівня, і разом з тим загально пізнавальний та цікавий»⁷². Ольгерд Аполлонович намагався ініціювати загальне обговорення національного питання і привернути увагу до української проблематики, був постійним дописувачем літературознавчої рубрики, присутньої у кожному номері часопису.

Розділи часопису «Slovanské rovy», «Jubilea», «Divadlo» містили повідомлення про життя та діяльність відомих громадських, наукових і культурних діячів. О. Бочковський часто був автором біографічних повідомлень як урочистого, так і сумного змісту. Так, у журналі за 1910 р. вміщено його повідомлення про ювілеї українських науковців професора Степана Смаль-Стоцького та Дмитра Багалія, про смерть українських діячів Бориса Грінченка, Марка Кропивницького і Василя Доманицького, польської поетки та новелістки Марії Конопницької та професора Московського університету, російського правника і громадського діяча Сергія Муромцева. Листопадовий номер 1911 р. містить статтю на пошану української письменниці Ганни Барвінок, січневий 1912 р. – публікації про українського композитора Миколу Лисенка та видавця Олексія Суворіна, червневий 1913 р. – статтю про Михайла Коцюбинського тощо.

Часопис SP став першим виданням, що давало критичний аналіз наукового доробку Ольгерда Бочковського. Так, А. Черни у рецензії «Н. Boczkowski: Finsko a finská otázka» схвально відгукувався про брошуру загалом і відзначав її надзвичайну актуальність:

«Za nynější doby útoku ruské vlády na finskou samostatnost přichází tato informační brožurka velmi vhod. Autor podává přehled kulturních dějin Finska, zejména, hnutí národního, statistiku, pozoruje hospodářský a průmyslový rozvoj země, věnuje pozornost otázce židovské, podává vyličení státoprávního poměru Finska, přehled a

⁷² Н. В., «Рідна мова»: науково-популярний місячник, присвячений вивченню української мови. Головний редактор і видавець Ів. Огієнко», SP, 8–9 (1933): 262.

charakteristiku politických stran, sleduje reakční snahy ruské vlády, směřující k omezení a odstranění finské samostatnosti, a věnuje zvláštní kapitolu finské universitě a finskému studentstvu. Vše vede až do nejnovější doby, ba až do posledních dní před vydáním knížky, tak že práce jeho opravdu vyhoví časové potřebě...»⁷³.

I. Брик у своєму дослідженні «Ivan Franko. Lístek z dějin ukrajinsko-české vzájemnosti» позитивно оцінив статті О. Бочковського «Ivan Franko, ukrajinský národní buditel průkopík» (Besedy Národního Obzoru, 2 (1913)) та «Ivan Franko» (Sborník mládež sociálně demokratická, 17, 18 (1913)), присвячені 40-річному ювілею письменника⁷⁴. В. Харват звернув увагу читачів на книгу О. Бочковського «Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання»⁷⁵, відзначаючи особливе захоплення автора темою, широку джерельну базу та докладний аналіз філософії гуманності Т. Масарика. У своєму відгуку на книгу «Боротьба народів за національне визволення» А. Фрінта висловив жаль із приводу відсутності перекладу праці чеською мовою, оскільки дослідження є надзвичайно цікавим і подає багато маловідомої інформації⁷⁶.

Автори SP звертали увагу і на окремі напрями громадсько-політичної та культурної діяльності О. Бочковського. Наприклад, у 1932 р. знаходимо згадки про нього як співробітника SP у статті А. Фрінта «Ostatní české organy slovanské vzájemnosti»⁷⁷ та відомості

---

⁷³ «Ця інформаційна брошура буде дуже корисною нині, у час наступу російської влади на фінську незалежність. Автор подає огляд історії культури Фінляндії, особливо національного руху, статистику, простежує господарський і промисловий розвиток країни, приділяє увагу єврейському питанню, дає уявлення про конституційні відносини Фінляндії, огляд і характеристику політичних партій, відстежує реакційні зусилля російської влади, що спрямовувалися на обмеження і ліквідацію фінської незалежності, та присвячує окрему главу фінському університету і фінському студентству. Все представлено до найновітнішої доби, аж до останніх днів перед виходом книги, так що його праця дійсно відповідає потребі часу». Цит. за: А. Černý, «Н. Voczkowski: Finsko a finská otázka, Praha, 1910», SP, 1 (1912): 50.

⁷⁴ Dr. Ivan Bryk, «Ivan Franko. Lístek z dějin ukrajinsko-české vzájemnosti», SP, 8 (1926): 601.

⁷⁵ V. Charvat, «О. І. Бочковський: Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації), Poděbrady, 1930», SP, 7 (1931): 535.

⁷⁶ A. Frinta, «О. І. Бочковський: Боротьба народів за національне визволення, Подєбради, 1932», SP, 8 (1936): 294.

⁷⁷ A. Frinta, «Ostatní české organy slovanské vzájemnosti», SP, 8 (1932): 220.

про нього як редактора журналу українського пласту «Молоде життя»⁷⁸. У 1934 році вміщено інформацію про журнал «Hlad na Ukrajině», редактором якого був Бочковський⁷⁹.

У співпраці О. Бочковського із часописом *SP* варто виділити два періоди. Впродовж 1908–1914 років журнал був фактично основним місцем його роботи. А після відновлення у 1925 р. діяльності часопису науковець став періодичним дописувачем, оскільки, по-перше, поєднував журналістську, громадську та викладацьку діяльність. По-друге, офіційною політикою редакції було залучення до співпраці молодих дослідників⁸⁰.

У 1908–1914 роках О. Бочковський був співробітником багатьох різномовних видань. Від 1908 р. його статті з'являються у чеських журналах та газетах («*Naša Doba*», «*Akademia*», «*Časopis českoho muzea*», «*Pravo Lidu*», «*Čas*»), у львівському часописі «Економіст», у російських «Вестник Европы», «Товарищ», «Утро Росії» та у польських часописах – краківському «*Krytyka*» та «*Myśl niepodległa*»⁸¹. Однак саме у журналі *SP* Ольгерд Бочковський сформувався як публіцист і науковець, дослідник і журналіст. У цьому виданні він уперше виступив як політолог, соціолог і філософ, на сторінках цього часопису опубліковано його дебютну працю з національного питання – «*Ukrajinská otázka*».

Співробітництво з українськими виданнями та діями

1909 року О. Бочковський став празьким кореспондентом київського часопису «Рада» – першої щоденної української газети (1906–1914), що на своїх сторінках висвітлювала українське національне життя в Російській імперії. Для науковця співпраця з газетою мала більше моральне, ніж матеріальне значення, оскільки, як зазначав Дмитро Дорошенко⁸², авторські гонорари там були мізерні

⁷⁸ «*Časopisy*», *SP*, (1932): 500.

⁷⁹ А. Frinta, «Hlad na Ukrajině», *SP*, 1 (1934): 27.

⁸⁰ А. Černy, «Po desíti letech», *SP*, 1 (1925): 4.

⁸¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ), ф. 57, спр. 325, арк. 27.

⁸² Д. Дорошенко, *Евген Чикаленко, його життя і громадська діяльність* (Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934): 61.

й могли задовольнити тільки студентів. Проте особисто для О. Бочковського це був спосіб хоч би подумки повернутись у рідні краї. До того ж приблизно у цей час він вивчав українську, тож співпраця з українським виданням, що «виробляло» газетну мову, була гарною практикою.

На шпальтах газети, переважно на першій чи другій сторінках, під криптонімом Н. В. вийшло загалом 150 публікацій О. Бочковського. Особливу увагу у своїх кореспонденціях він приділяв україністиці, матеріалам з українського питання⁸³ і життю української громади у Празі. Бочковський також рецензував нові славістичні книги та розвідки чеських і польських науковців з української справи.

Значна частина статей Бочковського присвячена національному розвитку слов'янських народів. Наприклад, його перша замітка «Сербсько-хорватська зрада»⁸⁴ була написана під впливом виступів Б. Б'єрнсона на захист національних меншин та спричинила багаторічне дослідження, що у 1930-х роках закінчилося підготовкою монографії «Б. Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа»⁸⁵.

Цією статтею почався цикл дописів про південних слов'ян – словаків, сербів та хорватів. До нього можна віднести матеріали Загребського процесу 53 підсудних у справі товариства «Slovensky Jug», розвідки про механізми національної політики Угорщини та суспільно-політичні рухи на Балканах.

Окремим блоком можна виділити дописи з міжнародної політики. Бочковський писав про австрійську акцію германізації, техніку виборів до парламентів та їхню роботу, політичні кризи, реформування суспільного і політичного життя тощо. Кілька дописів він присвятив європейському соціал-демократичному рухові та партійним з'їздам, політичним змінам у різних країнах напередодні світової війни, сараєвській трагедії та сербському погрому.

---

⁸³ Див., наприклад: Н. В., «Ukrainica у “Славянському Пржегледі”», *Рада*, 271 (1909): 1, 2; Н. В., «Чеський історик, проф. Бідло, про українську справу», *Рада*, 23 (1910): 1; Н. В., «Чехи та українці», *Рада*, 293 (1910): 2; Н. В., «Шевченкові роковини у чехів», *Рада*, 56 (1911): 1; Н. В., «“Národní Listy” про українську справу в Росії», *Рада*, 293 (1911): 1, 2 тощо.

⁸⁴ Н. В., «Сербсько-хорватська “зрада” (Од власного кореспондента)», *Рада*, 39 (1909): 1, 2.

⁸⁵ О. Бочковський, *Б. Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа* (Вінніпер, 1939).

У формі «Листів з Праги» Бочковський сповіщав про події чеського громадського, культурного і господарського життя. У центрі його уваги були шкільництво, судові процеси, різноманітні виставки, з'їзди, публічні виступи та лекції, ювілеї чеських громадських і наукових діячів, нові часописи тощо. Значний масив матеріалів присвячено політичним справам, зокрема багаторічному чесько-німецькому конфлікту в Чеському сеймі. Варто окремо виділити статті на підтримку жіночого виборчого права⁸⁶ у Чехії.

На сторінках газети Бочковський розмірковував про роль преси та її обов'язок об'єктивно висвітлювати події та подавати перевірену інформацію⁸⁷. Не обминав він і проблем расизму, винищення тубільців Америки, Африки, Австралії та Азії⁸⁸.

Але О. Бочковський не обмежувався публіцистикою. Впродовж 1909 р. завдяки доброму володінню чеською мовою він з офіційного дозволу перекладав твори Михайла Коцюбинського⁸⁹. Видання книги дещо запізнилося від запланованого терміну⁹⁰ через переклад оповідання «В дорозі». Основною проблемою стала складність підбору аналогічних ботанічних термінів у чеській мові. Остаточна версія книги під назвою «Z hlubin duše» була видана у 1910 р. коштом чеської спілки «Česka Expedice» з передмовою О. Бочковського. До книги ввійшли оповідання «З глибини» (три фрагменти), «Intermezzo», «Цвіт яблуні», «У грішний світ», «Сміх», «Невідомий», «Persona grata» і «В дорозі».

Книга та якість перекладу сподобалися М. Коцюбинському. На його прохання О. Бочковський надіслав три примірники у подарунок Василеві Стефаникові до Відня, Альфреду Єнсену до Стокгольма та Максиму Ґорькому на Капрі. У квітні 1912 р. так само за згоди Коцюбинського він переклав оповідання «Сон» для щомісячника «Ruský obzor». Книга була сприйнята позитивно й у чеському середовищі. Під впливом перекладів чеський історик слов'янських літератур, професор Карлового університету Ян Махал присвятив творчості

⁸⁶ Н. В-й., «Листи з Праги. Політичний поступ в теорії і в дійсності», *Рада*, 118 (1909): 1; Н. В., «Жінка – першим сеймовим послом у Чехії», *Рада*, 135 (1912): 1.

⁸⁷ Н. В-кий., «Після процесу Я. Боровської у Кракові», *Рада*, 16 (1910): 1, 2; Н. В., «Чехи й українці (З приводу афери Раковського)», *Рада*, 148 (1910): 1.

⁸⁸ Н. В., «Віщування про майбутній кінець Європи», *Рада*, 93 (1910): 1, 2.

⁸⁹ *Листи до М. Коцюбинського*. У 4-ох т. (Ніжин, 2002). Т.1, 88.

⁹⁰ Там само, 91.

М. Коцюбинського кілька лекцій в університеті та розділ у книзі «Слов'янщина», на яку Бочковський написав розлогу рецензію для газети «Рада»⁹¹. Успішність перекладацької діяльності Бочковського засвідчують також відгуки інших діячів. Наприклад, у листі до Івана Франка від 12 листопада 1910 р. Адольф Черни писав, що «переклад міг би зробити пан Бочковський, празький кореспондент (київської) «Ради»»⁹².

У 1913 р. О. Бочковський дописував до московського журналу «Украинская жизнь», редагованого Симоном Петлюрою. Саме там він опублікував свою першу «масарикознавчу» розвідку «Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе»⁹³, в якій докладно проаналізував виступ чеського науковця на захист української справи в Австрійському парламенті 1908 р. Зокрема, Бочковський писав, що «це був цікавий захист самостійної української нації соціологічною методою та належна відправа тим спекулянтам, котрі хотіли хитро зневажити авторитет науки (славістики) – для повалення нелюбої їм української справи»⁹⁴.

Пошук ідентичності

Відомостей про громадську діяльність О. Бочковського до Першої світової війни практично не збереглося. Поодинокі згадки про його лекції у різних товариствах і союзах знаходимо у його статтях у газеті «Рада»⁹⁵, наприклад, про лекції про український народ на заходах просвітнього союзу м. Гумполець, у празькому товаристві «Русській кружок». У третьому номері журналу «Украинская жизнь» за 1913 рік у рубриці «Життя української колонії в Празі» міститься повідомлення про виступ Бочковського на Шевченківському вечорі із рефератом «Жіночі образи в творах Т. Г. Шевченка».

⁹¹ Н. В., «Нова чеська справа про Славянщину», *Рада*, 80 (1912) 1, 2; 82 (1912) 1, 2; 84 (1912) 2; 86 (1912) 1, 2; 95 (1912): 2.

⁹² М. Мольнар, «Три невідомі листи Івана Франка до Адольфа Черного», *Дружно вперед*, 7 (Пряшів, 1986): 20–22.

⁹³ І. А. Бочковській, «Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе», *Украинская жизнь*, 4 (1913): 42–53.

⁹⁴ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 25.

⁹⁵ Н. В., «Прага (од власного кореспондента). Чеська лекція про українців», *Рада*, 73 (1910): 1, 2; Н. В., «Українська вечірка у Празі», *Рада*, 275 (1911): 2.

Міжнародна перекладацька, лекторська і журналістська діяльність Бочковського сприяла формуванню різнопланових зв'язків. Зокрема, він підтримував ділові відносини з польським соціологом та істориком Людвігом Кульчицьким⁹⁶. Завдяки співпраці з редакцією київської газети «Рада» в нього на довгі роки склалися дружні стосунки з Євгеном Чикаленком. Після еміґрації Євгена Харлампійовича до Чехословаччини О. Бочковський надавав йому матеріальну і моральну підтримку, зрештою, став виконавцем його останньої волі та розповів про останні дні його життя⁹⁷.

У цей період відбувається кристалізація світогляду Бочковського, що зрештою призводить до пошуку ним національної ідентичності. Бочковський довгий час зберігав російське підданство, і до кінця першого десятиліття ХХ ст. його громадсько-політична активність не мала чітко вираженого національного забарвлення та носила антиімперський характер. Своїм завданням він визначив пробудження в чеського, загалом русофільського, суспільства критичного ставлення до Росії та слов'янської політики царизму.

Натомість усвідомлення Бочковським себе представником конкретної національної спільноти розпочалося вже у Празі, яка переживала бурхливе національне піднесення. Пізніше він писав: «Австро-Угорщину називали часто “національною лябораторією”. Вона цю назву дійсно виправдала. Політична історія габсбурзької монархії від 1848 до 1918 рр. є для дослідника національних питань практично національною школою...»⁹⁸. Процес самовизначення Бочковського, ймовірно, відбувався впродовж 1907–1910 рр. У цей період він відвідував лекції у чеському університеті Карла-Фердинанда, брав участь у громадських заходах студентської громади, почав працювати як журналіст, науковець і перекладач. Важливу роль відіграло його спілкування з професором Т. Г. Масариком, який був учителем, старшим другом і зразком для наслідування.

У Празі О. Бочковський зближився з тамтешньою українською студентською спільнотою та долучився до її громадської-політичної діяльності, а це полегшувало побудову нових соціальних зв'язків у «чужому» середовищі. Саме відкритість і активність українських

⁹⁶ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 31–32 (1930): 28.

⁹⁷ І. Бочковський, «Останні тижні життя і смерть Є. Х. Чикаленка», *Тризуб*, 29–30 (14 липня, 1929): 32–39.

⁹⁸ О. Бочковський, *Вступ до націоналії* (Мюнхен: УТП, 1991–1992): 23.

студентів, їхня боротьба за свої національні права, можливість творчої реалізації в їхніх лавах сприяли пошуку національної ідентичності в українстві. Важливим був також елемент антиімперськості, що так імponував Бочковському і за відсутності якого він критикував ідеологів польського національного руху початку ХХ ст. (за концепцію відновлення Речі Посполитої часів до поділів Польщі). А власне усвідомлення України як Батьківщини сформувалось у нього під впливом історіософської концепції М. Грушевського, з якою О. Бочковський ознайомився під час роботи над своєю дебютною працею чеською мовою «*Ukrajinská otázka*»⁹⁹.

Іншим чинником ідентифікації Бочковського стала українська мова. Після закінчення земського реального училища він знав щонайменше шість мов. Імовірно, у Петербурзі Бочковський познайомився з фінською, що дало йому можливість підготувати за відносно короткий термін своє дослідження «Фінляндія та фінське питання» (перша редакція 1910 р.). У Празі до переліку мов, якими володів Бочковський, додалися чеська, італійська, іспанська та інші. Проте тільки з українською у нього склалися особливі стосунки. Співпраця з українськими виданнями, а також знайомство з творами М. Коцюбинського і бажання перекласти їх чеською вимагали знання української. І якщо свій перший лист до письменника від 23 листопада 1909 р. О. Бочковський закінчує вибаченням «за дуже негарну українську мову, але **я сам не українець** та недавно лише пізнав Вашу мову»¹⁰⁰, то подальше «занурення» в українську стало вирішальним чинником його національної ідентифікації. Виходячи з власного досвіду, Бочковський у своїх працях з націології відводив мові центральне місце в об'єднанні та кристалізації нації в громадянську спільноту. «Мова поглиблює народотворчий процес. Через мову нація об'єднується та кристалізується в суцільну громадську спільноту. Рідна мова – це міцна зброя поневоленого народу в його визвольній боротьбі»¹⁰¹. Українська тематика захопила Бочковського, що простежується у назвах його статей і наукових розвідок, до того ж більшість своїх наукових і публіцистичних праць він написав українською. Бочковський також переклав українською низку творів

⁹⁹ H. Boczkowski, *Ukrajinská otázka* (Praha 1910 та 1915). Історична частина розвідки насичена посиланнями на праці М. Грушевського.

¹⁰⁰ *Листи до М. Коцюбинського*. У 4-х т. (Ніжин, 2002). Т. 1, 87.

¹⁰¹ О. Бочковський, *Вступ до націології* (Прага, 1934), 238.

іноземних авторів, зокрема, Т. Г. Масарика, данського дослідника А. В. Крауса¹⁰² тощо.

Згодом О. Бочковський обрав українську мову як рідну, а Україна стала, хоч і заочно, його Батьківщиною, і решту свого життя він пов'язав з українською емігрантською спільнотою. Попри прожиті ним понад 10 років у Празі, Бочковський у жовтні 1918 р. не претендував на громадянство щойно проголошеної Чехословацької Республіки. А у 1920–1930-ті роки у його паспортах у графі «přislušnost» та пізніше «národnost» було записано «ukrajinská»¹⁰³.

Велика війна

З початком Першої світової війни змінилось і життя Ольгерда Бочковського. 9 серпня 1914 р. його як підданого Росії заарештувала австрійська поліція¹⁰⁴. Під час обшуку помешкання Бочковського було вилучено книжки, робочі документи та особисте листування. За його власним визначенням, деякі з тих матеріалів мали компрометуючий характер¹⁰⁵. Через кілька днів празького арешту науковець опинився у військовій в'язниці для тимчасового утримання політичних емігрантів у місті Хеб. Командування збиралося переправити ув'язнених до фортеці Арад в Угорщині, де вони мали залишатися до завершення воєнних дій. Однак завдяки втручання Т. Масарика Бочковського не вислали за межі чеських земель, хоча й інтернували на умовному німецько-чеському кордоні фактично до кінця 1918 р. Цей період своїх поневірянь він детально описав у власних спогадах.

Незважаючи на певну ізоляцію, О. Бочковський продовжував активну наукову та публіцистичну діяльність, зосередившись на аналізі розвитку світових подій та їхньому значенні для національного визволення бездержавних народів. Перша світова війна цікавила його з націологічного погляду¹⁰⁶ як висхідний момент періоду історії Європи нового часу. Він називав її сигналом для поневолених народів,

¹⁰² А. Краус, *Про данських хліборобів*. З дозволу автора пер. та передмову написав О. Бочковський (Подебради: Кооперативний фонд ім. В. Доманицького, 1926).

¹⁰³ NAČR, f. Evidence obyvatelstva, krabice č. 866, fólii č. B2206/3.

¹⁰⁴ NAČR, f. Policejní ředitelství. 1941–1950, Krabice č. 866, Fólii č. B2206/3, doc. 22.

¹⁰⁵ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 36 (1930): 10.

¹⁰⁶ О. І. Бочковський, *Вступ до націології* (Київ: Генеза, 1998), 36.

творенням обрисів майбутніх міжнаціональних і суспільних відносин: «Світова війна була добою об'єднання і порозуміння між поневоле-ними народами»¹⁰⁷.

Перша світова війна справді стала каталізатором національно-визвольних змагань багатьох недержавних народів. Українська інтелігенція створила позапартійну політичну організацію для представництва інтересів українського народу Російської імперії – Союз визволення України (1914–1918), ядро якого складали емігранти з Наддніпрянської України. До складу президії входили О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко, А. Жук, А. Меленевський, підтримку надавали галицькі та буковинські українці. Осідком СВУ був недовгий час Львів, а від серпня 1914 р. – Відень. Через своїх представників СВУ розгорнув широку інформаційну діяльність у державах Європи. Основними завданнями Союзу були популяризація української справи в західноєвропейських політичних і громадських колах, розгортання видавничої та пресової діяльності, згуртування та підвищення національної свідомості українців незалежно від місця їхнього мешкання. Представники СВУ проводили також культурну і політичну роботу в таборах військовополонених українців.

Від жовтня 1914 р. до листопада 1918 р. виходив «Вістник Союзу Визволення України», згодом перейменований на «Вістник політики, літератури й життя». Його редакторами у різний час були В. Дорошенко, А. Жук, М. Троцький та М. Возняк.

Участь у роботі СВУ

О. Бочковський публікував свої статті у «Вістнику СВУ» в основному під криптонімом Н. В. В усіх його публікаціях ідеться про українське питання. Автор актуалізує українську справу і в одній зі статей (1918) доходить висновку:

«Війна кинула українську справу у вир міжнародного політичного життя, в океан всесвітніх прямивань... Самостійна та незалежна Україна – се вже не мрія, але можлива будучина. Її здобудеться тим скорше, чим глибше вкоріниться її потреба в душі українського загалу. Чудове італійське гасло “fara da se” – витво-

---

¹⁰⁷ Там само, 37.

римо із себе – мало б бути провідною зіркою та єдиною орієнтацією українських самостійницьких прямувань»¹⁰⁸.

У 1916–1917 роках видання опублікувало низку статей О. Бочковського про міжнародну політику Росії, зокрема про інкорпорацію придунайських князівств та «визвольну» політику щодо Балкан, про стосунки Росії із Румунією та Молдавією¹⁰⁹, Болгарією¹¹⁰, Сербією¹¹¹, Грецією¹¹². Не обійшов він увагою і російську національну проблему – називаючи її «Ахілесовою п'ятою Росії», Бочковський пропонував розв'язання у переформатуванні держави (1917 р.): «Будуча Росія може запевнити свою державну суцільність і непохитність лише після перебудування її на федеративній основі»¹¹³.

Для «Вістника СВУ» Бочковський підготував українською мовою розвідку «Фінляндське питання», до якої включив шість самостійних статей¹¹⁴ з оглядом культурних справ і національного руху, господарського та політичного розвитку країни від найдавніших часів до ХХ ст. Автор проводив паралелі між шведською і російською політикою поневолення фінського народу, наголошував на реакційній

¹⁰⁸ Н. В., «Війна й українська справа (Уваги з приводу анкети)». *Вістник СВУ*, 9 (1917): 131.

¹⁰⁹ Н. В., «З румунських голосів про українську справу», *Вістник СВУ*, 27–28 (1916): 218, 219; Н. В., «Румунська соціальна демократія та війна», *Вістник СВУ*, 29–30 (1916): 235, 236; Н. В., «Росія та Румунія», *Вістник СВУ*, 17 (1917); 27 (1917): 427–429; 32 (1917): 507; 36 (1917): 569–571; 37 (1917): 587–590.

¹¹⁰ Н. В., «Росія та Болгарія», *Вістник СВУ*, 58 (1916): 536, 537; 60 (1916): 668–670; 61 (1916): 688.

¹¹¹ Н. В., «Росія та Сербія», *Вістник СВУ*, 64 (1916): 735–737; 65 (1916): 748–750.; 66 (1916): 763, 764.

¹¹² Н. В., «Росія та Греція», *Вістник СВУ*, 3 (1917): 37–39; 4 (1917): 54–56; 5 (1917): 68–70.

¹¹³ Н. В., «Російська революція та національна справа у Росії», *Вістник СВУ*, 16 (1917); Н. В., «До національної справи в новій Росії (Кілька уваг на часі)», *Вістник СВУ*, 33 (1917): 523, 524.

¹¹⁴ Н. В., «Фінляндське питання», *Вістник СВУ*, 42 (1916): 381, 382; 43 (1916): 398–400; 44 (1916): 412–414; Н. В., «Культурно-національне відродження фінського народу», *Вістник СВУ*, 46 (1916): 448–450; 47 (1916): 460–462; Н. В., «Суспільно-економічні відносини в Фінляндії», *Вістник СВУ*, 48 (1916): 478–480; 50 (1916): 511–515; Н. В., «Фінляндське питання з державно-політичного боку», *Вістник СВУ*, 51 (1916): 524–528; 54 (1916): 572–576; Н. В., «Фінляндське питання під державно-політичним оглядом», *Вістник СВУ*, 52 (1916): 542–547; Н. В., «Будучина Фінляндії», *Вістник СВУ*, 54 (1916): 577, 578.

політиці царської влади, аналізував механізм обмеження та знищення фінського суверенітету.

У 1917–1918 роках на шпальтах «Вістника СВУ» було опубліковано кілька статей Бочковського про польську національну політику. Він піддав критиці концепцію відрубності польського питання від національних рухів інших східноєвропейських народів, оскільки така переконаність підштовхувала до нав'язування європейським політичним колам думки про те, що «сильна й велика польська держава є не лише в національних інтересах польського народу, але також і неминучою передумовиною політично-економічної могутності центральних держав»¹¹⁵, і здійснити це можна навіть коштом інших народів. Як приклад автор наводить польсько-українські, польсько-литовські, польсько-естонські, польсько-білоруські¹¹⁶ та польсько-єврейські¹¹⁷ стосунки.

У своїх працях 1918 р. Бочковський порушував ряд теоретичних питань міжнародного права, актуальність яких за роки війни тільки зростала. Зокрема, він розглядав проблему співвідношення права держави і права нації, констатуючи, що загалом європейські політики відстоюють пріоритет першого над другим. Бочковський писав про нагальну потребу створення міжнародної організації для захисту національних прав поневолених народів; аналізував проблему невідповідності задекларованих у законодавстві положень і реальної політики великих держав – «техніки державної адміністрації»¹¹⁸. Він наголошував на потребі спеціального національного законодавства як органічної частини міжнародного права – всесвітнього громадянського права, а згодом запропонував унормувати

---

¹¹⁵ Н. В., «З приводу холмської справи (Знахідки до національного питання)», *Вістник СВУ*, 10 (1918): 146.

¹¹⁶ Н. В., «Війна й українська справа (Уваги з приводу анкети)», *Вістник СВУ*, 9 (1917): 130, 131; Н.В., «Поляки й т. зв. "Східні окраїни"», *Вістник СВУ*, 48 (1917): 761–763; 49 (1917): 778–780; Н. В., «З приводу холмської справи (Знахідки до національного питання)», *Вістник СВУ*, 10 (1918): 146–149.

¹¹⁷ Бочковський критикував запропонований польськими політиками спосіб вирішення єврейського питання у Польщі шляхом скоординованої асиміляції євреїв. Див.: Н. В., «До польсько-жидівської справи у зв'язку з війною», *Вістник СВУ*, 4 (1918): 53–55.

¹¹⁸ Н. В., «Про інтернаціонально-правний захист недержавних народів і національних меншостей (Знахідки до національної проблеми)», *Вістник СВУ*, 17 (1918): 259–261; 18 (1918): 276–278.

національну справу через ухвалення «Декларації прав народів» та створення Світового (чи хоча б Європейського) союзу народів¹¹⁹. Науковець також виступав проти таємної дипломатії та секретних договорів, що стали частково причиною Першої світової війни, причому критикував обидва ворожі табори¹²⁰. Значну увагу він приділяв аналізу ідеологічних течій, зокрема ставленню соціалізму¹²¹ і більшовизму до національної проблеми¹²². Автор доходить висновку, що тільки соціалізм «є тою єдиною силою, яка потрапить збудувати міст інтернаціональної солідарності через безодню того звірячого націоналізму, котрий так страшенно розбурхала кривава трагедія... Тільки соціалізм зможе витворити необхідні теоретичні й реально-політичні передумови для національного порозуміння, а відтак і для полагодження сучасних палких національних справ взагалі»¹²³.

Впродовж 1918 р. О. Бочковський опублікував низку статей під спільним заголовком «Національна справа (Уваги на часів зв'язку з війною)»¹²⁴. Згодом під подібною назвою він підготував збірку статей (видана у 1918 і 1920 роках), яка стала його першою теоретичною розробкою національного питання. У передмові до збірки Бочковський уперше використав і сам термін «націологія» у значенні спеціальної науки про націю та національні проблеми¹²⁵. Наприкінці книги він запропонував свій проект «Декларації прав народів» та обґрунтував ідею створення спеціального міжнародного «Національного Інституту» для дослідження національного питання.

У своїй рецензії на цю книгу В. Дорошенко відзначав використання автором найновішої літератури з теми, наголошував на важливості

¹¹⁹ Н. В., «Про потребу “Декларації прав народів” (До національної проблеми нашого часу)», *Вістник СВУ*, 29 (1918): 436, 437; Н. В., «Мировий конгрес і “Декларація прав народів”», *Вістник СВУ*, 41 (1918): 545, 546.

¹²⁰ Н. В., «Про необхідність демократизації дотеперішньої дипломатії та про прилюдність закордонної політики взагалі», *Вістник СВУ*, 27–28 (1918): 417–419.

¹²¹ Іп. Бочковський, «Соціалізм і національне питання (Нові знахідки для вивчення соціалізму до національної справи)», *Вістник СВУ*, 35–36 (1918): 503–506.

¹²² Н. В., «Справа миру й національна проблема», *Вістник СВУ*, 1–2 (1918): 8–10.

¹²³ Іп. Бочковський, «Соціалізм і національне питання...», 506.

¹²⁴ Іп. Бочковський, «Національна справа (Уваги на часі в зв'язку з війною)», *Вістник СВУ*, 11 (1918): 164–166; 12 (1918): 181, 182; 13 (1918): 195, 196; 15 (1918): 228, 229; 21 (1918): 325; 22 (1918): 339, 340; 25 (1918): 385, 386; 26 (1918): 402, 403; 27–28 (1918): 419–422; 29 (1918): 438, 439; 31 (1918): 460, 461.

¹²⁵ Іп. Бочковський, *Національна справа (Статті про національне питання в зв'язку з учасною війною)*. (Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1918), 4.

поданого матеріалу для розуміння світових процесів і рекомендував її «нашій освіченій громаді»¹²⁶. Крім того, рецензент пошкодував, що «видавництво не подбало, щоби ця цікава праця знайшлася в українських книгарнях у Львові»¹²⁷.

Окремим напрямком діяльності СВУ було видання літератури іноземними мовами про українське питання (загалом світ побачило понад 150 видань). Однією з перших була видана, хоч і в дещо зміненому вигляді, чеськомовна праця О. Бочковського «*Ukrajinská otázka*» (Прага, 1915 р.), розрахована винятково на чеського читача: Книжка починалася зверненням СВУ до чеського народу, у додатках – «Національно-політична програма українців у сучасну добу (Наша платформа)», огляд літератури з українського питання та етнографічна карта України, укладена професором Л. Нідерле, і три глави дослідження О. Бочковського: «Основні періоди та моменти в історії українського народу», «З історії відродження українського народу», «Україна і українці»¹²⁸. На жаль, збірку істотно відредагувала цензура воєнного часу.

У 1916 році вийшла книжка Бочковського «Фінляндія та фінляндське питання», яку він згодом переробив для «Вістника СВУ». У редакторській рецензії на брошуру зазначалося, що фінляндське питання для українців має «велике, навіть виховуюче значінне... Гаряче поручаємо нашій суспільности уважно перечитати сю книжечку з огляду на ті паралелі до української справи, які насуває і предметом і обробленням праця...»¹²⁹.

Більшість матеріалів О. Бочковського, опублікованих у «Вістнику СВУ», особливо політико-правового характеру, були згодом видані у серії «Політична бібліотека» книгою «Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономні прямування» (1916 р.). Дослідження мало інформаційний характер, у ньому було описано історію існування Російської імперії, її територіальну експансію, формування та практичну реалізацію національної політики тощо. Потребу цієї праці науковець пояснював активізацією «визвольних» заяв та обіцянок, з якими виступила Російська імперія

¹²⁶ ЛНБ, ф. 57, спр. 325, арк. 8.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ H. Boczkowski, *Ukrajinská otázka* (Praha, 1915).

¹²⁹ Бібліографія. «Іп. Бочковський. Фінляндія та фінляндське питання, Відень, 1916. Стор. 104. Ціна 1 кор. 20 сот.», *Вістник СВУ*, 58 (1916): 648.

в роки Першої світової війни: «Росія знову одяглася в свій визвольний плащ і проголосила себе адвокатом та освободителем поневолених народів ледве чи не на всій кулі земській<...>. Війна яскраво виказала, що Росія не тільки не дозріла до полагодження національної проблеми, але навіть досі не зрозуміла далеко йдучого значіння та ваги її для будучого свого державного розвитку й цілої своєї будучности взагалі»¹³⁰. Автор книги зосередився на маловідомих фактах національного розвитку фінів, поляків, білорусів, євреїв, румунів, литовців, латвійців (лотиші), естонців, вірменів, грузинів, а окремий розділ присвятив так званим «інородцям» – аборигенам Сибіру, самоїдам, калмикам, киргизам, кавказьким верховинцям, туркменам, ординцям Закаспійської області та татарам. Також коштом СВУ були видані брошури «Польське питання і соціалізм» (1915 р.), «Литовці і литовське питання» (1915 р.), «Білорусини і їх народне пробудження» (1916 р.), «Латиші і латиське питання» (1916 р.), «Фінляндія та фінляндське питання» (фінською, чеською та хорватською мовами, 1916 р.) тощо.

Співпраця з СВУ стала для О. Бочковського першим досвідом практичного зв'язку з українським національно-визвольним рухом, хоча мала й певні негативні наслідки для його репутації, оскільки навіть роки по тому йому закидали пронимецьку орієнтацію у минулому.

Дипломатична робота

Активна політична діяльність Ольгерда Бочковського стала можливою в результаті суспільно-політичних змін в Австро-Угорській імперії, до складу якої входили чеські землі. 28 жовтня 1918 р. була проголошена самостійність Чехословацької Республіки, і влада новоствореної держави офіційно дозволила політичним емігрантам повернутися до місць проживання. «Мене цікавило те, що робилося саме на Україні... В місцевій пресі годі було як слід поінформуватися про це. Про українські справи взагалі писалося дуже сумбурно і не без

¹³⁰ Г. Бочковський, *Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономні прямивання (До національної справи в Росії)* (Б. м.: Накладом видавництва, 1916), 4, 10.

тенденції»¹³¹, – пригадував Бочковський. Перебування поза Україною унеможливило активну державотворчу діяльність науковця та визначило її дипломатичний характер. Повернувшись до Праги, він відновив старі зв'язки з провідними діячами Чехословацької Республіки, і насамперед з Т. Г. Масариком, обраним президентом ЧСР, та його оточенням.

Розуміючи складність вирішення українського питання без міжнародної підтримки, О. Бочковський робив ставку на нормалізацію та налагодження чехословацько-українських міждержавних відносин. Пригадуючи тодішні події, він писав: «Безпосереднього зв'язку з Україною не було. Отже я вирішив діяти на власну руку і написав листа до проф. Масарика... та попросив д-ра Гербена особисто передати йому цього листа, в якому я апелював до нього, прохаючи своїм авторитетом підперти справу української держави на мирній конференції, де я передбачав чималі для неї труднощі й перепони»¹³². Таким чином, кінець 1918 р. можна вважати початком співпраці науковця з урядом УНР. Використовуючи особисті зв'язки, він доклав максимум зусиль до постання української дипломатичної місії у Празі. Чеський історик та україніст Б. Зілінський відзначає вагомий внесок О. Бочковського в організацію українського представництва у Чехословаччині¹³³. Цієї ж думки дотримується і чеський дослідник Я. Рихлик¹³⁴. Офіційно Надзвичайна дипломатична місія УНР розпочала свою роботу 19 січня 1919 р. під керівництвом Максима Славинського. О. Бочковський спочатку очолював пресовий відділ місії, потім працював секретарем, а згодом – аташе¹³⁵.

У цей період пріоритетами для Бочковського були популяризація української справи та інформування зарубіжних урядів і громадськості про історію, культуру, традиції, сучасний політичний курс Української держави. Під його керівництвом при Надзвичайній місії

¹³¹ О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 36 (1930): 12.

¹³² Там само.

¹³³ В. Зілінський, *Українці в Чехách а на Моравě (1894) 1917–1945 (1994)* (Praha, 1995), 19.

¹³⁴ Я. Рихлик, «Т. Г. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923)», *Хроніка-2000*, 29–30 (1999): 64–70.

¹³⁵ *Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах учасників*. У двох томах, Упоряд. і передм. І. М. Гнатишина, О. С. Кучерука, О. О. Мавріна (Київ: Український письменник, 2008). Т. 2, 223.

було створено прес-бюро і так званий «Кошицький пункт» для забезпечення національно-культурних потреб українців Закарпаття. 19 серпня 1919 року при місії УНР було також засновано Український громадський клуб, який провадив лекційну роботу та курси української мови, а О. Бочковський взяв на себе організацію студій українознавства.

Разом з українськими діячами М. Грушевським, Д. Дорошенком, В. Королівим-Старим, Є. Виговським, М. Кущаком, чеськими письменниками Я. Нечасом, П. Кршичкою та за фінансової підтримки дипломатичної місії УНР О. Бочковський заснував у Празі українсько-чеське видавництво «Всесвіт». Основним проектом «Всесвіту» стала акція «Rozpejте Ukrajinu», завданням якої було поширення знань про Україну, ознайомлення з українською справою та сприяння налагодженню чесько-українських зв'язків шляхом видання просвітницької літератури. Як зазначає В. Очеретяний, на видавничі потреби було виділено кредит у 500 тисяч чеських крон¹³⁶. Загалом упродовж двох років було випущено понад 40 брошур українознавчої тематики, і серед них брошури О. Бочковського «З історії України та українського відродження», «Україна та Українці» та під псевдонімом О. Gozdawa «Угорська Україна»¹³⁷.

У 1920 р. Бочковський у складі української делегації взяв участь у XVIII світовому з'їзді «Volný Myšlenka» («Вільна думка») у Празі. Наступного року він став учасником XIII Міжнародного конгресу есперантистів, засідання якого проходили у приміщенні Української дипломатичної місії¹³⁸. Група українських учасників виступила з повідомленнями мовою есперанто про Україну, її значення в європейській економіці та поточну політичну ситуацію. Для посилення зв'язків із цією організацією українські делегати записалися до «Союзу есперантських журналістів усього світу».

У результаті поразки УНР у війні з радянською Росією у листопаді 1920 р. дипломатична місія у Празі втратила офіційний статус.

¹³⁶ В. Очеретяний, «Дипломатична діяльність Максима Славінського в період Директорії УНР 1919–1920 рр.», *Мандрівець*, 3 (2007): 24.

¹³⁷ Н. Boczkowski, *Z dějin Ukrajiny a ukrajinského obrození* (Kyjiv–Praha, 1919, Č. 4, 5); Н. Boczkowski, *Ukrajina a Ukrajinci (s národopisnou mapou)* (Kyjiv–Praha, 1919, Č. 8); О. Gozdawa, *Uhérzka Ukrajina* (Praha, 1919).

¹³⁸ С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна співпраця української еміграції між двома світовими війнами* (Прага, 1942), 74.

Прорадянські ліві політики регулярно порушували перед урядом питання про правочинність перебування в ЧСР українських дипломатів. У березні 1923 р. глава МЗС ЧСР Е. Бенеш заявив про недоцільність подальшої роботи місії УНР у Чехословаччині, що призвело до згорання діяльності українського представництва. О. Бочковський виконував свої обов'язки у дипломатичній місії до 1 жовтня 1922 р., про що написав у листі до свого друга Андрія Жука. Він також зазначив, що «взагалі покинув урядову службу»¹³⁹.

Свою громадсько-політичну активність Бочковський продовжив у складі Закордонної делегації УСДРП, яка підтримувала Державний центр УНР та Головного отамана Симона Петлюру. До цієї групи належали також Ісаак Мазепа, Панас Феденко, Борис Матюшенко та інші політики, які переїхали до Праги у 1922–1923 роках. За визначенням професора В. Трощинського, саме група І. Мазепи дотримувалась концепції демократичного соціалізму подібно до західноєвропейських партій і найбільше відповідала класичним західноєвропейським взірцям¹⁴⁰. Орієнтація на кращі традиції європейського руху найбільше імпонувала О. Бочковському, який вбачав майбутнє України як європейської держави. Вибір ним цієї політичної сили був не випадковим – це відповідало особистим переконанням науковця, що простежується за його працями, зокрема, у «Вістнику СВУ», журналі «Визволення», подебрадському часописі «Соціал-Демократ» тощо.

21–28 травня 1923 р. О. Бочковський разом з О. Безпалком, І. Мазепою, Б. Матюшенком і В. Старосольським у складі української соціал-демократичної делегації взяв участь у Світовому конгресі соціалістичних партій у Гамбурзі. У червні 1924 р. він разом із групою колег-однодумців прочитав студентам Української Господарської Академії в Подебрадах цикл лекцій із питань соціалізму¹⁴¹. Як представник соціал-демократів Бочковський входив до складу ініціативної групи у справі об'єднання української еміграції (березень, 1926 р.). А 28 квітня 1936 р. у Празі О. Бочковський виступив на зборах, улаштованих з ініціативи Н. Григорієва, І. Мазепи та К. Мацієвича, з доповіддю «Українська справа й українська еміграція», в якій

---

¹³⁹ NAČR, MG 30, C 167, Vol. 23, File 6. Bochkovskij, O. 1922–1924, p. 4.

¹⁴⁰ В. Трощинський, Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище (Київ, 1996), 133.

¹⁴¹ *Právo Lidu*, 3 června (1924): 4.

підкреслив важливість консолідації української емігрантської спільноти: «Коли Україна zagrożена назовні, має бути завішена внутрішня партійна й групова боротьба. Ідеал визволення та об'єднання України має скупчити всі живі та творчі сили українського народу під цей час»¹⁴². На підготовчій стадії він входив до культурно-освітньої комісії Комітету Українського національного конгресу, який мав відбутись у Львові¹⁴³.

За теоретичними поглядами більшість дослідників відносять О. Бочковського до націонал-державників. Він беззастережно визнавав право кожної нації на незалежність, причому суверенітет нації для нього домінував над суверенітетом держави. У 1920-ті роки він розвивав ідею «Європа – спільний дім», був прихильником пан'європейського руху. Незмінним залишалось несприйняття Бочковським більшовицького тоталітарного режиму, встановленого на теренах України. Він виступав проти будь-яких форм диктатури, засуджував нацизм та усі прояви національного шовінізму. Із часом Бочковський відходить від активної діяльності у складі Закордонної делегації УСДРП, зосередившись у другій половині 1930-х років на громадській роботі.

Викладацька і наукова діяльність

Викладацька і наукова діяльність О. Бочковського була пов'язана з українськими вищими навчальними закладами, що постали зусиллями української громади в Чехословацькій Республіці впродовж першої половини 1920-х років. На переконання науковця, «політична фаза, цебто самоозначення народу в напрямі державної самостійности – це вже останній завершальний етап повстання модерної нації. Першою й надзвичайно важною добою цього процесу є культурне самоозначення народу, що здійснюється шляхом масового поширення рідної освіти серед народніх верств. <...> Рідна освіта є однією з найголовніших передумовин національного самоозначення кожного народу, а зокрема – поневоленого. <...> Рідна

¹⁴² *Час*, 2169 (3 червня, 1936): 2.

¹⁴³ *Вістник Українського національного конгресу*, 1 (1936): 17.

освіта – це вугільний камінь національного самоозначення й певний шлях до національного визволення»¹⁴⁴.

За ініціативи президента Чехословаччини уряд ухвалив у 1921 р. план допомоги еміграції з колишньої Російської імперії «Ruská rotnospá akce». Його реалізації сприяла підтримка урядовців – Томаша Масарика, Карела Крамаржа, Едуарда Бенеша та Вацлава Гірси.

Український Вільний Університет

Користуючись сприятливими умовами, українська еміграція ініціювала створення на чехословацьких теренах української культурно-освітньої інфраструктури, і тут першим завданням стало переведення Українського вільного університету (УВУ) з Відня до Праги. У квітні 1921 р. до групи діячів, що займалася цією справою (професори В. Старосольський, С. Смаль-Стоцький, О. Колесса, С. Дністрянський), долучився О. Бочковський¹⁴⁵. Урочисте відкриття УВУ в Празі відбулося 23 жовтня 1921 р. Діяльність університету фінансував чеський уряд, однак українська громада теж не була осторонь. Наприклад, для бібліотеки Університету В. Старосольський, Д. Дорошенко, І. Огієнко, Д. Антонович, О. Бочковський та інші викладачі пожертвували книги власних колекцій¹⁴⁶.

Наступного року Український громадський комітет у Чехословаччині на чолі з Микитою Шаповалом розпочав роботу із заснування у курортному містечку Подєбради неподалік Праги Української Господарської Академії. 16 травня 1922 р. чеська влада схвалила статут Академії як приватної трілітньої (з 1924 р. – чотирилітньої) господарської школи з високошкільною організацією¹⁴⁷.

1923 р. О. Бочковський звернувся до Сенату Українського Вільного Університету у Празі з проханням «допустити його до викладів при

---

¹⁴⁴ О. Бочковський, «Самоозначення народів й освіта», *Ucraina magna*, 1 (2015): 58, 67, 68.

¹⁴⁵ В. Віднянський, «Заснування і діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.)», *Український історичний журнал*, 11–12 (1993): 77.

¹⁴⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3859, оп. 1, спр. 153, арк. 13.

¹⁴⁷ «Осередок української технічно-господарської науки та освіти в Чехословаччині (Подєбради)», *Час*, 1625 (12 червня, 1934): 3.

кафедрі соціології на факультеті суспільних наук по спеціальній дисципліні: науки про нововочасну націю, себто націології зі спеціальним увзглядненням національного ренесансу Європи в минулім столітті»¹⁴⁸. У своїй заяві він назвав і курси, які збирається викладати: «1) Соціологічний нарис чеського національного відродження; 2) Порівняльний огляд національних рухів у Східній Європі та на Кавказі; 3) Елементи модерної нації (Курс I. Нація і раса)»¹⁴⁹. 2 лютого 1923 р. збори факультету права і суспільних наук УВУ розглянули заяву Бочковського і після доповіді професора Володимира Старосольського, який виступив поручителем, постановили «покликати І. Бочковського доцентом по кафедрі соціології, з дорученням йому викладати націологію»¹⁵⁰. А 2 травня 1923 р. Сенат університету після виступу професора О. Ейхельмана затвердив це рішення¹⁵¹.

Оскільки за статутом для викладання у вишах був потрібний попередній досвід викладацької роботи або відповідний дозвіл, О. Бочковський спочатку став стипендіатом фонду президента доктора Т. Масарика при УВУ. Відповідно до підписаного зобов'язання¹⁵² він того ж року отримав звання доцента соціології. Темою його габілітаційної роботи стала «Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика». Вона не була опублікована і до сьогодні не збереглася, хоча деякі матеріали, як зазначав Бочковський, можна знайти в його роботах, присвячених чеському діячеві.

Проте працювати в університеті після захисту Бочковському не вдалось. У квітні 1924 р. Міністерство закордонних справ ЧСР відмовилося затвердити його на посаді доцента на наступний академічний рік за браком коштів. В офіційній постанові зазначалося, що «Міністерство закордонних справ не признало дотепер відповідних фондів на нові наукові сили. Тому Сенат не може ніяких нових наукових сил передкласти Міністерству до затвердження, поки у новому бюджеті не будуть признані відповідні кошти на поширення наукових сил Українського університету в Празі. Це саме

¹⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 230, арк. 113.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само, арк. 114.

¹⁵¹ В УВУ також викладала чеську мову дружина Ольгерда Бочковського Марія Носкова-Бочковська. Їхній шлюб тривав від 1919 по 1923 чи 1924 рік.

¹⁵² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 152, арк. 10.

відноситься і до тих випадків підвишки за призначення нових наукових титулів для сил, зайятих вже на нашому університеті»¹⁵³.

Можливість влаштуватися на роботу до Української Господарської Академії для Бочковського з'явилася наприкінці 1923/1924 навчального року. Першою інформацією про це стали газетні оголошення про конкурс на заміщення вільних кафедр соціології, соціальної політики та фінансової науки¹⁵⁴. На пропозицію В. Старосольського, який викладав в обох українських вишах, на посаду доцента соціології було запрошено Ольгерда Бочковського. Рада професорів економічно-кооперативного відділу на своєму засіданні одностайно обрала його викладачем. Цю постанову також розглядала Рада професорів УГА, якій про наукову діяльність кандидата знову доповів професор В. Старосольський. Після обговорення Рада таємним голосуванням затвердила постанову економічно-кооперативного відділу з результатом: «за» – 19, «проти» – 1¹⁵⁵.

Українська Господарська Академія

7 липня 1924 р. Бочковський отримав повідомлення про обрання його доцентом кафедри соціології. Однак Міністерство до початку навчального року не затвердило його на посаді, тому на прохання декана економічно-кооперативного відділу професора О. Мицюка Сенат УГА дозволив «допустити лектора Бочковського до читання з вільного найму лекцій по 2 години тижнево з оплатою погодинною»¹⁵⁶. Офіційно Бочковський приступив до роботи 15 жовтня 1924 р., а вже 29 листопада того ж року професорська рада економічно-кооперативного відділу затвердила його штатним доцентом УГА «з огляду на те, що він не має нігде штатного утримання»¹⁵⁷. В УГА О. Бочковський викладав курс соціології, есперанто, націології та націографії.

---

¹⁵³ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 151, арк. 114.

¹⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 325, арк. 10.

¹⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 107, арк. 84.

¹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 141, арк. 55.

¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 320, арк. 158.

Б. Мартос згадував, що кожен викладач мав представити деканату Академії програму свого курсу¹⁵⁸. Тож у жовтні О. Бочковський обговорив проблеми курсу із секретарем економічно-кооперативного відділу Миколою Добриловським¹⁵⁹, а також узгодив із деканом його назву – «Загальний курс соціології»¹⁶⁰. 8 листопада Бочковський прочитав вступну лекцію на тему «Соціологія як наука». Він також розробив курси «Націологія», «Націософія» та «Есперанто». У п'ятому семестрі Бочковський проводив на економічно-кооперативному відділі вільні лекції та семінари зі соціології та націології, а також індивідуальні заняття зі студентами як економічно-кооперативного, так і інших факультетів.

Лекції Бочковського були своєрідними за насиченістю матеріалу та формою його викладу. Основними мовами були чеська та українська. Оголошення із зазначенням теми кожної лекції було вивішено заздалегідь, оскільки присутність гостей віталася. Найчастіше ними були абсолювенти УГА з інших факультетів та викладачі, іноді – представники міської громади. Наприклад, 19 листопада 1925 р. Бочковський проаналізував тодішні (15 листопада) вибори до парламенту і сенату ЧСР і ситуацію, яка склалась у зв'язку з ними¹⁶¹. На лекції були присутні близько 30 гостей, серед них і пересічні мешканці Подєбрад. Тема викликала такий інтерес, що лекцію повторили 26 листопада¹⁶².

Бочковський також започаткував соціологічний просемінар, програму якого затвердила професорська рада УГА. У 1924/1925 навчальному році він провів близько 20 засідань на теми «Соціологічна природа фашизму», «Проблема інтелігенції», «Соціологія і космологія по Уорду», «Кооперація як фактор суспільного розвитку», «Більшовизм і революція в освітленні проф. Масарика», «Самогубство як суспільна поява та у світлі статистики», «До характеристики чеської національної вдачі», «Жіноча проблема у світогляді Маса-

---

¹⁵⁸ Б. Мартос, «Засновання Української господарської академії», *Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935*. Том 1 (Нью Йорк: Видано Абсолювентами УГА та УТГІ, 1959), 111.

¹⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 753, арк. 1, 2.

¹⁶⁰ Там само, арк. 6.

¹⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 216, арк. 42.

¹⁶² Там само, арк. 44.

рика», «Матеріали до російсько-українського питання»¹⁶³. Запрошення в першому номері часопису «Наша громада» повідомляло, що просемінарські заняття «відбуваються щотижня в середу від 5–20 год. вечера в кабінеті народнього господарства. На протязі 5 та 6 семестрів розібрані до зreferування і обговорення теми: а) Національний характер чеського народу, б) Революція і большевизм після проф. Масарика, в) Фашизм, г) Інтелігенція, д) Теорій поступу Конта, е) Соціологія Дюркгейма, ж) Індивід і суспільність, і) Генеза суспільности»¹⁶⁴. Б. Мартос згадував, що на заходах, організованих О. Бочковським, завжди було багато слухачів. Серед студентів, які згодом стали науковцями та викладачами УГА, у роботі просемінару брали участь Л. Биковський, А. Кість та Г. Денисенко¹⁶⁵.

Додатковим навантаженням в Академії були для Бочковського адміністративні обов'язки: від жовтня 1924 р. він завідував кафедрою соціології¹⁶⁶, 24 січня 1925 р. був обраний секретарем Професорської Ради¹⁶⁷, у 1924 р. входив до складу комісії у справах статуту УГА, у процесі отримання Академією прав високої школи¹⁶⁸ представляв її інтереси у Міністерстві освіти (звіт міститься у протоколі від 22 липня 1925 р.), у 1928 р. був членом комісії з дипломних іспитів, у 1930 р. входив до складу ревізійної комісії Академії тощо.

Б. Мартос також згадував про активну громадсько-просвітню діяльність О. Бочковського того періоду: «Тоді чехи в своїй більшості були завзятими русофілами... Тому прагнення українців до створення власної держави були їм незрозумілі. Більше того, вони не хотіли визнати навіть культурної та етнографічної окремішності українського народу. На цім ґрунті між українськими професорами й студентами, з одного боку, та подебрадським громадянством, з другого, могли виникнути зайві непорозуміння. Щоб уникнути їх, сенат УГА доручив мені організувати ряд публічних лекцій чеською мовою, освітлюючи місцевому громадянству українські проблеми. Якщо я впорався з цим завданням успішно, то тільки завдяки допомозі доц. О. Бочковського. Будучи секретарем Місії УНР, живучи в Празі багато років і досконало

---

¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 753, арк. 8, 9.

¹⁶⁴ «Семинар соціології», *Наша громада*, 1 (1925): 51, 52.

¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 216, арк. 9.

¹⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 107, арк. 88.

¹⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 107, арк. 122.

¹⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 141, арк. 142.

володіючи чеською мовою, він мав широкі знайомства серед чеських літераторів і політичних діячів. Він сам прочитав декілька лекцій чеською мовою, а також допоміг мені запросити кількох видатних чеських літераторів. Відбувся цілий ряд цікавих публічних викладів...»¹⁶⁹.

Уміння О. Бочковського захопити темою виступу місцеву чеську громаду було вагомим фактором для запрошення його на заходи. Наприклад, 14 грудня 1923 р. Академічна Громада звернулася до нього з проханням про дві лекції: «На підставі попередніх зносин... і з огляду на прохання місцевого чеського громадянства та студентства Академії, Українська Академічна Громада має честь прохати Вас, Високоповажний Пане, виголосити в Подебрадах з метою чесько-українського зближення на чеській мові дві публічні лекції»¹⁷⁰. Через стан здоров'я Бочковський був змушений відмовитися від пропозиції, але згодом він повернувся до активної діяльності. 3 квітня 1924 р. Бочковський зробив доповідь на тему «Ukrajinská otázka», 1 листопада – «Ukrajinský národ na západ, jeho územích a jeho snahy od nejdávnějších časů až do dnes (Haličsko-Volodymyrské království r. 1253, – Ukraj. nár. republika r. 1918) a jeho styky s českým národem»¹⁷¹.

На пропозицію О. Бочковського в УГА було започатковано академічні святкування дня народження (7 березня) творця і президента Чехословацької республіки Т. Масарика. Вперше вони були відбулись у 1925 р.¹⁷² і надалі повторювалися щорічно. У перебігу святкування 1925 р. Бочковський виголосив промову «Масарик людина та вечний», 1930 р. – «Президент Т. Г. Масарик та Україна», 1936 р. – «3 думок Т. Г. Масарика про смерть, життя й працю для народу» тощо.

Ольгерд Бочковський часто представляв Академію на місцевих святах і в різних громадських організаціях. Зокрема, у листопаді 1924 р. професорська рада Академії делегувала його та Арсена Чернявського на свято 75-ліття Пшибрамської Гірничої Академії¹⁷³. 22 січня 1930 р. зранку О. Бочковський виступав з урочистою промовою у Подебрадах, а увечері – у Празі з нагоди 12-ої річниці

¹⁶⁹ Б. Мартос, «Заснування Української Господарської Академії», *Хроніка-2000*, 29-30 (1999): 205.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 5, спр. 395, арк. 6.

¹⁷¹ Там само, арк. 89.

¹⁷² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 216, арк. 177.

¹⁷³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 107, арк. 99.

проголошення самостійності Української Держави та 11-ї річниці акту злуки ЗУНР та УНР¹⁷⁴.

Поряд із викладанням О. Бочковський займався науковою роботою, був учасником міжнародних і регіональних наукових форумів. Зокрема, у складі групи викладачів УГА він брав участь у роботі наукових з'їздів, організованих українською еміграцією у Чехословацькій Республіці. Перший Український науковий з'їзд відбувся у Празі 3–7 жовтня 1926 р. під егідою Українського академічного комітету. 4 жовтня у правничо-соціологічній підсекції Бочковський прочитав доповідь «Націологія і націографія»¹⁷⁵, згодом опубліковану в першому томі «Записок УГА» і чеською мовою – у щомісячнику «Akademie» (ч. 10, 1927). Він також підготував кілька статей під криптонімом О. Б. для часопису «Тризуб» з описом перебігу з'їзду. На другому з'їзді (20–24 березня 1932 р., Прага) Бочковський виступив із доповіддю «Нація та мова» («Модерний панконтиненталізм як політичний вияв суспільної інтеграції сучасного людства»)¹⁷⁶.

У 1928–1929 роках внаслідок світової економічної кризи чехословацький уряд спочатку скоротив, а згодом і припинив фінансування емігрантських культурно-освітніх установ. Зміни торкнулися також і чехословацького суспільства загалом, про що писав в одному із листів Д. Дорошенко: «Чеська преса і громадянство захоплюються большевиками, бажають порозумітися з ними і неприхильно ставляться до еміграції»¹⁷⁷.

У зв'язку зі скороченням фінансування в Академії було прийнято нові правила нарахування педагогічного навантаження, і доцент О. Бочковський опинився на межі часткової зайнятості – за ним залишався курс «Соціології» (2 год. семінару на тиждень). Щоб урятувати викладачів, було встановлено навантаження обов'язковою науковою працею¹⁷⁸. Тож Бочковський увесь «вивільнений» час присвятив роботі над новими працями. У 1930 р. він підготував кілька окремих

---

¹⁷⁴ Хроніка, *Тризуб*, 6 (1930): 24, 25.

¹⁷⁵ Український науковий з'їзд у Празі 3–7 жовтня 1926 р. Звідомлення Президії Організаційної Комісії З'їзду (Прага, 1928): 35, 36.

¹⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 429, арк. 8.

¹⁷⁷ Д. Антонович, *Українська культура*. Упор. С. Ульяновська (Київ: Либідь, 1993), 67.

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 128, арк. 84.

розвідок і книгу «Боротьба народів за самовизначення»¹⁷⁹, у 1931/1932 навчальному році працював над монографією «Національне пробудження кольорового людства», підготував соціологічний нарис «Україна як світова проблема»¹⁸⁰, дослідження «Б. Б'єрнсон – самостійність Норвегії та українське питання», «Муринська справа в Америці» та «Панафрика» тощо.

Український Технічно-Господарський Інститут

З огляду на погіршення ситуації, УГА була реорганізована шляхом зміни форми навчання. У грудні 1931 р. С. Гольдельман і О. Бочковський запропонували проект «позаочної політехніки», взявши за основу ідею спадковості Українським технічно-господарським інститутом (далі – УТГІ) надбань Української господарської академії та продовження навчального процесу до настання кращих часів¹⁸¹.

УТГІ розпочав свою роботу 1932 р. як установа заочного навчання в Подєбрадах. Його директорами були Б. Іваницький (1932–1936), Б. Мартос (1936–1937), Л. Бич (1937–1939). Спочатку УТГІ був підрозділом УГА, а 1935 р. після ліквідації Академії замінив її. Саме УТГІ дозволив продовжити наукову та освітню діяльність викладачам Академії, а серед них і О. Бочковському. Інститут проіснував у Подєбрадах до окупації нацистами Чехо-Словаччини у березні 1939 р.

Навчання у реформованій Академії стало заочним, що дало можливість розширити спектр науково-педагогічних завдань школи політехнічного типу. Одним із перших нововведень стала пропозиція Управи Товариства прихильників УГА викладачам розробити загальноосвітні курси. До навчальної програми включили гуманітарні дисципліни, з яких видали посібники та методичну літературу.

Першим на затвердження дирекції Товариство подало курс українознавства, розроблений О. Бочковським¹⁸². Завданням нового предмету було дати комплекс знань про Україну, сучасне і минуле українського народу. Курс був розрахований на півтора року (три

¹⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 3, спр. 24, арк. 37.

¹⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 3, спр. 27, арк. 14.

¹⁸¹ *Бюлетень Товариства прихильників Української господарської академії* (жовтень 1932): 6.

¹⁸² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 227, арк. 130.

семестри). До програми входив комплекс дисциплін: «Українська мова», «Історія України», «Фізична географія України», «Історія українського письменства», «Українська культура», «Історія громадських рухів на Україні в ХХ столітті», «Економічна географія України» та «Націологія». Цей курс став популярним серед українських емігрантів із різних країн, оскільки більшості з них бракувало повноцінних знань про Україну, її історію, культуру тощо. Інститут також пропонував позаочні студії з бухгалтерії, пасічництва, обробки шкіри, миловарства, фотографії, радіотехніки та курси з англійської, німецької, французької, чеської та української мов. Із відкриттям Політичної школи при УТГІ О. Бочковський займався розробкою курсів журналістики та підготовкою літератури для них.

Однією з обов'язкових умов педагогічної роботи викладачів-українців в Академії було «написання українською мовою підручника з того предмету, який малося викладати»¹⁸³. Близько 75% всіх підручників УГА видало «Видавниче товариство при УГА», яке почало свою діяльність у липні 1922 р.¹⁸⁴ А приблизно з 1927 р. видавничі функції повністю перебрала висока школа. Тоді ж було започатковано основне наукове видання Академії – «Записки УГА». У 3 томах збірника, що вийшли у 1927, 1929 і 1931 роках, було опубліковано статті О. Бочковського «Націологія й націографія, як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації», «Кара на смерть до війни», «Національне пробудження, відродження, самоозначення»¹⁸⁵.

Серед видань Інституту у 1930-х роках була монографія Бочковського «Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)» (1930) – результат двадцятирічної роботи автора над темою. Бочковський з'ясував ставлення будівничого чехословацької держави до української справи, намагаючись не просто проаналізувати погляди чеського вченого,

---

¹⁸³ «Видавнича чинність», *Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935*. Том 1 (Нью Йорк: Видано Абсолютентами УГА та УТГІ, 1959), 78.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Доц. О. І. Бочковський, «Націологія й націографія, як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації», *Записки УГА*, I (1927): 112–118; Доц. О. І. Бочковський, «Кара на смерть до війни», *Записки УГА*, II (вип. 1, 1929): 18–31; Доц. О. І. Бочковський, «Національне пробудження, відродження, самоозначення», *Записки УГА*, III (вип. 1, 1931): 1–22.

а і пояснити їхнє походження. Позитивні рецензії на цю книгу, «що вичерпуюче подає відношення Масарика до української справи»¹⁸⁶, написали Валентин Садовський, Вінценс Харват, Степан Сірополко, Вацлав Лашенко, Костянтин Чехович та інші. Критичний огляд книги та цитати з неї можна знайти у статтях на пошану Т. Масарика, наприклад, в американській газеті «Свобода»¹⁸⁷.

Як підручники вже для УТГІ у 1930-х роках були видані також «Вступ до націології» та «Наука про націю». Бочковський також написав праці «Основи журналістики» та «Структура часопису» і підготував хрестоматію зі зразками кращих статей українських та іноземних журналістів. За продовження цієї праці після смерті Ольґерда Бочковського взявся Степан Сірополко, якому належить також низка публікацій з теоретичних питань журналістики. Їхня спільна книга «Українська журналістика на тлі доби: (історія, демократичний досвід, нові завдання)» фактично є першим українським дослідженням з теорії журналістики.

О. Бочковський також співпрацював із різними емігрантськими організаціями, зокрема у 1926–1938 роках – з Українським республікансько-демократичним клубом (УРДК), що згодом став одним із центрів громадсько-політичного та культурного життя українців Чехословаччини.

Офіційно УРДК розпочав свою діяльність 7 січня 1926 р. у Празі, хоча затвердження статуту і засідання Управи відбувались у 1925 р. Головою і фактичним фундатором організації був професор Олександр Лотоцький (до 1928 р.), пізніше його заступив Кость Мацієвич, а з 1935 р. – Максим Славинський. До управи також входили заступник голови (довгий час ці обов'язки виконувала Зінаїда Мірна), скарбник і секретар. На першому засіданні Управи 21 грудня 1925 р. на пропозицію М. Славинського консультантом з питань функціонування Клубу було запрошено О. Бочковського¹⁸⁸.

УРДК провадив громадсько-просвітницьку діяльність у літературно-музичній та військово-історичній секціях у формі наукових зустрічей, академій, лекцій, літературно-музичних вечорів, концертів тощо. Загалом за перше п'ятиріччя до клубу записалася 151 особа,

¹⁸⁶ М. Павлічук, «Т. Г. Масарик в українськiм письменствi», *Український тиждень*, 11 (1937): 3.

¹⁸⁷ «Масарикова девiза», *Свобода*, 217 (1937): 3.

¹⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 4376, оп. 1, спр. 3. *Протоколи засiдань Управи клубу*, арк. 2.

було прочитано понад 100 доповідей, з яких близько 25 – О. Бочковським.

У своєму першому виступі «Нація і держава»¹⁸⁹ 12 березня 1926 р. Бочковський звернув увагу на проблему зросійщених міст в Україні, назвавши це однією з істотних перешкод створенню українцями власної держави. У дискусії після виступу взяли участь професори О. Лотоцький, А. Яковлів, Л. Білецький та інші. Цим заходом Бочковський започаткував серію лекцій політико-просвітницького характеру, в яких він висвітлював загальноукраїнські справи та проблеми політичного та культурного життя.

Ще одним напрямком діяльності УРДК була робота Бюро праці, яке у 1928–1935 роках очолював К. Мацієвич. Завданнями інституції були моніторинг ринку праці європейських країн, ведення статистики та допомога у працевлаштуванні випускникам українських вишів і українцям-емігрантам загалом. Сенат УГА делегував О. Бочковського до Бюро для представлення там інтересів студентів Академії¹⁹⁰. Цікаву інформацію про способи та процедуру пошуку роботи для українців знаходимо у листуванні Бочковського з його другом і колегою В. Старосольським, який повернувся до Галичини та допомагав у цій справі.

У 1928 р. Бочковський приєднався до започаткованих клубом курсів українознавства та розробив серію виступів під загальною назвою «Світова думка про Україну»¹⁹¹. Низку лекцій із цієї тематики він прочитав для подебрадської української громади. Серед основних тем публічних виступів Бочковського у 1930-х роках були «Проблеми демократії» (6 квітня 1934 р.), «Національні конгреси у ріжних народів» (8 січня 1934 р.), «Національна й територіальна соборність» (20 лютого 1935 р.).

Робота у Голодовому комітеті

Українська громада у Чехословаччині відіграла важливу роль у поширенні в Європі інформації про низку голодних років у 1920-х і трагедію 1932–1933 років в Україні. Першим у Чехословаччині

---

¹⁸⁹ С. Моренко, «Нація і держава (Лист з Праги)», *Тризуб*, 32 (1926): 21–24.

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 141, арк. 182.

¹⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4376, оп. 1, спр. 3. *Протоколи засідань Управи клубу*, арк. 34.

про голод в Україні та про потребу допомоги постраждалим заявив у своєму зверненні «До культурного світу» Союз українських журналістів і письменників у червні 1933 р. У відповідь на його заклик не «обминути мовчки й байдуже того факту, що 30 мільйонний культурний європейський нарід... вимирає з голоду не зі своєї вини»¹⁹² Український жіночий союз скликав 14 липня 1933 р. у Празі зібрання громадськості під головуванням З. Мірної. Присутні узгодили створення комісії із залученням якнайбільшого числа громадських об'єднань для організації широкомасштабної допомоги Україні та домовилися скликати для цього спільні збори, запрошені¹⁹³ на які були згодом поширені серед українських емігрантів.

О 17-й годині 19 липня у приміщенні ідальні Українського жіночого союзу (вул. Лазарська, 8, Прага II) відбулось установче засідання Комітету допомоги голодним на Україні. Як повідомлялось у хроніці «Українського тижня»¹⁹⁴, із 35 присутніх 22 особи представляли українські організації в Чехословаччині. Учасники засідання обрали Тимчасовий виконавчий комітет представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодуючим у складі О. Бочковського, С. Русової, І. Паливоди, Г. Омельченка, Б. Гомзина, І. Мірного і М. Феденко та доручили цьому Комітету до 15 серпня розробити план подальших дій. «Заслугує уваги надзвичайна однодушність усіх зібраних представників різних угруповань і організацій, що найшли спільну мову щодо допомоги нашому zagrożеному народові»¹⁹⁵, – підсумував журналіст результати зібрання.

Тимчасова управа Комітету представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним на Україні під головуванням О. Бочковського (далі – Комітет) розпочала свою діяльність із підготовки інформаційних матеріалів про історію та мету створення Комітету і план його дій. Серед основних завдань Комітету було розширення бази його учасників та налагодження зв'язків з іншими осередками, які тоді ж почали створювати подібні комітети в інших європейських країнах. Перший номер Комунікату, розісланий для

¹⁹² М. Марунчак, *Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в Україні і діаспорі* (Вінніпег, 1985), 79–80.

¹⁹³ Запрошення на збори Тимчасового комітету допомоги голодуючим в Україні. 14 липня 1933 р., ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 755, арк. 133.

¹⁹⁴ *Український тиждень*, 33–34 (1933): 1.

¹⁹⁵ Там само.

публікації у газетах і журналах, містив відозву «До українських емігрантських організацій» із закликом «без ріжниці поглядів та переконання – творити комітети для допомоги голодуючим на Україні, а організації, що вже повстали з цією ціллю, просимо про контакт та взаємну інформацію»¹⁹⁶. Пріоритет надавався зв'язкам із громадськими комітетами у Львові, Чернівцях, Брюсселі та Відні. Також у Комунікаті був поданий список учасників Комітету представників українських організацій в ЧСР, до якого було включено 31 об'єднання. Завдяки інформаційній акції кількість організацій-учасниць Комітету до наступного зібрання зросла до 35, було створено його філію у Братиславі.

10 серпня 1933 р. у Празі відбулися другі загальні збори, які затвердили програму подальших дій та обрали постійну управу (А. Галька, І. Паливода, Г. Омельченко, Б. Гомзин) на чолі з О. Бочковським. У складі Комітету було створено організаційно-фінансову (Г. Омельченко, Меринда) та редакційно-пропагандистську (Б. Гомзин) комісії¹⁹⁷.

Комітет приступив до збору коштів серед українців Чехословаччини. Внески громадських організацій залежали від кількості їхніх членів: товариства чисельністю до 50 осіб вносили щомісячно до скарбниці комітету 10 крон, до 100 осіб – 20 крон, понад 100 осіб – 30 крон. Для фізичних осіб основою розрахунку внесків був прибуток родини. Початковим щомісячним внеском була 1 крона для осіб без постійного заробітку¹⁹⁸. Управа Комітету приймала відвідувачів щодня з 15 до 17 години за адресою: Прага, вул. Слезька, 7, кімната 24, що було осідком відділу технічних та економічних наук УНА.

Другим напрямком діяльності Комітету стала інформаційна кампанія за такими напрямками: 1) документування свідчень про голод у радянській Україні; 2) поширення здобутих відомостей серед світової спільноти; 3) огляд повідомлень про голод у європейській та американській пресі. Комітет підготував відозви до різних орга-

---

¹⁹⁶ Комунікат ч. 1 тимчасової управи Комітету представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним на Україні, *Український тиждень*, 35 (1933): 4.

¹⁹⁷ *Hlad na Ukrajině*, 1–2 (1933): 25.

¹⁹⁸ Комунікат ч. 2. 19.VIII.1933 р. Управи Комітету представників Українських Організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні, Безплатний додаток до «Українського тижня» (1933): 1.

нізацій, листи-звернення, робочі звіти тощо, почав видавати під редакцією О. Бочковського часопис чеською мовою «Hlad na Ukrajině».

Комітет закликав кожного українського емігранта «стати осередком у своєму зовкіллі (особливо чужинецькому) інформації про стан на Україні і пропаганди про нашу допомогову акцію... [та] подавати до пресової референтури Управи Комітету все, що має звязок із акцією Комітету (вирізки з газет і журналів з зазначенням органу, дати й числа; перевірені оповідання втікачів ізвідти, витяги (копії) з листів)»¹⁹⁹.

Але, попри зусилля українських громад у різних країнах, світові лідери не поспішали офіційно визнавати голод, вступати у переговори з Радянським Союзом і надавати допомогу Україні. Частина політиків займала прорадянську позицію, намагаючись налагодити, перш за все, економічну співпрацю з СРСР.

Одними із найцинічніших того часу були виступи голови французького сенату Едуара Ерріо. Колишній прем'єр-міністр Франції, мер Ліона перебував у Радянському Союзі від 26 серпня до 9 вересня 1933 р. на запрошення радянських керівників. Він відвідав Одесу (26 серпня), Київ (27 серпня), Харків (28 серпня), Дніпрострой (29 серпня), а вже 30 серпня від'їхав до Ростова і звідти попрямував до Москви. Скрізь його вітали групи радянських посадовців та підготовлений заздалегідь натовп шанувальників (гарно вдягнутих, зі щасливими посмішками на обличчі тощо), включаючи піонерів із квітами. До маршруту входило відвідування заводів і колгоспів, музеїв та наукових установ²⁰⁰. Враховуючи шалений темп поїздки (1 день на місто), можна із впевненістю сказати, що французькому політику показали тільки те, що йому можна і треба було побачити. Відтак, до і після повернення до Франції Е. Ерріо виступав із похвалами на адресу радянської влади та спростуваннями відомостей про голод.

Така безпринципність спонукала Ольгерда Бочковського звернутися 5 вересня 1933 р. з «Отвертим листом» до Едуара Ерріо. Науковець наголосив: голод є спланованою акцією більшовицької влади з метою винищення українського народу, який не визнає окупаційного

¹⁹⁹ Там само, 2.

²⁰⁰ Document 47. *Visit of Monsieur Herriot to Soviet Union*, Edward Coote (Moscow) to Sir John Simon, 11 September 1933, *The Foreign Office and the Famine, British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 (1988)*, Ontario–Vestal, New York, 297–302.

режиму. Цей лист став одним із небагатьох особистих протестів українців проти європейської політики подвійних стандартів. Описуючи життя українців під радянським керівництвом, Бочковський підсумовує:

«Звичайно, Ви цього жаху сучасного стану в Україні не бачили, як не бачило перед вами цих нелюдських страждань у ССРС чимало видатних європейців, що відвідали цей большевицький “мертвий дім”. Така вже дивна доля цих очевидців: не бачити безпросвітнього одчаю совітської дійсності та захоплюватися планетарними фантазмагоріями червоної Москви... Не може бути двох думок про те, що в цьому історичному двобої симпатії культурного світу мусять бути на боці задушеної України, а не совітської Москви».

Однією з перших цей лист оприлюднила 9 вересня 1933 р. львівська газета «Діло»²⁰¹. У примітці до статті редактор зазначив, що автор направив оригінал французькою мовою на ліонську адресу Е. Ерріо. Через тиждень, 17 вересня лист передрукував за львівським виданням паризький часопис «Тризуб»²⁰², повідомлення про подію, а згодом і текст листа подала американська щоденна газета «Свобода»²⁰³, виклад змісту з’явився на шпальтах «Українського тижня» та низки французьких і бельгійських часописів²⁰⁴. Чеською та французькою мовами лист був опублікований у часописі «Hlad na Ukrajině»²⁰⁵. Відгуком української громади на лист О. Бочковського стали звернення читачів у газетах «Діло» та «Свобода», вміщені під рубриками «Голоси читачів» і «З листів, які не дійдуть», деякі з них починалися фразою «Високоповажний Пане Ерріо!».

Однак, як зазначає Р. Кушнеж, критика української преси²⁰⁶ та і громади загалом не вплинули на позицію Е. Ерріо щодо голоду. Він

²⁰¹ О. І. Бочковський, «До п. Едварда Ерріо. Отвертий лист проф. О. І. Бочковського», *Діло*, 236 (1933): 1.

²⁰² О. І. Бочковський, «До п. Едварда Ерріо», *Тризуб*, 33 (1933): 10–12.

²⁰³ Отвертий лист до Ерріота, *Свобода*, 220 (1933): 1; О. І. Бочковський, «До п. Едварда Ерріо. Отвертий лист проф. О. І. Бочковського», *Свобода*, 223 (1933): 2.

²⁰⁴ «Бочковський О. І. опублікував Отвертого листа до п. Едуара Ерріо», *Український тиждень*, 41 (1933): 2.

²⁰⁵ «Otevřený dopis prof. O. H. Bočkovského p. Ed. Herriotovi», *Hlad na Ukrajině*, 1–2 (1933): 26, 27; «A Monsieur Edouard Herriot. Lettre ouverte du Professeur H. O. Botchkovsky», *Ibid*, 28, 29.

²⁰⁶ Р. Кушнеж, «Львівська українська преса про голодомор в УСРС», *Український історичний журнал*, 3 (2006): 206, 207.

опублікував у журналі «L'Information» низку статей, в яких підносив ідею «Hitlerite campaign»²⁰⁷ на українських теренах, а своїх критиків, як і прихильників антирадянської позиції, таврував агентами Гітлера.

У відповідь на «російські нариси» Е. Ерріо О. Бочковський опублікував 12 і 13 грудня у газеті «Діло» свою статтю «Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні»²⁰⁸. У перших же рядках він пише, що у французького політика «захоплення московським більшовизмом зростає тепер, мовляв, у геометричній прогресії та наявно еволюціонує – від захоплення до закохання, від совітофільства до совітоманії. З людьми закоханими, як відомо, неможлива ніяка дискусія на тему об'єкту їхнього закохання»²⁰⁹. Крім того, автор зупиняється на статті шеф-редактора алжирського тижневика «L'Evolution Nord-Africaine» від 1 жовтня 1933 р., в якій цитується його «Отвертий лист до п. Ерріо» (збережено підкреслення Бочковського):

«Ця стаття трактує „справу п. Ерріо“ (**Le cas Herriot**) під досить своєрідним кутом зору, як про це свідчить оцей її заголовок: **„Небезпечний божевільний або цинічний шарлятан“ („Fou dangereux ou charlatan cynique“).**

Наведене число того альжирського тижневика я одержав від його головного редактора п. **Шарль-Кольомба** до Подєбрадів з карткою такого змісту:

„З найщирішою ґратуляцією за Вашого отвертого листа до п. президента Ерріо, що так поважно скомпромітував інтереси Франції та союзників, та з висловом правдивої симпатії...“.

Це велика стаття, що передусім докладно аналізує на підставі заяв п. Ерріота про СРСР його некритичну совітоманію. Вона спростовує неправдиві інформації п. Ерріота про добробут совітського населення за цифровими даними чужої преси про фактичний стан речей під Совітами. Звичайно, що автор цієї статті у першу чергу зупиняється над тим, як французькі комуністи чудово використовують оптимістичні інформації п. Ерріота про СРСР для більшовицької пропаганди, а відтак і зокрема вона змальовує попуристичний образ руйницької праці III Інтернаціоналу у французьких

²⁰⁷ Nazism in Ukraine noted by Herriot, *The New York Times*, October, 2 (1933): 8.

²⁰⁸ О. І. Бочковський, «Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні», *Діло*, 328 (12 грудня, 1933): 2; 329 (13 грудня, 1933): 3.

²⁰⁹ О. І. Бочковський, «Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні», *Діло*, 328 (12 грудня, 1933): 2.

колоніях. Не диво, що в кінці статті автор її запитує, чи трактований ним **“Le cas Herriot”** не має **характеру патальогічного?**!»²¹⁰.

Таким чином, відкритий лист О. Бочковського все-таки привернув увагу французької преси та спричинив критичне обговорення позиції Е. Ерріо навіть в Алжирі²¹¹. Однак це не мало наслідків для кар'єри самого політика і не змінило прорадянського зовнішньополітичного курсу Франції.

У вересні 1933 р. О. Бочковський опублікував у двотижневнику «За Україну» есей «Безхребетна Європа (Europa Invertebrata)». Він проаналізував історико-політичні та морально-етичні причини соціальної депривації європейського суспільства та засудив подвійні моральні стандарти низки західноєвропейських мислителів, зокрема Б. Шоу, Р. Роллана, А. Айнштайна та інших:

«Для них совітська держава – це свого роду соціальна лабораторія, де большевики масово переводять свій суспільний досвід нового громадського ладу. Європейські совітомани, що з обуренням відкидають саму думку про можливість подібного політичного експерименту в себе, над своїм народом і над рідною країною, з майже цинічною байдужістю дивляться на нечувану жорстокість і нелюдськість большевицької соціотехніки. Для них ця “соціальна вівісекція” в СРСР – це неминуче лихо, зовсім зрозуміле на тлі, мовляв, епохального революційного досвіду большевиків... Безхребетною сучасна Європа є також лише кон'юнктурно. Вона мовчала на большевицькі душогубства, але стихійно відгукнулася на методи німецького гітлеризму. В цьому власне й найстрашніша моральна її депривація. Бо ж ті самі люди, що ухилялися від протестів проти большевиків або навіть виявляли своє совітофільство, тепер стали на чолі міжнародної акції проти гітлеризму... Я питаю, як це можливо й через що так сталося?! Адже ж політичні методи гітлеризму нічим не відрізняються від большевицьких»²¹².

О. Бочковський пропонував також можливе вирішення проблеми: «Ще не запізно... Європа мусить надолужити те, що злочинно досі проґавила. Протестуючи проти диктатури Гітлера, мусить протестувати також проти диктатури Сталіна. Лиш тоді її протест не буде

---

²¹⁰ О. І. Бочковський, «Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні», *Діло*, 329 (13 грудня, 1933): 3.

²¹¹ Французька колонія до 1962 р.

²¹² І. О. Бочковський, «Безхребетна Європа», *За Україну*, 1–2 (1933): 11, 12.

кон'юнктурним, але досягне вершин морального патосу, на вислів людяности й засуду насильства взагалі».

7 жовтня у Празі пройшла зустріч представників емігрантської громади ЧСР з українськими діячами інших осередків. На заході виступили послы до румунського (Ю. Сербинюк) та польського (Мілена Рудницька) парламентів. Ю. Сербинюк розповів про свою участь у женеvських переговорах із представниками Червоного Хреста, відвідини Лондона та зустрічі з британськими політиками, що висловили підтримку українцям. М. Рудницька повідомила про діяльність Комітету в Галичині, пошук допомоги серед міжнародних організацій та результати роботи у Лізі Націй, яка ухвалила резолюцію з дозволом Міжнародному Червоному Хресту розпочати переговори з радянською владою про надання допомоги²¹³.

25 жовтня 1933 р. в Республікансько-демократичному клубі О. Бочковський виступив зі звітом про «Акцію комітету допомоги голодуючим на Україні», а М. Славинський оголосив текст підготовленого Комітетом листа подяки від української громади ЧСР голові Ради Ліги Націй, прем'єр-міністру Норвегії Й. Л. Мовінкелю за підтримку української справи²¹⁴. Цей документ завершувався переконанням:

«...Не було тільки примхою історії, що Б'єрнсон захопився визвольною боротьбою України, й не є також випадком, що Ви, Високоповажний Пане, так живо відгукнулися на теперішнє страшне лихоліття українського народу. Ні. В обох цих випадках певна аналогія історичної та національної долі Норвегії та України була цього причиною.

Норвегія виборала свою волю та самостійність. Виборе її також і поневолена Україна. Вільна й незалежна Україна згадуватиме двох великих норвезьких приятелів і оборонців українського народу – Б'єрнсона й Мовінкеля»²¹⁵.

Українські громадські комітети оголосили 29 жовтня «Днем національної жалоби і протесту, посту та пожертви одностинного заробітку для голодової акції». У цей день у Празі в церкві Св. Клімента

²¹³ «Українські послы у Празі», *Український тиждень*, 45 (1933): 2, 3.

²¹⁴ *Український тиждень*, 46 (1933): 2.

²¹⁵ «Лист-подяка голови Громадського Комітету рятунку України в Чехословаччині О. І. Бочковського до міністра Норвегії Мовінкеля (Прага. 23.X.1933)», ЦДАВО України, ф. 4008, оп. 1, спр. 1, арк. 17–17зв.

відбулася панахида за померлими від голоду, а у малій залі на Слов'янському острові – зібрання громадськості. У своєму виступі на зібранні О. Бочковський зазначив:

«Жалоба і сум – це немов два лейтмотиви української історії. Патетичною симфонією можна би було її назвати. Але постійний протест надає їй характеру симфонії героїчної. Всі наші свята або починаються, або кінчаються панахидою. Майже кожне з них є також і протестаційною маніфестацією. Навіть в нашому національному гимні бринять непереможно ці два лейтмотиви. Ще не вмерла Україна – такий патетичний вступ, однак його музика звучить переможною вірою у визвольні змагання. Домінує в них тон героїчний. Ніколи наш протест не підноситься у так трагічній хвилині, як ця, коли український нарід на радянщині планово винищується голодом диктатурою, що цим шляхом хоче побороти нашого сірого героя-селянина. Весь світ тепер шанує пам'ять невідомого вояка. Визволена Україна шануватиме свого невідомого повстанця. Над Дніпром збудована буде для його культу піраміда, що вічно говоритиме про найбільшу ганьбу ХХ століття – большевизм. В Краю мусять мовчати, тим голосніше підносимо ми, емігранти, свій протест, немов символічний дзвін, що не лише оплакує мертвих, але будить живих і розганяє громи. Ми апелюємо до Європи, що так багато провинулася перед Україною своєю байдужістю. Нагадуємо, що великі гасла модерного людства зобов'язують до чину, до допомоги загибачому від голоду українському народові. Ми дякуємо тим шляхетним нашим приятелям в Європі, що відгукнулися на теперішнє страшне лихоліття України: Докторві Амменде, віденському Архиепископові Інніцерові, особливо ж норвежському міністрові [Й. Л.] Мовінкелю. Ми з вдячністю згадуємо міжнародні організації: Жіночу, Інвалідів, Конгрес Нац. Меншостей, що відгукнулися на захист України. Ми дякуємо сен[аторці Ф.] Пламінковій та Чехословацькому Червоному Хрестові, що беруть участь в рятунковій акції. Ми через кордон шлемо привіт нашим братам на Україні. Ми боліємо Вашим нещастям! Віримо непохитно, що настане край Вашій неволі! Що Україна воскресне до самостійного життя!»²¹⁶.

Подібні акції пройшли також і в інших чехословацьких містах – у Подєбрадах, Тренчині, Ржевницях, Ліберці тощо.

²¹⁶ «День національного протесту і жалоби 29.10», *Український тиждень*, 47 (1933): 3.

Іншим викликом у зовнішній політиці стало прагнення уряду Сполучених Штатів Америки визнати СРСР та налагодити з ним співпрацю. 12 вересня 1933 р. українські організації у США звернулися до президента Ф. Рузвельта з пропозицією направити комісію до України для розслідування інформації про голод і вже за результатами її роботи ухвалювати рішення про співпрацю з СРСР. Цю ідею підтримали й українські організації Європи: у листопаді 1933 р. відповідного листа вислали українські депутати й сенатори польського Сейму та представники Львівського голодового комітету²¹⁷. А 30 жовтня О. Бочковський від імені Празького комітету підтримав пропозицію українців США²¹⁸.

Українська Наукова Асоціація

На початку 1930-х років О. Бочковський став співзасновником Української наукової асоціації (далі УНА). Вона постала наприкінці 1932 р. у Празі «для використання всіх переваг організаційної єдності наукових працівників та зосередження необхідних допомогових заходів технічного і матеріального характеру, що їх для свого розвитку потребує наукова чинність»²¹⁹. 7 грудня відбулись установчі збори УНА та збори її чотирьох відділів, а вже у січні 1933 р. крайовий уряд затвердив її статут. Головою Асоціації було обрано професора Б. Іваницького. О. Бочковський у 1933–1934 роках очолював відділ права і суспільних наук, у наступні роки був представником відділу в Науковій раді асоціації²²⁰. Завданням УНА було досліджувати «минуле й сучасне української культури, природу, техніку, госпо-

²¹⁷ Р. Кушнеж, «Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні», *Український історичний журнал*, 2 (2005): 137.

²¹⁸ «Звернення до Президента США Ф. Рузвельта Громадського комітету рятунку України в Чехословаччині про допомогу українському народу (30 жовтня 1933 р.)», ІУДЛВУ України, ф. 4008, оп. 1, спр. 1, арк. 15–15 зв.

²¹⁹ *Справоздання про чинність Української наукової асоціації за час від 7 грудня 1932 р. до 30 червня 1934 р.* (Прага, 1934): 1.

²²⁰ *Справоздання про чинність Української наукової асоціації за час від 1 липня 1934 р. по 1 січня 1936 р.* (Прага, 1936): 14; Загальна хроніка: «В УНА», *Український щодень*, 17 (1937): 1.

дарство, правниче, соціальне й громадське життя українського народу та зв'язки його з іншими країнами і націями»²²¹.

Відділ права та суспільних наук почав працювати 24 квітня 1933 р. На першому засіданні відділу виступив його голова О. Бочковський із рефератом «Соціографія України, її проблематика та завдання»²²². З ухвали Наукової ради доповідь було повторено на пленумі всіх відділів УНА 2 грудня того ж року.

Темами наступних доповідей Бочковського в УНА були «Завдання й методи соціографії України» (24 квітня 1933 р.)²²³, «Російсько-український конфлікт та чехословацьке об'єднання» (31 січня 1934 р.)²²⁴, «Нарис світової етногенези» (жовтень 1934 р.), «Грушевський як соціолог» (1 лютого 1935 р.), «Арійство та його істота в світлі наукової критики» (31 травня того ж року)²²⁵, «Проблематика Європи» (1936 р.)²²⁶, «Криза Європи» (1936 р.)²²⁷ та багато інших.

Сіоністична вечірня висока школа

У 1930-х роках Ольгерд Бочковський також долучився до роботи Бюро сіоністичної пропаганди²²⁸ у Празі. Його засновником та директором був давній приятель і колега Бочковського професор Соломон Гольдельман. Це була приватна освітня установа, яку фінансувала Сіоністична екзекутива. Бюро складалось із високої школи, школи дистанційного навчання, відділу молодіжної пропаганди, видавничого дому, бібліотеки, відділу лекторів та інформаційної служби²²⁹.

²²¹ Хроніка, *Тризуб*, 44 (1933): 31.

²²² *Справоздання про чинність Української наукової асоціації за час від 7 грудня 1932 р. до 30 червня 1934 р.* (Прага, 1934): 10; Хроніка, *Український тиждень*, 54 (1933): 2, 3.

²²³ Хроніка цього тижня, *Український тиждень*, 19 (1933): 1.

²²⁴ «Виклад доц. О. Бочковського на тему: Російсько-український спір та чехословацьке об'єднання», *Український тиждень*, 6 (1934): 1, 2.

²²⁵ «Арійство та його істота у світлі наукової критики», *Український тиждень*, 24 (1935): 1.

²²⁶ «Виклад доц. О. І. Бочковського в УНА», *Український тиждень*, 12 (1936): 1, 2.

²²⁷ «Криза Європи», *Український тиждень*, 15 (1936): 2.

²²⁸ Zionistische Propaganda stelle (нім.) засновано навесні 1934 р.

²²⁹ Tatjana Lichtenstein, *Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging* (Indiana University Press, 2016), 306.

Як зазначає Тетяна Ліхтенштайн²³⁰, провідну роль в Бюро відіграла Сіоністична вечірня висока школа, що розпочала роботу у жовтні 1934 р. Курс навчання складався з 50 лекцій, об'єднаних у цикли, у двох семестрах, по закінченню яких студенти отримували диплом. Перший цикл називався «Національна проблема та Євреї», другий – «Сіоністичний рух», третій – «Палестина і побудова єврейської Батьківщини», четвертий – «Гебрійська культура». Серед викладачів вишу було близько 30 представників інтелектуальних сіоністських кіл Чехословаччини та два українця – Ольгерд Бочковський і Панас Феденко. Сіоністична висока школа припинила свою діяльність після окупації Чехословаччини нацистами у березні 1939 р.

На запрошення С. Гольдельмана О. Бочковський вперше прочитав чеською мовою лекції з курсу «Основи національної проблеми» у жовтні та листопаді 1934 р. Цей курс був скороченим вступом до націології, який він підготував для курсів українознавства УТГІ, і фактично став його апробацією. Видавничий дім Високої школи видав 7 лекцій Бочковського у німецькому перекладі під назвою «Das Nationalproblem» як першу книжку із серії «Мала сіоністична книгозбірня»²³¹. Як зазначалось у газеті «Свобода», цю збірку лекцій планували видати також чеською та французькою мовами²³². 1944 р. зусиллями професора С. Гольдельмана лекції О. Бочковського було видано окремою книгою мовою іврит під назвою «Націологія». А у створеному в Єрусалимі у 1940 р. Інституті заочної сіоністичної освіти викладали курс націології, яким його розробив Ольгерд Бочковський²³³.

Товариство прихильників Української господарської академії

Ще одним напрямом громадської діяльності Бочковського була участь у роботі Товариства прихильників Української господарської академії (далі ТПУГА) у ЧСР з осередком у Празі. Створити це Товариство запропонував на сотому засіданні Професорської Ради УГА

²³⁰ Там само, 306–308.

²³¹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 3, спр. 14, арк. 33.

²³² «Нова праця О. Бочковського», *Свобода* 17 (1937): 1.

²³³ Лев Биковський, *Соломон Ізраїлевич Гольдельман. 1885–1974* (Денвер – Єрусалим, 1976), 111.

15 травня 1931 р. професор Соломон Гольдельман за підтримки Ольгерда Бочковського, який підготував доповідь «Нація і Висока школа»²³⁴. Йшлося про вищу школу (інститут) із заочною формою навчання, яка мала заступити Академію, а фінансування нового навчального закладу мало забезпечити Товариство прихильників УГА. Підґрунтям матеріальної незалежності Товариства мали би бути членські внески українців з усіх країн української діаспори та кошти, що надходили б до «Українського Національного Фонду» при товаристві. Останній пропонували організувати за зразком Єврейського національного фонду (далі – ЄНФ), заснованого у 1901 р. з метою збору коштів серед єврейського населення для викупу земель Палестини в Османській імперії та їх подальшого розвитку. Для заохочення до пожертв керівники ЄНФ започаткували випуск спеціальних відзнак, однією з яких стала «Золота книга» із прізвищами всіх жертводавців. Саме за таким принципом О. Бочковський і С. Гольдельман запропонували розпочати роботу з підтримки УГА.

20 червня відбулися установчі збори Товариства за участю 22 осіб, які ухвалили в першій редакції статут, а 25 червня було обрано Управу. Товариство розпочало свою діяльність у жовтні 1931 р. під головуванням професора Бориса Матюшенка, його заступниками стали О. Бочковський та С. Гольдельман, а секретарем – Віктор Сапівський.

На засіданні Управи 21 липня 1931 р. присутні пристали на пропозицію О. Бочковського і прийняли «його внесення щодо зміни теперішньої назви Т-ва для допомоги УГА на назву “Товариство прихильників УГА”»²³⁵. 21 квітня 1932 р. Товариство було офіційно зареєстровано. ТПУГА представлялося як «статутарна громадська організація, що ставить своїм завданням спільними силами українських організацій, установ і т. п. та поодиноких активних і свідомих громадян утримувати власними коштами свою Національну Політехніку»²³⁶.

О. Бочковський виступив теоретиком гасла «Нарід – собі»²³⁷, під яким діяло Товариство. У своїй однойменній праці він обґрунтував

²³⁴ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 5, спр. 770, арк. 3.

²³⁵ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 9.

²³⁶ NAČR, f. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizacev ČSR (RUESO). 1918–1945, karton č. 16, Inv. č. 151, doc. 2.

²³⁷ За аналогією із чеською акцією національної кооперації «Národ – sobě» для побудови театру у Празі.

потребу існування Товариства, розкрив значення засади англо-саксонської практики self-help (самопоміги) як «підвалини культурного та господарського життя», переконував у готовності української громади до «своєрідної національної кооперації», показав вплив девізу «Нарід – собі» на перебіг національного відродження поневолених народів (ісландців, фінів, ірландців, каталонців, чехів тощо)²³⁸.

О. Бочковський відповідав за інформаційну та поточну роботу Товариства і керував його пресовою референтурою. Разом з Олексієм Козловським і Віктором Приходьком він підготував і видав коштом Товариства низку матеріалів, серед яких були його праці «Нація і Висока школа» (накладом 200 примірників) і «Нарід – собі» (3000 примірників). У жовтні 1932 р. Товариство почало видавати «Бюлетень ТПУГА», завданням якого було інформувати українську емігрантську спільноту про діяльність організації. Також для пропаганди ідеї Товариства та «обміркування ширшим українським загалом питань національної технічно-господарської освіти»²³⁹ було засновано щомісячне видання «Українська політехніка».

Основними джерелами надходження коштів на рахунок ТПУГА були членські внески, пожертви, прибуток від проведених товариством заходів і видавничої діяльності. Згодом колективними членами Товариства стали Український жіночий союз, Спілка українських лікарів, Український республікансько-демократичний клуб, Український всепрофесійний робітничий союз, Академічний комітет тощо. За два роки на користь Академії було зібрано близько 125000 чеських крон. Завдяки цим коштам восени 1932 р. розпочав свою діяльність Український технічно-господарський інститут (УТГІ) заочної форми навчання, який на теренах ЧСР проіснував до 1945 р.

З'їзд членів Товариства 17 листопада 1934 р. обрав його головою О. Бочковського, його заступниками – С. Гольдельмана і В. Сапіцького, секретарем – Г. Денисенка. Одним із нововведень Товариства на чолі з О. Бочковським стала серія публічних лекцій. Зокрема, навесні 1935 р. науковець відвідав Братиславу, де у това-

²³⁸ О. І. Бочковський, *Нарід собі (Шляхами національної самопоміги серед рідних народів)* (Прага–Подєбради, 1932).

²³⁹ *Бюлетень Товариства прихильників Української господарської академії*, I (жовтень, 1932): 12.

ристві «Просвіта» 17 березня виступив із доповіддю «Світ прямує до націократії»²⁴⁰ та взяв участь у Шевченківському святі.

Наукове відрядження до Північної Америки

Влітку та восени 1936 р. О. Бочковський на запрошення канадського Союзу Українських Самостійників відвідав Північну Америку. Організатори поїздки пояснювали свій вибір тим, що Бочковський відомий як «людина високогуманна й кришталевої чесности, користується величезною популярністю в українських громадських колах без різниці політичних напрямків та громадських симпатій»²⁴¹.

Ідея направити представника ТПУГА на американський континент популяризувати українську справу і збирати кошти для Українського технічно-господарського інституту виникла ще у 1933 р. 11 липня С. Гольдельман запропонував Управі Товариства відправити О. Бочковського представником на Чиказьку виставку²⁴². Однак той відмовився з огляду на початок кампанії допомоги потерпілим від голоду в Україні. Відтак Управа уповноважила професора В. Тимошенка, який тоді перебував в Америці, бути представником Інституту і Товариства.

1935 р. О. Бочковський отримав запрошення взяти участь у Всеканадському українському з'їзді у липні того ж року²⁴³, а Інститут імені Петра Могили в Саскатуні (Канада) виділив йому кошти для покриття витрат на дорогу²⁴⁴. Організатори попередили науковця, що «англійські круги на університетах будуть живо зацікавлені, та що буде нагода перед ними зробити кілька виступів для пропаганди української справи та за поглиблення заходів для введення української мови по університетах»²⁴⁵.

Однак віза для Бочковського надійшла до Праги вже після початку роботи з'їзду. Організатори чекали до останнього на його приїзд,

---

²⁴⁰ «Світ на шляху до націократії», *Український тиждень*, 13 (1935): 1; Час, 1826 (13 березня, 1935): 3.

²⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 30, арк. 52.

²⁴² ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 118.

²⁴³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 5, спр. 769, арк. 35.

²⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 4.

²⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 36.

а коли надійшов лист-привітання від О. Бочковського до учасників конгресу, то в них «повстали сумніви, чи Ви взагалі зможете в скорому часі прибути... Зле, що справа з візою спинила Вашу поїздку. Ми, стараючись о нею, мусіли робити все з поспіхом, щоб Ви могли якнайскорше приїхати. Тому саме вислали візу до двох європейських портів. Ми також мали запевнення від канадійських властей, що англійська амбасада в Празі буде в часі повідомлена про всі зарядження»²⁴⁶.

Відрадження Бочковського до Канади перенесли на наступний рік, оскільки на момент отримання візи почалась осінь, «а там правдива канадійська зима, котра в многих случаях не була б дуже привітною для новопришельця»²⁴⁷. З'їзд ТПУГА у 1935 році постановив, що поїздка представника Товариства до Канади «конче має відбутися в 1936 році, і делегував свого голову доц. О. І. Бочковського»²⁴⁸. На це зі скарбниці Товариства було виділено 6924,75 чеських крон, а Інститут ім. Петра Могили надав 100 доларів на придбання квитків.

О. Бочковський надіслав українською й англійською мовами тези доповідей, що збирався виголосити під час перебування в Канаді. Кілька виступів були присвячені збору коштів на користь Товариства Музею визвольної боротьби України для побудови Українського дому в Празі²⁴⁹. В одному інтерв'ю О. Бочковський наголосив: «Моїм завданням тепер є популяризувати ідею нашого Товариства серед українських громадянств в Новому Світі. Центральною проблемою моїх викладів за океаном є нація в її визвольних змаганнях. Нація – це герой сучасної фази історії. Світ прямує до націократії, цебто до повного і фактичного самоозначення нації. Довести й зілюструвати цю тезу сучасного націоцентризму з узглядненням значення цієї ідеї для української справи, що дедалі більше стає світовою, – буде звершенням моїх викладів поруч з пропагандою гасла нашого Товариства “Нарід – собі”, популяризації якого спеціально присвячую одну з головних моїх доповідей...»²⁵⁰.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 4, арк. 160.

²⁴⁹ М. Мушинка, Музей визвольної боротьби та доля його фондів (Київ, 2005), 30.

²⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 198–201.

Свою подорож О. Бочковський мав розпочати «зо сходу Канади. Перший ...виступ був би в Монреалі. Опісля в Торонто, в провінції Онтеріо, а з Торонта Ви відвідували б місцевости в Онтеріо. Це мало б бути перед з'їздом в Саскатуні. На з'їзді мав би бути Ваш перший виступ в західній Канаді»²⁵¹, – зазначали у листі канадські партнери. Організатор поїздки – Союз Українських Самостійників – взяв на себе підготовку повідомлень про приїзд О. Бочковського. Важливу роль в рекламній кампанії відігравав «Український Голос» – офіційне видання Союзу. Інформацію про поїздку опублікували також канадська газета «Новий шлях», американський щоденник «Свобода», чернівецька газета «Час», львівський часопис «Діло», празький часопис «Український тиждень», паризькі тижневики «Українське слово» і «Тризуб»²⁵².

Виїхавши 3 червня 1936 р. з Праги, О. Бочковський вже 11 червня прибув до Монреаля. Загалом його закордонне відрядження тривало майже півроку і завершилося 1 грудня 1936 року, включаючи перебування в Канаді (11 червня – 31 жовтня), у США (1–18 листопада) і в Британії (23–30 листопада).

У звіті про свою поїздку на IV з'їзді Товариства прихильників УГА О. Бочковський повідомив, що об'їхав в Онтаріо 15 місцевостей, у Манітобі – 16, у Саскачевані – 30, в Альберті – 12, у Квебеку і Британській Колумбії по одній²⁵³. Загалом він відвідав 81 населений пункт, проїхавши Канаду від Атлантичного до Тихого океану і зробивши 105 доповідей для представників української еміграції. Після виступу науковця, відповідей на запитання та обговорення проводився збір пожертв для Товариства прихильників УГА. Для забезпечення звітності О. Бочковський на всі зібрані суми видавав «поквитовання» зі спеціальних блоків, виготовлених Товариством у Празі²⁵⁴. На блокових видаткових бланках він ставив свій підпис, що засвідчував одержання грошей, а на копії розписувався той, хто гроші жертвував. Завдяки цій системі ТПУГА уникло можливих

²⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 4.

²⁵² Див., наприклад: «Проф. О. І. Бочковський в Америці», *Час*, 2263 (23 вересня, 1936): 3; «Доц. О. І. Бочковський перебуває зараз в Канаді», *Український тиждень*, 29 (1936): 3.

²⁵³ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, арк. 161.

²⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 217.

звинувачень у нецільовому використанні коштів та поставило всі збори під сувору звітність і контроль.

Лекції О. Бочковського отримали розголос та відгуки у пресі, особливо «Національний здвиг сучасного людства», «Боротьба народів за національне визволення», «Засади і тактика національної визвольної боротьби», «Українська справа під цей час», «Українська господарська академія і Товариство прихильників». Кількість слухачів залежала від чисельності українців у кожній місцевості, у середньому на виступи приходили від 70 до 350 осіб.

На з'їзді Союзу Українських Самостійників у Саскатуні у липні 1936 р. Бочковський прочитав доповіді «Українська справа, як світова проблема» та «Національні конгреси у різних народів». Також у липні на з'їзді українських учителів Канади він розповів про УГА і УТП, а на з'їзді Союзу української молоді Канади (СУМК) темою його промови стала «Молодь і нація». У Вінніпезі Бочковський прочитав дев'ять лекцій, зокрема «Криза сучасної Європи», «Демократія і диктатура», «Нація і держава».

В Едмонтоні за сприяння голови клубу «Прометей» В. Дикура О. Бочковський виголосив по радіо звернення до української молоді Канади²⁵⁵. У своєму виступі науковець підкреслив роль молоді, яка «скрізь запалювала ватру національної свідомости серед свого загалу. Вона була носієм національної культури. Вона боролася на чолі його визвольних змагань... Також шлях української молоді в Європі позначений великими жертвами для справи визволення України»²⁵⁶.

Бочковський також наголосив на потребі знати рідну мову:

«Навчаючись в англійській мові, ви не мусите забувати або цуратися рідної мови. Як казав Тарас Шевченко, „І чужому научайтесь, свого не цурайтесь!“»

Знати дві мови краще, ніж одну, хоч і світову. Рідна мова є найліпшим злучником і засобом культури. Наша культура, зокрема народня, багата та своєрідна. Нашу пісню, народнє мистецтво шанує сьогодні весь культурний світ. Нашу мову починають викладати по чужих університетах в Європі. Наша молода наука здобуває собі признання у світі. Нашою літературою цікавляться та перекладають чужинці. Тараса Шевченка вважають сьогодні не

²⁵⁵ Н. Когуська, *Ювілейна книжка Союзу Української Молоді Канади* (Вінніпег, 1956), 129.

²⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 3, спр. 29, арк. 2, 3.

тільки найбільшим українським поетом, але також всеславянським велетнем і світовим генієм. Його „Кобзар” – це не лише наше національне євангелія і немов українська „Книга книг”, – це також архитвір світового письменства: величчю своїх думок, вселюдських ідеалів і своєрідною красою форми. В пантеоні світової літератури Т. Шевченко зайняв почесне місце як один із каменярів майбутнього відродженого людства, як апостол вищої людяности, як суворий суддя й непримиренний ворог кріпацтва, утиску й недолі. Нарід, що дав Тараса Шевченка, може бути гордий. Його сини не сміють соромитися й цуратися своєї рідної мови, яку Тарас Шевченко освятив своїм генієм.

Також Канадійська Українська Молодь не сміє відрікатися від народу своїх батьків і забувати їх рідну мову. Це було б самоокраданням і добровільним зубожуванням нашої культурної спадщини; це було б зайвим обезцінюванням українського елементу в Канаді. Бо Канада не потребує засимільованих мерців духа. Розбудова її вимагає живих людей, щоб вони збагачували та доповнювали цю молоду культуру й державу дарами своєї народньої спадщини»²⁵⁷.

Бочковський підкреслив потребу вияву своєї національної належності у щоденному житті. Власне, мова і мала стати побутовим показником українства і живим зв'язком «із Старим Краєм у Європі»:

«Хай Ваше українство не буде лише святочним. Хай воно не виявляється тільки на сходах і платформах. Хай не обмежується лише співом “Ще не вмерла Україна” або “Не лора”. Ваше українство повинно бути виявлене у щоденному життю. Українцем треба бути скрізь: у хаті, на зборах, в громаді й у своїх особистих почуваннях. Українство передусім треба виявити у пошані до рідної мови. Її треба вживати скрізь при всякій нагоді. Вона має опанувати Ваші думки і почування. Кожний... мусить бути прикладом свідомого й активного українства; живую іскрою невгасаючої ватри національної свідомости...»²⁵⁸.

Текст промови опублікували газети «Діло», «Новий час», «Час», «Український голос»²⁵⁹ тощо. Виступ викликав жваву полеміку у

---

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ «До української молоді в Канаді», *Український голос*, 43 (16 вересня, 1936); «Молодь мусить бути взірцем свідомого й активного українства (промова професора О. І. Бочковського до Української молоді в Канаді)», *Час*, 2310 (18 листопада, 1936): 2;

тодішніх засобах масової інформації щодо потреби творення «типу нового канадійського українця»²⁶⁰, оскільки найбільш суперечливим питанням серед української інтелігенції було ставлення до набуття українськими емігрантами громадянства країни поселення. Історик В. Трощинський зазначав, що процес натуралізації розпочинався повільно, але під кінець 1920-х рр. став інтенсивнішим²⁶¹.

У своїй промові О. Бочковський висловився на захист права отримання нового громадянства, однак зауважив: потрібно і після натуралізації не розривати зв'язків з емігрантською громадою та не припиняти діяльності з продовження української справи. Наприкінці виступу він закликав: «Будьте добрими канадійцями, але також і щирими українцями! Бо як свідомі українці ви будете водночас найкращими канадійцями. Хай у ваших серцях Україна з Канадою зіллється в щось одно»²⁶².

Під час свого перебування на американському континенті Бочковський відвідав народні та робітничі будинки українських емігрантів, їхні бібліотеки та навчальні заклади в Едмонтоні, Саскатуні і Вінніпезі, побував на виставах та концертах. На цих заходах також збирали пожертви для українських вишів у Чехословаччині. Загалом О. Бочковський був вражений досягненнями українців Канади. «Мені не будуть вірити в Європі, коли я скажу їм про високий стандарт життя й свободу, яку ви маєте»²⁶³, – зізнався він своїм слухачам у Вегревилі. Науковець зібрав чимало друкованих і рукописних матеріалів і фотографій про життя українців у Канаді; значну частину цих документів він подарував Музею визвольної боротьби України²⁶⁴.

У червні 1936 р. у паризькій газеті «Українське слово» вийшла стаття із випадками проти О. Бочковського як голови Товариства. На той момент він уже відбув до Канади, а тому не міг відповісти

Вісник: Місячник літератури, мистецтва, науки та громадського життя, Т. 4, кн. 12 (1936), 929; «Радіозаклик проф. О. І. Бочковського до української молоді в Канаді», *Діло*, 255 (1936): 2.

²⁶⁰ Н. Когуська, *Ювілейна книжка Союзу Української Молоді Канади* (Вінніпег, 1956), 133.

²⁶¹ В. Трощинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище* (Київ, 1996), 57.

²⁶² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 3, спр. 29, арк. 3.

²⁶³ *Час*, 2313 (21 листопада, 1936): 3.

²⁶⁴ NACR, F. Ukrajinské muzeum v Praze, Karton č. 20.

на статтю. Тож Управа Товариства на своєму засіданні 27 червня 1936 р. ухвалила: «1) Кваліфікувати статтю як виступ редакції Українського слова, спрямований на те, щоби пошкодити пропагандійній акції ТПУГА в Канаді. З цією метою якраз Українське слово виступило в своїй статті проти голови т-ва Бочковського. Стаття має шкідницький характер, і на неї управа товариства вважає необхідним видати спростування; 2) доручити заступнику голови В. Сапіцькому і секретарю Г. Денисенко скласти текст спростування з поправками і доповненнями Б. Мартоса та О. Козловського. Статтю надіслати до редакції Українського слова в Парижі»²⁶⁵.

Статтю з «Українського слова» передрукувала канадська газета «Новий шлях», яка фактично була опонентом «Українського Голосу»²⁶⁶ на теренах Канади. Пояснюючи ситуацію О. Бочковському, Віктор Сапіцький, який виконував обов'язки заступника голови Товариства, у своєму листі від 21 липня 1936 р. писав: «Ми з свого боку заслали до редакції "Українського слова" коротенький лист, у якому з'ясуємо ціль вашої подорожі в зв'язку з завданням нашого товариства. Тим часом цього листа редакція не вмістила. Для нас також ясно, що цілий цей переполох викликаний підозрінням, що Вас запрошено до Канади для того, щоб паралізувати вражіння од подорожі по Канаді Капустянського»²⁶⁷. Очевидно, що це єрунда, і їхні прихильники, там в Канаді, мають на ділі переконатися, що ви не займаєте ген. Капустянського»²⁶⁸.

14 липня 1936 р. газета «Новий шлях» опублікувала статтю під назвою «Лист до пана Бочковського і заклик до членів УНО, УСГ, ОУК, МУН, УСНО і симпатиків». Автор листа Д. С. Метельський відвідав виступ науковця у Кіркланд Лейку в Онтаріо та «декларував певну суму». Причиною звернення до газети стала заява О. Бочковського під час лекції про те, що він є безпартійною особою. Д. Метельський звернувся із закликом «прошу здержатися з датками на

---

²⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 207.

²⁶⁶ Офіційне видання Союзу Українських Самостійників.

²⁶⁷ Микола Капустянський (1881–1969) – український військовий і політик, генерал-хорунжий Армії УНР, один із керівників ОУН, голова Українського Національного Союзу у Франції. У 1935 р. він перебував у Канаді з виступами про українську справу на запрошення Союзу Українських Націоналістів, що був в опозиції до Союзу Українських Самостійників.

²⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 27, арк. 7.

Український Інститут заочного навчання в Подебрадах»²⁶⁹ до офіційних роз'яснень ситуації. У своїй відповіді, яку редакція надрукувала із запізненням, Бочковський знову наголосив на тому, що «приїхав до Канади не як партійна людина й не з метою партійної пропаганди, але як голова ТПУГА в Подебрадах (Чехословаччина), установи аполітичної і безпартійної»²⁷⁰. Врешті-решт представник української громади у Кіркленд Лейк С. Пелешок у листі від 16 вересня 1936 р. підтвердив, що Д. Метельський все-таки виділив для Товариства 50 канадських доларів²⁷¹.

Канадська англомовна преса також повідомляла про подорож О. Бочковського та його публічні виступи²⁷². Науковцеві вдалося налагодити зв'язки з багатьма культурними і господарськими організаціями українців в Канаді, щоб забезпечити постійну фінансову підтримку навчальних закладів. Крім Союзу Українців Самостійників, до збору коштів долучилися також Український інститут імені Петра Могили в Саскатуні та Український інститут імені Михайла Грушевського в Едмонтоні, надавала матеріальну підтримку й Українська Автокефальна Церква в Канаді, особливо її архієпископ І. Теодорович.

Українські газети «Український Голос» та «Канадійський Фермер» стали основними інформаційними партнерами ТПУГА. Не залишились осторонь і представники українського учительства, об'єднання абсолювентів високих шкіл Канади і Америки, жіночі організації, Союз української молоді в Канаді тощо.

Упродовж свого відрядження О. Бочковський відвідав Манітобський, Саскачеванський та Британсько-Колумбійський крайові парламенти, зустрівся із міністром освіти Саскачевану та з головою міста Саскатун. Він відвідав також державні вищі школи в провінціях Альберта, Онтаріо, Манітоба, Саскачеван. На запрошення історика професора Сміта науковець відвідав Альбертський державний університет, де зустрічався з деканами, зокрема з професором Меморіалом – деканом філософського факультету. Для студентів-філософів

²⁶⁹ «Лист до пана Бочковського і заклик до членів УНО, УСГ, ОУК, МУН, УСНО і симпатиків», *Новий шлях*, 28 (14 липня, 1936): 6.

²⁷⁰ «Відповідь на одвертий лист», *Новий шлях*, 35 (1 вересня, 1936): 8.

²⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 38.

²⁷² Див., наприклад: «Hundred Ukrainian Citizens Give Welcome to Lecturer Sunday Evening», *Winnipeg Free Press* (11 August, 1936): 5.

науковець прочитав лекцію на тему «Молодь і нація». У Манітобському університеті О. Бочковський зав'язав знайомство з професором Кіркеллоном – знавцем слов'янських літератур і української мови та отцем Кенди (з Форт-Вільяму) – американським україністом, автором англomовної публікації про Івана Франка та нову українську літературу тощо.

Під час зустрічі у Саскатуні за участі О. Бочковського та історика професора Дж. В. Сімпсона була заснована комісія для підготовки великого англо-українського та українсько-англійського словника, що став би передумовою до формування кафедри українознавства у місцевому університеті²⁷³. Щоденна газета «Свобода» наголосила на важливості цієї справи, адже «потреба такого словника стає що дня більш пекучою»²⁷⁴. Над цим проектом працювали не один рік, зокрема в 1937/1938 навчальному році у Саскачеванському університеті Дж. В. Сімпсон започаткував курс історії слов'янських народів Європи з увагою до українського питання²⁷⁵, а в 1938 р. на сторінках «Свободи» обговорювали запропоновану ним українсько-англійську транслітерацію²⁷⁶.

На прощальній зустрічі з О. Бочковським у Вінніпезі 30 жовтня були присутні близько 300 осіб. Від імені української громади слово мав «королівський радник Я. В. Арсенич, від жіноцтва виступила п. Ю. Бачинська, а від молоді п. А. Мах. Представник чеського громадянства п. Л. Дворжак зложив свій привіт як О. Бочковському, так через нього всім українцям у Канаді. Вершом урочистості була промова посла Н. В. Бачинського, що в імені зібраних вручив гостеві й дарунок – машину до писання»²⁷⁷.

Перебування О. Бочковського у США було нетривалим, він відвідав лише п'ять міст і провів 10 виступів – по одному в Мінеаполісі, Детройті та Клівленді, три в Нью-Йорку (у «Студії Авраменка»)

---

²⁷³ «Англійсько-український словник», *Український тиждень*, 32 (1936): 3; «Англійсько-український словник», *Час*, 2277 (9 жовтня, 1936): 3.

²⁷⁴ «Англійсько-український словник», *Свобода*, 211 (1936): 3.

²⁷⁵ «Історія словянських народів в університеті Саскачевану», *Свобода*, 98 (1937): 1.

²⁷⁶ «Українсько-англійська транслітерація (Дискусійна пропозиція унів. проф. Дж. В. Сімпсона, Саскатун, Канада)», *Свобода*, 88 (1938): 2.

²⁷⁷ «Вінніпег прощав доц. О. І. Бочковського», *Український тиждень*, 41 (1936): 2; «Вінніпег прощав доцента О. І. Бочковського», *Час*, 2325 (6 грудня, 1936): 3.

і чотири лекції та радіопромову «Завдання УТГ і ТПУГА за океаном серед української еміграції» у Чикаго.

У своєму звіті про подорож О. Бочковський відзначив налагоджені ділові контакти у Міннеаполісі з професором Грановським, доцентом Гайдаком та отцем Корсуновським; у Чикаго – з представницями Жіночого союзу, редактором видання «Наш Стяг» полковником О. Шаповалом, редактором «Народної Волі» Мостовим; у Детройті – з отцем Сембратовичем, редактором часопису «Свобода» др. Л. Мишугою та представниками української колонії з Віндзору – Романовою і отцем Лещишиним; у Клівленді – з отцем Запарнюком, адвокатом Маліцьким і представниками «Української молоді»; в Нью-Йорку – із редакцією «Свободи», членами Національного Об'єднання і директором школи танку Василем Авраменком. У Міннеаполісі О. Бочковський зустрівся з професорами та деканом агрономічного факультету університету та кореспондентом місцевого журналу «Sent-Poll Magazine», у Клівленді дав інтерв'ю редакторів місцевої газети.

За повідомленням «Свободи», «у середу, 18 листопада, вернувся до Європи проф. О.-І. Бочковський, що об'їхав українські колонії в Канаді, а в Злучених Державах дав у переїзді кілька викладів у Дітройті, Клівленді і Нью Йорку. Проф. Бочковський приїхав за море в імені Українського Технічно-Господарського інституту в Празі. Будучи в Нью Йорку, відвідав У. Н. Союз і «Свободу» та розповів про свої враження з Канади. Під час товариської вечери розпорушував головною українське національне питання. Від'їхав до Англії кораблем “Квін Мері”»²⁷⁸.

По дорозі з Нью-Йорка до Європи О. Бочковський відвідав Українське Бюро у Лондоні, зустрівся з редактором і секретарем журналу «Contemporary Russia» та послом Девісом і виступив на засіданні Англійсько-українського комітету із доповіддю «Українська справа і Англія».

Відрядження Бочковського мало не лише моральний успіх, а і принесло Товариству матеріальну підтримку з боку української еміграції – 3834,45 американських доларів готівкою і 119,25 дол. поштовими переказами. Ця сума у 2015 р. становила би 64200 до-

²⁷⁸ «Проф. Бочковський від'їхав до Європи», *Свобода*, 272 (1936): 1.

ларів²⁷⁹. Під впливом виступів О. Бочковського членами Товариства стали, відповідно до його звіту IV з'їзду Товариства, у Канаді – 22 організації та 167 осіб, у США – 10 осіб. Зібрані пожертви дали змогу забезпечити фінансування української вищої школи на наступний академічний рік, розширити діяльність УТГІ за рахунок відкриття Високої школи політехнічних наук, Високих курсів громадської агрономії тощо, про що також повідомляв «Український тиждень»²⁸⁰.

Як звіт перед українськими громадами Канади та США Управа видала брошуру «Соборними силами за Українську Політехніку» обсягом 36 сторінок. У ній, крім загальної інформації про Товариство та Український Технічно-Господарський Інститут, подано фінансовий звіт про проведену Товариством у Канаді та Сполучених Штатах Америки акцію на користь Української національної політехніки з поіменними списками жертводавців із зазначенням суми, місця та часу збору пожертв і підсумком по окремих місцевостях. Брошура була розіслана всім жертводавцям, а її текст пересланий редакціям канадських часописів «Українські Робітники», «Канадійський Фермер», «Український Голос» та «Новий Шлях».

Своїми враженнями від подорожі О. Бочковський ділився під час публічних лекцій, на зібраннях еміграційних організацій, публічних засіданнях, дискусіях, літературних вечорах. На шпальтах «Українського тижня» було подано короткі реферати п'яти лекцій, виголошених ним упродовж лютого–березня 1937 р.

14 лютого Бочковський виголосив доповідь «Українство в Канаді в його минулому та сучасному»²⁸¹. У ній він визначив характерну ознаку суспільної атмосфери в Канаді – «розпорошеність». На його думку, канадська українська еміграція порівняно з іншими етнічними групами молода (має 40–45 років свого існування), вона пройшла у своєму розвитку три етапи: господарський, культурний (від 1910 р. – систематична культурна праця) і політичний. Значну роль в активізації української громади Бочковський відводить учительству і духовенству, особливо православному. Завдяки двом українським інститутам в Канаді «півстає новий тип заокеанського українця,

---

²⁷⁹ Інформація надана інтернет-ресурсом: Purchasing Power of Money in the United States – <http://www.measuringworth.com/>.

²⁸⁰ «Нові агрономічні курси УТГІ», *Український тиждень*, 39 (1936): 3.

²⁸¹ Загальна хроніка. «Українство в Канаді в його минулому та сучасному», *Український тиждень*, 9 (1937): 1.

вихованого у вільній країні, де панує найкращий демократичний лад англо-саксонського типу»²⁸². О. Бочковський висловив думку про майбутнє українських емігрантів як третьої канадської нації та потужної політичної сили. Він заявив про своє критичне ставлення до можливої асиміляції українців Канади й при цьому згадав, як на урочистостях у Фрезер Вуді генерал-губернатор відповів на промову посла Н. Бачинського фразою, яку завершив українським реченням. Бочковський також наголосив на потребі національного контакту між Канадою та Європою за англійським гаслом «Подай руку через океан!» та запропонував концепцію міжнародної політики «Київ – Лондон via Отава», згадавши про зростання зацікавлення британців українським питанням.

24 лютого О. Бочковський виступив на засіданні відділу соціальних та економічно-технічних наук в Українській науковій асоціації з доповіддю «Українці – “третья нація” Канади?»²⁸³. Він зупинився на політичних перспективах української громади, спрогнозував її розвиток як державно-національного чинника та висловив думку про майбутнє перетворення Канади на американську Швейцарію з перевагою англійського, французького й українського складників.

13 березня Союз українських журналістів і письменників на чужині запросив Бочковського виступити з темою «Український побут в Канаді»²⁸⁴. Науковець розповів про побут і рівень життя канадських українців, їхні традиції відпочинку, родинного життя і взаємин у сім'ї, особливості мішаних шлюбів тощо, а також зупинився на негативних рисах канадського українства, зокрема на розз'єднаності та політично-партійному партикуляризмі.

19 березня О. Бочковський прочитав у Товаристві українських інженерів лекцію «Економічне положення українського населення в Канаді»²⁸⁵. Він наголосив на значенні української громади у господарському розвитку Канади: це був чинник «хліборобський та найбільш працездатний, що поклав великі заслуги при розбудованню

²⁸² Там само.

²⁸³ Загальна хроніка: «Українці – “третья нація” Канади?», *Український тиждень*, 11 (1937): 1.

²⁸⁴ Загальна хроніка. «Український побут в Канаді», *Український тиждень*, 13 (1937): 2.

²⁸⁵ Загальна хроніка. «Економічне положення українського населення в Канаді», *Український тиждень*, 15 (1937): 1.

осередньої Канади, тобто трьох провінцій: Манітоба, Саскачеван та Алберта», однак представлений тільки хліборобами та робітниками. Автор зазначив, що канадські українці намагаються виправити цей недолік і 1934 р. вдалися до розбудови економічного руху під гаслом «Свій до свого!». Бочковський передбачав зростання української еміґрації до Канади і посилення впливу української громади: «Збільшення українського населення в Канаді, його зорганізованість, національне об'єднання є передумовою для політичної й громадської його активізації, що важно у загальнонаціональним інтересі... Треба розуміти, що Канада й наші земляки за океаном можуть бути впливовим чинником у загально-українській справі». Цю серію лекцій науковець також прочитав у Подєбрадах, Ржевничах, її матеріали ввійшли до його виступів під час відвідання ним української громади у Франції, зокрема були представлені у Бібліотеці ім. С. Петлюри.

Під час поїздки О. Бочковського американським континентом велику підтримку йому надавав ректор Українського Інституту імені Петра Могили в Саскатуні професор Василь Буряник, і вони зберегли дружні взаємини на решту життя. А після від'їзду О. Бочковського з Канади Інститут ім. П. Могили вирішив систематично запрошувати науковців із еміґрантських організацій з лекціями. На пропозицію П. Лазаровича, підтриману О. Бочковським і братами Мирославом і Юліаном Стецишиними, у 1937 і 1938 роках до Канади із публічними лекціями приїздив професор Дмитро Дорошенко²⁸⁶. Згодом у своїх листах до О. Бочковського він засвідчив позитивне ставлення канадської діаспори до ТПУГА²⁸⁷.

Виступаючи на V загальному з'їзді Товариства, О. Бочковський заявив: «Справа виросла так, що чи хочемо, чи не хочемо, але кожна подорож зміцнює контакти національно-політичні. Загал виявляє інтерес до цілого комплексу національних справ, і з цим мусимо рахуватися, коли хочемо успішно продовжувати свою дальшу діяльність. Подорож до Канади розворушила тамтешні кола українського громадянства. Наслідком того на черзі заснування українських кафедр при високих школах, видання словників, підручників англійською мовою тощо»²⁸⁸. Для зміцнення зв'язків з українською

---

²⁸⁶ Thomas M. Prymak, «Dmytro Doroshenko and Canada», *Journal of Ukrainian Studies*, Volume 30, no. 2 (Winter 2005): 5.

²⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 23.

²⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 4, арк. 135.

еміграцією в Канаді було створено Канадійський Комітет ТПУГА. Його секретарем став ректор Українського Інституту імені Петра Могили професор Василь Буряник, а скарбником – П. Ткачук.

На думку членів празького відділу Товариства, «здійснення цього пляну в такому масштабі на теренах Канади покладе міцні фінансові підвалини для удержання УТГІ власним коштом українського народу, дасть можливість поступової розбудови Інституту у великий всеукраїнський центр технічно-господарської, суспільно-політичної і українознавчої позаочної освіти для всіх теренів українських земель (окрім УССР) і української еміграції у всіх країнах Європи, Америки та Канади»²⁸⁹. Зі свого боку ТПУГА брало на себе підготовку різних інформаційних матеріалів, зокрема було видано брошуру про подорож О. Бочковського, підготовлено діаграми про діяльність УТГІ та ТПУГА, які використовувались у пересувній виставці з експонатами Інституту і Товариства, статті та реферати для травневих акцій тощо. Члени Товариства, які по жертвували значні суми грошей, а також ті, хто систематично сплачував внески, отримали книги видавництва УГА. А у Вінніпезі було видано працю О. Бочковського «Б. Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа».

Канаду і США відвідували в основному політики та партійні лідери, і О. Бочковський став першим науковцем, що приїхав на американський континент із гуманітарною метою. За словами Д. Дорошенка, приїзд гостей зі «старого краю» підживлював духовний зв'язок із батьківщиною. Він наголосив на важливості контактів емігрантів та високо оцінив громадську діяльність О. Бочковського²⁹⁰. А один із слухачів його публічних лекцій згадував, що слова науковця «розчулили найбільш закам'янілі серця, спростували розум, і в часі промови многим з чл[енів] У[країнської] Н[аціональної] О[рганізації] хотілося кинутися в обійми і розцілуватись. І забути всі партійні сварки і інші непорозуміння. Відколи в Канаді чув кілька бесідників, то ні оден промовець не дорівняв і не дорівняє проф. Бочковському»²⁹¹.

Після завершення наукового відрядження Ольгерда Бочковського до Північної Америки Управа ТПУГА вирішила розширити програму закордонної діяльності. Своїм головним представником

²⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 62.

²⁹⁰ «Вражіння з Канади (Розмова з професором Д. Дорошенком про подорож його)», *Тризуб*, 34–35 (1938): 16, 17.

²⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 5.

Товариство залишило Бочковського. Серед найважливіших осередків та потенційних меценатів було виділено Сполучені Штати та Канаду. Заступник директора УТГІ професор Фролов на засіданні Управи ТПУГА запропонував включити до сфери інтересів Товариства і держави Південної Америки²⁹². Однак через складність практичної реалізації цієї пропозиції від неї відмовилися на стадії обговорення.

На весну 1937 р. було заплановано повторну поїздку Бочковського до Сполучених Штатів Америки, однак уже в ході підготовки організатори вирішили перенести її на осінь 1937 р., а згодом взагалі на початок 1938 р. О. Бочковський мав прибути до США як офіційний гість місцевої громадської організації. Фінансування відрядження ТПУГА брало повністю на себе. Управа звернулася до американської організації «Народний Союз» із проханням взяти на себе організацію перебування науковця у Сполучених Штатах.

У червні 1937 р. Бочковський отримав письмове підтвердження про підтримку акції Товариства від редактора американського часопису «Свобода», громадського діяча Л. Мишуги. Газета зокрема повідомляла, що «на літо ц. р. до Канади запрошений проф. Д. Дорошенко, а проф. О. Бочковський з доручення Т-ва Прихильників Української Політехніки від'їздить до Злучених Держав Америки»²⁹³. Разом із редактором американського часопису «Народна воля» В. Левицьким, що проїздом до Галичини відвідав Прагу, О. Бочковський розробив детальний план подорожі. Саме за порадою В. Левицького Управа вирішила відкласти поїздку до 1938 р., оскільки тоді розглядалася перспектива злиття «Народного Союзу» із «Робітничим Союзом», і до вирішення цього питання обидві організації не могли надавати повноцінної допомоги представникові ТПУГА.

У своєму листі до Управи від 15 вересня 1937 р. О. Бочковський також наголошував на потребі відкласти подорож до Америки, оскільки його «приїзд не є бажаний для впливових чинників»²⁹⁴. Він намагався організувати свою поїздку до Канади у 1938 р., проте і від цієї ідеї змушені були відмовитися через економічні негаразди в Канаді: на 1937 р. припав великий неврожай, особливо у штаті

---

²⁹² ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 209.

²⁹³ «Виклади проф. Бочковського про Канаду», *Свобода*, 102 (1937): 1.

²⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 4, арк. 27.

Саскачеван. У той же час канадські пожертви зменшились одразу після повернення Бочковського до Європи. Секретар Управи інженер Денисенко пояснював це тим, що «канадійські українці не звикли до систематичних внесків»²⁹⁵.

Виступи перед українською громадою у Франції

З огляду на економічні обставини О. Бочковський запропонував наукову подорож восени 1937 р. до Франції, куди його запрошували приїхати студенти і прихильники УГА і УТПГ. Така можливість виникла у зв'язку зі Всесвітньою виставкою в Парижі, коли переїзд із Чехословаччини за нансенівськими паспортами був полегшений, та й сама вартість переїзду, як і подорож по Франції, була дешевшою. Проте Бочковський не мав бажання особисто їхати та запропонував направити представника Товариства, затвердженого загальними зборами. Він був переконаний, що «буде там нелегка праця, і “приятелі” постараться, щоб вона була складніша й неприємніша, ніж мусила б бути в нормальних умовах. Але, на жаль, моє головування в ТПУГА декому проти шерсти. Вони не знають, що це вже останній мій реченець, і що незабаром після з'їзду хтось інший буде очолювати наше т-во, може, більш до вподоби різним цим мальконтентам, які думають, що бути десь головою – це якесь велике щастя, а не собачий обов'язок»²⁹⁶. Однак Управа Товариства одногосно затвердила О. Бочковського, бо серед подебрадської української громади тоді не було авторитетнішого та досвідченішого представника.

Перед самим від'їздом Бочковський був налаштований песимістично. «Ця подорож буде фіяском не тільки матеріальним, але і моральним. Франція не Канада. Там все політично розсобачено до мозку костей. Буду мати проти себе спільний фронт від УНР до гетманців включно. Але немає ради. Їхати треба, а також зробити все можливе, щоб фіяско по змозі було менш скандальне. Звичайно, докладу всіх своїх зусиль, щоб все вийшло ліпше. Але обставини дуже несприятливі»²⁹⁷, – зауважував він у листі до свого приятеля і заступника Віктора Сапіцького.

²⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 772, арк. 3.

²⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 83.

²⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 33.

Для організації поїздки у вересні Управа ТПУГА зв'язалася з українськими організаціями у Франції, що були членами Товариства, та окремими студентами УТГІ. Їм доручили вирішення технічних проблем, пов'язаних із перебуванням науковця на французьких теренах. Управа також попросила уникати зайвих витрат, які «лише з'їдали б зібраний серед наших людей тяжко запрацьований гріш, повстриматися, по-перше, від всяких зайвих видатків у зв'язку з приїздом доц. Бочковського, а по-друге подбати про дешеве приміщення для переночувань, евентуально влаштувати десь у себе, щоб цим зекономити видатки і збільшити суми збірок»²⁹⁸. Перед самим від'їздом Бочковського Управа повідомила всі центральні українські організації в Парижі: Український Національний Союз, Генеральну Раду Українських організацій, Управу Товариства бувших Вояків Армії УНР, Спілку Українських інженерів, Управу Української громади у Франції, Бібліотеку імені Симона Петлюри та редакції українських часописів «Тризуб» і «Українське Слово», – про наміри подорожі науковця та попросила їхньої підтримки.

У французькому консульстві О. Бочковському повідомили, що візу можна отримати винятково на період роботи виставки – до 15 листопада. У листі до Управи Товариства він, зокрема, зазначав, що дістане візу «без перешкод, оскільки представлю від УТГІ посвідчення, що є членом лекторського її складу. До цього можна додати, що я також є секретарем та їду службово для ознайомлення на виставці зі справами культурно-шкільного характеру. Текст такої посвідки на чеській мові залучаю для канцелярії. Її треба передрукувати та вірогідність засвідчити на подебрадській поліції. Цього вимагає консулат. Думаю, що може зробити п. Козловський, що має різні там знайомства. Евентуально це можна посвідчити також на «Політицькій справі», коли це технічно легше. Французи бояться, щоб я там не залишився, й тому потребують такої авторизації з боку чеського уряду. Але це проста бюрократична формальність і нічого більшого»²⁹⁹. За планом науковця його подорож мала охопити Страсбург, Париж, Шалет, Ліон, Гренобль, Женеву, Відень. Маршрут був розроблений таким чином, щоб не бути двічі в одному місті. Пояснювалося це практичними міркуваннями: як зазначав О. Бочковський, до Франції «не вільно вивезти більше 1000 к. ч.»³⁰⁰.

²⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 24, арк. 97.

²⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 31.

³⁰⁰ Там само.

Від самого початку відвідуванню Бочковським французьких осередків української еміграції було надано популяризаційного та інформаційного характеру, основним завданням науковця було налагодження контакту з організаціями національного спрямування. На великі пожертви Товариство не розраховувало «з огляду на велике розбиття серед українців та особливо непевну фінансову ситуацію внаслідок нестабілізації франка»³⁰¹.

Товариство бувших вояків Армії УНР на чолі із генералом О. Удовиченком узяло на себе організацію виступів Бочковського. Загалом він перебував у Франції від 25 жовтня до 27 листопада 1937 р. Оскільки подовжити візу так і не вдалося, то від 15 листопада науковець перебував у країні фактично нелегально³⁰². У перший же день по приїзді до Парижа О. Бочковський відвідав центральні осередки всіх українських емігрантських об'єднань і наукових установ. У редакції «Українського Слова» він зустрівся з редактором Бойковим. Потім Бочковський відвідав голову Української громади у Франції генерала Миколу Шаповала, який пообіцяв підтримку і дозволив акції серед філій організації, проте через брак часу науковець так і не встиг побувати в осередках у північній частині країни.

Особливого значення організатори поїздки надавали налагодженню контактів із провідним об'єднанням українців у Франції – Українським Національним Союзом на чолі із генералом М. Капустянським. Про наслідки зустрічі Бочковського з Капустянським у звіті про відрядження зазначалося: «З довшої розмови з ним [М. Капустянським – *І. К.*] про завдання ТПУГА і УТГІ О. І. Бочковський виніс гарне враження. Ця організація ставиться дуже прихильно до справи розбудови Української Політехніки, обіцяючи всебічну підтримку. Чільні представники У.Н.С. відразу пообіцяли також і технічну допомогу в влаштуванні викладів доц. О. І. Бочковського серед провінційних організацій У.Н.С., що й було старанно переведено»³⁰³.

У Парижі Бочковський також відвідав голову Генеральної Ради Союзу українських емігрантських організацій у Франції Миколу Шумицького, редакцію часопису «Тризуб», де мав зустріч із редактором В'ячеславом Прокоповичем, та поклав від імені ТПУГА вінок на могилу Симона Петлюри.

³⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 27.

³⁰² ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 30, арк. 78.

³⁰³ NACR, f. Ukrajinské muzeum v Praze, karton č. 16, doc. 67.

Впродовж трьох тижнів, що О. Бочковський провів у Франції, він відвідав загалом вісім еміграційних осередків та виголосив 12 публічних лекцій, з них по дві у Парижі, Шалетті, Греноблі, Омеркурі й по одній у Ліоні, Оден-ле-Тіші, Нільванжі, Вільрупі. Тематику виступів О. Бочковського були «Світ прямує до націократії», «Націократія та українська справа», «Українська справа як світова проблема», «Канадійські українці й їх національна проблематика», «Розбудова української політехніки і завдання УТГІ та ТПУГА»³⁰⁴. Всі ці доповіді організували осередки організацій, об'єднаних у Генеральну раду Українських Організацій чи в Український Національний Союз. Бочковському допомагали студенти та слухачі УТГІ, а також колишні українські військові. Інформацію про його публічні лекції оприлюднили паризький часопис «Тризуб», чернівецька газета «Час»³⁰⁵ та празький «Український тиждень».

Пожертви для Української політехніки у Франції теж збирали за підписними листами, виданими Управою ТПУГА, або переказували поштою до Подєбрадів. Розмір грошових внесків залежав від кількості організаторів лекцій (одне товариство чи спільно з іншими), від чисельності української громади у конкретній місцевості та навіть від дня тижня (святковий, вихідний чи будень). О. Бочковський у звіті про поїздку зазначав: «Наші люди, на провінції й в Парижі, можуть відірватися від праці лише в суботу та неділю, чи якісь офіційні свята, щоби чисельно зійтися на виклади чи збори»³⁰⁶. Крім того, внаслідок девальвації франка за роки світової економічної кризи у Франції почалась інфляція, що позначилося на дорожніх видатках і змусило Бочковського обмежитись візитом лише до головних осередків українців у країні.

Перший виступ О. Бочковського відбувся у м. Шалетт увечері 31 жовтня. На його думку, це була найкраща українська громада у Франції: «З морального боку у мене залишилося про цю колонію найкраще вражіння»³⁰⁷. Виступ науковця викликав великий інтерес: «Я говорив у Шалеті про Націократію та Українську справу, а другий

³⁰⁴ «З життя товариства прихильників УГА», *Український тиждень*, 37 (1937): 3.

³⁰⁵ «Подорож проф. О. Бочковського до Франції», *Час*, 2602 (21 листопада, 1937): 3.

³⁰⁶ NAČR, f. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizacev ČSR (RUESO). 1918–1945, karta č. 152, doc. 67.

³⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 30, арк. 81.

виклад того ж дня мав на тему: “ТПУГА й УТГІ: їх національне завдання й значіння”»³⁰⁸.

На першій же зустрічі було зібрано пожертви, які покрили витрати на переїзд Бочковського до Франції та на його повернення до Праги. Після виступів науковця українська громада міста влаштувала запис на курси українознавства. «Мушу покаятися. Я був поганим пророком. Мабуть, мій песимізм щодо цієї подорожі не мав підстав. Бо перший виступ учора в Шалеті прийнято з несподіваним просто успіхом не тільки для мене, але й для тутешніх людей»³⁰⁹, – писав він у листі до В. Сапіцького. З ініціативи слухача УТГІ Маслюка, що був режисером місцевих театральних вистав, ухвалили підготувати п’єсу до Різдвяних свят, а прибуток передати на користь навчального закладу у Подєбрадах.

Наступним містом став Ліон, де Бочковський мав доповідь 6 листопада у товаристві «Просвіта». Виступ допомогли організувати слухачі УТГІ В. Наливайко та І. Гнатченко. У звіті Бочковського залишилися суперечливі спогади про це місто: «Політично наша колонія в Ліоні так розбита, що більшість загалу не прийшла на мій виклад тому, що він відбувся в домівці місцевих націоналістів. Говорив я в Ліоні на тему: “Світ прямує до націократії”. Виступ пройшов добре, після нього були живі дебати. Маю вражіння, що в Ліоні є ґрунт для нашої акції, але що треба його належно підготувати особистим контактом»³¹⁰.

7–8 листопада громада УНР організувала лекції Бочковського у Греноблі. Послухати науковця прийшли також представники місцевої «Просвіти» та чимало людей з околиць. Виступ О. Бочковського у Парижі 10 листопада в Бібліотеці ім. С. Петлюри мав приватний характер і був призначений насамперед для прихильників УНР. Після доповіді науковця попросили надати текст реферату для публікації у «Тризубі» та французькою мовою – для журналу «Прометей».

Далі подорож Бочковського продовжилася на Схід до Лотарингії, де проживало чимало українських заробітчани, здебільшого організованих у націоналістичні товариства. 13 листопада О. Бочковський

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 35.

³¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 30, арк. 81.

прибув до м. Омекур; там його виступи організовував лідер місцевого Українського Національного Комітету інженер Зварицький. Однак на лекцію «Світ прямує до націократії» зібралось небагато людей, а тому пожертви не збирали.

14 листопада зранку Бочковський мав публічну лекцію в м. Оден-ле-Тіш, організовану громадою УНР у приміщенні української школи, а після полудня був запрошений до м. Нільванж. Там лекцію підготував місцевий Український національний клуб, який запросив українців із Нільванжу, із сусіднього містечка Кнютанж та з околиць. О. Бочковський згадував: «Народу було багато, найбільше мабуть зо всіх моїх викладів у Франції. Я говорив про націократію; після викладу були довгі дебати. В перерві я познайомився з представниками УНР-громади з Кнютанжу, які запросили мене..., але я був зайнятий. Всі поставилися дуже прихильно до нашої справи й підтримали пропозицію п. Тупіцьського, що належить до організації п. ген. Шаповала, закласти місцевий комітет допомоги ТПУГА та УТГІ»³¹¹.

Науковий тур Бочковського по Лотарингії завершився 15 листопада виступом у м. Вільруп у приміщенні «Просвіти». На нього з'їхалися навіть слухачі із сусіднього королівства Люксембург, «дехто за 50–60 км, які проїхали на велосипедах під час снігу та морозу»³¹², – зазначав науковець у листі до Управи. Згодом у своєму звіті він вказував, що така поведінка характерна для емігрантів-заробітчан, які не належать до інтелігенції. Саме серед них О. Бочковський відчув інтерес до своїх виступів і культурних заходів узагалі та готовність підтримати українську справу.

У Парижі 20 листопада Бочковський прочитав свою останню у тій подорожі лекцію. Вона була присвячена українській справі як світовій проблемі, але найбільшу увагу привернув другий виступ науковця – «Арійство та його істота в світі наукової критики». Слухачів було більше сотні з різних політичних таборів, і після лекції зав'язалися гарячі дебати, оскільки Бочковський дав доволі критичну характеристику нацизму. В його виступі основним стало твердження: «Нас це мало може цікавити, бо знаємо: від Лондону й Парижу Україна не може нічого сподіватися, крім нового закріпачення

---

³¹¹ Там само, 82.

³¹² ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 37.

наших земель... Ми не сміємо орієнтуватися ні на кого чужого, але лише на нас самих»³¹³. За оцінку часопису «Тризуб», виступ пройшов з великим успіхом, як і всі лекції О. Бочковського³¹⁴. Представники української громади влаштували науковцю урочисті проводи, і 22 листопада 1937 р. він залишив Париж.

Найбільшою перешкодою виступам Бочковського у Франції стала політична поляризація емігрантської спільноти, яка майже виключала проведення спільних зустрічей для місцевих організацій різної політичної орієнтації. У деяких місцевостях протистояння ускладнило збір пожертв. Так сталося із лекцією в Ліоні у «Просвіті», якою опікувалися націоналісти – туди не прийшли члени інших організацій. А в Парижі навпаки – на зібраннях у Бібліотеці ім. С. Петлюри, влаштованих Генеральною Радою, майже не було націоналістів. У той же час на лекції у провінції Нільванжу та у м. Оден-ле-Тіш зійшлися представники всіх українських організацій.

Водночас траплялися випадки несприйняття лекцій О. Бочковського, в основному, в Парижі, що було пов'язано не з темами виступів, а з його партійною належністю. У своєму звіті науковець зазначав: «Як і скрізь, де у Франції мені довелося бувати, дебати сходили на політично-національні мотиви... Звичайно, я уникав усього політичного в моїх викладах та завжди підкреслював моменти національної співпраці без огляду на партійні та світоглядні різниці»³¹⁵. Певне негативне ставлення до цих лекцій перейшло й на шпальти газет, і про одну із таких статей Бочковський писав у листі до інженера М. Малашка: «До речі, я дістав те число “Молодої України”, де є напад з приводу мого паризького викладу. Журнал несерйозний й майже брукового типу. Сам напад безпідставний, й тому я на нього не буду реагувати. Я був кращої думки про інтелігенцію п. Крушинського. Другого автора, п. Пономаренка, не знаю. Але й його стаття дуже примітивна й переважно не на тему»³¹⁶.

Найпереконливішим доказом успіху культурно-освітньої акції О. Бочковського у Франції стала сума зібраних ним пожертв: 3600 франків готівкою та близько 1000 франків поштовими переказами. «Загальна сума грошей, зібраних від пропаґаційної акції Голови

³¹³ ЦДАВО України, ф. 3796, оп.1, спр. 27, арк. 33.

³¹⁴ Хроніка, *Тризуб*, 47 (1937): 25.

³¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 30, арк. 81.

³¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 24, арк. 141.

ТПУГА по компетентній думці знавців тамошніх умов, коли брати на увагу охоплені невеликий терен, є надміру очікуваною сумою»³¹⁷, – говориться у звіті Управи на з'їзді Товариства.

Зрештою, подорож Бочковського започаткувала новий зв'язок між українською еміграцією у Франції та Чехословаччині. На засіданні Управи Товариства О. Бочковський підкреслив важливість цього зв'язку «з огляду на те, що ця еміграція переважно заробітчанська, матеріально здебільшого не є зле влаштована й дуже патріотична. Отже, можна на неї сполягати, але треба вміти задержати цей контакт. Це має бути нашим завданням»³¹⁸. Заслухавши звіт О. Бочковського про його перебування у Франції, Управа постановила: «Ця подорож Голови Товариства передбачених вислідів досягла й своє завдання сповнила»³¹⁹.

У Франції Ольгерд Бочковський не обмежувався публічними виступами. Він відвідував культурні та наукові французькі установи і прихильні до українців політичні установи та редакції часописів у Парижі та провінції. Згодом він підготував кілька доповідей про українську громаду Франції, зокрема, у січні 1938 р. він виступив у празькому «Жіночому Союзі» на тему «Кілька вражін з побуту української еміграції у Франції»³²⁰.

Обидва наукових відрядження мали визначальну роль у реалізації освітніх програм Товариства, поширенні його впливу серед українських емігрантських громад і збільшенні числа його учасників. 27 лютого 1938 р. V з'їзд ТПУГА вирішив продовжити активну закордонну акцію та переобрав О. Бочковського головою Товариства.

Останні роки життя

У 1938 р. умови перебування українців у Чехо-Словаччині істотно погіршилися, оскільки уряд скоротив кошти, виділені для

---

³¹⁷ NAČR, f. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizacev ČSR (RUESO). 1918–1945, karton č. 152, doc. 68.

³¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3987, оп. 1, спр. 12, арк. 87.

³¹⁹ NAČR, f. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (RUESO). 1918–1945, karton č. 152, doc. 67.

³²⁰ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 234; «Що й де буде?», *Український тиждень*, 1 (1938): 4.

емігрантських установ, зокрема на 35% зменшив субвенцію на оплату праці викладачів вишів. У листі до голови Союзу українських самостійників Канади П. Лазаровича Бочковський писав: «Це значить, що людина нежоната, все одно – професор, доцент або лектор – діставатиме від Нового року 15 дол. на місяць, а жоната, без огляду на число членів родини – 25 дол. Ви тут були й бачили тутешні відносини, коли вони були значно кращі, бо наші люди одержували тоді втричі більше. Проте й тоді вони вже властиво животіли. А що тепер буде, коли цього утримання не вистане на оплату хати й харчів... Але самі ми вже тільки тутешніми європейськими силами не в стані її утримувати. Наша надія на допомогу наших заокеанських братів»³²¹.

За цих обставин Управа Товариства повернулася до ідеї повторного відрядження голови ТПУГА на американський континент, і О. Бочковський запропонував план цієї подорожі. На поїздку до Сполучених Штатів він виділив 5–6 тижнів у квітні–червні, далі мали бути 7 тижнів у Східній Канаді та у Західному регіоні. На зворотному шляху Бочковський мав намір зупинитись у Франції, де представники української громади пропонували організувати його виступи.

Нову поїздку Бочковського до США та Канади було заплановано на 1938 р. Управа повідомила про це Союз українських самостійників, що зголосився бути організатором відрядження з канадського боку: «Термін від'їзду проф. Бочковського до Злучених Держав Америки вже остаточно з'ясований, а саме, від'їде він із Праги на великодні свята з тим, щоб 1 травня міг би він уже почати свої виступи в Злучених Державах. Він сподівається за який місяць об'їхати Злучені Держави й к 1 червню звільнитись для Канади. Очевидно, що в зв'язку з бідною, що сталася в західній частині Канади минулого року, він має намір об'їхати східню частину Канади, яка, до речі, за минулої його подорожі була в значній частині обійдена»³²².

Під час попередньої поїздки О. Бочковського до США тамтешня українська громада була погано поінформована про його виступи, а тому їх відвідала невелика кількість людей. Про це йшлося у листі Л. Безручка, голови Товариства «Соборна Україна» в Нью-Йорку: «Про справу приїзду О. Бочковського я вже говорив з п. Залевською

³²¹ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 126.

³²² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 135.

як з головою тутешнього Громадського Комітету. Вона сказала між іншим, що коли доц. Бочковський сюди їхав, то щоб усі тут про те знали наперед, щоб було відповідно оголошено в газетах про лекції тощо; щоб не було, як під час минулого приїзду, коли про лекцію доц. Бочковського багато людей і не знали, й тому до “Студії Авраменка” прийшло 30 осіб»³²³.

Однак подорож Бочковського до Америки довелося вчергове відкласти. Ситуація кардинально змінилась у березні 1938 р. у результаті аншлюсу Австрії Німеччиною. Події в Європі негативно позначилися на оформленні документів для поїздки до США. Про це О. Бочковський писав: «Хто би міг подумати, що за пару день ситуація так зміниться, що я опинюся тут немов у мишоловці без змоги добитися до Шербурга³²⁴ чи якогось іншого океанського порту. Австрії немає, й вже сьогодні зліквідовані у Празі австрійське посольство та конзулят. Німецьку візу, особливо після мого виступу в Парижі³²⁵, ризиковано брати й те тим більше, що у таких випадках німецька поліція інформується про клієнта, що хоче їхати, у своїх українських агентів... Летіти авіоном через Штрасбург³²⁶ теж вимагає німецької візи. Радять мені їхати через Венгрію, Югославію, Італію. Але не знати, чи Італія дасть візу? Також Венгрія та Югославія не радо візують нансенівські паспорти. Ще одна комбінація, це через Польщу, а саме Ґдині. Але це майже довкола світу, дуже дороге, й дорога триває зо 3 тижнів. Відтак Америка тепер не охоче пускає емігрантів з Європи, бо боїться, що вибухне війна, й тоді така людина лишиться їм на шії»³²⁷.

Наступною перешкодою планам Бочковського стало погіршення його стану здоров'я. Спочатку він думав, що немає «нічого небезпечного»³²⁸. У травні 1938 р. на засіданні Управи ТПУГА заступник голови В. Сапіцький повідомив лише про хворобу Бочковського,

---

³²³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 149.

³²⁴ Шербур – місто на півночі Франції, порт на півострові Котантен біля затоки Ла-Манш. У поїзді О. Бочковський мав дістатися міста через австрійську територію.

³²⁵ Йдеться про лекцію у Парижі 20 листопада «Арійство та його істота в світі наукової критики».

³²⁶ Страсбург – портове місто на сході Франції, історична столиця французької області Ельзас.

³²⁷ ЦДАВО України, ф. 3796, оп.1, спр. 16, арк. 60.

³²⁸ ЦДАВО України, ф. 3796, оп.1, спр. 16, арк. 42.

і присутні вирішили відкласти відрядження до його одужання³²⁹. Проте згодом виявилось, що науковець не скоро повернеться до активного ритму життя. «Маю складну й модерну недугу крові, що вже півроку мене поїдає та на довший час, мабуть, викинула з нормальної праці»³³⁰, – саме так описав він лейкемію у листі до свого друга, редактора канадської газети «Український Голос» М. Стецишина. Оскільки тоді ця хвороба була погано дослідженою, то і лікування О. Бочковському запропонували експериментальне. Науковець повідомляв членам Управи: «Лікар запропонував мені від понеділку лягти у шпиталі, бо так, мовляв, він матиме краще можливість контролювати перебіг мого видужання. Я зрозумів, що він мене потребує як досвідного кроліка, на якому хоче випробувати свій новий лік, отой самий чудодійний елексір, про який я писав та який тепер будуть мені двічі у день штрикати в ногу. На думку лікаря, за тиждень або 10 день я зможу вийти із шпиталю або зовсім здоровий, або потребуватися відтак ще кількох рентгенів амбулаторним шляхом. Я погодився на цю комбінацію й те тим більше, що він ґарантував мені повну свободу рухів і навіть право ходити до міста після полудня, коли я не буду їм потрібний для дослідів»³³¹.

Інформація про погіршення стану здоров'я О. Бочковського швидко поширилася серед українських емігрантів. Зокрема, Д. Дорошенко, який зустрічався з ним перед своїм від'їздом, повідомив цю звістку знайомим у Канаді³³². Лев Безручко, співорганізатор другої американської подорожі Бочковського, збирав серед української громади кошти для покриття витрат на його лікування.

Навіть у шпиталі, попри заборону лікарів, Ольгерд Бочковський продовжував працювати. У центрі його наукових інтересів тоді було дослідження впливу А. Гітлера і фашизму на світову спільноту, ідеалізація молоддю нового явища та розвінчання «фашистського дурману». Бочковський збирався опублікувати серію антифашистських статей у канадській газеті «Український Голос» для «проходження голів наших земляків». Крім того, він поспішав закінчити розробку авторського курсу «Основи журналізму» для УТГІ.

³²⁹ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 238.

³³⁰ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 170.

³³¹ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 70.

³³² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 173.

На початок червня 1938 р. ТПУГА та УТП опинились у критичному стані. Через тодішні обмеження в Європі на поштові перекази грошей з однієї країни до іншої Інституту катастрофічно бракувало коштів. Управа Товариства та адміністрація Інституту поклали великі надії на підтримку з американського континенту і наступне наукове відрядження Бочковського, але з цього нічого не вийшло. «Ми спинилися майже без centa у нашій шкільній скарбниці»³³³, – писав науковець скарбникові канадського комітету ТПУГА П. Ткачуку.

Однак Товариство не відмовилося від ідеї надіслати свого представника на американський континент. Тож коли у вересні 1938 р. до Праги приїхав редактор американської газети «Свобода» Лука Мишуга, його запросили відвідати УТП. Мишуга подав цінні поради щодо організації подорожі. Зрештою Управа ТПУГА за погодженням з О. Бочковським вирішила відрядити до Америки члена Товариства, доцента Інституту О. Коваленка. Після оформлення документів він устиг виїхати до США.

Кардинальні зміни у статусі Чехо-Словаччини після Мюнхенської угоди (вересень 1938 р.) мали великий вплив на життя української громади. Автономний статус Закарпаття породив сподівання на створення незалежної Карпатської України. Чеська українська громада вирішила перенести українські навчальні заклади до Закарпаття. У листі до В. Сапільського від 26 жовтня 1938 р. О. Бочковський так сформулював своє ставлення до тих подій: «Я стою за перенос нашої школи, чи заочної чи аудиторної, на Підкарпаття при умові, що там будуть стабілізовані кордони; воно залишиться при ЧСР і не запанує московський напрям, що не є виключено й коли нас би ліквідували там зараз. Думаю відтак, що нашу акцію, оскільки йде про високу школу на Підкарпаття, слід вести у контакті з Університетом та Педагогічним Інститутом, щоб нам нікто не закидав сепаратизму. Але, коли нас знехтують у цій акції, а це здається не виключено при відомій анімозії до УГА проф. Антоновича й Мицюка, то річ ясна, що ми маємо право подбати про долю УТП самі»³³⁴. Проте повертатися в Україну Ольгерд Бочковський відмовився: «По-перше я серйозно хорий й не міг би як слід виконувати моїх шкільних обов'язків. По-друге, моє політичне минуле таке, що тепер воно було б на перешкоді, особливо на Підкарпаття, де запанує

³³³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 163.

³³⁴ ЦДАВО України, ф. 3987, оп. 1, спр. 12, арк. 11.

авторитарний режим. По-третє мої кваліфікації вже застаріли на сьогодні, а мій предмет науково так збанкрутував у зв'язку з останніми подіями в Європі, що не знати, як його викладати... Я знайду щось тут: переклади, журналістичну працю та якимось дам собі раду ...Я був би Вам зайвим баластом при будівництві нового життя, що потребуватиме свіжих, здорових і головно молодих сил. Зрештою, я маю вже й моральне право на відпочинок, бо 30 років я пропрацював, як міг, для української справи»³³⁵.

Погіршення міжнародних відносин та створення у березні 1939 р. Протекторату Богемія і Моравія значно ускладнили життя українських емігрантів на цих землях. Початок Другої світової війни призвів до згорання діяльності ТПУГА. Стан війни між Німеччиною з одного боку та Францією й Англією з іншого перервав зв'язки Товариства з усіма членами, які мешкали поза межами Протекторату і Німеччини. Обірвалися контакти з Америкою та Канадою. Воєнні дії у Польщі унеможливили будь-які стосунки з українцями на тих територіях. Із захопленням Радянським Союзом Галичини та Волині ТПУГА втратило зв'язок із цими землями, на яких перебувало 75% усіх студентів УТГІ.

З приходом до Праги нацисти почали перевірку членів українських емігрантських організацій. Не оминило це й ТПУГА. У квітні 1939 р. О. Бочковський звернувся до секретаря товариства В. Сапільського з проханням підготувати потрібні матеріали для гестапо³³⁶. Загалом Бочковського двічі викликали до гестапо для з'ясування його політичних переконань, однак до арешту справа не дійшла.

Зрештою влада Протекторату на перехідний період заборонила українським організаціям будь-яку діяльність. Відтак, 31 жовтня збори членів Товариства одноголосно ухвалили «чинність товариства часово припинити до моменту, коли для відновлення праці товариства настануть більш сприятливі умови»³³⁷.

Лікування О. Бочковського було експериментальним і деякий час давало позитивний результат. На початку жовтня 1939 р. він писав у листі до Управи ТПУГА: «Зрештою, я вже від 24.IX у хаті й нині двічі на тиждень їзду до санаторії на ін'єкції. Стан мого здоров'я наявно кращає, й видужання йде нормальним шляхом. Але до якоїсь

³³⁵ Там само.

³³⁶ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 93.

³³⁷ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 2, арк. 248.

праці буду здатний, мабуть, нескорше, як за місяць. А на загал думаю, що цим разом щасливо проскочив та викрутився від смерті»³³⁸. Однак остаточно здолати недугу так і не вдалося. 9 листопада 1939 р. Ольгерд Бочковський помер в одному зі шпиталів у Празі.

Поховання відбулося згідно з останньою волею покійного, яку він висловив у листі до свого друга В. Сапіцького: «Головне моє бажання, щоб мене ховали без жадної “помпи”: промов, квітів і т. д. Все має бути якнайпростіше: жадних некрологів, і в оповістці вже про те, що я виемігрував на той світ, мусить бути зазначено, що замість квітів і т. д. хай гроши дають на ТПУГА. Але головна річ: я хочу, щоб замість служби і т. д. мені заграли у Крематорії пролог до моєї улюбленої “Стабат Матер Дольоза” Дворжака. Це був єдиний похоронний обряд, а відтак домовина поїхала б на спалення. Щоб вона не була зовсім гола, то хай її зверху прикриють ялиною... ці сумні диспозиції лишаються в силі на всякий такий випадок»³³⁹.

У посмертній згадці друга, що вийшла на шпальтах американської газети «Свобода», зазначалося: «13 листопада тлінні останки Ольгерда Бочковського спалено в крематорії в Празі, в присутності цілої української Праги та всіх приятелів Небіжчика – українців і неукраїнців, що прийшли віддати йому останній поклін. Не було на похороні ні вінків, ні промов: так хотів у своєму заповіті сам Небіжчик. Лише перед труною, вкритою синьо-жовтим прапором, зеленів вінок із смереки та грав орґан ті мелодії, які любив Ольгерд Бочковський за життя»³⁴⁰. Чеські дослідники Т. Беднаржова і Ф. Янчик визначили як місце поховання науковця Ольшанський цвинтар³⁴¹.

Останні роки життя Ольгерда Іполита Бочковського пройшли між боротьбою за фізичне виживання та напруженою науковою й організаційною роботою на посаді голови ТПУГА. Все своє життя він залишався палким прихильником боротьби за Українську державу, вірним своїй життєвій настанові: «Любіть і працюйте для України, мовляв, із собачого обов'язку»³⁴².

Ірина Каневська

---

³³⁸ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 98.

³³⁹ ЦДАВО України, ф. 3796, оп. 1, спр. 16, арк. 70.

³⁴⁰ Друг, «Ольгерд Бочковський», *Свобода*, 287 (1939): 2.

³⁴¹ Т. Беднаржова, Ф. Янчик, *До українських могил в Чехії* (Прага, 2002), 15.

³⁴² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 220, арк. 169.

Ольґерд Іполит Бочковський: «J'accuse!» («Я звинувачую!»)

Ми свідомо порушуємо порядок видання праць Ольґерда Бочковського (у двох перших томах публікуються його основні наукові роботи з націології, в наступних – його політична публіцистика), вміщаючи в першому томі його «Відкритий лист до Едуара Ерріо» та статті «Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні» та «Безхребетна Європа». Це тексти визначальні для української та європейської інтелектуальної історії початку тридцятих років минулого століття. Саме вони дозволяють представити постать Ольґерда Бочковського на повний інтелектуальний і громадський «зріст». Він органічно поєднував інтелектуальну вимогливість до своєї наукової роботи, відповідальність професора та організатора науки за матеріальний стан своєї високої школи з почуттям громадянського і національного обов'язку. Його характеризувала чистота моральних принципів, етична безкомпромісність і політичний розум. Ольґерд Бочковський як ніхто інший висловив українське та європейське «J'accuse!» («Я звинувачую!»). Тоді, коли воно було найбільше потрібне, і так, як жоден із провідних інтелектуалів не спромігся висловити.

У пропонованих читачеві публіцистичних текстах Бочковський назвав ключову проблему, перед якою Старий Континент постав у час Голодомору: про смерть мільйонів українців знали і політики, і журналісти, і публічні інтелектуали, але одні неймовірно брехали (Едуар Ерріо), інші виправдовували злочин Сталіна (Бернард Шоу, Ромен Роллан), а ще інші мовчали (Альберт Айнштайн).

«Давніше, – констатував Бочковський, – Європа реагувала на те, що й як сталося. Тепер її цікавить передовсім, де й у кого щось трапилося. Залежно від цього, вона або мовчить, або реагує. Злочин перестає бути злочином, кривда кривдою, утиск утиском, насильство насильством у зв'язку з тим, чи вони сталися, напр., у Москві або в Берліні, по цей чи по той бік совітського кордону».

Ольгерд Бочковський усе своє життя був соціал-демократом, але ніколи не зазнав «укусу Гегеля» – не визнав верховенства «історичної необхідності» над правами людини, як вчинила більшість представників лівої інтелігенції в середині ХХ століття. Він бачив, чим є комунізм, і розумів, до яких жахливих наслідків призводять політичні та соціальні експерименти, жертвою яких стали мільйони людей. Його обурювало навішування ярликів: мовляв, ті, хто говорить про злочини комуністів, – це «союзники Гітлера». Саме таким способом прихильники лівих поглядів поборювали будь-яку критику та відмовляли іншим у можливості висловити власні аргументи.

Дійсність він міряв виключно добром Людини. І тому називав комунізм, фашизм і нацизм «сіамськими близнюками». Всуперечтій частині європейської громадськості, яка іменувала себе прогресивною і для якої таке порівняння було святотатством.

Ми знаємо, що в політиці держав щодо Голодомору ідеологічного поділу не було. Опубліковані дипломатичні документи 1930-х років не залишають сумніву: держави, які мали свої дипломатичні представництва в СРСР, знали про Голодомор і добре розуміли, що голод був штучним, а його кінцевою метою було винищення українців як нації.

Мовчали майже всі: демократичні Чехословаччина, Франція й Велика Британія, фашистська Італія, авторитарні Польща і Угорщина, монархічна Румунія. Не мовчав Ватикан, і до певного моменту не мовчала нацистська Німеччина, але – як зауважив Бочковський – про голод в СРСР, зокрема в Україні, в Німеччині писали і займалися допомогою голодуючим ще до запровадження Гітлером диктатури.

Не мовчала й Норвегія; прем'єр-міністр Йоган Мовінкель (у 1933 р. він був Головою Ради Ліги Націй) виніс питання Голодомору на форум Ліги Націй. Бочковський у своїх текстах висловлював норвезькому прем'єр-міністру глибоку вдячність.

«Муссоліні, – стверджував Андреа Граціозі, – був чудово обізнаний з радянськими трагедіями. Однак, якщо переглянути газети того часу, а зокрема числа, які виходили навесні–влітку 1933 року, ми побачимо, що заголовки, присвячені СРСР, нічого не говорили про голод, про “злочини комунізму” тощо, а лише оголошували про підписання італійсько-радянської торговельної угоди, а відтак – пакту про дружбу і ненапад. Адже донесення про жахливі події в сільській місцевості почали надходити до Рима в момент, коли італійсько-

радянська дружба досягла, мабуть, своєї кульмінації у зустрічах Гранді – Литвинов 1930–1931 років. І Муссоліні <...> у своїх стосунках із СРСР вважав за потрібне прислухатися до того, що, на його думку, було міркуваннями, продиктованими італійськими державними інтересами»¹.

Документом, який найчіткіше розкриває політичний план Голодомору (на сьогодні, бо Росія закрила доступ до найважливіших архівів), є лист Сталіна до Кагановича від серпня 1932 року: «Якщо ми не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну ми можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні в багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) знаходиться чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, вреші-решт – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (і зовні) партії, проти партії»².

Сталін міг наказати безкарне полювання на мільйони «свідомих і несвідомих петлюрівців», на «прямих агентів Пілсудського» також тому, що і в польсько-радянських відносинах 1932–1933 роки були кульмінаційним періодом дружби. У липні 1932 року заключено договір про ненапад, наступного року Польща запропонувала Москві військовий союз, а в жовтні ескадриль польської військової авіації взяла участь у параді на Червоній площі з нагоди 15-ї річниці Жовтневої революції.

У грудні 1933 року Карл Радек (це він вів переговори з поляками від імені СРСР) звітував Сталіну: «Під цю пору Польща не веде проти нас жодної мобілізації громадської думки. Наш великий успіх, це визнання всією польською буржуазною пресою нашої мирної політики та відсутності в цій політиці загарбницьких цілей»³.

У лютому 1934 року на вимогу польської розвідки Левко Чикаленко, голова Еміграційного комітету допомоги голодуючим при Українському центральному комітеті в Польщі, написав меморан-

¹ Див.: Андреа Граціозі, «До читачів українського видання “Листів з Харкова”», *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років* (Харків, 2007).

² С. Плохій, «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» (Харків, 2016), 326, 327.

³ Geneza Paktu Hitler-Stalin. Fakty i propaganda, Instytut Pamięci Narodowej (Warszawa, 2012), 126.

дум «Голод на Східній Україні і допоміжна акція голодним по-за межами СРСР», в якому згадав, між іншим, конференцію комітетів допомоги голодуючим, організовану в грудні 1933 р. у Відні кардиналом Інніцером. Велике пригнічення, інформував Чикаленко, викликали кулуарні інформації про те, що, з уваги на напрямок офіційної політики на користь Східних, в Польщі та Німеччині акція допомоги голодуючим надзвичайно ускладнена. Він наголошував, що в Німеччині забороняються зібрання та публічні лекції.

Варшавський комітет, – писав з огірченням Л. Чикаленко, – з перших днів свого існування хотів надрукувати книжку про голод. Проекту не реалізовано з уваги на несприятливу політичну кон'юнктуру. Нашому комітетові не вдалося залучити до співпраці значної кількості польських громадян, так, як це зробили наші комітети в Болгарії, Чехословаччині, Франції та Англії. Причина – це, імовірно, ця ж сама політична кон'юнктура, яка, для прикладу, не дозволила дотепер розмістити в жодній польській щоденній газеті статтю про голод⁴.

У Чехословаччині ситуація не була кращою. «Відповідального редактора – 15 січня 1934 року О. Бочковський повідомляв Громадянський комітет рятунку у Львові – нашого чеського бюлетеню прокуратура притягла до суду – і процес буде десь за 2 тижні. Для нього використаний один формальний недогляд з боку редакції, але ясно, що це лише претекст. Для того, щоб покарати часопис, котрий при теперішній політичній ситуації не є бажаним. Очевидно буде накладена на редакцію грошова кара, а можливо буде заборонена назва цього органу: Голод на Україні, бо мовляв, він занадто кричить. Також Міністерство внутрішніх справ з формальних причин завершило статут нашого Комітету і таким чином заборонило його діяльність. Є поданий рекурс, але не знати, чи з цього щось вийде. Оскільки отже ми нелегалізовані, то, річ ясна, наша діяльність може бути дуже обмежена і фактично є обмежена. Політичні настрої тут совітофільські»⁵.

Для Сталіна вбивство Кірова 1 грудня 1934 р. стало приводом для започаткування Великого Терору, першим акордом якого був указ «Про терор» від 2 грудня. Кілька днів пізніше Ісаак Дон Левін,

⁴ Див.: Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (Warszawa, 2008), 550, 551.

⁵ «Повідомлення Громадянського комітету рятунку у Празі до Громадянського комітету рятунку у Львові від 15 січня 1934 року», Електронний архів визвольного руху, режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12972/>.

відомий журналіст і автор книжки про Сталіна, написав листа до Альберта Айнштайна та до редакції «Нью-Йорк Таймс». Він запитав: «Де голоси сотень лібералів і радикалів, які з такою готовністю приєдналися до бурі протестів проти кривавої “чистки”, проведеної Гітлером у червні минулого року? Чому ці нібито оборонці людських прав зберігають незбагненне мовчання з приводу кривавої середньовічної бані, яку влаштував Сталін? Де наші гуманітарії, що минулого літа залили пресу листами протесту проти ув'язнення без суду комуністичного вождя Тельмана? [...] Чи ці рупори громадянської совісті встановили один стандарт для Росії, а інший – для Німеччини? Чи готові вони підтвердити, що визнають червоний терор і осуджують нацистський, але не розхитують цим самим основи цивілізації?».

Айнштайн не забарився з відповіддю: «Я не можу приєднатися до Вашого заходу. Він не дасть потрібного ефекту в Росії, справить враження в тих країнах, які прямо або посередньо схвалюють безсоромну агресивну політику Японії проти Росії. За таких обставин я жалкую про Ваше починання, мені б хотілося, щоб Ви його зовсім облишили. Тільки уявіть, що в Німеччині багато тисяч євреїв-робітників неухильно доводять до смерті, позбавляючи їх права на роботу, і це не викликає в неєврейському світі ані найменшого руху на їх захист. Далі, погодьтеся, росіяни довели, що їхня мета – реальне поліпшення життя російського народу, тут вони вже можуть продемонструвати значні успіхи. Навіщо, отже, акцентувати увагу громадської думки інших країн тільки на грубих помилках режиму? Хіба не вводить в оману такий вибір?»⁶.

Мільйони жертв «розкуркулення» і колективізації, українського Голодомору та голоду в Казахстані, закріпачення десятків мільйонів селян у колгоспах і радгоспах, мільйони в'язнів ГУЛАґу, винищення інтелігенції неросійських націй, тотальний терор, невільнича праця на «великих будовах комунізму» – все це можна було й не бачити за проявами «поліпшення життя». Адже інший стандарт оцінки був прийнятий для Європи, інший – для «недо-Європи». Проголошуючи гасло «Жить стало краще, жить стало веселее», Сталін не сховався

⁶ Цитати за: Іван Дзюба, «Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933 років», у: І. Дзюба, «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ». – Київ, Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011, с. 90.

верх злочинного цинізму. За його словами стояв авторитет передових умів людства.

Професор Тімоті Снайдер у своєму знаменитому виступі в Бундестазі (конференція про історичну відповідальність Німеччини перед Україною, червень 2017 р.) сказав: «Україна є причиною війни; якби Гітлер не мав колоніальної ідеї йти війною у Східну Європу, щоби контролювати Україну, якби не було такого плану, не могло б бути й Голокосту. Бо саме цей план приносить німецьку владу у Східну Європу, де живуть євреї».

«J'accuse!» Ольгерда Бочковського, яке пролунало 74 роки тому, примушує задуматися: якби ж пролунало європейське, а не лише українське, «J'accuse!» щодо злочинів більшовиків – чи тоді стало би можливим 23 серпня 1939 року? Бо саме тоді «сіамські близнюки» домовилися про розв'язання найстрашнішої з воєн в історії людства. Залишається відкритим запитання, яку відповідальність за це несуть ті, хто брехав, виправдовував або просто мовчав у справі Голодомору та інших злочинів більшовиків?

Публіковані тексти Ольгерда Бочковського важливі не лише як історична спадщина політичної думки. Вони надивовижу актуальні. Війна Росії проти України продемонструвала, що цілі та методи російського імперіалізму і пропаганди не змінюються. Завойовувати чужі країни і знищувати інші нації, представляючи їх як нижчий ґатунок людей. І заперечувати все з використанням тотальної брехні.

На Заході довгий час поширеним явищем були «Putin-Versteher» – «Ті, що розуміють Путіна», тобто політики, інтелектуали та журналісти, які повторювали тези кремлівської пропаганди. Сьогодні це явище менш помітне, бо для світової громадської думки стало зрозумілим, що «гібридна війна» Росії проти України – це лише один з фронтів. Інші проходять на Близькому Сході, в ЄС і США.

У 2015 році питання про Європу як «символ моральної та культурної солідарності» наново постало разом із сотнями тисяч біженців із Близького Сходу. І знову Європа і США розділилися на тих, хто висловився за допомогу жертвам воєн, і тих, хто намагається споруджувати стіни, щоб зупинити наплив «інших» – культурно, релігійно, чи теж відмінних з уваги на свою расову приналежність. Дискусія ще не завершена, а від її результату залежить майбутнє не лише ЄС, а і всієї спільноти демократичних націй світу.

Оля Гнатюк та Мирослав Чех

До п. Едуара Ерріо¹

Отвертий лист проф. О. І. Бочковського

Високоповажний Пане, Ваш шлях до Москви цим разом вів через Україну. Ви переїхали вздовж цієї, долею трагічно переслідуваної, країни, але Ви її не бачили. Лиш цим я можу пояснити собі те захоплення, з яким Ви говорите в Києві та Харкові про досягнення більшовицького ладу. Ви раділи, що не помилялися, коли перед одинадцятьма роками передбачали це у своїй книзі про СРСР, написаній на підставі особистих вражень з першої Вашої подорожі до дивовижної країни «серпа й молота».

А проте Ви фатально помилялися в оптимістичній оцінці совітського суспільного будівництва не лише тоді, але й особливо тепер, коли змогли прилюдно захоплюватися досягненнями більшовизму в країні, що саме конає в агонії, дотла виснажена божевільними експериментами та сектантським маніяцтвом московської червоної диктатури.

Авжеж, у той самий час, коли Ви опинилися на Радянській Україні, в Європі алярмується² громадська думка на захист загигаючої Радянської України, а в Парижі на міжнародній конференції II Інтернаціоналу українські соціалістичні партії звернулися з прилюдною заявою до міжнародного пролетаріату, закликаючи його до масового протесту проти руйницької політики совітської окупантської влади на Україні, що [веде] до винищення українського народу.

Звичайно, Ви цього жаху сучасного стану на Україні не бачили, як не бачили перед Вами цих людських страждань у СРСР чимало видатних європейців, що відвідали цей більшовицький «мертвий дім». Така вже дивна доля цих очевидців: не бачити безпросвітного

---

¹ Зустрічається різне написання: Едвард Еріо, Ерріо, Еріот. Тут подаємо згідно з сучасним українським правописом (*прим. ред.*).

² алярмується – від alarm (*англ.*) – бити на сполох (*прим. ред.*).

відчаю совітської дійсності та захоплюватися фантазмагоріями червоної Москви.

«Треба працювати для дітей, – казали Ви в Києві, – щоб вони не мушили так страждати, як ми». Чи можна щось заперечити проти цих слів?!

А проте якою кривавою іронією бринять вони на Радянській Україні, де батьки з голоду вбивають власних дітей й де діти на послугах ГПУ видають власних батьків у руки більшовицьких катів; де села масово вимирають від голоду та пошестей; де смерть є останньою надією мільйонів, виведених московським окупантом за дужки життя!

В столиці Радянської України – в Харкові – Вас мала вітати, як пишуть часописи, юрба захопленого населення, незважаючи на страшну зливу. Не знаю, хто Вас, Високоповажний Пане, вітав у Києві та в Харкові. Знаю тільки, що це не був «vox populi»³, більшовицьким наїзником скатованої та зрабованої України.

Щоб почути справжній голос українського народу, Ви мушили би об'їхати та побачити вмираючі села України; Ви мушили б побувати на Соловках та засланнях совітської держави; Ви мушили б відвідати тюрми та льохи більшовицької людоджерської ГПУ, бо там передусім можна почути живий голос замученого й скатованого червоними катами українського народу.

Ви мушили б, відтак, обдивитись всі цвинтарі, а то просто й рови, де закопані тисячі розстріляних або звірски замучених більшовиками українських інтелігентів, селян, робітників, що, вірні національній традиції боротьби за волю, воліли накласти своїми головами, ніж скоритися, визнати совітське ярмо над своєю батьківщиною.

Уявіть собі, Високоповажний Пане, що всі ці живі та мертві жертви більшовицького терору, єдиним злочином яких була любов до рідного краю й відданість до власного народу, уявіть собі – кажу, що всі вони вийшли б гуртом Вам назустріч. Не знаю, чи досить було б простору Києва та Харкова, щоб вмістити й обняти цей понурий похід. Побачивши їх та почувши історію їхніх страждань і мук (вона напевно здивувала б старого Данте), Ви ледве чи мали б відвагу говорити з таким захопленням про досягнення й надбання совітського ладу. Бо чого варті всі ці більшовицькі гіганти, зразкові

---

³ vox populi (лат.) – голос народу (прим. ред.).

комуни, колхози й т. д., коли вони збудовані ціною такого нечуваного жорстокого терору, жахливих жертв, скатованих і замучених на смерть! Чого вони тільки варті – всі ці технічні надбання й п'ятилітки, які колишній шпихлір⁴ Європи довели до стану жахливого голоду та людоїдства! Ось через що, Високоповажний Пане, Ваші слова похвали й захоплення з приводу більшовицьких досягнень на Україні є страшною наругою, нечуваною хулою перед трагічним маєстатом сучасної неволі українського народу.

Бо ж хвалити більшовизм на Радянській Україні тепер, коли цей нещасний край корчиться в передсмертній агонії голодової епідемії, коли Москва скасувала вже рештки політичної її автономії, коли московський намісник у Харкові – Постишев відверто веде протиукраїнську кампанію, коли Українська Академія Наук, яку Ви відвідали в Києві, остаточно розгромлена, коли започаткований нею словник української мови уважається контрреволюційним замахом і державною зрадою, коли навіть український комунізм є під сумнівом, а провідні українські більшовики, душею і тілом віддані ідеям московської революційної науки, як видатний пролетарський письменник Хвильовий або старий співробітник Леніна М. Скрипник, мусять демонстративним самогубством протестувати проти масової й насильної «деукраїнізації» України совітською Москвою, – повторюю, хвалити й захоплюватися серед таких обставин режимом кривавої диктатури Сталіна на Україні – це щось так неймовірно жахливе, для чого немає назви й чого нічим не можна виправдати!

Але Радянська Україна, закута в кайдани більшовицької неволі, виснажена у протимосковській боротьбі, вона мовчить, безсила вже до прилюдного протесту, або бодай до розпачливого сигналу – С.О.С. Одначе не сміють мовчати ті, хто на волі, поза межами совітського божевільного дому.

Свідомість цього обов'язку спонукали мене, українського публіциста, до написання Вам, Високоповажний Пане, цього отвертого листа.

Ваша батьківщина має заслужену традицію каменяра й оборонця визвольних прямувань поневолених народів. Ваш великий земляк Вольтер справедливо сказав, що «Україна все прямувала до волі». Так, це правда. В цим, власне, провідна ідея української

⁴ Тут – житниця (прим. ред.).

історії. За це саме Україну все розпинали її вороги. За це люто кату-ють український народ також більшовицькі окупанти. Тому-то кожне Ваше слово похвали чи захоплення зміцнить їхній кривавий режим на Україні, буде новим цвяхом у домовину визвольних прямунів заживо похованого українського народу.

Вся Ваша дотеперішня наукова, літературна, громадська й політична діяльність, Високоповажний Пане, свідчить про те, що Ви завжди боролися на боці свободи. Це є, власне, той фронт, на якому Україна кривавиться розпачливо від світової війни. Саме тепер Москва зводить з нею останній свій порахунок, розпинаючи люто Україну на хресті національно-визвольних її змагань. Не може бути двох думок про те, що в цьому історичному двобої симпатії культурного світу мусять бути на боці задушеної України, а не совітської Москви. Не можу уявити собі, що прихильник і каменяр нової Європи захоче бути хоча б принагідним спільником Москви в її кривавому погромі України...

Прошу прийняти, Високоповажний Пане, вислів моєї правдивої пошани до Вас.

Прага, 5.IX.1933

О. І. Бочковський

Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні

Коли на початку вересня я написав і послав до друку свого «Отвертого листа до п. Ерріо», я мав деякі побоювання, чи, може, не занадто з цим поспішив. Адже не було виключене, що більшовикофільське захоплення, яке ліонський мер так рясно виявляв на теренах Рад. України, було лише звичайною дипломатичною та політичною куртуазією або товариською чемністю гостя супроти господаря. Можна було сподіватися, що, вернувши до Франції з країни революційного «Ісламу», пан Ерріо інакше та більш річево говоритиме про «хитру механіку» більшовицьких досягнень.

Я помилявся. Ці мої побоювання були зайві. По повероті додому пан Ерріо ще з більшим ентузіазмом прилюдно говорить про те, що довелося йому бачити в СРСР. Фігурально кажучи, його захоплення московським більшовизмом зростає тепер, мовляв, у геометричній прогресії та наявно еволюціонує від захоплення до закохання, від совітофільства до совітоманії.

З людьми закоханими, як відомо, неможлива ніяка дискусія на тему об'єкту їхнього закохання. Бо вони бачать його крізь чудодійні окуляри д-ра Міраклія. Бо завдяки процесові «кристалізації» за геніальною теорією Стендаля, автора славетної книги «Про кохання», цей об'єкт, коли б він був навіть найбільш прозаїчний, в їхній уяві квітчається кристалами нечуваної краси. Це вже не звичайна «чорна гадюка», яку вчора кинено в озеро соляного розчину. Ні! Це казково прегарна і білосніжна, екзотична якась рослина, що на сонці відбиває всіма кольорами веселки, а при місяці горить сотками яскравих вогників, чудових діамантів!

Через те саме з людьми закоханими неможлива ніяка дискусія. Бо найбільш характеристичною для них є прикмета: бачити те, чого немає, і не бачити того, що в дійсності є.

Також пан Ерріо не бачить «чорної гадюки» совітської дійсності! В його уяві це фантастично гарна палата й архітвір суспільної інженерії. Коли б п. Ерріо це своє захоплення більшовизмом або залишив для себе, або виявляв його лише приватно, а не в ролі визначного державного діяча та вченого; коли б він це робив у пристойних і коректних формах, не ображаючи людей, що інакше дивляться на сучасну московську диктатуру і в кожному разі більш компетентні за нього в цьому питанні, пана Ерріо можна було б залишити в спокої і не чіпати з приводу його різних заяв на цю тему.

Адже вже стільки в Європі сказано і написано про більшовизм у суперлятивах¹, що від одної ще совітофільської книги чи статті світ певне не завалиться, а Москва не стане кращою!

На жаль, пан Ерріо у своєму совітофільському прозелітизмі² переходить поза межі дозволеного. Ліонський мер, ображаючись на своїх опонентів за їхню, хоча гостру, проте річеву критику його безпідставних ентузіастичних заяв з приводу Совітів, безлично атакує їх та дозволяє собі особисто їх ганьбити. Замість того, щоб мужньо визнати свою помилку в оцінці більшовизму, п. Ерріо гидко і просто недопустимо обкидає болотом інсинуації тих своїх критиків. Цього не вільно нікому. Цього тим більше не вільно людині того значення та громадського становища, що п. Ерріо.

Осі чому не можна мовчати з приводу таких його виступів.

Конкретно маю на увазі нещодавню статтю п. Ерріо у паризькій «L'Information», першу з циклу «російських нарисів». Це має бути, мабуть, його критичний звіт про подорож до СРСР.

Від бувшого французького прем'єра та визначного вченого і письменника можна було сподіватися чогось поважнішого й більш обґрунтованого від отих політичних інсинуацій, розрахованих на дешевенький ефект бульварної опінії або вульгарного патріотизму.

Зробити зі своїх критиків нічого не тямущих дурнів або агентів і запродавців Гітлера, для цього не треба бути паном Ерріо. Таке завдання ще з більшим успіхом може виконати перший кращий обскурний³ бруковий журналіст, що у своїх писаннях спекулює на

---

¹ суперлятив (*лат. gradus superlativus*) – найкращі слова (*прим. ред.*).

² прозелітизм (від грец. *προσήλυτος* – новоприбулий) – палка відданість новій вірі (*прим. ред.*)

³ обскурний (від *англ. obscure*) – неотесаний, невіглас (*прим. ред.*).

масову психозу напів-інтелігентного читача і що свідомо апелює до темних інстинктів людської юрби.

Ні! Ніхто не міг припускати, що п. Ерріо – один з політичних провідників сучасної Франції, один з кращих французьких письменників і, без сумніву, визначний вчений, що ліонський мер в обороні свого захоплення совітським урбанізмом докотиться аж до методів архимаїстра брехні та обмови – незабутнього й вічно живого Дон Базілія. Ніхто не думав, що свою совітоманію п. Ерріо буде захищати в душі відомого афоризму того єзуїта, що радо повчав: «Обмовляйте, обмовляйте, – бо завжди з нього щось залишиться!».

Авжеж, поганою обмовою є те, що п. Ерріо каже на вступі згаданої своєї статті з приводу цьогорічного лихоліття на Україні. Цинічно зневажливо бринить ця ганебна його фраза:

«З Берліна так само походить вся кампанія з вигаданим голодом на Україні, добре влаштована, щоб зворушити шляхетні душі, а рівночасно зловісна та гидка, і яка для досягнення вражіння жаху використовує деякі фотографічні документи, які ми самі ствердили, але під час першої ще подорожі в 1922 році»...

Це нечуваний та безприкладний наклеп. Це поличник соткам тисячів мертвих жертв цьогорічного голоду на Україні! Це нічим і ніколи не виправдана образа трагічного маєстату національної недолі Рад. України!

Що п. Ерріо сказав би, коли б якийсь чужинець дозволив собі так зневажливо висловитися із приводу полеглих під Верденом? Коли б так глумливо висловився з приводу «лісу хрестів», як гарно й символічно сказав Доржеле, – над їхніми могилами!? «Ліс хрестів» над жертвами цьогорічного голодного лихоліття на Україні був би куди більший за цей верденський. Авжеж, на Вел. Україні вимерло від голоду в цім році, мабуть, не менше людей, ніж Франція втратила своїх вояків під час світової війни взагалі. Отже, це безприкладний цинізм – писати про «вигаданий голод на Україні...» («la pretendue famine de la Ukraine»), а допомогову акцію для рятунку масово вимираючої цієї нещасної країни трактувати як політичний шантаж, інспірований Берліном, роблений агентами Гітлера, на підставі свідомо фальшованих матеріалів. З такими ганебними інсинуаціями не можна полемізувати, їх треба прилюдно пятнувати на вічну ганьбу!

Своїми панегіриками Совітам п. Ерріо, може, хоче заасекуруватись⁴ наперед перед історією. Але одночасно таким робом в ім'я дуже, зрештою, проблематичної слави для себе у далекому майбутньому він тепер цинічно перекреслює кращі сторінки свого минулого. П. Ерріо забув, що ніяка слава чи амбіція ніколи й нікого не звільняє від елементарного обов'язку передусім й завжди бути людиною!..

В моєму «отвертому листі» я стверджував, що п. Ерріо, хоча проїхав цілу Україну, проте не чув «vox populi»⁵ українського народу, загибаючого під Совітами. Тепер доводиться з вдовolenням ствердити, що совітофільського захоплення ліонського мера не поділяє, а навіть гостро осуджує, багато його земляків. В численних органах французької преси різко критикується некритичне захоплення п. Ерріо московським більшовизмом. В ній наведені факти про голод на Україні, що рішуче заперечують справді Хлестаковське оце твердження п. Ерріо:

«Я проїхав, – казав він, – вернувшись із СРСР через Україну, і я можу запевнити Вас, що бачив її як сад у повному розцвіті, що вкринає широкі простори навкруги; я бачив багаті овочеві садочки і значний врожай. Я теж відвідав краї, про які казали, що вони потерпіли, але там я стверджував лише добробут...».

Я не буду наводити тут численних голосів французької громадської думки, що справедливо і належно осудили таке суто тенденційне та неправдиве змалювання стану речей на Рад. Україні ліонським мером. Але дозволю собі зацитувати тут один прояв цієї критичної opinii, що безпосередньо реагував на мого «отвертого листа» до п. Ерріо.

Це голос з далекої французької Африки, де руйниницька праця III Інтернаціоналу відчувається особливо дошкульно. Я маю на увазі різко написану вступну статтю шеф-редактора алжирського тижневика «L'Evolution Nord-Africaine» (01.10.1933), спеціально присвячену подорожі п. Ерріо до СРСР та зокрема його ентузіастичним заявам з приводу Радянської України. Ця стаття трактує «справу п. Ерріо» («Le cas Herriot») під досить своєрідним кутом зору, як про це свідчить

---

⁴ заасекуруватись – тут: убезпечитись (прим. ред.).

⁵ vox populi (лат.) – голос народу (прим. ред.).

оцей заголовок: «Небезпечний божевільний або цинічний шарлатан» («Fou dangereux ou charlatan cynique»).

Наведене число того алжирського тижневика я одержав від його головного редактора п. Шарль-Колльомба до Подебрадів з карткою такого змісту:

«З найщирішою ґратуляцією за Вашою отвертого листа до п. президента Ерріо, що так поважно скомпрометував інтереси Франції та союзників, та з висловом правдивої симпатії...».

Це велика стаття, що передусім докладно аналізує на підставі заяв п. Ерріо про СРСР його некритичну совітоманію. Вона спростовує неправдиві інформації п. Ерріота про добробут совітського населення за цифровими даними чужої преси про фактичний стан речей під Совітами. Звичайно, що автор цієї статті у першу чергу зупиняється над тим, як французькі комуністи чудово використовують оптимістичні інформації п. Ерріо про СРСР для більшовицької пропаганди, а відтак і зокрема вона змальовує понурий образ руйнінницької праці III Інтернаціоналу у французьких колоніях. Не диво, що в кінці статті автор її запитує, чи трактований ним «Le cas Herriot» не має характеру патологічного?

Там, де в цій статті автор полемізує з поглядами ліонського мера про положення на Радянській Україні, він наводить головні уступи з мого «отвертого листа» з таким своїм коментарем:

«Але таку опінію про Україну, таке низьке підлецування для вшанування більшовицьких катів цієї країни – не весь світ поділяє. На несмачний блеф французького демагога-політика надходять вже малоприємні протести з різних кутків Європи».

Далі йдуть головні уступи з мого листа. Нав'язуючи до моїх слів в ньому про те, що захоплюватися сучасним режимом на Радянській Україні – «це щось так неймовірно жажливе...», автор від себе каже: «Отже, це “щось неймовірно жажливе”, а проте останній архитвір Едуара Ерріо»...

Шеф-редактор алжирського тижневика наприкінці своєї гострої полеміки з ліонським мером не без рації стверджує, що його орган не є осамітнений у такому трактуванні совітоманії п. Ерріо.

«Le cas Herriot» в цім випадку вже дійсно слід трактувати як свого роду «cas pathologique» на ґрунті безмежної амбіції та бажання п. Ерріо за кожную ціну бути оригінальним і популярним. Бо як

же інакше можна було б пояснити у нього таке свідоме нехтування наявних фактів безперечного голоду на Україні в цім році, який стверджують не лише українці – отже, сторона безпосередньо заінтересована, – але який стверджувало багато чужоземних кореспондентів (англійські, американські, а також французькі), що постійно перебувають у СРСР і чудово знають тамтешні відносини, наочно переконалися у безсумнівності жахливого голоду на Радянській Україні, факт якого мусів визнати Союз Народів⁶ на своєму спеціальному засіданні 29 вересня ц. р., та який не заперечують вже як подію недавнього минулого навіть самі Совіти (див. телеграму московського кореспондента «Assosiated Press» Стенлі Річардсона з 26.IX, на підставі його інтерв'ю з головою харківського Політвідділу п. О. Асаткіним, що признав факт цьогорічного голоду і навіть подав статистику його жертв, якої, проте, московська цензура не дозволила оголосити за кордоном).

Совітський уряд, по правді, і раніше вже визнав факт голодної пошести на Радянській Україні та Кубані, заборонивши влітку цього року подорожі закордонних журналістів у ці країни, де голод найсильніше лютував (пор. про це статтю п. Барнеса, московського кореспондента «New York Tribune» з 21.VIII).

Я свідомо не зупиняюсь тут на дуже докладних і речових кореспонденціях німецьких журналістів в СРСР, головно «Kölnische Zeitung», знаменито поінформованих про совітські відносини, як і не зупиняюсь на документальній німецькій чорній книзі про голод («Hunger – Predigt. Deutsche Notbriefe aus der Sowiet-Union 1933») з оригінальними фотографіями та факсиміле зразків листів з цього року, що не трудно встановити зі змісту, і де багато є фактичного матеріалу також про голод на Україні та Кубані; я не пишу також докладніше про добре зорганізовану німецьку допомогову акцію товариств «Bruder in Not», що має у своєму архіві понад 150 000 оригінальних листів звітти, жахливих документів про цьогорічний страшний голод під Совітами, та яке влаштувало перед кількома місяцями в Берліні спеціальну виставку цих листів («Hungerbriefe aus der Sowiet Union») одночасно із зразками харчових сурогатів, якими «годується» населення, загрожене голодовою смертю. Роблю це свідомо, знаючи упередження п. Ерріо до Берліна, хоча згаданий

---

⁶ Тобто, Ліга Націй (прим. ред.).

німецький матеріал про голод у СРСР є безсумнівно автентичний, не має нічого спільного з Гітлером і походить здебільшого ще з доби перед березневим переворотом у Німеччині⁷.

Словом, увесь світ знає вже про голод на Радянщині. Справа міжнародної допомоги голодуючому населенню під Совітами поважно дебатується від літа, а почасті вже здійснюється. Вся світова преса пише про це. Із СРСР щодня надходять безнадійні сумні листи, писані в страшній розпуці предсмертного жаху. Люди вмирають там з голоду масово та епідемічно. Ніхто, поважно думачий, не сміє заперечувати цього трагічного факту. Один лише п. Ерріо з подиву гідною непохитністю та впертістю каже і повторює: Все це брехня та політичний шантаж! Ніякого голоду на Україні нема. Авжеж, я там був та бачив усе на власні очі, і, перефразуючи незнаний йому звичайно, відомий твір Толстого «Малороссія»:

«Ты знаешь край, где всё обильем дышит,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишнёвых рощах тонут хутора...»,

– ліонський мер мрійно змальовує майже райський добробут на Радянській Україні.

Сучасний Дон Кіхот – скаже хтось. Ні! Ляманшський лицар сумного вигляду, правда, також був маніяком, але шляхетним, щирою людиною без особистого егоїзму та хоробливого честолюбства. Скоріше в галереї безсмертних постатей Мольєра треба шукати прототип ліонського мера.

У своїй впертій совітоманії п. Ерріо нагадує мені туриста, що на літаку та ще через стратосферу перелетів уздовж Сахари, зупинившись по дорозі у двох або трьох чудових оазах, і який, вернувши додому, почав переконувати своїх земляків та цілий світ взагалі в тому, що Сахара – це не страшна пустеля, але прегарна оаза, і що всі географи та мандрівники, які твердять протилежне, це або дурні, або звичайні наймити...

Не знати, чи п. Ерріо буде продовжувати свої «Російські нариси»? Не знати також, чи він у них евентуально скаже ще щось з приводу Радянської України? На мою думку, що б і як він не сказав тепер

⁷ Йдеться про прихід до влади нацистів у березні 1933 р. (прим. ред.).

з приводу цієї справи, не матиме вже значення після двох його заяв, тут наведених.

В моєму «Отвертому листі» я мав ще сумнів і навіть не хотів вірити в те, що ліонський мер «захоче бути хоча принагідним спільником Москви в її кривавому погромі України...».

Я помилявся. Пан Ерріо свідомо і без застереження став на бік Совітів, а, отже, і проти жахливої недолі українського народу, не-людськи катованого більшовицькими окупантами...

Безхребетна Європа (Europa Invertebrata)

Звичайно, мене цікавить тут **Європа** не як певне географічне, історичне, а навіть культурне поняття; ні – я маю на увазі Європу як певну **громадсько-моральну спільноту** та як певний ідеал емансипаційних змагань освіченого людства.

Таким поняттям для означення вищої мети людського поступу була Європа перед війною, коли справді існувало **європейське сумління**, до якого могли відкликуватися всі покривджені та поневолені. Жодні географічні чи політичні кордони не існували тоді для прилюдного протесту Європи проти замаху на людські права.

Я міг би навести безліч фактів на доказ цього твердження, та згадаю лише кілька найяскравіших.

Стихійний протест усієї Європи в 1899 р. проти замаху царського уряду на автономію Фінляндії. Масовий її протест у справі безвинно засудженого Дрейфуса. Загальний засуд Австро-Угорщини, яка 1909 р. аранжувала¹ у Загребі відомий, провокаційний процес проти сербо-хорватської коаліції. Обурення, з яким європейська громадська думка зреагувала на розстріл Фр. Фервера в Барселоні, що безвинно загинув як жертва клерикального фанатизму старої Іспанії. Кривди й утиски українського народу також знаходили відгук і симпатії в тодішній Європі, яку найкраще з морального боку характеризує славетне «J'accuse!» («Я оскаржую!») Е. Золі та живим втіленням якої була незабутня постать норвезького барда – Б. Б'єрнсона...

Ця Європа як символ моральної та культурної солідарності, як авангард духового панєвропеїзму розпалася в жажливій пожежі світової війни. Трагічним свідком її агонії був Р. Роллан, що залитий кров'ю білий прапор цієї Європи героїчно тримав «au-dessus delamêlée» («над сутичками») на нейтральному ґрунті Швейцарії.

¹ arranger (франц.) – влаштовувати (прим. ред.).

Нова Європа, на якій тяжить страшна змора кривавого всесвітнього божевілья 1914–1918 років, чимало розгубила з духової спадщини своєї довоєнної попередниці. А передовсім, і помимо паневропейських змагань свого політичного ранку, вона не має всеєвропейського морального патосу й солідаризму з-перед 1914 року. Етика й сумління Нової Європи є, так би мовити, політично партикуляризовані: залежать від державних кордонів і політичних систем. Злочини, несправедливість, кривди розцінюються нею з погляду політичного утилітаризму та конюнктури. Нова Європа не вміє ще стихійно й безпосередньо обурюватися й протестувати, як це робила довоєнна її попередниця. Давніше Європа реагувала на те, що й як сталося. Тепер її цікавить передовсім, де й у кого щось трапилось. Залежно від цього вона або мовчить, або реагує. Злочин перестає бути злочином, кривда кривдою, утиск утиском, насильство насильством у зв'язку з тим, чи вони сталися, наприклад, у Москві або в Берліні, по цей чи по той бік совітського кордону.

Ніщо, мабуть, не може краще потвердити цю мою думку, як сучасне совітофільство та гітлерофобія Європи. Слід, отже, на цьому зупинитися зокрема.

Про большевизм як суспільну й політичну систему можна, звичайно, бути різних думок. Можна його приймати або відкидати. Можна ним захоплюватися або обурюватися. А інша річ – советська держава як спроба практичного здійснення большевицької доктрини, а особливо заходи й способи, якими червона Москва реалізувала та реалізує науку Леніна. Аморалізм цієї політики є безприкладний в історії, бодай у новітній. Моральний її нігілізм є наявний. Відома єзуїтська засада – «мета виправдовує засоби» – знайшла в большевицькій політиці своє найкраще втілення. Провокація була та є найголовнішим засобом совітської соціотехніки. Людожерчий масовий терор став побутовим явищем у СРСР. Ніколи й ніде людська гідність не були так принижені та збезчещені, як у сутінку большевицької ГПУ. Ніде, мабуть, людські найелементарніші права не порушувалися з більшим глумом і цинізмом, ніж під советською диктатурою, де особиста й громадська воля є лише мітичним спогадом, де відновлено кріпацтво, де легалізовано примусову працю, де 9/10 населення є фактично поза законом узагалі. А проте європейське сумління масово й стихійно ані разу не запротестувало

проти дикунства та бузувірства большевицької політики. Європейська наука, література, мистецтво не спромоглися на солідарний протибольшевицький виступ, що морально осуджував би злочинства советської Москви. Не знайшлося в Європі нікого, хто слідами Е. Золі кинув би в обличчя большевицьким катам своє грізне: «Я обвинувачую!». Мовчала вперто Ліґа оборони прав громадянина й людини, яка не проминула ані одного випадку, коли треба було захистити когось із європейських комуністів, що опинилися під загрозою смерті. Мовчав також Р. Роллан, забувши свою засаду «au-dessus delamêlée», та одверто став на бік советської диктатури. А з ним майже вся поступова, демократична та соціалістична Європа. Проти московського большевизму виступила тільки європейська правиця, протест якої саме з політичних причин не міг мати значного масового авторитету і в кожному разі не був голосом усієї Європи. Через це саме й протест Ватикану не був висловом усеєвропейського сумління, але голосом католицької церкви, що осуджував передовсім воюючий протирелігійний атеїзм червоної Москви. Був, правда, час, коли Європа погрожувала большевизмові мілітарною інтервенцією. Але до цього її спонукали, з одного боку, страх перед світовою революцією, яку пропагував III московський інтернаціонал, а з другого – мотиви кон'юнктурно-політичного, а не морального порядку.

Назагал, отже, позиція Нової Європи до большевизму була «Моя хата з краю», що на політично-дипломатичному жаргоні облудно називалося засадою нейтральності. Окремі мужні виступи декого з чільних європейців із моральним засудом большевицьких душоубств – це виїмки, що тільки стверджують попередню тезу. Так само, як доводить це чимала советофільська європейська література, особливо ж різних очевидців і політичних туристів. Для них советська держава – це свого роду соціальна лабораторія, де большевики масово переводять свій суспільний досвід нового громадського ладу. Європейські советомани, що з обуренням відкидають саму думку про можливість подібного політичного експерименту в себе, над своїм народом і над рідною країною, з майже цинічною байдужістю дивляться на нечувану жорстокість і нелюдськість большевицької соціотехніки. Для них ця «соціальна вівісекція» в СРСР – це неминуче лихо, зовсім зрозуміле на тлі, мовляв, епохаль-

ного революційного досвіду большевиків. Їм імпонують советські планетарні пляни та їх промислові гіганти або хліборобські колхози. Вони захоплюються тим соціальним раєм, що має бути в ССРСР за 50 або 100 років, і не бачать того жахливого пекла, в якому тепер загивають і вимирають мільйони советського населення. Вертаючися звідти, побачивши ССРСР з вікон міжнародніх експресів або на кількох зразкових комунах чи установах, вони, як, наприклад, геніяльний безхребетник Б. Шоу, вихваляють у Європі нечувані досягнення. Советська Москва для них – це Мекка майбутнього відновленого людства. Одним словом, супроти большевизму сучасна Європа не спромоглася піднятися до моральних висот всеєвропейського солідаризму. Що більше! Вона не змогла просто по-людськи відчувати кривавий жах советської дійсності та по-старому запротестувати проти большевицького терору стихійним «Не можна мовчати»!!!

Звичайно, цю моральну прострацію Нової Європи можна вважати за вислід світової війни, що приспала найкращі людські почування й розбудила найгірші атавістичні інстинкти людини. Через це Нова Європа морально є, мовляв, безхребетною. До певної міри таке припущення оправдане, але не зовсім. Бо й безхребетною сучасна Європа є також лише кон'юнктурно. Вона мовчала на большевицькі душогубства, але стихійно відгукнулася на методи німецького гітлеризму. В цьому, власне, й найстрашніша моральна її деправація². Бо ж ті самі люди, що ухилялися від протестів проти большевиків або навіть виявляли своє советофільство, тепер стали на чолі міжнародньої акції проти гітлеризму, як, наприклад, славетний професор Айнштайн, що свого часу взяв назад свій підпис з-під протесту європейських учених проти провокаційного монстр-процесу у Москві, де безвинно засуджені були на смерть наукові спеціалісти. Я питаю, як це можливо й через що так сталося?! Адже ж політичні методи гітлеризму нічим не відрізняються від большевицьких.

І нараз Європа, що 15 років мовчанкою реагувала на большевицькі дикунства й криваве божевілья, тепер стихійно й масово повстала проти методів гітлерівського правління. Гітлерійській Німеччині оголошено господарський і культурний бойкот. По цілому світу відбуваються віча протесту, скеровані проти сучасного Берліна. Вся світова преса таврує політичні методи цього режиму. Вели-

---

² Моральне падіння (прим. ред.).

чезна протестаційна протигітлерівська література появилася вже на всіх культурних мовах. Повстав міжнародний комітет із метою боротьби проти гітлеризму. Видано оце саме «брунатну книгу», що є актом обвинувачення проти влади гакенкройців. Незабаром має відбутися міжнародній суд у справі підпалу німецького парламенту. Світова наука, література, політика, словом, уся еліта культурного людства, спонтанно й солідарно опинилася на одному протигітлерівському фронті. Але 15 років це саме робили й роблять московські большевики. Питаю, через що Європа з цього приводу міжнародно мовчала або в кращому випадку десь по закутках нишком протестувала?! Питаю, чому європейська еліта все демонстративно трималася осторонь від цих протестів?!

Чи, може, гітлеризм розбудив приспане її сумління? Може, таким чином сучасна Європа знайшла врешті свій моральний хребет? Тоді протест її має бути спрямований не тільки проти Берліна, але й проти Москви. Адже ж там існують Соловки та заслання, а ГПУ, яку з таким захопленням оце саме похвалив М. Горький як найкращу школу перевиховання неслухняного советського громадянства, снує далі своє провокаційне павутиння. Адже ж тим голодом виморюють мільйони селян, а чесних людей розстрілюють, висилають, саджають у тюрми або доводять до самогубства!!!

Ще не запізно протестувати проти большевицького терору. Європа мусить надолужити те, що злочинно досі проґавила. Протестуючи проти диктатури Гітлера, мусить протестувати також проти диктатури Сталіна. Лиш тоді її протест не буде кон'юнктурним, але досягне вершин морального патосу на вислів людяности й засуду насильства взагалі.

Прага, 5.IX.1933

ПОНЕВОЛЕНІ НАРОДИ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, ЇХ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА АВТОНОМНІ ПРЯМУВАННЯ (до національної справи в Росії)

«В той час, як колись пануючі класи старих історичних націй підбили неісторичні нації, капіталізм і модерна держава збудили до нового культурного життя всі нації й вивели їх на сцену історії... Образ, який представляла нам історія чехів в першій половині XIX ст., повторюється тепер у всіх неісторичних націй великої царської імперії, лише що ці нації не в однаковій степені підлягли капіталістичному переворотовому процесові і тому ще не стоять на однаково високому щаблі національного розвитку. Але не може підлягати жодному сумніву, що кінець-кінцем усі неісторичні нації Росії, як це було перед ними з неісторичними націями Австрії, прокинуться до нового самостійного культурного життя. Новітній капіталізм викликає в Росії, як і скрізь, поширення культурної спільности; а поширення культурної спільности означає культурне відродження тих націй, що складаються лише з визискуваних та пригноблених класів».

О. Bauer, «Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie» (437, 446)

«Росія скувала в кайдани й занедбала народи, що були віддані їй в опіку, і свою силу надуживала, щоби мучити своїх власних підданих і руйнувати добробут цілих генерацій. Таким чином Росія сама відштовхнула нас від себе!».

З меморіалу до Вільсона «Ліги поневолених народів Росії»

Передмова

Царська Росія віддавна хорує на одну своєрідну манію – визволення неросійських і немосковських народів з чужого «ярма». Царизм дуже радо виступає в ролі оборонця поневолених народів та борця за національний принцип. Так само і в цій всесвітній війні

Росія знову одяглася в свій визвольний плащ і проголосила себе адвокатом та освободителем поневолених народів ледве чи не на всій кулі земській.

Як з рогу обильності посипалися офіційальні російські «визвольні» маніфести: полякам, яким російський генералісімус обіцяв об'єднання під царським скипетром та признання вільного розвитку «в своїй вірі, мові та самоуправі», словом, «зорю нового життя»; відтак австрійським «русским», які мали стати органічною частиною «єдиної, великої, неподільної Росії»; не були поминені навіть «любі жиди». Найхарактернішим, одначе, документом в цій оригінальній колекції був безперечно маніфест до австрійських народів, в якому зовсім поважно говорилося про те, що «Росія, яка вже не раз проливала свою кров за визволення народів від чужого ярма, не шукає нічого іншого, як тільки повернення права і справедливості», та що вона «прямує тільки до одного, щоб кожний з вас (себто австрійських народів) міг розвиватися й жити в добрі, зберігаючи дорогоцінну спадщину батьків, мову й віру, і, злучений з рідними братами, жив у спокою і згоді з сусідами, шануючи їх самобутність».

З такими «визвольними» заявами та обіцянками виступає держава, яку цілий культурний світ так влучно та по заслугі назвав «в'язницею народів». Так має безсоромність писати царський уряд, котрий зовсім безоглядно зруйнував політично-національну незалежність України та Польщі, який саме останніми роками розгромив найдемократичніший в Європі конституціоналізм та автономізм Фінляндії, який проти жидів улаштував середньовічні криваві лазні, який взагалі закував у кайдани страшеної неволі всі свої «окраїни» та всіх своїх «іногородців», не лишивши в спокою навіть їх рідної мови та власної релігії. «Росія... вже не раз проливала свою кров за визволення народів..», – гордо заявляє російський генералісімус. Він забув, одначе, додати, що царизм «визволював» ці народи (мова про балканські), щоби зробити їх своїми васалами, експозитурою царської балканської політики, яка прямувала до здійснення його відвічної мрії – до здобуття Царгороду та Дарданелів. Він забув додати, що у «визволених» країнах (напр., у Болгарії) Росія насильно переводила свою імперіалістичну політику, послуговуючись навіть терором проти місцевих властей і пануючого ладу, що без наймен-

ших скрупулів позбувалася людей, які мали відвагу виступати проти її агресивних заходів (відома трагічна доля Стамболова¹)².

Завдання цієї моєї праці є саме показати ширшому загалові, як перевели царизм свої «визвольні» принципи до своїх власних народів, завдяки чому Росія здобула собі в цивілізованому світі дуже вимовний епітет «в'язниці народів». В оцих нарисах буде мова про долю поневолених народів в царському ярмі, про їх національне відродження – передовсім культурне, себто в царині мови, літератури та просвітної діяльності, що творить звичайно перший етап національної індивідуалізації кожного народу, що приходить до самосвідомості – та про їх автономно політичні бажання і прямування в новішій добі (себто здебільшого від часів революції). Ця праця має загально інформаційний характер. Завданням її є сконкретизувати епітет Росії як «в'язниці народів». З цього випливає й основна політична її мета – протиросійська. Вона є скерована проти російського царизму, цієї найбезглуздішої форми державного абсолютизму, яка не лише загальмувала природний політичний розвиток Росії, а тим самим також її культурно-економічний поступ, але рівночасно була фактичною підпорою європейської політичної реакції взагалі, здержуючи подекуди остаточну ліквідацію руїн західноєвропейського старого ладу. Відтак ця праця скерована є проти Російської імперії – цього державного монстра – взагалі. Це тому, що, на нашу думку, евентуальне розбиття царизму лише почасти усуне для Європи небезпеку, а саме в тій найреакційнішій її формі, для якої європейська громадська думка знайшла дуже влучне означення: «Чи Європа має покозачитись?». Бо після ліквідації царизму запанує сигналізована відомим московським публіцистом П. Струве ліберально капіталістична «Великая Россія», агресивний імперіалізм якої має однаковий апетит на Близький і на Далекий Схід, а щодо поневолених народів царської імперії не віщує ніякого визволення,

¹ Племянник болгарського діяча Нікола Стойнов стверджував, що Стефан Стамболов був ліквідований за розпорядженням російського імператора Миколи II (прим. ред.).

² Про «визвольну» терористичну діяльність Росії в Болгарії див. цікаву російську соціал-демократичну публікацію під заголовком «Тайные документы восточной политики царского правительства» (1881–1890), що вийшла в Женеві 1904 р. і в Берліні у 1906 р., де наведено багато фактів та документів, які добре з'ясовують істоту «визвольної» політики Росії на Балканах.

а лише нове закріпачення, щоправда, в культурнішій, ліберально-конституційній формі³.

Запобігти повстанню цієї «Великої Росії» можна лише одним способом: через розбиття Російської імперії у війні та відокремлення від неї як можна найбільше немосковських західних її окраїн, цих головних економічних основ повстаючого російського імперіалізму. Погром російського державного велетня лежить однаково в інтересі як Європи, так і російських «іногородців», а не зашкодить знову занадто й самій Росії, яка відтак зможе вільніше розвиватися внутрішньо, без зайвого розкидування державної енергії – як досі – на органічне втілювання «окраїн» з очевидною шкодою та нехтуванням державно національного центру.

Мусимо сказати ще кілька слів про уклад цієї праці, а саме про критерій, яким ми послуговувалися у розміщенні нарисів про поодинокі національні справи. Насамперед, поза першим вступним розділом, який характеризує Росію в національному огляді взагалі, будуть розглянуті дві справи, які з політичного боку належать до найважливіших – фінська й польська. Розділ про третю не менш важливу справу, про українську, ми в цьому українському виданні

---

³ Аналогічні думки та припущення щодо становища майбутньої капіталістично-буржуазної Росії супроти недержавних народів цієї імперії висловив К. Реннер в своїй цікавій статті «Проблеми Сходу»: «Коли цар як абсолютний володар, – каже він там, – бив неросійські нації нагайкою, то треба, на жаль, боятися, що великоруська буржуазія як володарка цієї колосальної держави буде їх карати скорпіонами. Сотні й сотні разів робили ми в Австрії цей досвід, що всяка добра воля і вся розвага розумних є безсильна проти економічного інтересу володіння. Коли в житті народів допустиме є закінчення на основі аналогії, а до певної міри воно є допустиме, то дається вже нині передбачити: великоруська буржуазія буде вважати потрібним в національних інтересах, щоби фіни, українці, татари і т. д. не були могуті, не мали повних політичних прав і щоби задля того самого «національного інтересу» також російський пролетар так довго зрідка своїх політичних прав, доки малі народи не будуть змосковщені. Оцю аргументацію чули ми до обридження в Австро-Угорщині з уст німецької буржуазії, мадярської шляхти, польських шляхтичів. І тому я дуже боюся, що російська конституція силою національних відносин в Росії буде свідомо, хоч і без признання, вибудована російською буржуазією лиш як позірна конституція, та що абсолютизм царської бюрократії буде зовсім нарочно удержаний як національне добро та лиш злагоджений за кулісами буржуазійними впливами. Однак така система є для менше правних народів в Росії, для заграниці, для європейської демократії і соціалізму далеко небезпечніша від самого царизму. Це є причина, задля якої я думаю, що інтернаціоналіст і по 1905 році буде держатися старого кличу: “Війна царатові!”» (цитую за україн. виданням: К. Реннер й О. Гаммер, «Національна справа, інтернаціоналізм, імперіалізм і соціалізм», 1915 р., с. 102, 103).

нашої праці опускаємо, бо в українській літературі вона належно розроблена. Відтак, будуть розглянуті всі інші національні справи південно- та північно-західного району в порядку їх територіального сусідства або племінного споріднення, чим буде вичерпаний огляд західних територіальних російських «окраїн». Потім маємо огляд головних кавказьких національних справ, а далі йдуть вже центральні, себто східні «інородці»: нарис татарсько-мусульманського руху в Росії та загальна характеристика національного пробудження угро-фінських, алтайських та деяких середньо-азіатських та кавказьких племен. Висновками та увагами щодо полагодження національного питання в Росії закінчується оця праця.

В ній немає окремого нарису про німецьку справу в царській імперії. Сталося це з декількох причин: насамперед тому, що про неї існує чимала література в німецькій мові⁴, а також тому, що німецький елемент в Росії, розкинений в «діаспорі», є здебільшого напливовим (поволжські та південноросійські колоністи), наслідком чого німецька справа не має в Росії органічного, суцільного характеру; відтак фактично німці в Росії донедавна належали, так сказати, до привілейованих, а не поневолених «інородців».

Протинімецький похід в 80-их роках минулого століття (в часах найсистематичнішої національної панросійської політики) був винятком, а не правилом⁵. *Deutschfreundlichkeit* (прихильність до німців)

⁴ Головно: *Handbuch des Deutschtum im Auslande*, Berl., 1906, де подана відносна література. Порівн. мапу – P. Langhans: *Karte des Deutschtum in Russland* (в «*Deutsche Erde*», B. V. Gotha, 1906). Загальні дати майже у всіх німецьких авторів про Росію: O. Hoetsch: *Russland*, Berl., 1915, розд. XII, 2; M. Schlesinger: *Land und Leute in Russland*, Berl. 1909. Той сам – *Russland im XX. Jahrhundert*, Berl., 1909 (*Die Wolga – Deutschen; die deutschen Kolonisten in Südrussland; die Ostseeprovinzen; die Deutschen; Deutschland und Russland*); [M. Friederichsen: *Die Grenzmarken des europäischen Russlands*. Hamburg, 1915. H. v. R. – *Das Deutschtum in Russland und seine Zukunft* Berlin, 1915; Dr. I. Haller: *Die Deutschen in Russland* (в «*Süddeutsche Monatshefte*», 1915, B. X., збірник «*Russland von Innen*»). З панславистичного боку німецька справа в Росії порушена в праці: Д. Вергунь: *Німецький «Drang nach Osten»* вь цифрахъ і фактахъ. Відень, 1905 р. Загалом є німців у Росії коло 2 мільйонів (після перепису 1897 р. – 1 790 489 або 1/4%). А саме: в Остзейському краю коло 300 000 (пересічно менше, ніж 10% загалу тамошного населення), в Польщі коло 1/2 мільйона, в Поволжі (Саратов та Самара) понад 400 000, на Україні (колонії) 490 000 (Friederichsen, ст. 86), на Кавказі 50 000, в центральній Росії (головно по містах) коло 200 000.

⁵ На початку 1890-х років міністр Дурново писав до прибалтійського губернатора князя Шаховского, настроеного в панславистично-протинімецькому дусі: «Не дращіть німців. Заспокойтеся, не сварітьсѣ з ними; не витворюйте цареві непотрѣб-

була взагалі характерною рисою петербурзького кабінету. І, навпаки, російські німці безперечно були самотніми лояльними іноземцями в Росії – «sehrregierungstreu», як каже Шлезінгер, які «ніколи не брали участі в революційних змаганнях»⁶ і взагалі ворожо або принаймні неприхильно ставилися до російських визвольних змагань. Саме з німецьких сфер рекрутувалися визначні представники царської воєнної та цивільної бюрократії (Каульбарс, Рененкампф, Берг, Дібіч, Фредерікс, Гартвіг, Остен-Сакен та інші)⁷. З-посеред них вийшли в часах революції головні оборонці старого ладу та безоглядні душители російського визвольного руху.

Лише після вибуху цієї війни різко змінився стосунок російського уряду та загалу супроти німців, котрі формально поставлені були поза правом та переслідуються хіба лише на рівні з жидами⁸.

Наше становище до німецької справи в Росії впливає з принципового становища до національної справи взагалі. Будучи проти кожного поневолення будь-якого народу, боронючи права кожного народу на повний національний розвиток та самоозначення, ми *eo ipso*⁹ рішучо висловлюємося проти переслідування німців у Росії, особливо ж в тих жорстоко-безглузвих формах, як це сталося звичайною появою після вибуху цієї війни. Але рівночасно ми ставимося не менше критично та негативно до агресивного націоналізму балтійського баронета супроти тамтешньої туземної народності (латиської та естонської, а саме до їх національно-відродних прямиць) та до реакційної ролі німецьких бюрократичних потентатів у внутрішньодержавній політиці Росії.

Нам лишається ще сказати кілька слів про позитивне завдання цієї праці. Як вже зазначено, написана вона задля оборони поневолених народів царської імперії, з надією, що ця світова війна визво-

---

них ворогів». Шаховской з сього приводу з розпукою зауважив: «Таким чином німці перемогли». (Порівн.: А. О. Hedenström. Zur baltischen Geschichte des XIX. Jahrhunderts – in Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, 1912, II).

⁶ М. Л. Schlesinger, 1. с. 463.

⁷ Див.: Das Zarenreich, Berlin, 1914, с.18.

⁸ Цікаво зауважити, що, незважаючи на це, думський представник балтійського німецтва, барон Fekersahm, скаржучись на безприкладно жорстоке переслідування своїх земляків під час війни, рівночасно запевнював царський уряд, що вони й надалі лишаються вірними підданими російського царя та імперії (див.: Das baltische Problem in der Reichsduma (в «Frankfurter Zeitung», 1915, Nr. 221, Hauptblatt).

⁹ *eo ipso* (лат.) – цим самим (прим. ред.).

лить їх з царської в'язниці, що на майбутньому мирному конгресі, якому припаде тяжке та дуже відвічальне завдання витворити політичну малу нової Європи, не повторяться помилки Віденського Конгресу з-перед сто років. Хай витворення нових політичних організацій та держав буде полагожене так, щоби воно запевнило вільний розвиток всім поневоленим та пригнобленим народам. Хай будівничі нової Європи не забувають, що народи – це живі організми, справжні скарбниці культури та невтомні творці нових культурних вартостей, великі двигуни загальнолюдського поступу. Хай, отже, майбутня політично-державна мапа Європи не буде для них усмирюючою сорочкою, неперестанним джерелом національної вівісекції, як здебільшого була її попередниця з перед сто років.

Не забуваймо, що найліпшою терапією та профілактикою проти ірреденти та національного ферменту є справжня національна рівноправність та автономія!

Прага, 1915.3.VIII

Через різні причини, залежні від автора й незалежні, праця ця виходить на рік пізніше, ніж первісно мала вийти. За цей час багато змінилося щодо справ, які є основною проблемою оцих нарисів. Перші з них були писані, коли в руках Росії була вся Східна Галичина, коли царські аванпости стояли під мурами Кракова, а нечисленні царські полки завзято пробували пробитися через Карпати, загрожуючи відтак заливом Угорщину. Цілком інакшим є загальне становище на Східному фронті тепер, коли дописуються останні сторінки цієї праці. Тепер саме є роковини грандіозного пролomu під Горлицями¹⁰, котрий розпочав систематичне викидання москалів з Галичини; визволено Львів, а далі пішла величезна офензива Центральних держав проти Росії, наслідком якої було визволення всієї російської Польщі, значної частини Литви й Білорусі, Остзейського краю, а подекуди й українських земель (Волині).

Як бачимо, в укладі національних справ на західній периферії царської імперії настала чимала фактична зміна стану, який був перед війною.

Протягом цього часу зайшли деякі зміни також в літературному трактуванні національної проблеми в Росії. Вона перестала бути

¹⁰ Йдеться про наступ німецько-австрійсько-угорських військ у квітні-травні 1915 р. (*прим. ред.*).

для Європи *terra incognita*¹¹, як це було перед війною. Війна упластичнила національну гетерогенію царської імперії. Європейська журналістика та публіцистика, яка до війни здебільшого ігнорувала поважне значення національної справи як політичного чинника в державному житті Росії (особливо щодо її майбутнього), – нині чимало зробила для пізнання її та ознайомлення з нею ширшого загалу. З національних справ Росії найбільше уваги було присвячено польському та українському питанню. Цікаво, що поруч з ними в літературі велике зацікавлення викликала східно-жидівська справа та еventуальні способи її полагодження здебільшого в національно-автономічному дусі, а не в асиміляційному, як жидівська справа була полагоджена в Західній Європі в нових часах.

Зрозуміло, що з огляду на загальний характер цієї праці та її основне завдання, не можна було в ній поминути оці вищезгадані зміни – як фактичного, так і літературного характеру – щодо національної проблеми в Росії. Тому оглядові їх присвячено окремий розділ цієї праці під заголовком «Війна та національна проблема в Росії». В ньому читач знайде чимало фактичних поправок та додатків до попередніх розділів про поодинокі національні справи. Через технічні причини й для заховання органічності праці автор не уважав відповідним ці поправки та додатки долучити до відповідних розділів, але узгляднив їх в окремому нарисі.

Перебіг війни та викликані нею зміни в національних справах у Росії не вплинули на провідну думку цієї праці, не могли ослабити її протиросійський характер; скорше навпаки, вони ще більше підкреслили її узасадненість та слушність. Війна яскраво виказала, що Росія не тільки не дозріла до полагодження національної проблеми, але навіть досі не зрозуміла далеко йдучого значення та ваги її для майбутнього свого державного розвитку й цілого свого майбутнього взагалі.

Як перед роком, так і тепер, автор виставляє клич: Росія – *delenda est!*¹²

Так мусить статися не лише в інтересі західно-російських окраїн, але в інтересі всієї Західної Європи взагалі, коли вона хоче захо-

---

¹¹ невідома земля (лат.) – (прим. ред.).

¹² *delenda est!* (лат.) – має бути зруйнована! – Авторська адаптація латинського вислову «*Carthago delenda est*» (прим. ред.).

вати на майбутнє свою політичну та культурну незалежність та індивідуальність.

Прага, май 1916

АВТОР

I. Росія з національного погляду¹³

Вступ

Коли Австро-Угорщину вважають національним конгломератом, то Росію треба визнати справжньою етнографічно-національною мозаїкою, свого роду живим музеєм народів, в якому процес повстання та розвитку народів можна простежити від найелементарніших форм зародження національної самосвідомості (киргизи, поволжські фіни, якути) до найвищих щаблів національного суспільного відродження (фіни, ести, латиші).

Отже, для царської держави національна справа стає поволі так само пекучою та актуальною, як і для дунайської монархії. Але на російському ґрунті вона представляється в значно скомплікованішій формі, ніж в Австро-Угорщині, бо в Росії до національного рівноуправлення змагають не лише т. зв. неісторичні племена та народи європейського походження або культури, але також азійські (монгольські, туранські, урало-алтайські) та т. зв. орієнтальні (вірмени, грузини), отже народи з дуже своєрідною духовною фізіономією, з вельми різноманітними традиціями, а деколи й здобутками

¹³ В покажчику літератури наведені головні праці (E. Réclus, Wallace, Leroy-Beaulieu, Masaryk, Hoetzsch, Краснов-Воейков, Hettner, W. Ripley, Мілюков), що відносяться до цього розділу. Тут мусимо лише додати деякі спеціальні та дрібніші джерела (D. R. Claus: Die Zusammensetzung der Bevölkerung Russlands nach Nationalitäten (Mit einer Karte). Sonderabdruck aus «Zeitschrift des kön. Preus. Statist. Landesamts». Bonn, 1915; E. Grabowski: Ze statystyki narodowej Rosyi Europejskiej. (в «Biblioteka Wl.owska», 1909, Nr 827); Н. Рубакін: Россія въ цифрахъ. Пет. 1912; Д. Менделѣев: Въ познанію Россіи. Пет. 1906; Б. Чичерин: Россія накануне XX стол. Берлін, 1901; М. Славинській: Национальная структура Россіи и Великороссы (Ф. Н. Д.); Медемъ: Въ постановкѣ нац. вопроса в Россіи (В. Евр., 1912, No. 7–9); А. Погодинъ: О нѣкоторыхъ нац. проблемахъ Россіи (В. Евр., 1909, No. 6); М. Лозинський: Польський і український націоналістичний рух і Україна, Львів, 1908.

оригінальних, старих, власних культур (вірмени, грузини), з яскраво визначеними світоглядами, особливо ж релігійними (іслам, ламаїзм), що й досі має чималий вплив на витворювання їх національної фізіономії; не кажучи вже про величезні поміж ними різниці з етно-антропологічного боку та щодо мови, побуту і звичаїв.

Національне відродження поневолених народів Росії (особливо ж східних її областей) датується відносно віднедавна, лише з кінця минулого століття. Інтенсивнішого життєвого розмаху воно набуло вже в часах революції та у зв'язку з катастрофічним погромом Росії в японській війні.

Можливість національного відродження поневолених народів Росії, а тим самим і евентуального укладу в ній національних відносин на зразок Австро-Угорщини, здавалася ще перед пів століттям фантастичною утопією.

Відомий французький дослідник царської імперії Леруа-Боліе написав з цього приводу у своїй славетній праці про Росію:

«Всі ці народності є здебільшого занадто слабкі, занадто розділені, щоби мати які-небудь претензії до незалежності; вони будуть асимільовані через сам поступ цивілізації, який скрізь мало сприяє маленьким племенам і відрубним мовам. Багато інородців, як, наприклад, фіни середніх губерній або георгійці Закавказзя, так само віддані цареві, як і його московські піддані. Інші, як, наприклад, 3 мільйони жидів на західній окраїні, є здебільшого байдужі до національних справ; інші, нарешті, як 2 мільйони естів і латишів у прибалтійських губерніях, мають своїм покровителем виключно російський уряд супроти аристократичної або буржуазної олігархії 160 000 німців. Німці прибалтійські й колоністи не мають спокус ззовні й заінтересовані в тому, щоби бути підданими держави, де вони, незважаючи на своє невелике число, займають дуже визначне становище; де вони, завдяки своїй культурі, своєму замилюванню до праці, звичці до порядку й точності, а також завдяки своїм товаришк-ким зв'язкам і впливові при дворі, займають високі становища в армії й цивільній управі, так що в цій великій слов'янській державі, можна сказати, німці займають ще досі привілейоване становище. 3-поміж усіх народів без числа є лише два, що могли би мати претензію утворити політично націю – це поляки й фінляндці. Якби вони одержали права, Росія не потребувала би боятися різnorodності свого населен-

ня, не потребувала би боятися, що хто-небудь з її заздрісних сусідів схотів би скористатися з цієї різnorodності»¹⁴.

Як ми побачимо далі зі змісту нашої праці, це віщування одного з найліпших європейських знавців Росії не збулося. Чимало вже з цих історією приспаних народів прокинулися до національної самосвідомості, почали національно відроджуватися. Правда, поки що в них не було явного політичного сепаратизму (особливо під час революції), але більшість з них виступила з виразно означеними домаганнями політично-національної автономії, себто вони прямують до національного самовизначення з політичного боку. «Європа, – на думку відомого німецького етнографа О. Пешеля, – є тепер найкращим ґрунтом для творення народів з виразно зазначеною індивідуальністю». Ці його слова можна застосувати вже тепер до Росії, а саме щодо її майбутнього розвитку в національному огляді. Старі, хоч не давні, погляди на Росію як на країну, котра своїми географічно-природними умовами призначена була для творення однонаціонального типу¹⁵, та якої переважна більшість інородського населення фаталістично майже засуджена була на поталу асиміляції, себто русифікації – можна вже уважати анахронізмом або науковим пересудом. Фактом-бо є, що національно відродилися не лише ті народи, в можливості заховання або витворення власної національної відрубності котрих сумнівався Леруа-Боліє, але останнім часом (особливо ж під впливом революції) почали національно кристалізуватися навіть такі азійські племена (буряти, якути, киргизи, а подекуди волзьські фіни), котрі ще недавно уявляли з себе

¹⁴ A. Leroy-Beaulieu, 1, с. 116.

¹⁵ Леруа-Боліє зауважив, що «російська земля створена для єдності» (I, с. 54) та що «різnorodність рас та племен є у неї лише історичною спадщиною» (с. 55). На цю географічно-фізичну предиспозицію Росії до витворення однієї нації звертає увагу також дослідник Росії Геттнер (I, с. 87), але він вже добре бачить, що Росія не стає й не буде однонаціональною державою (с. 98), що в її лоні існують та повстають окремі народи, «про яких національну асиміляцію нема що й думати». Однак він дуже песимістично дивиться на національне майбутнє східних угро-фінських та турських народів, до котрих завважає: «Їх асиміляція москалями є лише питанним часу» (с. 31). На основі географічно-природних умов Росії віщують національну асиміляцію російських центральних інородців також російські географи Краснов та Воейков: «Як хвилі океану поволі підмивають і руйнують береги островів, завойовуючи нову землю, так завойовує московський народ ці національні острови, понівлі, але певно асимілюючи їх, аж поки не згине всякий слід первісного характеру» (I, с. 178).

аморфні етнографічні та родові агрегати без жодної або з дуже незначною національною свідомістю.

Погляньмо на національну статистику Росії в урядовому освітленні. Передовсім одначе мусимо звернути увагу читачам на дві характерні прикмети урядових статистичних цифр.

1. Вони відносно старі, бо датуються майже з перед двадцяти років (а саме з 1897 р., коли, як відомо, в Росії проведений був останній перепис населення); 2. Як і взагалі усі урядові національні статистики, дуже необ'єктивні щодо чисельності поневолених народів; російська також виказує звичайно число інородців менше від дійсного. Взагалі російський перепис населення з р. 1897 по більшій части переведений без узгляднення основних вимог наукової статистики.

Назва народу або племені	Число в тисячах	Відсоткове співвідношення до загальної чисельності населення	Назва народу або племені	Число в тисячах	Відсоткове співвідношення до загальної чисельності населення
Москалі	55 673	43,30	Чуваші	844	0,66
Українці	22 415	17,41	Узбеки	727	0,57
Поляки	7 931	6,17	Чеченці або лезгіни	601	0,47
Білоруси	5 886	4,57	Черкеси	491	0,42
Жиди	5 063	3,94	Тюрки (сибірські)	440	0,35
Киргизи	4 084	3,18	Вотяки	421	0,33
Татари	3 738	2,91	Череміси	375	0,31
Німці	1 790	1,40	Таджики	350	0,30
Литовці	1 658	1,29	Шведи	340	0,29
Башкіри і тепляри	1 439	1,12	Буряти	279	0,22
Латиші	1 436	1,12	Курди, перси та інші племена перського походження	247	0,19

Продовження таблиці

Назва народу або племені	Число в тисячах	Відсоткове співвідношення до загальної чисельності населення	Назва народу або племені	Число в тисячах	Відсоткове співвідношення до загальної чисельності населення
Грузини	1 352	1,05	Якути	227	0,17
Вірмени	1 173	0,91	Інші дрібні племена, яких чисельність не досягає	200,000	---
Молдавани (румуні)	1 122	0,87			
Мордва	1 024	0,79			
Ести	1 003	0,78			
Сарти	969	0,75			

Вищенаведена таблиця зіставлена на основі абсолютної чисельності поодиноких народів царської імперії. Hoetsch в своїй праці про Росію наводить статистичну таблицю, в якій споріднені походженням або мовою народи відокремлені в окремі гурти. Для упластичення національної структури Росії подаємо тут її національну статистику також в зіставленні Hoetsch'a:¹⁶

1. Великороси	55 667 469 = 43,3%
Малороси (українці)	22 380 551 = 17,8%
Білоруси	<u>5 885 547 = 4,7%</u>
	83 933 567 = 66,8%
2. Поляки	7 931 307 = 6,3%
Інші слов'янські мови	224 859 = 0,2%
3. Литовці	1 210 510 = 1,0%
Жмудь	448 022 = 0,4%
Латиші	1 435 937 = 1,1%
4. Німці	1 790 489 = 1,4%

¹⁶ І. с. 437, 438. В обох цих таблицях наведені дані для усієї Росії без Фінляндії.

Інші німецькі мови	23 228 = ---
5. Румуни	1 121 679 = 0,9%
Інші романські мови	21 331 = ---
6. Жиди	5 063 156 = 4,0%
7. Грузини	823 968 = 0,6%
Інші картвельські діалекти	528 267 = 0,4%
8. Вірмени	1 173 096 = 0,9%
9. Інші індо-європейські мови	1 017 501 = 0,8%
10. Діалекти кавказьких горців	1 091 782 = 0,9%
11. Ести	1 002 738 = 0,8%
Мордвіни	1 023 841 = 0,8%
Інші угорсько-фінські діалекти	1 475 568 = 1,2%
12. Татари	3 737 626 = 3,0%
Башкіри	1 321 363 = 3,0%
Чуваші	843 755 = 0,7%
Киргизи	4 084 134 = 3,2%
Сарти	968 655 = 0,8%
Інші турецько-татарські діалекти	1 475 568 = 1,2%
Інші монгольсько-бурятські мови	480 128 = 0,4%
13. Мови інших полярних народів	119 143 = 0,1%
14. Мови цивілізованих народів далекого Сходу	86 113 = 0,4%
15. Інші мови та діалекти	7 123 ---
16. Рідну мову не означило	5 127 ---
Загалом	125 640 021 ---

Наведені статистичні дані яскраво показують, що Росія не є національною державою, але державою народів (Nationalitätenstaat), та що в ній державна народність, себто москалі, не творять навіть половини всього населення, але трохи понад 2/5 (43,3%)¹⁷.

¹⁷ Великороси заселяють головно центральні губернії Росії, які розложені навкруги первісного державного осередку царської імперії, себто Москви. З губерній

Щоправда, урядова статистика виказує 2/3 (а саме 66,8%) державної, себто російської народності. Однак ця переважаюча більшість державно-національного елементу витворюється дуже легким способом: зачисленням до неї двох інших соплеменних східньо-слов'янських народів: українців та білорусів, з яких перший уявляє з себе цілком відрубну національну спільноту, а другий є саме *in statu nascendi*. До того етнонаціональна диференція обох після новітніх славистичних дослідів (О. Шахматов, Л. Нідерле¹⁸) є фактом коли вже не доісторичного періоду, то в кожному випадку – найранішої історії східної слов'янщини. Словом, ця більшість державно-національного елементу в Росії є власне статистичною фікцією. Фактом натомість є, що «Російська імперія, московська своїм походженням, перестала вже нею бути після складу свого населення»¹⁹.

З вище наведених статистичних даних видно, що фактично державний нарід (москалі) в Росії репрезентує трохи понад 2/3 всього

європейської Росії вони мають більшість – понад 50% в 29 губерніях, які таким чином творять етнографічну Московщину. Після перепису населення у 1897 р. в цих 29 губерніях було загалом 52,7 млн. населення, що складає біля 5/9 всього населення російської держави. З цих 29 губерній наступні 7 складають фактичне ядро московської області: Орловська, Калузька, Тульська, Рязанська, Володимирська, Костромська та Ярославська. Це абсолютно чисті (понад 96%) московські губернії. Відтак, маємо три губернії (Псковську, Новгородську та Московську) з 95–99% більшості. Далі йдуть 6 губ. (Тверська, Смоленська, Тамбовська, Нижегородська, Вологодська та Пермська), в яких москалі мають 90%. В наступних 6 губ. (Архангельській, Петербурзькій, Пензенській, В'ятській, Саратовській, Курській) вони вже мають 75%. Нарешті, до етнографічної Московщини належать ще здебільшого 7 губерній (Олонецька, Оренбурзька, Сибірська, Область Війська Донського, Воронізька, Самарська та Харківська), в котрих московський елемент представлений 50-76 % (Е. Grabowski, I, с. 2–4). В азійській Росії абсолютне число москалів невелике, але відсотково та релятивно вони мають абсолютну перевагу. В Сибіру (у 1910 р.) їх було близько 6 ½ млн. (понад 87%). В середній Азії (1897) – 8,9%, в Закавказзі – лише 5%. Так само в європейських країнах москалі складають відносно незначний відсоток: у Фінляндії – 0,2%, в Польщі – 0,8%, в Бессарабії – 0,1%, у Литві та Білорусі – 5%, в Остзейському краї – 5,7%, в Україні – 10,7%. Загалом тепер москалів понад 60 млн.

¹⁸ Порівняй його відому монографію про поодинокі слов'янські народи «*Slavansky Svet*» (Praha, 1909), с. 11, 28, яка вийшла російською у петербурзькій «Енциклопедії слов'янської філології», яку видавав В. Яшіч, та відтак була перекладена відомим французьким славістом Leger'ом французькою мовою. (L. Niederle. *La race Slave*, Paris, 1911).

¹⁹ М. Славинський, I, с. 284.

населення; що лише східно-слов'янські народи (себто москалі, українці та білоруси) разом мають 6/8 більшість; що з інших народів найчисельнішою є турецько-татарська або мусульманська група, яка творить близько 1/10 (10,6%), відтак ідуть поляки, репрезентуючи близько 1/15 населення, угро-фінські народи – близько 1/22 (4,5%), жиди – близько 1/25 (3,9%). Решта народів визначається меншою численністю, але не перевищує 2,5–3% всього населення²⁰.

Угрупування народів царської держави (а саме європейської лише Росії) щодо їх численності ще яскравіше виявиться в цьому зіставленні: загалом було в ній начислено 83 різних етнографічно-національних груп, серед яких було 11 народів, чисельність котрих перевищувала 1 мільйон; 14 народів, з яких кожний мав понад 0,5 млн.; відтак 24 племені з числом населення понад 100 000, наприкінці 34 етнографічні групи, кожна числом понад 10 000²¹. Слушно, отже, було зауважено, що етнографічна мапа Росії куди різнобарвніша, ніж геологічна²².

Різноманітність етнографічно-національної структури Росії рельєфно уявляється з угрупування населення царської імперії за походженням та мовою.

В цьому огляді можна населення Росії розбити на п'ять груп:

1. Індogerманську – найбільшу – понад 100 мільйонів (79,86%);
2. Семітську – понад 5 мільйонів (4,04%);
3. Урало-алтайську – близько 18 мільйонів (14,06%);
4. Ізольованих народів – близько 2,5 мільйона (1,97%);
5. Культурних народів Далекого Сходу – 86 113 (0,07%)²³.

Спеціальне ж угрупування після мов та діалектів є ще різноманітніше: найбільшою, природно, є група слов'янських мов, представлена 92 мільйонами (73,3%); відтак йде турецько-татарська – 13,5 мільйонів (10,9%); семітська – понад 5 мільйонів (4%); фінська – 3,5 мільйони (2,8%); литовсько-латиська – понад 33 мільйони (2,5%); германська – близько 2 мільйонів (1,4%); картвельська (або грузинська) – біля 1,5 мільйони (1,1%). Інші групи щодо численності дуже незначні: загалом не репрезентують населення понад 1%. Всього було начислено в Росії 146 мов та діалектів, а саме: 38 індоєвропей-

²⁰ Н. Рубакін, I, с. 35.

²¹ Е. Grabowski, I, с. 2.

²² Krasnow–Wojejkow, I, с. 177.

²³ Нарис «Росія» в додатку (II т.) до «Російського Енциклопедичного Словника»,

ських (у тому числі 13 слов'янських), 3 семітських, 65 урало-алтайських (у тому числі 17 фінських, 31 турецько-татарських), 10 картвельських, 14 серед кавказьких горців, 3 серед цивілізованого населення далекого Сходу та 13 серед полярних туземців²⁴.

В Росії, де у більшості населення релігія безпосередньо зв'язана з національністю, зрозуміло, що образ релігійних відносин є також дуже різнобарвний. Можна сказати, що в Росії представлені коли не всі, то принаймні більшість існуючих релігій. Тут наводимо відсоткову статистику лише головних та типових релігійних груп: православному – визнає понад 87 мільйонів (69,4%), від неї відпало – старовірів та сектантів понад 2 мільйони (1,8%)²⁵; вірмено-григоріанську – понад 1 мільйон (0,9%); римо-католицьку – 11½ мільйонів (9,1%); лютеранську – 3,5 мільйони (2,8%), інші християнські – близько 200 000 (0,2%); жидівську – понад 5 мільйонів (4,2%); мусульманську – близько 14 мільйонів (11,1%); буддійську та ламаїтську – близько ½ мільйона (0,3%), інші нехристиянські (головно язичницькі) близько 300 000 (0,2%)²⁶.

Росія є, отже, державою народів, а не національною державою. Це вже починає розуміти Європа, але це у власному життєвому інтересі мусить зрозуміти царська імперія, коли не хоче загинути. «Росія, – зауважив тепер дуже націоналістично налаштований патріарх європейського анархізму, П. Кропоткін, – мусить або сотворити собі федералістичну державну організацію, як Канада, або таку, як Англія з її незалежними колоніями, інакше вона піде як Туреччина, назустріч розпадові»²⁷.

Необхідність перетворення Росії у федеративному дусі, а в кожному випадку узгляднення національно-автономічних прямивань поневолених нею народів, диктується навіть природним розвитком царської імперії в демографічному огляді. Є бо фактом, який ствердив відомий російський учений Мілюков, що державна та пануюча народність Росії, себто москалі, досягла вже свого популяційного

²⁴ Там само, XII.

²⁵ Тут офіційна статистика дуже неточна. Відомий дослідник російського сектантства Пругавін подавав число російських сектантів на кінець XIX ст. на мінімально 10 млн. Цитований вже тут Рубакін додає з цього приводу: «Під цей час до старовірів та сектантів треба рахувати щонайменше 1/3, коли не 1/2 усього російського (себто великоруського) населення» (I. с. 76, 77).

²⁶ Цит. нарис «Росія», XVIII ст.

²⁷ Див. G. Steffen. Krieg und Kultur, 1915, с. 145, 146.

вершка, що наслідком того майбутні чисельні відносини поміж нею та навіть найближчими поневоленими народами витворюватимуться не на її користь. Це значить, що згодом москалі не будуть мати в Росії навіть теперішніх 43% більшості. З цього приводу Мілюков завважує: «...В усій північній половині та в центрі Росії лишається залюднення протягом останніх двох століть майже нерухливе або зростає дуже поволі... Південна, однак, частина... зростає з незвичайною швидкістю, доганяє центр, а навіть переганяє його щодо інтенсивності свого заселення. Одного цього факту вистачає, щоби зробити висновок, що при переході Росії від московської держави до імперії цілком змінився характер російського історичного життя. Природно, що наслідки цієї зміни виявилися не відразу. Можна навіть сказати, що навіть за наших часів не виявилися цілком результати переміщення центру російського залюднення з півночі на південь, як і те, що зріст південного заселення ще зовсім не зупинився. Це останнє є видно з цієї обставини, що річний приріст населення на півдні ще й тепер досягає високої цифри 2%. На півночі та в центрі її приріст вагається поміж 1% та 0,5%»²⁸.

Ще докладніше дослідив цю справу геніальний російський хімік Менделєєв, автор відомої праці «Къ познанію Россіи». Менделєєв математично точно окреслив центр території та залюднення російської держави. Після його обрахунків центр територіального простору Росії географічно означається: 63°29' північної широти та 53°0' східної довготи (від Пулкова), себто лежить в енісейській губернії поміж ріками Обом та Єнісеєм, на південь від містечка Туруханска та недалеко від полярного круга. «Таке північне положення центру території Росії, – пояснює Менделєєв, – є тому, що маємо забагато побережжя Льодовитого Океану».

Але центр заселення Росії, за Менделєєвим, географічно є означений так: 53°20' північної широти та 10°23' східної довготи, себто лежить в Тамбовській губернії на північний схід від Козлова та на захід від Моршанська. Менделєєв констатує відтак: «Є неспірно, що центр заселення Росії вже навіть після 1897 р. (коли був переведений останній перепис населення в царській імперії) перемістився на схід зі збоченням на південь». Творець періодичної системи

---

²⁸ Не маючи під рукою ані оригіналу, ані німецького перекладу нарисів російської культури Мілюкова, цитую за чеським перекладом цієї праці: *Obrazy z dejin ruske vzdelanosti*. Praha, 1902. I, с. 47, 49.

хімічних елементів звертає увагу на цей факт та підкреслює слушно, що «переміщення центру населення країни показує напрям багатьох сил країни»²⁹.

Факт, на який звернули увагу Мілюков та Менделєєв, є великим симптоматичним та величезним – щоправда, поки що лише потенціального з політичного боку – значення задля майбутнього Росії, а саме її державно пануючої народності. Він бо виказує її ексцентричність у власній державі, що є симптомом її дуже непевної державно-політичної тривкості, особливо ж коли візьмемо до уваги велику національну різноманітність царської держави.

Геттнер слушно звернув увагу на те, як, наприклад, більш-менш аналогічна ексцентричність колишньої Польської держави щодо її східноєвропейських провінцій (України, Литви), була одною з обставин, які спричинили перемогу Росії над Польщею³⁰. Історія часом повторюється. Можна було б припустити, що Росія саме тепер опинилася в такому ексцентричному становищі, як колишній переможений нею ворог – Польща.

Причина цієї «ексцентричності» Російської держави буде нам ясна, коли візьмемо до уваги, що сучасна царська держава повстала шляхом колонізації, що «колонізація – як зауважив один російський історик – є головним мотором історичного розвитку російського (розуміється, московського – Г. Бочк.) народу».

Теперішня царська імперія, як відомо, розвинулася з колишньої Московської держави, зорганізованої та вибудованої московським народом. «Собиранієм рускихъ земель» почалося творення московського державного центру. Подальший її зріст означав з початку дефензивну експансію проти південно-східних неспокійних сусідів, подекуди пояснену також економічними причинами: потребою великих земельних просторів для хліборобства. Незабаром, однак, в молодій Московській державі проявляється нахил до заборчої експансії (в західному та північно-східному напрямі: супроти Польсько-Литовської держави, північних московських республік, Псковської та Новгородської, відтак проти шведських та німецьких прибалтійських володінь) чисто державно-політичного характеру.

Але лише від Петра Великого дотеперішня більше стихійна, ніж свідомо, експансія Московської держави набуває виразного

²⁹ М. Славинський, і. с. 283, 284.

³⁰ Hettner, I., с. 91, 92.

імперіалістичного забарвлення в сучасному розумінні державного імперіалізму. Петра Великого, отже, треба уважати батьком новочасного заборчого імперіалізму царської держави. Він бо дав йому план, мету, напрям та означив його характер³¹.

Відтак Катерина II була найдостойнішою дідичкою Петра Великого в цьому огляді. У неї-бо імперіалістичні забіганки мали майже характер політичної манії, що дуже вимовно ілюструють оці слова:

«Якби я панувала хоч з 200 літ, то вся Європа була би під російським скипетром». Або: «Я не вмру, поки не вижену турків з Європи й не зламаю опір Китаю»³². В новіших часах ця заборча експансія Росії загарбувала все, що лише вдалося взяти. В XIX ст. вона була головно звернена проти Азії, бо в Європі поза Балканами (відвічна мрія царизму добути Константинополь та відкрити Дарданелли) царський імперіалізм мав сильних конкурентів.

«Цей процес територіального зросту (російської) держави, – каже російсько-український публіцист, – розпочатий ще напередодні московської історії, продовжувався в імператорській добі, доки на півночі не досягнуто природної перешкоди у формі Північного Льодовитого океану та доки імперські територіальні здобутки, роблені вже без системи та після історичної інерції в Європі та Передній Азії, не були причиною Севастопольської кампанії, а на Дальньому Сході – Японської війни»³³.

Ми порушили тут проблему колонізації як історичного фактору в утворенні царської держави лише остільки, оскільки це може причинитися до вияснення факту етнографічно-національної гетерогонії Росії та показати, як еволюційно витворилося відношення в неї

³¹ Загальновідомо, що існує фальшований політичний заповіт Петра Великого, в якому вельми влучно та з незвичайною політичною далекоглядністю виложені основні принципи та цілі заборчого імперіалізму царської Росії «Обман, – каже про цей фальсифікат R. Charmatz, – удався, бо він з незвичайною правдоподібністю висловлював думки й бажання, що зовсім годилися з напрямом волі царя» (брош. «Zarismus Panславизм, Krieg», Wien, 1915, с. 31). Про історію цього «Заповіту Петра Великого» (автором його був польський генерал Сокольніцкий) порівн. – M. Sokolnicki: «Le Testament de Pierre le Grand» (Revue des sciences politiques, 1912, I. – II). Частина його наведена в відомій брошурі К. Лібкнехта «Soll Europa kosakisch werden» (є українське видання).

³² W. Feldmann. Deutschland, Polen und die russische Gefahr, Berlin, 1915, с. 14.

³³ М. Славінський, 1, с. 279. Огляд колонізаційного процесу в Росії зробив Геттнер (1, розд. II.). Див. також цікаву працю Quadflieg. Russische Expansionspolitik. 1774–1914, Berlin, 1914.

поміж державним центром та недержавними окраїнами, що кінець кінців дає відповідь на причину згаданої вище «ексцентричності» царської держави³⁴.

Територіальний зріст Росії від XV ст. пояснюють оці статистичні дані: у 1500 р. простір московської держави становив 40 000 кв. миль³⁵; у 1600 р. – 160 000 кв. миль; у 1700 р. – 270 000 кв. миль; в 1800 р. – понад 300 000 кв. миль, а в 1900 р. – 403 000 кв. миль. Це значить, що протягом чотирьох століть територія царської імперії збільшилася майже в 11 разів (10,75)³⁶. Щоб уявити собі пластично інтенсивність російської експансії територіальної, вистачить згадати, що в XVI ст. центр російської держави, Москва, був віддалений від західної границі на 400 км, а в XIX ст. – вже на 1450 км.

Зріст населення в Росії від часів Петра Великого ілюструють ці цифри³⁷ (в першій рубриці поданий зріст населення основної території (разом з Україною), в другій – в здобутих нових провінціях, в третій – загальний для всієї держави):

Р. 1724	13	млн.	=	13 млн.
* 1762	19	*	=	19 *
* 1796	29+7	*	=	36 *
* 1815	30,5+14,5	*	=	45 *
* 1851	39+28	*	=	67 *
* 1891	65+64	*	=	129 *

З цього погляду, як бачимо, Росія займає перше місце серед європейських держав та може бути порівняна лише з американськими Сполученими Державами. Щоби пластично уявити собі відношення не на користь Європи, вистачить згадати, що за царювання Петра Великого та його перших наслідників населення Росії

³⁴ В основних головних рисах колонізаційний процес в утворенню російської держави рельєфно пояснений в працях Мілюкова: «Очерки из истории русской культуры», I., розд. 1. та «La crise russe», розд. 1. В них також підкреслено величезне значення його в історичному розвитку Росії. «Це саме в цьому (процесі колонізації) треба шукати початок багатьох різниць, що існують між Росією й Західною Європою в порівняльній історії їх цивілізацій. Більшу частину характерних рис російського розвитку економічного, соціального й політичного можна поставити в зв'язок з цим процесом колонізації» (La crise russe, 1).

³⁵ Російська миля = 7 верств. 1 верства = 1.066 8 м.

³⁶ Н. Рубакін, I, с. 25.

³⁷ Р. Miljukow. Obrazy vzdelanosti., 34.

складало від 1/10 до 1/8 всього населення Європи (у XVIII ст. вона числила загалом коло 130 мільйонів). З початку XIX ст. (в Росії 36–40 мільйонів, в Європі 170–175 мільйонів) це відношення змінюється на користь царської імперії, населення котрої вже творило 1/5 – 1/4 населення всієї Європи. Врешті з початку цього століття (в Європі – близько 383 мільйонів, в Росії – 129) це відношення рівняється 1/3.

Чеський соціолог Масарик завважує, що й на майбутнє це відношення йтиме ще більше не на користь Європи та на користь Росії. Після теоретичного обчислення у 2000 році головні європейські держави (Англія, Німеччина, Австро-Угорщина, Франція та Італія) матимуть разом 511 мільйонів, тим часом коли лише європейська Росія – 400 мільйонів, вся ж царська імперія – 500 мільйонів³⁸.

Нас вище наведені статистичні дати цікавлять з іншого погляду, а саме як показник того, що майбутні відносини в Росії поміж пануючим народом та поневоленими розвиватимуться саме не на користь першого. З огляду на це мусимо прийти до висновку, що за таких обставин та розвиткових тенденцій Росія може заховати свою внутрішню державно-політичну рівновагу, себто свою територіальну інтегральність, а подекуди й існування взагалі, лише в тому випадку, коли назавжди зречеться свого дотеперішнього централістичного абсолютизму та безглузких, антикультурних заходів супроти своїх поневолених народів. Інакше кажучи, коли Росія перетвориться на федеративній основі та визнає принцип повної національно-політичної автономії цих народів.

Що царизм не є здібний до такого «самогубства», не потрібно доводити. Весь його дотеперішній розвиток та існування, як ми це зараз побачимо, був оснований на засаді абсолютної уніфікації величезної імперії в дусі відомої славетної формули: «самодержавіє, православіє, народність». «Тюрма народів», де за словами українського генія, «од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує», – це життєвий твір царизму. Поміж «тюрмою

³⁸ L, I, с. 274, 275. З цього приводу він зазначив: «Не панславизм загрожує Європі, зглядно Німеччині й Австро-Угорщині, але 170 мільйонів, які мешкають у європейській та азійській Росії й які при відповідних обставинах можуть являти велику воєнну та господарську силу». Велику небезпеку Росії для Німеччини через величезне число населення Росії і швидкий його зріст особливо підкреслює відомий німецький публіцист Павло Рорбах у своїх численних працях. Див., між іншим, його працю «Russland und wir», 1905.

народів» та федерацією народів така безодня, через котру царизм ніколи не перескочить, навіть коли б хотів, але він не бажає та не буде бажати нічого такого. Він просто не може бажати розвалення «тюрми народів», вибудованої протягом століть, бо це є щось, що з ґрунту суперечить не лише його історії, але й цій його політичній істоті, його життєвим інстинктам та тенденціям. Можна природно втішатися тим, що царизм, мовляв, вже стоїть одною ногою в домовині та що дні його почислені, а тому його майбутній винародовлюючий централізм буде лише підрядною небезпекою. Таке розумування, безперечно, має свою рацію, але лише релятивну. Це тому, що централістично-націоналістична політика абсолютизму не щезне рівночасно з його ліквідацією. Нова майбутня антицаристична Росія, хоч би вона зродилася на руїнах царизму і хоч би з політичного боку була його антитезою, в одному огляді буде його наступницею та продовжателькою, а саме в своїй національній політиці супроти поневолених недержавних народів. Молодий російський лібералізм – як це видно з його еволюції в післяреволюційних часах, подекуди й з усієї його історії від початку, про що буде мова незабаром, має та матиме виразні державно-централістичні симпатії й тенденції та буде сліпо поклонятися фетишеві дотеперішньої механічної суцільності та неподільності царської імперії. Майбутня ліберальна Росія признає та полагодить більш-менш ґрунтовно лише дві національні справи: фінську та польську. Щодо інших – які вона поки що здебільшого ігнорує – беневоленція³⁹ її не піде поза визнання якоїсь обмеженої культурно-національної автономії. Словом, не підлягає майже ніякому сумніву, що проти федералізації Росії російські ліберали боротимуться з не меншою заїлістю, ніж царизм.

Це не значить, що під пануванням лібералізму Росія лишиться для поневолених народів такою самою «тюрмою народів», як за часів царизму – безперечно ні. Лібералізм перебудує її відповідно до вимог сучасної національно-політичної гігієни. Він із зовнішнього боку вималює її гарно європейським палетом⁴⁰, але в основі це знову буде «тюрма народів», правда зреформована та змодернізована.

Є лиш один спосіб знищення назавжди «тюрми народів».

³⁹ Від bene volens (лат.) – добра воля (прим. ред.).

⁴⁰ Тобто фарбами, від palette (фр.) – палітра (прим. ред.).

Це розбиття царизму у війні, а відтак полагодження основних національних справ Росії перед міжнародним ареопагом всієї Європи, а не покутним «домашнім способом», як цього вельми бажав би націоналістичний російський лібералізм.

Можна сказати, що існують лише два способи кардинального полагодження національної проблеми в Росії: революція або повний погром царизму в зовнішній війні. Другий спосіб подекуди є більш радикальним, бо навіть і революція – при досить сильних державно-централістичних тенденціях в деяких російських революційних та соціалістичних течіях – про що буде далі говоритися докладніше – могла би евентуально⁴¹ полагодити національну справу в Росії дуже компромісно, більше на користь держави, ніж поневолених народів.

Розбиття царської Росії є, отже, не лише в інтересі російських іногородців, для котрих означає найліпшу можливість дійсного визволення з національного ярма, себто є життєвою справою, але й для всієї Європи, усуваючи раз на все зловіще мemento: «Soll Europa kosakisch werden?»⁴².

Є бо фактом, який не підлягає сумнівам, що евентуальна перемога Росії в цій війні була би використана царизмом на свою користь, уможливила би на якийсь час реакційну псевдоконституційну політику, розпочату Столипінім; поставила би на першу чергу справи зовнішньої політики (унормування відносин та органічне втілення до імперії евентуальних здобутих провінцій тощо), відсунула би на певний час переведення назрілих внутрішніх реформ, нагороджуючи це псевдо-конституційними паліативами, що було би тим легше, бо вся країна була би на разі задурена патріотично-переможним чадом; врешті розбила би російські опозиційні сили, вербуючи імперіалістично налаштовані ліберальні елементи до урядового табору та сіючи поміж ними й дійсними революціонерами ворожнечу, що знову вийшло би головно на користь офіційної Росії.

Переїдімо до характеристики національної політики царизму. У неї надармо шукати якогось ладу, систематичності та послідовності. Вона ніколи не була органічна та творча, але рабункова та руйнуюча. Її ідеалом було: повна уніфікація величезної імперії та повна нівеляція її окраїн й іногородців. Микола I влучно схарактери-

---

⁴¹ Можливо (*прим. ред.*).

⁴² Soll Europa kosakisch werden? (*нім.*) – Чи Європа має показатися? (*прим. ред.*).

зував мету цієї політики таким лапідарним афоризмом: «Один закон, одна мова, одна віра».

Але яким шляхом малося досягнути цю *idée fixe*⁴³ царизму, про це фактично рішав вельми скомплікований⁴⁴ бюрократичний апарат царської імперії. Сьогодні так, завтра інакше, тут таким чином, там зовсім протилежним царизм руйнував окраїни економічно, а їх населення – культурно⁴⁵.

Одначе засимілювати їх не вмів. Слушно зауважив англійський дослідник Росії Уельс, що «Росія завжди визначалася величезною експансивною силою, але не відзначалася уніфікацією населення, яке поневолено». Асиміляційні заходи Росії були безсилі не лише супроти європейських її іногородців, але подекуди також супроти азійських та східноєвропейських, яким передовсім насильно нав'язувалося православ'я.

Аж до 1905 р. здавалося, що всі ці іногородські острови справді вже назавжди потопилися в російському морі. Але в освітленні революції справа ця представилася зовсім не так безнадійно. В часах революції та на її передодні виявилось, що переважна більшість східних іногородців була засимільована дуже зверхньо, що вистачило першого сильного подмуху свободи, щоб ця покривка русифікаційного полету була відкинута назавжди. Виявилось, що під нею б'ється ще в багатьох народах й племенах східних областей царської імперії живчик самобутнього життя та любов до свого власного побуту⁴⁶.

⁴³ *idée fixe* (лат.) – нав'язлива ідея (прим. ред.).

⁴⁴ Складний (прим. ред.).

⁴⁵ Цікаво звернути увагу, що під його пануванням та у зв'язку з його винародовлюючими заходами, окраїни занепадали культурно (наприклад, Україна, Польща, Литва). А коли деякі іногородці мимо того культурно піднеслися, сталося це не з заслуги царизму, але через його деколи невміле послугування засадою: *divide et impera* (поділяй і володарюй (лат.) – (прим. ред.)). Щоб ослабити прибалтійських німців, толерував він культурно-національний рух естів та латишів, через свої протишведські тенденції толерував він початки фінського національного відродження. З аналогічними фактами стрічаємося також в офіційній царській політиці на Кавказі.

⁴⁶ Після видання толераційного указу (1905) багато насильно управославлених іногородців повернулося до віри батьків. Цікаво, що покидали православ'я не лише християни (протягом двох лише років 1905–1907 перейшло в католицизм 171 тисяча, в лютеранство – 11 000), але й не християни (36 000 мусульман) та навіть язичники (привольські фіни). Див.: Н. Рубакін, I, с. 77.

На шлях винародовлювання окраїн та іногородців вступила російська держава на самому початку свого існування вже в московському періоді. Відтак винародовлюючі заходи проти поневолених народів червоною ниткою тягнуться через всю дотеперішню історію царизму. Перші прояви денационалізаційної політики московської молоді держави мали цілком механічний характер. Туземне населення підбитої країни, оскільки воно противилося визнати накинуте царське ярмо, або масово вигублювано (завоювання Пскова та Новгород), або виселявано (головно заможні та вищі верстви) до Московщини, звідки переселювано питоме російське населення до новоприлучених провінцій⁴⁷.

Як жилося в таких обставинах поневоленим народам (не треба забувати, що це здебільшого були слов'яни, наприклад, українці), видно з того, як схарактеризував їх становище перший панславист серб⁴⁸ Крижанич, кажучи, що «під православним пануванням Москви тяжче жити, як у турецькій неволі або серед єгипетських мук».

Зрозуміло, що таке механічне полагодження національної справи не могло довго тривати. І ми бачимо, як російська держава від часів Петра Великого вишукує нові, «культурніші», способи уніфікації царської імперії. Брутальність першого способу була нагороджена дипломатичними хитрощами та віроломством (наприклад, відношення до України). В цьому огляді безперечно пальма першості належить російській Семіраміді – Катерині II. Вона з мистецькою віртуозністю вміла послуговатися дипломатією як знаряддям винародовлювання окраїн.

З цього погляду вельми цікавим та характерним є один її лист з інструкціями, писаний до Вяземського, в котрому Катерина II виклала, так би мовити, основні засади дипломатичної денационалізації: «Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія є провінції, що управляються на основі затверджених привілеїв. Відразу скасувати ці привілеї не випадає, одначе трактувати їх як чужих було би більше ніж помилково, а саме було би дурнотою. Ці провінції треба найлегшими способами довести до того, щоби вони зросійщилися й перестали дивитися, як вовки до лісу»⁴⁹.

---

⁴⁷ М. Славінський, I, с. 285.

⁴⁸ Насправді хорват Юрій Крижанич (*прим. ред.*).

⁴⁹ Див.: Соловьєвъ, Сергей. Исторія Россіи, т. 26.

В новіших часах царизм в принципі лишився вірним своїй винародовлюючій політиці. На практиці послуговувався він всілякими способами, комбінуючи різні методи Івана Грізного, Петра Великого та Катерини II – найвизначніших піонерів російського імперіалізму та денационалізаційного мистецтва.

В середині минулого століття урядовий протиіногородський націоналізм був, так би мовити, філософськи обґрунтований: царизм прийняв політичне державне credo з постати відомої трьохчленної формули: «самодержавіє, православіє, народність». За царювання Александра III царський націоналізм був ще більше поглиблений та означений в дусі вельми вимовного гасла: «Росія для росіян».

Одначе доперва в «конституційних часах» царський націоналістичний імперіалізм здобувся на власну певну ідеологію, а протиіногородські заходи набули систематичного характеру та стали переводитися після виразних засадничих директив, уґрунтованих на тій аксіомативній праоснові, що іногородці царської імперії, щоб не бути трактованими як громадяни другого класу, мусять добровільно зросійщитися. Не треба хіба додавати, що батьком та творцем цього найновішого царського націоналізму був Столипін. В третій Думі він чимало разів викладав основні принципи нової національної політики царизму.

Коли Р. Дмовські, лідер польського представництва в Думі скаржився на те, що царський уряд трактує поляків як містян другого класу, Столипін йому відповів: «Станьте на наше становище: признайте, що найвищим блаженством є бути російським громадянином. Носіть це відзначення так високо, як його носили колись римські громадяни. Потім самі називатиметесь громадянами першого класу, а дістанете усі права».

Під знаком цього панросійського націоналізму був зробив Столипін відомий *coup d'état*⁵⁰ (1907 р.) та накинув Думі новий виборчий закон, з виразною протиіногородською тенденцією⁵¹. В царському

⁵⁰ *coup d'état* (фр.) – переворот (прим. ред.).

⁵¹ Після введення в дію «Положення про вибори до Державної думи» від 3 червня 1907 р. виборчим правом могли скористатися лише близько 15% населення Російської імперії. Було істотно скорочено представництво нижчих верств суспільства, позбавлені виборчих прав мешканці околиць імперії (Акмолинської, Семипалатинської, Тургайської, Уральської та Якутської областей). Представництво інших національних регіонів було суттєво обмежено: вся азійська Росія могла тепер

указі (з 16 червня 1907 р.), який видано з цього приводу, виразно акцентується та санкціонується цей панросійський націоналізм, який таким чином визнано органічною складовою частиною офіційної політики царизму.

В ньому говориться: «Російська дума, яку утворено, щоби вона була твердинею російської держави, повинна бути російською також щодо свого духа. Інші народності, що належать до нашої держави, повинні мати в Державній думі представників своїх потреб, не повинні однаке й не будуть мати такого числа, яке би давало їм можливість мати вирішальний голос в чисто російських справах. Щодо окраїн держави, де населення ще не дійшло до відповідного державно-громадянського розвитку, то там вибори до Державної думи поки що мусять бути здержані»⁵².

Це, мовляв, національний Zukunftsprogramm⁵³ царизму. Першими його проявами були: фактичний погром фінської конституції та автономії, заведення націоналістичного земства в західних губерніях, відокремлення Холмщини, відтак протиінородський похід на всій лінії, а саме проти культурно-національної діяльності поневоле-них народів⁵⁴.

В цій праці наведено буде чимало зразків винародовлюючої політики царизму, які упластичнять зроблену тепер загальну її характеристику та виявлять невичерпність царського націоналістичного арсеналу⁵⁵.

обирати тільки 15 депутатів; Кавказ – 10 (до реформи – 29); Царство Польське – 14 (раніше 37) тощо. Було також зменшено загальне число депутатів Думи: з 524 до 442 (з 1910 р. – 446) (*прим. ред.*).

⁵² Цитовано за Гечом, 1, с. 161.

⁵³ Zukunftsprogramm (*нім.*) – програма на перспективу (*прим. ред.*).

⁵⁴ Цікаво звернути увагу на те, що післяреволюційний правительственный терор сильніше відбився на інородських окраїнах, ніж у державному центрі. Видно це з географічного зіставлення статистичних засудів на смерть та покарання смертю в Росії, зробленого російським дослідником Д. Жбанковим «Смертныя приговоры и казни в 1905–1910 годах» (Современный Мир, 1911, ч. 4). Максимум засуджень на смерть та страчень людей припало на Остзейську країну та Царство Польське. Найбільше засуджено на смерть (851) та страчено людей (300) було в Варшаві (порівн. мою чеську працю про це «O trestu smrti a popravach v soudobém Rusku» – Praha, 1911).

⁵⁵ Коли ця політика була безоглядною та брутальною супроти європейських інородців, то зрозуміло, що вона була цілком безпардонною та безконтрольною і супроти азійських інородців, яких царські чиновники уважали звичайно за людську породу нищого сорту. Добре це видно з оцих двох характерних прикладів. Напри-

До загальної характеристики офіційної політики треба додати ще кілька слів про її відносини до панславізму. Звичайно думають в Європі, що панславізм творить одну з підвалин царської міжнародної політики, що царська Росія справді прямує до з'єднання всієї Слов'янщини під своїм скіпетром. Такий погляд лише подекуди відповідає дійсності. Реакційний царизм навіть до цієї думки ставився дуже часто вельми ворожо. «Офіційна Росія, – зауважує з цього приводу проф. Масарик, – була занадто консервативна й православна, щоби думати про панславізм»⁵⁶. На думку царя Миколи I, з'єднання всіх слов'ян довело би «до загибелі Росії».

Царизм подекуди признав та відтак послугувався у своїй зовнішній політиці панросійським виданням панславізму (в формулюванні Погодіна та Шевирева), суть котрого дуже вимовно пояснив Катков цими словами: «Росія потребує єдності держави й сильного російського народу. Сотворім такий нарід на основі спільної для всіх мешканців мови, спільної віри й спільної слов'янської громади. Все, що буде стояти на перешкоді, ми знищимо».

В заграничній політиці царизм послугувався панславізмом головню щодо Балкан. Він визволив болгарів та сербів з турецького ярма, щоб згодом здобути Дарданели та Константинополь, а відтак «визволених» братів слов'ян зробити своїми васалами. Він тримав панславізм у резерві супроти Австро-Угорщини з огляду головню на Галичину (крім цього, на українську частину Буковини та Угорщини), яку вже Микола I вважав чисто російською країною.

Царизм з великою відразу стежив за національною та політичною емансипацією слов'янських народів Австрії. В цьому огляді багато цікавого матеріалу знаходимо в мемуарах відомого російського дипломата на Балканах гр. Ігнат'єва. «Я все гадав, – пише він, – що історичне завдання Росії спочиває в тому, щоби вона згуртувала та резервувала для себе слов'ян, нікому не лишаючи ані кроку

кінці минулого століття якийсь царський сатрап закупив у середньоазійського туземного народу сартів монополію на вітер. Відтак цей панок довгий час обдирав убогих сартів, беручи від них податок з вітряків, з диму, який виходив з хати через комин, з сушення білизни тощо. Це, так би мовити, гротескний причинок до політичної гумористики царського бюрократизму. Сумніший був другий епізод, який вже належить до категорії політичної трагії російського життя. В 1906 р. частина сибірського племені чукчів, супроти котрих царизм вів безпощадну вигублюючу боротьбу, порішила на зборах роду скінчити своє існування загально-племенним самогубством, що в частині і зроблено (див.: М. Славинський, 1, с. 290).

⁵⁶ Л. с., I, с. 269.

слов'янської землі. Якщо коли-небудь вдасться Австро-Угорщині здобути під свій політичний, економічний та мілітарний вплив сербів та болгар, зміцнити поляків, які триматимуться своїх природних союзників мадьяр, та зблизити їх з чехами – тоді Відень стане на чолі ворожої нам Слов'яно-католицької федерації, роль Росії буде скінчена, а на нашій західній границі повстане для нас небезпека. Польща буде відновлена та прийнята до австро-слов'янської федерації, а рівночасно вирине справа автономії Литви, прибалтійських провінцій, а може й України. Для оборони майбутнього Росії я уважав неминучим, щоби прапор слов'янський був виключним царським атрибутом, та щоб ми ніколи не допустили до зміцнення впливів на Балкани якої-небудь держави, особливо ж Австро-Угорщини».

Мимохідь зауважимо, як актуальними стали саме під час війни деякі з вищенаведених припущень Ігнат'єва. Треба зазначити, що сам він вважав висловлені погляди за «підвалину здорової російської політики».

Для характеристики цієї зовнішньої, так би мовити, національної програми Ігнат'єва (а, отже, й тогочасної офіційної Росії) варто навести ще деякі його детальніші пояснення основних думок. «Уся моя діяльність в Туреччині та серед слов'ян поміж 1861–1867 рр., – згадує він у своїх мемуарах, – була перейнята цією думкою, а метою її було, щоб Росія стала єдиним паном балканського півострова та Чорного моря, щоби був зупинений зріст Австро-Угорщини, щоби східні народи, особливо ж слов'янські, мали очі, звернені виключно на Росію, щоби їх майбутнє залежало від нас, а не від європейських держав».

Ігнат'єв думав, що лише Польща «з фанатичним католицизмом та захопленням до всього, що є західне, та з латинською ненавистю до православ'я» стане головною на перешкоді до здійснення цього макіавеллістичного псевдослов'янського проекту.

Цікаво, що Ігнат'єв заздалегідь передбачав неминучість збройного конфлікту поміж Росією та Австро-Угорщиною, який мав бути на його думку «боротьбою на життя та смерть за перевагу на Близькому Сході, за суцільність та неподільність Росії, за можливість утримання та розвитку нашого (себто російського) становища, здобутого столітньою працею та призначеного нам Богом як представникам православ'я та найчисленнішому слов'янському народу». Туреччина та Австро-Угорщина або мусять стати знаряддям цієї царської

політики, або... – те, що Ігнат'єв передбачав та віщував, сталося в теперішній всесвітній війні фактом. Щоправда, цілком протилежним тому, про що мріяв та чого бажав цей дипломатичний Лепорелло царизму.

Ми відхилилися трохи від основної думки нашої праці – заскочили на хвилю до сфери слов'янської заграничної політики Росії. Однак, як сам читач легко може переконатися з наведеного, в цьому випадку зовнішня політика Росії безпосередньо є зв'язана з тою, яка страшним тягарем лежить на поневолених народах царської імперії. Вона є відвратною стороною тої самої медалі, ілюструючи добре територіальну ненаситність царизму, його безмежний імперіалізм та експансію, які зробили з Росії «тюрму народів». Не без рації хтось зауважив, що Росія стала жертвою своїх географічних розмірів...

Треба нам тепер оглянути ставлення російського громадянства до національної справи. В розвитку російської громадянської думки національній справі присвячено менше уваги, ніж цього можна було би сподіватися в державі, що нагадує живий етнографічний музей. Як це звичайно буває у державних пануючих народів, які самі не зазнали національного гніту та переслідування, російське громадянство (маємо на думці головню інтелігенцію) визначалося тим космополітизмом, який про себе бундючно заявляє: «Wir haben den Standpunkt der Nationalität überwunden»⁵⁷, – або дивиться на національну справу очима Робесп'єра, котрий сказав, що її винайшли лайдаки, щоб обдурювати «ослів».

Щоправда, в російській інтелігенції існувала виразна національна течія, представлена т. зв. слов'янофілами (Киреевський, Хомяков, Самарин, Аксаков, Данилевський, а подекуди й Достоевський), але в неї національна справа була розглянута дуже туманно та головню метафізично (а до того на расовому ґрунті). Взагалі, національна філософія слов'янофільства дуже однобічна, а в додатку в неї не було конкретної національної програми для урегулювання національної справи в Росії⁵⁸.

⁵⁷ «Wir haben den Standpunkt der Nationalität überwunden» (нім.) – «Ми подолали точку зору національності» (прим. ред.).

⁵⁸ Славянофільські теорії вельми докладно та річево виложено в цитованій праці Масарика (I, розд. X). Там же відтак наведена влучна критика національної філософії слов'янофільства (відділ 59, с. 247). Новочасний неославізм, який, зрешттю, дуже швидко збанкрутував, є неросійського походження; в своїй основі він був

Російський політичний панславизм, який національно означав власне панрусизм (сформульований Погодіним, Шевиревим та найбільшим апологетом, яким був відомий публіцист Катков) був ізольованою громадянською течією, до якої справжня російська інтелігенція ставилася критично та ворожо. Більшого громадянського значення Катковський націоналізм зоологічного характеру набув лише в часах післяреволюційних, коли під його прапор стали т. зв. «істинно руські люди» та споріднені з ними духовно російські праві націоналісти.

Повернімося, одначе, до загальної характеристики ставлення російського громадянства до національної справи. Було вже сказано, що здебільшого воно було нехтуюче. Відтак найчастіше тільки теоретичне. Національна справа рішалася принципово *in abstracto*⁵⁹ та рідко коли в усій її скомплікованості на російському ґрунті – *in concreto*⁶⁰. В цих останніх випадках очевидні були державно-централістичні симпатії. Не раз теоретичний федералізм в практичних проектах зводився до замаскованого централізму.

Взагалі ж, конкретно визнавалися та ставилися тільки дві національні справи – фінська та польська, які обидві полагоджувалися в дусі політичної автономії. Поза ними Росію розглядали здебільшого як суцільну національну державу.

Ця характеристика загалом відноситься до різних проявів російської громадянської думки: як ліберально-поступової, так і радикально-революційної та соціалістичної.

Ми зараз проілюструємо цю характеристику фактичними даними з історії різних політичних течій в російському громадянстві.

більше культурною течією, ніж політичною. З ідеологічного боку він був аморфною теорією та не вселогічною та консеквентною (приймаючи принцип національного самоозначення та самостійності слов'янських народів, він нехтував національним рухом українського народу). Демократизм його був чисто зверхній та здебільшого лише фразеологічний. Перенесений на російський ґрунт, він там дуже швидко почав націоналізуватись та реакціонувати, поки зовсім не занепав. Цікаво те, що з початку ним дуже зацікавилися також російські ліберали, переконані «западники» та традиційні вороги слов'янофільства. Факт цей є в зв'язку з новочасним захопленням російського лібералізму націоналістично-імперіалістичними прямуюваннями, про що докладніше говоритиметься далі.

⁵⁹ *in abstracto* (іт.) – абстрактно, теоретично (прим. ред.).

⁶⁰ *in concreto* (іт.) – конкретно (прим. ред.).

Природно, ми обмежимося лише на найбільше типові зразки, намагаючись вибрати їх з різних (щодо часу) станів розвитку російської думки в XIX ст.⁶¹

Почнемо, природно, від декабристів, котрі розпочали новочасну протикараристичну кампанію. Щодо національної справи вони здебільшого були державниками та централістами. Виїмок робили лише для польської справи. Один з головних провідників декабристів, Пестель⁶², автор відомого конституційного проекту «Русская Правда», будучи взагалі щирим демократом, навіть з виразним соціалістичним забарвленням (Герцен влучно назвав його соціалістом перед соціалізмом), в національній справі був фанатичним централістом, русифікатором та навіть імперіалістом.

В своєму конституційному проекті він поза Польщею, за якою визнає право політичної самостійності під умовою «тісного союзу на мирний і військовий час» з Росією, та щоби в неї був заведений такий самий лад, як в Росії, решту російської держави уважає «єдиною та неподільною», границі якої мають бути заокруглені прилученням до неї на вічні часи Молдавії, відтак означених проектом частин кавказьких, монгольських та киргизьких країн. В цій державі «всі племена повинні бути зілляні в один нарід», а уряд безнастанно повинен мати на увазі одну обов'язкову мету, щоби витворити з усіх племен один нарід і всі різні відтінки зілляти в одну спільну масу, так щоби мешканці цілого простору російської держави всі були росіяни»⁶³.

Пестель мріяв не лише про політичну русифікацію та уніфікацію царської держави, він прямував до повного культурного зрощення різноманітного населення Росії, він стояв навіть за скасування власних назв поодиноких народів царської імперії⁶⁴.

Щоправда, серед декабристів була також федералістична течія, представлена головно Микитою Муравйовим, конституційний проект котрого уявляв майбутню Росію у формі федеративної республіки з 13 автономних держав на зразок Американських Сполучених

---

⁶¹ Багато фактичного матеріалу щодо цього зібрано в праці М. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократія» та М. Лозинського «Польський і руський революційний рух на Україні», Львів, 1908.

⁶² Masaryk, 1, I, с. 87.

⁶³ Русская Правда. Петербург, 1906, розд. II, § 16.

⁶⁴ Masaryk, 1. с., I., 87.

Держав. Але федералізм М. Муравйова має чисто територіальний характер, в ньому не бачимо розуміння національної проблеми як такої.

Після бруталного придушення повстання декабристів, в часах страшної миколаївської реакції в Росії, зрозуміло, не могло бути ширшого організованого революційного руху. Існували, однак, численні радикально-революційні гуртки та течії, в яких соціально-політичні проблеми вирішувались філософським способом, та в яких російська громадянська думка формувалася та означувалася з теоретичного боку.

В ці часи Росія породила чимало визначних політичних корифеїв думки, серед яких безперечно найвизначнішими та найвпливовішими були М. Бакунін (1814–1876) та О. І. Герцен (1812–1870).

Перший належить до найвизначніших революційних діячів минулого століття та є одним з головних організаторів європейського міжнародного анархістичного руху. Під його могутнім впливом повстали початки революційного руху в Росії. Другий був справжнім скульптором російської політичної думки, найліпшим будівничим нової Росії, пророком російської молоді та пострахом царизму.

Для нас цікаві обидва ці визначні російські громадянські діячі тим, що вони в своїй діяльності не лише виявили зацікавлення до національної справи взагалі, але й велике розуміння скомплікованих національних відносин в царській імперії зокрема, що їх проекти полагодження національної справи в Росії позбавлені того державно-централістичного забарвлення, яке є так характерним для переважної більшості російських ліберальних та революційних елементів.

Щоправда, вони обидва насамперед полонофіли, відтак слов'янофіли, але не в звичайному панросійському дусі, а в справді поступово-демократичному. Це, однак, не перешкоджало їм цілком об'єктивно ставитися до всіх національних справ в царській державі.

Варто, отже, познакомитися з основними їх думками в цій справі. В «Основах нової слов'янської політики» (1848) Бакунін висловлюється про «незалежність всіх народів, що творять слов'янське плем'я». Варто звернути увагу на те, що він визнає право України на повну самостійність. З цього приводу він висловлює (у 1862 р.) припущення (не треба забувати, що тоді український національний рух

був лише в початках), що Україна «буде не Польщею й не Росією, а сама собою. Я думаю, що вся Україна буде самостійним членом загальнослов'янського союзу...»

Взагалі щодо національної справи Бакунін визнавав цю основну засаду: «Жадаю одного тільки: щоби всякому народові, всякому малому й великому племені залишено повну спромогу поступати по своїй волі»⁶⁵.

Бакунін бажав, щоби Росія була перебудована на федералістичний лад, щоби в ній не було чиновництва і щоби бюрократична централізація була заступлена свobodною обласною федерацією. «Хочемо, щоби Польщі, Литві, Україні, фінам і латишам прибалтійським, а також кавказькому краєві вернена була повна свобода й право рішати про себе та влаштуватись по своїй волі, без усякого безпосереднього або посереднього втручання з нашого боку. Хочемо братньої і, коли буде можна, федеративної спілки з Польщею, Литвою, Україною, прибалтійськими мешканцями і з народами закавказького краю»⁶⁶.

Так само ясно, без яких-небудь державно-централістичних пересудів і тенденцій дивився на національну справу й Герцен. «Признаємо право на самостійність, – писав він, – не лише кожному народові, який відокремився від інших та має природні границі, але й кожному географічному положенню.

Коли би завтра Сибір відокремився від Росії, ми перші привітали би його нове життя. Державна бо суцільність зовсім не криється з народним добробутом». Іншим разом він висловився: «Признаємо поодиноким провінціям абсолютне право на вільне сполучення, на повне злиття чи цілковитий розрив»⁶⁷.

Цю думку він пояснює відтак конкретним прикладом: «Хай Литва, Білорусь, Україна будуть з ким хочуть, або з ніким, аби тільки можна було пізнати їх непідроблену та справжню волю». «Чому не могли би ми, – запитує Герцен на іншому місці, – жити з Україною, Фінляндією та Польщею як вільний з вільним, рівний з рівним? Чому мусимо все заковувати в рабське підданство?».

Герцен влучно та безоглядно критикував винародовлюючий централізм держав, з національного боку конгломератів, котрі він

⁶⁵ Цитую за М. Лозинським: 1, с. 110.

⁶⁶ Народное Дело. Романов, Пугачёв или Пестель? Лондон, 1862 р. (М. Лозинський idem).

⁶⁷ «Колокол» (жєневське видання) з 1877 р., с. 414.

дотепно називав «державами-китами». «Суцільність агломератів, підтримування його наростів, обстоювання кусників насильно проковтнутих, яких шлунок не може перетравити, – все це є чуже та вороже вдачі народів».

Ці погляди Герцена на національну справу органічно зв'язані з його певним переконанням в тому, що від 1848 р. національна думка стала одним з головних чинників у політичній реконструкції новочасної Європи. Він за найхарактерніші ознаки цієї нової епохи уважав визнання двох навзаєм доповнюючих себе думок, а саме, що народи є автономними індивідуальностями, та що племена спільного походження змагають до політичного об'єднання⁶⁸.

З 1860-х років російський опозиційний та революційний рух починає інтенсивніше розвиватися. В його програмових заявах здебільшого говориться також і про національну справу. Але найчастіше дуже абстрактним чином, без доброго розуміння фактичних національних відносин на російському ґрунті та вельми часто з напівсвідомими або навіть і зовсім свідомими державно-централістичними тенденціями, а іноді очевидними несимпатіями до національно-відродних змагань поневолених народів. Цікаво звернути увагу на те, що централістичні погляди набувають поволі переваги як в ліберальних течіях, так і в революційно-соціалістичних, особливо ж при кінці минулого століття. Можна сказати, що революційний рух, емансипуючися від бакунізму, ставав централістичним. При федералізмі лишилася тільки народницька течія, яка в числі своїх попередників має Герцена. Так само й російський лібералізм, емансипуючися від ідеології Герцена, а відтак відомого українсько-російського публіциста М. Драгоманова, переконаного федераліста та оборонця національного автономізму поневолених народів, який свого часу мав великий вплив на молодий російський політичний лібералізм, набував виразного державно-централістичного характеру.

Кілька прикладів з програмових заяв російських опозиційних та революційних течій пояснять сказане. Демократична організація «Великорусь» (1861) принципово висловилася про національний

---

⁶⁸ Про відношення Герцена до польської справи буде мова далі в розділі про польське питання. Докладнішу характеристику його національної теорії див. у моїй чеській студії «Herzen a národnostní problém» в журналі «Slovanský Přehled» (Прага, 1912).

федералізм та автономізм. «Ми можемо, – говориться в її органі, – вповні визнати права національностей. Ми повинні обов'язково це зробити, щоб внести й укріпити у себе свободу»⁶⁹. Конкретно та позитивно ставив «Великорусь» тільки польське питання. Взагалі ця організація була короткотривалою ефемеридою та не мала реального політичного значення.

Перший соціалістичний виступ на російському ґрунті – маємо на думці заяву Михайлова «Къ молодому поколінню» (1861 р.) – щодо національної справи є загалом дуже абстрактний. В ньому висловлено категоричне домагання перебудови Росії в «республікансько-федеративний союз областей» та признано засаду якнайширшої децентралізації, але цілком бракує конкретного плану федералістичної реконструкції Росії. Позитивно, а саме в дусі незалежності, полагоджується лише справа Польщі та Литви, але й тут не знати, чи справи ці трактуються як національно-політичні чи в історично-політичному сенсі.

Виразніше все це представляється у відомому російському тайному товаристві «Земля й Воля» (1862–1863), яке в російському революційному рухові відіграло значну роль. Воно визначалося російсько-державним напрямом: з національних справ у Росії визнавано лише польську.

Абстрактно висловлені засади «Молодої Росії» ясно та виразно були сформульовані в анархістично-бакунівському гуртку, який наприкінці 60-х років XIX ст. видавав у Женеві власний орган «Народное Дѣло» (1868–1870).

Ми вже познайомилися вище зі ставленням Бакуніна до національної справи, тому непотрібно докладніше викладати національну програму «Народного Дѣла», яка в суті цілком годиться з ним. Наводимо отже основний принцип його щодо національної проблеми. «Ми хочемо повної свободи для всіх народів, поневолених тепер імперією, з правом якнайповнішого рішення про себе, на основі своїх власних інстинктів, потреб і волі, щоби, федеруючися низу вгору, ті з них, котрі захочуть бути членами російського народу, могли утворити спільно дійсно свобідну й щасливу суспільність в дружньому та федеративному зв'язку з такими ж суспільностями в Європі та в цілім світі»⁷⁰.

⁶⁹ М. Лозинський, 1. с., ст. 37, 38.

⁷⁰ М. Лозинський, I, с. 105, 106.

Одна з перших російських ліберальних організацій «Земській Союзу» (1880–1883) визнавала федералізм та національну автономію. Сталося це головню заслугою М. Драгоманова, який, власне, випрацював та сформулював національну програму цієї організації та дуже близько стояв до її органу «Вольное Слово». «Земській Союзу» уявляв собі реконструкцію Росії в обласно-національну федерацію «відповідно до спільності географічних, економічних та етнографічних умов». Національна програма Драгоманова має тим більшу позитивну вартість, що є збудована на синтезі територіального та персонально-національного принципу, завдяки чому в ній усунені дефекти кожної з цих систем зокрема, а рівночасно розмежування національного боку переведено без шкоди для жодного з цих двох принципів⁷¹.

Федералістичний характер мала й інша революційно-ліберальна партія – «Народного Права» (1890–1895), яка повстала з метою поборювання спільними опозиційними силами царського деспотизму, та яка спеціальну увагу присвячувала національній проблемі, уважаючи її за одну з найважливіших справ російського життя. В її програмі читаємо: «Беручи до уваги, що Росія не є однорідна цілість, тільки дуже зложений політичний організм, визнання права політичного самоозначення за всіма національностями, що входять в її склад, являється конечною умовою політичної свободи». Конкретно партія «Народного Права» уявляла майбутню Росію у федеративній формі, себто «спілки свобідних окраїн зі свобідним центром». Зрозуміло, що ця федерація не могла бути примусовою, тому партія «Народного Права» припускала можливість абсолютного відокремлення деяких окраїн.

Ми вже казали, що в російському ліберальному та революційно-соціалістичному рухові поволі державний централізм витискає національний федералізм. Зараз побачимо, як цей процес відбувався в дійсності. Почнемо з соціалістичної течії, згуртованої біля заграничного журналу «Вперёдъ» (1873–1876), котрий видавав відомий російський соціалістичний діяч та теоретик П. Лавров, та який мав значний вплив на розвиток російської соціалістичної думки. Загалом можна сказати, що «Вперёдъ» дивився на національну справу як на *malum necessarium*⁷². Щоправда, він признав «свобідну

---

⁷¹ Докладно про це у М. Лозинського, 1, с. 39–42.

⁷² *malum necessarium* (лат.) – необхідне зло (прим. ред.).

федерацію типом всякого пожиття», а національності – конкретними організаціями й підвалинами кожного суспільного процесу, але рівночасно, на думку цього журналу, «національне питання повинно зовсім зникнути перед важливими завданнями соціальної боротьби», а суспільна боротьба мусить вестися задля загальнолюдських ідеалів та мати міжнародний характер, без огляду на границі, мови та традиції. Само собою розуміється, що праця в цьому напрямі мусить бути звернена «проти тої національної роздільности, противенства, ворожнечі, які ще занадто часто відзиваються в звичках навіть думаючих людей»⁷³. Не трудно бачити, що «Вперёдъ» розуміє соціалістичний інтернаціоналізм цілком космополітично та як антитезу національної своєрідности. Погляд, який в засаді є зовсім неслухняний. Конкретно щодо національної справи в Росії «Вперёдъ» придержувався власне російського державного становища, роблячи виняток лише для польського питання, котре в додатку трактував в історично-державному дусі, себто цілком нехтуючи національними справами України, Білоруси та Литви, які фактично творять міст між Росією та Польщею.

Сам Лавров закидав російському анархістичному часопису «Община» (1878) незмірний національний федералізм, кажучи, що він «уважає особливо конечним, щоб гурти, які працюють в межах російської держави, уладилися як спілка окремих національних груп, замість того, щоби, як перед тим, усі соціалісти творили масу, без огляду на національні різниці великорусів, українців і поляків...»⁷⁴.

Спеціально ж закидував йому визнання південно-руського націоналізму, себто власне національних змагань українських соціалістів. Це «космополітичне» ставлення «Вперёдъ» до національної справи є вельми симптоматичне для пізніших соціалістичних течій в Росії. Згодом воно набуде ще виразнішого державно-централістичного характеру.

Цілком недвозначно висловлюється в антинаціональному державно-централістичному дусі орган російського якобінізму «Набатъ» (1875–1881). «Набатъ» признавав добродійні впливи державного централізму та буржуазного поступу, які мають одну й ту саму спільну тенденцію: всі вони в більшій або меншій мірі стремлять стерти національні окремішности, що колись так різко розділяли

⁷³ М. Лозинський, 1, с. 121.

⁷⁴ Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1879, I, с. 275.

людей, стремлять змішати їх в одну спільну одноманітну й одноформну масу, підвести їх під один спільний знаменник, вилити їх в один загальнонаціональний людський тип⁷⁵.

Найцікавіше, що ці загальнонаціональні та загальнолюдські типи криються саме з державними типами, що на поталу винародовлення «Набать» засуджує недержавні та поневолені народи (в Росії, наприклад, якутів, чувашів, українців, фінів, латишів і т. д.), а державно-пануючим народам – великоросам, німцям, французам – полишає творчу роль скульпторів загальнонаціональних типів. Цікаво відтак те, що «Набать» робить виняток лише для поляків, яких так само зачисляє до державотворчих народів, а не до національної глини, з якої має виліплюватися загальнолюдський тип...

Це становище «Набата» є, власне, найхарактернішим як для російського революціонізму й соціалізму, так і новочасного лібералізму, з тою лише різницею, що коли в «Набаті» воно маніфестувалося цілком відверто, в останніх воно звичайно замасковане ідеологічними окрасами, а даліше – коли в «Набаті» воно подекуди було виразом переборщеного мертвого доктринаризму, в пізніших проявах російської політичної думки воно впливало з погано маскованого державного націоналізму та централізму. Наприкінці 1870-х років стара російська революційна організація «Земля й Воля» (1877–1879) розпалася. Повстали дві нові групи, від яких генетично виходять новочасні російські соціалістично-революційні течії, а згодом партії – «Чёрный Передель» (1879–1881) та «Народная Воля» (1879–1887).

Перший програмово майже не відрізняється від «Землі і Волі». Признає в теорії право на автономію поневолених царизмом країн та народів, але фактично тримається державного становища, доказом чого може бути протест редакції «Чёрного Передела» проти резолюції Драгоманова про федералізм та централізм в соціалістичній пропаганді в Східній Європі, в якій, зрозуміло, боронився принцип повної децентралізації та справжнього федералізму⁷⁶.

Словом, «Чёрный Передель» хитався поміж абстрактним федералізмом та фактичним півсвідомим централізмом.

В «Народній Волі» представлені були обидві течії: федералістична та централістична. Цієї останньої тримався «Исполнительный

---

⁷⁵ М. Лозинський, с. 131.

⁷⁶ Там само, с. 138.

Комитетъ». Першу заступали деякі визначні члени цієї організації – іногородці та особливо робітничий гурток, який в своєму органі «Рабочая Газета» ясно та виразно висловився про застосування принципу федералізму та національного автономізму. Він навіть припускав, що «народи, насильно прилучені до російської держави, вільні відокремитися або лишитися в загальноросійським союзі».

Перша російська соціал-демократична робітничая організація «Северный Союз Русскихъ Рабочихъ» (1878–1879) висловилася за федералістичну перебудову Росії. На жаль, її партійні нащадки цілком відвернулися від принципу федералізму, вступивши на шлях державного централізму та притримуючись того погляду, що «не діло пролетаріату проповідувати федералізм і національну автономію»⁷⁷, або що «федерація шкідлива, бо протирічить принципам соціальної демократії в їх застосуванню до фактичної російської дійсності»⁷⁸.

Російські соціал-демократичні організації, емансипуючись від анархістичного закращення первісного революційного руху, відкидаючи головні основи анархістичної ідеології, відкинули заразом децентралістичний федералізм та принцип національного автономізму. Взагалі в їх політичній ідеології та програмних заявах національна справа була відсунена на другий план. Це вже видно з програмних декларацій першої чисто соціал-демократичної російської організації «Освобождение Труда» (1883), яка національну проблему звела до цієї дуже лаконічної формули: «Повна рівноправність всіх громадян незалежно від релігії та племінного походження». Російська соціал-демократична партія зорганізувалася у 1897 р. В її першому програмному маніфесті нема навіть згадки про національну справу. Лише в партійній програмі знаходимо формулу ставлення партії до національної справи, яка має такий зміст: «Визнання права на самозначення за всіма націями, що входять в склад держави».

На другому партійному соціал-демократичному з'їзді (1903) зроблені були подальші уступки постулатові обласної та культурно-національної автономії: а саме III пунктом доповненої програми починається «широка місцева самоуправа; територіальна самоуправа для тих місцевостей, котрі визначаються окремими побутовими умовами й складом населення». VIII пунктом цієї програми означений зміст культурно-національної автономії: «Право населення оби-

⁷⁷ В. Поссе. «Теорія и практика пролетарского соціализма». Женева, 1905, с. 558.

⁷⁸ Второй очередной съездъ Россійской Соціал-Дем. Раб. Партіи. Женева, с. 90.

рати освіти рідною мовою, забезпечення закладати на кошт держави й органів самоуправи потрібні до того школи, право кожного громадянина говорити рідною мовою на зборах, заведення рідної мови на рівні з державною в усіх місцевих, суспільних та державних інституціях». Взагалі соціал-демократичний проект майбутнього державного устрою Росії в основі лишився централістичним. Сама партія уважала себе стало загальнодержавною, хоча в дійсності репрезентує вона тільки московський нарід. Її вищенаведені програмні заяви в справі національного автономізму мають чисто теоретичний характер та лишаються без впливу навіть на внутрішню організацію партії, яка в дійсності є цілком централістичною, признає автономію окремих національних соціал-демократичних партій тільки *via facti*⁷⁹ та як виняток, в принципі відкидаючи спроби (напр., проект жидівського «Бунду») перетворити організацію партії в федералістичному дусі, себто зробитися федерацією національних організацій, як це бачимо, наприклад, в австрійській соціальной демократії.

Не трудно бачити, що російська соціал-демократія фактично не вирішує національної справи, але лише збуває її абстрактними загальниками. Властиво, вона навіть не має охоти річево та конкретно поставитися до цієї дражливої квестії⁸⁰. Ми вже бачили, як вона дивиться на федералізм. Тут маємо ілюстрацію її правдивого та щирого ставлення щодо національної справи. «В Росії, – писав свого часу орган цієї партії, – соціал-демократи можуть ще спокійно почекати з детальною своєю декларацією в національній справі та заспокоїтися тим часом принциповою своєю заявою в партійному маніфесті про признання кожному народові права на самоозначення. Ця заява з повною ясністю та означенням висловлює загальні відносини до всіх народів Росії; поки що це вповні вистачить»⁸¹.

Державно-централістичний характер російської соціал-демократії добре пояснює оцей уступ з програмної статті про національну справу партійного органу «Искра» (№ 33): «Безумовне визнання боротьби за свободу самоозначення ще зовсім не вкладає на нас обов'язок підтримувати всяке домагання, яке випливає з права

⁷⁹ *via facti* (лат.) – силою фактів (прим. ред.).

⁸⁰ Тобто, питання (прим. ред.).

⁸¹ Цитую за: В. Медеж. «Соціал-демократія и національний вопрос», Петербург, 1906, с. 25. В цій праці зроблена влучна критика повної неостаточності національної програми російської С.-Д. Порівн. с. 25–27, 44 й далі.

самоозначення. Як партія пролетаріату соціальна демократія кладе собі за головну, позитивну задачу боротьбу за право самоозначення не для народів та народностей, але лише для пролетаріату в кожній народності. Навпаки, ми мусимо все й безумовно прямувати до якнайтіснішого об'єднання пролетаріату всіх народностей, й лише в особливих випадках можемо класти й чинно підтримувати домагання, які прямують до утворення нової класової держави або до зміни повної політичної державної суцільності на вільнішу федераційну спілку або щось подібного».

Загалом російська соціал-демократія не визнає принципу національної автономії як такої, себто в персональному значенні, визнаючи лише засаду територіальної автономії. Це видно з мотивації відкинення проекту української соціал-демократії, яка хотіла вступити до загальноросійської партії з правом національно-автономного члена. На це Центральний Комітет російської соціал-демократії офіційно відповів, що виняток, зроблений для жидівського соціал-демократичного Бунду, якому признана була національна автономія, «ніяк не може бути поширений на всі інші національні соціал-демократичні партії. Договори з польською соціал-демократичною та латишською партією опираються виключно на принцип територіальної, а не національної автономії. Такий самий принцип повинен бути поставлений і в основу злиття з українською соціал-демократичною робітничою партією...»⁸².

Російська соціал-демократія фактично ніколи не творила органічної суцільності. В ній все існували течії та фракції, які значно відрізнялися як щодо тактики, так і щодо теорії. Одначе державний централізм та нехтування національною справою є спільною рисою російського соціал-демократизму взагалі. Тому тут зроблена була характеристика відносин до національної справи російської соціал-демократії взагалі, а не поодиноких в ній напрямів та гуртів.

З цього правила в новіших часах був, здається, лише один виняток: проект партійної програми соціал-демократичного гуртка «Жизнь» (1901–1902), який в національній справі зайняв виразну федералістичну позицію. Перебудову Росії цей гурток уявляв собі в постаті «народної спілково-територіальної республіки». «Розмежування Росії (має бути переведене) відповідно до національних та історичних окремішностей земель, що входять в склад сучасної

⁸² М. Лозинський, I, с. 157, 158.

російської держави або злучені з нею. Поширене повної автономії кожній із територій в її внутрішніх справах. Право території на випадок домагання більшості її населення, висловленого загальним, безпосереднім, рівним і таємним голосуванням, на повне державне відокремлення»⁸³.

Ми вже казали, що головні сучасні російські революційно-соціалістичні течії генетично зв'язані з тими двома революційними організаціями, які повстали наслідком розпаду «Землі й Волі». Як ми бачили, соціально-демократичний напрям, а відтак рух та партія, історично виводяться від «Чёрного Передела». З «Народної Волі» історично розвинулася друга російська революційна течія, яка згодом зорганізувалася у соціально-революційну партію. Цей напрям в справі національної відразу признав принцип федералізму та національної автономії, проklamуючи їх в числі найголовніших своїх політичних постулатів. По відношенню до поневоленних народів Росії він зайняв прихильне становище. «Серед поневоленних рас та національностей, – читаємо в програмній статті “Наша програма”, – ми повинні виступити в ролі щирих оборонців їх прав та їх поступового розвитку, який не перечить ідеї міжнародного соціалізму та інтересам робітничих мас серед великих історичних груп»⁸⁴.

Партія російських соціалістів-революціонерів зорганізувалася у 1900 р. В своєму першому маніфесті вона висловилася про національну справу таким чином: «Признаючи різним народностям, що входять в склад російської держави, право на політичне самоозначення, ми вітаємо пробудження національної самосвідомості цих народностей та будемо підтримувати їх протести проти насильств, яких допускається російський уряд на релігійнім та національнім полі».

Докладно обговорено становище цієї партії до національної справи в програмній статті: «Національнее порабощеніе и революціонный соціалізм»⁸⁵, в якій теоретично доведено, чому партія соц.-рев. написала на своєму прапорі: «Повне й безумовне право національностей на самоозначення»; чому вона рішучо висловилася «за федеративний устрій, за якнайширший розвиток місцевої самоуправи, за культурну автономію народностей»⁸⁶.

⁸³ Там само, с. 160.

⁸⁴ Вестникъ Русской Революціи. Женева, 1901–2. Число 1, с. 13.

⁸⁵ Див. збірку статей «По вопросамъ программы и тактики», 1903, с. 182–193.

⁸⁶ Там само, с. 192.

На жаль, партія соціал-революціонерів, яка в національній справі зайняла взагалі дійсно демократичну позицію, не сформулювала точніше та конкретніше позитивну частину своєї програми щодо цієї справи, обмежуючись здебільшого дуже еластичними загальниками, як «широка автономія», «безумовне право», «якнайширше застосування федеративної засади» і т. п.

В кожному разі ця партія рішучо висловилася проти державного поневолення недержавних народів. «Ми непримиримі противники державно-асиміляторської політики» – зовсім виразно зазначено в цитованій вище програмній статті партії соціал-революціонерів про національну справу⁸⁷.

Заслугою партії для національної справи в Росії треба признати те, що за її допомогою й участю скликано в році 1907 з'їзд національних соціалістичних партій Росії для обговорення національної справи⁸⁸. Також в своїй заграничній пресі вона останніми часами дала місце дискусії про національну справу⁸⁹.

Новочасний російський анархізм, який організаційно почав формуватися у перших роках ХХ століття, лишився вірним федераційно-автономним традиціям первісного колишнього російського революційно-анархістичного руху (бакунізму).

В справі національної автономії поневолених народів царської імперії та взагалі повної децентралізації Росії в федеративному дусі він висловився найясніше без найменших застережень. В головному органі російського анархізму «Хлебъ и Воля» (1903, № 1) знаходимо цю принципову заяву щодо національної справи: «Децентралізація Російської імперії являється неминучою потребою для всіх, хто серйозно та щиро думає про заведення такого режиму, котрий не перешкоджав би нормальному розвиткові її населення. Множество дрібних народностей, які входять в склад Російської імперії, повинні дістати повну свободу зовсім відокремитися, коли вони цього забажають, або увійти в одну спільну федерацію, з чого можна лише

⁸⁷ Там само, с. 190.

⁸⁸ Див.: «Протоколи Конференцій російських національно-соціалістических партій 1907 г.», Пет., 1908.

⁸⁹ Див. наприклад, збірники «Соціаліст-Революціонеръ», ч. 2 і 3. Париж, 1910-II, де уміщено три статті про національне питання, і «Знамя Труда», Париж, 1910-11, ч. 30, 32, 36. Див. також: М. Борисов, «Соціалізм і питання про національну автономію», переклад з російської, 1915.

радіти, бо це послужить для загальної користі. Але накидувати федерацію кому-небудь ми вважаємо неможливим.

Федерація не накидується, до неї вступають добровільно свобідні народи. Свобідна федерація свобідних народів – ось як ми розуміємо й ставимо питання про взаємні відносини народностей, поневолених тепер Російською імперією»⁹⁰.

Нам лишається ще доповнити характеристику відносин російського лібералізму до національної справи. Ми бачили вище, що в первісній своїй стадії (1880-і та 1890-і роки) він хоч теоретично признавав принцип федералістичної децентралізації та національної автономії. Ми побачимо зараз, що новітній російський лібералізм безпосередньо дореволюційної доби, а особливо ж післяреволюційної конституційної, розвивається під знаком зовсім виразного державного централізму, визначається щораз більшим націоналістичним імперіалізмом, має, отже, цілком відвертий антифедералістичний характер та майже зовсім нехтує національно-автономні змагання поневолених народів царської імперії.

Новочасний російський лібералізм датується від початку цього століття. Першою його ластівкою був заграничний російський журнал «Освобождение» (1902 р.), який редагував відомий російський публіцист П. Струве, колишній марксист, а теперішній імперіалістичний націоналіст та ідейний батько «Великої Росії».

В політичній програмі «Освобождения» національна справа збута фразеологічним загальником: «Рівність всіх перед законом та як наслідок цього знесення всяких національних, станових та релігійних винятків й обмежень». Відтак це загальне становище доповнюється спеціальним Пояснюючим додатком: «Знесення обмежень у сфері особистого та маєткового права супроти жидів та поляків». Поза цим не знаходимо в програмній статті «Освобождения» нічого, що б відносилось до національної справи. Словом, «Освобождение» фактично знехтувало її: не виставило жодної позитивної програми щодо неї, навіть не завдало собі праці теоретично та принципово її полагодити. Взагалі ж його політична програма щодо конституційної реконструкції Росії має цілком виразний державно-централістичний характер.

Навкруги «Освобождения» згуртувалися російські ліберали, які в 1903 р. зорганізувалися в «Союз Освобождения». Група членів цієї

---

⁹⁰ Цитую за: М. Лозинський, 1, с. 179, 180.

спілки опрацювала проект конституції для Росії, який в 1905 р. видано в Парижі під назвою: «Основной государственный законъ Россійской имперіи». Вельми характерно та симптоматично для новочасного російського лібералізму, що в цьому проекті національна справа була цілком полишена. Виняток зроблений був лише для Фінляндії, котрій визнано конституційну автономію. Поза фінською справою проект цей не признав жодної іншої національної справи в Росії, навіть польської, яку, починаючи від Пестеля, визнавали всі російські ліберальні течії.

До цього проекту редактор «Освобожденія» П. Струве написав передмову, в якій, приймаючи загалом запропонований нарис російської конституції, зробив лише один закид, а саме щодо полишення в ній польської справи. П. Струве висловився за радикальне її полагодження в межах «конгресівки»⁹¹, а саме принциповим визнанням конституції з 1815 р. Для практичного її полагодження він запропонував рівночасне скликання з російськими установчими зборами польського крайового сойму. «Обидва установчі збори повинні, – на його думку, – виробити основи російсько-польського порозуміння».

На початку 1905 р. відбувся з'їзд «Союза Освобожденія», на якому українські делегати виступили рішучо з домаганням визнання засади обласної та національної автономії при майбутній перебудові російського державного устрою.

Більшість членів з'їзду, одначе, відкинула це домагання як загальний принцип, прийнявши відтак до своєї програми таку формулу щодо національної справи: «Якнайширша обласна автономія повинна бути в кожному разі забезпечена тим областям держави, які різко визначаються своїми побутовими та історичними умовами, наприклад, Польщі, Литві, Україні або Закавказзю»⁹².

Бачимо, отже, що напередодні революції та заведення в Росії конституційного ладу російські ліберали з політичного боку визначилися вже виразним державним централізмом, виявляли очевидну ворожнечу до крайового та національного автономізму, лише з примусу та під натиском представників поневолених народів роблячи деякі національно-політичні уступки сим останнім. Ми побачимо,

⁹¹ Йдеться про Царство Польське у складі Російської імперії у 1815–1915 роках, утворене за рішенням Віденського конгресу 1815 р. (прим. ред.).

⁹² Пор.: М. Лозинський, I, с. 45–47.

що після революції, себто в конституційній добі, російський лібералізм еволюціонував ще далі, так що тепер націоналістичний імперіалізм є однією з органічних його складових частин, а в додатку одною з найголовніших та найважливіших.

Раніше одначе, ніж схарактеризуємо «національне обличчя» російського лібералізму в цій найновішій його фазі, мусимо ще трохи зупинитися над загальним оглядом відносин до національної справи російських політичних партій, які повстали легальним шляхом після 1905 р. Бо до революції, як відомо, в Росії не було легальних політичних партій. Існували лише підземні політичні гуртки та організації (відтак партії) опозиційного та революційного характеру.

З заведенням конституції в Росії повстали різні політичні партії та фракції. В одному збірнику партійних програм з 1906 р. наведено їх біля 30⁹³. Щоправда, здебільшого були це політичні ефемериди, «одноднівки», які зникли раніше, ніж почали жити. Було би, отже, непотрібно розглядати тут подрібно програмні їх заяви щодо національної справи. Ми обмежуємося тому лише тими, котрі мали або мають реальне значення в російському політичному житті або потенційно поки що виявляють характерні тенденції розвитку національної думки в російській державі.

Цей огляд ми зробимо справа наліво, себто від консервативних до поступових, минаючи, зрозуміло, ті ліві підземні партії, становище котрих до національної справи відоме вже нам з попередніх сторінок цієї праці.

Почнемо, отже, з сумної слави «Союзу русскаго народа», себто т. зв. «истинно-русскихъ людей», загальновідомим під дуже красномовною назвою «чорної сотні», який був та й є головним осередком російської контрреволюційної реакції, а в національній справі фактично поклоняється зоологічному націоналізмові. Він рішучо висловився про державно-політичну гегемонію москалів, про «національно-російську Думу», нехтує національну самостійність українців та білорусів, відтак є проти горожансько-політичного урівноправлення жидів.

Дальше іде в цьому напрямі «Всеросійській Національній Союзъ», заложений в 1908 р., основним догматом програми котрого є абсолютне панування московського елемента в царській державі. Він рішучо висловився навіть проти політичного урівноправнення

---

⁹³ В. Ивановичъ, «Россійскія партіи, союзы и лиги», Пет., 1906.

іногородців, уважаючи це вершком політичної непочитальності та називаючи це злочинним розтрачуванням (в оригіналі «мотовством») історичної спадщини російської держави. В його політичній *profession de foi*⁹⁴ знаходимо з цього приводу от такі уваги: «Сама природа поставила на чолі московське плем'я, як найсильніше та наймогутніше. Сама історія довела нерівність малих племен з нашим. Скажіть, отже, який би був розум виступати проти природи та історії, обстоювати рівність, якої нема? Чи є справедливим признати однакові права як будівничим російської держави, так її бури-телям?»⁹⁵.

Відома партія «Октябристів», яка в усіх дотеперішніх Думах відіграла роль опортуністичного центра, рішучо висловилася проти якої-небудь перебудови Росії в автономно-федералістичному напрямі. Вона є певним оборонцем заховання дотеперішньої суцільності та неподільності царської імперії та утримання унітарного характеру її державного устрою; тому нехтує вона «принцип федералізму в застосованні його до російського державного ладу» – визнає лише місцеву самоуправу та національно-культурну автономію для поневолених країн і народів, виняток роблячи лише по відношенню до Фінляндії, якій визнає й політичну крайову автономію, але під умовою заховання дотеперішньої державної злуки з Росією⁹⁶.

Теоретичне становище октябристів у національній справі так само мало виразне, як і вся політична їх ідеологія взагалі. Октябризм не признає засади «так–так» або «ні–ні», він найрадше послуговується еластичними «так–ні», «ні–так». Але тактика октябристів, особливо ж в двох останніх Думах, не лишає найменших сумнівів щодо справжнього їх ставлення до національної справи, характеризуючи їх як державних централістів до мозку костей; вони без застережень апробували націоналістичну протиіногородську політику царського уряду в післяреволюційній добі.

Октябристи висловилися (саме їх провідник Гучков на всеземському з'їзді у 1905 р.) навіть проти крайової автономії Польщі, уважаючи це за небезпечний прецедент до евентуальної загальної реконструкції Росії в федералістичному дусі⁹⁷. Вони послідовно

⁹⁴ *profession de foi* (фр.) – сповідання віри (прим. ред.).

⁹⁵ М. Словинський, 1, с. 296, 297.

⁹⁶ Пор. програму цієї партії в цитованому вище збірнику партійних платформ та т.п., с. 30, 31.

⁹⁷ Hoetsch, 1, с. 478.

притримуються свого основного принципу «перешкоджати кожній спробі, зверненій безпосередньо до децентралізації імперії та заміни суцільної держави спілковою державою або спілкою держав»⁹⁸.

Переходимо до партії конституційних демократів, загальновідомої під скороченою назвою «кадетів». Генетично вона виводиться з ліберальних течій, згуртованих біля журналу «Освобождение», а відтак в «Союзі Освобождения». Ми бачили, що репрезентований цим журналом та організацією російський лібералізм визначався виразним державним централізмом та націоналізмом, що деякі уступки в напрямі визнання політичної автономії окраїнам він зробив лише під безпосереднім натиском представників поневолеваних народів. Кадети лишилися вірними послідовниками своїх попередників, де в чому навіть виразніше виявляючи свої централістичні симпатії та тенденції. Коли «Союзъ Освобождения», як ми це вже бачили, змушений був визнати в засаді крайову автономію поза Фінляндією й Польщею також Україні та Закавказзю, кадети позитивно обмежилися тільки першими двома країнами, взагалі висловлюючися за державно-політичну суцільність Росії, але визнаючи засадничо принцип місцевої автономії (§ 24 програми), який має бути зреалізований після заведення в Росії справжнього конституційного ладу та відповідно до потреби. Партія кадетів грала досі в Думі роль буржуазної опозиції. Однак в неї можна завважити цілком виразну еволюцію в напрямі *Regierungsfahigkeit*⁹⁹, що особливо виявилось під час цієї війни, коли кадети без застережень стали на боці царського уряду та коли свого роду міністеріалізація цієї партії стала лише справою часу. Кадети еволюціонували від революційної опозиції (в 1905 р. та в першій Думі) до опортуністичної опозиції в останніх роках, звідки вже лише один крок до повної *Regierungsfahigkeit*. Мостом поміж ними та царським урядом був націоналістичний імперіалізм у зовнішній політиці та свого рода фетишизація державної могутності Росії. З лона кадетів вийшов пророк імперіалістичної «Великої Росії» П. Струве, котрий прокламував гасло, що «лише держава й її сила може бути провідною зорею для справжніх патріотів. Все інше – це лише блудні вогні», а далі зовсім недвозначно висловив засаду, що «мірою при осуді всієї внутрішньої

---

⁹⁸ Збірка програм, с. 30.

⁹⁹ *Regierungsfahigkeit* (нім.) – керованість (прим. ред.).

політики як уряду, так і партій повинна бути відповідь на питання – чи і в якій мірі ця політика сприяє зміцненню держави назовні»¹⁰⁰.

В цих словах досить виразно виявилось «національне обличчя» російського лібералізму, який, вступаючи саме в буржуазно-капіталістичну фазу, починає проявляти чималі імперіалістично-експансивні інстинкти. В імперіалістичній «Великій Росії» П. Струве й його політичних адептів російські іногородці почуватимуться не дуже ліпше, ніж в дотеперішній царській «тюрмі народів». Різниця буде лише в тому, що досі їх гноблено цілком свавільно та беззаконно, а на майбутнє їх будуть винародовлювати конституційними способами після означеного національного праводавства, уложеного з метою непохитного утримання суцільності та неподільності царської держави. П. Струве, який відтак виступив дуже ворожо проти «українського партикуляризму», не є винятком в сучасному російському лібералізмі, навпаки – симптоматичною появою, свого роду *signum temporis*¹⁰¹. Становище російських лібералів (саме кадетів) у цій війні є в повній згоді з його «великоросійською» імперіалістичною ідеологією.

Власне, відоме їх ставлення до Константинополя та Дарданеллів, які після заяв провідника кадетів проф. Мілюкова безперечно мусять припасти Росії, цілком відповідає теоретичним увагам П. Струве, котрий Балкани признав «областю діяння» майбутнього «великоросійського» капіталізму. Нетрудно бачити, що політичний імперіалізм російського націонал-лібералізму впливає з потенціальної поки що експансії молодого російського великокапіталізму. В цьому, власне, найбільша його небезпека, це бо значить, що він не є спорадичною, лише часовою ознакою російського новочасного лібералізму, але органічною. Не без рації подекуди деякі публіцисти передбачають в майбутній національно-ліберальній Росії більшу небезпеку для Європи, ніж в дотеперішньому царизмі¹⁰².

¹⁰⁰ Порівн. цікаву характеристику російського націонал-лібералізму в статті Д. Донцова «Der russische Nationalismus und die ukrainische Frage» («Ukr. Rundschau», р. VII. Ч. 5, 6).

¹⁰¹ *signum temporis* (лат.) – знак часу (прим. ред.).

¹⁰² Див. брошури М. Михайленка «Національне питання в Росії й війна» та «Росія і Україна», розд. III, 2, «Українська справа й російське громадянство під час "Конституційної ери"», а також К. Реннер «Проблеми сходу» (укр. видання, 1915), К. Ляйтнер «Імперіалізм московського народу» (укр. видання, 1915) і В. Фельдман «Deutschland, Polen and die russische Gefahr», 1915, с. 91, 92.

Як швидко еволюціонує російський лібералізм в області державного націоналізму, свідчать не лише націоналістичні метаморфози одного з найголовніших його провідників П. Струве, але й не менше цікаві ідейні *salta mortalia*¹⁰³ в національній справі інших його ідеологів, наприклад, проф. А. Погодіна, який дуже багато присвячує останніми роками уваги національній проблемі, який протягом пару літ з українофоба став українофілом, а відтак знову українофобом, з публіцистичного пропагатора державної децентралізації, федералізму та оборонця поневолених царизмом народів перевернувся в апологета державної суцільності та централізму, з ідейного противника пророка «Великої Росії» П. Струве, став фактично його підголоском та ідейним співробітником. Не треба забувати, що всі ці метаморфози відбулися протягом не цілих восьми років (від 1907 р.). У 1909 р. у відомому журналі «Вестникъ Европы» (№ 6) він умістив цікаву статтю «О некоторых національных проблемахъ въ Росіи», в якій виступив рішучим оборонцем принципу децентралізації та федералізму в державному устрою Росії, а заразом прихильником національно-автономічних прямувань поневолених народів Росії (*nota bene*¹⁰⁴: в тому числі не лише українського, але навіть білоруського¹⁰⁵). «Передпосилкою для порозуміння, – писав він в цій статті, – має служити переконання, що національне життя кожної з частин держави не розломлює її суцільності. Конечною метою має бути саме признання всім частинам держави таких умовин існування, котрі уможливають їм досягнути максимальний економічний та культурний добробут. А від добробуту частин залежить і добро цілості»¹⁰⁶. Про національно-відродну енергію т. зв. «неісторичних» народів він влучно висловився так: «Життєва сила народів дійсно рівняється тій силі росту та розцвіту, котра криється в зернах рослин, які пролежали тисячі років в смерку могильних урн»¹⁰⁷.

Позитивно він формулював програму майбутньої національної політики царської держави таким чином: «В кожному випадку тільки широка децентралізація захистить Росію від нових нещасть, які

---

¹⁰³ *salta mortalia* (лат.) – смертельний стрибок (прим. ред.).

¹⁰⁴ *nota bene* (лат.) – між іншим (прим. ред.).

¹⁰⁵ Л., с. 713, 715.

¹⁰⁶ Там само, с. 708.

¹⁰⁷ Там само, с. 715.

спадуть на неї наслідком національних суперечок, коли національна справа не буде полагоджена швидко та розумно»¹⁰⁸.

Взагалі, як бачимо, все це погляди дійсно демократичні та поступові. Шкода лишень – а для російського лібералізму це дуже характерно та симптоматично – що сам автор незабаром цілком від них відступив та зайняв у цій справі зовсім протилежну позицію, записавшись в число жерців державного догмату про «суцільність та неподільність Росії». Ще в 1912 р., коли в журналі «Русская Мысль» (ч. 1) П. Струве виступив у своїй відомій заяві проти «українського партикуляризму», Погодін – в журналі «Украинская Жизнь» (№ 3) відповів йому статтею «Соединение или разложение», в котрій рішучо засудив державний централізм та протиінородське становище духовного батька «Великої Росії». В ній він, між іншим, писав: «Мое ставлення є цілком протилежне: для мене важно, щоби кожна людина могла вільно дихати в державі... щоби кожний нарід, від малого аж до великого, міг розвивати свою мову, своє народове буття так далеко, як того потребує, та доки сам собі не поставить межі». Відтак він додає ще: «Я сказав – з початку права національностей, а потім вже держава»¹⁰⁹.

Але вже через рік (1913) проф. Погодін нараз змінив своє ставлення до цієї справи. На сторінках часопису «Биржевые Ведомости» він розпрощався як з українським, так і з білоруським рухом, перевернувшись з оборонця федералізму в прихильника державної суцільності. Національні прояви цих рухів здаються йому вже реакційними зі становища загальнолюдського поступу, а політично небезпечними для державного розвитку Росії. Відтак в статті «Централизм и национальность» він вже виразно признав вищість державної засади над національною. Поміж ним, отже, та П. Струве різниця вже лише чисто формальна, а не принципова. Погодіну забракло поки що відваги відверто висловитися про державний централізм, як це зробив П. Струве. Але раніше чи пізніше він не мине «великоросійської» Каноси, на яку ще не так давно нападав.

Ми детально зупинилися на характеристиці ідеологічних метаморфоз Струве та Погодіна, бо на них *ad oculos*¹¹⁰ можна студіювати

¹⁰⁸ Там само, с. 718.

¹⁰⁹ L., с. 8.

¹¹⁰ *ad oculos* (лат.) – наочно (прим. ред.).

та простежити ідейну еволюцію всього сучасного російського націонал-лібералізму та уявити собі й дальший розвиток його в цьому напрямі в найближчому майбутньому.

Можна, отже, зовсім признати слушність П. Струве, коли він каже в своїй збірці статей «Patriotica»: «Тепер вже ясно, що російський лібералізм куди національніший та – коли живе обстоювання національного буття у всій його повності ми умовимося називати націоналізмом – куди націоналістичніший від реакції»¹¹¹.

Відносини до національної справи російських лівих (соціалістично-революційних) партій були вже вище розглянуті. Лишається нам ще згадати про становище в цій справі т. зв. партії «трудовиків», яка постала після революції та зорганізувалася в Думі, де є одним з головних представників антиурядової опозиції. Програмово вона відповідає радикально-соціалістичним течіям в Західній Європі. З ідеологічного боку вона поки що не є ще цілком викристалізованим напрямом. Теоретично її становище до національної справи має подекуди етичне забарвлення. «Трудовики» морально засуджують «кожний утиск одного народу другим»; вони висловилися про «право національностей на автономію», відтак про законний захист національних меншостей.

Теоретично, отже, як бачимо, вони не пішли далі за звичайні принципів загальники. Але практично вони спричинилися до оживлення національної справи в останній Думі. Заходом та з ініціативи їх провідника посла Дзюбинського іногородські послы Думи мали утворити автономно-національний клуб, котрий мав старатися про полегшення долі поневолених народів царської імперії не лише шляхом парламентарної праці в Думі, але й зорганізувати систематичну інформаційну діяльність у цьому напрямі для широкого громадянства взагалі. Наслідком вибуху світової війни ці плани «трудовиків» не були здійснені та конкретно виявилися тільки в деяких підготовчих нарадах та працях.

Нам треба ще познайомитись зі ставленням російського «парламенту» до національної справи. Перші дві радикальні Думи наслідком недовгого свого життя не мали часу позитивно зробити

---

¹¹¹ П. Струве повноту московського національного буття ідентифікує з захованням дотеперішньої державно-політичної суцільності та неподільності Росії, з чим природно не можна згодитися та в чому саме й проявляється вже національний імперіалізм російського лібералізму.

щось для полегшення долі поневолених народів. Але принципово вони висловилися проти національного гнету та за урівноправнення іногородців й окраїн. В адресній заяві, якою перша Дума відповіла на цареву промову з приводу національної справи, були висловлені ці думки: «Державна Дума вважає потрібним признати в числі необхідних своїх завдань також полагодження справи заспокоєння давно дозрілих домагань поодиноких народів. Росія є державою, заселеною багатьма племенами та народами. Духове об'єднання всіх цих племен є можливе лише через заспокоєння потреби кожного з них захованню та розвитку своєрідності поодиноких сторін свого буття. Дума постарається про широке заспокоєння цих справедливих потреб»¹¹².

Про цей уступ не можна сказати, щоби він визначався великою точністю та докладністю з принципового боку або щодо речевого свого змісту. Він лише виказує загально-засадниче становище першого російського парламенту, а саме в напрямі поліпшення безправного становища поневолених народів Росії, про те, як це має статися – в ньому не знаходимо позитивних вказівок навіть загального характеру.

Ставлення другої Думи загалом більш-менш аналогічне першій, хоча і в ній національна справа як така не прийшла на чергу. Спорадично вона, так само як і в першому парламенті, іноді виринала під час дебатів, але конкретно ставилася здебільшого лише представниками поневолених народів, як, приміром, під час обговорення аграрної справи в першій Думі¹¹³.

Заслугою послів «іногородців» національна справа з їх боку ставиться реальніше, ніж в першій Думі. «Представники недержавних національностей, – каже М. Славинський, – котрі в першій Думі декларували лише загально-національні бажання, в другій Думі говорять точнішою та більше означеною мовою..., замість загального виразу “местныя учреждения” говорять про означені національні та крайові автономні сойми, в союзі автономістів можна завважати нахил до конкретного поставлення міжнаціональної співпомочі на означених умовинах. Рух національної справи в другій Думі іде в напрямі від загального до спеціального, від логічних уваг

¹¹² С. Варшавській, «Жизнь и труды первой Государственной Думы», Москва, 1907, с. 29.

¹¹³ М. Славинський, I, с. 300.

до реального здійснення, від maximum до minimum»¹¹⁴. «В цьому останньому сенсі, – додає автор, – особливо характерно те, що між-національний Союз, який в першій Думі називався спілкою автономістів-федералістів, в другій вже зветься лише Союзом автономістів».

Словом, перші два російські парламенти проявили, так би мовити, добру волю до полагодження національної справи в Росії. Конкретно, однак, вони не спричинилися до цього. А навіть більше – ані теоретично не висловилися виразно про те, як це має статися. Ми не робимо закиду, приймаючи до уваги недовге їх існування та винятковість загальної ситуації, в якій вони працювали, ми констатуємо лише цей факт. Робимо це з огляду на пересаджений подекуди оптимізм Кропоткіна, який становище перших Дум щодо цього схарактеризував як принципове визнання «повної автономії країн, що творять російську державу, яке буцімто «було головною точкою ліберальної програми»¹¹⁵.

Кропоткін трохи помилився. Це справді було вершком програми, та тільки не російського лібералізму (котрий був саме тоді напередодні своєї імперіалістично-націоналістичної метаморфози в дусі «Великої Росії»), але представників поневолених народів царської імперії.

Третя та четверта Дума, вибрані вже на основі нового виборчого закону (з 1907 р.), який обмежив саме представництво «іногородців», зайняли виразно протиіногородську націоналістичну позицію, підтримуючи царський уряд в його націоналістичній політиці, котра саме від 1910 р. (Столипіна) стала однією з головних складових частин офіційної російської політики взагалі. Пропозиція опозиції, щоби в адресній декларації третьої Думи була зазначена необхідність «заспокоєння справедливих домагань народностей, котрі входять в склад держави», була відкинена переважаючою більшістю.

В двох останніх Думах російський націоналізм правих, який раніше проявлявся лише в аморфних вуличних вибухах, набув означених форм та здобувся на свого роду власну панросійську ідеологію згідно із засадою: «Росія для москалів».

Позицію цих Дум в національній справі найліпше пояснює становище їх в фінській справі та щодо протиіногородських заходів

---

¹¹⁴ Там само, 300, 301.

¹¹⁵ G. F. Steffen, «Krieg und Kultur» (Jena, 1915), с. 116.

царського уряду з останніх років. Протести опозиції проти цієї «політики ворожнечі» або «ассирійської політики» (за означенням Мілюкова, котрий в Думі боронив засаду, що «справжній патріотизм має бути російським, а не великоросійським») лишалися «*vox clamantis in deserto*»¹¹⁶.

Ми не можемо тут крок за кроком слідкувати за проявами націоналізму в III та IV Думі, бо це значило би зробити докладний перегляд всієї їхньої діяльності взагалі, в котрій протиінородський націоналізм творив один з найістотніших елементів. Для характеристики, одначе, правого російського націоналізму наведемо принаймні хоч один типовий його зразок.

Маємо на думці дуже симптоматичну промову правого посла Келепорського, який для поліпшення земельної скрути російського хліборобства пропонував земельну експропріацію окраїн та іногородців, що, на його думку, є цілком легальним полагодженням аграрної справи. «Головне бо значіння цих завоювань (себто окраїн) є в тому, що вони витворили (земельний) резервний фонд, з якого російський нарід може скористати, як тільки цього потребуватиме»¹¹⁷. Видно, отже, що червневий (1907 р.) замах стану Столипіна не розминувся з метою. Завдячуючи йому, російський парламент не лише чисельним складом, але й своїм духом став панросійсько-націоналістичною інституцією, в якій антинаціоналістична опозиція грає другорядну роль...

Ми закінчуємо наші вступні уваги про Росію з національного погляду. Завданням їх було пояснити не лише національну структуру царської імперії, але й «національне обличчя» державно-пануючого народу, себто московського. Ми простежили в загальних рисах розвиток політично-громадянської думки в Росії (а саме в її відношеню до національної справи, як взагалі, так і на російському ґрунті зокрема) протягом минулого століття та побачили перевагу державно-централістичних тенденцій та симпатій над автономними і федералістичними. Перед революцією, одначе, націоналізм ширшого російського загалу був більше підсвідомим та спорадичним. Поступові його елементи, здебільшого визнаючи анаціональний космополітизм, не були ще заражені націоналістичною пошестю.

¹¹⁶ *vox clamantis in deserto* (лат.) – голос волаючого в пустелі (прим. ред.).

¹¹⁷ М. Славинський, I, с. 302.

Тільки після революції російський націоналізм переходить із стадії аморфного стану в фазу кристалізації, і то як в правому реакційному таборі, так і в лівому ліберальному.

Розміри та основна тема цієї праці не дозволили нам докладніше обговорити різноманітні численні прояви та симптоми цього молодого російського войовничого націоналізму. Мусимо одначе тут звернути увагу на дещо, що характеризує його. Лице правого реакційного націоналізму добре можна пізнати з меморіалу про національну справу в Росії, який подали (в 1912 р.) міністерській раді праві націоналістичні організації. В цьому меморіалі конкретно обговорюються три справи: жидівська, польська та фінська. Щодо першої пропонується: виселення всіх жидів в «черту осілости», виключення їх з лікарських підприємств, позбавлення їх кредиту в банках, заборона «шабасу» в західних губерніях, виключення жидів з адвокатури, консерваторій, театру, відтак з армії, позбавлення їх виборчого права та установа суворого цензури над «розпущеною» жидівською пресою. Щодо поляків *pia desideria*¹¹⁸ цього меморіалу значно скромніші: поляки мають бути лише виключені з Віленського хліборобського банку та з автономних міських урядів на Литві й Білорусі. Щодо Фінляндії висловлені в ньому такі домагання: відокремлення та прилучення до Росії пограничної – «чисто російської» частини Виборзької губернії; виключення фінів зі служби в поліції; завішення фінської конституції після першого терористичного замаху та заведення відтак у Фінляндії виняткового стану.

Правий російський націоналізм добре можна пізнати з характеру та способу діяльності спеціального журналу «Окраины России» (виходить в Петербурзі від 1906 р.), якому належить безперечно пальма першенства за протиінородське цькування *en gros*¹¹⁹. Добрим його помічником є Петербурзьке «Русское Окраинное Общество» (засноване в 1908 р.).

Російський націоналізм всіх відтінків проявляється надалі в чималій вже власній публіцистиці та видавничій діяльності (особливо ж заходом згаданого журналу та Союзу). В публіцистиці цій представлені всі краски та відтінки новочасного російського націоналізму. В ній знаходимо виразно реакційні публікації, як от брошура Сидо-

---

¹¹⁸ *pia desideria* (лат.) – благочестиві бажання (прим. ред.).

¹¹⁹ *en gros* (фр.) – в основному (прим. ред.).

рова: «Инородческий вопрос и идея федерализма в России», в якій доказується, що федералізм привів би Росію до занепаду, та що отже *coûte que coûte*¹²⁰ треба боронити незайманість дотеперішнього її державного ладу та боротися проти національного самоозначення інородців.

Перехідний реакційно-ліберальний тип націоналізму репрезентують періодичні збірники з дуже вимовною назвою «Великая Россия», розвідки та статті котрих мають виразний імперіалістично-націоналістичний характер, в додатку мілітарно-мариністичного закрашення та написані звичайно *ad maiorem gloriam*¹²¹ державного фетишизму.

Не бракує публікацій і чисто ліберального характеру, серед яких публіцистичні праці П. Струве (про що вже була мова вище) грають провідну роль, та для яких дуже характерною є книга В. Строганова: «Русский национализм, его сущность, история и задачи» (С.-Пб., 1912.). Автор її в «справжньому націоналізмі та в масовому поширенні його серед російського загалу бачить спасіння Росії. Політично він прогресивний ліберал і конституціоналіст. На його думку, державний патріотизм мусить бути один, але власних націоналізмів може бути стільки, скільки є народів. Він допускає самоозначення народів, але є ворогом їх національної автономії. Його ідеал – це мирна культурна асиміляція недержавних народів. Державна розумна національна політика мусить бути так дипломатично зааранжована, щоби в поневолених народах поволі зникли змагання до заховання національної своєрідності, спомини про колишню незалежність, щоби вони, словом, добровільно з'єдналися з пануючим народом. В праці Строганова маємо *in nuce*¹²² програму реальної майбутньої інородської політики російського націонал-лібералізму...

До цієї категорії можна подекуди зачислити і працю Євреїнова: «Национальные вопросы на инородческих окраинах России» (С.-Пб., 1908), написану зі становища інтересів російського капіталізму та буржуазії, в псевдо-автономістичному, а фактично в замасковано-централістичному дусі, провідною думкою якої є «інтереси всієї держави та її корінного населення», та яка пропагує економічний догмат, що «провінції мають збагачувати батьківщину», себто

¹²⁰ *coûte que coûte* (фр.) – за будь-яку ціну (прим. ред.).

¹²¹ *ad maiorem gloriam* (лат.) – для більшої слави (прим. ред.).

¹²² *in nuce* (лат.) – стисло (прим. ред.).

що державний центр може використовувати економічно поневолені окраїни. Цікаво, що кадетська «Речь» вельми прихильно зрецензувала книжку Євреїнова. Наприкінці зазначимо, що націонал-лібералізм має оборонців і в поступовій російській пресі, як, наприклад, в московському «Утро Россії», або петербурських «Биржевыхъ Відомостях».

Вже в післяреволюційних часах з'являється на сцені російський імперіалістичний націоналізм, покликаний до життя капіталістичним зростом царської імперії, який визначається безмежною фетишизацією держави, прямує до абсолютної гегемонії державного народу, ворожий національно-автономним змаганням поневолених народів. Захоплення мрією про державну могутність «Великої Россії» є мостом, на якому перехрещуються шляхи консервативного й ліберального російського націоналізму, та який уможливить контакт поміж урядом та націоналістичними елементами політично зовсім протилежних таборів. Майбутня «Великая Россія» – це саме той загальний знаменник, до якого прямують поки що різнобарвні російські націоналізми, щоби згодом національно з'єднатися в одну фарбу. Це не є неможливим. Реакційний або т. зв. зоологічний націоналізм трохи скульптурніє, а ліберальний – зреакціоніє в результаті діференції, та різнобарвність зменшиться.

Не треба забувати, що російський націонал-лібералізм є лише в повиттю, та що він дужчатиме та зростатиме в міру інтенсивнішої капіталізації економічного устрою Росії, що, з другого боку, причиниться до сильнішого національного самоозначення поневолених народів та їх автономних змагань. Капіталізм в однаковій степені причинятиметься як до зросту націоналістичного імперіалізму у державного народу, так і до національного автономізму у поневолених народів. Конфлікт цей полагоджений та припинений може бути тільки федералістичним шляхом. Але в російському громадянстві, як ми бачили, є дуже мало розуміння принципів державної федералізації та децентралізації. «Великая Россія» та федеративна Росія – це ідеологічна безодня, через яку московський державно-пануючий нарід будуватиме міст лише з примусу, але ніколи добровільно.

З цього, отже, погляду можна поставити питання, що для російського іногородця є небезпечнішим: царизм чи майбутня імперіалістична «Великая Россія»? Проти першого ішли поневолені

народи разом з пануючим, проти другої вони воюватимуть не лише осамітнені, але й маючи проти себе колишнього найсильнішого комбатанта в особі державного народу.

В інтересі, отже, поневолених народів Росії є розбиття царизму раніше, ніж він перетвориться в «Велику Росію». Це найліпше та найрадикальніше може статися через погром царської Росії у війні (на випадок перемоги розвиток її, безперечно, пішов би імперіалістичним шляхом в напрямі «Великої Росії»). Тому гаслом всіх поневолених народів у цій війні може бути лише одне:

«Царська Росія delenda est!».

II. Фіни та фінська справа

Серед національних проблем царської держави справа фінська, безперечно, належить до найвизначніших, як з національної, так і з політичної сторони. Це майже одинока справа з кожного погляду розвинена до національного самовизначення, яка вже давно дозріла до остаточного рішення, та полагодження якої насуває лише перешкоди чисто формального, а не фактичного характеру. Тому, отже, відповідно до вищезазначеного та умотивованого укладу цієї праці, ми оці нариси про національні рухи та проблеми в Росії зачинаємо саме оглядом фінської справи¹²³.

¹²³ З багатой літератури про фінляндську справу (особливо про правно-державне положення Фінляндії) ми наводимо тут лише загальноінформаційні праці, а відтак найновіші публікації: Finland im XIX. Jahrhundert (Sammelwerk), Helsingfors, 1899; J. Rein, Fimiland (in Kirchhofs «Unser Wissen von der Erde», III). – Leipzig, 1890; Dr. J. Szinnyei, Finnisch-ungarische Sprachwissenschaft, Leipzig, 1910; C. Bornhak, Russland und Finnland, Leipzig, 1909; G. Jellinek, Über Staatsfragmente, Heidelberg, 1896; Rene Henri, La question finlandaise au point de vue juridique, Paris, 1910; його ж стаття про фінляндську справу у відомому французькому збірнику: «Les aspiration autonomistes en Europe», Paris, 1913; L. Mehelin, Précis droit public du Grand-Duché de Finland, Paris, 1898; La Constitution du Grand-Duché de Finland, Paris, 1900; Російський збірник «Заявленій европейскихъ ученых о финляндскомъ вопросе», Petersburg, 1910; А. Игельстремт, Финляндія (стаття в збірнику «Формы национальняя движенія»); В. Koskowski, Finlandja, Варшава, 1899; W. Studnicki, Finlandja i sprawa finlandaska, Краків, 1910; О. Hoetzsch, 1, XII, с. 4. Докладніший показчик літератури про фінляндську справу наведений в моїй чеській праці про Фінляндію: Finsko a finská otázka, Прага, 1911.

Фіни (фінською *Suomalaiset* – від *Suomi* або *Suomenmaa*, себто *Sumpfland-Finnland*)¹²⁴ належать до т. зв. фіно-угорської групи народів, з-поміж яких національно-культурно, а саме на європейській основі, поза фінами визначилися та розвинулися мадяри та естонці, а решта (вогули, остяки, зиряне, вотяки, череміси, мордва, лапи – загалом близько 2 мільйонів) ще й досі представляє аморфну етнографічну масу, яка тільки під час російської революції де-не-де почала національно кристалізуватися, а здебільшого поволі вмирає¹²⁵.

Фіно-угорські народи, поза мадярами, належать до недержавних, т. зв. «неісторичних народів». Фіни та естонці прокинулися до національного життя головню в XIX столітті.

Особливо фінам, завдяки їх територіальному положенню та правно-політичному відношенню до Росії (протягом минулого століття), вдалося з національно-культурного, а відтак й економічного та політичного боку, досягнути такого незвичайного успіху та поступу, що тепер вони належать, безперечно, до найкультурніших європейських народів, значно випередивши (особливо в справах політичної демократизації та освіти) багато індо-арійських народів зі старою культурою й історією.

Знаний філософ проф. Евкен, великий прихильник та приятель фінів, схарактеризував їх ось як¹²⁶:

«...Фінський нарід приймав дуже живу участь в інтелектуальному русі людськості, в рішенні поставлених часом проблем; він скоро присвоїв собі результати культурного прогресу; в науці, мистецтві, техніці, промислі він бадьоро та успішно проломлювався вперед; ніде не дбають так про народну освіту, як там...».

Теперішню свою батьківщину фіни почали колонізувати в IV ст. Визначаючись сильно расовою відпорністю, фізично заховали вони свій тип на новім ґрунті, подекуди асимілюючи навіть питоме скандинавське населення. Але під зглядом культури вони зовсім підлягли шведському впливові, під яким були і з політичного боку. Коло

---

¹²⁴ Назва *Finnland* походить від старонордиського «*fen*» або «*femen*», що так само означає «болото» (*Sumpf*). Порівн.: J. Rejn I, с. 404.

¹²⁵ Про них буде мова в розділі про «іногородців».

¹²⁶ Див. його статю «Культурное значеніє маленьких націй» в російським журналі «Финляндія», 1909, № 14). Оригінал вийшов в «*Finnländische Rundschau*» (1901), а відтак книжкою у збірці статей (*Leipzig*, 1903).

п'яти віків пережили фіни під шведським пануванням, яке природно лишило могутні сліди в їх духовному житті. Власне, витворило для нього форми, систематично збагачувало його змістом, до певної міри означило загальний його характер.

Швеція була для Фінляндії мостом до Європи, вікном, через яке до Фінляндії діставалися проміння західноєвропейської культури. В XIII ст. за посередництвом Швеції у Фінляндії заведений був католицизм, що було першою сходинкою у культурному розвитку фінського народу. З католицизмом у Фінляндії появилася і середньовічна культура. Почали засновуватися монастирі, а при них школи. Рівночасно почалося й політичне життя Фінляндії, яке під шведським пануванням мало досить значну фактичну автономію (власну соймову репрезентацію, своє військо, право вибору короля). З кінцем XVI ст. визнаний був її титул Великого Князівства.

З національно-культурного погляду, безперечно, величезне значення для Фінляндії мала Реформація – протестантизм, у зв'язку з яким почалося народне самопізнання та індивідуалізація фінського народу, першими проявами чого було ужиття фінської мови для літературних цілей, що повело до постання фінського письменства.

Звичайно засновником його уважають єпископа з Або, ученика Лютера, Михайла Агриколю (1508–1557), який видав у 1544 р. першу друковану фінську книжку, а саме молитовник. В 1548 р. вийшов друком фінський переклад Євангелія.

Відтак, ще кілька книжок, переважно релігійного змісту. Також фінський переклад шведського Крайового кодексу. Врешті, у 1642 р. видана була Біблія у фінському перекладі, що, без сумніву, є однією з найбільших подій в історії фінського письменства.

Протестантизм взагалі сильно вплинув на духовне життя Фінляндії. Йому завдячує вона й початки народної освіти. В половині XVII ст. заходом енергійного освітнього діяча та реформатора Браге (Brahe) організовано по всій Фінляндії добре поставлене шкільництво. В 1640 р. повстає в Або Академія, з якої згодом розвинувся перший фінський університет. В XVII ст. в Фінляндії заведена була регулярна пошта. Багато також присвячено уваги крайовій комунікації. Словом, був це час великої культурної праці та поступу, підготовляючий період до поглиблення національної індивідуалізації фінського народу, яка припала на другу половину XVIII ст. та, головню, першу

половину XIX ст., коли процес національно-культурної кристалізації фінів був уже цілком викінчений, щонайменше в основних, головних рисах.

Цей процес національного усвідомлення фінського народу зв'язаний головню з народно-пропагаторською діяльністю Г. Г. Портана (1739–1804), який фактично був батьком національного відродження фінського народу, одним з головних піонерів світського фінського письменства, наукових дослідів з області фінології та особливо фінської народної поезії. З іменем історика Портана пов'язані початки «фіноманського» руху, що є першим періодом фінського національного відродження, змістом якого була «дешведизація» зовсім винародовленої фінської інтелігенції, зближення її з фінським народом, який з національного боку представляв могутнє джерело народної енергії в потенційному етапі; вона, будучи запліднена думкою національної свідомості, мала стати фундаментом для самовизначення та самоозначення фінського народу.

Цю основну думку фіноманізму сформулював один з його провідників Арвідсон (Arvidson) афоризмом: «Ми перестали бути шведами, росіянами ми бути не хочемо, будемо, отже, фінами»¹²⁷.

Свою національну ідеологію фіномани сформулювали так: «Хочемо добути Фінляндію для європейської культури, щоби зміцнити як матеріальну, так і духовну продукцію країни. Стараємося, отже, перетворити народну мову в літературну, в щоденну мову інтелігенції, а таким чином і урядування».

Один з найвизначніших фінських національних діячів фіноманського періоду Снельман (Snellman) так схарактеризував тогочасне становище своєї батьківщини та задачу молоді фінської інтелігенції щодо неї: «Споконвічна залежність довела нас до того, що у Фінляндії немає патріотизму; поміж інтелігенцією і народом існує безодня. Перша не має потреби піднести народ на свій рівень, а народ не має почуття власної гідності... Правда, ще за шведських часів витворилося у нас щось подібне до інтелектуальної аристократії, яка переховувала старі традиції, але ця аристократія чисто бюрократична, не має зовсім коренів у народі. Ми, фіни, малочисленні, тому нам треба винагородити нашу чисельну слабкість великим поширенням освіти»¹²⁸.

---

¹²⁷ А. В. Игельстром, 1, с. 631.

¹²⁸ Там само, с. 633.

Словом, ідеологічну програму фіноманізму можна сформулювати в трьох виразах: культура, просвіта, демократизм. Насамперед треба було випрацювати власну літературну мову, це головне знаряддя самобутнього духовного розвитку. З цього огляду велике значення має «Фінське літературне товариство» (1831), яке стало головним осередком та джерелом національно-культурної кристалізації фінського народу.

Його основателями були найвизначніші апостоли фінського національного відродження: фінський Гомер Е. Леннрот (E. Lönnrot), видавець «Калевали», М. Кастрен (M. Kastren), визначний фінолог в області мовознавства та етнографії, найбільший фінський національний поет Руненберг (Runenberg), автор народного гімну «Vart Land» (Наша Земля), історики Акіяндер (Akiander) та Коскінен (Koskinen), дослідник фінської мови та знаменитий фінський лірик Алквіст (Ahlqvist, псевдонім Оксанен), врешті один з головних ідеологів фіноманізму, відомий фінський публіцист І. В. Снельман (Snellman).

З початку своєї діяльності Фінське літературне товариство мало, як це зрештою звичайно буває в подібних випадках, універсально-енциклопедичний характер.

Переклади архитворів всесвітньої літератури, оригінальна літературна творчість, наукові дослідження та розвідки в області фінології (язикознавчі, історичні, етнографічні, фольклористичні), видавнича діяльність, організація просвітницької роботи, національно-політична пропаганда – така різноманітна була програма його діяльності. Епохальною подією в його історії, а рівночасно і в історії національного відродження фінського народу взагалі, було видання Е. Леннротом (E. Lönnrot), славного фінського епосу «Калевала» (1835). Фінській «geschichtslose Nation»¹²⁹ «Kalevala» дала свого роду санкцію на культурно-національну самобутність. Жива «руна» була нагородою за відсутні мертві історичні пергаменти. Згодом, поруч зі зростом та поглибленням національної свідомості серед фінів поширювався та диференціювався й зміст роботи Фінського літературного товариства, від якого поволі відокремлювалися самостійні спеціальні організації, як Товариство народної Просвіти, Товариство фінських старинностей і славетне Фінсько-Угорське товариство, яке має найбільшу заслугу для наукового дослідження групи фіно-угорських народів.

¹²⁹ geschichtslose Nation (нім.) – неісторична нація (прим. ред.).

До поширення національної свідомості серед фінів значно причинилося, природно, друковане слово, головню преса¹³⁰. Особливо два часописи, які в 1844 р. почав видавати Снельман: «Maamiehen ystävä» («Приятель хлібороба») фінською мовою та «Saima» шведською, – мали величезний вплив на громадську думку фінського загалу, власне, вперше дали йому основи новочасної соціально-політичної та національної ідеології.

В своїм розвитку фіноманізм мусів природно зустрітися з двома чинниками: шведським та російським.

Перший був головню національно-культурного характеру, другий – державно-політичного. Оскільки фіноманізм мав первісно характер національного (властиво, етнографічного) романтизму, зі сторони шведів, а ще більше пошведщених фінських верхів, рух цей був толерований досить прихильно. Але коли фіноманізм виступив з виразно сформульованою програмою національного самопізнання та самобутності фінського народу, шведофіли або «свекомани» («svesoman») побачили в цьому провокаційний замах на шведський «стан посідання» у Фінляндії, визнали це зі сторони «фіноманів» національною «апостазією» та без малого – культурним геростратизмом. На їх-бо думку «нешведська Фінляндія є країною без європейських симпатій, без європейської культури... Фінська, а не шведська, Фінляндія є таким абсурдом, як неєвропейська Франція або Англія»¹³¹.

Натурально, тепер ця заява має лише значення історичного документу в початках шведсько-фінського спору.

Фіноманізм, переходячи із стадії фінофільства в національний рух, цілком зрозуміло визначався програмним максималізмом в національних справах.

Він майже á limine¹³² викреслював усе шведське з фінського життя. «Один нарід – одна мова» – природно, фінська – було його девізом. Прихильники шведської культурної гегемонії у Фінляндії

¹³⁰ Історично фінська преса датується вже від кінця XVIII ст. Перший часопис фінською мовою вуло засновано у 1776 р. Другий – «Mnemosina» – в 1819. Відтак повстало ще два-три провінційні часописи, які, однак, довго не протримались. Згадати треба ще перший літературний фінський місячник «Mehiläinen» («Бджола»), який заснував збирач «Калевали» Леннрот.

¹³¹ В. Koskowski, 1, с. 143.

¹³² á limine (лат.) – «з порогу», від початку (прим. ред.).

стояли в цій справі на діаметрально протилежній позиції. Вони дивилися на все самотньо фінське як на культурно менше цінне, що не може розвинути до повної висоти та змісту європейської культури. На їх думку, фінська мова, початкова школа, популярно-народна література годилася лише для «домашнього ужитку». Згодом вони переконалися, що для них самих є річчю дуже небезпечною нехтувати вартість та силу розмаху фінської національної культури, яка грозила незабаром шведському «станові посідання» на всій лінії.

Тоді почали вони боротися з фінським культурно-національним рухом аналогічним власним рухом. Заснували «Шведське Літературне Товариство» (1885), як pendant¹³³ вищезгаданому фінському, а відтак і інші просвітно-культурні організації.

Головно в трьох точках концентрувалася фіно-шведська боротьба: в справі мови, школи та соймової репрезентації. В перших двох «свекомани» старалися втримати шведську гегемонію. В останній – не допустити до демократизації виборчого закону, наслідком чого була би повна фінізація крайового сойму. Все це, одначе, було зовсім намарно. Фіно-шведська боротьба велася зовсім культурними способами. Як і більшість національних спорів, вона полагодила компромісним *modus vivendi*¹³⁴. «Свекомани» змушені були зрестися думки шведської культурно-національної гегемонії в Фінляндії, а «фіномани» – залишити свою національну виключність. Молодофіни замість «фіноманського» (старо-фінського) кличу «один нарід – одна мова» висунули компромісний девіз «один дух – дві мови» та взагалі визнали велике значення шведської культури для фінського народу, бачачи в ній природний контакт з Європою. Соціально-політичні події та прямування поволі відсунули фіно-шведський спір на другий план.

Вельми характерними є відносини російського уряду до фінського народного руху. Після прилучення Фінляндії Росія насамперед мала на меті одне: абсолютну дешведизацію Фінляндії, щоби тим певніше відтак прикувати її до себе. Тому первісно «фіноманія» була незвичайно на руку російському уряду.

¹³³ pendant (фр.) – у точній відповідності (прим. ред.).

¹³⁴ modus vivendi (лат.) – угода про умови мирного співіснування (прим. ред.).

Недарма російський генерал-губернатор для Фінляндії граф Берг, пародіюючи Вольтера, любив казати: «Коли би фіноманства не було, його треба було би вигадати»¹³⁵. Він переконав Петербург у нешкідливості фінського національного руху, який, на його думку, царський уряд у власному інтересі, до певних границь та часу, мав не лише толерувати, але навіть підтримувати. В майбутнє та фактичне значення того руху він абсолютно не вірив. В одному зі своїх рапортів (з 1856 р.) про майбутнє фіноманізму він висловився ось як: «Щодо майбутнього, яке пророкує фінському народу д. Снельман, то між нами кажучи, я не дуже вірю цим віщуванням. Думаю, що це плем'я не є вибране до того, щоби грати визначну роль серед культурних народів Європи. Навпаки, для нас він (себто фіноманізм) мусить бути способом для абсолютного визволення Фінляндії з-під переваги шведських впливів. До того, отже, мусимо стреміти. Фінському народові треба дати добре морально-релігійне виховання та господарську освіту; відтак можемо подбати про народну поезію, а взагалі треба вияснити фінам, що наша управа є ліпша та вигідніша, ніж шведська. Щодо інших фінських мрій, котрі переходять цю програму, то вони справляють на мене враження фантастичних нісенітниць...»¹³⁶.

Цікаво звернути увагу, що цілком аналогічну тактику застосовував російський уряд й до естонського національного відродження і руху в Остзейському краю.

Але як в одному, так і у другому випадку царський уряд видав дуже фальшивий діагноз щодо життєвої сили та майбутнього народних рухів обох цих фінських племен. Провідник фіноманізму Снельман дуже скоро побачив макіавеллізм Бергівської політики щодо фінського руху. Він написав з цього приводу: «Нагорі ще толерують фіноманський рух. Ця толеранція є зумовлена політичними комбінаціями. Але політики дуже часто помиляються в своїх розрахунках. Допускають пробудження національної свідомості, бо сподіваються, що їм вдасться відтак ужити її по своїй волі. Історія показує, однак, цілком протилежні приклади»¹³⁷.

---

¹³⁵ Igölstrom, с. 645. Йдеться про знамений вислів Вольтера з його «Послання до автора книги Трьох Самозванців» від 10 листопада 1770 р.: «Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer» (фр.) – «Якби Бога не було, його слід було би вигадати» (прим. ред.).

¹³⁶ Studnicki, 1, с. 162, 163.

¹³⁷ H. Boczkowski, 1, с. 10.

І у фінському випадку історія дала дуже повчальний приклад того, що урядова політика не раз помиляється у своїх розрахунках...

* * *

Нам треба тепер ознайомитись загально з територіальним положенням та статистикою фінської справи, щоби відтак яснішим було з'ясування політичної її сторони.

Географічно Фінляндія займає простір поміж 59°–70°6' північної широти та 20°29'–32°47' східної довготи; обшир її становить, отже, загалом 373 604 км² (а без озер – 325 775 км²), це є трохи більше як Норвегія (325 429 км²) та не дуже менше від Швеції (450 574 км²). Щодо природно-фізичних обставин Фінляндія є органічною складовою частиною Скандинавського півострова. З погляду Росії вона, як слушно зазначив Райн, є «nur ein lockerer Anhangsel»¹³⁸. З кліматичного боку це зіпсований скандинавський півострів (W. Studnicki).

Сувора природа Фінляндії відбилася сильно на вдачі фінського народу, на що звернув увагу та добре пояснив фінський національний поет Топеліус (Topelius)¹³⁹, а дуже влучно схарактеризував найвизначніший сучасний фінський новеліст Юхані Ахо (Juhani Aho) в своїй знаменитій збірці національних алегорій «Katajajanen kausani» («Галузка ялівця»). «Як ялівець, – пише він, – тримаємося ми обома руками й навіть зубами землі своєї країни. Той, хто би хотів нас з неї вирвати, мав би в руці лише стебло, коріння залишилося би там та знов відросло».

Фіни так зріднилися та зжилися з суворою природою своєї батьківщини, так полюбили її, що нема людської сили, яка могла би їх від неї відірвати.

Царський абсолютизм безсильно розбивався о скелю фінської непохитності, о їх незломний національний «пасивний опір». «Високі хвилі панславізму і русифікаційних змагань, – каже Райн, – в мовній і релігійній областях досі безуспішно відбивалися від її границь. Кінець-кінцем Фінляндію можна назвати щасливою. Щоправда, вона не має великих багатств, але не має й такої нужди, яка буває в інших країнах з благословенною природою».

¹³⁸ I. Rein, I, с. 403; «nur ein lockerer Anhangsel» (нім.) – «тільки вільний придаток» (прим. ред.).

¹³⁹ B. Koskowski, I, с. 15, 16.

Фінляндія є країною двонаціональною – фінсько-шведською, але з більшою перевагою туземного фінського елементу.

В 1905 р. у Фінляндії було загалом 2 816 000 населення¹⁴⁰ (пересічна густина 7,5), з чого фінів 2 479 000 (76,78%), шведів 368 000 (12,89%); росіян (виключно чиновничий елемент) 6 000, німців 2 000, японців 1 400 та кількасот жидів¹⁴¹.

Територіально фіни та шведи відокремлені. Останні компактно живуть лише здовж Фінської затоки (Нюляндська губернія), відтак Ботнійської (або Бернборська та Вазаська губернії – Vjörnborg, Vasa) та на Аляндських островах. Поза цією своєю областю шведи живуть головно в фінських містах. За останнє десятиліття фінізація «країни тисячі озер» зробила та робить великі поступи. Загалом фінський елемент усюди сильно зростає, шведський уступає та никне. Цей процес скорше поступає в містах, ніж в селах¹⁴². Ця фінізація Фінляндії є переважно результатом її ународовлення, то є дешведизації фінського народу, а відтак вже й асиміляції шведського елементу.

Щодо релігії фіни – протестанти. Лише у Виборзькій губернії є близько 50 000 православних, відтак – понад 700 католиків. Соціально фінський народ ще й досі головно хліборобський, хоч Фінляндія належить до найнедогідніших країн щодо ріллі (лише 2,3%). Наприкінці XIX ст. вона увійшла в стадію промислово-капіталістичного розвитку. Незважаючи на це, аграрна проблема (особливо незабезпечене становище «торпарів», «torpar» – це є рільничий безземельний пролетаріат) належить до найбільше пекучих справ Фінляндії, якої полагодження є дуже тяжке. Соціальну структуру фінського народу виказують ці числові дати з 1900 р.: в хліборобстві працювало 56,6%; в промислі – 10,6%; в торгівлі – 2%; в експорті – 2,7%; на публічній службі – 2,5%; у вільних професіях – 0,2%; рентерів було 2,7%. Тепер Фінляндія переживає перехідну стадію з хліборобської в промислову країну, про що свідчить ріст міського населення коштом села (протягом XIX ст. міське населення збільшилося у 9 разів, а сільське лише у 3 рази), відтак занепад ремісничої продукції та систематичний зріст великокапіталістичної індустрії.

¹⁴⁰ Фактичний зріст населення в Фінляндії за останні два століття показують слідувачі статистичні дати: в 1750 р. – 421 537; 1800 р. – 832 659; 1850 р. – 1 636 915; 1900 р. – 2 673 200. Процент приросту складає 1–2%.

¹⁴¹ Жидівська справа ще й досі не була законно полагоджена у Фінляндії, де права жидів досить обмежені.

¹⁴² Igölstrom, 1, с. 627.

Наприкінці цього загального огляду Фінляндії та її населення не можна не звернути увагу на два моменти, дуже характерні для національного руху: його боротьбу проти алкоголю, переведену до останніх соціальних консеквенцій в дусі абсолютної народної абстиненції, відтак його незвичайний нахил до раціональної, загально-народної просвітної діяльності, завдяки чому неграмотність є лиш винятковою появою серед фінів, які з цього огляду займають перше місце серед культурних європейських народів¹⁴³.

Переходимо тепер до політичного огляду фінської справи зі спеціальним узглядненням її відносин до Росії.

Справа ця, як відомо, належить до найоригінальніших проблем державного права, та з теоретичного боку й досі не була остаточно полагоджена, хоча про неї існує величезна література на всіх європейських мовах¹⁴⁴.

Ми вже бачили, що під Швецією Фінляндія користувалася досить широкою автономією. Історія її знає навіть спроби політично-державного відокремлення від Швеції (середина XVI ст.). Росія, котра ще за Петра Великого мала апетит на цю країну, природно, з великою увагою відстежувала ці прояви фінського протишведського сепаратизму. В 1742 р., приміром, цариця Єлизавета адресувала фінському населенню маніфест, в яким обіцяла Фінляндії державну самостійність, коли вона добровільно прилучиться до Росії. Однак маніфест цей у Фінляндії не мав успіху. Наприкінці XVIII ст. (1788–1790) фінські офіцери організували конспіративну спілку (відому під назвою «Аняльського Союзу»), з метою перетворення Фінляндії в нейтральну державу під протекторатом Росії. Катерина II не хотіла, однак, вести з ними переговори в цій справі, не уважаючи їх за представників фінського краю. Незважаючи, однак, на це, члени «Аняльського Союзу» втекли до Росії й там пропагували ідею державно-політичної автономії Фінляндії (особливо емігрант Г. Шпренгпорте)¹⁴⁵. У 1808–1809 роках Фінляндія була занята російським військом і прилучена фактично до Росії раніше, ніж скінчилася російсько-шведська війна.

27 березня 1809 р. Александер I видав відомий Боргоський (Borgo) маніфест, в якому означено було правно-політичне становище

¹⁴³ Про це порівн. I–II розділ моєї вище цитованої праці про Фінляндію.

¹⁴⁴ Там само, с. 29, 30.

¹⁴⁵ Igölstrom, 1, с. 628.

Фінляндії. Наводимо з нього найважливіший уривок: «Взявши за волею Провидіння в посідання велике князівство Фінляндію, хочемо отсим потвердити і скріпити нерушимість віри й основних законів країни разом з її привілеями й правами, які має на основі конституції кожний стан вище згаданого великого князівства для себе, як і всі його мешканці взагалі, вищі й нижчі; обіцяємо всі ці привілеї й закони твердо й непорушно тримати в їх повній силі»¹⁴⁶.

Так само й у своїй промові з нагоди відкриття Фінського сойму в Борго (Borgo) Александер I підтвердив усю вище наведені зобов'язання щодо Фінляндії. «Я обіцяв, – казав він, – додержувати вашу конституцію й ваші основні закони». У своїй мові на закритті цього сойму він підкреслив, що Фінляндія є країною, «яка на все є в ранзі націй».

Ми звертаємо увагу на ці подробиці, бо вони характерні для первісного укладу російсько-фінських відносин з погляду державно-політичного; зміст їх влучно окреслив Сперанський відомою фразою: «Фінляндія є державою, а не губернією». Слід ще нагадати, що у всіх початкових актах про Фінляндію вона титулується звичайно державою (Etat).

Щоправда, у пізнішому Фредериксгамському (Fredericksham) трактаті, яким був остаточно полагоджений російсько-шведський конфлікт, справа державної автономії Фінляндії вельми затушована (ст. IV) та лише опосередковано визнана (ст. VI). Противники державно-політичної автономії Фінляндії звичайно покликаються на цей останній трактат, уважаючи його за міродатний для означення правно-політичного становища Фінляндії по відношенню до Росії. Однак це посилення навіть формально є лише релятивно слухне. Не слід-бо забувати, що для вияснення дуалізму поміж Боргоським та Фредериксгамським актами (сам дуалізм є результатом політичного макіавелізму Росії по відношенню до Фінляндії) міродатними можуть та мають бути пізніші акти, що докладніше означають державно-правове становище Фінляндії. Приміром, поширення крайової автономії на т. зв. Стару Фінляндію (тобто Виборзьку губернію), прилучену до Великого Князівства Фінського в 1811 р., особливо ж маніфест з приводу реорганізації фінської Урядової Ради у царський Сенат (р. 1816). В ньому читаємо: «Ми переконані, що конституція та права, пристосовані до звичаїв, культури та духа фінського народу,

¹⁴⁶ Hoetsch, 1, с. 496.

які споконвіку були фундаментом його свободи та громадянського устрою, не могли би бути обмежені та зреформовані без шкоди цих останніх... Проявляючи нашу симпатію, яку ми мали й матимемо для Наших фінських вірнопідданих, сподіваємося, що ми достатньо ствердили на вічні часи дану нами обіцянку святого додержування осібною конституції цієї країни під пануванням нашим та наших нащадків».

Тут хіба ясно висловлена думка державно-політичної відокремленості Фінляндії.

Зрозуміле, отже, що більшість не лише європейських вчених, але й російських (Градовській, Чичерин, Сергеевич, Романович-Словатинській, Енгельман), вважають Фінляндію за щось більше, ніж звичайну російську провінцію, бачать в ній політичну організацію з деякими знаками державного автономізму. Фінляндія є, словом, *sui generis*¹⁴⁷ «Staatsfragment»¹⁴⁸, як влучно окреслив її з цього боку покійний гайдельберзький вчений Єлінек (Jelinek). Або ще ліпше – це «несуверенна держава», як вияснив істоту її державного характеру фінський вчений Германсон (Hermanson). Це значить, що у своєму внутрішньому житті вона є (власне, була перед 1910 р.) самостійною державою, а з погляду міжнародної, зовнішньої політики вона є інтегральною частиною російської держави, через що й є «несуверенною державою».

Взагалі уся ця правно-державна метафізика щодо фінського питання позитивно є цілком безпредметною. В кожному випадку вона ніяк не може усправедливити насильного погвалтування фінської конституції царським урядом. Даремно царизм та російські націоналісти намагаються надати своїй протифінській кампанії якусь легальну форму та умотивування.

Ця політика має лише одну рацію. Фінляндія винувата перед Росією тим, що з рації її стратегічного становища та значення для Росії ця хоче її проковтнути. Це одиноке «raison d'être»¹⁴⁹ останньої протифінської кампанії царизму. Все інше – це лише правно-метафізична декорація для Європи...

Що Росія не почала відразу русифікувати Фінляндії, що навіть, як ми вище бачили, якийсь час кокетувала з фіноманізмом, що під нею Фінляндія розвинулася у справді конституційну державу –

¹⁴⁷ *sui generis* (лат.) – своєрідний (прим. ред.).

¹⁴⁸ Staatsfragment (нім.) – державний фрагмент (прим. ред.).

¹⁴⁹ *raison d'être* (фр.) – розумне пояснення (прим. ред.).

на все це склалося багато найрізноманітніших причин: ізолюване територіальне положення Фінляндії, абсолютна неприступність її для колонізації російським елементом, славетний фінський лоялізм, бажання ізолювати Фінляндію з-під культурної гегемонії Швеції, а головне – незвичайний політичний такт фінів, які знаменито потрафили використати кожну політичну кон'юнктуру на свій ужиток, та безмірне заангажування Росії русифікацією інших окраїн.

Росія ніколи не зрікалася думки про зросійщення Фінляндії, але припускала, що на це все доста буде часу. Зрештою, активний протифінський похід з кінця XIX ст. попереджала проба пасивного її приборкання в другій чверті минулого століття. Царизм ніби хотів Фінляндію політично захлороформувати. Наприкінці царювання Александра I (реакція аракчеївського періоду) та особливо під час Миколи I, усі політичні свободи Фінляндії демонстративно нехтувалися (сойм, наприклад, не скликали аж до царювання Александра II).

Після 1848 р. починаються навіть активні заходи проти фінів; обмежується друк фінських книжок та періодичних публікацій, утруднюється закладання фінських народно-просвітних товариств та організацій, робиться замах на автономію університетського студентства (1852) і т. д.

З іменуванням графа Берга (1855) фінським генерал-губернатором закінчується ера переслідувань фінського руху та починається навіть період свого роду урядового «фінофільства», про що вже була вище мова.

Росія старалася пасивним опором відзвичаїти фінів від конституції та крайового автономізму, але марно.

Наприкінці 1850-х років вона змушена була почати щодо Фінляндії політику уступок та фактичного поглиблення фінської конституції. Вплинуло на це кілька причин. Насамперед очевидний зріст серед фінів незадоволення з того, що російський уряд систематично нехтує політичні обіцянки та вперто не скликає сойму. Відтак, крах урядової Росії під час Кримської війни (1856).

Далі популярність т. зв. скандинавської думки у Фінляндії, яка почала поширюватися у зв'язку з 700-літнім ювілеєм прийняття християнства (1857) та мала причинитися до відновлення впливів Швеції на Фінляндію, не лише з культурного, але й політичного боку. Цей скандинавський рух особливо змогутнів в 1863 р. у зв'язку

з останнім Польським повстанням. Росія, отже, змушена була залишити свій дотеперішній пасивний опір супроти Фінляндії.

Відкриваючи в 1863 р. Фінський сойм, Александер II, не без алюзії до революційних подій в Польщі, сказав оцю фразу: «Вам, представникам Великого Князівства, належить показати достоїнством та поміркованістю ваших дебат, що в руках мудрого народу, який хоче працювати в згоді з монархом, ліберальні інституції, зовсім не будучи небезпечними, стають захистом порядку та добробуту»¹⁵⁰.

Проти своєї волі Росія змушена була крок за кроком робити Фінляндії нові політичні уступки. В 1869 р. був виданий соймовий регулямін¹⁵¹, яким признана була засада його періодичності (від 1882 р. з трьохлітнім речинцем), відтак (1886) признано соймові право законодавчої ініціативи.

В 1878 р., коли Росія була дуже зайнята війною з Туреччиною, Фінляндія дістала власне військо. В цей же час (1863–1887) була поволі урівноправнена фінська мова в урядових установах. Цей процес фінізації урядування почався вже 1863 р., коли допущений був фінський перевід офіціальних указів, які видавалися звичайно шведською мовою. В 1858 р. фінська мова була заведена в церковно-парохіальному листуванні та урядуванні. В 1860 р. уперше урядові інструкції видані були оригінально у фінській мові. В 1863 р. заходом Снельмана фінська мова була визнана загально-урядовою та урівноправнена зі шведською «в усьому, що доторкається чисто фінського населення». Цей указ з 1863 р. мав головно формально-принципове значення; фактичного ж набув він через двадцять літ (1883), коли урівноправнення фінської мови дійсно було переведено у всіх сферах фінського урядування.

Указом з р. 1887 фінська мова допущена була також в зносинах з центральними властями, чим, отже, процес її врівноправнення було закінчений¹⁵².

Рівночасно (від 1851 р.) переведена була систематична фінізація шкільництва, від нижчого аж до університету (ще й досі утраквістичного¹⁵³, але з перевагою фінських катедр) та політехніки.

¹⁵⁰ Igelstrom, там само, с. 634.

¹⁵¹ Тобто, регламент (прим. ред.).

¹⁵² В. Koskowski, I, IX, с. 2.

¹⁵³ Тобто, двомовного – фінсько-шведського (прим. ред.).

Словом, процес національної індивідуалізації фінського народу, який в половині XIX ст. відбувся головню в культурній області, у третій його четверті доповнився правно-політичною легалізацією. Сталося це головню заслугою фіноманів, які багато зробили для своєї країни: витворили мову, літературу, школу, народний рух та партію (старо-фінську), чим і виповнили свою історичну задачу супроти свого народу.

Відтак вони мусили поступитися місцем новим політичним організаціям: молододінам, які спричинилися до європеїзації фінського народного руху та змодифіковання фінсько-шведського національного спору, відтак соціальної демократії, заходом та заслугою якої змодернізовано та здемократизовано було фінське політичне життя й переведено багато соціально-економічних реформ, які навіть на західноєвропейському ґрунті поки що належать до «Zukunftspolitik»¹⁵⁴.

* * *

Тим часом над «країною тисячі озер» помалу громадилися хмари царського абсолютизму, який не зрікся думки про повне поневолення щасливої та вільної своєї «окраїни». У 1889 році вийшла відома тенденційна праця Ордина (Ordin) «Покорення Фінляндії», в якій автор мотивував та боронив думку, що «Росія має право панувати у Фінляндії, як у добутій країні»; ця брошура стала сигналом до протифінського походу царського уряду. Негайно почалися урядові заходи для повільного обмеження фінської автономії, а саме щодо пошти, монети та знесення митної границі. Перший цей замах викликав такий протест зі сторони Фінляндії, що наразі царизм уважав за необхідне на якийсь час залишити цю кампанію.

Другий замах був зроблений в 1899 р. під час сумнозваної ери Бобрикова (1898–1904), безоглядного русифікатора Фінляндії, якого вбив, як відомо, фінський патріот молодий Шуман. Фіни вимовно назвали цей період часами «народного лихоліття» та «беззаконня».

Указом з лютого 1899 р. фактично скасувалася автономія Фінляндії.

---

¹⁵⁴ Zukunftspolitik (нім.) – майбутня політика (прим. ред.).

Цей нахабний замах царизму викликав загальне обурення по всій Фінляндії. Протягом десяти днів адреса цареві була підписана понад 500 000 особами.

Протестувала проти цього насильства й Європа – адресою вчених, артистів, політиків та громадських діячів (1 050 підписів).

Все це було, однак, дармо. Цар не прийняв обох делегацій з адресами, уважаючи цей крок зі сторони Фінляндії та Європи за нетактовний.

Юхані Ахо у згаданій своїй вище збірці – двадцять алегорій, чудових зразків фінської поетичної прози – знаменито відтворив душевний настрій своєї батьківщини та влучно схарактеризував цей нерівний поєдинок царської Росії з Фінляндією в одній з цих алегорій, символічно затитулованій «Бик та комашня».

Російський уряд, однак, тривав у своїх протифінських заходах. Фінське власне військо було скасоване. Фінляндії накинута насильно військову реформу на зразок загальноімперської військової служби.

Фіни реагували на ці насильства царського уряду своєю знаменитою «пасивною резистенцією», себто законним бойкотом усіх протизаконних заходів з боку Росії. Маючи по своїй стороні право та справедливість, вони вірили в свою перемогу у цій боротьбі за політичну автономію своєї батьківщини й за власне народне існування взагалі.

Відомий фінський вчений Е. Вестермарк так сформулював ідеологічну основу становища фінів у цьому спорі: «Одинока зброя, в яку віримо, це культура розуму та характеру, яку нам дала скандинавська цивілізація. Наші російські противники мають поняття про силу цієї зброї... І коли би проти нас ужити навіть найбільшого фізичного насильства – віримо, що воно не переможе відпору нашої моральної сили».

Під час цієї боротьби впав престиж старофінської партії або «суматер'янців» (названих так за назвою свого органу «*Unsi Suometar*» – «Нова донька Фінляндії»), які своїм страшенним угодо-ним опортунізмом до Росії та негативним ставленням до «пасивного опору» значно втратили політичний вплив серед фінського громадянства.

На чолі цієї пасивної боротьби став «блок конституціоналістів» – молодифінів та свекоманів.

Однак на довгий час і «пасивний опір», очевидно, втратив своє первісне напруження та силу. А царизм невтомно та наперебій ішов далі у своєму нищенні фінського автономізму. В 1903 р. завішено фінську конституцію взагалі. Треба було тепер перейти від пасивної боротьби до активного поборювання російських замахів на Фінляндію. Повстає фінська група «активістів», яка рішила силою та навіть терором реагувати на протифінську політику царського уряду.

Першою її жертвою був Бобриков (1904). Відтак вони зробили ще кілька терористичних замахів. Але й «пасивна резистенція» проявила себе в цьому критичному часі могутнім чином: страйком сойму (1904–1905).

Російська революція зупинила цю боротьбу. Загальнонаціональний страйк у Фінляндії (в листопаді 1905) дав їй привернення усіх прав та свобод, повну реставрацію крайової автономії та конституції. Дав їй демократичну реформу соймового виборчого закону на основі чотири-прикметникової формули та з визнанням засади пропорціонального представництва й навіть активного виборчого права для жіноцтва. Таким чином, Фінляндія стала нараз найпоступовішою та найдемократичнішою з політичного боку країною сучасної Європи. Її політичну фізіономію вимовно виказали вже перші (1907) соймові вибори на основі нового виборчого закону. З 200 послів 80 було соціал-демократів, 59 старофінів, 26 молододфінів, 24 свекоманів, 2 християнсько-робітничого союзу. Пізніше вибори дали ще більший зріст соціальної демократії (в 1911 р. – 87), занепад старофінів (42) та зріст аграрної групи (16), а подекуди й молододфінів (28) та свекоманів (26). Також жіноцтва – 17 депутаток.

Тим часом незабаром на Фінляндію мала спасти страшenna лавина загальноросійської післяреволюційної реакції і пам'ятного століпінського націоналізму, що опирався на протиінороднім завзяттю «истинно-русских людей». Почалася нова протифінська кампанія в 1908 р. з приводу все ще неполагодженої військової справи, та ще більше з приводу вияснення компетенції сойму щодо т. зв. загальнодержавних справ, які саме мали бути виключені з неї. Російський уряд, природно, так докладно вияснив ці «загальнодержавні» справи (у відомих 19 пунктах¹⁵⁵, доданих до 2 параграфу російських

---

¹⁵⁵ Наведені у О. Hoetsch'a, 1, с. 511, де взагалі докладно зібрана протифінляндська політика російського уряду в післяреволюційний час. Позаяк це події сливе наших днів, про які багаго писалося в європейській пресі, ми уважали зайвим подрібно їх з'ясування.

основних державних законів з 1906 р., якими без згоди фінів формально була обмежена суть фінської автономії), що з виключенням їх з компетенції сойму фінська автономія та конституція фактично була знівечена.

Ясно, що Фінляндія рішучо протестувала проти цих нових замахів, але надармо. Фінський сойм, який раз у раз відкидав протизаконні царські пропозиції, який не хотів підписати засуду політичної смерті своїй батьківщині, рік у рік розганяли. Царизм цим разом безоглядно перевів свою протифінську кампанію до кінця. Не помогли протести ані Фінляндії, ані Європи. Ганебним червневим актом Думи (з 1910 р.) фактично скасовано фінську крайову конституцію та автономію.

Відомий вигук Пуришкевича після думського голосування фінського законопроекту: «Finis Finlandiae!», – вимовно з'ясував бажання та прямування щодо Фінляндії російського урядового й «истинно руского» націоналізму.

Отже, те, що не вдалося самодержавній Росії в 1899 р., стало фактом в конституційній Росії 1910 р.

Дальша, фактична ліквідація фінського автономізму була вже консеквентним наслідком сього думського кроку. Швидкість, з якою переводилася адміністративна русифікація Фінляндії в останніх роках, здавалося, була нагородою царизму за дуже довгу примусову повздержливість щодо цієї «крамольної окраїни».

* * *

Новочасна доля Фінляндії не може здивувати нікого, хто пізнав політичну природу царизму. Раніше чи пізніше мусило це статися. Це значить, що можна так або інакше дивитися та вияснювати хронологічний бік ліквідації автономії Фінляндії, але самий факт її ліквідації у царській Росії треба було припустити *a priori*¹⁵⁶.

Природно, русифікація Фінляндії може бути лише формальною. Чі всієї бо «окраїни» царської держави Фінляндія найліпше є імунізована та захищена перед зросійщенням, як своїм територіальним положенням, так ще більше – абсолютною своєрідністю своєї національної культури та головно ізольованістю своєї мови.

¹⁵⁶ *a priori* (лат.) – до досвіду (прим. ред.).

В цьому саме й спочиває вигода її, отже, й легкість полагодження фінської справи з політично-державного боку.

Фінляндія як з культурно-національного, так і територіального огляду уявляє організм цілком від Росії незалежний. Політично – це діаметральні бігуни. І економічно може Фінляндія обійтися без Росії. Словом, цей «привісок» до Росії може цілком добре існувати без «опіки» царизму. Маючи за собою чудову школу політичного розвитку та досвіду, вона є цілком зрілою до самостійного державного існування.

Цій «несуверенній державі» бракує лише формального визнання державної суверенності. Конкретне, отже, полагодження фінської справи уявляється нам найліпше у формі нейтралізації її як самостійної держави. Беручи до уваги політичне її самоозначення після 1906 р., можна припустити, що виразом її державності була би демократична республіка.

В кожному разі було би злочином проти культури та всевітнього поступу лишити Фінляндію після війни на поталу російському царизмові...

III. Польське питання¹⁵⁷

Другою щодо свого політичного значення національною справою царської держави є польське питання. Від фінського воно подекуди відрізняється своїм виразним міжнародним характером, від інших – не менше виразним історичним забарвленням. Європейська дипломатія, для якої польська справа (протягом XIX ст.) не раз була джерелом великих клопотів, старалася звести нанівець її міжна-

---

¹⁵⁷ З великої літератури про Польщу, поляків та польську справу ми наводимо тут лише публікації загально-інформаційні та з останніх часів. Більшість оцих джерел природно вийшла польською мовою: Збірник: Polska (Obrazy i Opisy) I–V, Lwów, 1909 (Вичерпний огляд Польщі та польського народу в його минулому та сучасному розвитку); J. Grabiec. Współczesna Polska w cyfrach i faktach, Kraków, 1911; Л. Василевській. Современная Польша и ея политическія стремления, Петерб., 1916; Мазовецкій. Политическія партіи в Польщі, 1916; Е. Пильць, В. Спасовичъ. Очередные вопросы въ царстве польскомъ, Петербургъ, 1902; Е. Piltz: Polityka rosyjska w Polsce. Warszawa, 1909; S. Cleinow. Die Zukunft Polens, I–II. Leipzig, 1908, 1913; Feldman. Dzieje polskiej

родне значення. Для неї бо, кажучи словами Наполеона III, «les affaires de Pologne sont très desagreesables»¹⁵⁸, а саме тому, що вона зовсім не знала, «comment ce la finita»¹⁵⁹.

Офіційна Європа найрадше відложила би польську справу ad acta¹⁶⁰. А це було абсолютно неможливе з справою народу, «який не хоче ніяк вмирати». Коли для європейської дипломатії державність Польщі була лише історичним поняттям, спогадом з недавньої минувшини, для поляків було це живим джерелом сучасних політичних прямивань, найвищою національною метою недалекого майбутнього. Як каже один з головніших ідеологів та пропагаторів засади державної польської самостійності (niepodległości) W. Feldmann¹⁶¹, «в моральній самосвідомості народу поділ Польщі ніколи не знайшов санкції». Для поляків свого роду національно-політичним тестаментом лишилися слова Тадея Костюшки: «У презирстві до смерті є одна надія на поліпшення нашої долі та майбутніх поколінь».

---

myśli politycznej – I., Kraków, 1913; Його ж. Zur Losung der polnischen Frage, Berlin, 1914; Його ж. Deutschland, Polen und die russische Gefahr, Berlin, 1915 (в останніх двох працях автор боронить справу самостійної польської держави як «Pufferstaat'у» поміж Німеччиною й Росією, як найпевнішого захисту Європи від небезпечного російського «Drang nach Westen»); E. Starczewski. L'Europe et la Pologne, Paris, 1913; Les aspirations autonomistes en Europe (стаття Н. Aimard'a про польську справу), Paris, 1913; O. Hoetzsch. Das Zarentum Polen (in Russland. – Kap. XII); T. G. Masaryk. Die Polenfrage (in «Russland und Europa»); A. Niemojewski. Das Konigreich Polen (під час війни інформаційним органом самостійницького напрямку польського загалу є віденський часопис «Polen»).

Як зазначено було в Передмові, протягом війни повстала чимала політично публіцистична література про польське питання вельми часового значення. Цікавий її огляд зроблено в статі «Zur Literatur tiber Polen» v. A. H. Gumplowicz (in «Die Neue Zeit», 1915, № 8). В цьому додатковому показчику наводимо лише найголовніші речі: Dr. M. v. Straszewski. Die polnische Frage, Wien, 1915; W. Feldman. Die Zukunft Polens und der deutsch-polnische Ausgleich, Berlin, 1915; H. Delbrück. Bismarcks Erbe, Berlin, 1915; P. Rohr bach. Bismarck und wir, Berlin, 1915; L. Kulczycki. Państwo centralne, Rosya a Polska (Die Zentralmächte, Russland und Polen, polnisch), Krakau, 1916; I. Mazur. Niemcy i sprawa polska, Lausanne, 1916; Leon Wasilewski. Rosya wobec Polaków w dobie «konstytucyjnej», Краків, 1916; Witold Jodko. Polska a państwa neutralne, Краків, 1916. Про польські аспірації див. докладний реферат М. Лозинського «Війна і польська політична думка», Львів, 1916 (видання «Політичної Бібліотеки»).

¹⁵⁸ «Les affaires de Pologne sont très desagreesables» (фр.) – «Польські справи є дужко неприємні» (прим. ред.).

¹⁵⁹ «comment ce la finita» (фр.) – «як це скінчитьсяся» (прим. ред.).

¹⁶⁰ ad acta (лат.) – у документ (прим. ред.).

¹⁶¹ W. Feldman. Dzieje polskiej myśli politycznej, с. 1.

Перший крок до скинення неволі є рішення бути вільними; перший крок до перемоги є пізнання власної сили».

Тому новочасна історія («*działe porozbiorowe*») Польщі вивчена боротьбою за національно-державне відродження, яка у 1831 р. та 1863 р. досягла свого трагічного апогею.

Що саме на російському ґрунті відбулися дві найбільші останні проби здійснення польських самостійницьких ідеалів, є цілком зрозуміле. Під Росією бо є більшість польського народу. Росії належить більшість не лише історичної, але й етнографічної Польщі.

Росія та Польща – це старі антагоністи. Поміж ними лежить прирва історичних традицій та прямивань, релігійного діаметралізму та протилежність національної культури й психології.

Вищенаведене треба пояснити трохи статистичними даними. Польщу та польський нарід розділено, як відомо, поміж трьома державами: Росією, Австро-Угорщиною і Німеччиною. Загалом є поляків нині коло 24 млн. (на початку 1913 р.)¹⁶², з чого на етнографічну Польщу припадає коло 16 млн. (15 700 000), а саме на російську частину (Царство Польське) – 9 млн., на австрійську (головно Зах. Галичина) – 2 900 000, на пруську – 100 000. Решта 8 млн. припадає на польські острови та еміграцію. А саме: на еміграції у Німеччині – 400 000; в Австрії – 100 000, а крім сього біля 2 млн. у Східній Галичині та 200 000 на Угорщині, понад 2 млн. у т. зв. «*ziemiach zabranych*», себто на Литві, Білоруси та Україні, 0,5 млн. на еміграції у Росії, 100 000 на еміграції в Європі поза Австро-Угорщиною та Германією, врешті 3 млн. в Америці¹⁶³.

Географічно-етнографічна Польща займає простір поміж 34° та 41° східної довжини та 49° і 53° північної широти, який становить 249 000 км², це є в 3 рази менший від колишньої «Річи Посполитої» (*Rzeczpospolita*), якої територіальна великість була 730 752 км²¹⁶⁴.

Щоправда, значні сліди історичної Польщі лишилися всюди на пограниччі сучасної Польщі у формі великих польських островів. Цей стосунок поміж колишньою і теперішньою Польщею добре з'ясував відомий польський маляр та публіцист С. Віткевіч (*S. Witkiewicz*), кажучи: «Польща повертає до своїх етнографічних границь, як море,

---

¹⁶² L. Wasilewski. *Słowianie* (Kraków, 1913), с. 15.

¹⁶³ До цифр про число поляків у східній Галичині й Україні треба ставитися дуже обережно, бо вони занадто перебільшені.

¹⁶⁴ L. Grabiec, 1, с. 17, 114.

яке завертає після великого розливу до своїх первісних берегів; й як море лишає на міліні сліди свого поступу, так і Польща у сусідніх країнах лишала нестерті сліди своєї культури та думки»¹⁶⁵.

Етнографічна Польща з територіального боку займає дев'яте місце серед європейських держав (без Англії та Росії), а щодо численності населення – п'яте. Абсолютно ж польський нарід щодо численності є на восьмому місці серед європейських народів¹⁶⁶.

Соціальну структуру сучасної Польщі рельєфно представив цитований вже тут польський публіцист Грабец такою порівняльною таблицею:

I. Класи маєтні:

1. Більші аграрні власники та буржуазія	50 000 родин	
2. Менша та дрібна власність:		
а) мужики та господарі	2 430 000	*
б) ремісники та торговці	400 000	*
в) фахова інтелігенція	100 000	*
Разом	2 980 000 родин	

З національного боку не всі вищенаведені соціальні категорії однаково польські. Найбільше – польські низи, себто пролетаріат (90% польськості). Відтак середні класи (70%). Найменше – верхи, себто головню буржуазія, яка здебільшого не польська.

Статистика виказує дальше, що для сучасної Польщі дві соціальні справи, а саме аграрна та робітничка, набули першорядного національного значення. «Полагодження отсих двох справ, – каже Грабец, – є питанням життя та смерті народу. Одначе для їх правильного рішення необхідною умовою є повна політична самостійність народу, бо лише вона уможлиблює нормальний розвиток внутрішніх культурних відносин та самостійне кермування народною господаркою самим народом»¹⁶⁷.

Щоби доповнити оці статистичні дані щодо польського народу, треба ще додати, що поляки переважно католики. Католицизм здебільше ще й досі вважається за одну з головних національних прикмет польського народу. Інші релігії дуже незначно представлені серед польського загалу. Протестантів (головню пруські мазури,

¹⁶⁵ Там само, с. 31.

¹⁶⁶ Там само, с. 114, 115.

¹⁶⁷ Там само, с. 190.

відтак в Познанськiм та Сiлезiї) є бiля 0,5 млн. Бiля 1 млн. є асимiльованих жидiв (головно в Галичинi). Кiлькадесят тисяч є унiатiв. Небагато православних (в Росiї) та магометан (литовськi спольщенi татари)¹⁶⁸. Сектантство дуже мало поширене серед полякiв. Лише в передодню росiйськiй революцiї (1903) в Конгресiвцi повстала секта «марiявiтiв»¹⁶⁹ досить близька захiдноєвропейськiй старокатолицизмовi, яка здобула понад 150 000 визнавцiв та була свого роду пробою (щоправда, невдалою) витворення польськiй національної церкви.

Нас спецiально iнтересує тут лиш росiйська Польща, себто головно Царство Польське або т. зв. «Конгресiвка», де, зрештою, лежить центр тяжкостi польськiй питання взагалi. Як вiдомо та як це видно iз назви «Конгресiвка» – Царство Польське було дiлом Вiденськiй конгресу з 1815 р. Територiально воно займає простiр 127.319 км², себто є трохи менше вiд Румунiї та понад чотири рази бiльше, як Бельгiя.

В 1907 р. воно мало 11 505 112 населення, переважна бiльшiсть (73,5%) якого були поляки. Iншi національнi елементи компактно розселенi лише на пiвнiчно-схiднiй та схiднiй периферiї Царства Польськiй. Це є литовцi (2,7%, Сувальська губернiя) та украiнцi (3,52% в теперiшнiй Холмськiй губернiї). Вiдтак численним елементом в Конгресiвцi є нiмцi (5,1%), але найчисленнiшим – жиди (14,39%)¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Wasilewski L., 1, с. 15.

¹⁶⁹ O. Hoetsch, 1, с. 482.

¹⁷⁰ Царство Польське, як вiдомо, належить до т. зв. жидiвськiй «черти осiлостi». Жиди мають право бути там лише по мiстах, де й творять майже усюди бiльшiсть населення. Iз 114 мiст Царства Польськiй у 66 жидiв було понад 50%. Iз 355 мiстечок вони мають абсолютну бiльшiсть у 145. В самiй Варшавi жидiвське населення творить 39,7%, в Лодзi – 23%. Щодо численности жидiвськiй населення у поодинокiх губернiях, максимум припадає на Варшавську (16,42%), мiнiмум – на Калiську (8,59%). Жиди у Царствi Польськiй так само, як i в Росiї, уважаються за самостiйний нарид, а не релiгiйну групу. Вони в Конгресiвцi майже зовсiм не асимiлюються. Пiсля перепису населення з р. 1897 95% записалось до жидiвськiй національної рубрики, а лише 3% – до польськiй. Здебiльше це були варшавськi жиди. З польськiй боку національнiй характер жидiвськiй справи майже цiлком нехтується. Польськiй жидiвська справа загострилась особливо останнiми роками в зв'язку з впливом до Конгресiвки т. зв. «литвакiв» (тобто жидiв з Росiї, головно з Литви), якi здебiльше були репрезентантами росiйськiй культури та ворожо ставились до польськiй. I у польськiй загалу прокинувся сильнiй антисемiтизм, nota bene: не лише серед націоналiстiв, але навiть помiж поступовцями (т. зв. поступовий антисемiтизм). Почалося «вiджи

З економічного боку Конгресівка є країною хліборобською та селянською. Вона має 70% селянського населення та лише 22% міського. Село в Царстві Польським майже виключно польське. Населення Конгресівки в порівнянні з Європою є вельми убоге. В цілій країні (з понад 11 млн. населення) лише 61 тисяча мали річного доходу понад 1000 рублів (2500 К). Майже 40% населення – в пролетарським стані, а серед типового пролетаріату є 35% працюючого жіноцтва. В Конгресівці існує вже досить сильний капіталістичний промисел, який в 1907 р. представлений був більше як 10 000 фабрик та давав заробіток 275 000 робітникам.

В світлі статистики загальний образ індустрії Царства Польського в 1910 р. представляється так¹⁷¹ (див. таблицю на с. 208).

Польська торгівля в Конгресівці є поки що в зародковім стані. Цілком національним натомість є рільництво, але й тут після обчислень Слейнова з 5 млн. селянського населення лише 757 000 може утриматися працюю на ріллі, 700 000 змушені шукати заробітку поза батьківщиною, а решта існувати всілякою іншою роботою. Безрільний пролетаріат Царства Польського у 1897 р. досяг абсолютної численності 1 250 000 (13,2%). Бачимо, отже, що у Царстві Польським обидві вищезгадані справи – аграрна та робітничка – належать до найбільше пекучих.

Так само й щодо загальної освіти Конгресівка є в дуже оплаканім стані завдяки безоглядній русифікаторській політиці царського уряду, метою якого було абсолютне вигублення польської культури та національної своєрідності. 70% безграмотних серед рекрутів з Царства Польського найліпше характеризує просвітний його стан.

довлення» польської культури, економічний бойкот жидів, словом – систематична боротьба проти того, щоб з Конгресівки стала «ЖидоПольща». Цей польський антисемітизм використовували російські націоналісти для своєї протипольської боротьби. Антисемітизмом, хоч би й «поступовим», жидівське питання, натурально, не можна полагодити. Так само й асиміляція поки що є вельми проблематичним способом полагодження його в Конгресівці. Треба, отже, визнати жидівське питання національним та шукати справедливого *modus vivendi* для нього (Grabiec, 1, с. 35, 36; I. Wasilewski. *Kwestya żydowska na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*. Lwów, 1914; його ж аналогічна німецька праця).

¹⁷¹ W. Feldman: Deutschland, Polen, 82.

Zahl der Arbeiter	Gesamtwert der Produktion (in Rubeln)	Zahl der Anstalten	
150305	341.266.000	1166	Textil-Industrie
42458	154.721.115	3032	Industrie der Nahrungsmittel
62027	110.301.000	1510	Metall-Verarbeitung
45695	601.394.419	479	Bergbau-und Hütten-Industrie
25438	47.919.600	1918	Beckleidungs-Gewerbe
28075	30.433.000	520	Industrie der Steie und Erden
8153	29.831.000	264	Chemische Industrie
7074	29.831.000	284	Tierprodukte-Industrie
15402	25.695.784	672	Papier- u. polygraph. Industrie
17259	23.215.000	879	Yolz-Industrie
3074	7.286.000	229	Gemischte Industrie

Загальний сучасний стан Царства Польського цілком залежить від його політичної долі під царським пануванням. Треба, отже, познайомитися з політичним боком польської справи в Конгресівці¹⁷².

¹⁷² Порівн. розділ «Królestwo Polskie» в цитованій праці J. Grabca. Варто тут звернути увагу на те, як страшенно руйнуючим способом відбилася сучасна світова війна на долі Царства Польського, яке здебільшого стало тереном воєнної акції. Поза Бельгією хіба жодна інша країна не відчула так на собі руйнуючої сили війни,

Є саме сто років, як засновано було конституційне Царство Польське «назавжди злучене з Російською імперією». Ця злука з Росією мала характер доста вільної реальної унії. Конгресівка мала власну адміністрацію, власне законодавство, власний суд та військо. Урядовою мовою була виключно польська. Населенню були загарантовані усі громадянські права та свободи. Словом, Конгресове Царство Польське мало одну з найліберальніших конституцій для свого часу. Була це, одначе, політична організація, а рiогiри засуджена на смерть. А саме – своїм прикуванням до Росії. Державна злука російського самодержавного царизму з конституційною Конгресівкою була свого роду політичним *contradictio in adjecto*¹⁷³. Один з найліпших сучасних знавців правно-політичного устрою Словянщини, чеський учений Кадлец слушно зауважив з сього приводу:

«В дійсності не можна було погодити, щоби необмежений цар великої російської імперії був рівночасно обмеженим конституційним королем значне меншої польської держави. Польсько-російська унія була отже певною аномалією»¹⁷⁴.

Раніше чи пізніше ця аномалія мусила загинути. «Отся фальшива будова, – записав під адресою Конгресівки в своїм щоденнику Микола І, – мусить упасти». Вона таки впала. Поляки розірвали

як саме Конгресівка. Цікаві статистичні дати про це публікував варшавський Центральний громадянський комітет (порівняй статті: «Krolestwo Polskie wobec wojny» в краківському часописі «Nowa Reforma», № 188, 196 та 202).

Понад 75% території Царства Польського (84 000 квадр. верст з 111 554) стало безпосередньо тереном війни. 73% населення Конгресівки (9 млн. з 12½ млн.) було тим способом зайняте війною. З понад 27 000 сіл цього району 5 560 (понад 20%) було зруйновано, а з них 1 000 (4%) цілком знищено вогнем. З 10 000 фільварків – 800 (8%) зовсім знищені, 5 000 (понад 50%) вельми зруйновані. З міст та містечок цього району 93 були досить сильно ушкоджені воєнними операціями. Природно, матеріальні втрати у всіх галузях господарського життя цієї частини Конгресівки величезні. Загалом до 1 січня 1915 р. (взагалі усі вище наведені обрахунки обіймають лише період війни від початку її до 1 січня 1915 р.) становили вони разом 1 мільярд рублів, з чого майже 1/2 мільярда припадає на рільництво, понад 200 мільйонів рублів – на промисел, біля 50 мільйонів руб. – на торгівлю, понад 40 млн. р. – на міську власність. Зрозуміло, що війна дуже ушкодила крайову комунікацію: 78 313 верст (35%) шосейних доріг цілком знищено. Так само 1445 верст залізниць. Загалом страти в комунікації становили майже 77 млн. рубл.

¹⁷³ *contradictio in adjecto* (лат.) – суперечність у визначенні (прим. ред.).

¹⁷⁴ Dr. K. Kadlec: стаття «Poláci» у відомому чеському неослов'янському збірнику «Slovanstvo» (Praha, 1912, с. 195).

польсько-російську унію історичною заявою Варшавського сойму з 25 січня 1831 р.: «Nie masz Mikołaja na tronie polskim» («Нема Миколи на польському троні»). Царський уряд скасував її після Листопадової польської революції¹⁷⁵ виданням т. зв. «Органічного Статуту» (1832), який лишив Конгресівці лише натяк на конституційну крайову автономію, *nota bene*¹⁷⁶ на папері, бо фактично в життя цей статут не був переведений. Взагалі він був виданий лише з огляду на Європу. Природно, що в поєдинку Миколи – самодержавного російського царя з Миколою – конституційним польським королем побідив перший. Сумним пам'ятником цієї побіди є відома варшавська цитадель. Під час свого приїзду до Варшави в 1835 р. Микола I сказав з приводу неї полякам оці слова: «Коли будете вперті, не зречетеся своїх мрій про національну самостійність та самостійну Польщу – накличете на себе велике нещастя. Я наказав вибудувати отсю фортецю, а упереджую вас, що при найменшій бунті дам розстріляти місто. Знищу Варшаву – але не будуватиму її».

Після ліквідації жорстоко-кривавої Листопадової революції почався перший період систематичної русифікації Царства Польського з метою органічного його злучення з Росією.

В 1831 р. був закритий Варшавський університет, «Товариство приятелів Наук», а відтак (1839) зроблено замах на польське шкільництво взагалі заведенням варшавського шкільного округу. В 1837 р. знесено адміністративний розділ Царства Польського на воєводства та замінено загальноросійським – на губернії (10). В 1841 р. скасовано державну раду для Конгресівки. Рівночасно заведено в Царстві Польським російські гроші.

В 1850 р. знесено митну границю поміж Росією та Конгресівкою. В 1851 р. заведено російську пошту. Само собою розуміється, що в зв'язку з сими реформами російська мова стала урядовою в Конгресівці.

Словом, це була політика після відомої заяви Миколи I: «Один закон, одна мова, одна віра», – метою якої було доказати, що «Польща є відтак частиною російської держави, а також і російського народу».

---

¹⁷⁵ Йдеться про Листопадове польське повстання 1830–1831 років (*прим. ред.*).

¹⁷⁶ *nota bene* (*лат.*) – дослівно «примітка» (*прим. ред.*).

Александр II первісно не мав думки кинути цю протипольську політику свого батька, як про це добре свідчить славетне його «point de reveries, messieurs» («жодних мрій, панове»), сказане у 1856 р. під час побуту його в Варшаві. «Приношу Вам забуття минувшини, – казав він при цій нагоді, – лишитесь, одначе, злученими з Росією та зречетесь усіх мрій про самостійність. Усе, що мій батько зробив, добре зробив: моє панування буде продовженням його».

Не можна було ліпше підготовлювати ґрунту до нового повстання, як такою політикою систематичного вигублювання польськості в польським народі. Коли в 1861 р. під впливом маркграфа Вельпопольського царський уряд пішов на поступки та були проведені деякі реформи в дусі вище згаданого «Органічного статуту», було вже запізно, неможливо зупинити хвилю накипілого народнього гніву. «Місяці реформ, – як слушно зауважив провідник “ugody” Piltz, – не могли направити того, що зробили роки репресій»¹⁷⁷.

Таким чином дійшло до вибуху другої польської революції проти царизму, до відомого Січневого повстання 1863 р., задавленого й затопленого в крові ще жорстокіше та безоглядніше, ніж перше з 1830–1831 роках. Конгресівка стратила в повстанню біля 100 000 найліпших своїх людей, а крім сього була матеріально страшно зруйнована конфіскастами та контрибуціями¹⁷⁸.

Настає другий період страшеної протипольської політики, яку «угодовець» Пільц загально схарактеризував так: «Почався в цілій своїй повні систем безоглядного, невпинного гнету в області національній, язиковій, суспільній та господарській. Вирішено трактувати поляків як ворогів, що не заслуговують на жодні згляди; вирішено знищити польську культуру, просвіту, добробут, зрівняти все з поверхнею землі, щоби й сліду не лишилося там “ubi Troja fuit”¹⁷⁹»¹⁸⁰.

В часах, отже, коли Росія переживала свою епоху «великих реформ», Польща пройшла шляхом найгірших уніфікаційних заходів.

¹⁷⁷ E. Piltz, 1, с. 18.

¹⁷⁸ В Царстві Польським конфісковано було 1660 панських маєтків, на Литві – 1794. (Взагалі Литва дуже багато втратила від післяреволюційних репресій. Тут безкарно гуляв славний Муравйов-Вішатель. Навіть Україна за один лише тиждень повстання заплатила 5 млн. карб. контрибуції – 1. Grabiec. Dzieje Narodu Polskiego (Kraków, 1909), с. 332.

¹⁷⁹ ubi Troja fuit (лат.) – де колись стояла Троя (прим. ред.)

¹⁸⁰ E. Piltz, 1, с. 44.

Було геть скасоване те, що ще лишилося після русифікаторської практики другої чверті XIX ст., та що привернено і набуто після 1861 р. В 1864 р. почав функціонувати «улаштувующий комітет», який поволі ліквідував рештки крайової автономії у Царстві Польськiм.

В 1866 р. заведено новий поділ Конгресівки (на 10 губерній та 84 повіти). В 1867 р. скасовано польську комісію освіти, й шкільництво в Польщі адміністративно зросійщено. В 1869 р. Варшавську «Szkółę Główną» (університет) перетворено в російський університет. В р. 1868, 1869, 1877 поступово скасовано польські комісії внутрішніх справ, фінансів та судівництва. В 1874 р. заведено генерал-губернаторство замість намісництва. В 1875 р. скасовано церковну унію, яку замінено православ'ям. Ця остання «реформа», як відомо, була переведена дуже безоглядно та жорстоко, не раз кривавим шляхом. До 1876 р. цей процес ліквідації був майже цілком викінчений. Царство Польське перестало існувати. Щезла навіть його назва, в офіційній російській мові «Конгресівка» титулується «Привислянскимъ Краемъ». Навіть прикметник «польський» був проскрібований і в урядовій мові замінений анаціональним терміном «местный».

Русифікацію Польщі царській уряд вирішив заснувати на школі. Школа мала бути головним знарядом денаціоналізації поляків. Її завданням було, як мріяв один з найгірших русифікаторів Польщі Апухтін, досягнути того, «щоби мати-полька співала над колискою свого дитятка російську пісню».

Можна собі легко уявити, якою була отся урядова російська школа у Польщі, яку цитований вже польській публіцист та громадянський діяч Пільць слушно назвав «ганьбою свого століття». В своєму меморіалі (з 1890 р.) варшавський генерал-губернатор І. В. Гурко її схарактеризував так: «В урядовій школі Королівства (Польського) з польською дитиною обходяться не лиш несердечно, але навіть ворожо: закидають їй польське походження, ображають її народні почуття, з погордою трактують її релігію, а її рідну мову ставлять в розкладі наук аж після французької та німецької. Таке безоглядне трактування дитини, зрозуміло, дає протилежні результати від тих, які очікував уряд від чинності цих шкіл: воно не виховує у неї любові до Росії, але навпаки змушує її від наймолодшого віку зненавидіти усе російське, що у найгарнішому часі його життя при-

несло йому стільки безглузких образ, було причиною стількох гірких сліз...»¹⁸¹. Не треба додавати, що така школа не зросійщила ні одного поляка. Її діяльність добре назвав один польський письменник «Сізіфовою працею».

Природно, що царський уряд радо би мав для своєї протипольської політики у Конгресівці якусь базу на місцевім ґрунті. Відповідним матеріалом для неї здавався йому польський хлоп. Царизм рішив використати історичний соціальний антагонізм між польською шляхтою та селянством у свою користь.

Селянин мав стати «*der einzige Schutz der russischen Herrschaft*»¹⁸² в Конгресівці. З цією метою царський уряд почав супроти польського селянства свого роду політику економічної фаворизації, заінавгуровану 1864 р. скасуванням панщини в Царстві Польськім на умовах, дуже догідних для селянства, та з очевидною протишляхетською тенденцією. Відтак, селянству формально признано певну громадську автономію.

Одначе макіавеллістичні плани царського уряду щодо селян не увінчалися ніяким успіхом; йому не вдалося загасити в них вогника національної самосвідомості та перетягнути на свій бік. Навпаки, згодом польський селянин перейшов до табору польського націоналізму.

Посередньо до цього причинився сам уряд, який з одного (економічного) боку фаворитував селянина, але взагалі віддав його на поталу загальної протипольської політики в Конгресівці. Національно-культурні та релігійні протипольські репресії розпалили поволі жевріючу в польському селянстві іскорку національного інстинкту у велике полум'я національної свідомості, що вже проявилось під час бурливих років російської революції та після неї.

Провадячи свою уніфікаційно-нівелюючу політику в Царстві Польськім, руйнуючи найслабші прояви колишнього його крайового автономізму, російський уряд був щодо селян дуже несправедливим, бо не дав йому тих примітивних автономних інституцій (земство, міський самоуряд), які були заведені в самій Росії.

¹⁸¹ E. Piltz, 1, с. 45.

¹⁸² *der einzige Schutz der russischen Herrschaft* (нім.) – єдиний захист російського панування (прим. ред.).

Однак вся ця політика, не раз критикована й представниками російської вищої бюрократії¹⁸³, була так само Сізіфовою працею, як і русифікаторська діяльність урядової школи в Царстві Польськім. Царство Польське, так само як і Фінляндія, належить до «окраїн», де не тільки русифікація, але й російська культура та мова не зробить найменшого поступу. Банкрутство своїх русифікаторських заходів щодо Польщі визнав сам царський уряд. Комітет міністрів видав в 1905 р. таке *testimonium paupertatis*¹⁸⁴: «Змагання до зросійщення та винародовлення поляків, таке завдання з огляду на народ, який віддавна існував самостійним життям, який віддавна перейняв західноєвропейську культуру й витворив при допомозі цієї культури свою відрубність та заховав у великій мірі свою мову й літературу – таке завдання неможливо здійснити»¹⁸⁵. Однак в царськім уряді годі дошукуватися політичної логіки. В 1910 р. Столипін підкреслив, що «Російська Польща є й буде завжди російською областю».

В новочасній історії недержавної Польщі національна думка-мрія про відновлення політичної самостійності є одним з головних двигунів – «*idée maitresse*»¹⁸⁶ – польського життя взагалі. Це спадщина славної Конституції 3 травня (1791) – останнього акту вмираючої Польської держави, першого кроку до відродження польського народу, «заповіту поляків державних – недержавним, ще вільних для вже поневолених»¹⁸⁷.

Все життя поневоленої Польщі є одною невтомною мрією та прямуванням до вільної, самостійної Польщі (Polski Niepodległej). Усі мрії польського народу і ціле його життя є в службі цієї думки. Літературний романтизм минулого століття (Міцкевич, Словацький, Красінський), релігійний містицизм (т. зв. месіанізм), мистецтво (Гротгер, Матейко, Шопен), революційний демократизм «червоних»

¹⁸³ Наприклад, сином Варшавського генерал-губернатора Гурка в його відомій праці «Очерки Привислянья» (Москва, 1897), де він приходить врешті до заключення, що «прищепити народові чужі для нього ідеали – річ неможлива», або відомим Варшавським генерал-губернатором князем Імеретинським, який в своїм меморіалі до Петербурга (з р. 1897) зазначив, що «лише на багнетах уряд не може опиратись». Зрештою, вже в 1860-х роках признав її банкрутство та безцільність відомий російський державний діяч та реформатор Милютин. Див.: Е. Piltz, I, с. 16, 17, 91.

¹⁸⁴ *testimonium paupertatis* (лат.) – ненавмисне визнання невігластва (прим. ред.).

¹⁸⁵ Е. Piltz, I, с. 98.

¹⁸⁶ *idée maitresse* (фр.) – провідна ідея (прим. ред.).

¹⁸⁷ К. Srokowski. W dniu Trzecim Maja, «Nowa Reforma», 1915, № 223.

та аристократичний дипломатизм «білих», велика еміграція, славні легіони – все це були різні шляхи, які вели до одної мети – визволення батьківщини.

Природно й зрозуміло, що цей самостійницький ідеал поляків мав виразно протиросійський та протицаристичний характер. Т. зв. «угода» хоч історично й датується вже від часів Александра I, фактично ніколи не була виразом польського національного почуття; вона була лише політичним *malum necessarium*¹⁸⁸, виразом нужденної акомодатії, або дочасної національної резигнації. «Угода» в польськiм громадянствi завжди була в «splendid isolations»¹⁸⁹. Всi вони слабували «на москаля», як виразився один польський письменник. Це треба пам'ятати для зрозуміння психологічного боку польської справи в Росії. Національна катастрофа 1863 р. викликала потребу ревізії дотеперішньої національно-політичної ідеології й тактики. Питання: революція чи пристосування, – було вирішене на користь останнього. В тодішніх обставинах іншої відповіді й не могло бути.

На ґрунті російської Польщі виразом цієї політичної резигнації був відомий період «органічної праці» (*pracy u podstaw*), ідеологічним виником якого був т. зв. Варшавський позитивізм. Один з провідирів його, відомий польський письменник та філософ Свентоховський (*Świętochowski*) дав йому таку загальну формулу: «Не на зовнішніх засобах політичної самостійності спочиває існування народів; отже, нарід, котрий перестав існувати політично й наслідком того почав сумніватися про своє існування, коли однак розвине свої духові сили та вдачу до найвищої своєї міри, коли його духовий баланс представляє значні цивілізаційні засоби – може в кожній хвилі з надією та гордістю сказати про себе: “*Cogito, ergo sum*”¹⁹⁰» (*Wskazania polityczne, 1883*)¹⁹¹.

Розвиток дійсного життя не можна, одначе, регулювати ніякими сакральними формами або дефініціями. Період «органічної праці», який мав величезне значення для Конгресівки з економічно-культурного погляду, своєю політичною ідеологією не міг бути виразом дійсного національного настрою більшості польського загалу,

¹⁸⁸ *malum necessarium* (лат.) – неминуче зло (прим. ред.).

¹⁸⁹ *splendid isolation* (англ.) – чудова ізоляція (прим. ред.).

¹⁹⁰ *cogito, ergo sum* (лат.) – мислю, отже існую (прим. ред.).

¹⁹¹ Feldman. *Współczesna literatura polska* (Warszawa, 1903), с. 1.

в кожному разі не *à la longue*¹⁹². Він міг згодом лише задовольнити соціальну надбудову російської Польщі, яка економічно гравітувала до Росії. Але сама «будова» мусила незабаром з-під землі, куди її загнала царська політика, нагайка та кнути, шукати для себе відповіднішої ідеології. «Uгода» не могла тріумфувати там, де туземна <...>...¹⁹³.

Він представлений був головню трьома різнорідними ідеологічними течіями: федералістичним «Пролетаріатом», централістичною «Соціал-демократичною партією Литви й Польщі» – одинокою польською партією, що не признає постулату автономії Польщі й завзято боронить фаталістичну догму про органічну господарську залежність Конгресівки від Росії, врешті «Польською Партією Соціалістичною» (PPS), яка поставила постулат самостійної Польщі та рішучо виступила за негайне відокремлення Польщі від Росії. З вищезгаданих соціалістичних партій вона одна витворила сильний робітничий соціалістично-революційний рух, під прапором якого згуртований був майже весь свідомий пролетаріат Царства Польського, та який в боротьбі з царизмом був одним з найголовніших чинників. Поза робітництвом PPS з'єднувала найліпші сили польської ірредентистичної інтелігенції, студентську молодь та письменників: Жеромський, Серошевський, Даниловський.

Польські поступові демократичні елементи, головню з кругів інтелігенції не витворили жадної тривкої, самостійної політичної організації. «Угода», на чолі якої стояли Пільц (Piltz) і Спасовіч (Sprasowicz), з 1880-х років представлена петербурзьким часописом «Kraj», в Конгресівці ніколи не мала ґрунту під ногами; симпатиками її були консервативні елементи зі сфер вищої буржуазії та родової аристократії. Свій «медовий місяць» пережила вона після вступлення на престол Миколи II, та особливо під час його відомої подорожі (1897) до Варшави. Сам уряд своєю неустанною русифікаторською політикою багато причинився до банкрутства «угоди» (інакше «партії реальної політики») в Конгресівці.

Оптимістичні надії, що нове царювання принесе полякам яексь поліпшення гіркої їх долі, були даремними. Панування онука було

¹⁹² *à la longue* (фр.) – у кінцевому рахунку (прим. ред.).

¹⁹³ Тут у першому виданні книги бракує однієї сторінки (прим. ред.).

лише продовженням польської політики діда на засадах «point de reveries»¹⁹⁴.

Наступник «угодового» варшавського генерал-губернатора кн. Імеретинського Чертков визнавав лише один спосіб поладження польської справи, а саме – трактування поляків без церемонії як ворогів держави¹⁹⁵.

Вже за Миколи II Польща пережила, особливо на початку цього століття, період страшеного народного та політичного утиску: цілу гаму всіляких виняткових станів та репресій, якими лише диспонує караючий арсенал царизму. Зовнішніми мотивами були революційна пропаганда та таємна патріотична робота, це є зовсім невинна народно-просвітна діяльність.

Напередодні російської революції Польща була вже вулканом перед вибухом. Однак країна була здисциплінована так, що під час російсько-японської війни не дійшло до революції, проти якої рішучо висловилися буржуазні сфери. Ще <...>¹⁹⁶.

<...> повстань та приймає «кожну реформу». Під час виборів до останньої Думи він упав. Саме від сього часу датується прогресивна антипольська політика царського уряду. Столипінський націоналізм поза Фінляндією головню звернений був проти Польщі. Поляки були зредуковані на громадян «другого класу». Польська культура та навіть мова стала знов об'єктом систематичного урядового гніту.

З-поміж проявів протипольської політики зазначилося удержання польської Варшавсько-Віденської залізниці (1913), яку уряд негайно почав цілком безоглядно російщити. Посередню до цієї категорії належить також заведення земства (1911) в західних губерніях з виразною протипольською тенденцією, чим зі сторони Росії закінчено стару боротьбу з історичною Польщею. Обіцяних компенсат поляки не дістали жодних. Проект міського самоврядування для Царства Польського після кількох років Одисеї між Думою та Державною Радою не побачив денного світла. Карикатуру його мали дістати поляки, як першу рату на рахунок відомого маніфесту великого князя Миколая Миколайовича, в якому здавалося, що границі, які розділяють Польщу, щезнуть, що вона буде злучена під

¹⁹⁴ point de rêveries (фр.) – жодних мрій (прим. ред.).

¹⁹⁵ E. Piltz, 1, с. 80.

¹⁹⁶ Тут у першому виданні книги бракує двох сторінок (прим. ред.).

царським скіпетром, під яким відродиться вільною в своїй вірі, мові та автономії¹⁹⁷.

На такі грандіозні обіцянки карикатурний проект міського самоврядування в Польщі, який скритикувала навіть підцензурна польська преса російського забору та ліберальна російська, природно, є дуже куцою ратою.

* * *

Ми досі головно присвячували увагу відносинам офіційної Росії, не кажучи майже нічого про те, як ставилося до польської справи російське громадянство. Поза фінським питанням, польським воно цікавилось найбільше та не раз протягом минулого та нашого століття висловлювало свої погляди щодо способів його полагдження. Вже декабристи, які в національній справі були централістами (Пестель) – зробили виняток для Польщі; проект конституції Пестеля, відома «Русская правда», признавала умовно самостійність Польщі, щоправда, під фактичним протекторатом Росії та у «тісному союзі (з нею) на мирний і воєнний час».

Поміж декабристами та «Польським патріотичним товариством» були переговори в справі спільної акції. Згодом були зносини поміж російською революційною організацією «Земля і Воля», яка симпатизувала останньому польському повстанню, та польськими самостійниками (Варшавським центральним комітетом)¹⁹⁸.

Польщі симпатизувала не лише «підземна Росія», але й ліберальна, яка, починаючи П. Чичеріним та скінчивши на П. Струве, не раз висловилася про реставрацію конгресової конституції Царства Польського. Про автономію Польщі висловився й всеземський російський з'їзд 1905 р. та московський московсько-польський з'їзд (1905).

Однак в усіх спробах російсько-польського «modus vivendi» більше було платонізму та симпатій, ніж суттєвого трактування цієї пекучої справи. А саме тому, що є в ній одна точка, щодо якої тяжко найти «золоту середину», бо обидві сторони не мають на неї певного

---

¹⁹⁷ Цей маніфест і критику його наведено в брошурі М. Михайленка «Визвольні маніфести російського уряду в теперішній війні», 1915.

¹⁹⁸ Докладніше про це: Л. Плохоцький – «Взаимныя отношенія польскихъ и русскихъ социалистовъ», Лондон, 1902.

грунту під ногами. Нетрудно вгадати, що сим дразливим моментом у російсько-польському питанню, є справа т. зв. «*zabranych ziemi*» (себто Литви, Білорусі та в часті й України), щодо яких поляки мали «історичні» претензії, мріючи про реставрацію Польської держави в границях 1772 р.¹⁹⁹

Ще більшу претензію мають російські націоналісти, котрі уважають ці провінції за «исконно русскія землі». Властиво, поза Бакуніним лише один росіянин дивився на польську справу (як зрештою на національну проблему у Росії взагалі) без усяких державно-імперіалістичних упереджень. Маю на думці великого російського публіциста Герцена. Він один припускав можливість відокремлення

¹⁹⁹ В тих колишніх провінціях польської Речі Посполитої є загалом понад 2 млн. поляків (2 300 000), з чого на Литву та Білорусь припадає 1,1 млн., а на Україну – близько 800 000. В перших двох країнах польське населення живе компактною масою (пересічно складаючи понад 10% меншості, яка у Віленській губ. досягла 25%, а в Гродненській, північно-західний куток якої належить ще до етнографічної Польщі, навіть 30%). В Україні існують лише польські острови – сліди колишньої польської колонізації та експансії на схід (на Волині – 10,5%, на Поділлі – 8,9%).

З соціального боку поляки здебільшого представлені в «*Ziemiach zabranych*» вищими суспільними верствами, головню шляхтою та фаховою інтелігенцією. Вони складають відтак значний процент міського населення. Від 1863 р. та аж до 1905 поляки та польськість були лише толерованим елементом. Лише після революції могло повстати знову явне польське культурно-народне життя: просвітницькі інституції, преса та якийсь сурогат власного шкільництва. Зрештою, ненадовго. Бо вже у 1908 р. у Росії знову настає ера страшеного офіційного націоналізму, який, поміж іншим, особливо звернений був проти поляків південно- та північно-західних губерній. Ця націоналістична реакція унеможливила розвиток культурно-народної праці поляків в цих губерніях.

«*Ziemie zabrane*» все були яблуком суперечок між Росією та Польщею, метою їх державних аспірацій. В цьому поєдинку російський імперіалізм переміг. Але Польща ще донедавна підкреслювала своє «історичне право» на ці колишні провінції Речі Посполитої. Фактично ні Росія, ні Польща не мають жодного права на ці країни, де господарі (литовці, білоруси, українці) прокинулись до самостійного національного життя та згодом вирішать долю цих спірних областей. Полякам, отже, годі мріяти про стару гегемонію в «*ziemiach zabranych*» та уважати їх за «*terra irredenta*» («поневолена земля» (лат.) – прим. ред.), яка має бути прилучена евентуально до майбутньої самостійної Польщі. Вони мають в згоді з туземними народами, природними панамі цих країв, виворити такий *modus vivendi*, який гарантував би тамошній польській меншості самостійний культурно-національний розвиток. Залишивши старі свої імперіалістичні наміри щодо цих країн, поляки матимуть у них широке поле до продуктивної та культурної діяльності. (Детальніше про це: «*Ziemie zabrane*» L. Wasilewski: *Litwa i Białoruś*, Kraków, 1911; L. Grabiec «*Współczesna Polska*», с. 123–129; W. Feldman «*Deutschland, Polen and die russische Gefahr*», кап. IV).

Польщі від Росії, дивився на це як на зрозумілу річ. Він один вирішив польське питання поза державними межами царської імперії, не в дусі більш-менш широкої автономії на ґрунті російської держави, але в смислі власної державної самостійності Польщі.

В своїм славнім «Колоколі» він писав з приводу польського питання: «Польща, як Італія, як Угорщина має повне право, якого не можна їй відняти – на державне існування, незалежне від Росії». Як росіянин він, природно, не бажав цього, але як справедлива людина він добре знав, що «насильно милъ не будеш», як каже російська приказка.

«Федеральна злука, – писав він далі, – повинна бути свобідним даром... коли Польща не захоче тої злуки, ми можемо цього жалувати, можемо не згоджуватися з нею, але не лишити їй волі не можемо, не відрікаючися усіх наших переконань..».

«Усе уважав я злуку Росії з Польщею насильною, найбільшим нещастям для обох сторін».

«Росія не має прав до Польщі... – каже він в іншому місці цитованої статті (Росія й Польща). – Польща має абсолютне право на державну самостійність; в цьому не може сумніватися жодна чесна людина. Польщу можна задусити, убити, вивезти на Сибір, вигнати з Європи – все це залежить від сили; все це може Росія зробити так само, як раніше зробив Чингізхан, Тамерлан, та не знаю, хто ще. Буде це факт, як катастрофа корабля; матиме своє фізичне виявлення – але нічого більше. Над вбитою людиною ставлять хрест, який є німим протестом проти злочину; над вбитим народом вноситься його історія, яка переходить з покоління в покоління, а хто знає, чи не буде воскресена в одному з них..».

Ставлення Герцена було та лишилося «гласомъ вопіющаго въ пустине». Під час повстання 1863 р. він з своїм «Кололомъ» опинився в «splendid isolation», переможцем вийшов Катков, цей Муравйов-Вішатель російського слова та друку.

І тепер ще, незважаючи на обіцянки полякам зі сторони Росії щодо реставрації суцільної автономної Польщі під царським скіпетром – навіть російські ліберали не йдуть даліше поза дуже обмежену автономію для Польщі та вважають польське питання домашньою російською справою (Милюковъ), яка ніяким робом не рішатиметься на міжнародному конгресі, але в петербурзькій Думі та остільки, оскільки це буде подобатися російським державникам.

Що кожна автономія, яку Росія може дати Польщі, а priori буде куца та вельми кастрована, це природно виходить не лише з вище схарактеризованого російського державного централізму, але з прецедентного значення польського питання для національної проблеми в Росії взагалі. Давши щось Польщі, згодом треба буде дати й іншим російським «окраїнам» та «іногородцям». Тому, приміром, відомий російський політичний діяч А. Гучковъ на III земськiм конгресі (1905) під час дебатів з приводу польської справи рішучо висловився проти автономії Царства Польського, мотивуючи своє ставлення тим, що автономна Польща була би першим кроком на шляху перетворення Росії у федеративну державу, що російські націоналісти та централісти уважають за страшенну народно-державну апостазію²⁰⁰.

Польща, визволена Росією, є парадоксом, щоби не сказати просто – нонсенсом. Як Росія «визволяє» – цього найліпшою ілюстрацією може бути Болгарія, на яку Росія дивиться як на свою власну васальну провінцію. Болгарія не раз вже переконалася, що «свобода» з рук Росії є данайським даром.

Цікаве та оригінальне є ставлення російського слов'янофільства до Польщі. Дуже яскраво воно було з'ясоване під час останнього повстання (1863), коли про польську справу багато писали визначні представники тогочасного російського слов'янофільства (Самаринъ, Аксаков, Гильфердингъ, Погодін). Філософсько-політичну основу російського слов'янофільства творить, як відомо, православ'я та самодержавство, відтак підкреслювання позитивності греко-слов'янської культури та негація «гнилої» латино-західної.

На Польщу, отже, дивилися російські слов'янофіли як на денатуровану частину Слов'янщини, а саме значно заражену «гнилими» західно-латинськими впливами. Польща, отже, могла повернутися на лоно Мати-Славії ціною відречення від своїх старих традицій, від своїх протислов'янських блудів.

Зі погляду чистого слов'янофільства самостійна Польща була би майже смертним гріхом, джерелом та носієм серед Слов'янства культури «гнилого Заходу». Російське слов'янофільство признало би, отже, Польщу слов'янською, коли би вона перестала бути польською. Словом, стара й добре знана мрія російського панславізму: «Слов'янські річки мають злитися в російському морі».

²⁰⁰ апостазія (лат.) – відступництво, зрада (прим. ред.).

Бачимо, отже, що не лише російський уряд, але здебільше й російське громадянство фактично займають протипольську позицію, допускаючи полагодження польської справи остільки, оскільки це є в інтересі російської держави, та нехтуючи при цьому національні прямуювання та інтереси польського народу.

Тому, отже, треба признати, що дійсне полагодження польського питання може й мусить бути протиросійським, або, як казав Герцен, що Польща з Росією, щоби зійтись, мусять наперед розійтись. Чи самостійна Польща з Росією колись з'єднаються, про це зайво прокувати, але що Польща, щоби стати самостійною, мусить від Росії відокремитися, це вважаємо за апіорну аксіому.

Зрозуміло, отже, що національно найбільше свідома частина польського загалу вже від довшого часу зайняла рішучо антиросійську позицію; задалегідь приготовлялася до майбутньої австро-російської війни, на випадок якої уважала за необхідне в народнім інтересі стати по стороні теперішнього двосоюза²⁰¹.

За останніх десять років, а особливо від анексії Боснії та Герцеговини – коли будучий російсько-австрійсько-німецький конфлікт став вже справою недалекого часу – самостійницька ідеологія та пропаганда поміж поляками все зростала. Під її прапором станули польські соціалістичні та справді демократичні елементи. Її поширювала студентська самостійницька молодіж, яка навіть відокремилася в один самостійний гурт. Її боронила та мотивувала польська публіцистика та преса (Студницький, Сроковський, Фельдман, «Крутыка», «Przedświt»)²⁰², а особливо література, сучасні корифеї якої: Жеромський, Виспянський, Серошевський, Даниловський, – багато причинилися до поглиблення та поширення самостійницької ідеології серед польського громадянства, а особливо молоді. І в Конгресівці поволі, підземним шляхом самостійницькі ідеали здобували ґрунт

---

²⁰¹ Йдеться про військовий союз Австро-Угорщини та Німеччини під час I Світової війни (прим. ред.).

²⁰² Звертаємо увагу на деякі публіцистичні праці з останніх років, спеціально присвячені з'ясуванню польської справи в самостійницькому освітленні та з протиросійського погляду: Polonus Viator. Kwestya polska wobec zbliżającego się konfliktu Austrii z Rosyą, Kraków, 1909; L. Bylski. Rzut oka na kwestję polską w dobie obecnej, Kraków, 1910; E. Starczewski, L'Europe et la Pologne, Paris, 1913; Dr. W. Gumplowicz, Kwestia polska a socjalizm, Kraków, 1908.

під ногами, головню заслугою соціалістичної партії. Там же в часах післяреволюційної реакції повстав «Союз чинного опору»²⁰³.

Для «самостійної Польщі» працювалося не лише словом та пропагандою, але – в дусі колишнього італійського гасла «*farà da sé*»²⁰⁴ – робилися приготування до чинної визвольної акції, виразом чого є сучасні польські легіони з своїм керманичем Пілсудським на чолі. Організація та фахове підготування їх – все це результат безмірної, мозольної праці останніх років.

Під час Балканської війни, коли марево російсько-австрійської війни кожної хвили могло стати реальним фактом, повстає краківська «*Komisja Tymczasowa*», в якій зосередкований був провід чинної акції для визволення польського народу, для збудування самостійної Польщі. Коли, отже, дійшло до вибуху теперішньої світової війни, ця самостійницька течія серед польського загалу (т. зв. «австрійська орієнтація») показала найбільше зорганізовану до позитивної діяльності.

Різні інші *ad hoc*²⁰⁵ аранжовані та *ad usum*²⁰⁶ Росії й *triple entente*²⁰⁷ пристосовані «польські організації» були ефемерні, без реального ґрунту під ногами. Щоправда, до вибуху повстання в Царстві Польським не дійшло, але сподіватися за новочасних російських мілітарних умовин в Конгресівці могли лише наївні політичні романтики²⁰⁸.

Вже під час війни оснований «*Związek niepodległościowy demokratów polskich*» (Союз польських демократів-самостійників) сформулював у своїй першій відозві національні домагання сучасної Польщі коротко та виразно словами: «Поляки самі будуть рішати про своє майбутнє. ... Бажаємо самостійної Польщі». Самостійна Польща є постулатом польського соціалізму та демократизму, є виразом справдішньої волі народу, цього народного *suprema lex*²⁰⁹, який все найде шлях та спосіб до зреалізування своїх постулатів.

²⁰³ W. Feldman, 1, s. 15.

²⁰⁴ *farà da sé* (італ.) – витворити із себе (прим. ред.).

²⁰⁵ *ad hoc* (лат.) – для цього випадку (прим. ред.).

²⁰⁶ *ad usum* (лат.) – для використання (прим. ред.).

²⁰⁷ *triple entente* (фр.) – тут: Антанта (прим. ред.).

²⁰⁸ Докладно та річево пояснює цю справу Фельдман в «*Zur Lösung der polnischen Frage*», с. 17.

²⁰⁹ *suprema lex* (лат.) – найвищий закон (прим. ред.).

Самостійна Польща перестає вже бути історичним терміном, свого роду державним анахронізмом, утопічною мрією політичної романтики та літературного політикування: це чергова справа сучасної Європи, це один з недалеких державно-політичних устроїв нової – в цій війні повстаючої – Європи.

IV. Білоруси та білоруське відродження²¹⁰

В цьому нарисі буде мова про справу, яка для ширшого європейського загалу є *terra incognita*²¹¹ та про яку більш-менш поінформовані лише фахівці та дослідники в області антропогеографії, етнографії та філології.

Писатиметься про наймолодший народний рух в Росії, який інтенсивніше виринув лише під час революції, та який поки що є *in statu nascendi*²¹²: національно мало зіндивідуалізований та викристалізований, про майбутність якого не час ще висловлювати рішучий діагноз. В Росії національну самобутність білорусів не визнає ані уряд, для якого Білорусь, що була прилучена до Росії після розділів Польщі, є «істинно русській» край, який вже за часів Катерини II почали русифікувати та обертати на православну віру та який в другій половині минулого століття – за часів сумно-славентної ери Муравйова-Вішателя – відчув на собі всі чари «братської симпатії» царизму, ані «істинно русські» патріоти, які бажали би, щоб усі російські «іногородці» злилися в російському морі, ані навіть російська інтелігенція взагалі, яка здебільшого має для білоруського народного руху лише «ироническую улыбку».

---

²¹⁰ Włast. Karotkaja historyja Bielarusi, Wilnia, 1910; L. Wasilewski. Litwa i Białorus, Kraków, 1911; А. Новина. Белоруссы (в збірнику «Форми нац. двіженія»); І. Свяцицький: Відродження білоруського письменства, Львів, 1908; А. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, Петербург, 1891; L. Wasilewski: Die Nationalen und kulturellen Verhältnisse im sogenannten Westrussland. Wien, 1915; L. Meleschka. Zur weißrussischen Frage. Ukrainische Rundschau, 1909, № 6.

²¹¹ *terra incognita* (лат.) – невідома земля (прим. ред.).

²¹² *in statu nascendi* (лат.) – на стадії творення (прим. ред.).

Білоруси²¹³ творять північно-західну галузь східного слов'янства, до якого належать ще москалі та українці. Зі всіх вона найбільше слов'янська, себто найменше має неслов'янських етнічних домішок.

Сучасні білоруси – це нащадки первісних слов'янських племен (кривичів, дреговичів, радимичів і т. д.), які біля IX століття заселяли верхній сток Дніпра, Німана та басейн Західної Двини.

Завдяки цьому догідному географічному положенню на шляху «поміж варягами та греками» ці племена рано почали політично-державно організуватися. В X та XI століттях існує вже кілька білоруських князівств: Полоцьк, Туровськ, Смоленськ (з яких Полоцьке є найстарше; про його князів згадується вже в одній шведській пісні з VI століття).

В X столітті білоруси приймають християнство східного візантійського обряду. Досі точно не встановлено, чи християнство в білорусів прийшло лише через Київ, чи вже трохи раніше зі Скандинавії. Разом з ним почала поширюватись культура, в якій наслідком географічного положення білоруси були вже від початку під західним впливом. Політичний устрій цих князівств був оснований на вічевому ладі. Однак до сполучення їх в одну народну білоруську державу не дійшло. В XII–XIV столітті білоруси були підбиті литовцями, наслідком чого повстає Литовсько-Руська держава з головним осередком у Вільні. З національного боку це не мало ніяких негативних наслідків для білорусів. Навпаки, в цьому часі закінчився процес їх національної кристалізації. Литва підлягла вищій білоруській культурі. Білоруська мова стала державною та панською у Литовській державі. В ній зложений був відомий Литовський статут (1588), в якому дуже добре відбилася народна вдача білорусів, та який є самотнім європейським кодексом, зложений не під впливом римського права²¹⁴. Він *de jure*²¹⁵ був чинним аж до половини XIX століття (скасований був у 1840 р.), *de facto*²¹⁶ в побутовому праві

²¹³ Походження цієї назви науково досі не з'ясовано. В історії вона (*Alba Russia*) з'являється вже в XV ст., в російському царському титулі – в половині XVII століття. В новіших часах слово «Білорусь» вживалося здебільшого як географічний термін для означення частини т. зв. Північно-Західного краю, другу частину якого творила Литва.

²¹⁴ L. Meleschka, I, с. 274.

²¹⁵ *de jure* (лат.) – юридично (прим. ред.).

²¹⁶ *de facto* (лат.) – насправді (прим. ред.).

й досі ще існує в білорусів. XV та XVI віки – це «золотий вік» білоруської культури, доба розквіту літератури на білоруській мові. Найстарші пам'ятки білоруського письменства це т. зв. «Княжеські грамоти» вже з XIII століття. Першим відомим білоруським друком був переклад Біблії, виданий в Празі доктором Скориною (1517–1520)²¹⁷. В Білорусії найперший друк виданий був у 1525 р., а саме в Вільні: білоруський переклад Нового Завіту, так само виданий згаданим доктором Скориною. Взагалі оці старі пам'ятки білоруського письменства мають здебільшого церковний або юридичний характер.

У XVII столітті починається швидкий занепад білоруської культури на Литві, що було результатом переваги польських впливів, які особливо змогутніли після відомої Люблінської Унії (1569). Оці польські впливи відбилися також на долі білорусів, а саме в релігійній області. У XV столітті Білорусь була тереном релігійної католицької пропаганди з боку єзуїтів, скерованої проти православ'я, яка мала бути захистом перед могутнім зростом реформаційного руху. В 1596 на Білорусі заведено Унію (цей католицько-православний компроміс, який мав бути лише етапом до повільної католицизації православної української та білоруської народності), – яка проіснувала в Білорусі майже два і половину століття (до 1839 р.) та в кінці стала справді народною релігією білорусів²¹⁸. В цих часах зросту політичної сили Польщі білоруські пани польщатся, так само як і українські. Представником білоруського народу лишилася тільки народна маса (*misera plebs*)²¹⁹, яка аж до недавнього часу уявляла з себе лише сирій етнографічний матеріал. З початком XIX століття в часах загального національно-етнографічного романтизму датується загальне зацікавлення білоруським народом. Першими дослідниками в цій області були польські учені та письменники (Чечот, Рипінський, Барщевські) та деякі польські поети-романтики з так званої Литовської школи. Осередком зацікавлення та праці в цьому напрямі був польський університет у Вільні. Але все це було поза білоруською народною стихією, на яку в половині XIX століття впала

²¹⁷ Фактично білоруська друкарська штука та друки є трохи старшої дати. Перша білоруська друкарня була заснована у Кракові у 1483 та 1491 р. В самій Білорусі друкарні з'явилися у XVI ст., в другій чверті якого їх вже було чимало, майже по всіх найголовніших містах (Вільні, Могилеві, Мінську, Пинську, Полоцьку, Слуцьку, Несвіжі та ін.).

²¹⁸ Wlast, I, С. 91.

²¹⁹ *misera plebs* (лат.) – простий народ (прим. ред.).

лавина русифікації в зв'язку з переслідуванням польського елементу на Литві та Білорусі після обох останніх польських повстань. Як вже сказано, в 1839 році скасовано Унію; в 1840 Литовський статут. В 1867 був заборонений друк білоруських книжок латинським шрифтом²²⁰.

Так само заборонені були білоруські проповіді для білорусів-католиків. Словом, настав муравйовський період «возстановлення русской народності» на Білорусі та Литві, себто безоглядна та насильна русифікація й оправославлення тамошнього населення.

В цьому часі лише спорадично де-не-де прокидається білоруська національна думка. В 1870-х роках друкується на білоруській мові кілька агітаційних брошур з політичною протиурядовою тенденцією здебільшого соціально-економічного змісту. Відтак – білоруські пісні в проти-царському дусі. Організуються кружки білоруської студентської молоді, національно налаштованої. Врешті повстає новочасна білоруська література, якої батьком є В. Дунін-Марцінкевич (1807–1885), який свідомо з метою відродження білоруського народу почав уживати його народної мови. Він акцентує право її на літературне існування. «Мова наша, – писав він, – є така сама людська і панська, як і французька або німецька, або і інша яка – шмат було таких народаў, што найперш страцілі мову сваю ..., а потым и зусім замёрлі. – Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не умёрла»²²¹.

Він видав кілька прозаїчних та поетичних творів та переклав (дуже гарно) на білоруську мову «Пана Тадеуша» Міцкевича.

Але всі ці прояви білоруського національного відродження обмежувались лише інтелігенцією та симпатиками. Словом, це був період білорусофільства. Рух же білоруський починається лише наприкінці XIX століття. Його піонером була студентська білоруська молодь, яка організується в т. зв. «громади» та починає поважну національну і соціально-політичну пропаганду серед свого народу.

²²⁰ Первісно білоруси вживали слов'янську кирилицю. З польським впливом серед білорусів-католиків вживається латинка, в новіших часах зреформована на чеський лад (č замість sz, š замість sz). Росія завела т. зв. «гражданку», якою послуговуються православні білоруси, та яка після всього буде прийнята усіма білорусами, бо цей абетковий дуалізм є однією з перешкод природного розвитку новочасного білоруського народного руху.

²²¹ А. Новина, I, с. 390.

В цьому часі в білоруському письменстві з'являються два самобутні таланти: поет Ф. Богушевіч, (псевдонім М. Бурачок), перший артист білоруського слова, який в чужині видав дві збірки гарних поезій («Беларуская Дудка» в Кракові 1891 та «Білоруський Смик» в Познані 1894). В них він свідомо будить свій нарід та закликає «не замёрци». Другим визначним письменником є пісняр І. Неслуховскі (псевдонім Я. Лучина), автор ліричної збірки «В'язанка».

З початком цього століття білоруський рух очевидно зростає. В ньому починається диференціація: поруч з чисто просвітною течією з'являється політична. Повстає народно-просвітна організація (1902) в Петербурзі. Закладається революційно-соціалістична «Громада» (1902–1903) з метою економічно-політичного визволення білорусів та їх національного усвідомлення. В цьому часі видано чимало білоруських агітаційних книжок політичного змісту та в демократичнім дусі. Піднімається справа політичної автономії Білорусі, яку ухвалено на другім з'їзді білоруської соціалістичної партії (1906). Програма цієї партії визнала культурно національну автономію (пропорціональний культурний бюджет) всіх народів, заселяючих Білорусь та Литву; відтак націоналізацію школи²²².

В цій програмі підкреслено конечність «скликання установчого Союму в Вільні для білоруського краю на основі загального, рівного, тайного, безпосереднього виборчого права». Так само на з'їзді національно-соціалістичних партій Росії (1907) представник білоруської соціалістичної партії заявив та умотивував домагання національно-політичної автономії для своєї батьківщини²²³.

Під час російської революції рух могутніє та набирає яскраво демократичного характеру. Повстають білоруські робітничо-соціалістичні організації. Закладається «Білоруський селянський Союз».

З придушенням революції в Росії обнижується революційна течія в білоруськім русі. Останнім її проявом є перший білоруський легальний часопис «Наша Доля» (1906), який за свій радикалізм після шести чисел був припинений. Натомість зростає культурна течія, органом якої став чудово редагований тижневик «Наша Нива» (виходить у Вільні від 1906 року), який знаменито виконує своє національно-розбуджуюче завдання серед білоруського люду та

²²² Там само, с. 392.

²²³ Див.: «Протоколи конференції російських національно-соціалістичних партій», СПб., 1907, с. 93.

який справді є людським органом, бо здебільшого утримується та обслуговується співробітниками з самого ж народу. Цікавою рисою цього часопису та взагалі усього білоруського руху є надзвичайна національна толерантність і відсутність найменшого шовінізму. В 1908 році писала «Наша Нива»: «Для нас є добрим кожний, хто щиро думає про добро нашого краю; хай це буде росіянин, поляк, литовець чи жид. В Білорусі всі вільно розмістяться, коли в кожному поважатиметься громадянина та людину. Восьмимільйонний білоруський народ не потребує перекидуватися ні на один, ні на другий бік».

Так само енергійно організовується просвітньо-національна діяльність. Засновано дві видавничі спілки, заходом яких вийшло вже чимало добрих популярних книжок, особливо хліборобських порадників, між іншим популярна історія білоруського народу Власта. Повстав білоруський учительський та шкільний союз у 1907 році, який працює в напрямі організації власної національної школи. Позаяк царський уряд заборонив навчання в школі на білоруській мові, почали закладатися власні таємні школи, які білоруський народ привітав з великим захопленням. З інших справ найбільше цікавить білоруський загальна справа релігійна, а саме усунення фатального дуалізму. Релігійне об'єднання було би можливим на ґрунті унії, колишньої національної релігії білорусів. За сучасного режиму в Росії поалагодження церковної білоруської справи в душі унії є очевидною неможливістю. Зріст білоруського руху відбився і в літературі, в якій виступили дві нові талановиті сили з народу: поет-песиміст Колас, та бадьорій Я. Купала, котрий в одному зі своїх віршів, який став національним гімном білорусів, так сформулював ідейну основу новочасного білоруського руху: на питання «чого хочуть забути та з погордою трактовані всіма білоруси» він відповідає: «Людзьмі ввацься».

Незважаючи на урядові переслідування та цькування «істинно русских» людей, білоруський рух за останні роки очевидно чинить та зростає. Появилися нові часописи: перший науково-громадянський журнал «Маладая Беларусь», хліборобська газета «Саха», провінційний часопис для Мінщини «Лучинка», католицький орган у Вільні – «Беларусь». При Петербурзькому університеті повстає спеціальний гурток для наукового дослідження білоруського народу та краю. Засновано у Вільні нову видавничу Спілку та книгарню.

Розвивається білоруський національний театр. Закладаються драматичні та музикальні гуртки. Не занедбується й економічний бік справи: організуються кредитові спілки, селянські кооперативи.

Читач має тут в загальних рисах історію новочасного білоруського руху. Насовується питання: чи має він перспективи? Яка його майбутність?

Фактом є, що з національного боку Білоруси поки що мало зіндивідуалізовані. Процес їх національної кристалізації не може природно відбуватися не лише наслідком урядового утиску в Росії, але й тому, що білоруси опинились в кліщах конкуренції сильних російської та польської культур. Поки що білоруська інтелігенція нечисленна, а народна маса малокультурна. Можна було б на основі сього порішити, що білоруський рух засуджений на поталу, але не слід забувати, що в першій половині XIX століття здавалися утопічними інші слов'янські народні рухи, що не трактувалося поважно фінський, естонський, литовський та латиський рух. Словом, годі співати білорусам «*requiem in pace*»²²⁴, не треба бо забувати, що їх є понад 8 мільйонів²²⁵. Теперішній російський націоналіст, а недавній ще заступник недержавних російських народів, проф. Погодін, боронячи (в 1909 році) права білорусів на національний розвиток, писав: «Нетъ возможности обречать 8 миліонный народъ на національнее уничтоженіе. Ведь Белорусовъ столько, сколько Чеховъ і Сербовъ; ихъ больше, чемъ Болгаръ. Ведь о Болгарахъ до 40 годовъ прошлаго столетія почти никто ничего не зналъ. Намъ трудно пред-

---

²²⁴ *requiem in pace* (лат.) – заупокійна меса (прим. ред.).

²²⁵ Щоправда, офіційний перепис 1897 року нарахував їх загалом в Росії тільки біля 6 млн. (5 835 547, себто 6,2% всієї людности в Росії). Але після обрахунку найліпшого дослідника білорусів, російського професора Карського, є їх понад 8 млн. (8 318 000). В році 1915 їх може бути около 9 млн. Білоруська національна область припадає на ці губернії: Могилівська (81,7%), Мінська (76,4%), Віленська (55,9%), Вітебська (52,6%) та Гродненська (44%), в яких живе понад 8 млн. білорусів, та які разом займають простір біля 247 846 км. кв. Крім цього багато є білорусів у Смоленській та Чернігівській губернії (разом 1 650 000), а відтак біля 300 000 поза наведеними губерніями. Щодо релігії – понад 5 мільйонів католиків, а біля 3 – православні. З соціального боку білоруси здебільшого хлібороби (70–80%). Одначе лише 47% землі належить їм, це значить, що здебільшого білоруський хлібороб, не маючи землі, страшенно бідуює. З інших народів на білоруській території москалі представлені здебільшого чиновниками, поляки – шляхтою та міською інтелігенцією, жидаї – крамарями, литовці та українці живуть на периферії білоруської національної області. Натурально білоруська людність майже виключно селянська. В містах творить вона незначний процент.

ставити тепер себе белорусскую науку, но столько же трудно было вообразить себе болгарскую учёную литературу летъ 60 тому назадъ. Сербская наука еще летъ тому сто назадъ совсемъ не имела своего языка и прибегала къ искусственному славяно-сербскому...»²²⁶.

Цілком слухні уваги. Шкода, що тепер автор відцурався їх та перейшов до табору тих, хто для білоруського та інших народних рухів мають лише «ироническую улыбку» та шовіністичне цькування.

Найліпшим критерієм та компетентним трибуналом в національних справах є життя. Коли білоруси мають в собі потенційно великий засіб національної енергії, то їх відродження не зупинить ані російська, ані польська культура, як не пододала старошведська культура молодий фінський рух, або німецька – відродження латишів та естонців. А коли білоруси не матимуть такої енергії, то згодом цей рух загине сам природною смертю. Поки що є фактом, що він має лише додаткове значення, бо його заслугою заглянули «у ваконце» всіма забутого білоруського люду перші проміння справжньої освіти, та була почата боротьба за право білорусів «людзьмі звацься». Це щодо культурно-національного боку білоруської справи. А тепер щодо політичного. В цьому погляді вона представляється ще сумніше, однак не безнадійно. Білорусь та Литва офіційно іменовані Північно-Західним краєм – це свого роду російська Македонія. Поза білорусами (55%) заселяють цю країну жиди (14%), литвини (13%), москалі та поляки (по 5%), українці та латиші (по 3%). Поза Москалями всі ці народи мріють про автономію. Можлива, отже, територіальна автономія краю з внутрішньою національною автономією кожного народу (на зразок Швейцарії). Польський дослідник білорусько-литовських відносин Василевський закінчує свою працю про цей край цими словами²²⁷: «Остаточна кристалізація поодиноких народностей Литви та Білорусі є неминучою конечністю. Вона не виключає, однак, природною співробітництва всіх місцевих елементів на ґрунті щоденних політичних інтересів та прямивань. А це мусить витворювати сталу тенденцію до взаємного зближування різнонаціональних елементів з аналогічною класовою основою та спорідненими програмовими постулатами. Отже, подальший розвиток Литви та Білорусі, без

²²⁶ А. Погодинь. О некоторых национальных проблемах России («Вестник Европы», 1909, ч. 6, 7).

²²⁷ Там же, с. 355, 356.

сумніву, піде шляхом, визначеним отсими двома процесами: з одного боку – кристалізацією поодиноких місцевих народів, а з другого – витворюванням спільних прямивань серед елементів різнонародних. Очевидно, інтенсивність цих двох процесів залежить від форм, які матиме політична революція російської держави».

Є ще інший проект полагодження білоруської справи, який запропонував український історик проф. М. Грушевський²²⁸, а саме – політична унія України з Литвою та Білоруссю, яка має безперечно свою історичну та територіальну рацію існування.

«Цей союз, – читаємо в цитованій статті, – якого народи так довго були історично зв'язані між собою, має майбутнє перед собою, і то далеко сильніше й триваліше, ніж різні політичні системи останнього століття, і колись виступить з цілою силою історичної конечности. Цей союз, який є так сильний своєю внутрішньою силою, а не через зовнішній примус, не стратив своєї притягуючої сили ще й досі, й це матиме своє значення в історії і при укладі політичних і національних відносин».

V. Жидівська справа в Росії²²⁹

Для західноєвропейського читача може видатись курйозним трактування жидівської справи в Росії як національного питання. Для Західної Європи жидівська справа має лише конфесіональний

²²⁸ Hruschewskij. Ukraine, Weißrussland, Litauen («Ukr. Rundschau», 1909, ч. 2).

²²⁹ З дуже обширної літератури про жидів та жидівську справу з загальноінформаційних праць треба згадати відому «Geschichte der Juden» Graetz'a, також відому працю А. Leroy-Beaulieu «Israël chez les nations», Paris, 1893, врешті суб'єктивну, але в жидівській справі симптоматичну загальновідому працю Н. S. Chamberlaina «Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts», про яку буде мова наприкінці цього нарису. З літератури, яка спеціально відноситься до цього розділу, наводимо: І. Dubnow. Die Grundlagen des Nationaljudentums, Berlin, 1915; Його ж. Стаття «Євреї» (в «Ф. нац. Движ.»); Його ж. «Новейшая история еврейского народа», СПб., 1914; М. Virtue. «Die Juden»; Ю. Гессен. «Євреї в Росії», СПб, 1906; Сліозберг. «Економическое и правовое положение евреевъ», 1907; Бекерманъ. «Черта еврейской оседлости», 1911; Студія про жидів в «Нов. Енцикл. словаре» (т. XVII), де наведена подрібна бібліографія про жидівську справу; О. Hoetzsch. Russland, XI. 2; L. Wiener. The history of juddisch literature in the nintenth Century. New York, 1899; M. Pinés. Histoire de la littérature judées – allemande. Paris, 1911.

характер. З національного погляду була вона полагоджена в негативнім дусі під час Великої французької революції, яка визнала за жидами громадянську рівноправність за ціну національної апостазії (1791 р.).

Відомий оборонець громадянської рівноправності жидів Клермон-Тоннер (Clermont-Tonnerre) висказав цю думку такими словами: «Жидам як нації треба відмовити все, але жидам, як людям треба дати все».

За часів Наполеона I французькі жиди змушені були формально зректися своєї національності.

Встановлено це на засіданнях відомого Великого Синедріону (1806–1807), якого члени зробили прилюдну заяву: «Тепер жиди не творять більше нації, вони мають тепер привілей бути інкорпоровані до великої нації, що вони розглядають як політичне відродження»²³⁰.

Спосіб, яким жидівська справа була полагоджена Французькою революцією, став міродатним для Західної Європи.

Протягом ХІХ ст. емансипація жидів відбувалася майже по всіх західноєвропейських державах. З національного погляду означало це асиміляцію урівноправнених жидів²³¹.

Інакше склалися обставини в цій справі в Росії, де живе значна більшість жидівського народу, та де громадянське урівноправнення їх ще й досі не було переведене, та де урядовий антисемітизм прийняв варварські та некультурні форми, не встидаючись навіть таких способів протижидівської боротьби, як аранжування сумної пам'яті жидівських погромів.

На російському ґрунті сам царизм не допустив до національної асиміляції жидів. Навпаки, своїм антисемітизмом він причинився до розбудження національних стремлінь серед російського жидівства, які з початку проявлялися у формі романтично-утопічного палестинства (пізнішого сіонізму), відтак набрали реальнішого характеру у формі екстериторіального національного автономізму. Під час російської революції жиди виступили як самостійна національна одиниця з докладно сформульованими національно-автономними постулатами.

²³⁰ Kahn. Les Juifs de Paris pendant la Révolution. Paris, 1898, с. 333.

²³¹ Загальний огляд емансипації західноєвропейського жидівства дав російський соціолог М. Ковалевский в своїй статті «Какъ решёнъ былъ на западе еврейскій вопросъ». «В. Е.», 1909, ІХ.

Вони домагались вже не лише громадянської, але й національної рівноправності.

Відома жидівська соціалістична партія, т. зв. Bund, домагається, щоби «поняття нації було приложено також до жидів».

В Росії, отже, жидівська справа має цілком інший характер, як в Західній Європі. В ній національний елемент є одним з головних факторів. Тому ми включили її до цього огляду національних справ у царській імперії.

Тому що географічно вона злучена головно з тереном України та Білоруси й Литви, нам видалось найвідповіднішим розглянути її саме після української та білоруської справи та перед литовською²³².

* * *

На території теперішньої російської держави жиди з'явилися дуже давно.

Насамперед на Кавказі (в VI ст. перед Христом), відтак у Криму (VII ст. після Христа); згодом в Україні (X ст.) й Литві (XIII ст.).

Але в самій Росії (тобто Московщині) з'являються вони пізніше, аж при кінці XV ст. В другій половині XVII ст. є вже стале жидівське населення в Москві, а з початком XVIII ст. – в Петербурзі.

Під час загального переслідування жидів в середніх віках в Росії велося їм не ліпше, як у Західній Європі. Тут і там були вони об'єктом релігійного християнського фанатизму та переслідування. В Європі палили їх, в Росії топили в Двині (за Івана Грізного). В XVIII ст., за панування цариці Єлизавети, протижидівська царська політика досягла свого апогею.

Указом з 1742 р. усі жиди були вигнані з Росії та російської частини України без права повороту. Тільки в однім випадку було дозволено повернутись – на випадок прийняття християнства, але хрещеному жидові заборонений був вже виїзд за кордон. Здавалось, отже, що таким радикальним способом жидівська справа буде полагоджена для Московщини на все. В дійсності склалося одначе цілком інакше. В 1772–1794 роках наслідком розділу Польщі коло

---

²³² Про те, наскільки річево слушно уважати жидівську справу за національну, мова буде наприкінці цього нарису.

мільйона жидівського населення (з Білорусі та Литви) дісталось під російське панування. Цариця Катерина II полишила їм формально внутрішню громадянську автономію та признала рівноправність з рештою російського населення. Одначе вже за її царювання почалися протижидівські обмежування, спричинені переважно економічним антисемітизмом.

І так вже 1791 р. фактично заведено славетну «черту осілості», наслідком чого право побуту жидам дозволено лише в західній частині Росії.

Переважна більшість царської держави була таким чином для них на все замкнена.

Відтак офіційна політика Росії щодо жидів мала кілька різних курсів.

Фактичну перевагу поміж ними мали антисемітські. Теоретично, одначе, зроблено кілька спроб для полагодження жидівської справи в дусі емансипації та асиміляції, релятивного громадянського рівноуправнення. Але звичайно кожна реформа на користь жидів незабаром була знесена. Загалом протижидівські заходи численно й річево переважали над спробами емансипації. Російський урядовий антисемітизм мав кілька забарвлень. Основною його думкою було: жиди шкідливий та небезпечний елемент, який треба або цілком ізолювати (межа осілості), або зреформувати так, щоб він став нешкідливим (асиміляційні заходи, спроби привчити жидів до хліборобства). Релігійний елемент, без сумніву, був одною з головних причин царського антисемітизму, одначе не найголовнішим. Переважав економічний (в середині XIX ст.) та національно-політичний (від Александра III).

Спочатку жидам закидається загальна ізольованість, і силоміць хочуть прищепити їм загальносуспільні інстинкти та прикмети. Згодом, навпаки, оскаржували їх о безмірну громадянськість, почалися, отже, боротьба проти пожидовлення Росії, особливо ж проти жидівського революціонізму з кінця XIX ст. Уже за теперішнього царя Миколи II офіційний антисемітизм набрав зоологічних форм та проявляється в ганебних і страшених загальновідомих протижидівських погромах, які, зачинаючи від Кишинева, інсценовані та організовані були переважно властями, за відомом Петербурга.

Ставлення царського уряду до жидів найпластичніше можна змалювати зіставленням важливих *pro* і *contra*²³³ заходів у жидівській справі.

В 1785 р. скасовано давніші протижидівські обмеження та формально признано їм громадянську рівноправність. Але в 1791 р. був їм заборонений побут у внутрішній Росії. В 1804 р. заведено «межу осілості»; було визначено для жидів лише українські та білорусько-литовські губернії, відтак Крим та грузинську часть Кавказу. В 1808 р. і в «межі осілості» наказано виселити жидів з сіл до міст. В 1815 р. обмежено жидам заробіткування в ремеслах. В 1819 р. заборонено оренду земель в «межі осілості».

Рівночасно енергійно пропагувався перехід жидів на православ'я. Для хрещених жидів облаштовували в полудневій Росії хліборобські колонії та обіцяли всілякі громадянські свободи.

Все руйнуючий абсолютизм Миколи I страшенним тягарем придушив жидів. Царизм виступив в ролі вихованця жидів, з метою вигублення жидівського «фанатизму», «кагалізму», «забобонів» і т. д.

В 1827 р. для жидів заведено натуральну військову повинність в надзвичайному розмірі: в солдати брали навіть малих хлопців («кантоністи»). Відтак обмежено право побуту жидів у Польщі та Курляндії. Заборонено носити жидівську одягу та ритуально голити голови. Загально, задачею цієї політики було «уменшення євреєвъ въ государстве» (Указ з р. 1829). Рівночасно фаворизовано жидів-вихрестів. В 1844 р. скасовано т. зв. жидівський кагал, обмежено право жидівських конфесійних шкіл – т. зв. хедерів. Заведено урядові школи для жидів. Останні ж роки царювання Миколи I були найтяжчі для них; протижидівські репресії набрали безглуздо жорстоких форм.

Доба «великих реформ» за панування Александра II принесла їм жидам деякі полегшення. Наперед обмежено або скасовано деякі з попередніх протижидівських законів. В 1856–1857 роках заборонено рекрутувати малолітніх хлопців.

Відтак були визволені «кантоністи»; щодо військової служби рівноуправнено жидів з рештою населення. Взагалі признано, що миколаївський спосіб полагоджування жидівської справи не має ніякої рації буття. Були, отже, пороблені заходи для раціонального унормування правно-горожанського становища жидівського населення.

---

²³³ *pro et contra* (лат.) – за і проти (прим. ред.).

У 1859 р. жиди-купці першої гільдії з певними умовами дістали право побуту поза «межею осілості». У 1861 р. це право поширили й на осіб з вищою освітою. 1865 р. до внутрішніх губерній допущено жидів-ремесників та майстрів і колишніх жовнірів у відставці.

У 1856–1865 роках певні категорії жидів з вищою освітою допущено до державної служби. Скасовано урядові школи для жидів, і відкрито їм доступ до всіх державних шкіл. Однак й під час епохи «великих реформ» жидівської справи не полагоджено до ґрунту та в цілості.

Головно емансипаційним реформам щодо жидів не діставало ще логічної основи та певної системи. Тому під час державно-урядової реакції (наприкінці 1870-х років) скасовано легко все, що було дане в останніх роках. Насамперед для жидів витворено спеціальні норми при відбуванні військової служби. Відтак заведено нові обмеження для побуту (в області Війська Донського).

Весною в 1881 р. в Південній Росії вибухнули масові протижидівські погроми, які захопили понад 50 міст і містечок та понад 100 сіл. Урядові сфери побачили в них прояв розгніваного протижидівського «vox populi»²³⁴. Відомий російський міністр граф Ігнатієв з приводу цих погромів заявив таке: «Жиди не дбали про те, щоби збільшити продуктивні сили держави, але старалися насамперед визискати місцеве населення, головню його убожші класи, й цим викликали його протест, який, на жаль, прийняв форму насильств»²³⁵.

Рівночасно він звернув увагу на необхідність енергійних кроків для «захисту населення від шкідливої діяльності жидів, яка, за місцевими інформаціями, викликала розрухи».

В таких обставинах видані були в травні 1882 р. «Тимчасові інструкції» для жидів, які, незважаючи на їх провізоричність, не були ще й досі замінені сталим законом про правне становище російських жидів. Ці «временные правила» зносили попередні реформи на користь жидів, відтак стали вихідною точкою для наростання безправства і без того зовсім обездоленої жидівської народності в Росії.

Насамперед жидам абсолютно заборонений був побут в селах і, як і в «межі осілості», заборонено також набування нерухомості в сільських районах.

²³⁴ vox populi (лат.) – голос народу (прим. ред.).

²³⁵ М. Virtus, L, с. 549.

Далі протижидівська політика царського уряду мала на цілі цілком ізолювати та виключити жидів з загальногромадянського російського життя. Почалося усування жидів зі школи. В 1887 р. заведено т. зв. «процентову норму», що обмежувала жидам доступ до вищих та середніх шкіл 10–15% нормою. Деякі школи взагалі стали недоступні для жидів. В 1884–1889 роках утруднений був жидам доступ до адвокатури. В 1891–1892 роках жидівські ремісники та відпущені жовніри були вигнані гуртом з Москви. Сталося це зимою. Звичайно висилали їх з Москви «по етапу», як злочинців. На жидів влаштовано формальні полювання. За кожного спійманого жида поліція виплачувала по 5 карбованців нагороди²³⁶.

В 1890 р. жиди були зовсім усунені з т. зв. «земства», в 1892 р. – з міського урядування, в 1893 р. заборонено їм уживати християнських імен. Рівночасно зі всієї Росії виселяли та зганяли їх в «межу осілості». Взагалі треба зазначити, що коли російське жидівське «правodawство» було жорстоке в теорії, то вже зовсім нелюдяне було практичне його переведення.

Не маючи ніякої системи та логічного ґрунту, воно дозволяло урядам (особливо поліції) допускатись всіляких протижидівських насильств, шикан, зневажань і т. д.

І все це зовсім безкарно та в quasi²³⁷-легальній формі. Поліцейська рафінована юдофобія доходила іноді до нелюдсько нахабного цинізму та зовсім звірячого гієнізму. Були випадки, що виселюваних жидів вели стражники на шнурі, як козу або корову²³⁸. Навіть мерців витребували з гробів, коли цвинтар або лиш частина його була поза цією фатальною «межею»²³⁹. Слушно назвав це відомий жидівський історик та письменник Дубнов «фараонівською системою поневолення та пониження у всіх сферах життя»²⁴⁰.

Початок ХХ ст. приніс російським жидам нові погроми та дальші обмеження в «правах». Погромна ера зачалася великодніми подіями в Кишиневі (1903 р). Було кількасот пораних, 50 вбитих, 1300 жидівських домів та магазинів зруйнованих, розбитих та

---

²³⁶ Про це, як взагалі про новочасне переслідування жидів в Росії, багато цікавого та цінного фактичного матеріалу наводить М. Virtus в вище цитованій статі.

²³⁷ quasi (лат.) – начебто, позірно (прим. ред.).

²³⁸ М. Virtus, L, с. 553.

²³⁹ Там само, с. 551.

²⁴⁰ Евреи, с. 405.

зработаних. В серпні того ж року був гомельський погром, після якого до суду потягнена була жидівська самоборона за те, що перешкождала погромникам в їх бестіальській роботі. Навіть початок конституційної ери царської імперії записаний криваво в трагічній історії російського жидівства – масовими погромами в 660 місцевостях. Вбитих 810, поранених 1770. Матеріальні втрати становили кількадесят мільйонів рублів. На «конституційну» еру припадають відомі погроми в Білостоку та Седлеці. На цей раз «vox populi» мстив погромами за протицарський революціонізм жидів. Не підлягає ніякому сумніву, що він інспірований був з Петербурга.

Погромні відозви (1905 р.) друкувалися в тій самій друкарні, що й російський офіціальний «Правительственный Вестник».

Жидівська справа в Росії не є законно унормована й досі. Ані революція, ані Дума не причинилися до її поалагодження.

Проект знесення «межі осілості» з 1910 р. загубився десь в паперах царського бюрократизму. В теперішніх обставинах, коли царському уряду удалося роздмухати «ритуальний» процес Бейліса²⁴¹, коли антисемітизм відверто пропагується з думської трибуни (Пуришкевичем, Марковим е tutti quanti²⁴², коли юдофобія стала життєвим принципом «истинно русских людей» (т. зв. чорної сотні), – є дуже мало надії не лише на те, щоби російським жидам признані були якісь національно-автономні права, але щоби була дана найелементарніша громадянська рівноправність. Можна, отже, сказати, що поки що зі всіх т. зв. «іногородців» російські жиди знаходяться в найгіршому положенні та мають найсумніші перспективи²⁴³.

²⁴¹ Йдеться про судовий процес у вересні–жовтні 1913 р. у Києві за звинуваченням єврея Менахема Менделя Бейліса у ритуальному вбивстві християнського підлітка (*прим. ред.*).

²⁴² Е tutti quanti (*ит.*) – та всі інші (*прим. ред.*).

²⁴³ Найліпше свідчить про відношення царського правительства до жидів теперішній час війни, який загалом дійшов до вершка звірячого антисемітизму. Добре його схарактеризував заклик жидівської соціал-демократичної партії («Бунду») «До всього цивілізованого світа» (див. «Інформаційний Листокъ Заграничної організації Бунда», 1915, № 7), який є палким протестом проти останнього протижидівського походу царизму.

Багатий фактичний матеріал наведено в брошурі В. Коссовского «Разгромъ І евреевъ въ Россіи», в І «Выселеніе», 1915 і в «Доклад по еврейскому вопросу центр. Комитета партій к. д. Приказы властей, Разные документы. Исторія одного погрома» (Выпускъ II серіи «Разгромъ Евреевъ въ Россіи»), 1916. Обидві брошури видав заграничний комітет «Бунду».

Поки перейдемо до огляду національних стремлінь російських жидів, пізнаймо статистику жидівства в Росії. За офіційною статистикою (з р. 1897) їх було в Росії загалом 5 215 805 (то є 4,15% жидівського населення в царській імперії), з чого на «межу осілості» припадає – 4 899 327 (94%), поза нею живе лише 316 478 (6%)²⁴⁴.

При обчислюванні кількості російських жидів треба брати під увагу масову їх еміграцію з царської імперії, яка іноді – у зв'язку зі зростом урядового антисемітизму в Росії – набирає стихійних форм та незвичайного напруження. Переважно російські жиди емігрують до Америки, куди від 1881 р. до 1908 наплинуло загалом 1 300 000 (головно до Сполучених Держав, відтак до Канади та Аргентини)²⁴⁵, менше до Європи та інших частин світу: Африки (25 000), Азії (Палестини) – 20 000²⁴⁶.

---

²⁴⁴ До «межі осілості» належить 15 губерній литовсько-білоруських та українських, відтак 10 губерній Царства Польського. В перших було загалом жидівської людності 3 578 227 (10,9%), в Царстві Польським 1 321 100 (14,05%). Але і в «межі осілості» жидівський народ неоднаково розміщений. Здебільшого (5/6) він творить міське та містечкове населення (40-75% – Житомир, Пінськ, Вільно, Кишинів; Бердичів навіть понад 94%), бо побут по селах жидам абсолютно заборонений. Взагалі густота жидівського населення зменшується з NW на SO. Максимальною є в Білорусі та Литві (14–14%). Мінімальною є в Лівобережній (від Дніпра) Україні (4,5%). В Правобережній становить 12,42%.

²⁴⁵ Цікаво зазначити, що максимум еміграційного руху припадає авичайно на роки погромів та збільшеного гніту й переслідувань жидів у Росії. Отже, на 1881–1882 (перші масові погроми), 1891–1892 (вигнання жидів з Москви), 1903–1904 (кишиневський та гомельський погром). Під час революційних років еміграція взагалі йде *crescendo* (з наростанням – прим. ред.), досягаючи найбільшого напруження в 1905–1906 роках (жовтневі «конституційні» погроми): за один рік – 153 748 людей.

²⁴⁶ Для порівняння наводимо статистичні дані про чисельність та розселення жидів взагалі. Загальне число жидів (1910 р.) буде приблизно 12 млн., з того на Європу припадає 9 млн., на Америку – понад 2 млн., (2 202 486), на Азію – 429 477, на Палестину – 85 000, на Африку – 348 599, на Австралію – 18 921. В Європі, крім Росії, жиди найбільше сконцентровані у східних державах, особливо в Австро-Угорщині (1910) – 1 246 093 (з чого в Галичині – 827 975), в Німеччині – 607 862. Кількість їх зменшується в напрямі на захід. Розглянувши жидівську справу з національного погляду, треба констатувати, що центр тяжкості лежить на Сході Європи: Росії, відтак в Австро-Угорщині (Галичині). Тут асиміляція їх дуже незначна, зате національні прагнення (сіонізм та національний автономізм в діаспорі) дуже інтензивні. Як мало засимільовані російські жиди, добре показує статистика їх мови. З понад 5 млн. лише 160 000 жидів признало нежидівські мови за свою рідну: російську – 67 065, польську – 47 060, німецьку – 22 782, інші – 24 548. Вище наведені статистичні дані взяті з нарису Б. Бруцкуса «Євреї. Статистико-економічної очеркь» (Новый Енцикл. Словарь, т. XVIII).

І так за 27 років емігрувало з Росії загалом понад 1 і 0,5 млн. жидів (1 545 000), то є більше ніж 1/4.

Цікаво познайомитись з професійною статистикою російських жидів.

За переписом з р. 1897 з-поміж російських жидів 3,5% працювало в хліборобстві, 35,4% – в індустрії, 4% – в експорті, 38,6% – в торгівлі, 6,6% поденно, 5,2% – в громадянській службі та вільних професіях, 5,5% без означеної праці, 1,1% – у війську.

З цього виходить, що по найбільшій частині жиди російські живуть з промислу й торгівлі. Але ці дві позиції треба брати *cum grano salis*²⁴⁷.

Бо фактично в «межах побуту» при концентрації жидівства існує така страшна конкуренція, що не може бути мови про якийсь справжній промисел або торгівлю. По правді се лише пародія на одно та друге, якої в найліпшому випадку заледве вистарчає на лихе животіння.

Не треба забувати, що згідно з даними спеціальних комісій коло 90% жидів з «межі побуту» репрезентують немаєтну бідоту. Майже 10% цієї народності мусить систематично користуватись філантропією, щоб не загинути з голоду. Взагалі «межа осілості» – це пекельний винахід: повільна, але певна система фізичної дегенерації жидівського населення. В ній голод є нормальною появою. Більшість жидівської народності в «межі осілості» не має навіть фізіологічного мінімуму, як сконстатували деякі спеціальні дослідні комісії, фізичне існування жидівської бідоти в «районі побуту» є іноді біологічним парадоксом. «Межа осілості» – це мирний погром жидівської народності *en permanence*²⁴⁸. Це страшна в'язниця для кількомільйонного народу. Це один з численних поличників царизму сучасній культурі та гуманності.

* * *

Стративши свою державно-політичну самостійність, змушений покинути свою батьківщину, жидівський нарід заховав національну самостійність головню в одній сфері – релігії. Усі культурно-національні прояви жидівського життя, відомі під назвою «юдаїзму»,

²⁴⁷ *cum grano salis* (лат. – з дрібною солю) – критично (прим. ред.).

²⁴⁸ *en permanence* (фр.) – постійно (прим. ред.).

мали переважно яскраво релігійний характер. «Культ, – каже відомий жидівський історик та національний діяч Дубнов, – покритв собою культуру, релігія заслонила народність з усею скомплікованістю її психофізичних та історичних чинників»²⁴⁹.

Побут в «голус» (вигнанню) або «діаспорі» (в розсіянню поза Палестиною) означав для жидів народну атрофію. Нація з часом перетворилася в рудимент. Чи вона зовсім атрофувалася, на це відповідають звичайно позитивно. Сучасних жидів не вважають звичайно за окремих нарід. Бачать в них свого роду «касту»²⁵⁰, національний рудимент, якому бракує головних національних прикмет – власної території, політично-державного життя та живої мови. На думку противників національної самобутності жидів, асиміляція є найнатуральнішим способом полагодження жидівської справи.

Аномалія російських внутрішніх відносин та специфічного царського антисемітизму («межа осілості») штучно витворила жидівський національний рух. Як лише буде знесена «межа осілості» й жида в Росії будуть громадянсько рівноуправнені, жидівські стремління загинуть природною смертю. Так дивляться на жидівську справу противники національної самостійності жидів.

Інакше дивляться на неї жидівські національні діячі, які вважають жидів за самостійний нарід. По-перше, думають вони, що процес національної атрофії жидів не зайшов ще так далеко, щоби вже неможливим було їх національне відродження. Вони думають, що й у голусі не завмерло зовсім власне національне життя жидів, що і в діаспорі лишилися досить значні прояви внутрішнього національного автономізму, в якому могутніми факторами були власна громада та школа. Не загинула зовсім і мова. Старожидівська мова в ХІХ ст. відновилася, перестала бути лише церковно-релігійною мовою, стала живим язиком, органом світської літератури, науки, преси та навіть щоденного життя (серед сіоністів). Поруч з нею розвинулася новожидівська мова, т. зв. «жаргон»²⁵¹.

---

²⁴⁹ L., с. 399.

²⁵⁰ Kautsky: Nationalität und Internationalität, 1908 (є українське видання, 1915).

²⁵¹ Поза німецько-жидівським «жаргоном» східноєвропейських жидів – т. зв. Ашкеназів – існували та існують ще інші жаргони. Першим та найстаршим був жидівсько-арамейський; другим – персько-жидівський, яким і досі послуговуються перські та бухарські жида. З європейських жаргонів треба згадати еспанський – мова жидів-«сефардів», т. зв. «judaismo» або «ladino», який повстав наприкінці ХV ст., а тепер вживається південноєвропейськими та балканськими жидами

В жаргоні повстала в другій половині XIX ст. досить велика своєрідна література, яка вже дала чимало письменників європейської слави (поет Розенфельд, белетристи Шолом-Алейхем, Аш); відтак існує величезна політична преса, популярно-наукова та політично-агітаційна література.

Жаргон переважно не признається мовою, але якимсь язиковим сурогатом. З погляду наукового формалізму, може бути, це й слушно. Але з погляду реального життя це вже анахронізм. І деякі лінгвісти признають неслухність презирливого погляду на жаргон.

На думку відомого філолога Бодуена де Куртене (Baudouin de Courtenay), жаргон – така сама мова, як і кожна інша. Національне відродження жидів мусило наперед виявитись в секуляризації їх національно-культурного життя. В сім случаю велику роль відіграв просвітний рух – т. зв. «Гаскаля» (Haskala – освіта), що повстав наприкінці XVIII ст. в Німеччині (Мендельсон), а з початком XIX ст. розвинувся в Росії (Левінзон).

Звернений проти юдаїзму гетта, проти хасидизму, «огидного» жаргону, признаючи лише чисту старожидівську мову, він, власне, був протинаціональним. Змушений, одначе, на російському ґрунті послугуватись «огидним» жаргоном як фактичною розмовною мовою жидівської маси, він посередно причинився до повстання нової жидівської літератури, а відтак і національних змагань.

Батько сучасного письменства Абрагамович (псевдонім Менделє Мойхер-Сфорим), вийшов саме з «маскилів» (себто прибічників

(загалом говорить ним 0,5 млн. жидів), та згаданий вище німецько-жидівський «jüdische», який так само повстав в XV ст. з верхньонімецького, відтак витворився під впливами старожидівської й слов'янських та деяких інших індогерманських мов (приміром, литовської), так що тепер значно відрізняється від німецької мови як з боку лексичного, так і граматичного. Він є живою розмовною мовою східноєвропейських жидів, то є 4/5 усіх жидів взагалі. (В Росії вживає його 97%, в Австрії більше 1 млн., в Америці 1 і 1,5 млн.). Це, словом, справжня сучасна новожидівська мова, яка поміж жидами в діаспорі бере верх і над старожидівською та була признана не лише «Umgangssprache», але «National-Sprache». Сіоністи, природно, за «National-Sprache» уважають лише старожидівську мову.

В XIX ст. новожидівська мова була літературно вироблена та оброблена. В 1912 р. на цій мові видавалось загалом коло 100 періодичних публікацій. Щодо книжної продукції жиди в Росії стоять на четвертій місці (після москалів, поляків та німців). Про жидівські мови див: Loewe. Die Sprachender Juden, Köln, 1911; Gerson. Die jüdisch-deutsche Sprache, Köln, 1902. Про письменство див. цитовану працю М. Пінса. Треба ще зауважити, що в друку жиди й для жаргонів вживають свою старожидівську абетку.

Гаскали). На національне відродження жидів вплинули, між іншими, два зовнішні чинники: відродження європейських (особливо слов'янських) народів та зріст антисемітизму взагалі. На російським ґрунті асиміляційні стремління жидів сильніше виявилися в 1860-х роках, тобто під час «епохи великих реформ». Але протижидівська реакція кінця 1870 р. та весняні погроми з 1881 р. цілком розвіяли русофільські асиміляційні мрії російських жидів. Серед них зачинає поширюватися думка, що захист жидів спочиває не в національній апостазії, а навпаки – в національній свідомості, що проти антисемітизму треба поставити здоровий власний націоналізм. І ось такі засади пропагував др. Пінскер (Pinsker), автор знаменитої брошури «Автоемансипація», провідник т. зв. палестинофільського руху в 1870-х роках, який був свого роду вступом до пізнішого сіонізму.

Палестинофільство та сіонізм рішають жидівську справу територіально поза «діаспорою» та «голусом». Вони мріють про національне відродження свого народу на власнім ґрунті, в колишній своїй батьківщині. Сіонізм є рухом всежидівським. Він повстав у Західній Європі, а епохальним моментом для нього є поява відомої праці Т. Герцля «Der Judenstaat» (1895). В першій своїй стадії сіонізм є свого роду катастрофальною доктриною, що абсолютно негує яку-небудь позитивну працю в діаспорі. Відтак в справі території (1903 р., проект колонізації Уганди) він допускає компроміс. На російському ґрунті він змушений йти на ще більші компроміси: признати тимчасову діяльність і в голусі (ухвали Гельсінгфорського конгресу з 1906 р.)²⁵². Останню його фазу можна назвати органічно-еволюційною, періодом систематичної підготовчої праці для майбутнього остаточного полагодження жидівської справи з національно-політичного боку²⁵³.

---

²⁵² На третій конференції сіоністів Російської імперії (листопад 1906 р.) було прийнято політичну платформу під назвою «Гельсінгфорська програма» з п'яти частин: діяльність в Ерец-Ізраель на базі масової репатріації; домагання визнання прав євреїв Російської імперії на вивчення івриту в школах, права використовувати вихідний день у суботу; боротьба за рівноправність для єврейського населення, забезпечення його представництва в губернських та місцевих установах на основі демократичних виборів; підтвердження основних положень Базельської програми як обов'язкових для всіх сіоністських організацій Росії; підтвердження права всіх сіоністських організацій обирати своїх представників до керівних органів руху.

²⁵³ Порівн. статтю д-ра Д. Пасманіка «Сіонізм (Форми нац. движ.)».

Своїм історичним територіалізмом, негацією голуса та діаспори сіонізм як рух мусив бути сильно екзотичним. Донедавна соціально переважали в ньому буржуазні елементи, звідти подекуди його філантропічний характер. Так само його становище в справі мови (за старожидівську) не могло причинитись до його популярності серед широкого жидівського загалу в Росії, що вживає жаргону, та якого переважна більшість (90%) є найбіднішим пролетаріатом. Природно, отже, що в Росії національні стремління жидів мусили проявитись ще в іншій формі, як сіонізм, а саме в формі екстериторіального, національно-культурного автономізму. Таке полагодження жидівської справи пов'язане головню з діяльністю жидівської соціал-демократії, т. зв. Бунду, який національну проблему в Росії взагалі рішає в дусі екстериторіальної, персональної автономії²⁵⁴. Цей національно-автономний рух серед російських жидів відзначається демократично-соціалістичним духом.

Національні стремління російських жидів мають виразний політичний характер. Політичний момент особливо яскраво проявився в жидівській русі під час революції, коли саме була вже докладно сформульована національно-політична програма російських жидів. Весною 1905 р. відбувся у Вільні з'їзд жидівських національно-громадянських діячів, заходом якого закладений був «Союз для здобуття рівноправності жидівського народу в Росії». Задача його була сформульована так: «Здійснення в повнім розмірі громадянських, політичних та національних прав жидівського народу в Росії». Зміст національних цих прав був точніше означений сими словами: «Свобода національно-культурного самоозначення у всіх його проявах, зокрема – в найширшій автономії громади, свободі мови та шкільної науки»²⁵⁵. Після жовтневих погромів 1905 р., в листопаді відбувся другий жидівський з'їзд, на якому постуляти національної автономії були ще сильніше зазначені та підкреслені. Жиди домагалися негайного скликання жидівських національних зборів підно з чотирьохприкетниковою формулою «для установлення – відповідно до волі всього жидівського населення – форм і загалу його національного самоозначення та основ внутрішньої його

²⁵⁴ Порівн. статью В. Медема «Национальность и пролетариат», розд. III (Формы нац. движ.).

²⁵⁵ Дубновъ, I, с. 406, 407.

організації»²⁵⁶. На третім та четвертім з'їзді (1906) були головню вяснені справи тактики для виборчої кампанії в Думі та національно-політичної роботи в Думі жидівської репрезентації, якої членам заборонено вступати до нежидівських національних фракцій. Жиди брали енергійну участь у виборчих кампаніях до перших двох Дум, а саме під прапором демократизму та націоналізму. Керманичами виборчої акції були згаданий вище «Союз рівноправності» та сіоністична організація.

До першої Думи було вибраних загалом 12 жидівських послів: 5 кандидатів «Союзу», 5 сіоністів, 2 диких, байдужих до національних жидівських постулатів. Вибори до другої Думи відбувалися вже під час розпалу урядової реакції та внутрішньої дезорганізації серед жидів; вибрано було лише 3 жидівських кандидатів. Після розв'язання другої Думи та зміни виборчого закону (1907) не на користь «іногородців» у виборах до третьої Думи жиди брали досить слабу участь. Вибрано було 2 послів.

Позитивно наслідком недовгого існування перших двох радикальних російських парламентів жидівським думським послам не довелося нічого зробити для своєї народної справи. Взагалі з думського форуму жидівська справа не була розглянута. В часах післяреволюційних відбулася значна партійно-політична диференція серед російських жидів.

З «Союзу рівноправності» відокремилися самостійні політичні партії, як сіоністичні, так і національно автономні. Для сіоністів цікавим є т. зв. «Gegenwartsprogramm», що визнала реальну, політично-національну діяльність в голусі, домагається визнання російським жидам національної рівноправності та автономії, скликання жидівського сойму, признання прав жидівської мови.

З автономістських партій національну програму – а саме в дусі екстериторіальної автономії, якої основою має бути жидівська «грумада», – найліпше випрацювала Volkspartei, то є народна партія, яка теж багато зробила в культурно-національній сфері жидівського життя у Росії. Здиференціювалися партійно-політично також і жидівські пролетарсько-соціалістичні течії. Поза згаданим вище Бундом, що репрезентує мінімум національного автономізму, повстала Жидівська соціалістична робітничка партія (т. зв. соймовці), яка головним органом жидівської самоуправи уважає власний

---

²⁵⁶ Там само, с. 407.

національний сойм. Відтак існують ще дві сіоністичні партії: сіоністів-соціалістів (С. С.) та Поалей-Сіон (Poale Syon), яких конкретний автономізм парализується вірою в залишення діаспори²⁵⁷.

Розвиток жидівської справи в Росії йшов іншими шляхами, ніж в Західній Європі: не в напрямі емансипації, а в напрямі національного самоозначення та автономізму. Щоправда, існує ще й сіоністична форма національних змагань серед жидів, але на російському ґрунті сіонізм мусів пристосуватися до місцевого автономізму (Gegenwartsprogramm), а зрештою перевагу над ним має фактично позитивний жидівський національний автономізм, що спирається на велику жидівську пролетарську масу, живу її мову (жаргон) та має вирішальний вплив на жидівську справу на місці; в голус і діаспорі цей автономний екстериторіалізм, безперечно, є конкретніший, як історичний територіалізм сіоністів. Є фактом, що в Росії жидівська справа набрала виразно національного характеру. Звичайно реальність сього жидівського націоналізму квестіонують.

Говорять, що коли б не було гнету жидів у Росії, коли б була їм дана громадянська рівноправність, то не було би жодної жидівської справи. І коли це станеться, вона перестане існувати.

Так, приміром, оптимістично дивиться на це А. Леруа-Боліє (A. Leroy-Beaulieu) в своїй відомій праці «Ізраїль серед народів» (Israel chez les nations).

На нашу думку, коли це могло статись легко сто років перед тим, тепер це буде дуже тяжким процесом. І лишаючи вже на боці антисемітизм²⁵⁸, який негативно лише причиниться до розвитку та

²⁵⁷ Як видно, політичне життя російських жидів є надміру здиференційоване. Така роздрібленість не є очевидно доказом політичного реалізму, скоріше доказом ефемерного національного максималізму. Дотепно зіронізував з гіпертрофії партійного партикуляризму серед жидів відомий жидівський письменник Цангвіль (Zangwill) в оповіданні «Самооборона». Про жидівські партії порівн. вище цитовані статті Дубнова та Медема.

²⁵⁸ Не слід забувати, що антисемітизм є дуже поширеним та скомплікованим рухом як щодо форми, так і за змістом. Власне, не так небезпечний є релігійно-расовий та економічний антисемітизм широкого напівінтелігентного загалу, як цілком науковий замаскований антисемітизм поміж арійцями та семітами. З цього становища жидівська справа вельми оригінально представлена у відомій праці H. S. Chamberlain'a «Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts» (порівн. особливо V розд. – Der Eintritt der Juden in die abendländische Geschichte), й Леруа-Боліє передбачає, що антисемітизм буде існувати протягом усього ХХ ст. «Дехто гадає, – каже він, – що антисемітизм триватиме так довго, як і жида».

поглиблення національної свідомості жидів, треба брати до уваги позитивні наслідки національно-відрубного процесу серед російських жидів: літературне вироблення обох мов (старо- й новожидівської)²⁵⁹, повстання та розвиток власного письменства й власної досить багатой культури²⁶⁰.

Все це лишиться й після знесення «межі осілості» та після признання жидам міської рівноправності: лишиться свого роду *élan vital*²⁶¹, який впливатиме на подальший розвиток жидівського національного руху. З другого боку справа асиміляції жидів у Росії уявляється в досить заплутаній формі. З ким жидам асимілюватись? З москалями чи «інородцями»? Поки що вони з москалями мало стикаються. А серед «інородців» розсіяні так, що, асимілюючись з одним з недержавних народів (приміром, в Білорусі та Литві), викликають антисемітизм других. Асимілюючись з москалями (*Staatsnation*)²⁶², ворожо настроюють проти себе туземне населення²⁶³.

В Росії, отже, де процес національного відродження поневолеваних народів є саме *in acto*²⁶⁴ та на різних ступенях розвитку, жидам довелося би не лише асимілюватись, але й не раз реасимілюватись. Ця обставина має подекуди вплив на поглиблення та упевнення національно-автономних стремлінь жидів.

---

²⁵⁹ Тепер старожидівська мова настільки змодернізована та пристосована до сучасного життя (в літературі, науці, пресі), що формально можна її уважати за живу мову. Але фактично вона замало поширена, так що не витримає конкуренції з новожидівською мовою (жаргоном). Словом, спроби зробити біблійну мову мовою щоденного життя жидів так само, здається, закінчатся фіаско, як деякі спроби сучасних греків відновити мову Гомера.

²⁶⁰ Про модерну жидівську літературу та дуже поширену пресу згадувалось вже вище. Тут хочемо звернути увагу на те, що і в області створення та відновлення власних культурних осередків треба згадати «Жидівське історично-етнографічне Товариство» та «Товариство жидівської національної музики». Варто згадати, що російські жиди віддавна вже мріють про власну вищу школу (мішаного університетсько-політехнічного типу) з жидівською мовою викладання у Вільні. Очевидно, існують численні жидівські просвітні організації та видавничі спілки.

²⁶¹ *élan vital* (фр. – життєва сила) – термін, запропонований французьким філософом Анрі Бергсоном у праці «Творча еволюція» (1907 р.); був популярний у першій половині ХХ ст. для пояснення еволюції та розвитку організмів, які Бергсон пов'язував з інтуїтивним сприйняттям досвіду і потоку внутрішнього часу (прим. ред.).

²⁶² *Staatsnation* (нім.) – державна, титульна нація (прим. ред.).

²⁶³ Приміром, як це почало проявлятися особливо в Польщі після напливу «литваків», тобто жидів з Литви, культурно зросійщених.

²⁶⁴ *in acto* (лат.) – в дії (прим. ред.).

Було б зайвим та нерічевим сперечатись тепер, чи жидівська справа в Росії кінець-кінців буде полагоджена шляхом денациональної асиміляції чи національної автоемансипації. Конкретно можна лише сконстатувати факт існування в жидівському русі в Росії різних національних змагань в дусі національного самоозначення, як з культурного, так і з політичного боку, які протягом останніх десятиліть стало зростають та могутніють, набираючи з часом реального ґрунту під собою.

Можна, отже, сперечатись про ступінь ународовлення жидівського руху в Росії, але вже не можна нехтувати у ньому національного характеру взагалі²⁶⁵.

VI. Румунське питання (Бессарабія)²⁶⁶

З-поміж національних справ в Росії звичайно дуже мало присвячується уваги румунському питанню, себто положенню російських румунів у Бессарабії, яка вже понад сто років (від 1812) стогне в царському ярмі. Таке нехтування цієї справи є зовсім неслухне, бо коли вона не може зацікавити дослідника національної проблеми, так сказати, позитивно, себто своєрідністю своєї національної форми або глибиною та багатством національного розвитку й культури бессарабських румунів, то, тим не менше, вона вельми цікавитиме кожного, хто цікавиться національними справами, негативно, а саме

²⁶⁵ З жидами не слід змішувати російських т. зв. караїмів, які різняться від них як антропологічно, так і релігійно. Караїмів вважають за нащадків колишніх хозарів. В Криму вони вже були перед монгольською інвазією. Щодо релігії, вони вірують у Біблію (біблейці) та не признають Талмуду. Караїми формально заперечують будь-яку спільність з жидами. Коли їм вдалося переконати царський уряд у своєму *alibi* (лат. – невинність (прим. ред.)) визнанням розп'яття Спасителя, була їм признана (1863–1881 рр.) у Росії повна громадянська рівноправність. Караїми живуть переважно в Криму у Євпаторії. Тепер їх є близько 10 000. Вони майже зовсім потатарчилились, особливо щодо мови.

²⁶⁶ Через технічні перешкоди, а саме через брак потрібних літературних джерел, автор вже був зрезигнував з написання цього розділу. Річ в тому, що наслідком війни російські джерела про Бессарабію були неприступні. Румунськими ж автор не міг користуватись, по-перше тому, що не знав румунської мови, а відтак тому, що й вони були тяжко приступні рівно ж з рації війни.

як об'єкт найбезогляднішої та безпардонної винародовлюючої політики царизму.

Саме на сумно-трагічній долі румунської Бессарабії можна вельми добре студіювати невичерпну віртуозність денаціоналізаторського арсеналу царського уряду.

Всілякі винародовлюючі способи та заходи, з якими ми вже мали нагоду познайомитись з попередніх розділів, а відтак ще докладніше познайомимося в наступних нарисах цієї праці, гуртом та нарізно, вживав та вживає царизм протягом ста років супроти бессарабських румунів, яких він вирішив за всяку ціну винародовити та зросійщити²⁶⁷.

Це ставлення російського уряду до Бессарабії є тим цікавіше, що фактично ця країна не була здобута, але «визволена», що Росія щодо румунів, як і щодо балканських православних народів взагалі, віддавна виступає в ролі протектора та визволителя з турецького ярма.

Але, як влучно зазначив один румунський публіцист, «Росія, визволяючи, поневолює, вона виступає в ролі оборонця та спасителя народів, котрих “визволяє” з тимчасового поневолення, щоби відтак закувати їх в остаточне ярмо»²⁶⁸.

Тим часом завдяки чемній охоті букарестського професора З. Арборе (Z. C. Arbore) автор отримав пару найновіших публікацій про Бессарабію, котрі здебільшого вийшли накладом «Editura Ligei pentru liberarea Basarabiei» (Видавництва ліги для визволення Бессарабії). Щоби скористати з них, довелося навчитися насамперед румунської мови. Наслідком всіх цих технічних перешкод розділ цей написано вже по закінченню всієї праці (в жовтні 1915 р.) дуже швидко. Він, певно, буде менше органічним та докладним, ніж інші нариси цієї праці, та матиме більше прогалин. Незважаючи, однак, на це, автор уміщує його і в такому, подекуди невикінченому, вигляді, бо без нього праця ця була би неповна та не могла цілком відповідати своєму завданню та меті.

Літературні джерела, котрими автор головно послуговувався, наведені нижче. Показчик європейської літератури (німецькою та французькою мовами) подано в нижче цитованій праці Борецького-Бергфельда. З румунських публікацій вичерпуючими джерелами є спеціальні капітальні праці про Бессарабію проф. З. К. Арборе «Basarabia in secolul XIX» та «Dictionarul geografic al Basarabiei...»; D. A. Sturdza. Europa, Russland und Rumänien. Berlin, 1915; Z. C. Arbore. Liberarea Basarabiei. Bukaresti, 1915; Gh. Digos. Sub jug strain. Bukaresti, 1915; Historicus. Singura primejdie Russia. Bukaresti 1915; Н. Борецькій-Бергфельд. Исторія Румыніи. СПб., 1909; Бессарабская губернія (Новый Энцикл. Словарь, т. VI).

²⁶⁷ D. Sturdza, I, c. 6.

²⁶⁸ Historicus, I, c. 9.

Як загальновідомо, від Петра Великого Росія звертає свої очі до Чорного моря та починає мріяти про «ключ світу», себто Царгород та Дарданелли. Константинополь – це *idée fixe* східньо-балканської політики царизму, це найулюбленіша мрія всіх російських царів від Катерини II до Миколи II. Кожний з них уважав себе історично правомочним спадкоємцем територіальної спадщини «хворої людини»²⁶⁹. Проголошуючи торік війну Туреччині, Микола II покликуюється на історичне право Росії щодо Чорного моря, котре націоналістична Росія вже давно називає Російським морем.

Свою протитурецьку політику розпочинає Росія саме тоді, коли над Туреччиною як європейською великою державою спустився смерк занепаду, себто після відомого Карловицького миру (1699), котрим почалася ліквідація османського панування в Європі²⁷⁰.

Свою протитурецьку кампанію Росія базує дуже солідно та методично.

Вона вирішує задля неї використати безпросвітне поневолення християнських народів у турецькому ярмі.

Вона проголошує себе їхньою заступницею, а відтак і формально здобуває протекторат над ними. В очах її, а дуже довгий час (подекуди ще й досі) європейського загалу, Росія уважалася та уявляється справжньою «освободителькою» християн з бусурманського полону.

Петро Великий каже депутації від балканських християн, яка щойно проходила про визволення з турецького ярма, про своє «Желаніє освободить отъ оттоманского ига государства, исповедующія мою віру, и треба сподіватися, что Бог поможет моимъ столь справедливымъ и столь скромнымъ намереніямъ»²⁷¹. Катерина II переконувала в 1791 році каже цитований російський історик Румунії, – що сумління її змушувало з приводу поневоленого становища християн Балканського

²⁶⁹ Натик на афоризм «Туреччина – це хвора людина Європи» (прим. ред.).

²⁷⁰ 1. Карловицьким мирним договором 1699 р. між державами Священної ліги (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московське царство) та Османською імперією Річ Посполита отримала частину Правобережної України та Поділля, Австрія – більшу частину Угорщини, Трансильванію, Хорватію і майже всю Славонію, Венеція – Морецькі острови Архіпелагу, фортеці в Далмації; за Московським царством залишився

Сторонний Бергфельд, 1, с. 126.

півострова, що на ній лежить святий обов'язок визволити їх з турецького ярма²⁷².

Двома шляхами могла Росія дістатися до Константинополя: ближчим – через Балкани і навкруги – через Кавказ та Малу Азію. Тому вона однаково цікавиться як долею балканських православних народів, так і кавказьких християнських (вірменів та грузинів).

Психологічно є зовсім зрозуміло, що турецькі християни, батьківщини яких під османським режимом були гнобленими «пашаликами», а вони самі жорстоко поневоленою «раєю» (стадом), дивилися на Росію як на справжнього свого оборонця та охоче й цілком добровільно йшли назустріч її «визвольному» маккіавелізму, не спостерігаючи, а подекуди ще й досі не видячи справжніх мотивів цієї російської «визвольної» політики, фактичну істоту котрої слушно характеризує цитований вже нами російський письменник так: «Східне питання насамперед було (для Росії) справою гегемони росіян на Чорному морі, а визволення християнських народів з турецького ярма було заслоною, за якою ховалися справжні бажання російського імператора»²⁷³.

Стратегічно зрозуміло також, чому Росія насамперед присвятила найбільше уваги придунайським князівствам Молдавії та Волохії, цим форпостам турецького панування в Європі, які були головною ареною турецько-європейських воєн, та де думка визволення з турецького ярма найраніше набула характеру політично-національних прямувань, та де Росію уважали за доброго союзника-оборонця для румунської протитурецької акції.

Вже в 1711 р. в Луцьку зроблена була тайна умова поміж Петром I та молдавським господарем Дмитром Кантеміром, котрий зобов'язався злучити молдавські війська з російськими та привести Молдавію до присяги російському царю, за що Петро Великий мав відновити самостійність Молдавії в старих границях під управою Кантеміра та його нащадків, але під протекторатом Росії.

Цей проект, як відомо, наслідком фіаско Прутської кампанії Петра I не вдався. Кантемір та багато інших молдавських бояр втекло до Росії, де вони, як каже Арбуре, здебільшого вигинули або зросійщилися²⁷⁴.

---

²⁷² Там само, с. 150.

²⁷³ Там само, с. 149.

²⁷⁴ *Liberarea Basarabiei*, с. 17.

Коли Катерина II почала вести турецькі війни, які здебільшого відбувалися на терені придунайських князівств, не раз окупованих російськими військами, вона мала на своїм боці симпатії румунів, котрі дивилися на неї як на свою справжню спасительку.

Молдаванська депутація до Катерини II в 1769 р. висловила ці симпатії та надії такими словами: «Ми дякуємо Богу за те, що він пошанував нас та послав нам Ваше Величество, світлу та всемогучу Імператрицю, котра має сердешну турботу захистити нас від оттоманського ярма – нас, що визнаємо ту саму релігію й так пекуче бажаємо протягом стількох років визволитися із цього нещастя при помочі Вашого захисту». Депутація спеціально підкреслила, що Молдавія добровільно та від «всього серця» піддасться Росії²⁷⁵.

Катерина II вельми вміло використовувала ці симпатії молдаван для свого плану повної інкорпорації Молдавії. Її агенти політично конкретизували це русофільство молдаван таким чином, що накидували їм державно-політичні плани своєї цариці. В кінці-кінців все виходило так, що буцім-то самі молдавани просять про заведення у себе російського режиму. Валахія таки справді майже охоче пропонувала себе в російські провінції.

Цілком слушно з цього приводу завважає один румунський історик: «Таким чином росіяни дійшли до здійснення плану Петра Великого, а навіть ще зайшли значно далі, бо Петро Великий все ж лишив Молдавії тинь її незалежності в особі її національного князя, тим часом коли Катерина мала намір позбавити цю країну остаточно будь-якої незалежності та зросійщити її в якнайкоротшому часі»²⁷⁶.

Для характеристики російського державно-політичного імперіалізму цікаве те, що йому завжди бракує терпцю до витримки своєї ролі «визволителя» до останнього акту царського «освободительного» фарсу. Як лише Росія окупує, навіть на час, якусь країну, котру вона буцімто визволяє, вона відразу з визволителя стає здобувачем та безсоромно починає винародовлювати новоприлучену провінцію. Ми мали саме класичний приклад цього на сумно-трагічній долі «визволеної» Галичини²⁷⁷, де режим Евлогія – Бобринського відіграв роль найліпшого протиросійського агітатора та здискредитував Росію гірше, ніж це міг зробити найзавзятіший її ворог.

²⁷⁵ Борецькій-Бергфельд, 1, с. 137.

²⁷⁶ Там само, с. 153.

²⁷⁷ Пор. працю І. Петровича «Галичина під час російської окупації», 1915, видання «Політичної Бібліотеки».

Але Росія завжди мала своїх Евлогіїв – Бобринських.

Попередники їх були і в Молдавії за часів Катерини II. Вони, а особливо окупаційне російське військо, поводитись у «визволеній» країні так недвозначно, що вже тоді залунали в Молдавії та Валахії остерігаючі голоси проти «визволителя». Вже тоді не засліплені русофільством румуни закликали до самостійницької боротьби на всі fronti: «Хай ми згинемо в боротьбі за свою національну незалежність, – казали вони, – але ми не дамо себе на з'їдження хижацьким акулам».

Про цей царський режим в окупованих придунайських князівствах каже цитований російський історик (ми навмисно користуємося російським, а не румунським джерелом, яке могло б викликати закид в тенденційності), що «окупація Валахії та Молдавії росіянами принесла румунам величезні матеріальні шкоди. Росіяни не вмiли обходитися зі здобутими провінціями – вони руйнували їх, вступаючи на нову територію»²⁷⁸.

Російська протитурецька політика з метою дістати балканську спадщину «хворої людини» була вельми планомірна як щодо програми, так особливо щодо тактики. Про це останнє добре свідчить саме історія здобуття протекторату Росії над придунайськими князівствами, що рівночасно означало скріплення її впливів на занепадаючу Туреччину. Це обмежування впливу Туреччини на придунайські князівства починається Кучук-Кайнарджийським миром (1774)²⁷⁹, котрим Росія, поміж іншим, отримала право оборони цих провінцій, себто визнання фактичного протекторату над ними. Це був перший крок царської імперії на шляху до повної ліквідації Туреччини в Європі. Відтак вона мілітарно та дипломатично, невпинно та систематично поширює сферу своїх впливів на Балкани, розпочату Кучук-Кайнарджийським трактатом. Особливо Аккерманською умовою (1826) вона ще більше скріплює свій протекторат над придунайськими князівствами не на користь Туреччини, яка тратити

---

²⁷⁸ Борецькій-Бергфельд, 1, с. 157.

²⁷⁹ За Кучук-Кайнарджийським мирним договором між Російською та Османською імперіями за Росією були закріплені землі між Дніпром і Бугом, м. Керч, фортеці Єнікале та Кінбурн; Кримське ханство було визнане незалежним; Росія отримала вихід до Чорного моря та право проходу кораблів через Босфор і Дарданелли; Молдова та Валахія здобули автономію (прим. ред.).

право призначати господарів без згоди Росії²⁸⁰. «Цією конвенцією, – каже історик сучасної Румунії, – Росія стала справжнім сувереном князівств Молдавії та Валахії, над якими Туреччина заховала суверенітет лише номінально»²⁸¹. А через три роки за Адріанопольським миром Росія дістає й з боку Європи формальну санкцію свого протекторату над румунськими провінціями і негайно починає робити заходи із заведення в них внутрішнього ладу за планами Петербурга²⁸². Таким чином повстав відомий «Органический Регламентъ» (1831), свого роду конституція для Молдавії та Валахії, випрацьований російським генерал-губернатором цих країн гр. Киселевим²⁸³. З приводу цієї конституції румунський історик Ксенополь (Хепорол) вважає: «Оскільки регламент був добрим як адміністративна реформа, остільки лихі були політичні засади, на яких він оснований». Як видно, відношення Росії до румунських придунайських

²⁸⁰ Аккерманська конвенція 1826 р. складалася з однієї загальної та двох додаткових угод («Російсько-турецький окремий акт про Молдову й Валахію» та «Російсько-турецький окремий акт про Сербію»). За Російською імперією були закріплені Сухумі, Анаклія, Редут-кале (нині с. Кулеві, Грузія); були розширені права Дунайських князівств; контроль за дотриманням їхнього статусу був покладений на посла Росії в Стамбулі та консулів у Бухаресті й Яссах; були також розширені права Сербії (прим. ред.).

²⁸¹ Н. Борецький, с. 201.

²⁸² За Адріанопольським мирним договором 1829 р., укладеним по завершенню російсько-турецької війни 1828–1829 років, Османська імперія втратила все чорноморське узбережжя Кавказу і частину Ахалцихського пашалику. Кордон між Росією і Туреччиною було встановлено по р. Прут до її впадіння в Дунай. Російська імперія здобула острови в гирлі Дунаю і фортеці Ахалкалакі та Ахалцихе на Кавказі з прилеглими територіями. Дунайські князівства та Силістрія залишилися під владою Російської імперії до виконання всіх умов договору. Туреччина визнала приєднання до Росії в 1800–1813 роках Закавказзя (Грузія, Єреван, Нахичеванське ханство), а також територій, що відійшли до неї за Туркманчайською мирною угодою з Іраном 1828 р. За Молдовою та Валахією була збережена автономія з правом мати «земське пійсько». За цим договором Туреччина 1830 р. визнала незалежність Сербії і Греції (прим. ред.).

²⁸³ «Органический Регламентъ» – практично ідентичні конституційні акти, запроваджені у Валаському (1831) і Молдавському (1832) князівствах, які визначали гамтешній суспільно-політичний устрій. Акти санкціонували місцеве самоврядування; законодавчу владу здійснювали представницькі збори бояр та іменитих землевласників; виконавча влада належала господарю із довічними повноваженнями, обраному зборами духовенства, бояр і депутатів від землевласників і міст. Були скасовані внутрішні митниці, суд відділений від адміністрації, у князівствах створені власні армії (прим. ред.).

держав та її протекторат над ними зовсім не мав платонічного характеру. Найліпшим доказом цього є саме прилучення частини Молдавії, т. зв. Бессарабії, котру Росія окупувала під час війни з Туреччиною в 1806–1812 роках та відтак (після Бухарестського миру 1812 р.) прилучила до себе назавжди²⁸⁴.

«Стративши таку величезну область, – завважає російський історик Румунії, – в порівнянні з якою Буковина, котру дістала Австрія в 1775 р., була лишень “кусником землі”, румуни відразу зрозуміли, що в особі російського імператора вони мають не визволителя, але ворога»²⁸⁵. Згодом вони могли в цьому ще ліпше переконалися, побачивши, як Росія заходиться біля Молдавії та Валахії з метою загарбати й ці провінції при першій відповідній нагоді, до чого вищезгаданий «Органічний Реглямент» був одним з перших кроків. Не диво, отже, що деякі румуни знову шукали захисту в нехристиянській Туреччині проти протекторки християнства Росії, а насамперед рішучо протестували проти «Органічного Регляменту», котрий є «чужинецьким законодавством, зладженим за вказівками росіян».

Зростаючий національно-революційний румунський рух загальмував далі поширення російських впливів в придунайських державах. Славетний 1848 р. – «весна народів», – знайшов живий відгомін серед румунів. Червнева Бухарестська революція, поза соціальним сильним забарвленням (вона була скерована, як каже румунський історик, «проти більшості бояр, котрі не хотіли уступити вимогам часу»), мала виразний політично-національний – а саме протиросійський – характер. Румунську революцію жорстоко задушив всеєвропейський кат революцій та бунтів – цар Микола I. А найцікавіше, що зробив він це разом з турецьким султаном, з ярма котрого «визволяв» перед тим молдавсько-валаських румунів. Під впливом цієї революції дійшло поміж царем та султаном коли не до

---

²⁸⁴ Щоправда, південну частину Бессарабії (теперешній ізмаїльський повіт) в 1856 р. (за Паризьким трактатом) повернено румунським князівствам, але Росія знову отримала її в 1878 р. (за Берлінським трактатом), так що загалом Бессарабія під пануванням Росії є вже понад сто років.

²⁸⁵ Н. Борецькій, с. 179.

entente cordiale²⁸⁶, то принаймні до порозуміння щодо румунських справ (Тайна балто-лиманська умова з 1849 р.²⁸⁷)²⁸⁸.

Росії, однак, не вдалося вже утримати свій вплив в молдавовалаських справах. Кримська війна скінчилася для неї катастрофою, з чого скористалася Європа, щоби обмежити її вплив на Балкани взагалі, а зокрема в придунайських державах, в яких Паризьким трактатом російський протекторат скасовано та заступлено колективним європейським. Таким, отже, чином «визволительні» заходи Росії щодо Молдавії та Валахії скінчилися невдачею. Однак Бессарабія лишилася при ній та відчуває всю безоглядну дошкульність царської винародовлюючої політики. Ми тут розглянули, так би мовити, докторію бесарабської справи.

На нашу думку, це було необхідне, бо на ній саме можна добре познайомитися з істотою та характером російської східно-балканської політики, котра в сучасній всесвітній війні знову стала дуже актуальною.

Росія знову пробує поховати «хвору людину». Знову простягає руку по Константинополь та знову хоче здобути ключі від Дарданеллів.

Слова Миколи I, сказані під час Кримської війни англійському послу: «Константинополь не може належати ні Англії, ні Франції, ні якій іншій державі», – виповнилися лише щодо перших двох держав, котрі зрезигнували з Царгороду на користь Росії. Щодо інших, головню балканських держав (самої Туреччини, а тепер і Болгарії), вони стали дуже проблематичними...

Не треба забувати, що ніде так звана «російська небезпека» не є така небезпечна, як саме на Балканах, та що нікому вона не загрожує більше, як власне «визволенням» за допомогою Росії балканським державам та народам. Це добре зрозумів щодо своєї

²⁸⁶ entente cordiale (фр.) – сердечна згода (прим. ред.).

²⁸⁷ Факт дуже характеристичний для христовизволительної політики царизму. Зрештою, зовсім не поодинокий або винятковий. Ми побачимо далі, що не раз така таємна згода заходила поміж царем та султаном (Абдул-Гамідом), напр., у пірменській справі.

²⁸⁸ Балто-Лиманська конвенція між Російською та Османською імперіями (квітень 1849 р.) визначала порядок управління Дунайськими князівствами. Зокрема, господарів князівств призначав султан на 7 років після узгодження з Росією; боярські вибори було тимчасово скасовано (прим. ред.).

батьківщини один з найвизначніших будівничих сучасної Румунії – покійний Д. А. Стурдза, котрий в своїй відомій праці «Europa, Russian und Rumänien», яку не без рації уважають за його політичний заповіт румунському народові, з цього приводу написав: «Щоби цар міг поставити хрест російського православ'я на Святій Софії в Царгороді, мусять румуни як раса, а Румунія як держава бути знищені, бо москалі не можуть триматися на Босфорі, коли вони будуть zagrożені ззаду; вони потребують доброї комунікації з центром своєї держави».

Тому він остерігає свою батьківщину перед політичним русофільством. На його думку, «всі інтереси, всі змагання і всі побоювання кажуть Румунії остерігатися Росії і лишатися в тісній зв'язку з Заходом Європи. Задачею справді національної румунської політики є дбати, щоби Румунія ні посередньо, ні безпосередньо не послужила здобувчим планам Московської держави, бо здійснення цих планів означає знищення Румунської держави».

Познайомимось тепер з долею Бессарабії під російським пануванням.

Під Бессарабією тепер розуміють країну поміж Прутом та Дністром, Чорним морем та передгір'ям Карпат. Географічно положення Бессарабії означається так: 45°9' – 48°38' північної ширини, 23°4' – 28°8' східної довготи (від паризького меридіану).

Бессарабія займає поверхню в 40096,6 квадр. верст, себто 45629,9 кв. км, себто є трохи більша за Швейцарію та становить біля 1/3 простору сучасної румунської держави.

З національного боку це є країна з 70% (по офіційній російській статистиці з 1897 р. лишень 48%)²⁸⁹ румунського населення, котре в Росії офіційно називається молдаванським. Майже вся Бессарабія поза Хотинським та Бендерським повітами (українськими) належить до румунської національної області. Одначе через винародовлюючі заходи царського уряду, про що мова буде далі, Бессарабія є свого роду національною мозаїкою.

Недавно румунсько-бессарабський письменник А. Ноур (A. Nour) умістив в румунській пресі статистичні дані про Бессарабію взагалі та про її населення зокрема.

²⁸⁹ Це справді мінімальний обрахунок румунів у Бессарабії. За проф. Arbure, вони творять нині 3/4 всієї людности цієї країни (див.: I, с. 37).

За його обрахунками Бессарабія має біля 3 млн. населення, з чого понад 2 млн. (2 100 000) є румунів, 300 000 українців (головно в двох вищезгаданих повітах); 300 000 жидів; 100 000 москалів; 60 000 болгар, 50 000 німців, біля 40 000 циганів (Бессарабія є центром російських циган); 40 000 татар²⁹⁰. Соціально румунський елемент представлений насамперед селянським станом (біля 70%). Одначе й по містах румунський елемент або має перевагу, або представлений значною силою.

За обчисленнями російського автора Дурново²⁹¹ багато бессарабських міст має переважно румунський характер; наприклад, головне місто Кишинів – 71% (відтак 19% жидів та 5% росіян); Орґіів (Orhein) – 82,5% румунів, 12,2% жидів та 4,75% росіян; Сорока – 70% румунів, 14,19% жидів, 13,01% росіян²⁹². Лише в містах, що лежать на периферії румунської національної області, як Бендери або Хотин, процент румунського населення є відносно менший: в Бендерах – 52,87%, а в Хотині – 29%. Чисто румунським є район поміж Прутом та озером Ялпугом (Ialpuḡ), де румунська більшість перевищує 90%.

Видно, отже, що навіть російські публіцисти націоналістичного напрямку не можуть квестіонувати суцільно-національного характеру Бессарабії.

Румунський публіцист Діґіш (Dighis) характеризує її в своїй брошурі «В чужому ярмі» (Sub jug strain!) так: «Бессарабія належала до Молдавії. Була суцільністю з Молдавією. Її мешканці є румуни, її мова, віра та звичаї є мовою, вірою та звичаями Румунії. Її минулість є минулістю Молдавії. Радощі та сум минулості в обох були спільні. Предки румунів по цей бік Прута є також предками румунів по тій бік Прута... Ніколи серед молдаван не виринула навіть думка сепаратизму! По цей та по той бік Прута молдавани почувалися завжди одним народом, однією душею, однією істотою. Ніколи не було відрізнєння поміж Молдавією та Бессарабією...» Про те, чим було відокремлення Бессарабії від Молдавії, пише цей

²⁹⁰ Цитую за передруком в краківській «Nowa Reforma», 1915, № 314.

²⁹¹ Русская панславистская політика, Москва, 1908. Цитую за: Z. Arbure. Liberarea Bessarabiei, с. 27.

²⁹² Дурново, як більшість москалів, не розріжнює москалів та українців, тому живає скрізь термін «росіяни», хоч фактично в Бессарабії, особливо в Бендерському та Хотинському повіті, живуть лише українці.

автор: «В 1812 р., як з ясного неба вдарив грім, який розтяв Молдавію на дві країни. Нове панування не доторкнулося з-поза Прута. Румуни далі лишилися однаковими.

Їх народність не могла розщепитися. Серце їх не могло розірватися надвоє. По обидва боки Прута існують далі румуни зі своєю мовою, вірою та звичаями. Оці три моральні сили – джерело національного життя, були святою сторожею національного існування румунів. По цей та по той бік Прута далі існувало бажання спільного життя, бажане з'єднання для спільного поступу та співробітництва. Румуни, як одні, так другі, румуни своєю минулістю – мають однакові прямування щодо майбутності»²⁹³.

З цих слів видно, як сильно ще б'ється національний живчик в Бессарабії, як, незважаючи на сумну її долю під царським пануванням, в неї не вигас зовсім вогонь національних бажань та прямувань. Під зовнішнім покриттям царського намулу він жевріє, щоб розпалитись знову великим полум'ям, коли настане для Бессарабії час визволення. Росія, прилучаючи Бессарабію, природно мусила, принаймні *pro forma*²⁹⁴, гарантувати тамтешній румунській народності свободу національного розвитку. З огляду на дальші плани її щодо придунайських держав, це було просто необхідно²⁹⁵.

Відповідно до цього цар Александр I, котрий в серпневому маніфесті з приводу Бессарабії висловлював радість та вдячність Провидінню за те, що Росії дісталася така «плодородная и многолюдная земля»²⁹⁶, дав такі інструкції щодо управи новоприлученою країною: «При управі Бессарабією треба мати на увазі, що тут ми кладемо основу під більшу будову. Мешканці цієї провінції мають користати з добродійств батьківської й ліберальної управи, щоби таким способом зручно звернути увагу сусідніх народів на їх щасливе становище. Болгари, молдавани, валахи й серби теж шукають свободної батьківщини; полегшимо їм дорогу, на якій вони її можуть

²⁹³ 1. с. 5–6.

²⁹⁴ *pro forma* (лат.) – формально (прим. ред.).

²⁹⁵ Не треба забувати, що сама по собі, особливо в стратегічному огляді, Бессарабія є для Росії скоріше тягарем, ніж добрим придбанням. Це російська Ельзас-Лотарингія, як її назвав генерал Куропаткін, на думку якого, «задля унешкідливлення та гарантування російських границь з боку Дністра Росія мусить всю Бессарабію відступити Румунії» (Dighis, I, с. 3). З цього видно, що Бессарабія була лише першою ратою на рахунок Молдавії та Валахії, які Росія згодом гадала прилучити для заповнення своєї позиції на Пруті та Дністрі.

²⁹⁶ Z. Arbure, I, с. 25.

знайти. Ми мусимо ці народності всіма способами одушевити для нас, щоби здобути їх для цілі, яку ми собі поставили. Їм треба обіцяти незалежність, заснування самостійного слов'янського королівства; впливовим людям треба обіцяти добру заплату, а провідникам ордени й відповідні титули»²⁹⁷.

Ці інструкції добре доказують, що Александра I не дармо прозивали «хитрим Греком», вони де в чому нагадують славетні інструкції Катерини II князю Вяземському, а саме – щодо офіційної, національної політики в іногородських окраїнах. Російська бюрократія, однак, не надається до такої делікатної дипломатичної роботи. Інструкції Александра I лишилися на папері, як і багато інших заяв та обіцянок російських імператорів, зроблених населенню новоздобутих провінцій.

Як ми зараз побачимо, Росія почала Бессарабію систематично та безоглядно російщити майже від хвилини прилучення цієї країни. На це звертають увагу та скаржаться румунські публіцисти та громадські діячі, пропагуючи думку визволення Бессарабії з російської неволі.

«Від 1812 р., – каже найліпший знавець цієї країни проф. Arbuze, – бессарабські румуни є під чужим пануванням. Їм заборонено навчатися рідної мови, по-румунському молитись Богу: школа та церква стали в Бессарабії зняряддям, за допомогою котрого російський уряд сподівається зросійщити румунську людність.

Жодна румунська книжка або журнал не можуть дістатися за Прут без спеціального дозволу або авторизації: ані в школах не дозволяється навчатись по румунському, ані в бібліотеках не толерується та немає румунських книжок...»²⁹⁸.

«Короткий історичний огляд подій поміж Прутом та Дністром від 1812 р. до наших днів, – каже інший румунський публіцист, – досить вказує на брутальність російського режиму щодо румунів, як і на останню мету російського урядування в Бессарабії: остаточну та якнайшвидшу русифікацію румунів»²⁹⁹.

«...Петербурзький уряд, – пише історик російсько-румунських відносин, – почав зараз після анексії русифікаційну та винародов-

²⁹⁷ D. A. Sturdza, 1, с. 24, 25.

²⁹⁸ 1, с. 25, 26. Автор вказує на те, що ці протирумунські шикани в Бессарабії робив російський уряд навіть в цьому (1915) році.

²⁹⁹ Gh. Dighis, 1, с. 11.

люючи працю в новій провінції»³⁰⁰. З приводу недавніх сотих роковин прилучення Бессарабії (1912) др. П. Казаку (P. Cazacu) умістив в ясьському журналі «Viata Romaneasca» цікавий історичний нарис становища Бессарабії під російським пануванням. В цій статті він на питання, що зробив у Бессарабії протягом ста років свого панування «освободитель балканскихъ народовъ», заважає: «На це можна відповісти одним словом: русифікував»³⁰¹. «Ослаблення і остаточне знищення румунського елементу було й є одною з найголовніших цілей російської політики», – так характеризує істоту російської протирумунської політики Стурдза, на думку якого Бессарабія є «безоглядно русифікована»³⁰².

Не менше рішучо засуджує протирумунську політику царського уряду й російський, цитований тут вже, письменник Дурново, котрий схарактеризував її таким чином: «Завдяки російському насиллю молдаванська людність Бессарабії стала ордою німих та некультурних рабів. Цьому народові заборонено навчатись рідної мови в школі, заборонено молитись у своїй мові Богові. Сотні тисяч десятин його землі забрано для російських, болгарських та німецьких колоністів, і все це, щоби примусити його до покинення землі»³⁰³. Лише до 1828 р. в Бессарабії урядовано з узглядненням румунської мови та місцевого побутового права, причому й урядовий апарат подекуди комплектувався з місцевих румунських сил. Щоправда, у 1818 р. засновано для Бессарабії спеціальну Вищу крайову раду, однак царський уряд не рішався ще відверто виступити зі своїм протирумунським курсом в цій провінції. Це сталося аж в 1828 р., коли поруч згаданої Вищої крайової ради в Бессарабії з'являється всесильний генерал-губернатор та заводиться новий, чисто російський лад для зросійщення цієї країни. Вища крайова рада лишається тільки номінальною інституцією: фактичним паном країни стає генерал-губернатор. «Таким чином, – каже автор нариса про столітнє панування Росії в Бессарабії, – від 1828 р. маємо в Бессарабії адміністрацію, юстицію, поліцію, як і інші громадські справи, зорганізовані за російськими законами, в російській мові, з російськими чиновниками зі всіма їх характерними прикметами»³⁰⁴.

³⁰⁰ Historicus, 1. с. 22.

³⁰¹ Цитую за Historicus'ом, в брошурі котрого наведена ця стаття: с. 31.

³⁰² D. A. Sturdza, I, с. 6.

³⁰³ Z. Arbure, 1, с. 36, 37.

³⁰⁴ Historicus, 1, с. 31.

Відтак всі адміністративні реформи, котрі переводилися у внутрішній організації та ладі Росії, заводилися також в Бессарабії.

У 1854 р. в Бессарабії заведено російську губерніальну організацію.

У 1868 р. скасовано панщину. У 1869 р. заведено російські міські управи та нову судову організацію. У 1870 р. – новий муніципальний лад, а у 1873 р. докінчено уніфікацію Бессарабії з Росією перетворенням її в звичайну (Бессарабську) губернію. Відтак Бессарабія ближче познайомилася зі специфічними атрибутами царського самодержав'я в роді «усиленної охорони», «воєнного положення» та навіть стала одним з головних теренів роботи «истинно рускихъ людей». В ній саме зааранжований був сумно славетний Кишинівський погром (1903).

Російські губернатори в Бессарабії від самого початку всі були страшеними русифікаторами. Перший з них – Гартінг – був усунений на прохання молдавських бояр саме через своє безоглядне русифікаторство. Так само й його наступник Калагеорг (Calageorghé) був усунений з цієї рації. Відтак Бессарабія дістала намісника Бахметева, який найбільше присвячував уваги поборюванню румунського впливу у внутрішнім житті Бессарабії, а поруч з цим проводив систематично дерумунізацію бессарабських урядів та громадських інституцій взагалі. Щоби запобігти вибухові масового протесту з боку румунів, Бахметева нарешті відкликано. Місце його зайняв генерал Ізонцов, котрий, як каже Дігіш (Dighis), «розвинув у Бессарабії одну з найганебніших діяльностей в напрямі винародовлювання та російщення. Ані один спосіб не лишився невипробуваним зі сторони генерала Ізонцова. Інтрига, корупція, в'язниця, депортація й злочин – всього цього масово вживалося з метою, щоби румуни забули свою мову, в якій народилися, та нарід, частиною котрого вони є.

П'ять років генерал Ізонцов був губернатором Бессарабії. П'ять років сумних спогадів. П'ять років жорстокостей та варварства»³⁰⁵.

Ізонцова заступив князь Воронцов, «під котрим Бессарабію цілком перетворено в російську провінцію. Всі місцеві права та звичаї усунено його зусиллями та за його ініціативи. Місцевий устрій Бессарабії цілком скасовано. Юстиція, адміністрація й поліція були реорганізовані на російський лад...»³⁰⁶.

³⁰⁵ І, с. 13.

³⁰⁶ Там само.

Ми вже казали, що Бессарабія відчувала на собі поза загальними денационалізаторськими способами теж деякі специфічні. З-посеред цих передусім заслуговує на увагу колонізаційний метод. Російський уряд, щоби полегшити собі свою винародовлюючу роботу, вирішив почасти сколонізувати Бессарабію різнонаціональним елементом, а почасти – вислати з неї туземний румунський елемент. Ця колонізаційна робота почалася відразу з прилученням Бессарабії. Протягом часу 1812, 1828, 1830–34 рр. зложено в Бессарабії 43 болгарські колонії для 9 641 родини з біля 56 000 душ³⁰⁷. Під ці колонії призначено загалом 300 000 десятин³⁰⁸.

В 1814–40 рр. засновано 24 німецькі колонії, для яких визначено 130 613 дес., та людність котрих дістала цілу низку господарських й громадянських вольностей на 50 років. В 1824–28 рр. призначено для кількох французьких та швейцарських родин 5 000 десятин, відтак признано жидам право побуту в Бессарабії, котра згодом увійшла до т. зв. жидівської «межі осілості». В 1817 р. було в Бессарабії лише 2 316 жидівських родин; в 1856 – вже біля 15 000 (78 715 душ), а нині є їх вже 300 000.

Рівночасно молдаванами колонізовано Сибір³⁰⁹. Ще у 1908 р. Бессарабію покинуло 855 румунських родин, котрі змушені були шукати нову батьківщину в Сибіру³¹⁰.

Ця колонізаційна політика Росії пояснює подекуди вищезазначений мозаїковий характер національної структури Бессарабії. З інших способів винародовлення бессарабських румунів, природно, найголовнішими є армія, школа та церква. В Росії є принцип, що іногородці не відбувають військової служби в своїй батьківщині, але звичайно в якійсь іншій країні. Цей спосіб має для царизму подвійну вигоду: насамперед через це відбування військової служби є порядком російщення іногородської молоді, а відтак це є *sui generis*³¹¹ асекурація³¹² проти евентуальних національно-революційних акцій поневоленних в царському ярмі іногородців.

---

³⁰⁷ Болгари вже й раніше були в Бессарабії (від 1769 р.), але в незначнім числі.

³⁰⁸ 1 десятина = 109,25 акрів.

³⁰⁹ Gh. Dighis, I, с. 6, 7.

³¹⁰ Z. Arbure, I, с. 37.

³¹¹ *sui generis* (лат.) – своєрідна (прим. ред.).

³¹² асекурація – страхування, обережність (прим. ред.).

Бессарабські румуни відбувають військову службу в Польщі, на Кавказі або в центральній Росії, а в Бессарабії служать звичайно поляки, кавказці або інші інородці.

Також російська урядова школа є серед інородців специфічним знаряддям винародовлення, і то не лише своїм націоналістичним духом та протіінородськими тенденціями, але насамперед своєю мовою навчання, якою скрізь є виключно російська. І в Бессарабії, де нема ні одної румунської школи, де кожний прояв національної культури або просвітньої самопомочі суворо заборонений, де румуни не можуть послуговуватися латинською азбукою, як їх земляки за кордоном, а мусять вживати давнішої кирилиці³¹³ – російська офіціальна школа є одним з першорядних винародовлюючих знарядів. Ще гіршим знаряддям російщення молдаван є церква. Спільність релігії та церковної (старо-слов'янської) мови в очах російського уряду мала бути тим реактивом, котрий православ'я перетворював в російськість. Тому російським румунам абсолютно заборонено будь-які прояви національної своєрідності в релігії та церкві, а насамперед, зрозуміло в рідній мові.

Тому в цьому огляді становище їх навіть гірше, ніж неправославних російських інородців, для яких (як, наприклад, для католиків або магометан) релігія була одиноким захистом національного буття, а релігійні служби та власні храми – одиноким місцем, де могло лунати рідне слово.

Яким безоглядним та жорстоким був царизм супроти російських румунів саме в цій сфері, добре показує факт, який наводить в своїй праці про російську панславістичну політику Дурново: «Для насильного зросійщення молдаван, як і для швидкої їх трансформації в росіян, до Кишинева послано “войовничого” архієпископа Павла, а нагодом екзарха Георга...

³¹³ Російські панславісти та націоналісти з очевидною нехиттю дивилися на індивідуалізацію румунської національної культури в романському дусі, а особливо на деславізацію румунської мови та прийняття в самостійній Румунії латинської азбуки замість старої кирилиці. Данилевській, автор відомої праці «Росія та Європа» (1871), уважав її прямивання за свого роду національну хворобу. На його думку, цигани та румуни хворіють нині на честолюбну, але фальшиву аспірацію утримати свій допомогою європейського Заходу, цього ворога славянського світу, свою власну індивідуальність (Sturdza, I, с. 13).

Архієпископ Павло насамперед займався замиканням парохіальних церков, число яких зредуковано від 1872 р. до 1878 р. з 774 на 414, з чого замкнено не менше як 330 молдаванських церков, тимчасом коли російські всі лишилися.

Всі богослужебні книги молдаванських церков, друковані кирилицею в молдаванській мові, були зібрані в кишинівській метрополії, де архієпископ Павло протягом семи років вживав їх на опал в палаці митрополита. Цей факт страшеного вандалізму належить нині до історії...»³¹⁴.

Мало в котрій з російських «окраїн» винародовлююча політика була переведена так консеквентно³¹⁵ та систематично, як саме в Бессарабії. Не диво, отже, що ніде згубний її вплив не є так очевидним, як в цій нещасній країні, питоме населення якої культурно є найбільш занедбаним, а в європейській Росії стоїть на найнижчому щаблі. Зрозуміла, отже, розпука, з якою Дігіш (Dighis) пише про своїх земляків: «Найнекультурніші в державі некультурних, найтемніші в країні обскурантів!»³¹⁶.

Царизм бо старається лише винародовлювати – російщити. Але він зовсім не дбає про те, щоб замість зруйнованої національної культури дати іногородцям принаймні яку-небудь загальну культуру. Під пануванням Росії рівень загальної освіти іногородців з своєрідною культурою очевидно занепадає (приміром, на Україні, в Польщі, серед вірмен, де скрізь під пануванням Росії зменшився пересічний процент грамотності).

Др. Казаку (Cazacu) у своїй вище згаданій «ювілейній» статті з нагоди прилучення Бессарабії наводить деякі цікаві дані про те, що в загальнокультурній сфері зробила Росія в Бессарабії за сто років свого панування в цій країні, яка належить до найбагатших та найпродуктивніших провінцій царської імперії.

---

³¹⁴ Цитую за: Z. Arbure, 1, с. 36.

³¹⁵ Тобто, послідовно (прим. ред.).

³¹⁶ Ця культурна занедбаність російських молдаван робить з них чудовий матеріал для різного роду спекулянтів та пройдисвітів, що існують на кошт «убогих духом». Нещодавно в Бессарабії була голосною справа монаха Інокентія, основателя нової релігійної секти, який був незвичайно популярним серед тамтешніх румунів, то що на це мусив звернути увагу петербурзький Синод. Петербурзькі богослови, дошукуючись причини успіху Інокентія в своєрідності його релігійної науки, зійшли їй цілком в іншій сфері, а саме в тому, що Інокентій проповідував по-молдаванському, себто в рідній мові бессарабських румунів (Z. Arbure, 1, с.16).

З 26 302 верст звичайних доріг є лише 340 шосейних, частину котрих (в долішній Бессарабії) збудували самі румуни в 1856–1878 рр., (коли долішня Бессарабія була злучена з Молдавією та Валахією). В Бессарабії є загалом 820 верст залізниць, частиною приватних, частиною (в Дол. Бесар.) збудованих румунами. Протягом ста років Росія заснувала в Бессарабії 62 поштово-телеграфічних та 23 поштових урядів. Початкових шкіл (виключно російських) є в Бессарабії 1 709; секундарних – 56. Вони уміщують лише 40% дітей шкільного віку³¹⁷, тобто 60% дітей лишається без шкільної освіти. Не диво, отже, що процент грамотності в Бессарабії вельми низький: пересічний 15,6% (для чоловіків – 22%, для жінок – 8,8%). В Бессарабії є загалом 74 бібліотеки та 25 читалень. Шпиталів є всього 83 (з них 20 другорядних), лікарів – 219, аптек – 94. Так подбано про фізичне здоров'я тримільйонної країни.

Росія не лише сама погано дбає про культурний розвиток своїх окраїн, але й унеможлиблює іногородцям яку-будь культурну самопоміч. Вона навіть не ощаджує національних їх фондів, спеціально призначених для плекання власної культури, надуживаючи їх не раз для своїх русифікаторських заходів. В Бессарабії (у 1910 р.) таких фондів (стипендій, заповітних легатів тощо) було на загальну квоту понад 14 млн. рублів. Але що все румунське національне є в Бессарабії проскрибоване, ці фонди не йдуть на національно-культурну роботу. Гірше є те, що царський уряд користує з них або для спеціального вжитку поза Бессарабією, або навіть надуживає їх для винародовлення російських румунів: під час російсько-японської війни скарб позичив з цих фондів 2 359 971 карбованців; крім цього, 1 607 620 карб. уряд позичив для різних російських міст та інституцій³¹⁸.

Навіть заведення в Росії жовтневої псевдо-конституції не поліпшило загального становища бессарабських румунів. Зі всіх-бо окраїн Бессарабія опинилася в найгіршій ситуації, цілком лишившись без власної національної репрезентації в Думі. Ми вже казали вище, що в Бессарабії останніми часами загніздилася «чорна сотня». Ця нещасна країна стала справжнім ельдорадо «истинно русских людей».

³¹⁷ Historicus: 1. с. 38, 32.

³¹⁸ Там само, с. 40.

Також в Думі вона майже виключно представлена членами або симпатиками «Союза русского народа».

Румунський історик Іорґа (Iorga) опублікував цікавий лист, який він отримав з Бессарабії та в якому зроблено національно-політичну характеристику думських послів від цієї країни³¹⁹. Серед дев'яти послів з Бессарабії в Думі нема ні одного румуна, а 7 є «истинно русских людей», здебільшого інородського походження (грецького, вірменського, німецького). Бессарабські думські послы не абиякі «истинно-русские», але головні матадори «Союза русского народа» як, наприклад, сумнозвісний думський скандаліст Пуришкевич або рекордові реакціонери – Крупенській та проф. Сінодіно. Лише один з бессарабських послів трохи вміє румунської мови, решта її навіть не розуміє, що, зрештою, беручи до уваги їх войовничий панросійський націоналізм, виходить лише на користь бессарабської румунської народності.

До наведеної характеристики бессарабського думського представництва треба додати, що такий його склад був в першій – себто найліберальнішій та демократично-поступовій – Думі.

* * *

Після наведеного в цьому нарисі опису винародовлюючої політики Росії супроти Бессарабії є зовсім оправданим питання: чи царизм досяг своєї мети, себто чи справді Бессарабія є «безоглядно русифікована», як щодо цього висловився Стурдза? Національне становище російських румунів, хоча й є дуже критичне, однак зовсім не представляється так песимістично та цілком безнадійно. Маємо на це докази як з боку бессарабських румунів, так і деяких російських дослідників Бессарабії.

Цитований вже нами тут автор ювілейної статті з нагоди сотих роковин прилучення Бессарабії до Росії наступним чином резюмує свої уваги про винародовлюючу протирумунську політику царського уряду: «Таким чином поневолено все культурно-національне життя у всіх його суспільних проявах. Здавалося, що в Бессарабії не лишилося нічого, абсолютно нічого національного. Через брак всіляких

---

³¹⁹ Цитую за Historicus'ом, в брошурі котрого наведена ця стаття: с. 31.

національних маніфестацій можна б було припустити, що вже більше не існують молдавани в Бессарабії, та що Росія може цілком тріумфувати. Але все це не так. Незважаючи на такий стан речей, не звертаючи на все зверхнє російщення, Бессарабія ще далека від повної русифікації» (Dr. Cazacu)³²⁰.

Російський патріотично-національно настроєний історик Бессарабії Батюшков у своїй праці про неї (Бессарабія, 1892) констатував, що румунська селянська людність не лише в центральній Бессарабії, але навіть в найближчих околицях Кишинєва не розуміє ані одного російського слова.

Факт цей він пояснює, розуміється, сепаративними тенденціями серед російських молдаван, відтак їх укритістю та малою здібністю до розвитку (!?). Батюшков не лише не задоволений з результатів російщення бессарабських румунів, але навіть висловлює побоювання перед румунізацією в Бессарабії нечисленних представників державно-пануючого народу. Тому він пропонує звернути більшу увагу на русифікаторську місію урядової школи в цій країні, в якій треба, на його думку, більше присвячувати уваги навчанню російської мови, ніж досі, коли чимало енергії тратилося на церковнослов'янську мову³²¹.

Фактично в Бессарабії, як це, зрештою, звичайно буває, зросійщилися лише зверхні круги румунської народності. «Є правдою, – каже др. Казаку (Cazacu), – що молдаванське боярство (себто шляхта), купці, богатири, подекуди міщани та духовенство цілком зросійщилися та в значній мірі покинули Бессарабію, розсіявшись по всій Росії в тій амальгамі німців, поляків, українців, вірмен, греків, кавказців, французів, італійців, фінів, турків, татар і т. д., котрі творять інтелігенцію та бюрократію Росії»³²².

Селянин-хлібороб, що живе на ріллі та з ріллі, лишився румуном. А що в соціальній структурі бессарабських румунів (селян – 72,1%, міщан – 23,5%, чужинців – 1,2%, дворян – 1,1%, духовенства – 0,6%, торговців – 0,2%, інших станів та професій – 1,3%; загалом селянського населення 85,3%, а міського – 14,7%) селяни-хлібороби представляють найчисленніший елемент, то зрозуміло, що русифікація

³²⁰ Historicus, 1, с. 33.

³²¹ Dighis, I, с. 28.

³²² Historicus, 1, с. 34.

Бессарабії є чисто зверхня, не має глибших коренів в національній серцевині російських Румунів. Відомо бо загально, що село та селяни звичайно є найбільше відпорним елементом супроти кожної винародовлюючої акції, будучи свого роду акумуляторами національної енергії, котру переховують в потенційному стані протягом цілих століть.

Царизм, знаючи цю національну відпорність селянської маси, намагався розбити національну одноцільність Бессарабії вищезгаданими численними різнонаціональними колоніями. Здебільшого була це, однак, Сізіфова праця. Ці штучні інкрустації згодом розтопилися та загинули в природній румунській стихії. Лише на периферії своєї області, де румуни безпосередньо здібаються з перевагою української народності (наприклад, в Хотинському повіті), вони подекуди зукраїнізувалися. «Праця на ріллі, любов до унаслідженої землі неспролетаризованої селянської маси були могутнім чинником заховання (румунського) народу в Бессарабії» (Dr. Cazacu)³²³.

Другим поважним чинником національного опору російських румунів була жінка, головно селянка: жінка-подруж, котра нейтралізувала зверхнє обмосковщення свого чоловіка, якому він підляг під час відбувань воєнної служби десь у Росії, та жінка-мати, яка виховувала своїх дітей в рідній мові та національному дусі.

Таким чином, русифікація бессарабських румунів не представляється так песимістично безнадійно, як про це можна було гадати на основі вищенаведених слів Стурдзи про Бессарабію. Національно Бессарабія ще не є безоглядно страчена для румунської справи. Становище є, щоправда, дуже критичне, але ще не безнадійне. Відродження або остаточний занепад Бессарабії залежить від часу, коли вона буде визволена з кайданів царизму. Нагадуються слова, котрі сказав з сього приводу на засіданні бухарестської Академії в 1912 р. румунський історик Іорга (Iorga), закінчуючи свої уваги про етно-національну та культурну спільність російських Молдаван та закордонних румунів: «Не проволікаймо!»³²⁴.

Кожне зволікання з остаточним полагодженням бессарабського питання означає велику шкоду для румунської національної справи взагалі.

---

³²³ Подекуди зауважується навіть природна експансія молдаван за межі свого національного району, а саме через Дністер вздовж лівого його берегу у Херсонській губернії, де нині молдаванська людність складає 6% (Dr. Cazacu в: *Historicus*, 1, с. 37).

³²⁴ Dighis, 1, с. 35, 36.

* * *

Аж до російсько-японської війни та вибуху революції в царській імперії кволе національне життя бессарабських румунів, зрештою, як і майже всіх інших російських іногородців, було засуджене на підземне існування. 1905 рік, «весна народів» в царській імперії, не лишився, однак, безслідним для російської Молдавії. Визвольні прямування цього епохального року, які знайшли живий відгомін серед всіх російських окраїн від Кавказу до Фінляндії та від Польщі до Сибіру, розворушили також бессарабських румунів, серед яких на зразок інших іногородських національно-революційних гуртів та течій повстає в 1905 р. Союз для національного визволення бессарабських молдаванів (*O uniune de liberare nationala si a moldovenilor din Basarabia*)³²⁵.

Союз цей видав молдаванською мовою чимало політичних брошур суспільного та національного змісту, а, крім цього, маніфест до молдаванських селян (у 1906 р.)³²⁶.

З зовнішнього боку він має характер революційної прокламації, яких вживається в російському революційному рухові для агітації серед робітництва та селянства. Характерним для нього, як і для всіх подібного роду заяв з боку російських поневолених народів, є спеціальне узгляднення та підкреслення національного моменту, себто місцевих окремих національних потреб та постулатів.

Він починається поясненням причин загального опозиційного настрою в усій Росії, відкриває справжні суспільно-політичні елементи царизму, його реакційно-провокаційний режим, який привів Росію до маньчжурської катастрофальної авантури³²⁷. Цей румунський маніфест має виразний революційно-соціалістичний характер, скерований проти пануючих експлуататорських класів, якими тримається та існує російський царизм. Його основні постулати для селянства сформульовані добре відомим з історії російського революційного руху лаконічним гаслом «земля та воля».

³²⁵ Z. Arbure, I, с. 51.

³²⁶ Маніфест цей наведено in extenso латинкою (оригінал видруковано кирилицею) в брошурі проф. Arbure (Розділ IV).

³²⁷ Йдеться про поразку Російської імперії у російсько-японській війні 1904–1905 років, основні бойові дії якої відбувалися на території Маньчжурії (прим. ред.).

Відтак він домагається основних конституційних політичних свобод, а, крім цього, спеціально справедливого демократичного розділу податків (пункт 2) та раціональної організації шкільництва, а насамперед заведення скрізь по школах навчання рідною мовою (6-й пункт).

Для інородських окраїн, до прикладу Бессарабії, маніфест цей домагається цілком автономного устрою, що відповідав би місцевим національним потребам та побутовим умовам. Зрозуміло, що цей устрій має бути чисто конституційний. Спеціально для Бессарабії в цьому маніфесті виставлені такі домагання: «Судді та чиновники мають бути молдавані, всі справи мають полагоджуватися на молдаванській мові, у всіх школах має наука бути по молдаванському, в церквах духовні мають правити службу молдаванською мовою; молдаван не вільно посилати для відбування військової служби на Кавказ та до Маньчжурії, а взагалі виселяти туди, де не було та нема ні сліду нашого народу. Одним словом, щоб ми, молдавані, були панамі у себе дома в Бессарабії та щоб ми будували наше життя та наші закони через наших послів-молдаван»³²⁸.

Проф. Арбуре, з брошури котрого ми навели цю цитату з румунського маніфесту, завважає, що від того часу домагання та прямування щодо Бессарабії радикально змінилися. «Тепер, – каже він, – не може вже бути мови про звичайну автономію Бессарабії. Нині є мова про визволення Бессарабії»³²⁹.

Щоби добре зрозуміти політичний зміст цієї зауваги проф. Арбуре, треба собі пригадати, що в відношенні до Росії в Румунії існують дві течії, які особливо сильно зазначилися саме під час цієї всесвітньої війни: одна, яка мріє про «Romania Mare» (Велику Румунію) та здійснення її бачить насамперед через відокремлення від Австро-Угорщини Трансільванії та Буковини, й якої симпатії є на боці теперішньої quatre-entente³³⁰, а отже й Росії, а друга – протиросійська та якої політичні симпатії є на боці Центральних держав. Ця антиросійська течія згуртована в «Лізі для визволення Бессарабії» (Liga pentru liberarea Basarabiei). Органом її є зложений вже під час війни бухарестський часопис «Moldova». Прихильники

³²⁸ Z. Arbure, с. 55.

³²⁹ Там само.

³³⁰ quatre-entente (фр.) – угода чотирьох (прим. ред.).

цього напрямку в румунському громадянстві дивляться на бессарабську справу не зі спеціально національного становища, але беручи до уваги можливі наслідки російської балканської політики взагалі³³¹.

На небезпеку Росії для Румунії саме в цьому огляді звернув увагу один з політично-державних батьків самостійної сучасної Румунії D. M. Sturdza в цитованій своїй праці «Europa, Russland und Rumänien», друге, посмертне вже, видання (перше у 1890 р.) якої вийшло недавно в Берліні як свого роду політичний його заповіт. В передмові до цього нового видання Стурдза написав: «Ми живемо в тяжких часах, нам загрожує тепер та сама небезпека, що й давніше, – московська інвазія. Але ця небезпека тепер є більша, як перед чверть століттям, бо поруч панславізму треба взяти до уваги ще гаряче бажання Росії панувати над усіма слов'янськими народами й країнами Європи, диктувати свою волю цілому нашому континентові».

Ми вже бачили вище, в чому бачить Стурдза російську небезпеку для Румунії: в прямованні царизму до опанування Константинополя. А що Росія не лише не резигнує з колишньої візантійської метрополії, але здобує її вважає за найголовніше завдання цієї війни (nota bene: вона здобула на це вже згоду Франції та Англії, які п'ятдесят років тому назад були рішучими ворогами аспірацій царської імперії щодо Царгороду), то є зовсім зрозуміле занепокоєння в деяких румунських сферах щодо майбутнього їх батьківщини на випадок здійснення цієї заповітної мрії російських царів. Частіше цитований тут румунський автор Historicus присвятив цій справі спеціальну брошуру, яку дуже символічно затитуловано «Singura primejdie Rusia» («Єдина небезпека – Росія»), в якій каже, що «одинокую небезпекою для нашого (себто румунського) існування як народу та держави є Росія»³³². Трохи вище ці слова пояснені так: «Якщо колись Росія опанує Дарданелли, доля Румунії буде через це наперед вирішена, а її занепад буде відтак справою кількох десятиліть»³³³.

³³¹ Щодо поневоленого становища угорських румунів, вони не закривають очей та не ставляться до цього байдуже, але вважають бессарабську справу актуальнішою, ніж трансильванську. Становищу угорських румунів присвячена брошура проф. Z. C. Arbure «Autonomia san anexarea. Transilvania si Bucovina» («Автономія чи анексія. Трансильвавія та Буковина»). Вже з назви публікації видно, як автор уявляє собі поладження цієї справи: в дусі автономії.

³³² L, с. 46.

³³³ Там само, с. 44.

«Перемога Росії означає нашу загиблю» («Victoria Rusiei ar inseamna zdrobirea noastră») – вимовно звучить титул розділу його цитованої брошури, в якому мова про істоту російської небезпеки для Румунії.

Румунські антицаристи домагаються, отже, визволення Бессарабії з кайданів царизму не лише тому, щоб захистити цю свою країну від повільного занепаду, а її румунську людність від національної атрофії, але й головно тому, щоби позбавити Росію одної з експозитур її балканської політики, яка прямує до гегемонії на Балканах, до опанування Дарданелл та Константинополя, досягнення чого поставило би існуючі самостійні балканські держави та народи у васальну залежність від царської імперії або, на випадок протесту, засудило б на поталу царизму.

Тому, на їх думку, автономії Бессарабії не вистачить, тому Бессарабія мусить бути знову здобута («Basarabia trebuie recucerita!»)³³⁴.

VII. Литовці та литовська справа³³⁵

Литовці, так само, як і латиші, належать до так зв. балтійської групи арійсько-європейських народів, а побіч з тим і до найстаршого населення Європи. Вони бо вже перед двома тисячами років заселявали ті самі країни в басейні Німана та Західної Двини, де нащадки їх живуть і досі. До литовсько-латиської групи належали давніше ще й інші племена. Особливо ятвяги (Jatwagen) та пруси (Preussen), але вони зовсім вигинули вже в історичних часах.

Сучасні литовці політично належать до Росії та Пруссії, причому більша частина етнографічної Литви припадає на Росію. Литовськими є оці губернії т. зв. «Северо-Западнаго края» (себто провінції,

---

³³⁴ Dighis, I, с. 48.

³³⁵ Mémoire sur la nation Lithuanienne, présenté par I. Gabrys au premier Congrès des races à Londres (1911); Литовсько-латиське число «Annales des Nationalités» (1914, ч. 5-6); Römer M. Litwa, Львів, 1908; L. Wasilewski. Litwa i Białoruś, Краків, 1911; А. Бульат «Литовцы» (в збірнику «Форми національного движенья»); Е. Вальтер. Стаття «Литовцы, литовская література» (Енциклоп. Словарь, т. XVII); М. Любавській. «Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно», Москва, 1910; Dr. Gaigalat. Die litauisch-baltische Frage, Berlin, 1915; O. Kessler. Die Baltenländer und Litauen, Berlin, 1916.

яка відома загальною назвою «Литви та Білорусі») – уся Ковенська губернія (67,9%); західна частина Віленської (17,5%); південно-західна частина Курляндської (2,6%); північний кут Гродненської (0,2%); переважна частина Сувалкської (52,25%, без Августівського та Сувалкського повіту) та в решті пограничний північно-східний шмат Пруссії. За переписом 1897 року було в Росії нараховано загальною понад 1,5 мільйона литвинів (1 658 532)³³⁶, себто вони творять 1,3% всього населення царської держави. В прусській частині було литвинів (після перепису 1900 року) 120 693 (29,1%). Але ці статистичні дані не відповідають цілком дійсності, зменшуючи фактичне число литовців. За обчисленнями Вальтера (на основі мови) литовців в Росії має бути близько 2,5 мільйона (2 458 825)³³⁷.

Щоби означити загальне число литовців, треба до наведених вище цифр додати ще майже 0,5 млн литовців-емігрантів (в Америці, Африці та Англії)³³⁸, відтак 121 000 прусських литовців, в решті біля 100 000 литовців, розкинутих по російських містах.

Литовський посол до Думи Булат обчислює загальне число литовців коло 3 мільйонів³³⁹.

Після згаданої вище поправки Василевського щодо числа литовців в етнографічній Литві було би всіх литовців разом близько 2 ½ мільйона. Щодо релігії, то прусські литовці – лютерани, а російські (понад 14 тисяч кальвіністів й лютеран) – всі католики.

З національного боку російські литовці, які на початку XIX століття були ще значно спольщені, головню вищі шари громадянства, тепер зовсім прокинулись до самостійного життя, і процес їх народного відродження можна уважати (в головних контурах) вже цілком закінченим. Але прусська Литва національно очевидно гине. Незважаючи на те, що прусська Литва відіграла роль культурно-народного П'ємонту супроти російської Литви, особливо після

³³⁶ В цьому числі 448 022 т. зв. жмудинів, які репрезентують долішню литовську плем'я (на правому боці Німана) та лише діалектично відрізняються від властиво литовської людності горішньої Литви, яка займає басейн Вілії та середню течію Німана.

³³⁷ Див. його статтю «Литовці», с. 828. Польський публіцист Леон Василевський, автор цитованої нижче праці про Литву та Білорусь, обчислює загальне число литовців в етнографічній області на 2 млн. (I, с. 103).

³³⁸ Лише протягом десятиліття 1899–1909 емігрувало з Росії до Сполучених Держав загалом 147 044 литовців (Там само).

³³⁹ L., с. 428.

1863 року, коли російський уряд почав свою русифікаційну проти-литовську політику, сама вона лишилася майже цілком байдужою до національного руху своїх закордонних братів, національно є мало усвідомлена, так що її германізація іде скорим темпом. Як каже німецький литволог А. Berzenburger, прусські литовці щороку «зменшуються». Лише останніми роками почався й поміж прусськими литовцями слабкий рух з метою національного відродження на зразок російської Литви³⁴⁰.

Литва споконвіків – хліборобська країна, де новочасна індустрія та капіталізм ще й досі не акліматизувалися. Тому литвини в масі є селянською рільничою людністю³⁴¹. Але в другій половині XIX ст. (після скасування панщини та аграрної кризи у Росії взагалі) багато литовського селянства пролетаризувалося. Більшість їх дає саме матеріал для закордонної еміграції. Частина, одначе, зостається вдома і творить кадри литовського робітничого класу. Литовська буржуазія поки що ще не існує. Недавно лише литовці почали займатися торгівлею. Незначний їх процент працює в ремеслі. Одначе вони мають вже досить численну свою інтелігенцію чисто народно-го походження. Така є соціальна фізіономія литовської суспільності.

Переходячи до нарису литовського національного відродження та сучасних політичних прямивань і бажань російських литовців, треба насамперед дати загальний огляд історичної долі та еволюції литовського народу. Вже в попередньому розділі, пишучи про історичну долю білоруського народу, ми подекуди доторкнулися минулого литовського народу, констатуючи саме, що з культурно-національного боку він цілком підпав чужим впливам – з початку білорусів та українців, відтак у державно-політичному союзі з Польщею – польському. Факт тим цікавіший та оригінальніший, що литовці дуже швидко політично зорганізувалися та відтак витворили велику і сильну власну державу.

Вже в другій половині XIII століття литовські поодинокі князівства були з'єднані в одну державу, яка обіймала всю етнографічну Литву.

---

³⁴⁰ В Тильзиті почав виходити литовський часопис «Vyrute», завданням якого є поширювати національну самосвідомість серед тамошніх литовців. Див.: L. Wasilewski, 1, с. 218.

³⁴¹ По містах вони творять незначну меншість (5–10%). Навіть в колишній та майбутній їх столиці Вільні є литовців тільки 2%. Литовські міста здебільшого жидівські (80%), відтак найчисленнішим елементом в них є поляки.

Процес політично-державного сполучення був викликаний головно потребою оборони перед замахами на литовську землю. Перевівши з'єднання литовської держави, Міндовг починає нападати на сусідні білоруські та українські землі. Першою здобуто так зв. Чорну Русь (країна в басейні правих допливів Німана). З початком XIV ст. підбило всю Білорусь. Відтак на чергу прийшли землі українські, які протягом XIV ст. були прилучені до Литви (в 1362 р. добув Ольгерд Київ). Бачимо, отже, еволюцію Литовської держави, яка з чисто народної литовської поволі стає спочатку литовсько-українською, а відтак українсько-литовською. Рівночасно, як вже було зазначено, культурно Литва підлягла зовсім слов'яно-східним впливам, головно білоруським.

Українсько-литовська держава не могла, однак, наслідком своєї внутрішньої гетерогенії довго утриматися. Її існування незабаром zagrożене було внутрішніми князівськими сварками, а рівночасно й експансією та зростом сили хрестоносців. Це змусило Ягайла до політично-державної Унії з Польщею, яка переведена була вперше т. зв. Кревським актом (1385 р.), а остаточно затверджена відомою Люблінською Унією (1569). Майже двісті років треба було на те, щоби самостійна політично-державна Литва зійшла нанівець та підлягла політичній гегемонії Польщі.

Литовсько-польська державна Унія була, власне, цілковитою політичною інкорпорацією Литви Польщею. Ягайло-бо прилучив до Польщі всі литовські землі цілком та назавжди. Російський дослідник історії Литовсько-Руської держави професор М. Любавський пише з цього приводу: «Унія 1385–1386 років не була ані персональна, ані династична, але була інкорпорацією Великого князівства Королівством польським. Ягайло прилучив до нього на вічні часи свої литовські та руські землі. За Кревською інтерпретацією його зобов'язання, індивідуальне існування Великого Князівства Литовського скінчилося зовсім, бо воно сполучилося з Коронаю Польською в один політичний організм...»³⁴².

Натурально, інкорпорація ця була лише теоретичною. Фактично не перевела її навіть Люблінська Унія, політичний-бо живчик вельми сильно бився в Литві...

³⁴² Порівн.: L. Wasilewski, I, с. 11, 12.

З розділами Польщі³⁴³ витворено було сучасне політичне становище литовського народу, державно розділеного на дві частини, а адміністративно навіть на три, бо Сувалкська губернія належить до Царства Польського. Тому з боку російських литовців висловлено бажання, щоби Сувалкська губернія була прилучена до етнографічної Литви.

Як вже зазначено, під час своєї політично-державної еволюції Литва не витворила своєї власної національної індивідуальності та своєї культури. Литовський нарід як самостійна особистість повстає та розвивається вже в новіших часах. Процес його кристалізації відбувається головно в другій половині минулого століття. Литовський друк та письменство повстає лише під час реформаційного руху³⁴⁴.

Початки литовського письменства, як і всіх, котрі повстали у зв'язку з реформаційним рухом, мають церковно-релігійний характер. В прусській Литві у XVI ст. зродився литовський друк та даний був ґрунт для пізнішої литовської літератури. В Кенігсбергу була його колицка. Кенігсберзький Університет був першим його осередком. В 1545 році видано литовські переклади церковних пісень. В 1562 році пастор Mazvydis видав першу литовську читанку. Відтак (1535–1602) заходом пастора I. Bretkanus'a зладжений був литовський переклад Біблії.

Цікаво зазначити, що перші заходи коло литовського письменства робить прусський уряд, та що в ньому працюють здебільшого німці. Литовська туземна людність ставиться до всіх заходів досить пасивно та навіть байдуже. Перший свідомий апостол литовського національного відродження вийшов не з прусської, але з теперішньої російської Литви. Був це священик Dauksza, який мріяв про те, щоби литовській мові були признані також літературні права, як і «польській, римській, грецькій і іншим».

Аж до XVIII століття літературна продукція в литовській мові була загалом вельми квола. В XVI ст. вийшло всього 26 друків, у XVII – 33, у XVIII – вже 113. XVIII дав Литві найбільшого її поета

---

³⁴³ Йдеться про поділи Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 років (*прим. ред.*).

³⁴⁴ Литовці мали свою «неписану літературу». Одним з найцікавіших виявів цього усного письменства є народна литовська пісня, т. зв. «daina», котра визначається ліричним характером (в литовській народній творчості епічний момент є взагалі слабко представлений) та своєрідною мелодією. Dain-ами цікавився Herder, захоплювався Lessing, а дещо черпав з них і Goethe.

К. Duonelajtis'a (1714–1780), автора великої поеми «Чотири пори року» (біля 1750), написаної гекзаметром та доброю народною мовою, в якій чудово змальовано життя литовського селянина та характер литовського краю. Duonelajtis був, отже, батьком нової сучасної світської литовської літератури.

В історії відродження литовського народу досить значну роль відіграв польський університет у Вільні (1803–1832). Він став осередком наукових дослідів минулого Литви та її населення; викликав серед польської інтелігенції та спольщеної литовсько-жмудської велике зацікавлення литовськими справами. Це зацікавлення Литвою відбилося тоді особливо в польській літературі, де повстала навіть т. зв. «литовська школа». Це польське литвофільство або литвоманія мала здебільшого романтичний характер та була лише побічним чинником в справі литовського відродження.

Для цього відродження величезне значення має Sz. Dowkont, один з найголовніших піонерів національного литовського руху у першій половині XIX століття, незвичайно плідний та невтомний письменник і популяризатор, між іншим, автор цінної праці про литовські старинності «Звичаї старих литвинів та жмудинів» (1845), написаної з незвичайним ентузіазмом для справи литовського національного відродження. В цих же часах російська Литва дала визначного свого поета Varonas'a (A. Varanowski, 1835–1902), автора поеми великої мистецької вартості «Гай Оникшинський».

В атмосфері польської культури розвинувся молодий литовський рух з першої половини XIX століття. Він мав, природно, виключно культурно-національний характер без будь-яких політичних аспірацій. Його органічний розвиток був нараз зупинений страшною урядовою реакцією, яка після останнього Польського повстання (1863) затопила всю Литву, гублячи та руйнуючи в ній все культурне та з національного боку своєрідне. Найгіршим зі всіх русифікаційних заходів був заказ³⁴⁵ литовської латинської азбуки (1865), яку царський уряд уважав за латино-польську. Литовцям накинуто російську «гражданку», щоби, як висловився відомий російський діяч Милютин, «русскія письмена докончили въ крае то, что начато мечемъ». 40 літ тривав цей варварський заказ, протягом якого часу литовський рух мусів шукати захисту в чужині (в Пруссії, відтак в Америці),

³⁴⁵ Тобто, заборона (прим. ред.).

а в Росії міг лише підземно існувати. Литовці збойкотували «гражданку», бачачи в ній лише перший щабель на шляху знівечення їх релігії та накинення їм російського православ'я. За весь час заборони вони не видали ані однієї книжки офіційною азбукою. Натомість контрабандним способом перевозили з-за кордону силу книжок, друкованих власним шрифтом, які для ошукання царського уряду мали навіть стереотипну російську сакральну формулу «дозволено цензурой». Якими масами перевозилася нелегальна література, видно з того, що протягом десяти років (1891–1902) на прусській границі російський уряд конфіскував загалом 174 259 литовських всіляких книжок, які відразу були знищені вогнем. Аж в 1904 році був врешті знесений цей безглуздий протикультурний заказ, і литовцям дозволено вживати «латинської або кожної іншої азбуки»³⁴⁶.

Одначе цей протилитовський замах був сильним імпульсом до литовського національного відродження, яке саме тільки після 1860-х років стало на цілком реальний народний ґрунт. Спершу литовський народний рух знайшов захист в сусідній Пруссії. Тут почала виходити «Aušra» («Зоря», 1883–1886) заходом визначного литовського народного діяча доктора Бассановича. Вона мала загальнонаціональний культурний напрямок та мету. Ідеалом її була «Відроджена Литва, себто Литва, яка говорила, думала та почувала по-литовському та яка вільно працювала на національно-культурному полі. Найближчим завданням журналу «Aušra» є свобода преси, право вживання литовської мови в судах, адміністрації, церкві та литовській школі».

Цікаво зазначити, що отсей перший дебют самостійного литовського руху, за винятком латишів³⁴⁷, усі інші сусіди литовців стрітили з явною несимпатією та навіть ворожнечею. Для офіційної Росії була це прусська інтрига, для німців – скритий панславізм. Поляки назвали його ватажків литвоманами та закидували цьому руху русофільство й протипольський сепаратизм³⁴⁸.

³⁴⁶ Булат, 1, с. 436, 437.

³⁴⁷ На Паризькій конференції (в червні 1915 р.) поневолених народів представники латишів з Остзейського краю домагалися для свого народу автономії разом з литовцями (див. статтю «Eine Konferenz der unterdrückten Nationalitäten in Paris» в «Ukrainische Nachrichten», 1915, ч. 52).

³⁴⁸ Сталося так головню через те, що в цьому рухові виразно виявився протипольський настрій, який згодом все більше зростав, так що надав всьому литовському рухові сильний протипольський характер.

«Aušra» мала величезне значення для розвитку литовського відродження. В ній сконденсована була думка національної самобутності литовського народу, а таким чином дана основа до дальшої кристалізації литовської аморфної маси в національну особність.

Нащадок її, другий литовський часопис «Varpas» («Дзвін», 1889), мав уже виразний поступово-демократичний характер, що, природно, не могло подобатись литовському клерикальному духовенству, яке було та й є впливовим чинником в литовському відродженні. Це було приводом до розпаду литовської інтелігенції на два табори. Органом консервативно-клерикального напрямку став «Apžvalga» («Огляд», 1894), замість якого з 1894 почала виходити «Tevynės Sagas» («Страж батьківщини»). Так почалася політично-ідеологічна диференціація литовського громадянства. Економічні причини та моменти, про що вже була мова вище, причинилися до витворення сучасної суспільної його фізіономії.

З Пруссії дістаються гасла національного відродження через Сувальщину тайно в російську Литву, де пробудження литовського народу dokonується в часах передреволюційних підземним шляхом, де з народної маси народжується молода народна литовська інтелігенція.

Тим часом і прусський уряд, який давніше сам робив заходи для пробудження своїх литовців, починає вороже ставитися до національно-культурної праці російських «литвоманів». Він адміністративно висилає їх з Пруссії, певно, не без інтервенції Петербургу. Таким чином, частина національно-відродної праці переноситься аж до Америки, куди емігрував один з найвизначніших діячів литовських – доктор Šliupas.

В Америці сильно розвивається видавнича та журналістська діяльність. Протягом остатнього десятиліття минулого століття видано там понад 1000 литовських публікацій, здебільшого призначених для російської Литви³⁴⁹.

Від 1904 р. у зв'язку зі знесенням заборони литовської азбуки в Росії литовський рух вступає в нову фазу легального існування

³⁴⁹ Цікаво звернути увагу на зріст видавничої діяльності литовською мовою. Про литовські друки в XVI–XVIII століттях була мова вище. До 1871 року видано загалом 223 литовські друки. Наприкінці XIX століття в Америці – понад 1000, в Пруссії (періодично російськими литовцями) – 435. В Росії після революції в перших трьох роках – 1208.

та розвитку (легального, натурально, тільки релятивно та остільки, оскільки в царській імперії взагалі є можливим легальне національне життя недержавних поневолених народів). Заходами та заслугою молоді Литви (*Jaunoji Lietuva*), себто молодолитовського вище розглянутого закордонного руху, були вже дані усі головні преміси³⁵⁰ для цієї нової фази; випрацювано літературну литовську мову та загальнолитовський правопис, витворено значне письменство, дано початки національній просвітній діяльності, словом, в головних ризах переведено вже процес національної індивідуалізації народу.

В Росії литовський рух проявився головно в двох формах: просвітньо-організаційній та політично-громадянській діяльності. З числа перших головнішими є оці: просвітна спілка «*Ziburys*» («Світило»), клерикального напрямку (у Сувальській губернії), основує початкові школи, народні читальні, бібліотеки, видає часопис «*Šaltinis*» (Джерело). В Ковенській Губернії існує аналогічне Товариство «*Saule*» («Сонце»). В поступовім напрямі веде людово-просвітну діяльність товариство «*Šviesa*» («Світ»), яке має понад 18 філій, поширює поступові книжки та часописи, має кілька театральних гуртків. Відтак є «Товариство поширення литовських бібліотечок», численні кредитові та кооперативні Спілки, співацькі гуртки «*Daina*», видавничі товариства, книгарні, два жіночі товариства і нарешті «Литовське наукове Товариство» у Вільні³⁵¹, яке керує працею та досліддами в області литовської археології, історії, етнографії, фольклору, мови та письменства. При ньому існує невеликий литовський музей та бібліотека. Органом його є періодичне видання «*Lietuvia Fauta*» («Литовський нарід»)³⁵².

Литовський національний театр та взагалі власне мистецтво є поки що *in statu nascendi*, натомість литовська преса вельми поширена та розвинена. Щоправда, більшість органів ще й досі виходить за кордоном. В 1910 році видавалось загалом 46 литовських часописів та журналів. З них лише 14 у Російській Литві, 2 в Ризі, 8 в Пруссії, 2 у Шотландії та 20 в Америці. Окрім цього, виходило

³⁵⁰ преміс (*premise* (англ.)) – передумова (*прим. ред.*).

³⁵¹ В Тильзиті існує вже з 1879 року спеціальне наукове Товариство для досліджування литовського народу, засноване Бецембергером, Бассановичем та іншими дослідниками Литви. Є це «*Litauisch-literarische Gesellschaft*». Воно видає свій орган «*Mitteilungen*», має цікавий музей литовської старовини. Видало кілька збірник литовських народних пісень і взагалі має великі заслуги для литвології.

³⁵² Булат, 1, с. 431; L. Wasilewski, 1, ч. VII.

2 інформаційні журнали про Литву: у Вільні польською «Litwa» та в Тильзиті німецькою «Allgemeine litauische Rundschau».

Взагалі в післяреволюційних часах литовський рух переживає період «органічної праці», в якій культурний елемент знову переважає над політичним, котрий був домінуючим під час революції. Як вже зазначено, з політичного боку життя литовського народу вже напередодні революції було значно здиференційоване. Визначались вже зародки всіх пізніших політичних груп та партій, з-поміж котрих в подіях 1905 року головна роль припала радикально лівим, особливо «Литовському селянському Союзові».

Спільним для всіх литовських партій є постулат автономії Литви. Всі вони висловлюються за децентралізацію та федералізм. Литовські демократи мріють про «вільну самостійну Литву», а соціальні демократи – про «литовську демократичну республіку, з соймом у Вільні, сполучену з сусідніми країнами на федеративних засадах». Взагалі треба зазначити, що в інтерпретації форм автономії литовські політичні партії еволюціонували від націоналізму до територіалізму³⁵³.

Свої політично-автономічні бажання заманіфестували литовці на великому Соймові або конгресі, який відбувся в листопаді 1905 р. у Вільні. Це був, безперечно, кульмінаційний пункт в політичній житті російської Литви. Було на ньому понад 2000 делегатів, з яких понад 1000 від селян та робітництва. Головне слово мали в ньому радикальні та демократичні елементи. У ньому взяли участь не лише представники Литви, але й литовських колоній та гості з пруської Литви. На цьому вселитовському конгресі постановлено, між іншим, домагатися скликання власного національного Сойму у Вільні на основі чотирьохчленної виборчої формули, відтак автономії для Литви. Цей постулат сформульовано таким способом: «Автономна Литва має складатися з дотеперішньої етнографічної Литви та тих сусідніх районів, котрі до неї гравітують³⁵⁴ задля господарських, культурних, національних чи яких інших причин та населення котрих висловить свою волю на це через плебісцит»³⁵⁵.

Далі конгрес обговорив способи переведення автономії та технічний бік внутрішньої управи Литви. Взагалі він був виразом

³⁵³ Булат, 1, с. 441.

³⁵⁴ тяжіють (*прим. ред.*).

³⁵⁵ L. Wasilewski, I, с. 213.

політично-національної програми-максимум литовського народу. В першій і другій Думі литовці мали по 7 послів, в третій – 4. Партійно вони належать до прогресивно-радикального табору. В національних справах вони виступали солідарно, підкреслюючи завжди постулат автономії свого народу та краю. Останнім часом литовці почали зближуватися з латишами.

Про майбутню українсько-білорусько-литовську політичну унію була вже мова в попередньому розділі. Бачимо, отже, що в національно-автономних рухах Південно- та Північно-Західної Росії жевріє думка федерації поневоленних народів. А, як ми побачимо далі, федеративна спілка народів-«іногородців», які заселяють, мовляв, передпокіїв Європи та відділяють її від справжньої Московщини, ставатиме тим реальнішим політичним постулатом, чим могутнішим будуть національні рухи, та чим безогляднішим буде протиінородський царський централізм та абсолютизм.

VIII. Латиші та латиська справа

З-поміж національних справ російської держави до найбільше скристалізованих і сформульованих як щодо форми, так і щодо змісту, безперечно, належить справа латиська, яка поруч з питанням естонським творить основу політично-соціальних відносин в т. зв. Остзейському або, за офіційною термінологією, Прибалтійському краю³⁵⁶.

Латиші належать до т. зв. балтійської групи арійських народів, до якої з живучих народів належать ще литовці, а з вимерлих –

³⁵⁶ Eckart. Die baltischen Provinzen Russlands. Липськ, 1869; A. Bielenstein. Die Grenzen des lettischen Volksstammes. Петербург, 1892; Е. Вальтер. Статті «Латыши», «Латышский языкъ», «Латышская література» в *Енциклоп. Словарь*, т. XVII; Петерсонъ. Латыши (в збірнику «Формы нац. движенія»); L. Wasilewski. Litwa i Białoruś, Краків, 1911; Розе-Лиготнисъ. Латыши и ихъ литература (див.: Латышский литературный Альманахъ, Петербург, 1913); C. Serżan. Litwa na tle rewolucyj 1905–6 (див.: часопис «Przedświt», Краків, 1911, ч. 3–5); O. Hoetzsch. Russland, розд. XII, 2; Латисько-литовське число «Annales de Nationalité», 1914, ч. 5–6; Von einem Balten. Die deutsch-lettischen Beziehungen in den baltischen Provinzen, Leipzig, 1915; F. Zinis. Die sozialökonomischen und nationalen Verhältnisse in den «deutschen» Ortseeprovinzen (Die Neue Zeit, 1914, ч. 24).

ятвяги та прусси. Латиші та литовці – це одна з найстарших автохтонних народностей Європи, які вже на кілька століть до християнської ери заселяли здебільшого ту саму територію (над Німаном та Двиною), решту якої утримали ще й досі. Значну-бо частину їх первісної території згодом забрала слов'янська та німецька колонізація, так що врешті лишилося з неї лише ядро, вклинене поміж слов'янською, германською та фінською територіальною областю. Тепер етнографічна Латвія покриває майже всю Курляндську губернію (латиської народності – 74,3%) та південну частину Ліфляндської (43,4%). Відтак переходить до Вітебської губернії (17,6%) – границя латисько-білоруська; це колишні Інфлянти Польські або Летголія, заселена латишами-католиками, летголами (*Lethigallen*), національно мало освідомленими та значно сполонізованими; потім до Ковенської (21%), Псковської (1%) та Петербурзької (0,5%). Поза цією етнографічною областю латиші-емігранти живуть в Царстві Польськiм, Кубанській області, Уфимській губернії, Західному Сибіру та Америці. Всіх латишів після перепису з р. 1897 нараховано біля 1,5 мільйона (1 435 593), себто 1,5% всього населення Росії¹⁵⁷, з чого понад 1 мільйон (1 070 295) припадає на дві згадані губернії Остзейського краю, де латиська людність складає 45% всього населення, та які можна уважати за ядро етнографічної Латвії.

Щодо релігії більшість латишів, понад 2/3 – лютерани. Згадані летголи в Вітебській губернії – католики. Частина остзейських латишів (біля 140 000) в 40 роках минувшого століття перейшла на православ'я. Сталося це під впливом ефемерного латиського русофільства та симпатії з російськими слов'янофілами, про що мова буде ще даліше.

Сумна та трагічна була історія латиського народу, якому не вдалося витворити самостійної політичної організації та власної держави. «Вся історія Прибалтійського краю, – написав один з латиських сучасних публіцистів, – це мартиролог без перерви, це безкінечна хроніка про економічне поневолення та політичну безправність мас, це оповідання про часті, періодично вибухаючі хлопські бунти та слідуючі за ними “карательні експедиції”, це історія страждань латиського та естонського народу та баронського утиску».

¹⁵⁷ Загальне фактичне число латишів буде коло 2 мільйонів.

Німецькі хрестоносці та меченосці були першими панами латиського народу. За християнство та початки культури, які вони принесли до Остзейського краю, туземна тамошня народність заплатила дуже дорого: власною свободою та можливістю самобутнього розвитку. Аж до другої половини XVI століття тривало німецьке орденсько-єпископське ярмо над латишами. Відтак вони дісталися під панування Польщі, а потім (XVII ст.) Швеції. Перше принесло латиському народові незначне поліпшення його долі, але друге було справді коротеньким його «золотим віком». Шведський уряд-бо рішучо виступив проти поневолення латиського люду в німецькій панщині. Він обмежив її сваволю, незважаючи на стихійний протест німецьких панів, які не хотіли ні за що допустити до знесення тілесної кари різками хлопів, мотивуючи це своє становище тим, що «не слід хлопам давати до рук вогонь, бо свобода – це страшна та усеруйнуча річ...»³⁵⁸.

Але кара різками була знесена. Аграрні відносини урегульовані більше-менше на користь поневоленого народу. Подбано також про його освіту. З протестантизмом поширювалось і шкільництво. З шведського періоду датуються початки латиського письменства, що відтак мало вплив на його національне відродження. Але цей «золотий вік» тривав дуже коротко. Почалися війни з Росією, які страшенно спустошили країну та зруйнували населення. З початком XVIII ст. латиші опинилися під владою царської імперії, що означало спочатку зворот до старого режиму панщини та насильства, а згодом подвійне ярмо баронського та царського утиску. Вже Петро Великий відновив та подекуди збільшив навіть привілеї німецького дворянства щодо хлопів (кари різками, заслання на Сибір «за грубое обращеніе»); заборонив переслідувати панів за биття хлопа. Урядам заборонив приймати від хлопів скарги на панів. А коли хлопи почали втечею рятуватися від цієї нової неволі, велів їх карати відрізанням вух та носів, а також тавруванням на чолі розпаленим залізом (1719)³⁵⁹. Коли правно було таке становище хлопа, можна собі уявити, яка була його фактична доля. Цариця Катерина, ця коронова філософиня та вольтеріанка, ще гірше закувала хлопа в панську

---

³⁵⁸ С. Seržan, I, с. 107.

³⁵⁹ Див. про це в: Engelmann. Leibeigenschaft in Russland та Cooper: Die Geschichte der Rute in alien Ländern. Dresden, 1903.

неволю. У 1765 році барони прилюдно признали хлопів невольниками в розумінні римського терміну «servi»³⁶⁰. В цих часах латиський та естонський народи гуртом продавалися як живий товар. Були навіть селянські крамарі, які торгували «людським м'ясом». Меркель, автор відомої свого часу голосної книжки «Die Letten», яка вперше познайомила Європу зі страшною долею цього народу, пише в ній, що в 1795 році особисто бачив цілі отари сього «живого товару», як його гнали на продаж³⁶¹.

Реформами з середини XVIII ст. уряд остаточно гарантував права дворянства на землю та скинув більшість податків на хлопів. Витворилося становище не до знесення. Хлопи збунтувалися. В 1784 р. дійшло до озброєного повстання хлопів, яке було «усмирене» відомим російським способом. Тоді саме Меркель написав свою згадану книжку про латишів, яка мала свого часу величезне моральне значення, вперше освітлюючи дантове пекло латиського люду.

Хлопські бунти повторювалися відтак кілька разів на початку XIX ст. В 1817–1819 роках в Остзейському краю скасовано панщину, але так, що хлопи опинилися без землі. Оцим аграрна справа знову незвичайно загострюється. В 1840 роках доходить до нових хлопських розрухів. Лише після Кримської війни російський уряд проводить деякі реформи для поліпшення долі селянського люду. Ми трохи подрібніше розглянули тут історію долі остзейського селянства тому, що вона безпосередньо зв'язана з аграрною справою, яка не лише була, але й лишилася віссю внутрішніх відносин в Остзейському краю, як про це свідчать революційні події з 1905 року – т. зв. «Латиська революція»³⁶².

³⁶⁰ servi (лат.) – раби. У Римській імперії вони належали до «знарядь, що говорять», і були об'єктом права (прим. ред.).

³⁶¹ Хлопа продавали за 30-40 карбованців, жінку – за 10 карбованців, дітей – по 4 карбованці. Див.: С. Serzan, I, с. 110.

³⁶² Йдеться про події у Латвії під час російської революції 1905–1907 років. Перша демонстрація відбулась у Ризі 13 (26) січня 1905 р. Урядові війська застосували зброю, загинуло понад 70 осіб, ще більше було поранено; трагедія отримала назву «Латвійська кривава неділя». Події швидко переросли у криваве протистояння – було спалено понад 440 маєтків, вбито 40 німецьких баронів-землевласників. Царський уряд влітку направив козаків для придушення повстань та запровадив у Латвії військовий стан, взимку були введені каральні загони під командуванням генерала Фршова. Остаточно революційний рух у Латвії було придушено у 1907 р. Загалом загинуло 2041 людина, 7-8 тис. осіб було ув'язнено, 427 – страчено, 2652 заслано до в'язниці (прим. ред.).

В Остзейському краю й національні відносини уложилися саме на соціально-економічному ґрунті аграрних відносин. Тому, отже, до викладу про національні справи в ньому треба було дати насамперед загальний огляд селянського питання. Остзейські відносини незвичайно яскраво представляються в світлі порівняльної національної та соціально-економічної статистики. Після перепису з року 1897 в Остзейському краю було всього населення 2 386 115. З того: латишів 1 070 295 (44,74%); естонців 884 553 (37,08 %); німців 165 627 (6,94 %); росіян 128 789 (5,39 %) і жидів 62 686 (2,65 %); решта – поляки (1,51%), литовці (0,97%) та інші національності (0,61%). 5/6 німецького населення є міським, а лише 1/6 (35 944) живе по селах. Соціально 1/7 німців – дворяни, балтійські барони – аграрії, які утримують феодальний режим та верховодять в Остзейському краю. Статистика хліборобського населення обох латиських губерній Остзейського краю така³⁶³:

	Всього населення	Хліборобського населення	Селян-власників	Дворян-власників	Безземельного пролетаріату
Ліфляндія	1 299 365	918 584	181 783	800	650 000
Курляндія	674 034	517 273	106 567	648	377 000
Разом	1 973 399	1 436 757	288 340	1 448	1 127 000

Земельна статистика для обох згаданих губерній така: в Ліфляндії (1897) – «мизної»³⁶⁴, себто поміщицької, землі 1 735 134 д., т. зв. квотної землі, якою також користуються пани – 267 912 д. Мужницької – 1 331 194 д., а до того 353 835 д. скарбової землі для селян. Панська земля належить 800 панам. В Курляндії (1897 р.) панської землі – 979 705 д., мужницької – 898 249 д., скарбової – 525 318 д. Панська належить 643 власникам.

З наведених двох таблиць бачимо, що більша частина землі – біля 2 ½ млн. дес. – належить 1 500 панам, а менша – 2 млн. дес. – 1 500 000 мужикам. Але з числа цих лише 1/5 – землевласники, а 4/5 творить хліборобський безземельний пролетаріат. 2/3 селян працює на землі, але не має її. Оця статистика дає ключ до розуміння т. зв. «Латиської революції» з 1905 р., виказуючи її соціально-аграр-

³⁶³ Петерсонь, 1, с. 453.

³⁶⁴ Миза – назва дворянської садиби в Латвії.

ний, а не національно-політичний характер, який приписують їй німецькі дослідники. З цього приводу каже Петерсон: «Необхідно констатувати, що у визвольному руху 1905 р. нема характерних національних моментів; не було Латиської революції, був селянський рух; не було мови про “Латиську республіку”, тим менше про якихсь “360” (!) “Латиських республік”, а були лише в такому ж числі волостей аграрні розрухи, при чому виставлялось домагання демократичного самоврядування волостей. Щоби залякати російську бюрократію та громадянство, барони прозвали автономні волості “республіками”»³⁶⁵.

Розглянемо тепер в загальних рисах історію латиського національного відродження. Початки його пов'язані, як це вже зазначено, з повстанням латиського друку та письменства під час реформації в XVI ст. Першим латиським друком був т. зв. «Enchiridion» («Настільна книга»), видана у 1586. Але звичайно історія латиського письменства починається у 1530 році, коли виданий був латиський переклад Декалогу (десяти заповідей). В цьому ж періоді зладив (с. Manzelius латиську азбуку на німецький зразок. Латіші-католики, себто летгольці, вживають польсько-латинської азбуки, яка була застосована Ельгером (Elger) так само у XVI ст. Важливішим, ніж перша католицька доба, в розвитку латиського письменства є друга, т. зв. біблейська (1670–1750), коли (в 1685–1689) виданий був класичний переклад на латиську мову Біблії, зроблений пастором Гліком (Glück) з ініціативи ліфляндського суперінтенданта Фішера (I. Fischer). Наступний – третій – період в латиському письменстві (1750–1820) названий штендерівським за прізвиськом Штентфера (с. F. Stentfer) (1714–1796) – батька новочасної латиської літератури, який перший вніс до неї світський елемент (народні оповідання, календарі) та має заслугу теоретичного опрацювання латиської мови (видав латиську граматику та словар). В цій же добі повстала латиська періодична преса: «Латиський Щорічник» (з 1797 р.), який, зрештою, не утримався.

Але лише після скасування панщини починається органічний розвиток латиського письменства та національного відродження, в якому період від 1820 до 1860 рр. можна назвати добою утворення латиського народу, фазою його національно-культурної індивідуалізації. Наведемо головні моменти та події з цієї епохи.

³⁶⁵ Петерсонь, 1, с. 464.

В 1822 р. повстає перший справжній латиський часопис «Latweeschu Awises». У 1824 р. в Мітаві засновується літературне «Товариство приятелів латишів» (Latweeschu draugu beedriba), органом якого був «Magazin» та яке має величезне значення для наукового досліджу (філологічного, етно-фольклористичного та історичного) не лише латишів, але взагалі народів балто-литовської групи.

Після скасування панщини почалася просвітня праця серед латиського народу, головно заходом пастора Вольтера (I. C. Wolter) (1794–1857). У 1856 р. виходить перший світський латиський часопис «Mahjas Weesis» («Приятель дому»). Взагалі ж цей окрес відзначається здебільшого латишофільством з сильною ідолятрією³⁶⁶ перед німецькою культурою та з перевагою пасторського елементу.

В 1860-х роках в латиському рухові настає радикальна зміна. На арену латиського народно-громадянського життя виступають Молодолатиші з Вольдемаром (Chr. Woldemar) (1825–1892) на чолі, які надають латиському рухові виразний прогресивно-ліберальний характер з відтінком демократизму, яскраво визначений національний тон, з очевидною протинімецькою (протибаронською) тенденцією, й які навіть на якийсь час симпатизують з російським «слов'янофільством» (Самариним), покликаючись на буцім то слов'янське походження латишів та вірячи в захист з боку Росії перед німцями, котрі дуже ворожо зустріли зріст національного латиського руху та відродження³⁶⁷.

Молодолатиші мають велике значення для національно-культурного, літературного та економічного розвитку латиського народу. Центром народної діяльності в цьому періоді було рижське «Латиське Товариство» (1868) – національна науково-просвітна організація. Органом – часопис «Baltijas Wehstnesis» («Балтійський Вістник») від 1868 року. Перший молодолатиський часопис «Peterburgas Awises» проіснував лише три роки (1862–1865).

---

³⁶⁶ Тобто, схилянням (*прим. ред.*).

³⁶⁷ Оці симпатії до Росії датуються ще з 30-х та 40-х рр. минулого століття, коли багато латиських селян, опинившись після знесення панщини без землі, почало втікати в теплу країну (себто, Росію) та масово покидати «німецьку віру» й приймати православну (тоді саме перейшло на православ'я біля 140 000 латиських мужиків), бо російський уряд обіцяв їм за це дати хліб та волю. Незабаром латиші взагалі переконалися, що з боку Росії вони марно сподіваються на поліпшення своєї долі, що царизм так само вороже ставитиметься до їх руху, як барони (див.: Петерсон, I, с. 467).

Фактичними каменярами руху стали численні культурно-економічні Товариства та з'їзди вчителів, хліборобів, а особливо «все-народні співацькі свята», перше з яких відбулося в 1873 р. В цьому ж періоді завершується процес витворювання самостійного латиського письменства, в якому вже представлені всі форми та роди літературної творчості та перекладені головні твори світових письменників. Наслідком економічних змін в Остзейському краю – повстання та розвитку новочасної індустрії, капіталізму, аграрних реформ – наприкінці 1880-х та в 1890-х роках настає зміна в суспільному укладі, а відтак і в політичній ідеології латиського народу. Він вже не є лише «araja tauta», себто «нарід хліборобів». Він вже має своїх «сірих баронів», себто дрібних селянських власників, молоду промислову та торговельну буржуазію, а передовсім численний аграрний та індустріальний пролетаріат.

Старолатиство вмирало природною смертю, виконавши свого часу свою підготовчу працю. Національна ізольованість та ідилічна всенародність молодолатишів вже не вистачала. Нові європейські гасла загальнолюдського поступу та демократизму, міжнародної солідарності та співробітництва внесені були піонерами нового, сучасного вже періоду латиського національного життя. Органом цієї нової течії був «Deenas Lapa» (Tagblatt, від 1886 року), а одним з головних її провідників був визначний латиський письменник європейського значення, перекладач Гете, Шиллера, Пушкіна Rajnis Pleekschan. Ця передреволюційна фаза є добою розквіту латиської літератури, преси, спілкового, організаційного життя, просвітної діяльності та господарської самопомочі. У 1890-х роках народжується латиський соціалістично-революційний робітничий рух, який на початку цього століття партійно сформувався та якому припала провідна роль під час революційних подій 1905 року. Революція була трагічно-сумною подією в житті латиського народу. Періодом страшного руйнування життя та майна згідно засади «око за око, зуб за зуб».

Страшенні оці криваві розрухи завинив та випроорокував здебільшого царський уряд. Події-бо склалися так. В «дні свобод» на початку листопада 1905 року відбулися латиські з'їзди, на яких обговорено справу національної автономії й організації праці до скликання крайового сойму в Ризі. Переведено нові громадські вибори та в громадах *via facti* заведено адміністративне самоврядування.

Уряд на це провокаційно реагував заведенням військового стану в Остзейському краю. Два тижні готував він армію для «карних експедицій».

Це саме був час, коли, завдячуючи загальному самоврядуванню, на Лотві панував зразковий лад, якого не знала ця країна від століття. Але уряд мусив зупинити «анархію», знищити в зародку гарну латиську самоуправу³⁶⁸. Царизм сам, отже, роздмухав полум'я революції, викликав страшенну пожежу стихійного соціального протесту³⁶⁹.

Напередодні революції політичне життя латишів взагалі було значно здиференційоване. Початок конституційної ери в Росії застав у латишів близько 10 політичних партій та напрямів, з яких дві були консервативні, чотири ліберально-реформові та поступово-демократичні, решта – радикально-революційні та соціалістичні. В першій Думі латиші, так само як естонці, мали двох представників.

За незвичайно тяжких умов та перешкод мусив розвиватися латиський народний рух. З одного боку – ворожнеча та утиск німецьких баронів, з другого – винародовлюючий царизм гамували його поступ³⁷⁰.

³⁶⁸ Seržan, 1, с. 242.

³⁶⁹ Під час революції селяни спалили 140 баронських палаців та 46 пасторських домів. Російський уряд за допомогою баронів зробив за це латиському народові таку криваву лазню, якої культурний світ давно вже не бачив. Для «усмирення» латишів вислано 40 000 регулярної армії, т. зв. «карну експедицію», яка лише судово покарала на смерть 3 000 людей та спалила 300 селянських ферм, а взагалі наробила шкоди на 2 мільйони карбованців. А скільки вбито та покалічено без суду, та як були катовані політичні в'язні у Ризькому т. зв. «музею», де вживалося середньовічних тортур, – цього ніхто ніколи не дорахується. Дещо лише про це можна довідатися зі страшних малюнків російського публіциста В. Владимиrowa, який в своїх нарисах про «карні експедиції» та «кару смерті» в сучасній Росії присвятив чимало уваги «усмиренню» латиської революції.

³⁷⁰ Кокетування російських слов'янофілів з туземним населенням Остзейського краю тривало дуже недовго. Русифікація цієї провінції в 1880-х роках, лєрвісно скерована проти балтійських німців, відтак найсильніше відбилася на культурно-національному житті латишів та естонців. Аж до 1906 року латиська та естонська мови не були допущені до навчання навіть в початкових урядових школах; після революції вони були «*via facti*» заведені, але в 1912 році знову заборонені. Так само уряд не хоче допустити в зросійщеному Дерптському університеті до заснування латиської та естонської катедри практичного богослов'я. Лише власною просвітною самостійністю латиші та естонці майже зовсім вигубили безграмотність серед свого люду, так що з цього боку вони належать до найкультурніших європейських народів взагалі. Серед латишів у 1897 р. було лише біля 5% неграмотних.

Одначе могутність його інтенсивності та життєвої енергії поборола всі перешкоди. Він після страшенного революційного погрому наново розцвів та змогутнів, як це добре видно з наступних статистичних даних: у 1912 році було загалом 1874 всіляких просвітних, господарських та громадянських латиських товариств і спілок. В цьому числі – 272 хліборобських, 210 кредитових, 369 асекураційних, 78 кооперативних, 42 наукових й художніх, 78 освітєвих, 124 співацьких, 22 синдикати підприємців, 46 робітничих професійних союзів та артелей, 53 бібліотеки, 25 абстинентських гуртків тощо. В ці часи виходило 40 латиських часописів та журналів, яких друкується разом понад 120 000 примірників та з яких 7 було щодєних, а 4 тижневики. Просвітні організації мали біля 15 000 членів та 125 000 рублів бюджету. В післяреволюційний час було зорганізоване латиське початкове та середнє шкільництво, народні університети, курси для дорослих, популярні виклади і т. п. Російський уряд безоглядно гальмує всю цю просвітно-народну діяльність латишів, як і подібні заходи інших російських «іногородців». Але, зрештою, без великого успіху. Останні два роки багато латиських просвітних товариств зачинено; сильно переслідується також латиська преса³⁷¹.

Латиська національна справа хіба найпростіша зі всіх національних проблем в Росії, – написав проф. Погодін у цитованій його статті³⁷². Це до значної міри слушна увага. Щоправда, це не значить, що для полагодження латиського питання вистарчить дати латишам початковї школи з рідною мовою та одну кафедру практичного богослов'я в Дерптському університеті. Це значить, що їм треба наперед визнати повну національно-культурну автономію у власній батьківщині, а поруч з тим і національно-політичну рівноправність, яка відповідає фактичному їх значенню в Остзейському краю. Сказане відноситься так само й до естонців, які репрезентують в прибалтійській провінції майже таку силу, як латиші. Це значить

³⁷¹ Тут була мова лише про остзейських латишів-лютеран. Вітебські латиші-католики (летголи), значно спольщені, живуть своїм самостійним життям, яке з національного боку набуло виразнішого характеру лише в 1905–1906 рр., коли в Петербурзі засновано летгольську видавничу спілку та з'явилося кілька часописів («Світло» – «Світло», поступовий; «Auseklis» – «Досвіт», клерикальний; відтак «Zemkopis» – «Хлібороб»; в 1908 році повстали поступова «Austruna» – «Зірниця» та націоналістська «Drywa» – «Нива»). Взагалі летгольський рух поки що вельми кволий (див. I. Wasilewski, 1, Розділ X).

³⁷² I, с. 717.

дальше, що мусить бути абсолютно обмежена в цьому краю як політична гегемонія царизму, так і віджившого вже свій вік німецького феодалізму. Бо часи, коли Остзейський край був, згідно одного дотепного афоризму, «раєм для баронів, небом для духовенства та пеклом для туземців», безапеляційно належать до минувшини. Конкретно, отже, є необхідним німецько-латисько-естонський *modus vivendi*. А це вже не є неможливість, бо й балтійське німецьке суспільство соціально не є вже чимсь однорідним. Навпаки, балтійсько-німецька буржуазія переконується вже, що баронський феодалізм шкодить її класовим інтересам, що їй вигідніше порозумітись з латиською та естонською молодими буржуазіями. Саме в часах революції в балто-німецькій буржуазії з'явилися такі угодві тенденції, журналістським виразом яких були «Das freie Wort»³⁷³ (1906), а відтак «Rigaische Neueste Nachrichten»³⁷⁴.

IX. Відродження естонського народу³⁷⁵

Естонці належать саме до так зв. неісторичних народів, котрі своїм новочасним розвитком та культурним поступом яскраво виказали абсолютну неузасадненість quasi-наукових теорій про те, що народи, які на початку свого існування не витворили самостійної державно-політичної організації, та які аж до найновішого часу були соціально та політично поневолені, ніколи вже не витворять своєї ідентичності та не матимуть тому позитивного культурного значення й майбутнього.

³⁷³ «Das freie Wort» (нім.) – «Свобода слова» (прим. ред.).

³⁷⁴ «Rigaische Neueste Nachrichten» (нім.) – «Ризькі останні новини» (прим. ред.).

³⁷⁵ Поза наведеною в попереднім розділі літературою щодо історії та соціально-економічних відносин в Остзейському краї, треба ще додати оці праці спеціально про естонців: I. F. Wiedemann. *Aus dem inneren und Susseren Leben dei Esten*. 1876; P. Hunfalyys. *Reise in den Ostseeprovinzen Russlands*. Leipzig, 1874; «Матеріали для історії недавнього прошлого Прибалтійської окраини – 1885–1894» (Изъ архива князя Шаховского), I–III. Петербург, 1909–10. Пор. про це видання реферат: A. von Hedenström. *Zur baltischen Geschichte des XIX Jahrhunderts* (Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, 1912, II); A. von Engelhardt. *Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung*. München, 1916; P. Rohrbach. *Russland und Wir*. Stuttgart, 1915.

Але естонці не лише «неісторичний народ», він навіть і не арійський, який, на думку деяких політико-антропологів, має виключний монополі на самобутній культурний розвиток. Естонці, так само як фіни та мадяри, належать до так званої угро-фінської групи народів, а саме щодо мови – до західно-фінської або остзее-фінської її галузі³⁷⁶.

Це значить, що поміж угро-фінськими народами вони найбільше споріднені з фінами, особливо своєю мовою. Естонці (Wiroloiset)³⁷⁷ з латишами творять автохтонне населення (Остзейського) Прибалтійського краю. Нині заселяють вони головню Естляндську губернію (91%), північну частину Ліфляндської (39,8%), відтак пограничні частини Петербурзької (3%, границя фіно-естонська) та Псковської (2,2%, границя російсько-естонська). Границя латисько-естонська проходить через Ліфляндську губернію. Колись естонці заселяли весь Прибалтійський край, як це видно з географічної номенклатури Ліфляндської та Курляндської губернії (закінчення «küll» – естонською «село» та «jerg» – «озеро»). В історичних часах вони були відперті слов'янами та латишами в теперішню область, яка нині має простір понад 40 000 кілометрів квадратних. Після перепису з року 1897 налічено загалом естонців понад 1 мільйон (1 002 738). Поза батьківщиною естонці-колоністи живуть ще на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру, Польщі та Америці. Естонцям не вдалося створити самостійної політично-державної організації. На зламі XII та XIII століть підбили їх німецькі хрестоносці, які не лише завели серед естонців християнство, але їх цілком поневолили; це панування влучно назвали естонці та латиші «балтійсько-монгольським ярмом». Естонці відчувають його на своїй шкірі ще й досі, бо німецькі барони ніяк не можуть погодитись з думкою, що їх пануванню настав уже кінець, що вони мусять уступити своє місце молодим народам: естонцям та латишам.

Німецький орденсько-єпископський період тривав майже чотири століття (1198–1561). Відтак естонці були під Польщею (1561–1621); потім слідував дуже короткий, але для естонців, власне, найясніший період шведського панування (1621–1710). Шведи дбали про освіту народу й не виступали агресивно проти туземного населення. Протестантизм, ународнюючи церковне письменство, причи-

³⁷⁶ Prof. Dr. I. Szinyei. Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1910, с. 14, 15.

³⁷⁷ Самі себе називають естонці «Tallo roeg», що значить «сини землі».

нився до першого літературного вироблення естонської людової мови і таким чином дав фундамент для пізнішого естонського письменства взагалі та поруч з тим і для національного відродження естонців, яке, зрештою, припадає на XIX століття.

Після великої т. зв. Північної війни, яку Петро Великий вів проти Швеції, Остзейський край був прилучений до Росії (1710). Таким чином естонці дістали нового пана – царизм. А що старий, німецький феодалізм, був фактичним паном над ними за весь цей час, то від XVIII століття вони опинилися поміж німецьким молотом та царським ковадлом, себто мусили боронити своїх національно-культурних та особливо економічно-соціальних прав на два фронти. В цій величезній нерівній боротьбі вони очевидячки перемагають, крок за кроком добуваючи рівноправність в своїй власній батьківщині. Історія естонського національного відродження безпосередньо зв'язана з історією мови та письменства. Так само, як і фіни, вони дають дуже багату та цікаву усну літературу, народну поезію, народні пісні, які разом є їх неписаною історією, – історією їх жорстокого поневолення та безпросвітної долі. Схематично розрізняють оці головні періоди в історії естонської літератури. Католицький (XIII–XVI), пам'ятки якого, природно, мають виключно церковно-релігійний характер. Протестантський (XVII до XVIII), з яким зв'язаний процес витворення естонської літературної мови, класичним зразком чого є естонський переклад Біблії (1739).

В цьому періоді зароджується й естонська світська література не лише наукова (філологічні та граматичні праці про естонську мову), але й *sui generis* белетристична; дидактичні оповідання для люду. В цьому ж періоді виступив на літературну арену перший естонець – Г. Казу (H. Kasu), автор «Жалібної пісні» на знищення Дерпту під час Північної війни. З початком XIX століття настає період новочасної естонської літератури. Після шести століть «Балтійсько-монгольського ярма» починає відроджуватися естонський приспаний люд. Перший його етап має, природно, романтично-естофільський характер. Його вогнищем є журнал «Beiträge zur genauer Kenntnis der estnischen Sprache»³⁷⁸, видаваний естофілом I. Rosenplänter'ом (1782–1846). Під впливом Гердера (його «Stimmen der Völker»³⁷⁹) починають

³⁷⁸ «Beiträge zur genauer Kenntnis der estnischen Sprache» (нім.) – «Відомості про точне знання естонської мови» (прим. ред).

³⁷⁹ «Stimmen der Völker» (нім.) – «Голоси народів» (прим. ред).

збирати естонські «руни» заслугою О. Masing'a (1763–1832); людова естонська мова виробляється в літературну. Він же закладає перший естонський селянський часопис «*Marahwa paddalaleht*», який, зрештою, утримався дуже недовго. Е. Ahrens (1803–1863) витворює для естонської мови сучасний правопис та уґрунтовує її з граматичного боку. В цей час з'являються перші естонські белетристи К. I. Peterson та P. Manteufel.

Ця перша фаза естонського відродження має ще натурально сильно екзотичний характер. Бракує їй народної основи, бо естонський народ стогнав ще в кайданах панщини. В 1817–1819 роках уряд скасовує кріпацтво, визволяє естонське та латиське селянство, але переводить цю реформу так, що барони стали аграрними магнатами, а селяни позбавлені були своєї ріллі. «Сини землі», «*Tallo roeg*» лишилися без землі. Ця реформа в історії Остзейського краю висунула на перший план новий чинник: справу аграрну, з приводу якої країна була свідком страшених «хлопських бунтів» та пам'ятної ще всім Латиської революції 1905 року, цього стихійного вибуху людowego протесту проти соціальної неволі та кривди! Хлопські ж бунти з другої чверті XIX століття зупинили на час розвиток естофільського руху. Осередком новішої його фази стає Дерпт, де в 1839 році założено «*Gelehrte estnische Gesellschaft*»³⁸⁰ з метою досліджувати історію естонського народу й розвивати його мову й літературу.

Для цього періоду епохальною подією є видання естонського народного епосу «*Kalewi roeg*», який був зібраний та виданий заслугою F. R. Fehlmann'a й F. B. Kreutzwald'a та опублікований в 1856–1861 р.р. «*Kalewi roeg*» – це естонський pendant³⁸¹ славетної фінської «*Kalewaly*». Велике діло E. Lönnrota було саме імпульсом для Fehلمان'a в справі впорядкування естонського епосу. З цього моменту починаючи, естонський рух набуває народного характеру, перестає бути лише естофільським. На арену боротьби виступають апостоли відродження, які реально та позитивно трактують національну естонську справу. Час симпатиків минає. А найважливішим є те, що й естонський народ, якого невольничче становище було подекуди поліпшене урядовими земельними реформами з 1850-х та

³⁸⁰ «*Gelehrte estnische Gesellschaft*» (нім.) – «Естонське наукове товариство» (прим. ред).

³⁸¹ pendant (фр.) – тут: відповідник (прим. ред).

1860-х років, виступає врешті як конкретний чинник в громадянсько-національній житті. Згодом він стане домінуючим чинником в національній відродженні естонців. Цей новий окрес починається великим ювілейним співацьким святом в Дерпті (1869), на якому прилюдно уперше співають національну естонську пісню «Варта на Ембаху» у стилі «Естляндія над усе», що добре маніфестує сильну національну ноту тогочасного настрою естонців.

Рівночасно майже в естонській літературі виступає сильний талант – поетка Койдула (Koidula) (дочка відомого естонського народного діяча Jannsen'a), авторка знаменитої національно-ліричної збірки «Емаїөе Öörik» («Ембахський Соловій»). З діячів цього періоду естонського відродження треба згадати двох головних ватажків: І. Гурт (I. Hurt) (1839 – 1906) та К. Р. Якобсон (C. R. Jacobson) (1841 – 1882).

Перший, консервативніший, репрезентує, так би мовити, старо-естонський напрям (так звану пасторську партію), другий, радикально-демократичний, революційно прокладає шлях молодоестонському рухові. Заслугою першого під час дерптських свят (в 1869 р.) дана була ініціатива до заложення естонського літературного Товариства (Eesti Kirjameeste Selts) та заложено вищу Александровську Школу на гроші, зложені всім естонським людом. Навіть жебраки жертвували свою «лепту» на неї. Це, отже, свого роду естонський pendant до історії побудови чеського національного театру на засаді «Нарід Собі».

Якобсон в своїй діяльності підносить соціально-економічний момент, чим відразу завойовує симпатію маси.

Дуже цікавим та характерним причинком до національної політики царизму є відносини офіційної Росії до естонського народного руху. Маємо про це документальні свідoctва в листуванні Остзейського колишнього генерал-губернатора князя С. В. Шаховського. В 1887 році на початку свого урядування писав він теперішньому Обер-прокуророві Синоду Саблерові: «Не будьмо сліпі. Ціле балтійське питання можна розв'язати лише одним способом – через перехід сільського населення до православної церкви. Не забуваймо, що Росія й православ'я – це синоніми. Національність блідне або зникає в православ'ю. Нашою головною задачею тут є єднати щодо віри естів і латишів з Росією, пізнати, що не лише їх матеріальний, але й духовий добробут залежить від цілковитого злиття з великою православною родиною».

Він кокетує з естонським національним рухом, особливо з радикальним його (русофільським) напрямом, бо є переконаний, що він не матиме ніякого майбутнього. Читач бачить, отже, повну аналогію з «фінофільською» політикою гр. Берга у відносинах до фінського народного руху, на що ми звернули увагу в нарисі про фінську справу. Ось як дивиться князь Шаховський на справу естонського національного відродження.

На його думку нема «жодної підстави боятися, що може витворитися самостійний естонський народ. Цього не буде й не може бути. Для цього нема жодних основ у минулому естів. Вони не мають жодної історії, жодної літератури; вони навіть мусять уживати німецького алфавіту, щоби писати свої думки в матірній мові. Всі історичні спомини зв'язані з німецьким батогом, який так довго перешкодив їм і ще й тепер перешкоджає цілковито злитися з Росією, як це зробили зиряне, мордва, чуваші, череміси й інші споріднені з ними іногородці»³⁸².

Незабаром князь Шаховський переконався, що вельми помилився в своєму діагнозі щодо сили та значення естонського народного руху. В цьому-бо з'явилася сильна національно-демократична течія, яка швидко здобула переваги як над недавнім русофільським напрямом, так і над давнішим прихильним до німців напрямом. На чолі його стояв рішучий радикал та антиклерикал А. Grenzstein, «естонський Стамбулов». Органом цього нового напрямку був «Olewik», незвичайно популярний часопис.

Шаховський зрозумів свій промах та нараз змінив тактику щодо естонського руху. Знищити, зупинити його за кожен ціну – є новим його завданням. Він вже боїться не сепаратизму балтійських німців, але естонського гасла «Estland für die Esten»³⁸³.

Але було вже запізно. Рух захопив всю естонську стихію: набув такої інтенсивності та розмаху, що царизм вже не зміг зупинити його розвиток, як і марно намагалися барони утримати його під своєю курателею³⁸⁴.

Естонський народ, незважаючи на урядову реакцію, яка в 1880-х роках досягла в Остзейському краю найбільшої сили, переживав саме період своєї остаточної національної кристалізації,

³⁸² А. von Hedenström, I, с. 241.

³⁸³ «Estland für die Esten» (ест.) – «Естонія для естонців» (прим. ред.).

³⁸⁴ Тобто, наглядом (прим. ред.).

добу могутньої культурно-національної та політично-економічної організації. Осередків національної конденсації було два: Ревель та Дерпт. В обох цих місцях естонці мають більшість: в Дерпті (68,63%), в Ревелі (62,72%). В Дерпті є згадане естонське літературне товариство, в Ревелі – багатий естонський національний музей. В обох містах є естонські національні театри. Численна преса: в 1903 р. 14 часописів, з яких декотрі мають понад 10 000 передплатників. Цікавим доказом високої культури естонського народу є факт, що від 1913 р. почали виходити часописи й по селах (а саме 3), естонське-бо громадянське життя є вже так здиференційовано, що численна (понад 30 органів) естонська преса не могла присвячувати достатньої уваги спеціальним справам та інтересам культурно-громадського життя в естонських селах, тому вирішено видавати місцеві сільські часописи. Закладаються численні просвітні організації та товариства: читальні, бібліотеки, клуби, співацькі та гімнастичні гуртки, видавничі спілки (річна продукція книжок понад 250). Улаштовуються практичні курси для селян, організуються кооперативи, кредитові спілки, асекураційні товариства, пожежні спілки та різні технічно-практичні спілки. Словом, дається власному людові культуру у всіх можливих способах та формах. Дається йому сурогат власної школи, бо царський уряд до 1906 року не допускав естонську мову навіть до початкових шкіл. А в 1912 заборонив знову навчання нею та досі не хоче заснувати естонського богословського факультету при Дерптському університеті.

Однак не вдається царизмові згасити світло молоді естонської культури, яка день за днем зростає і могутніє. Її заслугою безграмотність з року в рік щезає в естонському народі: у 1897 р. неграмотних поміж естонцями було лише 4–3%.

Щоправда, в атмосфері остзейських відносин, борючись на два фронти, естонський рух не міг розвинути в простій лінії вгору. Були передишки, паузи. Часові зворотні реакції. Наприклад, з початком 1870-х років або на переломі революції, яка ураганом пронеслась через естонську країну та народ, багато загубила людей та культурних цінностей. Але енергія народу є якби невмираюча. Саме під час реакції 1870-х років він (дослівно весь народ) на заклик свого старого ватажка Hurt'a зібрав силу вимираючих пам'яток естонської старої усної літератури. Зібрано разом понад 200 000 чисел старих пісень,

саг, байок, приказок, загадок та інших зразків народного усного письменства. І після революції естонський народ швидко спам'ятався. Старий його провідник I. Tõnisson на сторінках найстаршого часопису «Postimes» виступив із закликом до нового життя, до врятування того, що лишилось та що в хуртовині революції не загинуло. Нове відродження почалось відновленням старого літературного Товариства (1907). В письменстві – оживленням тих течій та прямувань, які згуртувалися ще в 1905 р. біля «Noor Eesti» (себто «Нової Естляндії») та в яких відбилися думки та змагання сучасного європейського письменства. Взагалі естонська література вже перейшла стан внутрішньої національної ізоляції, не є вже лише письменством тільки «задля домашнього ужитку». Саме останніми часами вона вступила у фазу індивідуального самовизначення на тлі світових літератур. Так само і в соціально-економічному та політичному огляді естонський народ є вже цілком скристалізована та викінчена особність. А в цьому огляді він щодо типу вельми нагадує латиський народ.

Політично справа естонська не може бути полагоджена ізольовано та цілком самостійно. Причиною цього є територіальне положення естонської країни. Вона – органічна частина Остзейського краю. Можна її, отже, полагодити лише в зв'язку з іншими національними справами цієї провінції, а насамперед натурально з латиською. З цього боку Остзейський край нагадує трохи Білорусь. Федерація та рівноправність народів на ґрунті повної політичної автономії краю – так реально представляється санація національних відносин та справ у цій провінції³⁸⁵.

З адміністративного боку дотеперішній поділ Остзейського краю не має вже рації буття. Природнішим було би розділити його на дві частини: латиську та естонську, себто скасувати Ліфляндську губернію та її північну частину злучити з естонською, а південну – з Курляндською губернією.

³⁸⁵ Пор. сказане в попередньому розділі про полагодження латиського питання.

X. Вірмени та вірменська справа³⁸⁶

Справа вірменська значно відрізняється від більшості інших національних справ Росії як з національного боку, так і з боку політичного. Вірмени-бо не якась «неісторична нація». Навпаки, це один з найстарших народів з давньою самобутньою та своєрідною культурою, який свій політично-культурний «золотий вік» пережив раніше, ніж сучасна Європа почала свою власну історію. З політичного боку вірменське питання не є лише справою внутрішньої політики царської держави. Воно має виразно міжнародний характер, й від Сан-Стефанського та Берлінського трактату³⁸⁷ є в евіденції³⁸⁸ європейської дипломатії. Щоправда, дипломатичний протекторат Європи відноситься лише до турецької частини Вірменії, але вірменська справа з національного боку є так органічно суцільною, що механічний поділ її поміж трьома державами (Росією, Туреччиною та Персією) з національного погляду має лише формальне значення.

Доля вірменського народу³⁸⁹ може бути гарною ілюстрацією того, як історія народу залежить від географії країни, котру він заселяє.

³⁸⁶ Про вірменську справу існує величезна наукова та політична література майже на всіх європейських мовах. Ми подаємо тут лише новіші праці, переважно про становище вірмен у Росії: R. Berberow. Die Armenier (в збірнику «*Russen über Russland*»); С. Тиграніан-Кастелянський. Армяне (в збірнику «*Форми нац. двіженія*»); В. Тер-Аракелян, А. Аристакеріан. Несколько слов об армянской литературе (в збірнику «*Кавказский литературный сборник*», Петерб., 1913); М. Ковалевский. Армянский вопрос (у «*Вестнику Европы*», 1913, ч. 12); О. Hoetsch. Russland, розд. XII, 3; Статті про Вірменію й вірменів у «*Новом Энциклопедическом Словаре*»; А. Grabowsky. Die armenische Frage (в «*Zeitschrift der Politik*», 1914, т. VII); Dr. B. Ischanian. Nationaler Bestand, berufmässige Gruppierung and soziale Gliederung der kaukasischen Völker, Berlin, 1914.

³⁸⁷ Сан-Стефанський мирний договір (1878 р.) – попередня мирна угода, якою завершилася російсько-турецька війна 1877–1878 років; Берлінський трактат (1878 р.) – підсумковий документ Берлінського конгресу. Обидва документи визначали статус і долю Балканських і Кавказьких територій Османської імперії, зобов'язували її провести суспільно-політичні реформи. Берлінський трактат також запроваджував контроль європейських держав у цьому регіоні.

³⁸⁸ Тут – список, реєстр (*прим. ред.*).

³⁸⁹ Вірмени (по-вірменськи Naikh) народ арійсько-європейської групи, якого походження досі точно науково не було досліджене. Він є результатом змішання арійсько-європейської основи зі значними туземними етнічними східними елементами. Тому й мова його з лінгвістичного боку є вельми скомплікований організм, якого докладного аналізу ще не зроблено філологією. Вона має лише арійсько-

Своїм положенням поміж Малою Азією та Каспійським морем була Вірменія «переходовою країною» на великому шляху народів з Азії та Європи. У VI столітті перед Христом появляються вірмени вперше на історичній арені. Протягом наступних чотирьох століть вони національно кристалізуються та політично з'єднуються. Від II століття перед Христом аж до V століття після Христа вони переживають період державно-політичної самостійності. Завдячуючи своєму географічному положенню поміж сильними державами Сходу та Європи (головно Персії та Візантії), Вірменія не могла довго утримати своєї самостійності. А тим більше, що, починаючи з VII століття, вона стала ареною інвазії ісламських народів. Араби, сельджуки, турки, монголи, туркмени послідовно робляться панами Вірменії та вірменського народу. Найфатальнішою щодо наслідків була інвазія монгольських орд сельджуків (в другій половині XI століття). Від цього часу починається занепад державно-політичної самостійності вірменського народу, який ще в X столітті витворив досить сильну власну державу за династії Багратидів. Відтак вірменський народ лише частково та поза батьківщиною витворив ще один раз свій державний осередок. А саме так зване Киликійське царство (XI–XIV ст.), якого заложення та існування пов'язане з династією Рубинидів. Лише після зламання політичної могутності Туреччини та Персії (наприкінці XVII ст.), в армі яких найдовше пробув вірменський народ, почалося новочасне його відродження не лише національно-культурне, але й політичне.

Як вже було сказано, вірменський народ має свою стародавню самобутню культуру, витворену в перших століттях нашої ери. На початку IV століття (301 р.) вірмени прийняли християнство. Через сто років (404 р.) винайдено вірменську абетку заходом Мезропа Мештоца, та таким чином даний був початок вірменському письменству, яке в перших часах було під сильним впливом грецьким та сирійсько-перським. Вже в V столітті були перекладені на вірменську мову святі книги. Взагалі початково вірменське письменство мало здебільшого перекладний та релігійний характер. V та VI століття

європейську основу та багато своєрідних елементів, які відокремлюють її в самостійну групу в сім'ї індо-європейських мов, а саме поміж арійсько-іранською та славо-литовською групами. Сучасна літературна нововірменська мова, т. зв. «ашхарабар», відрізняється від старої церковно-вірменської мови (т. зв. «грабар»), на якій розвивалася первісна вірменська література та культура. «Ашхарабар» є народною мовою, «грабар» була лише книжною. Народ її не розумів.

були його «золотим віком». Але й відтак, незважаючи на трагіку політично-національної долі вірменського народу, розвиток його культури та особливо письменства не був зовсім зупинений.

Вірмени-бо, й стративши державно-політичну самостійність, з національного боку лишилися суцільним організмом. Осередком, який сполучив та сполучує вірмен без огляду на державну їх приналежність та місце побуту, є вірмено-григоріанська церква. Історія зробила з неї головну національну інституцію вірменського народу, в якій світський елемент переважив над релігійним, яка стала осередком вірменської національної культури, літератури та мови, ширителькою народної освіти та взагалі «цінним символом суцільності, внутрішньої самостійності та певної зовнішньої самобутності народу». Такого національного значення вірменська автокефальна церква набула в середині XV ст., коли резиденція католикаса (себто голови вірменської церкви) перенесена була в Ечміядзін. Історично-політична доля вірменського народу, яка надала їх церкві значення головного національного чинника, взагалі вплинула сильно на створення новочасної соціальної структури вірмен. Татарське панування позбавило вірменський народ власного феодального елементу. Натомість в зв'язку з ним розвинулося вірменське міщанство, яке відтак було досить діяльним чинником в справі відродження вірменського народу та взагалі було доступніше новочасним демократичним та ліберальним думкам і гаслам. Завдяки національній ролі церкви вірменське духовенство силою речей стало демократичнішим, та, коли так можна сказати, більше світським; не відокремилася, отже, в ізольовану касту, ворожу всьому не церковно-релігійному. Натурально, головну масу вірменського народу представляє хліборобський люд, який ще на початку XIX ст. складав понад 90% всього вірменського населення.

Вірмени (та грузини) були двома невеличкими християнськими островами на величезнім океані азійського ісламу. Се натурально мало своє значення в історії вірменського народу. З одного боку християнство витворило контакт поміж Європою та вірменами, а з другого боку було причиною того, що під пануванням ісламських держав вірменську людність зведено на щабель т. зв. «раї», себто на безправну поневолену масу, яка відчувала на собі не лише тягар соціально-політичного утиску, але й спеціального релігійного переслідування. Природно, отже, що вірмени шукали захисту

в християнській Європі й що вони особливо скерували свої надії до Росії, яка в XVIII ст. значно до них приблизилася, так що захист з її боку здавався вірменам реально найможливішим. Перші зносини вірменів з Росією датуються вже від XVII ст. Вони набувають політичного характеру під час царювання Петра Великого, в якого вірмени шукали захисту, але без фактичного результату. За часів Катерини II (Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р.) християнський схід дістався під протекторат Росії.

Але це не мало ніякого значення для вірмен. Дперва Александр I поставив справу вище зазначеного протекторату цілком реально. Рескриптом з р. 1808 він заявив, що «християнські області, прибегаючі под Мою заштиту, не можуть быть отлучены отъ оной». Після російсько-перської війни (1826–1828 рр.) частина перської Вірменії була прилучена до Росії (Туркменська умова з р. 1828). Треба зазначити, що вірмени відіграли велику роль в здобутті Росією Кавказу. Вони значно полегшили це завдання, особливо своєю активною участю в російсько-турецьких війнах. Російсько-турецька війна (1877–1878 рр.) скінчилася для вірмен безрезультатно. Турецька Вірменія не була прилучена до Росії. 16-та стаття Сан-Стефанської умови наказувала Порті перевести реформи щодо вірмен та захистити їх перед нападами курдів та черкесів. Берлінський конгрес лише повторив вищенаведене рішення Сан-Стефанської умови та установив формальну контролю над майбутніми реформами Туреччини щодо вірмен (61-ша стаття Берлінського трактату). Фактично це зовсім не змінило стан вірменського населення в Туреччині, де противірменські погроми (особливо у 1895–1896 рр.) були на денному порядку та де переслідування вірмен набуло нелюдських варварських форм³⁹⁰.

Протягом XIX ст. (1828–1778) був, отже, витворений сучасний політичний status quo у вірменській справі. В результаті цього Вірменія

³⁹⁰ Про становище турецьких вірмен можна поінформуватись з відомої паризької періодичної публікації з остатніх років «La situation des Arméniens en Iiqûie», відтак в збірнику «Pour l'Arménie» (Париж, 1904). Природно, справа ця добре з'ясована і в вірменському письменстві. Згадаю лише класичний роман Абовяна «Рани Арменії», який відіграв величезну роль в історії літературно-національного відродження вірмен, а з новочасної літератури – пластичні та сумно-трагічні побутові оповідання – малюнки А. Агароняна з життя турецьких вірмен. Загальний огляд цієї справи дає вище цитована стаття російського соціолога та економіста М. Ковалевського «Армянській вопрось».

та вірменський народ були розділені поміж трьома державами. А саме так, що найбільша західна її частина (майже половина усієї Вірменії: 187 910 кілометрів квадратних з 1 941 000 усього населення) лишилася при Туреччині, а дві менші, майже однакові частини припали Росії (північно-східна Вірменія; простір 93 940 кілометрів квадратних з 1 258 000 населення) та Персії (південно-східна Вірменія площею 99 560 кілометрів квадратних, а всього населення понад 1 мільйон). Загалом, отже, вся Вірменія займає простір 381 410 кілометрів квадратних та має всього населення 4 200 000, з якого лише половина є вірмен, біля 1/4 – напівдиких курдів, котрі страшенно спустошують вірменські села та утискають вірменську людину, а решта – татари. Всіх вірмен приблизно буде 2,5 мільйони. А саме – понад 1 мільйон (1 173 096) в Росії, майже стільки у Туреччині (1 144 000) та лише 100 000 в Персії³⁹¹.

Російська Вірменія з етнографічного боку уявляє з себе область менше суцільну та одноманітну, ніж сусідні національні райони: грузинський (на північному заході) та татарський (на південному сході). Нелегко визначити границі етнографічної Вірменії в Росії. Ядро її творить Єреванська губернія з 55% вірменського населення, де живе майже половина усіх кавказьких вірмен. Навкруги її концентруються доповнюючі шматки Вірменської області, а саме – західна та південна частина Єлисаветпольської губернії (70% вірменського населення), південно-західні повіти Тифліської губернії (35–70%) та східні повіти Карської області (25–35%). В етнографічній Вірменії живе біля 70% усіх російських вірмен. В ній мають вони пересічну максимальну більшість 55%. Вище була вже мова про соціальну структуру вірменського народу. Вірмени ще й досі головню хліборобська нація (75–85%) та майже зовсім не дворянська (0,6%). Поза духовенством у вірмен найсильніше представлений міщанський елемент (близько 15%), торговці та ремісники. Тому в Закавказзі вірмени творять значний процент міського населення (й поза своєю

---

³⁹¹ В Росії в етнографічній Вірменії (на Кавказі) живе 1 118 094; в європейській Росії та Королівстві Польським – 49 511, в Середній Азії – 4 862, в Сибіру – 629. В Туреччині, в самій Вірменії – близько 400 000, в азійській Туреччині поза Вірменією – близько 500 000, в європейській Туреччині – близько 245 000 (з чого в Константинополі – 150 000). Відтак існують досить великі вірменські колонії в Європі: в Австро-Угорщині – 20 000, Румунії – 10 000, менші – в Італії (Венеція), Франції та інших державах; поза Європою: в Індії – 5 000, в Африці – 5 000. Пор. статтю «Арменія» в «Новом Енци. Словаре», т. III, с. 598.

областю): в Тифліській губернії – 33%, в Карській області – 44%, в Єреванській губернії – 59%.

За своїм соціальним укладом вірмени – найдемократичніша нація на Кавказі, що природно відбилосся на характері та формі новочасного вірменського національного руху.

Історичною еволюцією у вірмен витворилась сильна національна самосвідомість. В часах найбільшого політичного занепаду та поневолення вірмени ніколи не загубили почуття своєї національної самобутності. Вірменська нація, – пише один з вірменських політиків останніх років, – витворилась перед багатьма віками. Національно-самобутня мова, національна суцільність в зв'язку з незабутніми споминами про стародавню Вірменію, про старобутню суцільну культуру та політичне життя розвивають в цьому народі сильне почуття національної суцільності, й під впливом нових умовин життя та нових ідейних чинників національна думка серед вірмен не лише не слабне, але набуває ширшого та яснішого характеру... Національне питання є центром вірменського громадянського життя не лише в Туреччині, але і в Росії протягом XIX століття. Навкруги нього згуртувались всі інші інтереси. Доля національної боротьби, її успіх та злидні, плани й перспективи давали напрям та забарвлення всім іншим сторонам громадянського життя вірмен³⁹².

Відродження вірменського народу почалось відновленням вірменської літератури та культури у XVIII ст. Початок його є в зв'язку з діяльністю т. зв. «мхітаристів»³⁹³, заходом яких зібрано багато старих вірменських рукописів та літературних пам'яток та ще більше видано перекладних і самостійних наукових праць, головню присвячених справі вірменського народу (історії, археології, етнології, географії, мові, письменству)³⁹⁴. На початку XIX ст. (1811) другим осередком

³⁹² С. Тиграніан-Кастелянській, 1, с. 506.

³⁹³ Від імені Мхітара Себастського, вірменського монаха, який в 1717 році на острові Lazargo біля Венеції оснував монастир св. Лазаря, котрий став першим осередком вірменського літературно-культурного відродження.

³⁹⁴ Йдеться про Вірменських бенедиктинців – орден Вірменської католицької церкви, заснований на початку 1700-х років абатом Мхітаром Себастійським та офіційно затверджений папою Климентом XI. Перший монастир ордену був заснований у Мефоні – південно-західній частині острова Пелопонес, що на той час належав Венеції. Невдовзі ці землі завоювала Османська імперія, що змусило ченців шукати нового притулку. Згодом орден отримав від венеційського герцога острів Сан-Лазаро у лагуні Венеції, на якому збудував монастир. 1773 р. група ченців заснувала інший монастир у Триєсті, що належав Габсбургам, але він проіснував лише до

літературної діяльності «мхітаристів» стає Відень. «Мхітаристи» вживали в своїх писаннях старовірменську мову (грабара), незрозумілу широкому загалу вірмен. Тому їх діяльність лише посередньо причинилась до новочасного відродження вірменського народу. Поруч з відновленням вірменської літератури повстає й новочасна вірменська преса, так само поза батьківщиною. Перший вірменський часопис «Аздарар» (Вістник) почав виходити в Мадрасі (Індія) в 1794 р. На його зразок «мхітаристи» почали видавати вірменську газету (в 1812 р.) в Константинополі. Першим справжнім вірменським часописом був «Аршалуйс Араратян» («Зоря Арарата»), який в 1740 році засновано в Смирні та який був поширений не лише серед турецьких, але й перських і російських вірмен.

«Мхітаризм» був свого роду вступом вірменського національного відродження. Не лише своєю мовою, але духом і напрямом був це рух далекий від народної маси. В ньому мало перевагу духовенство та міщанство. Тому він мав клерикальне та аристократичне забарвлення. Його розуміння нації було ще вузько-класове: воно не поширювалося ще на всю народну масу, на «*misera plebs*». Ідеологічно він був консервативним. В літературі поклонявся псевдокласицизмові. Він занадто переоцінював самотність старої вірменської культури, а тому свідомо нехтував нові ідейні течії та гасла. В ньому було багато захоплення для минулого та небагато зрозуміння для нового життя.

Природно, отже, що проти нього мусила повстати реакція у вірменському громадянстві, а саме в формі молодого загальнонаціонального руху, який повстав та розвинувся головно серед російських вірмен, хоча відтак він набув всевірменський характер. Новий цей рух датується з першої чверті XIX століття. Він почався від секуляризації вірменських церковно-парохіальних шкіл та реформування їх на європейський зразок. Другим та найголовнішим його знаком є створення нової народної літературної вірменської мови, т. зв. «ашхарабару». Заслугу цю має батько нововірменської літератури та один з піонерів новочасного відродження вірменського народу Абовян, автор славного роману «Рани Вірменії», який

окупації міста французьким військом 1805 р. А 1810 р. австрійський імператор Франц I надав ченцям резиденцію у Відні. Тривалий час орден був представлений двома центрами у Венеції та Відні; у липні 2000 р. під час урочистостей з нагоди 300-літнього ювілею ордену відбулося їх об'єднання (*прим. ред.*).

багато причинився до пробудження національної самосвідомості серед широкого вірменського загалу. Вихованець Дерптського університету, як і деякі інші перші національні «будителі» вірменського народу, Абовян був пропагатором в своїй батьківщині німецької тогочасної ідеології, думок і гасел «Молодої Німеччини» та національно-романтичного гердеризму. Абовян незабаром мав діяльних співробітників для своєї національно-відроджуючої праці. В Москві, яка після заложення Лазаревського Інституту східних мов стала новим осередком вірменської культурно-літературної діяльності, вірменський публіцист та визначний національний діяч С. Назарян заснував прогресивно-демократичний та цілком новочасний часопис «Північне Сяйво» (1858–1864), який здобув «ашхарабарові» права громадянства, а ідеологічно поставив молодий вірменський рух на ґрунт новочасного європейського світогляду. Відновлена вірменська література почала швидко та успішно розвиватися на всій лінії, усуваючи рештки консервативного «мхітаризму». З'явилась плеяда нових талановитих письменників: поет та публіцист М. Налбадян, який знайомив вірменський загал з ідеологією Герцена та Бакуніна, ліричний національний поет С. Шах-Азіс, автор поеми «Туга Леона» в байронівському дусі, який вживав свого літературного таланту для національної справи згідно із засадою «Будинок зістарився, треба його відновити», поет-свободоборець Патканян, автор популярних національно-патріотичних пісень; оригінальний прозаїк та письменник – громадянин Раффі, невтомний апостол національного відродження вірменського народу; Перч Прошян – романтик та романіст-етнограф, а головно енергійний громадянський діяч, який має великі заслуги для вірменського жіночого шкільництва. В другій літературній генерації вірмени мають вже такі самобутні талановиті сили, як Мурацан Ширван-заде та Аго-ропаян, яких твори могли би бути окрасою не одної європейської літератури.

Поруч школи, літератури та преси, важним чинником в справі відродження вірмен був, природно, власний театр, який засновано в 1860-х роках, відтак численні просвітно-народні організації, які були головними джерелами поширення національної свідомості серед люду.

Варто звернути увагу на один момент в національному відродженні вірмен: на різноманістність культурно-ідеологічних впливів

в ньому. Подібно як первісна стара вірменська культура витворювалася під різнорідними впливами східних культур (з перевагою сирийсько-перських) та супрематом (на початку християнської ери для вірмен) – грецької культури, так новочасна вірменська культура витворювалася під значним німецьким впливом (через Дерпт)³⁹⁵, французьким, під впливом якого йшов культурний розвиток турецьких вірмен, та врешті з 1860-х років під російським впливом, який найбільше відбився в соціально-політичній сфері, надаючи вірменському рухові в Росії виразно поступовий та демократичний характер з радикально-революційним забарвленням. Поміж 1830-ми та 1860-ми роками вірменський рух виразно окреслився щодо свого національно-ідеологічного змісту, головними елементами якого є «гуманізм, світський дух, боротьба проти схоластики, реалізм, консеквентний демократизм, глибокі народницькі симпатії та бойовий темперамент»³⁹⁶.

«Гасла вірменського самоупевнення та самобутності мали для нього значення лише як протиставлення себе та свого народу затхлій азіатщині; спліталися, отже, цупко з невторимною гравітацією до європейської культури»³⁹⁷.

Звернімо тепер нашу увагу на політику царського уряду в вірменській справі. Вірмени, як відомо, добровільно йшли в російське підданство, щоби визволитись з нелюдсько-жорсткого турецько-перського ярма.

Росія ж цікавилась вірменською справою остільки, оскільки це входило в її плани здобути Кавказ та відповідало її протитурецькій

---

³⁹⁵ Так само німці, котрі взагалі серйозно цікавляться Передньою Азією («Deutsches Vorderasienkomitee»), дуже багато присвячують уваги вірменській справі. Найбільшу заслугу має Dr. I. Lepsius, заходами котрого повстала «Deutsch-Armenische Gesellschaft» та спеціальний німецький журнал для вірменської справи «Mesrop». Взагалі у німців зроблено чимало та ґрунтовно, як це видно з програми згаданого німецько-вірменського товариства (порів.: А. Grabowsky, 1, с. 715, в статті якого німецько-вірменські зносини досить подрібно розглянено). Німці не нехтують, природно, й політичний бік вірменського питання, полагодження котрого уявляють собі в дусі національної автономії Арменії під суверенітетом Туреччини та контролем Європи. В цьому напрямі вони вплинули на Туреччину при робленні остаточної турецько-російської умови в вірменській справі в лютому 1914 р. Цікаво, що концесії, котрі мали бути зроблені вірменам, перевищували ті, яких бажала Росія (див. А. Grabowsky, там само, с. 710).

³⁹⁶ С. Тигранян, I, с. 505.

³⁹⁷ Там само, с. 508.

позиції в східному питанні, врешті – оскільки це було їй потрібним для азійської політики. Перший період кавказької політики Росії був для вірмен досить прихильний. Для того, щоби ослабити силу татарсько-грузинського феодалізму в новоздобутих країнах, Росія дебютує на Кавказі «демократичним» курсом, який найдогіднішим був саме для вірмен, бо соціально були вірмени найдемократичнішим кавказьким народом. Вже в 1818 році були значно обмежені панські права кавказького татарського дворянства. В 1830-х роках працювали над скасуванням панщини взагалі, а в 1841 р. переведено аграрну реформу, якою дрібнофеодальні татарські елементи (агалари та беки) були позбавлені землі, а селяни визволені з їх ярма. Але цей урядовий «демократизм» тривав недовго. Вже 1846 року було скасовано попередню реформу з 1841 року, а татарським ханам, бекам та агаларам привернено забрані землі та привілеї. Кавказька офіційна політика набирає поволі «аристократичного» характеру. З боку уряду починається фаворитизація грузинських князів-панів та взагалі дворянського елементу на Кавказі. Вірмени поки що були полишені своїй долі. Уряд не робив спеціальних перешкод їх національно-відродним заходам. Лише в 1870-х роках, коли вірменський рух змогутнів та демократизувався, царський уряд відверто виступив проти нього. Почалося з замаху на вірменську школу, яка була головним джерелом народної освіти серед вірмен. Царський уряд починає обмежувати їх автономію, втручатись до вірменської просвітної діяльності взагалі. В 1897 р. приватне вірменське шкільництво було взагалі скасоване.

Відношення вірмен до Росії загострюється після Берлінського конгресу, який цілком знівечив її плани щодо турецької Вірменії. Але й Туреччина почувалась вельми ображеною ухвалами цього конгресу щодо турецьких вірмен.

Наслідком цього спроквола повстала свого роду *entente cordiale*³⁹⁸ між султаном та царем у вірменській справі. Протекторка християнської Вірменії не лише що спокійно дивилася на противірменські погроми в Туреччині, але допомагала турецькому урядові виловлювати вірменських революціонерів та сама арештувала своїх вірмен, які працювали для визволення своїх турецьких братів³⁹⁹. Туркофільство Росії в вірменській справі яскраво виявилось

³⁹⁸ Тут – сердечне порозуміння, примирення (*прим. ред.*).

³⁹⁹ В. Berberow, 1, с. 651.

під час відомих масакр турецьких вірмен в 1895–1896 рр.⁴⁰⁰ Тоді царський уряд заборонив збирання грошей серед кавказьких вірмен на жертви цих погромів, а російський міністр закордонних справ виступив проти проектованої англійським урядом дипломатичної інтервенції в цій справі в Константинополь.

Відверто та щиро сформулював у 1896 році позицію царсько-го уряду в вірменській справі один важний російський чиновник в розмові з одеським англійським кореспондентом: «Одно дело желать овладеть Армениею, но совсем иное дело посадить себе на шею армянъ. Судя по тому, какъ дела шли в Армении въ последнее время и какъ они продолжаютъ идти, мы надеемся унаследовать Армению безъ армянъ».

Відомий російський напів-офіціоз «Новое Время» у 1895 році умістив статтю про турецьку Вірменію, в якій висловив думку, що евентуальна автономія цієї провінції на зразок тодішньої Болгарії «втянула бы Россию въ большія затрудненія темъ соблазномъ, какой оно внесло бы въ среду армянъ на Кавказе».

«Росія не хоче мати під боком другу Болгарію, – казав російський міністр закордонних справ Лобанов-Ростовський, – турецько-вірменське питання є, власне, внутрішньою російською справою», – пояснив він свою першу думку⁴⁰¹. «Нам потрібна є Вірменія, але без вірмен», – сформулював він врешті без викрутасів офіціальну програму Росії щодо вірменської справи⁴⁰².

В зв'язку з урядовою противірменською реакцією в вірменському руху в Росії починає сильніше визначуватися політичний момент, а відтак революційний. Національно-революційні вірменські організації первісно розвинулись, природно, серед турецьких вірмен. Діяльність їх була скерована проти турецького ярма. Росія здавалася їм майже «країною свободи», куди турецькі вірмени масово тікали, бажаючи визволитись від дикунських курдів.

Реакція 1870-х та 1880-х років відкрила очі вірменським національним діячам, показала, що царизм так само є ворогом їх

---

⁴⁰⁰ Йдеться про винищення вірменського населення Османської імперії, відоме під назвою Гамідійська різанина, яка включала погроми вірмен улітку 1894 р. у Сунський районі на півдні Вірменії, масові убивства вірмен по всій території імперії впродовж осені–зими 1895 р. та винищення вірмен у Стамбулі у серпні 1896 р. (*прим. ред.*).

⁴⁰¹ В. Berberow, 1, с. 650.

⁴⁰² А. Pilar, 1, с. 265.

національної справи, як і турецький режим. Вірмени починають, отже, організуватись політично-революційно й на російському ґрунті. Перший суспільно-політичний вірменський гурток згрупувався в 1872 році біля часопису «Мшак» («Робітник»). Ватажком «мшаканства» – з політичного боку, демократичного та радикального – був визначний вірменський публіцист Г. Арцруні. Незабаром визначилися поміж російськими вірменами дві політичні течії: одна з соціал-демократичними симпатіями, згуртована біля часопису «Хнчак» («Дзвін», від 1887 р.), друга – з яскраво підкресленим національним федералізмом та революціонізмом, органом якої був женецький часопис «Дрошак» («Прапор», від 1891). Інакше є вона відома під назвою «Дашнакцутюн». Згодом вона набула переваги над першою, стала селянсько-революційною партією, з кінця 1890-х років – сильно терористичною. Під час останнього замаху царизму на автономію вірменської церкви та взагалі противірменського походу (1903) вона була головною організаторкою акцій. Так само під час революції вона відіграла велику роль на Кавказі⁴⁰³.

Характер та форми політичного руху серед російських вірмен обумовлені власне офіційною політикою царського уряду супроти них. Реакція 1880-х та 1890-х років зруйнувала не лише вірменське власне шкільництво, але й важливі національно-просвітні та культурні організації взагалі. Одначе російському урядові не було цього досить. Він вирішив знищити все вірменське національно-своєрідне та самобутнє. В 1903 році Плеве зробив замах на автономію вірменської церкви, якої майно царський уряд рішив привласнити⁴⁰⁴. Це був зовсім протизаконний крок, бо автономія та незайманість вірменської церкви офіційно були визнані царським урядом (в 1836 р.), а її майно належало не лише російським, але всім вірменам взагалі – отже, також турецьким і перським. Зрозуміло, отже, що весь вірменський народ, як один чоловік, піднявся проти цього нечуваного насильства царизму, що його старий католикос Митрич, прозваний народом «хайриком», себто «добрим батьком», рішучо та героїчно біоронив автономію вірменської церкви – останнього захисту вірмен-

⁴⁰³ В 1912 році російський уряд інсценував проти неї масовий процес (150 оскаржених), при чому вжито проти «дашнакцаканів» підроблених доказів та матеріялів, що виявилось ще до засуду, так що 94 оскаржених було звільнено. Дашнакцакани мали своїх представників у Думі: в другій – 3, в третій – 1.

⁴⁰⁴ Йдеться про «Закон про конфіскацію майна вірменської церкви» 1903 р.

ської національної самобутності. Але всі його правні та легальні кроки були марні, цар не схотів навіть слухати його голосу, а Плеве наказав негайно та силоміць перевести нову «реформу» вірменської церкви⁴⁰⁵.

Майно її, отже, формально зрабовано. В Ечмїядзині головну церковну касу розбито молотками. В Сухумі церковні двері порубано сокирами. Майже по всіх вірменських містах дійшло до озброєного бою поміж вірменами та царськими насильниками. Було багато вбитих, маса ранених та ще більше заарештованих, які відтак були суворо покарані⁴⁰⁶.

В листопаді 1903 року автономію вірменської церкви взагалі скасовано⁴⁰⁷. Маньчжурський погром та забиття Плеве зупинили на час противірменський похід царського уряду. Поза зовнішнім конфліктом з урядом, вірмени матимуть ще два локальні національні спори: з грузинами та особливо татарами. Властиво, обидва ці антагонізми мають здебільшого соціальний ґрунт (боротьба феодалізму з демократизмом) та лише національне забарвлення. З них татарсько-вірменський антагонізм наслідком меншої культурності татар приймав іноді варварські форми противірменських погромів. На приклад, бакинська різня вірмен у 1905 р., аранжована властиво царським урядом, та відтак формальна татарсько-вірменська війна протягом 1905–1906 рр., під час якої зруйновано на обох боках 252 сіл, 7 міст та біля 15 000 родин. Число людських жертв дійшло до 10 000, з яких понад половина була вбита або покалічена⁴⁰⁸.

Природно, у всіх оцих противірменських бешкетах величезну роль грає царизм, який почуває до вірмен майже таку палку ненависть, як і до жидів. «Потоплю російську революцію у вірменській та жидівській крові», – було улюблене прислів'я Плеве. А колишній кавказький начальник князь Голіцин казав: «Я успокоюсь тільки

---

⁴⁰⁵ Багато цікавого та документального матеріалу про це (листи католикоса цареві та Плеве, відповіді уряду йому) надруковано у відомому заграничному російському журналі «Освобождение», 1904, №№ 7, 8, 15–16, 21.

⁴⁰⁶ З фактичного боку справа експропріації вірменського церковного та шкільного майна докладно описана в брошурі Ф. Волховського «Почему армяне бунтуют?» (1905), виданій російською соціал-революційною партією.

⁴⁰⁷ А. Улар, I, с. 264. В 1906 р. права вірменської церкви були відновлені.

⁴⁰⁸ Про бакинський погром див.: «Освобождение», 1905, № 67. Про татарсько-вірменський конфлікт взагалі, Тигранян, 1, с. 520 та далі.

тогда, когда въ Тифлисе не будетъ ни одного армянина, і лишь чучело армянина будетъ храниться въ тифлисскомъ музее»⁴⁰⁹.

Трагіка становища вірмен є в тому, що в Туреччині та Персії живеться їм ще гірше, ніж у Росії. Тому до Росії вірмени постійно почуватимуть певний потяг. Натурально, не до Росії старої, абсолютистично-царської, але до нової, перебудованої на федеративно-децентралістичній основі, до якої прямувала революція 1905–1906 рр.

Зрозуміло, отже, що вірмени були вельми дієвим чинником в революційному русі в Росії⁴¹⁰.

Кавказ взагалі політично заманіфестував себе під час революції та в перших двох думках вельми червоно. Тому й офіціальна «ліквідація революції» була в ньому переведена дуже жорстоко та безоглядно. А після червневого (1907 р.) замаху стану Столипіна⁴¹¹ думське представництво Кавказу зредуковано з 29 послів лише на 9.

Під час революції була витворена формула політичного полагодження вірменської справи в Росії. Властиво, було їх дві. Одна поміркована, конституційних елементів, друга радикально-революційних («Дашнакцутюн»). Перша домагалася лише земської автономії Кавказу з власною законодавчою інституцією, друга висловлювалася за перетворення Закавказзя в федеративну республіканську спілку, інтегрально сполучену з загальноросійською республіканською федерацією. Внутрішні національні кавказькі справи полагоджувало друге рішення в дусі персональної автономії. Зі становища реальної політики цей останній проект є поки що «музикою майбутнього». Натомість цілком можливим та для головних югокавказьких народів (вірмен, грузинів та татар) однаково бажаним є відокремлення Закавказзя в самостійну суцільну автономну область.

⁴⁰⁹ Там само, с. 277.

⁴¹⁰ Звідси походить вищезгадана ненависть царського уряду до вірмен.

⁴¹¹ Йдеться про ініційований російським урядом на чолі зі Столипініним розпуск II Державної Думи у червні 1907 р. (прим. ред.).

XI. Грузія та грузини⁴¹²

Поміж вірменською справою та грузинською є багато аналогічних моментів, особливо в їх історичній долі. Вірменія та Грузія географічно сусіди. Вірмени та грузини майже одночасно виступають на історичну арену. Вони одночасно та з одного джерела приймають християнську релігію, їх первісна культура та письменство повстають та розвиваються під однаковими східними та візантійськими впливами. Поміж ними утворюється природний культурний контакт. Історична доля обох цих народів має багато спільної трагіки. В своїм політичному розвитку їм не раз довелося зустрітись на одному шляху. Однак не завжди це була приятельська зустріч.

Але поза цими аналогічними моментами в історії обох цих закавказьких народів існують поміж ними теж основні відмінності, які мали відтак рішучий вплив на пізніший новочасний їх розвиток: неоднакові наслідки історичної еволюції щодо соціальної структури обох цих народів. Як ми бачили, у вірмен історична доля призвела до абсолютної атрофії вищих феодальних елементів народу, так що на початку нової своєї ери вони були представлені лише мужицькою масою та незначною зверхньою шкорупкою духовенства та міщанства. В Грузії ж навпаки вельми сильно, майже гіпертрофовано, розвинувся феодально-рицарський клас, який ще в першій половині XIX століття був сильним противником духовної демократизації грузинського громадянства, а тим самим і інтенсивнішого національного грузинського руху взагалі. Тому грузинське національне відродження в порівнянні з вірменським значно спізнилося. Тому сила його значно менша. Тому грузинський національний рух набув більше визначених самобутніх форм тільки на межі XIX та XX ст. та сильніше зманіфестував себе лише під час революції. Тому в ньому

---

⁴¹² Н. Марр. Історія Грузії. Пет., 1906; С. Авалов. Присоединение Грузии к России. Пет., 1906; С. Авалов. Грузини (див. збірник «Форми національного движенья»); А. Хлханов. Столетняя годовщина присоединения Грузии к России (Вестник Европы, 1901, ч. 1); Dr. A. Baumstark. Die christliche Literaturen des Orients, т. II, Липськ, 1911; (також) «Грузія, грузинська література та язик» в «Новом Енциклопедич. Словаре», т. XV Prof. T. Bork. Das georgische Volk. Липськ, 1915; Tsereteli. Rassen und Kulturprobleme des Kaukasus (див. Osteuropäische Zukunft, ч. 3, 4, 5); Tsereteli. Georgien und der Weltkrieg, 1916.

соціальний момент мав і має перевагу над національним, тоді як у вірмен цей стосунок є, як ми бачили, зовсім протилежний.

Грузини (туземна назва картвели)⁴¹³ – народ середземної раси й належить до картвельської групи кавказької родини. Генетично грузини – нащадки старих іберів. З етнографічного боку картвельська група не є ще одноманітним національним організмом. Навпаки, в неї є ще багато потенціального етнографічного матеріалу, який має бути лише перетворений в національно свідомий народ. Етнографічний склад її такий: картлінці та кахетинці з пшавами, з хевсурами та тушинами заселяють Східну Грузію; імеретини, гурійці та мінгрельці – Західну Грузію. Грузія (на власній мові – Сакартвело) географічно означає закавказьку країну, що простягається в басейнах рік Кури, Ріону та Чороха. Але назви Грузії не слід вживати лише в географічно-територіальному значенні. «Грузія, – каже відомий кавказолог та найвизначніший грузинський вчений Марр, – є насамперед термін національно-культурний. Грузія лінгвістично ділилася і давніше (тоді ще в більшій степені) на різні споріднені мови, діалекти та піддіалекти. Звичайно вона розпадалася й на різні держави, але, незважаючи на це, Грузія була суцільною в національно-культурному огляді. З'єднували її від заведення християнства, між іншим, церков та літературна мова. Письменство ще більше зцементувало грузинські племена. Утворилася місцева національна культура з одної літературної мови. Цю мову звичайно називають грузинською. Але ця назва слухна лише з погляду лінгвістичного окреслення її діалектичної основи. З VI–VII ст. в розвою цієї літературної мови починають співпрацювати – поза грузинами-карталінцями – всі інші грузинські племена (гурійці, мінгрельці, лази, свани та інші), які природно вносять до всегрузинської літератури більше, ніж самі грузини-карталінці. Таким чином література їх стає з племінної національною,

⁴¹³ Походження цієї назви науково досі не було виявлене. За одними припущеннями вона походить від qard-i, назви історично невідомого племені (пор.: M. Z. Tsereteli. Rassen u. Kulturprobleme des Kaukasus, с. 59); за іншими вона правдоподібніше тотемістичного походження. Кінцівка його «tha-veli» означає країну й є лексично фінського походження. Невиясненим щодо вмісту та повстання лишається початок цієї назви, слово «khar», а в різноманітних відмінах та відмінках «kar», «har», «hal», «kur», «kal» etc.) дуже поширене в Передній та Малій Азії (пор.: A. Dir. Grammatik der modernen georgischen (grusinischen) Sprache. Передмова, с. X, XI).

а письменна мова з місцево-діалектичної грузинської – загально-грузинською»⁴¹⁴.

Про сучасну територіальну грузинську область в Росії буде мова далі. Раніше треба подати головну інформацію про історично-культурний розвиток та долю грузинського народу.

Грузини так само, як і вірмени, належать до старих народів. Перші історичні звістки про них датуються вже з VI–VII століття перед християнською ерою. Біля III століття грузинські племена, які до того часу жили під владою «мамасахлісів» (старшини), були державно-політично з'єднані. Сталося це, згідно з грузинськими літописами, за царя Фарнаваза, якому приписується адміністративний поділ тодішньої Грузії на 8 «ериставств» (областей), зміцнення дворянства (азнаурі), визнання грузинської мови державною та врешті винахід грузинської абетки, т. зв. «мхедрулі»⁴¹⁵.

Одначе чимало віків минули, перше ніж Грузія дійсно зорганізувалася в самостійну державу. До того часу їй довелося немало воювати з Римом, Вірменією, Персією, арабами та Візантією. В IV столітті в Грузії заведено християнство, а поруч з тим повстало письменство та нова культура, в якій одним з головних чинників був візантійський вплив. Процес політично-державного визволення, а відтак і розцвіту Грузії припадає аж на X–XII століття (за династії Багратидів). Це zarazом був і період наймогутнішого розвитку грузинської літератури та культури взагалі. Цей грузинський «золотий вік» звичайно ставиться в зв'язку з пануванням царя Давида III Відновителя (1089–1125) та його онуки цариці Тамари (1184–1212). Перший був творцем могутньої грузинської держави від Каспія до Чорного моря. Дбав також про культурний добробут свого народу. Засновував школи на візантійський лад (грузинські монастирі на Афоні були тоді головним культурно-літературним осередком Грузії). За його царювання вперше кодифіковано грузинське законодавство (1103 р.)

Царювання його онуки Тамари принесло Грузії найбільший розквіт її культури, а особливо письменства, яке вже значно повітшилося,

---

⁴¹⁴ L., с. 57. Лінгвістично грузинська мова належить до південно-кавказької або картвельської групи (F. N. Fink. Die Sprachstämme des Erdkreises, с. 35, 36).

⁴¹⁵ А. Царагелі. Грузія, 1, с. 137. Грузини мають ще церковну азбуку, т. зв. «хучу-рі» (chuzuri), винахід якої приписується Месропові, творцеві вірменської азбуки (Dr. Baumstark, I, с. 100).

та в якому перські впливи набули переваги над візантійськими. В цьому періоді найсильніше розвинулася лицарська поезія, шедевром якої був класичний твір грузинської літератури «Витязь у тигровій шкурі», автором якої був скарбник Тамари Шота Руставелі. Царювання Тамари було теж періодом розцвіту грузинської самобутньої архітектури (храми і палаци).

Так само як у вірмен, грузинський «золотий вік» був дуже недовгий. Він попереджував власне сумно-трагічну добу політично-державного, а відтак і культурно-національного занепаду. З XIII століття починаються напади монголів на Грузію, які страшенно спустошують та руйнують країну та її населення. Найгіршими були інвазії відомого хана Тамерлана наприкінці XIII століття.

Після здобуття турками Константинополя (1453) Туреччина поруч Персії стала небезпечним ворогом Грузії. Серед таких обставин годі було утримати державну суцільність. В XV столітті Грузія розпалася на кілька царств та князівств, щоби вже ніколи не сполучитися в одно та не досягнути давньої слави та могутності.

З кінця XV століття датуються зносини Грузії з Росією. Характер їх аналогічний вище розглянутим зносинам вірмен з царською імперією. В православній Грузії вони мали ще більшу силу. З боку Персії та Туреччини оці зносини викликали страшенну ненависть до Грузії, яка проявлялася в постійних нападах на цю країну. Найгіршими були перські розбишацькі напади в XVII столітті. Персія масами виселяла грузинів з батьківщини, колонізуючи Грузію азербайджанськими татарами. Туреччина та Персія разом силоміць хотіли накинути грузинам мусульманство. Грузія не лише не підлягла цьому поневоленню, але в XVIII столітті почала навіть відроджуватися культурно й політично. Доба ця пов'язана з пануванням двох царів: Вахтанга VI (1675–1737) та Іраклія II (1744–1798). Перший має заслугу для культурного відродження Грузії. Є видавцем кодексу грузинського звичаєвого права, названого на честь нього. Йому приписується авторство трактату «Дастулама» про адміністративне порядкування Грузії та про податкові повинності населення. За його царювання заложено у Тифлісі першу грузинську друкарню. Москва, де шукало захисту багато грузинів, стала наприкінці XVIII століття осередком культурно-літературного грузинського життя. Тут же виступив найбільший грузинський поет, патріот XVIII століття Д. Гурамішвілі, автор свого роду національної енциклопедії «Давитіяна» та палких відозв до свого

народу, в яких він закликав до політично-державного об'єднання Грузії, що подекуди зроблено заходом Іраклія II, котрий на короткий час воскресив політичну могутність грузинської держави. В цьому часі до Грузії почали проникати і західноєвропейські культурні впливи, а саме через італійських купців та папських місіонерів. Найсильнішим, однак, був російський вплив, який відбився у різних царинах грузинської культури (в малярстві, письменстві, шкільництві). Однак Грузії не вдалося вже здобути політичну самостійність. Небезпека з боку Персії та Туреччини і внутрішні династичні сварки кинули її в обійми Росії, що мало незабаром фатальні наслідки для грузинського народу. Вже за Іраклія II Грузія признала над собою протекторат Росії (Георгієвська умова з 1783 року)⁴¹⁶, який формально, щоправда, полишив Грузії повну політичну незалежність від царської імперії, однак Росія потрапила так добре використати внутрішні грузинські сварки, що незабаром мала вже Грузію фактично в своїх руках. Тому Катерина II не без рації писала про це Потьомкіну: «Voilà bien des choses défaites en peu de temps»⁴¹⁷.

Династичні грузинські сварки викликали остаточне прилучення Грузії до Росії у 1801 році. Царський маніфест про цей акт лишив Грузії не тільки всі її власні права, але надав їй всі ті, які мають російські піддані. Грузії, отже, мало бути полишене власне урядування, своя міліція, національна церква, власна монета, своє шкільництво, свій суд. Урядування, природно, мало відбуватися грузинською мовою.

Александр I, боячися з приводу прилучення Грузії конфлікту з міжнародним правом, наказав генералові Кнорінгові дізнатися на місці про становище Грузії. Той переконав його в тому, що Георг XII, добровільно прилучаючи Грузію до Росії, «всконечно зналъ пользу своего народа». У маніфесті Александра I підкреслюються виключно

---

⁴¹⁶ За Георгіївським трактатом між грузинським царством Картлі-Кахетія і Російською імперією Грузія визнала покровительство Росії та частково відмовилася від самостійної зовнішньої політики. У Картлі-Кахетії розмістилися два російських блатальйони, які були виведені звідти 1787 р. із початком чергової російсько-турецької війни. А наприкінці 1795 р., посилаючись на свої протекторські зобов'язання, російська імператриця Катерина II погодилася підтримати грузинського царя Іраклія II в його протистоянні з Персією (*прим. ред.*).

⁴¹⁷ «Voilà bien des choses défaites en peu de temps» (*фр.*) – «Ось добрий приклад поразки за короткий час» (*прим. ред.*).

гуманітарні мотиви прилучення Грузії до Росії⁴¹⁸. Рівночасно категорично негуються якісь заборчі плани. Одначе царський режим дебютував у Грузії таким насильним способом, що вірнопідданча присяга грузинів могла відбутися доперва в 1802 р. «подъ сенью штыковъ»⁴¹⁹. Загальне обурення серед грузинів на Росію досягло незабаром такого напруження, що генерал Лазарев змушений був повідомити Петербург про те, що в Грузії «все теперь столь же недовольны, сколь до днесь желали російскаго правления». Кахетинське дворянство скаржилося на те, що не були дотримані обіцянки, дані царським маніфестом.

Фактично Росія уважала приєднання Грузії за вихідну точку для здобуття всього Кавказу. В 1804 р. під царським скіпетром були вже злучені всі грузинські країни (Мінгрелія, Імеретія, Гурія).

Оглянемо тепер грузинську національну область. Маємо на думці натурально сучасну етнографічну Грузію, яка, природно, значно менша від колишньої історичної Грузії (з XI–XIII ст.), а подекуди і не криється вже з територіальною Грузією з початку XIX ст., яка містила в собі деякі негрузинські племена.

Сучасна етнографічна Грузія покриває майже всю Тифліську губернію (колишні грузинські провінції Кахетія і Карталінія) без трьох західних (вірменських) повітів; відтак всю Кутаїську губернію (колишня Імеретія, Гурія, Мінгрелія), врешті – Батумську округу, заселену грузинами-мусульманами.

⁴¹⁸ Про прилучення Грузії дивись цитовану статтю Хаканова. Вичерпним способом справа ся представлена у вищенаведеній спеціальній монографії З. Авалова.

⁴¹⁹ У листопаді імператор Павло I видав рескрипт на ім'я Георгія XII про прийняття його царства у підданство Росії, а вже у січні 1801 р. було видано маніфест про приєднання Картлі-Кахетії. Фактичне приєднання відбулося у вересні 1801 р. шкє за маніфестом імператора Олександра I. Нова царська адміністрація розпочала свою діяльність у 1802 р. з оголошення про ліквідацію Картлі-Кахетинського царства і спорення на його території п'яти повітів із центрами у Тбілісі, Горі, Душеті, Телаві та Сігнахі. Грузинська царська родина була усунута від влади. У травні почав роботу «Верховний уряд Грузії» на чолі з «головнокомандувачем Грузією». Адміністрація була розподілена на чотири гілки або «експедиції» – виконавчу, фінансову, кримінально- і цивільно-судову. У сільських округах були створені місцеві адміністрації на чолі з капітан-ісправниками або районними чиновниками. Для цивільного судочинства зберігав чинність кодекс царя Вахтанга VI, однак кримінальні справи були піднесені до юрисдикції Російської імперії. Остаточо грузинську самостійність було ліквідовано у 1811 р. з ліквідацією автокефалії Грузинської православної церкви.

На цій території загалом було населення (після перепису з 1897 року) 1 593 097, з того грузин – 1 266 085 (79,8%). Серед головних трьох закавказьких народів грузини стоять на другому місці (23,7%); на першому – татари (26%), на третьому – вірмени (19,4%). Грузинська національна область в етнографічному огляді належить до найсуцільніших на Кавказі. З негрузинських елементів найважливішими є татарський та вірменський. Звідсіля грузинсько-татарська та грузинсько-вірменська справа. Перша не має вже напруженого, ворожого характеру. Друга натомість визначається вельми загостреним антагонізмом. Грузинсько-вірменський конфлікт має головню соціально-економічний характер. Вірмени серед грузинів, які самі мають поки що слабке міщанство (менше ніж 10%), виступають головню в ролі торговельних посередників. Тому грузинський антивірменізм вельми нагадує європейський економічний антисемітизм.

Щодо релігії, більша частина грузинів – православні. Небагато лишилося ще мусульман (головню грузинські горці). Серед інтелігенції є трохи католиків. Соціально грузини – селянський народ (80–85 %). Донедавна гегемонію в народі мало грузинське феодальне дворянство (5%).

* * *

Під знаком страшеної русифікації проводить Росія свою політику щодо Грузії в першій половині XIX століття. Це був саме період «демократичного» режиму на Кавказі, скерованого проти місцевих феодальних елементів з метою вигубити вщерть самостійницькі мрії серед грузинського народу. Царизм безоглядно та систематично вигублює в Грузії все національно-своєрідне та самобутнє: власні місцеві уряди, школи, церков⁴²⁰, а передовсім грузинську мову.

Грузини дуже швидко могли переконатися, чим в дійсності є захист Росії. Не диво, отже, що вони починають протестувати проти царського насильства та віроломства. Вже в 1804 році вибухнуло перше грузинське повстання. Відтак вони повторювалися періодично:

---

⁴²⁰ Автокефальність грузинської церкви скасовано у 1811 році, а поруч з тим – і уряд грузинського католикосу. На його місці основано Грузинський екзархат, належний від російського православного Синоду.

у 1812 р. (у Кахетії та Карталінії), у 1819, коли Росія озброєною силою протягом семи місяців мусила його подавлювати.

Відоме повстання російських поляків в 1831 р. знайшло відгомін у Грузії. Але царський уряд задавив вибух грузинської революції в зародку. В часах цієї реакції страшенно знищено культурно-національне життя грузинського народу. Були знищені плоди того відродження, яке почалося в XVIII столітті.

У 1840-х роках настав зворот в кавказькій політиці царського уряду. З «демократичної» вона стала нараз «аристократичною». З цього виграло грузинське дворянство, яке з проскрибованого елемента стало майже фаворитом російських властей на Кавказі. Ця ідилія тривала аж до 1870-х років, коли Росія знову повернула до старої системи русифікації «окраїн», але на сей раз ще в гіршому виданню.

Тим часом в грузинському громадянстві відбулись великі внутрішні зміни: з одного боку – в соціальній структурі грузинського народу, а з другого – в ідеології грузинської інтелігенції.

У 1864 році уряд скасував панщину та визволив селян на Кавказі. Справа була полагоджена так, що селяни опинилися у вельми скрутному становищі. Чисельно, одначе, (понад 80%) стали вони однією з найголовніших складових частин грузинського національного організму.

В ідеології грузинської інтелігенції в XIX столітті відбулася кардинальна еволюція та «переоцінка всіх цінностей», а саме в напрямі від кастового аристократизму до загальнонаціонального демократизму. В літературі відбувся генеральний бій цих двох протилежних світоглядів: старої та молоді Грузії. Коли в першій половині XIX століття мали примат прихильники дворянського напрямку, жерці національних святощів та слави старої Грузії, романтики та ідеалісти, – з середини XIX століття першість дістається демократичному напрямку, який витворив основи для новочасного відродження грузинського народу. Головним представником його був Ілько Чавчавадзе (1837–1907), оповідання якого «Є це чоловік?» було свого роду справдішньою подією в грузинському громадянському житті.

Цей літературний демократизм мав величезне значення в історії грузинського відродження. Він підмінував філяри⁴²¹ старої фео-

⁴²¹ Тобто, опору (прим. ред.).

дальної дворянської ідеології; він звернув увагу на забуту народну масу – цей справдішній резервуар національної живої сили. Він, словом, показав шлях для дальшого розвитку грузинського народу.

В цьому процесі модернізації грузинського загалу, а отже й національного відродження грузинського народу, чималу роль відіграла преса.

Перший грузинський часопис заложив Г. Еріставі в 1852 р. Був це журнал «Ціскарі» («Ранок»), що мав чисто літературний характер. Через 25 років славетний покійний грузинський поет Ілько Чавчавадзе заложив щомісячник «Iweria», який багато зробив для демократизації політичної думки в Грузії та був невтомним каменярем і пропагатором соціального поступу. Спочатку ця пропаганда мала більш етичний характер. Згодом, з соціальною емансипацією грузинського загалу та зростаючим демократизмом молоді грузинської інтелігенції, вона стає виразно політичною. Органом демократично-політичного напрямку був журнал «Imedi» («Надія», 1881 р), а відтак ще радикальніший «Kwali» («Слід») ⁴²².

У XIX столітті заледве був вибудований фундамент для нового самобутнього життя грузинів. Перші його каменярі найбільше працювали над відновленням власної мови, яка прийшла в страшений занепад в першій половині минулого століття, а саме в часах вищезгаданого дворянського грузинофільства царського уряду, коли аристократична грузинська інтелігенція дуже швидко почала російщитись та забувати власну мову. Тому письменству та національному театрові припала головна роль в першій фазі відродження грузинів. В літературі поруч згаданого Ілька Чавчавадзе найбільшим національним письменником став А. Церетелі (помер в 1915 р.) – поет та драматург. Засновником новочасного грузинського народного театру був визначний драматичний письменник Р. Еріставі. Книжка та театральна вистава стали, отже, першою школою національного усвідомлення грузинів. Майже рівночасно (в 50–60 рр. минулого століття) на допомогу їм прийшли грузинська преса та народно-просвітні товариства; щоправда, поки що в значно слабшому масштабі, ніж в інших відроджуючихся народів Росії. З-поміж цих організацій важним чинником є «Товариство поширення грамотності поміж грузинами».

---

⁴²² Bork, I; згадана «Ziskari» в 1902 р. стала щоденником.

З інших народних грузинських інституцій треба згадати недавно основане Фільгармонічне та Історично-етнографічне товариство і національний Музей в Тифлісі. З народних діячів поза згаданим Чавчавадзе, який поборював фатальну громадянську летаргію старої грузинської інтелігенції та роздмухував полум'я нового національного життя, треба ще згадати невтомного Н. Ніколадзе, котрий багато зробив для прищеплення грузинам техніки сучасної європейської громадянськості та основ господарського поступу⁴²³.

Цікавим та могутнім чинником в історії новочасного грузинського життя був соціалізм, який з початку 90-х років минулого століття став поширюватись серед грузинів. Незабаром він здобув симпатії інтелігенції та став майже найпоширенішою ідеологічною течією в грузинськiм громадянстві. Цей вплив соціалізму тим цікавіший, що на грузинському ґрунті він виступив під чисто космополітичним та яскраво антинаціональним прапором. Спочатку грузинська соціал-демократія була органічною частиною російської партії, яка в національних справах визначалась сильним централізмом.

Серед грузин, – як каже молодий грузинський вчений Авалов, – соціалізм приймався як нова релігія⁴²⁴.

В соціалістичній грузинській пропаганді було багато романтичного та навіть месіаністичного. В грузинському соціалізмі зайво шукати партійної ортодоксії та догматизму або взагалі стислого догримування засад наукового соціалізму. Але і в цій формі соціалізм мав велике значення в грузинському житті. Він розбурхав та ідейно оквітив забутий грузинський люд. Він дав йому змогу піднятися духовно на щабель дійсно людського існування. Він, врешті, в часах урядової реакції був на грузинському ґрунті майже самотнім доставцем європейських культурних цінностей та нових думок.

Соціалістичний грузинський рух викристалізувався лише з початком ХХ століття. В ньому визначилася самостійна федералістично-національна течія, в якій на перший план висунені були справи самовизначення та самоврядування грузинського народу. Органом цієї течії був оснований в 1903 році в Парижі часопис «Сакартвело» («Грузія») з французьким додатком (для інформування Європи про грузинську справу) – «La Georgie». В 1904 році течія ця політично

⁴²³ З. Авалов. Грузини, с. 492. З європейських культурних впливів на грузинів найбільшим є французький. Грузинська-бо молодь побирає вищу освіту головну у Франції та Бельгії.

⁴²⁴ Там само, с. 489.

зорганізувалася в грузинську соціалістично-федералістичну партію з радикально-анархістичним забарвленням.

Націоналізм грузинських соціалістів-федералістів не має в собі нічого агресивного – шовіністичного. Автономію грузинського народу вони уявляють собі цілком конкретно в границях сучасної етнографічної Грузії з забезпеченням національних прав її негрузинського населення: татар та вірменів. В часах російської революції Грузія заявила себе вельми радикально. В 1905–1906 роках була вона свідком могутніх селянських аграрних розрухів, які подекуди набули характеру фактичної соціальної революції (напр., в Грузії). Так само і в перших Думах Грузія була представлена соціалістично (в першій мала 10 делегатів). З обмеженням кавказького представництва в Думі (відомим червневим указом з 1907 року) грузини мають лише 3 представників. З грузинських партій найвпливовішою є соціалістично-федералістична. Цікаво замітити, що грузинські дворянсько-буржуазні елементи політично ще не зорганізувалися. Не треба спеціально зазначати, що царський уряд так само жорстоко-криваво задушив грузинську революцію, як латиську та польську. Від 1906 р. виняткові стани, кара смерті, арешти і т. д. стали нормальною політичною практикою царизму в стосунку до Грузії.

Революція була національно-політичною «Sturm und Drang Periode»⁴²⁵ Грузії, часом максимальних програм та постулатів (Кавказька федераційна республіка, російська спілка республік тощо). Після «ліквідації» революції Грузія, певно, увійшла б на шлях органічного національного розвитку молекулярної щоденної праці. Загальний російський *ex-lex*⁴²⁶, який на Кавказі прийняв особливо монструальні форми, унеможливив перед війною таку органічну діяльність в основі.

З газет відомо, що під час війни в Грузії «не все спокійно». Одне є ясне, що тепер Грузія в стосунку до Росії не є тим, чим була перед 100 літами, та що нині Грузія бажає побиття Росії так само, як Польща, Фінляндія та інші російські «окраїни» і «іногородці». Так само ясно й те, що грузинський народ має вже за собою такий період свого національного відродження, що дальший його розвиток та процес національного самовизначення не може вже бути ані задушений, ані зупинений.

⁴²⁵ «Sturm und Drang Periode» (нім.) – «Період бурі і натиску» (прим. ред.).

⁴²⁶ *ex-lex* (лат.) – поза законом (прим. ред.).

XII. Інородці⁴²⁷

Починаючи нарис про т. зв. інородців, мусимо наперед вяснити трохи зміст цього вельми еластичного терміну з своєрідного бюрократичного словника царської імперії.

По-перше, його вживається для означення низки народів, які з правнополітичного погляду є виключені з загальнодержавної юрисдикції та для яких існують спеціальні юридично-адміністративні норми.

Таких, мовляв, чистих «інородців» є вісім груп, а саме: 1) Сибірські туземні народи, 2) Самоїди, 3) Калмики Астраханської та Ставропольської губ., 4) Киргизи, 5) Кавказькі верховинці, 6) Туземці Туркестану, 7) Ординці Закаспійської області й нарешті – 8) Жиди.

В дійсності зміст терміну «інородці» є значно ширший. З етнографічного боку його вживають до означення всього неслов'янського та неєвропейського щодо культури населення Російської держави (отже, народів монгольської, тюрко-татарської та угро-фінської груп, то є т. зв. східних інородців), а з політичного – взагалі до всього населення царської імперії з виїмком державної московської нації.

⁴²⁷ З літератури: А. Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. Т. IV; Н. Ядринцевъ. Сибирь какъ колонія. СПб., 1882; N. Jadrintzew. Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien. Jena, 1886 (німецьке опрацювання його вищенаведеної російської праці); Його ж. Сибирскіе инородцы: ихъ бытъ и современное положеніе. (СПб., 1891; Його ж. Сперанскій и его реформы въ Сибири: Вѣстникъ Европы, 1876. № 6; И. Тыжновъ. Эксплуатація сибирскихъ инородцевъ въ XIX ст., Вѣстникъ Европы, 1901, № 8; Докладъ о постановке начальнаго образованія восточныхъ инородцевъ. Москва, 1911; М. К. Изъ исторіи просвѣщенія сибирскихъ инородцевъ. Вѣстникъ Европы, 1901, № 7; П. Головачевъ. Сибирь (Природа, люди, жизнь). Москва, 1902 (в цьому збірнику наведений докладний показчик літератури про Сибір); Нарисъ «Сибирь» в «Энци. Словарі», т. XXIX; Нарис «Кавказьскій край», там само, т. XIII; H. Torkert. Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig, 1885; Ахмет Ц-ова. Русская бюрократія и кавказскіе горцы. Вѣстникъ Европы. 1909, № 9; П. Штернберг. Инородцы. Общій обзор (див. збірник «Формы нац. движ.»); Його ж. Буряты, там само; С. Чичерина. У приволжскихъ инородцевъ. СПб., 1905; Азіатская Россія, Москва, 1910. Багато цитованого матеріалу про сибірських інородців можна знайти у спогадах польських політичних засланців. Один з них, історик останнього Польського повстання А. Giller був одним із перших сибірологів. Дослідам Сибіру присвячена велика його праця «Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberji», Lipsk, 1869, у 3 томах. Про Якутів найліпшу монографію написав відомий польський письменник W. Sieroszewski «12 lat w kraju Jakutów», Warszawa, 1900.

В цій останній, фактично найбільше поширеній інтерпретації цього терміну «інородцями» уважають однаково поляків, фінів і естонців, латишів, литовців, німців, вірмен і грузинів, а також українців – значить, усіх недержавних та поневолених народів московської держави, супроти яких ведеться систематична винародовлююча політика, якої ціллю є зросійщення їх та насильне оправославлення або, щонайменше, унеможливлення їм самостійного національно-культурного розвитку та поступу. В цьому універсальному значенні цього терміну ця праця присвячена з'ясуванню становища російських «інородців». І коли ми в ній відокремлюємо певну низку народів в самостійну групу, якій надаємо спеціально назву «інородці», то має це свою рацію в культурному критерії. В цьому нарисі буде мова про ті народи царської імперії, які духовно розвивались та існували переважно поза культурними впливами Європи, які з національного становища ще донедавна були аморфною масою, свого роду «*tabula rasa*»⁴²⁸, які прокинулись до національної свідомості аж під час погрому Росії в японській війні та особливо під могутнім розмахом визвольного руху в часах революційного його апогею, та які через революцію увійшли на шлях загальнолюдського розвитку, під сильним впливом європейської культури.

З етно-антропологічного та культурно-побутового боку до цієї категорії інородців належать різноманітні народи та племена, що стоять на вельми неоднакових щаблях духовного розвитку та національного самопізнання. Загалом сюди належать т. зв. східні інородці, то є туземне населення Східної Росії, розкинуте більше менше великими островами або самостійними суцільними групами по обох боках європейсько-азіатської границі.

Щодо чисельності, ця «мішанина» народів і порід зовсім не є якоюсь *quantité négligeable*⁴²⁹, бо в 1911 р. вона числила загалом коло 25 млн.⁴³⁰ (14,7% усього населення Російської держави).

На засаді релігійно-культурних критеріїв можна «східних інородців» розділити на дві неоднакові групи:

1) меншу, до якої належать народи угро-фінського походження, переважно християни (православні, зрештою, лише формально) та язичники, а саме: мордва (1 200 000), череміси (430 000), вотяки

⁴²⁸ *tabula rasa* (лат.) – чистий аркуш (прим. ред.).

⁴²⁹ *quantité négligeable* (фр.) – незначна кількість (прим. ред.).

⁴³⁰ Порівн. цит. «Докладъ Уфимської земської Управи», с. 3, 4.

та перм'яки (коло 600 000), зиряни (175 000), відтак чуваші (близько 1 млн.) – народ, щоправда турецько-татарського походження, але культурно та географічно близький поволзьким угро-фінам;

2) народи тюрко-татарські та монгольські, переважно мусульмани, числом коло 22 млн.: татари (кавказькі, кримські, поволзькі, сибірські) – разом понад 5 млн.; башкіри, тептяри та мешчеряки – близько 1 800 000, відтак середньоазіатські народи турецького походження: киргизи, туркмени, узбеки та інші їхні близькі племена – разом понад 5 ½ млн.; культурні сарти – 1 млн.; таджики – 400 000. В кінці т. зв. Кавказькі верховинці (черкеси, лезгіни, чеченці та інші) – разом понад 1 млн.⁴³¹

До цієї категорії треба зачислити й народи монгольського походження, які визнають буддизм: калмики (коло 200 000 в Астраханській губ.), своєрідний та цікавий народ буряти (понад 300 000 в Забайкаллі та Іркутській губ.), яким присвяtimo окрему увагу в цьому нарисі, врешті цікаве та оригінальне плем'я якутів (200 000), яке останнім часом проявило надзвичайну енергію та здібність в області національно-культурного самовизначення.

В цій виказі наведені, очевидно, не всі російські східні інородці, які в царському живому етнографічному музею репрезентують один

⁴³¹ Цікавим причинком до пізнання національних відносин на Кавказі може служити суспільно-станова статистика головних кавказьких народів, наведена в дуже цінній праці вірменського дослідника суспільно-господарських моментів в національних справах Кавказу, з'ясованих статистично-порівняльним методом, Dr. B. Ichanián. Nationaler Bestand, berufsmäßige Gruppierung und soziale Gliederung der Kaukasischen Völker. Випуск I «Osteuropäischen Vorschungen», Берлін, 1914.

Процентне відношення суспільних станів окремих народів до їх цілості							
Назва народів	Дідична шляхта	Особ. шляхта і урядники	Духовні всіх християнських віросповідань	Дідичні й особ. міщани	Купці	Міщанство	Селяни
Росіяни	0,91	0,81	0,34	0,22	0,16	11,33	55,00
Ірмени	0,88	0,41	1,06	0,57	0,53	11,02	78,54
Грузино-картвельці	5,26	1,03	2,20	0,20	0,17	3,54	87,40
Турко-татари	2,61	0,13	0,02	0,04	0,07	7,76	84,14

з найбагатших та найпестріших відділів; узгляднені були тут лише ті народи та племінні групи, які в часі великого перелому в Росії виказали нахил та здібність до національного самовизначення й культурного розвитку. З-поміж них, безперечно, найцікавіша є група мусульманських народів, у яких процес націоналізації відбувається під знаком та впливом релігії, де палко поборюються взаємно культурні впливи Сходу та Заходу, та які з національного боку досягли досить значних позитивних результатів. Цій мусульманській групі присвячуємо наступний нарис. В ньому розглянемо загально складові елементи та характерні прояви національного процесу головню між угро-фінськими та монгольськими інородцями.

* * *

Наперед треба, одначе, звернути увагу на урядову політику супроти інородців. Загально була про неї мова у вступному розділі цієї праці. Тут, отже, обмежимося лише суцільною її характеристикою.

Офіціальна національна політика царського уряду має головню на меті зросійщення та оправославлення усіх поневолених народів Росії. Культурно-національна та релігійно-побутова нівеляція й зовсім механічна асиміляція – це її ідеали. Коли, отже, ця русифікаційна манія безоглядно та насильно стосується супроти поневолених народів Росії з вищою культурою, з виразною національною індивідуальністю, то цілком зрозуміло, що вона ще безоглядніше та нахабніше переводиться на всіх інородцях східних окраїн, які в очах вищої бюрократії є лише пів-дикунськими «бусурманами», самою природою засудженими на поталу царському молохові, а в очах фактичного їх начальства, то є славетного російського окраїнного чиновництва, це просто якась чоловікоподібна жива маса, з якою безкарно можна робити все, що лише забагнеться, яка є приватною власністю не тільки держави, але й першого ліпшого з краю бюрократа-помпадура. Якнайбільше залякати та затероризувати інородця, показати йому, «де раки зимують», «стерти в порошок», «загнати в баранячий ріг» – це, мовляв, кардинальний принцип фактичної чиновницької політики супроти інородців. Показати їм, що вони живуть на світі лише з ласки уряду, вважається вершком державної мудрості відносно до них.

Відомий генерал Куропаткін під час своєї подорожи по Сибіру в рік перед російсько-японською війною заявив бурятській делегації, яка скаржилася йому на нові протибурятські урядові заходи так: за найменший непослух буряти будуть стерті з лиця землі, так що по них не лишиться ані сліду, ані порошинки. «Бачите, – казав він їм, погрожуючи кулаком, – як ідуть війська, Росія може ще привести сотки тисяч їх... Така сильна вона...»⁴³².

Найгірше відчули примхи протиінородчеської політики сибірські туземці та кавказькі верховинці. Перших страшенно та безоглядно експлуатовано та вигублювано. Політично вони були в чиновничо-бюрократичному рабстві, економічно – в лихварській кабалі всіляких пройдисвітів, лицарів легкої наживи, для яких Сибір був «золотим дном», та хижачтво яких зробило з життя іногородців пекло на землі⁴³³.

Проба Сперанського (1822) унормувати правно-побутове становище сибірських іногородців не досягла своєї мети, бо сибірське чиновництво не визнає над собою ніяких законів та ще менше керується супроти іногородців якимись законами або указами⁴³⁴. Пізніші проби кодифікації місцевого побутового права іногородців лишилися здебільшого на папері, хоча з теоретичного боку справа була досить добре опрацьована як інтелігентними іногородцями, так і російськими фаховими знавцями і варшавським професором Самоквасовим⁴³⁵. Рукопис опрацьованого «Сборника обычного права сибирских иногородцевъ» (1876.), первісно укладений самими іногородцями, загубився (!!) десь у канцелярії «Его Величества»⁴³⁶.

Уряд, словом, дивився на іногородців через призму «ясака» (так зветься спеціальний податок від іногородців), як на джерело доходів, а приватні підприємці – як на об'єкт своїх хижачьких спекуляцій.

⁴³² Л. Штернбергъ, I, с. 535.

⁴³³ И. Тыжнов, I, с. 617, 618.

⁴³⁴ Йдеться про проведену у Російській імперії 1822 р. під керівництвом М. Сперанського Сибірську адміністративну реформу, у перебігу якої було ухвалено Статут «Про управління іногородців», «Установу для управління сибірських губерній», «Статут про сибірських киргизів», статут про засланців, сибірських козаків, положення про земські повинності тощо, що визначали систему управління корінними народами Сибіру (*прим. ред.*).

⁴³⁵ Мова про «Сборникъ обычного права сибирскихъ иногородцевъ. Изд. и предисл.: Д. Я. Самоквасов (Варшава: Тип. И. Носковского, 1876), с. 308 (*прим. ред.*).

⁴³⁶ Нарис про Сибір в Єнциклоп. Словаре, т. XXIX, с. 747.

Не дивно, отже, що результатом цієї подвійної експлуатації була прогресивна дегенерація (алкоголізм, пошестні хвороби) та вимирання більшості сибірських іногородців, яких на початку ХХ ст. (1900) було вже всього 750 000 (13% населення Сибіру), з-поміж яких деякі племена, наприклад чукчів, були майже цілком вигублені⁴³⁷.

Сей процес вимирання триває й досі. Сконстатував це недавно російський етнограф А. Макаренко, який спеціально досліджував становище ороконів, котрі за останніх десять років майже зовсім вимерли. Крім тих, вигинули ще з 5–7 сибірських менших народів, головно тунгуського походження. Цей факт сконстатував перед двома роками якутський губернатор, який звернув увагу на страшний занепад ламутів (у р. 1896 коло 3 000, телер ледве 2 000), юкагірів, які протягом одного століття зменшились числом з 4 000 до 750. Так само масово вигинули чукчі. На пошестні сухоти вимирають олекминські якути, іркутські буряти та енисейські остяки. Певно, дехто може потішатись тим, що це, мовляв, напівдикунські народи, без культурної вартості та майбутнього. Що такий погляд має лише дуже релятивну рацію, показує факт культурно-національних змагань до відродження серед якутів та бурятів у «дні свобод», так само, як прояви культурно-національного життя поміж поволзькими іногородцями, про що буде мова даліше.

* * *

Поза сибірськими іногородцями «прелести» російської русифікаційної політики найсильніше відчули кавказькі верховинці (інгуши, чеченці, осетини, кабардинці, карачаєвці), цілком віддані на поталу російському козацтву, яке поміж ними виступає в ролі колонізаційно-культуртрегерського елемента. Після завоювання Кавказу царський уряд (маніфест Олександра II з 1871 р.) поставив собі за задачу щодо туземної народності кавказької, особливо верховинців, «окончательно умиротворить покорённые народы и утвердить надъ горскими племенами русскую правительственную власть, которая составила бы верный залогъ спокойнаго обладанія страной». Місія, як

---

⁴³⁷ Життя сибірських іногородців добре описане в белетристично-етнографічних оповіданнях відомого польського письменника Серошевського та російського Танаї (Богорова), які обидва зі своїх спостережень на засланні ґрунтовно пізнали їх життя, боротьбу та трагіку існування.

бачимо, зовсім пацифістична. Але царизм признає лише одну політичну методику – за засадою «*para bellum*»⁴³⁸. Фактично «умиротворення Кавказу» означало зруйнування та вигублення його туземного населення без огляду на те, чи воно було мирним та лояльним, чи войовничим.

Козацтво стало паном його життя та смерті. Для нього забрано від верховинців ліпші землі, пасовиська, ліси, словом, усе, що було головною умовою добробуту кавказького населення. Все це воно мало зносити без найменшого протесту, бо караючий апарат козаків був невичерпний, а за кожну провину хоч би одного відповідав весь «аул» (село). «Карательныя експедиції» на Кавказі віддавна набули права горожанства.

Урядові сфери – особливо місцеві – дивились на туземців як на дикунів, яких можна втихомирити лише силою. Не робилося нічого путнього для культурного їх піднесення. Шкіл майже не було. А й ті, що були, не могли бути знаряддям освіти, бо метою їх, як взагалі іногородської школи у Росії, була русифікація⁴³⁹.

Ще в гіршому світлі представляється державний російський суд серед кавказьких іногородців, який є лише пародією юстиції та «одним з поважних джерел деморалізації туземного й російського населення»⁴⁴⁰. Зі сторони уряду нічого не робилось для пізнання місцевих побутових та крайових умов: механічно руйнувалося усе своєрідне, нового давалося мало, а до того воно завішене було в повітря, не маючи ніякого органічного зв'язку з дійсним життям країни та її населення, яке фактично було в положенні *ex lex*, уважалося за ворогів Росії й на кожному кроці безоглядно та безцільно було провоковано. «Позбавлена всяких законних способів оборони своїх інтересів, – каже цитований автор статті про кавказьких верховинців, – туземна людність руйнується, дичіє, озлоблюється та деморалізується, проявляючи тоді своє незадоволення у диких формах помсти або відвертого бунту, як це було в Чечні у 1898 р., в Осетії –

⁴³⁸ *para bellum* (лат.) – готуйся до війни (прим. ред.).

⁴³⁹ Це признає зовсім відверто царський уряд. В 1870 роках правительство заоходило коло організації початкового шкільництва для іногородців. Про ціль тих заходів добре інформує постанову Ради російського міністерства освіти (з 26 березня 1870 р.) наступного змісту: «з метою образования всех иногородцевъ, живущихъ въ пределахъ Россійской Имперіи, безспірно было обрусеніе и ихъ слияніе съ русскимъ народомъ». (Докладъ..., с. 2).

⁴⁴⁰ Ахмет Ц-ова, I, с. 311.

1902 та 1905, в Інгушії – у 1906. Очевидно, що то тут, то там вибухаючі розрухи були задушені з безоглядною жорстокістю: сотні тисяч туземців виселяли на певну смерть до холодного Сибіру, на винуваті “аули” накладали тисячі рублів кари, а в кінці досягалася головна ціль козачої аристократії – з “вигубленням” в туземцях “природних” нахилів до хижацтва та насильства вигублювалося й саме туземне населення взагалі»⁴⁴¹.

На безкарну сваволю та гніт урядів скаржилися й тубільці самі. Інгуші, приміром, подали першій Думі заяву-меморандум, яка є, власне, актом оскарження російського режиму на Кавказі. В ньому згадується, як мирно жили інгуші до російського панування та як тяжко й погано їм живеться під царським режимом. Місцеві власті заражені шкідливою русифікацією, козаки гуляють безкарно, забрали вже 2/3 інгуської землі. «Очевидно, – читаємо в цьому характерному документі, – вони порішили ущерть вигубити наше плем'я та його винищити. Справедливості та захисту не маємо де шукати, куди б не зверталися, нам кажуть: “З козаками ми нічого не можемо вдіяти”. Отак поведуться з нами, – закінчують інгуші свою скаргу, – незважаючи на нашу гарячу любов до Росії, виявлену нами не раз у тяжких історичних моментах»⁴⁴².

Не слушно було б гадати, що кавказькі верховинці справді закоренілі дикуні, ворожі культурі, що з ними можна лад зробити лише з козацьким нагаєм в руках. Навпаки, поміж ними є чимало племен, які щиро горнутья до просвіти, які ввели добровільні податки на заснування початкових шкіл. Вони цікавляться господарськими та кредитовими спілками. Вони (інгуші) завели у себе свого роду приватний суд присяжних й асекураційні товариства.

На чеченському просвітному з'їзді (1913) ухвалено заснувати шкільний фонд. Під час дебатів з цього приводу один старий чеченець казав: «Ми дуже бідні, у нас в аулі є такі, що для них і 30 коп. (податкова вкладка від хати на шкільний фонд. – Г. Б.) – величезна квота; у нас є голодні, вдови, сироти, але ми бажаємо, щоб у нас були школи»⁴⁴³. Уряд одначе, й сам шкіл не заводить, а й коли заводить, як у осетинів, так лише з виразною русифікаційною

---

⁴⁴¹ Там само, 303.

⁴⁴² Там само, с. 304.

⁴⁴³ Київський часопис «Рада», 1913, № 49.

метою (для осетинських шкіл існував свого часу красномовний наказ: «Не сметь займаться своїмъ языкомъ въ стенахъ школы») та перешкоджає й унеможлиблює просвітну самопоміч самого населення, яке таким чином проти власної волі утримується в стані духовного варварства. Взагалі уряд не робив нічого для справжнього піднесення культурного та господарського добробуту кавказьких верховинців. Цитований вже тут автор статті про їх гірку долю закінчує її сумним висновком: поміж верховинцями нема необхідних господарських інституцій та товариств, нема доброї комунікації; не зроблено нічого для ознайомлення населення з агротехнікою, не знані цілком кредитові спілки...⁴⁴⁴ Словом, яскравий та дуже характерний малюнок російської офіційної політики.

Російська винародовлююча політика збанкрутувала не лише щодо іногородців з європейською культурою, але й не може похвалитися ніякими позитивними наслідками навіть щодо азійського туземного населення, яке не переступило за поріг примітивної природної культури. Вона спричинилась лише до дегенерації та вигублення деяких народів та племен, вона зруйнувала їх соціально та економічно, й лише де-не-де (поволзькі фінські племена) досягла чисто зверхньої та зовнішньої асиміляції. Були, отже, якісь чинники та умови, котрі уможливили племінно-біологічний опір цих «східних іногородців» перед урядовими обрусительними заходами та замахами, які уможливили їм переховати потенційно їх національну енергію до новітніх часів, коли під впливом краху Росії в японській війні та особливо під впливом визвольних думок і прямувань російського революційного руху ті забуті та приспані природою й історією племена прокинулись (або почали пробуджуватися) до національної свідомості, а деякі з них увійшли на шлях національного самовизначення. Цікавий та річевий аналіз цих чинників та причин зробив російський вчений, дослідник і знавець європейсько-азійських іногородців Л. Штернбер, у своєму вище цитованому нарисі⁴⁴⁵.

Бачимо, що моментом великого значення у цій справі було (та є) географічне положення: периферійне віддалення від центра держави уможливлювало іногородцям довше заховати власну територію, а з тим і свій суспільно-господарський лад, що було найліпшою

⁴⁴⁴ Ахмед Ц-ова, 1, с. 315.

⁴⁴⁵ L., розд. 1.

зброєю проти винародовлюючих проб царського уряду. Завдяки тому окраїнні інородці, такі як киргизи, якути, до значної міри забайкальські буряти, проявили поки що найсильнішу відпорність не лише внутрішньому, але й зовнішньому зросійщенню.

Навпаки, центральне, мовляв, острівне положення серед російського населення (повольські фінські племена, татари, башкири, полудневі калмики) уможливило інтенсивніший поступ зросійщення, зглядно зріст російської колонізації, яка до значної міри розшматувала колишню етнографічну суцільність території цих інородців. Одначе й тут знайшлися оборонні чинники. Таким контр-реактивом була переважно релігія, відтак місцевий побутовий устрій. Могутнім захистом російських татар було мусульманство, яке не лише хоронило їх від зросійщення, але дало їм певну культурну гегемонію над іншими інородцями (киргизами, башкирами). Так само буддизм (ламаїзм) бурятів та калмиків дуже причинився до заховання їх родово-племінної відрубності, був сильним заборолом перед православно-російською винародовлюючою політикою. З цього боку в гіршій ситуації опинилися інородці-язичники (головно приволзькі фіни: мордва, череміси, вотяки, відтак чуваші), більшість яких формально була навернена на православ'я, але фактично до 1905 р. жила в двовір'ю, а після революції зачала знов масово повертатися до старої батьківської «доавраамової» віри, або щонайменше відновила язичницькі релігійні практики та ритуали⁴⁴⁶. Російське православ'я завдяки яскравим імперіалістично-політичним та націоналістичним тенденціям не могло конкурувати не тільки з ісламом і буддизмом, але фактично скрахувало також перед поганством інородців.

Так само досить сумно з погляду російських державно-асиміляційних заходів представляється й справа зросійщення інородців щодо мови. Не лише татари, киргизи, буряти або якути, але й більшість повольських фінів і досі заховали рідну мову та дуже слабо засвоїли московську. З цього приводу пише Штернберг: «Московська мова очевидно все більше та більше втискається в інородську масу, але витиснути рідну мову, навіть серед найбільше зросійще-

---

⁴⁴⁶ Чичерина, I, с. 28; Штернберг, 1, с. 540, 541.

них елементів, вона не в силі, більша частина іногородців заховала повну одномовність»⁴⁴⁷.

Факт тим цікавіший, що переслідування рідної мови було одним з найулюбленіших способів обрусительної політики царизму. Тому зрозуміло, що азійські іногородці відчували її дошкульніше, ніж їх європейські товариші по неволі. Школа, суд, церков (власне, пародії всього цього) були безоглядним знаряддям гніту над рідною мовою, яка в найліпшому випадку толерувалася тільки в приватному ужитку.

В публічному, навіть для літературних цілей, вона коли не була заборонена, то обмежена. Приміром, до революції в Казані не був дозволений ані один татарський часопис. Ці неможливі відносини змінилися, зрештою, на дуже недовгий час, лише під час революції, а особливо в ще коротших «днях свобод».

Загалом можна сказати, що зі всіх тут наведених чинників для іногородців найважливішим був територіальний: власна земля та органічно зв'язаний з нею власний суспільно-господарський устрій. Аграрна справа має першорядне значення для східних іногородців. Тому російська політика переселення, дуже часто зовсім нераціональна, є найбільшим їх ворогом, який зруйнував вже чимало їх племен, а останніми часами страшенно загрожує існуванню бурятів та киргизів. Російський уряд дивиться на їх землі як на свою власність, а їх хазяїв вважає за прибулуд, яких можна безкарно та по вподобі або цілком вигнати, або майже зовсім позбавити землі. Начальник переселенського відділу сказав в 1909 р. в Думі з приводу планованої колонізації киргизьких земель: «Передусім киргизи не мають права власності на землю, яку вони заселяють... Це земля скарбова, полишена киргизам для вживання... Не може, отже, бути мови про експропріацію киргизьких земель. Питання про киргизькі степи має бути врешті полагоджене. Державній Думі буде запропоновано проект про киргизьке землеволодіння: вона рішатиме, чи киргизький степ лишиться у володінні киргизького кочового населення, чи має бути заселений російським осілим населенням»⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Там само, с. 543.

⁴⁴⁸ Там само, с. 538, 539.

* * *

Деспотизм як політична система та режим має певний моральний кредит у народів малокультурних, яким імпонує груба сила. Але авторитет деспотизму триватиме лише доти, доки йому вдасться утримати між підвладними непохитну ілюзію непереможності його сили.

Це відноситься особливо до російських східних іногородців, які ненавиділи Росію, але боялися, бо вірили в непереможність її могутності та сили⁴⁴⁹.

Росія була для них втіленням фаталістичної, стихійної, непоборимої сили. Зрозуміла, отже, та велика переміна в психіці іногородця, яку викликав погром Росії в японській війні. Цусіма та Мукден⁴⁵⁰ означають демаркаційну лінію в психології гнобленого та загнаного іногородця.

«Поразку Росії, – каже Штернберг, – сприймали поганські іногородці як кару Божу за заподіяні їм образи і кривди, а могутнє відродження малої Японії здавалося символом їх власного національного відродження»⁴⁵¹. «Прості татари, – пише обсерватор поволзьких іногородців, – уважають поведження Росії з Японією карою Божою за незаконні, на їх думку, вчинки місіонерів супроти мусульман»⁴⁵².

Таким чином, російсько-японська війна відіграла величезну роль в історії національного пробудження російського іногородця та причи

---

⁴⁴⁹ Дуже часто була це ненависть до всього російського взагалі. Іногородці, очевидно, не міг орієнтуватись в різниці між Росією урядовою та неурядовою; для нього звичайно все російське було символом насильства та лиха. Букейханов оповідає такий цікавий епізод, що добре ілюструє ставлення іногородця до росіянина. В юрті сибірського киргиза він говорив про Л. Толстого, російську літературу, письменників, молодь, громадянство, їх визвольні змагання та ідеали. Киргизи слухали, усміхалися, очевидно, відносилися до оповідання скептично. В кінці висловили думку, що російські письменники, певно, не росіяни, але мусульмани, особливо ж Л. М. Толстой. «Хто зна, вони можуть бути киргизи», – зауважив один старий киргиз (А. Букейханов. Киргизи. Формы нац. движ., с. 595, 596).

⁴⁵⁰ Йдеться про Цусімську морську битву у травні 1905 р. та про бій при Мукдені у лютому 1905 р. В обох із них російська армія зазнала нищівної поразки (прим. ред.)

⁴⁵¹ Л, с. 535, 536.

⁴⁵² Чичерина, 1, с. 26.

нилася до повстання, а подекуди й поглиблення примітивної його національної психіки.

Не треба забувати, що фактично він ще не розвинувся до щабля національної свідомості. Що переважно не лише менше численні, але кількомільйонні числом інородці (киргизи, а аж до 80-х років минулого століття – татари) представляли лише механічні агрегати споріднених груп, які в своїй колективній психології не перейшли за межу примітивного родового устрою⁴⁵³, яким бракувало не лише психологічного почуття національної, але часто навіть племінної спорідненості (киргизи).

Іноді лише спільна релігія (татари) була одиноким цементом, що зліплював ці аморфні етнографічні *membra disjecta*⁴⁵⁴. Коли, отже, західні інородці російські переважно належать до категорії т. зв. «неісторичних народів», то східних їх товаришів ще недавно можна було уважати за «ледве історичні племена».

Російсько-японська війна була першим імпульсом, під впливом якого почався процес створення національної психології інородця. Могутнішим, одначе, з сього погляду був вплив визвольного руху та особливо революції, коли, мовляв, через одну ніч аморфна етнографічна інородча маса скристалізувалася в примітивні національні організми, коли у ній уперше проявилась свідомість племінної спорідненості та солідарності.

Факт незвичайно цікавий саме з огляду на швидкість розвитку сього процесу психонаціонального самопізнання. Треба-бо ще раз собі пригадати, що перед японською війною та масовим проявом російського визвольного руху східний російський інородець перебував у стані якогось суспільно-племінного анабіозу. Він не жив, але

⁴⁵³ Сам по собі їх суспільно-господарський устрій добре був достосований до природи та до оборони їх біологічного існування. Він навіть застосовувався до свого роду політичної боротьби проти русифікаційних заходів царського уряду, а особливо проти незаконних бюрократичних практик всесильного чиновництва. Так, наприклад, майже у всіх азійських інородців існують т. зв. «темні побори», себто добровільний громадський податок на фонд для боротьби з адміністративним гнетом та шиканами. У калмиків донедавна ще існував звичай висилати до кожного нового міністра внутрішніх справ делегацію «для смазівання кресла», як вони про це вказали, та що на думку Штернберга, «свого часу мало, певно, нефігуральне значіння» (там само, с. 551).

⁴⁵⁴ *membra disjecta* (лат.) – розкидані фрагменти (прим. ред.).

й не був мертвий, існував в стані якоїсь масової летаргії, був свого роду колективним «живим мерцем». І нараз під могутнім подмухом визвольного протицаристичного руху він не лише прокинувся до справжнього життя, але й виявив надзвичайну акомодативну вдачу до новітніх політично-соціальних та культурних змагань сучасного життя. Любителі природознавчо-соціологічних аналогій могли б у цьому факті бачити гарний зразок та ілюстрацію відомої мутаційної теорії De Vries'a в застосуванні її до проявів соціального життя⁴⁵⁵.

Визвольний революційний рух засягнув глибоко у духовне життя інородців, спричинюючи кардинальні зміни.

Передусім він повернув їм власну інтелігенцію. «Повернення інородчеської інтелігенції до народу, – каже Штернберг, – є найповажнішим фактом визвольного руху»⁴⁵⁶. Своім походженням ця нечисленна молода інтелігенція була демократична: переважно народні учителі, рідше слухачі вищих шкіл, відтак сільські писарі туземного походження, іноді поступовіші елементи з-поміж духовенства. Ідеологічно ця інтелігенція була не лише поступова, але радикально-революційна. Симпатії її були на боці соціалізму або, принаймні, лівих партій. Вони не йшли правіше від кадетів, яким симпатизували тільки найбільше помірковані елементи інородців.

До Думи, оскільки прислугувало їм право представництва, висилали переважно соціалістів та радикалів. З-поміж інородчеських послів деякі відіграли роль опозиційних керманічів у першій Думі, як, приміром, мордвини Анікін та Адріанов, лідери радикально-революційної групи «трудової». Взагалі в часі занепаду старої та повстання нової Росії більшість азійських інородців виявила незвичайну духову енергію та інтелектуальну кваліфікацію до європеїзації, не лише чисто зверхньої, але цілком свідомої пересадження модерних європейських соціально-політичних думок на рідний ґрунт з узягдненням власних національних умов та своєрідності. Інородці виступали в цій великій хвилі не як більш-менш талановиті імітато-

---

⁴⁵⁵ Йдеться про популярну на початку 1900-х років мутаційну теорію голландського ботаніка Гуго де Фріза, що запровадив поняття «мутації» на позначення рідкісних ознак в особин, батьки яких цих ознак не мали (*прим. ред.*).

⁴⁵⁶ L, с. 557.

ри, але як свідомі своїх потреб та задач самостійні творці власної долі та власного життя⁴⁵⁷.

Вони, особливо ж центральні, йшли, щоправда, за течією загальноросійського визвольного руху, але між ними він скрізь (особливо у периферійних – бурятів, якутів, киргизів) мав виразно національний характер. Не лише просвітні або фахові організації серед іногородців мали яскраво-національний дух та напрям, але навіть проби соціалістичних спілок визначалися звичайно сильним національним забарвленням.

Перше, ніж перейдемо до ілюстрації вищенаведених думок фактами з життя іногородців під час революції, хочемо звернути увагу на один з цікавих наслідків визвольного руху в духовному існуванні російського іногородця. А саме на відродження та, так би мовити, модернізацію іногородчих мов, які так само, як усе духовне життя іногородця, мусили нараз відбути свого роду революційну еволюцію від майже повної атрофії до більш-менш повного об'єму сучасної культурно-громадянської мови, мусили підвестись зі щабля лише усного знаряддя дуже обмежених духових потреб на щабель хоча

---

⁴⁵⁷ Взагалі, фактичні прояви цих відродно-національних змагань між російськими іногородцями, а особливо їх політична позиція та просвітні заходи в «дні свободи», яскраво виказали наукову безпідставність популярних націоналістичних класифікацій на «вищі» та «нижчі» раси або «hich-» та «minderwertige Nationen», як і мінімальне узасаднення теорій та поглядів про розумову буцімто нищість цих народів «другого класу» та їх неспосібність до прийняття здобутків європейської культури, а тим менше до витворення власних культурних вартостей. Угро-фінського походження фіни та естонці виказали знаменито безглуздість цих поглядів. Згодом подібні докази дадуть й інші азійські іногородці царської імперії, які саме познайомились з першими буквами абетки європейської культури, але незабаром будуть не менше грамотні в цьому огляді, як деякі «bene patri» (тобто, «доброго походження, шляхетні») (лат. – прим. ред.) європейські товариші з дуже давніми доказами культурного розвитку.

Цікаво звернути увагу на факт, що з-поміж іногородців вишло чимало вчених, фахових дослідників (етнографів, фольклористів). Найбільше з-поміж них бурятів, які дали цілу низку визначних монгологів (Банзаров, Рінчин, Номтоєв, Гамбаєв, Хаханов, Вамбо-Церенов та ін.). Слушно зауважив відомий російський громадянський діяч та педагог Бестужев, що «буряти сміливі і до всього вдатні, з інтелектуального погляду вони йдуть в рівень зі всіма ліпшими племенами людського роду» (М. К. І, с. 282). Але й інші російські іногородці немало збагатили російську антропологію, етнологію та орієнталістику. Згадую лише найвизначніших: відомого дослідника Ніколаєва та Порядіна, алтайсько-турського вченого Чивалкова, татарських дослідників Ібрагіма та орієнталіста Катанова (порівн.: Пыпин. «Історія руської етнографії», т. IV/ Огляд етнографії іногородців).

примітивної, але літературної мови. Треба взяти до уваги, що до революції багато інородчих мов літературно не вживалися та майже зовсім не були опрацьовані та підготовлені до цього вжитку⁴⁵⁸.

В найліпшому випадку у них видані були туземні переклади Євангелія (наприклад, на мовах поволзьких фінів) та катехизиса або молитвеники кирилицею, яка мало надається для транскрипції цих мов. Але святий вогонь свободи нараз оживив ці напіватрофовані мовні рудименти, майже казково-чудовою силою приспособив їх до великих духових потреб нового життя. Школою мови була революційна пропаганда. Підручниками – агітаційні прокламації та політичні актуальні брошури про природні права людини, право на землю, братерство народів тощо. На вотяцькій мові співалась Марсельєза. На киргизькій віршами хтось переклав партійну програму кадетів.

На чуваській кілька місяців виходив радикальний політичний часопис «Хипарь». У татар повстала власна преса, що числила коло десять органів. У бурятів зорганізована була видавнича спілка шкільних книжок рідною мовою⁴⁵⁹. Навіть в якутській мові почав виходити тижневий додаток до російської газети «Якутская Окрана». В Оренбурзі вже в часах пореволюційних (1912) почав виходити перший киргизький часопис «Киргиз», програмою якого було «освітлювати з усіх боків життя великої країни, населеної киргизами, ширити серед народу відомості з області науки, мистецтва й техніки, ознайомлювати киргизів з культурою та економічним життям Росії».

«Мова є лише знаряддям духа», – слушно зауважив славний німецький етнолог Ратцель⁴⁶⁰. На російських інородцях можна простежити, як культурно-літературна удосконалена мова стає знаряддям поглиблення та поширення власного духовного життя, самостійної культури. Захоплює той ентузіазм, з яким донедавна зовсім занедбаний та гноблений інородець кинувся нараз до національно-просвітної роботи. Імпонує той непереможний запал, з яким він по

---

⁴⁵⁸ Власне письменство (переважно релігійного змісту), отже, літературно розвинену мову мали деякі ісламські народи (переважно татари), відтак ламаїтські (буряти та частково калмики). Їх мови «приспосувати до навчання... усіх скарбів європейської культури є, на думку Штернберга, ділом одного покоління» (I, с. 544).

⁴⁵⁹ Штернберг, I, с. 572.

⁴⁶⁰ Ratzel. Die Erde und das Leben. II, с. 676.

борював усі перепони та перешкоди тяжких початків цієї праці, दि-
вувє невпинний зріст в ньому національного самопізнання та залізна
віра в певне краще майбутнє, віра, яка блискучо витримала тяжкий
іспит страшеної постреволуційної реакції мстивого царизму...

Інородець пробує свої сили та щастя у всіх областях культурної
роботи. Цікаво, одначе, що найбільше він горнеться до народно-
просвітної діяльності в національному напрямі, що однією з най-
більше улюблених форм його культурних заходів були найчастіше
учительські союзи, справді універсальні лабораторії національного
кристалізаційного процесу. Зовнішнім імпульсом до заснування цих
союзів був відомий «Всеросійській Союз народнихъ учителей»⁴⁶¹.

У деяких інородців учительський союз був одиноким виразом
національно-творчого процесу. Приміром, у кримських татар він
був твердинею національно-політичного поступу та демократизму.
Або у киргизів, де «Хальмак тангачінтук», тобто «Союз учителів та
народно-просвітних діячів», був власне першим (1907) проявом
та пробою національно-культурної роботи.

Так само мається справа й з більшістю поволзьких фінів (вотяків,
черемисів, мордвою), врешті, з майже зовсім культурно потатарще-
ними башкирами.

Праця союзів не була вузькою фахово-педагогічною, але мала
широкий національно-виховний характер. Передусім будували вони
ґрунт під власну будучу школу: складали шкільні підручники, пропа-
гували модерні педагогічні методи та способи навчання, установляли
загальний правопис, відповідний алфавіт (загальний для всіх фінів),
реформований монгольський для бурятів; технічно виробляли мову,
приладжуючи її до літературних цілей і т. д., але рівночасно були
йони головними осередками національно-просвітної та політичної
діяльності взагалі. Ці союзи відіграли величезну роль під час вибор-
чої кампанії до першої Думи, що було одним з перших наймогут-
ніших проявів пробудженої національної свідомості інородця.

Для майбутнього укладу національних відносин в Росії ці союзи,
безперечно, будуть мати величезне значення. Національна справа
у них стояла не на вузько місцевому ґрунті лише власних народних
потреб, а на широкій основі солідарності та кооперації всіх понево-
лених народів царської імперії, з добрим розумінням суцільності

⁴⁶¹ Штернберг, с. 563.

національної проблеми в Росії. Гарним виразом цього є повстання федерації інородчеських національних та територіальних учительських та аналогічних просвітних союзів на петербурзькому з'їзді (1907), на якому були представники від європейських та азійських інородців (вірмен, грузинів, татар, білорусів, жидів, якутів, калмиків, башкирів)⁴⁶².

На жаль, післяреволюційна, т. зв. «ліквідаційна», реакція в Росії з виразно проти-інородчеською націоналістичною тенденцією майже зовсім розбила та знищила ці перші проби та змагання до раціонального полагодження національної справи в Росії.

Деякі з учительських організацій впали жертвою реакції ще перед повстанням вище згаданої федерації учительських союзів (приміром чуваські, черемиські). Учительські союзи були, як вище сказано, одним з найінтенсивніших національних проявів визвольного руху серед інородців. Відтак ми здибаємось ще й з іншими формами та способами культурно-національної праці серед інородців. Обсервуємо початки їх власної преси та популярного письменства, дальше енергійну видавничу діяльність (особливо серед татар і бурятів); відтак повстання власного театру, приміром, у якутів, які виставляли не лише побутові драми з якутського життя, але й свого роду опери, скомпоновані на народних мотивах. У якутів існував власний національний клуб, де відбувалися ці представлення. Зав'язком своєрідного майбутнього театру можна уважати весільні обряди у калмиків. У татар, у котрих, як побачимо в наступному розділі, національно-визвольний рух проявився найсильніше, в часах революції повстає навіть жіночий рух⁴⁶³.

Найсильніше, одначе, національно-відродні змагання російських інородців проявились в області політики, в пробах партійно-національної організації. Більшість інородців у своїй соціальній структурі належить до пролетарських народів. Звідси їх політичний демократизм та симпатії до соціалізму й революціонізму.

Характерною, отже, формою партійного їх гуртування є національно-соціалістична. З соціалістичних російських партій між інородцями популярнішою була соціально-революційна, ніж соціально-демократична. Але найвідповіднішою по своїй ідеології для них відома думська «трудова група».

⁴⁶² Там само, с. 565.

⁴⁶³ Там само, с. 572, 574.

Цікаво звернути увагу на етапи розвитку політичної діяльності серед іногородців. Як лише царське самодержав'я перестало формально існувати, іногородці заходились з усуненням старих його гріхів у своєму житті. Петербург став Меккою іногородських делегацій, які (особливо бурятські та якутські) перед престолом хотіли виложити свої скарги на покійний *ancien régime*⁴⁶⁴. Деяких з них, одначе, таки з дороги завернув уряд назад.

Відтак прийшла черга на з'їзди: національно-політичні та просвітні, на яких докладно обговорювали та випрацювували програми політичних постулатів та необхідної національно-просвітної роботи.

З цього погляду іногородці виказали більшу політичну та культурну зрілість, ніж морально можна було по них сподіватись. «Іногородці, – каже цитований вже Штернберг, – не обмежувалися ані простим домаганням заховання старих підвалин устрою, ані загальними формулами автономії. Вони випрацювали докладні проекти (проекти земства у іркутських та забайкальських бурятів, у якутів), а в цих проектах та в їх мотивуванні виявили не лише юридичну творчість, не лише глибоке розуміння умов свого устрою, але й свідоме присвоєння нових думок демократизму»⁴⁶⁵. У них не було, отже, ані побутового архаїзму, ані новаторського абстрактного ідеологізму. В основу своїх проектів брали вони здорові, не пережиті ще елементи свого суспільно-господарського устрою, модернізуючи його сучасними поступовими політичними реформами, їх політично-національні проекти визначаються щирим демократизмом та реальним автономізмом, цілком відповідаючи засадничим вимогам новочасної поступової політики (вони висловилися за демократичне виборче право за чотириприкметниковою формулою, далі за незалежність адміністрації, автономію школи, за піднесення сільської господарки в дусі вимог новочасної агротехніки і т. д.). Вони домагалися крайового автономізму на національних засадах (буряти, татари висловилися за «меджліси», тобто за крайові сойми)⁴⁶⁶.

⁴⁶⁴ *ancien régime* (фр.) – старий режим (прим. ред.).

⁴⁶⁵ Штернберг, с. 565.

⁴⁶⁶ Ніякого політичного сепаратизму або іредентизму в часах революції у іногородців абсолютно не було. Навпаки, вони всі симпатизували російському визвольному рухові, сподіваючись, що революція дасть їм не лише політичне, але відтак національне визволення в межах майбутньої, нової, вільної Росії (порівн.: Штернберг, 1, с. 666).

Щодо рідної мови, то політично-адміністративного її урядування правління домагаються головню периферійні інородці з подевуваною захованою власною територією (приміром, буряти), але культурно-літературного визнання домагаються майже всі інородці без винятку. Так само, як усі визначні інородці поставили постулат культурно-національного самоозначення, розуміючи під ним власну національну індивідуалізацію в дусі засад та здобутків новочасної європейської культури.

Національно-політичні союзи були третім (після делегації та з'їздів) етапом політичної еволюції інородця. З організацій цього роду найцікавішим та наймогутнішим, безперечно, є «Мусульманський союз», про який буде мова у наступному розділі. Для ілюстрації згадаємо ще про славетний Якутський Союз, заснований в 1906 р., який відразу проявив виразно революційний характер та з діяльністю якого пов'язане недовге існування т. зв. «Якутської республіки». «В Якутській області якути мають абсолютну більшість (250 тисяч з 270 000 усього населення цього краю). Супроти нього Якутський Союз поставив ось яку політично-економічну програму: 1) Уся земля має бути надана у власність інородців, тобто якутів; 2) Якутам мають бути надані права представництва в Думі; 3) невідкладне затвердження земської реформи для Якутської області; 4) відняття поліцейного дозору над інородцями. Оці постулати у формі ультиматуму телеграфічно були надіслані Петербурзькій Раді Міністрів з категоричною заявою, що рівночасно Союз проголошує повний бойкот місцевій російській адміністрації та припиняє виплату податків, як і доставку рекрутів, до абсолютного виконання урядом усіх вище наведених точок його меморандуму. На конституційних зборах Союзу було близько 400 осіб, представників від усіх якутських «улусів» (сіл). Думку бойкоту прийнято з захопленням. Фактично був він переведений на всій лінії. Таким чином повсталася Якутська республіка, яка в часах пореволюційної реакції була задушнена урядовими репресіями, як і інші подібні окраїнні «республіки»⁴⁶⁷.

⁴⁶⁷ Там само, с. 561.

* * *

Читач має тут загальний малюнок національно-політичного пробудження, відродження та змагань російських іногородців неєвропейського походження й культури. Це загальний аналітичний огляд національного боку іногородчеської справи на теренах Східної Росії. Для більшої рельєфності цього загального аналізу додамо тут ще короткий спеціальний огляд бурятської справи, безперечно, один з найцікавіших та дуже типових для пізнання іногородчеської проблеми в Росії, так би мовити, в вузько-спеціалізованому значенні цього терміну. Буряти і щодо походження, і щодо мови належать до іногородів монгольського племені. До Росії були вони прилучені (звідусюди добровільно піддалися) наприкінці XVII та на початку XVIII ст. (1660–1710). Вони живуть навкруги Байкалу, значить, в іркутській губ. та Забайкальській області (головно західна її частина). За загальним переписом населення в Росії у 1897 р. було їх нараховано усього 288 633. Це значить, що з кінцем першої декади нашого століття було їх приблизно близько 320 000⁴⁶⁸. Буряти з погляду соціально-господарського поділені на роди, тобто територіальні групи, яких поміж іркутських було 124, а забайкальських – 41.

Підтак існують деякі відмінності поміж цими двома великими родинами: іркутською (у 1897 числила вона 108 867) та забайкальською (179 487). Передусім іркутські буряти лишилися релігійно вірними старому шаманству (коло 40 000 з них формально прийняло християнство), забайкайські перейшли у буддизм (ламаїзм). Ця релігійна різниця очевидно відбивається й на культурному житті обох частин бурятського народу, підтримуючи серед них існування двох різних національних типів. Зрештою, національне духовне об'єднання бурятів є справою недовгого часу, бо й іркутські буряти переходять з часом на буддизм, покидаючи (після толерантного указу імператора 1905)⁴⁶⁹ християнство. Взагалі визвольний рух дуже причинився до розширення національної свідомості бурятів та до народної їх індивідуалізації та кристалізації.

⁴⁶⁸ Л. Штернберг, Буряти, с. 603.

⁴⁶⁹ Мова про імператорський указ «Про зміцнення засад віротерпимості» (листопад 1905 р.) (при м.ред.).

Про те, що буряти належать до дуже спосібних народів, була вже мова вище. Власне, поміж азійськими інородцями вони безперечно найкультурніші. «З інтелектуального погляду, на думку всіх, – каже Штернберг, – буряти стоять значно вище, ніж москалі. Злочин, особливо в містах, далеких від московського впливу, є майже незнаний»⁴⁷⁰. Так само рідна грамотність є між ними дуже поширена (70–90%). Заслугу в цьому мають численні «дацани» (ламаїтські монастирі), які є джерелами освіти серед бурятів. Під час революції на бурятських з'їздах вирішено завести обов'язкову шкільну науку поміж бурятською дітворою (хлопцями та дівчатами) від 7–12 років. Поважно практикувалась справа європеїзації власного шкільництва та вищої освіти і в «дацанах». Ламаїзм взагалі дуже симпатизує з європейською освітою та енергійно причиняється до прищеплення її серед бурятів.

В кожному разі не підлягає сумніву, що буряти дуже чутливі на європейську культуру, охоче вчать у вищих, середніх та нижчих школах і проявляють велику талановитість.

Любов до просвіти стала потребою широких мас. В найдалших куточках степу можна стріти бурятів, які не училися в ніякій школі, а мимо того самоуками пристали до європейської освіти, мають у себе європейські бібліотеки та живо стежать за всесвітнім життям. Благодійний вплив на політичний та розумовий розвиток бурятської інтелігенції мав, без сумніву, побут в їх краю кількох поколінь політичних засланців, починаючи декабристами; вони без посередньо та посередньо через російську місцеву інтелігенцію, яка була сильно під їх впливом, внесли багато нових думок та культурних новаторств поміж бурятів⁴⁷¹. Тому цитований вище автор віщує бурятській школі «блискучу будучність», очевидно в нормальних політичних відносинах та під свободним режимом без національного гнету й агресивних заходів.

На бурятів звичайно дивляться як на типових номадів-скотарів. Погляд цей вже є анахронізмом. Бо там, де це лише можливе, буряти – хлібороби, і то добрі хлібороби. Серед іркутських бурятів роїлося 80% хліборобських машин з загального числа, що припадало на цю губернію. Цікавою рисою бурятської хліборобщини

---

⁴⁷⁰ Л. Штернберг, Буряты, с. 605.

⁴⁷¹ Там само.

господарки є її колективно-кооперативний характер: усе робиться громадою, гуртом, всі допомагають один одному. Відтак буряти добрі ремісники: столяри, малярі, віртуозні кожум'яки. Буряти живуть взагалі не бідно, у добробуті. На пересічне бурятське газдівство припадає в 1880-х роках: 5–10 коней, 15–20 штук великої худоби та 20–30 дрібного товару. Без худоби та товару було лише 1% господарів⁴⁷².

Завдяки територіально-географічному положенню, яке робило бурятів природними оборонцями азійських границь Росії, вони довгий час користувались внутрішньою родово-племінною автономією, законно признаною інородчеським «Статутом Сперанського» (з р. 1822).

Як вище сказано, суспільно-господарський устрій бурятів полягає на родовому побуті. Схематично його можна так представити: підвалини його творить основна родова одиниця – хотон, то є маленька родинна громада (3–4 хати – «юрт»). Кілька хотонів творять аймак, себто властивий рід в смислі спільного походження. Коли кілька хотонів гуртуються в родову громаду не за родинною спорідненістю, але за спільною територіальністю, то громада така зветься не аймак, лише булук. З адміністративного згляду найнижчим щаблем є аймак, який адміністративно творить т. зв. улус, котрий має родову управу. З кількох аймаків-улусів повстає оток, то є рід в широкому значенні цього терміну, який адміністративно творить «інородчу управу». Врешті кільксот таких «інородчих управ» творять т. зв. «відомство» або «степную думу».

Кожна з цих соціально-адміністративних громад полагоджує свої справи на загальних зборах, т. зв. сугланах. На чолі улусу стоїть старшина, а на чолі родової управи – родовий староста, т. зв. шуленга, на чолі степової думи – виборний тайша⁴⁷³.

Цей родовий устрій, не зважаючи на деякі дефекти (застарілість декотрих суспільних основ), загалом дуже добре відповідав громадянсько-культурним потребам бурятів, заразом уможливилу їх національний розвиток та поступ. «Двохсотлітня практика, – каже Штернберг, – знаменито виказала цілевисть цього устрою. Йому буряти завдячують аграрний мир, матеріальний добробут, чудову

⁴⁷² Там само, с. 604.

⁴⁷³ Там само, с. 608.

організацію доставки можливих продуктів, народний суд, демократизм та культурно-просвітні інституції. Йому ж врешті завдячує російський уряд незвичайну лояльність бурятів, яка утрималась, незважаючи на всі ексцеси місцевих властей, незважаючи на суворі правові обмеження та на релігійні замаху місіонерів»⁴⁷⁴. У XVIII ст. царський уряд полишив бурятів власній долі, цілком не втручаючись в їх внутрішнє життя. Зносини його з ними обмежувалися лише на відбиранні від них ясака, то є спеціального податку від іногородців.

В 1822 р. реформами Сперанського уряд визнав та кодифікував родову суспільно-адміністративну автономію бурятів. Взагалі це лише додатково вплинуло на подальший громадянсько-культурний розвиток бурятів, а саме в напрямі демократизації його та обмеження значення родової аристократії (тайшів, шуленгів та зайсангів). Наприкінці минулого століття (в 1890-х роках) царизм нараз залишив свою стару мирну політику супроти бурятів та виступив з рішучими агресивними заходами проти них. А саме в двох напрямках: нехтуючи стару незалежність бурятської землі та роблячи заходи для знесення бурятської родово-адміністративної самоуправи. Урядове розшматкування бурятської землі осадами та колоніями російських переселенців позбавило бурятів не лише найліпших їх пасовиськ та ріллі, але й руйнувало суцільність їх національної території взагалі. Знесенням бурятської внутрішньої самоуправи мав бути знищений в основі їх своєрідний суспільно-господарський устрій, підвалина їх національного існування взагалі. Відтак ліквідація цієї неприємної іногородської справи була б уже зовсім легкою. Буряти почасти почали б вимирати, почасти втікати до сусідньої Монголії, словом, перестали б існувати як перешкода до втілення нівеляційних планів російського уряду в байкальській країні.

Лавина русифікаційних заходів звалилась наперед на іркутських бурятів, у яких вже в 1890 р. скасовано «стелові думи». З початком цього століття царський уряд дуже швидким темпом перевів протибурятські заходи. В 1900 р. видано закон про громадський лад та суд серед бурятів, чим фактично знесено бурятську автономію. Два роки буряти марно намагалися оборонити свої старі права та свободи. В 1903 р. протибурятські реформи були скрізь насильно

⁴⁷⁴ Там само, с. 609.

заведені. Рівночасно перестала існувати славетна лояльність. Буряти опинилися в таборі противників царизму та стали поважним протиурядовим чинником у визвольному рухові.

Коли буряти стали прилучені до Росії, вони не були ще ніяким суцільним національним організмом. Це був лише родовий агрегат, який не мав ще психологічної свідомості, національної солідарності та спільності. Вже під російським пануванням буряти дійшли до національного самопізнання та самоозначення, перестали бути механічно зліпленим з поодиноких родів племенем та стали хімічно зціпленим народом.

Розвиток національної свідомості між бурятами залежав від кількох чинників. Зовнішнім було територіально-політичне їх з'єднання в одній державі (Росії). Внутрішнім та духовим – прийняття нової релігії, буддизму, яка своїм філософсько-етичним гуманізмом поволи усувала родово-територіальні різниці та антагонізми, відіграла, отже, в житті роль національного цементу. Буддизм взагалі сильно вплинув на духовне життя бурятів. В зв'язку з ним та під його могутнім впливом розвинулося нове бурятське письменство (монгольське, значить). Буддистські бурятські кляштори, т. зв. «дацани», були головним осередком національно-літературної та просвітної діяльності серед бурятів. Первісно, отже, сполука бурятів відбулася на релігійному ґрунті. Церковно-національна бурятська організація існує вже від 1764 р. Від 1851 р. бурятська церков, щоби так сказати, є свого роду автокефальною, має свого самостійного голову – т. зв. Бандідо Хамбо, який є рівночасно й головою національної бурятської освіти. Під його доглядом знаходяться 32 бурятських «дацанів». Сам він має свою резиденцію в Гусіноозерському дацані, де є й вища буддійська школа, в якій вчиться бурятське духовенство⁴⁷⁵. Немаловажним чинником в поступі національної еволюції бурятів був врешті факт постійної небезпеки зі сторони російського уряду та особливо потреба систематичної боротьби з гнетом та сваволею місцевих російських властей.

Таким чином поволи повстала та зростала національна свідомість бурятів. Коли, отже, російський уряд виступив з рішучим протибурятським замахом, вони національно були досить сильні, щоби

⁴⁷⁵ Там само, с. 612.

дати відправу царизмові, а крім того в них було чимало активної енергії для дальшого національного розвитку в новочаснім дусі, на підвалинах сучасної європейської культури.

Коли, отже, в Росії почалася ліквідація царського режиму та перші проби нового державного будівництва, буряти енергійно заходились коло реставрації своїх колишніх прав та планового здобуття собі повної національно-територіальної автономії.

З початком 1905 р. у забайкальських бурятів відбувся цілий ряд підготовчих зборів та аж чотири загальнонаціональні з'їзди, на яких докладно та ґрунтовно обговорено програму та тактику національної їх політики.

Місцеві власті не перешкоджали цій бурятській акції, згоріли б, однак, зазначивши, що всі домагання щодо реставрації скасування статуту Сперанського або полагодження земельного питання на старих засадах а рїогі безцїльні, бо буряти не мають ніякого права власності на свою землю, бо «про це не зробили ніякої письменної умови з урядом»⁴⁷⁶. Буряти незвичайно розумно та вмільно полагодили всі ці уразливі справи. Формально вони пристосували свої земельно-адміністративні проекти до новозаведених урядових реформ, але фактично оснували свій будучий устрій на старому порядку, але реформованому поступово-демократично. Про їх політичну зрілість найліпше свідчить факт, що вони висловилися за виборче право на основі чотирьохприкметникової формули, за вибори та незалежність урядових осіб, за громадську відвічальність та повну автономію місцевих урядів та врешті за урівноправлення бурятської мови у внутрішньому урядуванні, так в судовій процедурі, як і в суді взагалі. Відтак щодо суду вони домагались кодифікації власного звичаєвого права.

На їх любов до просвіти вказує факт, що вони признали необхідним заведення загальної обов'язкової шкільної освіти для хлопців дівчат від 7–12 року. Очевидно, викладовою мовою має бути рідна.

Навчання російської мови допускається в середніх школах («другого ступеня», отже, не в початкових). Відтак бурятські з'їзди доручили заснування спеціальних ремісничих та рільничих шкіл. Врешт

⁴⁷⁶ Там само, с. 616.

категорично виступили проти яких-небудь обмежень в середніх та вищих шкільних для бурятів буддистів або шаманістів⁴⁷⁷.

В області релігії буряти домагаються скасування деяких обмежень, повної толерації їх віри та зміни офіційної назви її «ламаїзм» на спрощено – «буддизм».

Цікаво, що вони порішили відібрати землі, якими користувалося державне їх духовенство та віддати їх на користь власного майбутнього шкільництва. В аграрній справі вони обстоювали *status quo ante*⁴⁷⁸.

Що місцеві власті не узяли до уваги цих бурятських жадань – зайво казати. Цікавим є, однак, мотив відмови: бурятам не можна дати самоуправи, бо відтак треба було би це признати й туземному російському населенню, що, на думку сибірських царських помпадурів, «ще передчасно».

Так само й іркутські буряти висловилися за повну автономію свого народу, очевидно модернізованого в дусі сучасних політично-демократичних засад. Їх національний з'їзд, який саме припав на 50-ті роковини смерті визначного бурятського вченого-монголога Бансарова, закінчився великою національною маніфестацією. Вирішено поставити Бансарову пам'ятник, заснувати учительську семінарію його імені, відтак стипендії в гімназіях, та що найважливіше – висказано бажання на пошану сього великого бурятського ученого змагати до національного сполучення обох галузей бурятського народу⁴⁷⁹.

Центральний уряд так само ігнорував політично-національні домагання бурятів, як і місцеві власті. Численні бурятські делегації

⁴⁷⁷ Шкільна та просвітна справа взагалі – це один з найгірших болячок бурятського життя. Власні школи бурятам заборонені; до урядових вступ їм дуже обмежений: він фактично є премією за перехід на православ'я. А скільки т. зв. російсько-бурятських шкіл не витримує ніякої критики. Метою їх є не освіта, а русифікація та оправославлення бурятського народу. Система навчання в них є болючим глумом над елементарними засадами раціональної педагогіки. Яка в них може бути наука, найліпше ілюструє факт, що вчителі звичайно не розуміють ні слова по-бурятськи, а школярі очевидно не знають ані одного російського слова. Автор цікавого вище цитованого нариса «Із історії освіти сибірських іногородців» закінчує свої сумні думки про трагіку бурятських змагань «до світла» характерною увагою: «Треба їм допомогти хоч (би тим, щоби не перешкоджати їм)» (I, с. 287).

⁴⁷⁸ *status quo ante* (лат.) – попередній стан справ (прим. ред.).

⁴⁷⁹ Штернберг. Буряти, с. 619.

до Петербурга (в 1906 р.) нічого не вдіяли. В першій Думі буряти не мали навіть свого представника. Вони діждалися його в другій; але відомою протиінородчеською реформою думського виборчого закону (1907) їх знов позбавлено власного представництва в російському парламенті. Під час революції вони (забайкальські) *via facti* відновили у себе старий свій лад та перевели бойкот російських урядів. Але відома сибірська «карательная експедиція» генерала Ренненкампа незабаром повернула знов офіціальний *status quo*.

Буряти, одначе, як і інші азійські інородці, не впали під впливом реакції в стан песимістичної апатії. Навпаки, вони вельми енергійно заходилися – оскільки це було можливе – коло національно-просвітної роботи. Центр її існував вже від «днів свобод». Маємо на думці бурятський Союз учителів та просвітних діячів «Буряд заноп туг», оснований в травні 1906 р. Національно-культурна програма його сформульована в першому пункті так: 1) працювати для національного відродження бурятів; 2) для широкої освіти бурятів; 3) націоналізувати школу; 4) домагатись національного самоозначення та автономії⁴⁸⁰.

Практично він найбільше працює над націоналізацією школи. Відтак над справою бурятського алфавіту. Російський уряд накинув бурятам цілком невідповідну «гражданку» – вони ж боронять свого зреформованого монгольського алфавіту, про який гадають, що стане згодом загально-монгольським. Опріч цього бурятський просвітний союз заходився коло видавництва шкільних підручників рідною мовою та створення популярної просвітньої літератури. З інших національних змагань варто згадати приготування до створення бурятського народного музею та домагання власного часопису. І політично буряти не представляють вже аморфної несвідомої маси. Серед них бачимо початки своерідної політичної диференціації, головню на національній основі. Поміж іркутськими бурятами існують дві політичні течії: національно-демократична, яка боронить національну відрубність, та нечисленний гурток асиміляторів, т. зв. «обрусителей подлизовцев».

У забайкальських бурятів політична диференціація пішла ще дальше. Маємо тут «стародумців» – гурток, який відповідає іркут-

---

⁴⁸⁰ Там само, с. 623.

ській національній демократії та боронить бурятський status quo ante. Відтак, «партія поступових бурятів» – нечисленна, репрезентована верхами та напівурядовими сферами, яка висловлюється за мирну культурну асиміляцію бурятів. Врешті ліві бурятські елементи соціалістично-революційного напрямку розпадаються на два гурти: «Західників» – власне ортодоксальних марксистів, догматиків, які займають коли не чисто антинаціональне, то в кожному випадку анаціональне становище в бурятській справі. Розуміючи фаталістично тенденції сучасного економічного розвитку, вони гадають, що він знівелює незабаром не лише своєрідний бурятський суспільно-господарській устрій, але й їх національну індивідуальність. Вони, отже, de facto⁴⁸¹ також асимілятори.

Другу течію в лівому бурятському таборі репрезентують т. зв. «народники», національні соціалісти, які велику вагу приділяють національно-культурному самоозначенню бурятського народу на ґрунті європейської культури. Вони мріють, що відроджений та європеїзований бурятський народ згодом сполучить увесь монгольський народ під своїм проводом. Тому вони стоять за загальномонгольську письменність. Цікавим причинком до їх європеїзаторських симпатій може бути проект реформування бурятських «дацанів» в мішані буддійсько-європейські університети. В аграрній справі стали вони на позицію соціалізації землі. В справі суспільно-господарського ладу вони стоять за повну автономію бурятського народу⁴⁸².

В народній бурятській масі вони дуже популярні та під час революції відіграли чималу роль, особливо ж в напрямі національно-політичного усвідомлення та організації свого народу.

Закінчуємо ці інформаційні уваги про бурятів цікавою характеристикою їх, зробленою російським публіцистом: «Буряти народ дуже здібний, вони так багато заховали душевної бадьорості та так інгартовані в боротьбі за існування, що можуть ще багато вдіяти, коли їм не ставити на шляху непереможних перешкод»⁴⁸³.

⁴⁸¹ de facto (лат.) – насправді (прим. ред.).

⁴⁸² Там само, с. 622, 623.

⁴⁸³ М. К., I, с. 287.

* * *

Бачимо отже, що й т. зв. інородчеська справа у східній Росії має вже (від часу японської війни та особливо революції) національний характер та буде індивідуалізуватися національно щораз сильніше. Національний фермент сильно та основно захопив вже під час революції російських східних інородців. Загубити його не потрафить царизм, дні котрого вже пораховані, а остаточна ліквідація є лише справою часу.

«Психіка інородця, – каже російський дослідник, – радикально змінилася. Він усвідомив собі своє право, увірив у себе, почав шанувати себе; у нього з'явилися ідеали, він знайшов вірну, віддану собі інтелігенцію, він вступив на шлях самодіяльності. Він зачинає вже творити письменство та політику в рідній мові й він уперто буде творити її далі»⁴⁸⁴.

Як ми бачили, східні інородці сильно та певно зустріли після-революційну навалу урядової реакції. Про песимістичний занепад, який бачимо, наприклад, серед російського громадянства, не може бути у них і мови. Навпаки, вже у післяреволюційних роках загальнодержавної реакції в Росії вони проявили велику національно-культурну енергію та діяльність, а поруч з тим і організаційний змисл. Той, отже, перелом, який скоївся в душі інородця під час революції, не є якоюсь ефемеридою, але багатівіщующим початком органічного процесу їх національно-культурного самоозначення та індивідуалізації в напрямі «прилучення до загальнолюдського, але не коштом національного, тільки власне через національне».

---

⁴⁸⁴ Штернбергъ. Инородцы, с. 573.

XIII. Мусульмансько-татарський рух⁴⁸⁵

В попередньому розділі були викладені причини, чому в цій праці мусульмансько-татарському рухові присвячується окремий нарис. Серед тюркських народів царської імперії мусульманство відіграло велику роль: воно є свого роду національним цементом.

В жодному іншому національному руху в Росії релігія не була таким вирішальним чинником, як власне у мусульман, а передусім у татар, яким припала провідна роль в організації російського мусульманства.

«У мусульман, – каже Штернберг, – релігія переймає наскрізь національне життя, почавши від ритуального убрання та скінчивши вищими проявами духовної культури – моральністю, школою, письменством, наукою, соціальною солідарністю.

Можна по-різному дивитися на те, що зоветься мусульманським фанатизмом, але не можна нехтувати те, що кожний член народу цінить більше, ніж власне життя, що є могутнім цементом національної солідарності та злуки.

Можна критично ставитися до вартостей мусульманської культури, але не можна нехтувати те, що вона дає з духовного погляду мусульманським масам, інтелектуально ставить їх вище, ніж оточуюче їх російське населення»⁴⁸⁶.

Мусульманська релігія є дорога не лише масам, але й значній частині інтелігенції. «Іслам, – каже один освічений татарин, – є злучений з нашою національністю. Коли іслам не релігія, так це чудова філософія наших попередників. Коли Магомет не був пророком, то був філософом. Віруючих мусульман ніколи не буде можна повернути на християнство, бо вони мають гарну релігію, не гіршу від християнства». І дійсно, православна та взагалі християнська про-

⁴⁸⁵ А. Кримській. Мусулманство і його будучність. Львів, 1904; Н. Остроумовъ. Мир ислама, его прошлое и настоящее. Ташкент, 1912; Мишиша. О мусулманском движении (Вестник Европы, 1912, ч. 8); Вамбери. Культурное движение среди русских Татаръ. СПб, 1912; Л. Штернбергъ. Инородцы (Формы нац. движ.); С. Чичерина. У приволжскихъ инородцевъ. СПб., 1905; «О постановке начальнаго образования инородцевъ (докладъ)». Москва, 1911; A. Leroy-Beaulieu. L'empire des Tsars et les Russes, I. 3; O. Hoetzsch. Russland; Kap. II. III, 4.

⁴⁸⁶ Инородцы, с. 541, 542.

паганда серед російських мусульман, особливо татар, не має ніяких позитивних успіхів. Навпаки, іслам енергійно та з успіхом починається до поширення татарської освіти серед башкирів та киргизів. Завдяки ісламові казанські татари протягом кількох століть заховали потенційно свою відрубність; вони зі всіх східних іногородців хіба найменше піддалися винародовлюючим заходам русифікаторської політики царизму. Признають це добрі знавці російських відносин та справ (Уельс, Леруа-Боліє)⁴⁸⁷; признаються з жалем урядові російські сфери: «Хоча татари вже кілька століть живуть разом з росіянами, – скаржаться орган російського міністерства освіти, – вони не толерантні мусульмани, держаться відчужено, не хочуть мати зносин із своїми сусідами, ні брати від них новий світогляд, звичаї, форми життя й міського ладу. Татари покорилися Росії тільки політично, а не морально, поміж татарами небагато знайдеться навіть людей, які би вільно та правильно балакали російською; татари зовсім не переймають російських звичаїв не вчать російської грамоти...; вони на нас дивляться навіть з погордою...»⁴⁸⁸.

Іслам, який захистив татар від винародовлення, в новітніх часах (панісламський та пантурецький рух) збудив їх до самостійного національного життя, а подекуди зробив з них піонерів національного пробудження деяких поневолених їх одновірців та соплеменників.

В попередньому розділі були наведені статистичні дані щодо числа головних представників східних іногородців. Щодо татар⁴⁸⁹, яких урядовий перепис населення в Росії (з 1897 р.) числив: азербайджанських, тобто кавказьких, – 1 475 322 (26% населення Закавказзя; вони заселяють східну частину Кавказу); кримських – понад 150 000; волзьких – близько 1 400 000; сибірських – близько 350 000.

⁴⁸⁷ A. Leroy-Beaulieu, 1, с. I, 77.

⁴⁸⁸ Цит. за: А. Кримський, 1, с. 191–193.

⁴⁸⁹ Цікава історія назви – татари. Вона походить від китайської назви «ta ta» одного монгольського племені (F. N. Fink. Die Sprachstämme des Erdkreises, с. 63), яке буцімто заложило відому монгольську державу Чингісхана. Після страшної монгольської інвазії в XIII ст. до Європи назва «татари» (раніше теж «тартари») почала вживатись щодо всіх кочівників, які невпинним потоком йшли з Азії до Європи, отже, й до народів урало-алтайських, до яких (до так зв. тюркської підгрупи) належать теперішні татари, та яких головними представниками є османські турки, від яких російські татари фактично дуже мало відрізняються. Детальніше про це: Leroy Beaulieu, I, с. I, 72, 73.

Решта припадає на Центральну Азію. В європейській Росії головним осередком татар є Казанська губернія, а татарською столицею та центром культурного й національного життя – Казань. Географічно розміщені татари в європейській Росії в цих губерніях: Казанській (30%), Криму (14%), Сибірській (8,9%), Уфимській (8,4%), Самарській (5,9%), Оренбурзькій (5,8%), Астраханській (5,3%), В'ятській (4,2%), Саратовській (4%), Пензенській (3,8%), Нижньоновгородській (2,5%), Пермській (1,6%), Катеринославській (0,8%), Тамбовській (0,6%)⁴⁹⁰. Оце їх розселення є показником колишнього їх історичного володіння на теренах теперішньої Росії. В ньому бачимо рештки та сліди колишніх Китайської або Золотої та Кримської орди, відтак ханств Астраханського, Казанського та Сибірського.

Вищенаведені губернії загалом визначаються досить великою домішкою інородчеського елемента. В них головно сконцентровані т. зв. східні інородці, про яких мова буде в дальшій розділі.

Нижченаведена статистична таблиця показує національні відносини в цих губерніях (у відсотках):

Губернії	Мордва	Чуваші	Татари	Башкири	Інші інородці (вотяки, череміси, перм'яки, мешчеряки, тептари)	Разом	Росіян
Уфимська	1,7	2,5	8,4	40,9	7,5	61,0	37,9
Казанська	1,0	22,8	30,7	–	5,6	60,1	37,9
Сибірська	12,2	10,6	8,9	–	–	31,7	68,2
Оренбурзька	2,4	–	5,8	15,9	1,0	25,1	70,3
В'ятська	–	–	4,2	–	17,4	21,6	78,2
Самарська	8,5	3,3	5,9	2,0	1,7	21,4	63,4
Пермська	–	–	1,6	2,9	3,9	8,4	90,5
Нижньоновгородська	3,3	–	2,5	–	–	5,8	92,2
Тамбовська	3,2	–	0,6	–	–	3,8	94,9

⁴⁹⁰ E. Grabowski. Ze statystyki narodowej Rosyi europejskiej, c. 15.

Відомо, що в історії Росії, саме в її початках, татари відіграли велику роль. Татарська інвазія та двохсотлітня неволя (XIII–XV ст.) були сумним епізодом в історії Московської держави, впливи якого ще й досі заховалися в російському політичному режимі, який визначається чисто азійсько-орієнтальним деспотизмом та абсолютизмом.

Саме Московська держава, з якої згодом повсталася теперішня Російська імперія, утворювалася під дамокловим мечем татарського ярма, що сильно відбилося на душі й характері її внутрішнього ладу та організації. Відомий російський вчений зауважив: «Московський монархізм був деспотизмом з очевидно східним характером: напіввізантійським та напівтатарським» (Піпін). Спосіб з'єднання держави, каже він, був насильним: «Вона була збудована на кріпацтві». Взагалі він характеризує московську добу державно-політичного життя Росії такою жорстокою, що коли б вона не була лише перехідним щаблем, то треба було б зневірившись в здібності московського народу до історичного розвитку⁴⁹¹.

Російський царизм ще й досі заховає в собі чимало деспотичних ремінісценцій цього фатального напівтатарського московізму.

* * *

Сучасні російські татари щодо вдачі не мають нічого спільного зі своїми монгольськими войовничими попередниками, яким завдячують свою назву.

Ще донедавна вони уявляли з себе з культурного боку пасивну, а з національного – аморфну масу. Особливо поволзькі татари, які найпізніше прокинулись до національної свідомості, що не перешкодило їм, однак, стати згодом на чолі культурно-національного мусульманського руху в Росії.

Ще не так давно український орієнталіст А. Кримський характеризував їх як расу «малобарвну, неталановиту»⁴⁹², покликуючися, взагалі на «расову недаровитість чистої турецької крові»⁴⁹³. А славетний французький дослідник Росії Леруа-Боліє закидав татарам брак

---

⁴⁹¹ Піпінъ. Исторія русской этнографіи, I, с. 10, 11.

⁴⁹² Там само, с. 210.

⁴⁹³ Там само, с. 178.

культурно-національної своєрідності, кажучи, що у тім згляді вони лише імітатори⁴⁹⁴.

Зрештою, на культурну пасивність та обскурантизм татар (головно поволзьких та сибірських) нарікав і кримський піонер татарського національного відродження І. Гаспринський. «Щодо інтелектуального розвитку та світогляду татарська маса й досі живе в XIV ст., застигнувши на Птолемейській системі, не признаючи Кеплера, не знаючи Ньютона, маючи неможливе поняття про відносини народів та держав»⁴⁹⁵.

Цікаво звернути увагу на те, що найбільшою культурною пасивністю визначались саме поволзькі та сибірські татари, які найдовше перебувають під російським пануванням, та що пізніше прилучені кримські, кавказькі і навіть туркестанські татари проявляли наразі більшу духову рухливість. Зрештою, цей стан умовного занепаду та байдужості належить вже у російських татар до історії. Новочасні релігійно-національні течії в ісламському житті вивели їх вже зі стану духовної апатії, кинули на шлях національного відродження та культурної модернізації, а подекуди й європеїзації.

Крим був першим осередком новотатарських культурно-національних змагань та проб. Звідси, з симферопольської татарської вчительської семінарії виходили перші сіячі просвіти та національної свідомості, які звідси несли її своїм темним поволзьким землякам. Тут уперше в Бахчисараю, головно заходом вищезгаданого провідника новотатарського руху Гаспринського, повстають новометодні «мектеби» (школи), дидактично-педагогічно зреформовані на європейський спосіб, які згодом, незважаючи на рішучий протест консервативних муллів, оборонців старини, сотками та тисячами поширилися в Поволжі, Туркестані, на Кавказі та навіть поза Росією – в Кульджи аж під Китаєм⁴⁹⁶. Тут клалися підвалини новотатарського письменства та національно-просвітної пропагаторської преси.

Цей новотатарський рух датується лише з початком 80-х років минулого століття. Коло цього часу через підбиття Туркестану та захоплення Кавказу російське мусульманство чисельно дуже зросло, що причинилося до його розбурхання.

⁴⁹⁴ І., 1, с. 86.

⁴⁹⁵ І., с. 1.

⁴⁹⁶ А. Кримський, 1, с. 200.

Відтак новотурецький національно-культурний рух з початку 1870-х років, що розвивався під гаслом «тюрке лешмек» («стати свідомим турком»), очевидно, не міг лишитися без впливу на сусідніх кримських татар.

Молодий татарський рух почався утворенням літературної татарської мови на народній основі. Старотатарська література, зрештою, числом не велика, а змістом переважно схоластична, послуговувалася арабською або й перською мовою, дуже рідко татарською, *nota bene* не людською (народною) живою, а макаронізмом. Ще в третій чверті минулого століття загалом було лише три світські татарські книжки, з яких одну, казанський збірник «Біліко» («Знание») уложив відомий російсько-німецький турколог Радлов⁴⁹⁷.

Однією з перших ластівок новотатарських змагань був бакинський часопис татарською мовою «Ікінджі» («Орач»), який дуже недовго видавав Хасан бек Меліков з метою «розорати новопросвітнім плугом народну татарську ниву, яка лежала відвічним облогом»⁴⁹⁸. «Орач» справді розворушив російське мусульманство. Однак «Орач» був лише епізодом в новотатарському рухові. Органічно він починає розвиватися від 1880-х років, коли на чолі його стає батько та головний піонер татарського національного відродження, цитований вже тут Ісмаїл Гаспринський. В 1881 р. він виступив з російською брошурою «Русское мусульманство», де виложив завдання та цілі поступового російського мусульманства, закликаючи поступово освічених татар до праці над популярним письменством для люду, до вживання в ньому живої народної татарської мови.

У 1883 р. він сам заснував в Бахчисараї поступовий татарсько-російський часопис «Терджиман» («Перекладач») на зразок новочасних літературно-політичних газет. Згодом цей часопис став одним з найбільш впливових органів преси не тільки поміж російськими мусульманами, але і в північній Персії та навіть у китайському Туркестані⁴⁹⁹.

За таких обставин (головно енергією Гаспринського та деяких кримських татарських учителів) зродилася новотатарська література, наразі популярно-народна та перекладна, призначена передусім

---

⁴⁹⁷ Там само, с. 204.

⁴⁹⁸ Там само, с. 205.

⁴⁹⁹ Там само, с. 206.

практичним просвітно-національним виховним завданням, дуже слаба в першій стадії свого розвитку в області самостійної мистецької творчості. Не треба забувати, що першими працівниками на цій незораній та засміченій ниві були письменники-самоуки із молоді народної інтелігенції, яким чимало довелось боротися з байдужістю зросійщеної старої інтелігенції та ще більше з релігійною консервативністю муллів, які в засаді рішучо були проти кожного поступу та новаторства на європейський зразок.

Гаспринський так схарактеризував початки новотатарської літератури: «По всіх тих книжках переходить одинока тенденція: чи цим, чи інакшим способом закликати людей до знання, оновлення, просвіти. Не сердитись і не вимоги ставити треба на тих письменників – кожний буде так, як уміє, а треба їх щиро шанувати, шанувати хоч би за те, що пишуть вони не для освіченої громади, бо такої (свідомо національної) у наших мусульман поки ще нема, а для простого народу».

Згодом осередок новотатарського культурно-національного руху переходить з Криму, звідки татари масово емігрували, на Поволжя, а саме у Казань, старинну татарську столицю, де татар чисельно є більше, та де вони живуть компактнішою масою та загалом перебувають в економічному добробуті. На Поволжі зрештою (в Оренбурзі) ще від часів Миколи I існує вищий духовний уряд для російських мусульман – муфтіят⁵⁰⁰, який згодом став центром зближення та з'єднання усіх російських татар.

Кримський період новотатарського руху був підготовчим етапом, казанський означає його реформування та національне поглиблення й поширення, словом, перехід в стадію зрілого природного розвитку. В двох напрямках головню розвивається татарський рух на Поволжі: національно-просвітному та літературному. В казанському періоді татарська мова була літературно вироблена на чисто народній основі. Тут її докладно вичищено від колишніх численних русизмів, головню заходом невтомного татарського культурного діяча та найбільшого національного поета, який, на жаль, замолоду вмер в 1913 р., маючи 27 років, Абдули Тукаєва. Віртуоз та знаменитий знавець рідної живої мови (сам Тукаєв вийшов з народу, життя його нагадує вельми долю М. Горького), він у своїх лірич-

⁵⁰⁰ О. Hoetzsch, I, с. 469; Штернберг, I, с. 548, 549.

них віршах дав найгарніші її зразки, показав татарську мову в цілій її красі. Не без слушності звать його татарським Пушкіним. Тукаєв мав для татар також велике значення як ідеолог, а саме поширюванням демократичного народництва серед своїх громадян.

Взагалі в казанському періоді новотатарська література увійшла на шлях самостійного розвитку. Тут також розвинулася чимала перекладна література, поки що переважно з російської. На татарську перекладені Гоголь, Пушкін, Тургенєв, Толстой, з нових – Горький, Андрєєв, Купрін. Найбільш популярним серед російських мусульман є Л. М. Толстой. Поза Казанню та Поволжям, де є найбільше татарських шкіл та національно-просвітних товариств (розв'язаних в останні роки націоналістичної реакції в Росії), значний татарський рух існує на Кавказі, де татари дуже заможні та відносно добре освічені.

Дотеперішні результати новотатарських змагань свідчать про велику життєву силу цього молодого руху, який майже вибухово розірвав стару духову інертність татар, протягом ледве кількох десятиків літ надолужив те, що було страчене протягом віків.

Баланс культурного доробку татар за 30 років добре ілюструють оці дані: у 1880-х роках було дві татарські друкарні (у Казані та Тифлісі), 7-8 друкованих книжок, чотири національні діячі та дванадцять людей з вищою освітою, з того один з європейською.

В 1910 р. було понад 1000 друкованих книжок, 14 друкарень, 16 часописів, 200 людей з вищою освітою, з яких 20 студіювало у Західній Європі, коло 100 письменників та журналістів, 6 вищих шкіл (медресе), та 5000 нижчих (мектебе), 37 добродійних товариств, три банки та три селянські кредитові інституції⁵⁰¹, близько 25 видавничих спілок⁵⁰² та з півсотні просвітних товариств. В 1903 р. видано тільки в Казані 250 книжок татарською мовою, в накладі 2 ½ мільйонів примірників⁵⁰³.

Щодо книжкової продукції в 1911 р. татари були на шостому місці поміж народами Російської імперії (за москалями, поляками, німцями, жидами, латишами та перед українцями).

Треба тут ще згадати про спробу казанських татар заснувати жіночу гімназію з нагоди 300-літнього ювілею династії Романових.

---

⁵⁰¹ О. Hoetzsch, I, с. 470.

⁵⁰² Доклад., с. 4.

⁵⁰³ Штернбергъ, 1, с. 544; журнал «Slavanský Přehled», P. XIII, с. 379.

Незважаючи, однак, на такий гіперлояльний претекст, царський уряд заборонив татарам робити які-небудь заходи в цій справі. Він добре використав антиєвропейський фанатизм муллів, які, покликуючись на Коран, рішучо виступали проти цього проекту своїх поступових земляків. Таким чином справа жіночої татарської гімназії, яка повстала в зв'язку з народжуючимся жіночим рухом серед казанських татар, лишилася неполагодженою, хоч на гімназію куплене було місце та зібрані гроші на будову.

В російському мусульманстві взагалі та серед російських татар зокрема, іде тепер боротьба двох культурно-національних течій: консервативно-панісламської та поступової, з очевидними симпатіями до західноєвропейської культури, пантурецької.

Татарські панісламісти, до яких головню належить консервативне духовенство та прихильники догматичного мусульманства, аналогічні відомому старому антиєвропейському російському слов'янофільству.

Натомість пантуркізм серед татар є свого роду «pendent» російському європофільському «западничеству».

«Панісламізм, – каже автор нарису про мусульманський рух у Росії, – шукає собі опору в самобутності. Пантуркізм ставить собі подекуди інше завдання: він хоче відновити ісламський світ через об'єднання культурних основ поступових націй з ліпшими та найбільш життєвими елементами мусульманства. Куди саме приведуть ці змагання – це питання майбутнього. Однак й нині можна вже певністю твердити, що мусульманський світ прокинувся, та що підтепер він гратиме в долі людства нову та визначну роль...»⁵⁰⁴.

Рух цей зростає незвичайно швидко. Він захоплює усе російське мусульманство, навіть донедавна ще забутий Туркестан, про який докійний Вамбері казав, що його мусульманське населення «оповите темрявою, чорною, як смола»⁵⁰⁵.

Але рух цей переходить далеко за межі Росії. Він захоплює й азіатське мусульманство, несучи йому нові думки та розжарюючи в ньому вогонь національної свідомості.

З сього погляду татари грають роль культурних посередників поміж російським та азіатським мусульманством, будучи рівночасно

⁵⁰⁴ Милиша, I, с. 367.

⁵⁰⁵ А. Кримський, I, с. 186.

сіячами національного пробудження та відродження серед турецьких народів Азії.

Під знаком загальної просвіти та особливо рідної зреформованої школи поширюється новітній мусульманський рух в Росії. «Школа стала улюбленою дитиною мусульманських діячів», – каже Мишиша⁵⁰⁶.

Коли, отже, школа є головним зняряддям національного пробудження та відродження російського мусульманства, то учитель є головним його апостолом та піонером. Для характеристики того, з якою любов'ю ставляться мусульманські учителі до своєї народно-просвітної роботи, наводимо тут зразок їх закликів до мусульманської молоді:

«Школярі – мої товариші! Школярі – квіти народу. Молоді школярі – добувайте знання... Пам'ятайте, що треба крепко триматися один одного... Ви не повинні заздрити тому, хто знає, а навчати того, хто не знає. Для Бога треба дбати про народ. Школярі заходу та сходу – єднайтеся!»⁵⁰⁷.

В іншій відозві говориться:

«Добувайте освіту та знання, люди часу, о народе! У порожнечі темряви прийшов ти в занепад, о народе! Опріч тебе, не має вже іншого, який спав би сном байдужності! Тепер не час спати. Прокинься ж зі сну, народе!»⁵⁰⁸.

Без сумніву, синтез панісламських та пантурецьких змагань серед російського мусульманства є лише справою часу та дальшого розвитку. Певно і те, що в ньому згодом національний чинник поруч релігійного набуватиме все більшого значення.

Врешті, не підлягає сумніву й те, що він щораз більше європеїзуватиметься культурно⁵⁰⁹.

Поступові елементи, безперечно, належать до європофілів. А поступова течія в мусульманському рухові, принаймні серед російських татар, творить вже чималу силу.

---

⁵⁰⁶ L., с. 367.

⁵⁰⁷ Мишиша, I, с. 370.

⁵⁰⁸ Там само, с. 369.

⁵⁰⁹ Цікаво звернути увагу на те, що перші європейські впливи дісталися до російського мусульманства (переважно через поступовіше духовенство) не черкч Росію, але через Єгипет та Туреччину, де (в Каїрі та Константинополі), наслідком обмеження вищого мусульманського шкільництва (медресів) у Росії, студіювали російська мусульманська молодь.

Історик новотатарського культурно-національного руху, славетний мадярський турколог Вамбери (Vambery)⁵¹⁰ нарахував у татар аж 8 поступових часописів, тобто майже половина їх преси належить до поступового табору.

В попереднім розділі ми бачили, який величезний вплив мала на психологію російського східного інородця російсько-японська війна, а відтак російська революція.

На татарах та на російських мусульманах загалом можна добре зауважити вплив цих двох подій з новочасної історії Росії. В історії новотатарського та мусульманського руху вони були епохальними рубіконами, від яких рух цей перейшов із стадії культурно-національної у політично-національну, а поруч з цим із стану організаційної аморфності в чудово дисципліновану організацію, виразом якої є славетний «Мусульманський Союз» – безперечно, один із найцікавіших проявів російського визвольного руху. Повстав він в серпні 1905 р., майже в романтичних обставинах: конституційні його збори відбулися на пароплаві («Густав Струве») на ріці Ока. Були це за офіційною назвою «Збори мусульман всіх станів, із різних губерній та областей Росії»⁵¹¹.

«Союз, – каже Штернберг, – уявляв собою буцімто лишень лігу людей, згуртованих спільністю релігії та правного становища в державі, але так річ представлялася тільки формально, фактично в своїй основі це не був аморфний агрегат поодиноких людей, а союз народів, союз національних організацій. В дійсності народи, які природно належали до нього, як татари, азербайджани, киргизи, творили окремі організації, які влаштовували свої з'їзди.

До сполуки спонукали ці народи спільні релігійні емоції, спільна релігійна небезпека та правові обмеження, а врешті, що є головним мотивом, – спільне бажання культурного відродження на підставі зближення мусульманства з європейською культурою та новими політичними ідеалами й умовами»⁵¹².

⁵¹⁰ Вамбери – Культурное движение среди русских татарь. На жаль, при написанні цього нарису я не мав під рукою цікавої цієї праці, бо наслідком війни не можна було її замовити із Петербурга, де вона вийшла як додаток до російського перекладу накладів будапештського професора Гольдцігера про іслам.

⁵¹¹ Союз мусульман – перша всеросійська ісламська партія (1905–1907 рр.); мала представників у Державній Думі 1-го скликання (прим. ред.).

⁵¹² Штернберг, 1, с. 558, 559.

Ініціаторами, піонерами та організаторами «Мусульманського Союзу» були волзькі татари, які тепер взагалі грають серед російського мусульманства провідну роль. Факт цей пояснюється культурно-національним їх становищем.

Ми бачили вже, що навколо Казані сконцентрувався останнім часом новотатарський рух. Соціально-економічне їх становище уможливило передусім власний культурний розвиток та поступ, а відтак національне піонерство серед російського мусульманства.

Волзькі татари одні серед російських мусульман мають численне заможне міщанство та взагалі чимало міського населення, яке почало само гуртуватися, а відтак гуртувати своїх земляків та одновірців.

В «Мусульманському Союзі» згуртована була більшість російського мусульманства. До нього наразі не належали туркестанські мусульмани, які вже по заведенні у Росії конституції заходилися (так само під впливом волзьких татар) коло просвітної роботи та поволі почали національно пробуджуватись. Політично-національну ідеологію та змагання російських мусульман взагалі, а татар зокрема добре з'ясовують ухвали Першого всеросійського мусульманського конгресу.

Російські мусульмани вважають за найвідповіднішу форму політичного ладу конституційну монархію. Відтак вони обстоюють широку місцеву самоуправу, в основі якої має бути дрібна земська одиниця.

Населенню, котре сього хоче, треба дати національно-крайову автономію з крайовими представницькими конституціями (то є соймами), оснований на демократичних засадах; з законодавчим правом в місцевих справах, та в яких були б гарантовані права представників національних меншин. Відтак вони домагалися повної релігійної толерантності. Цікаво, що вони домагалися усунення релігійних суперечок серед мусульманства.

На Третньому мусульманському конгресі (1907) ухвалено, що «існуючі різниці між окремими релігійними сектами (очевидно, що визнають іслам), не мають значення та не можуть бути перешкодою з погляду релігії в справі організації спільних інституцій для керування релігійними справами російського мусульманства»⁵¹³.

⁵¹³ Милиша, 1. с., 369.

Наведені тут мусульманські дезідерати⁵¹⁴ мають загальнополітичний характер. Щодо мусульманства самого, «Мусульманський Союз» поставив такі постулати: повна автономія в справах релігії та освіти, незалежна юрисдикція в сфері сімейного, подружнього та діничного права.

На чолі релігійної ісламської самоуправи має бути рансул улама, якого вибирають мусульмани всієї Росії. Йому має бути надано право безпосередніх зносин з царем. Під собою він матиме 5 шайх уль-ісламів (два на Кавказі, по одному в Оренбурзі, в Криму та в Туркестані). Відтак російські мусульмани домагалися меджлисів по губерніях та повітах (свого роду власних соймів). Далі, незалежності мусульманських урядів від місцевих властей та установаження над ними безпосередньої компетенції Сенату або міністерства внутрішніх справ. Щодо народної освіти російські мусульмани домагалися власної початкової та середньої школи, очевидно з рідною мовою навчання. Навчання російської мови в початкових школах не є обов'язкове, а в середніх вона має бути предметом навчання. Мусульманське шкільництво має бути автономне. Учительський персонал має бути виборний. В учительських семінаріях для мусульман має бути присвячено більше уваги ісламській науці, релігії та літературі рідною мовою. Врешті, мусульмани висловились за арабський алфавіт та проти офіційної, накиненої їм російської «гражданки».

* * *

Політична організація уможливила російським мусульманам спільний поступ та національне співробітництво в російському парламенті, де вони відразу згуртувалися в мусульманську фракцію, яка належить до найліпше зорганізованих національно-політичних клубів російської Думи; їй, незважаючи на відомий протиінородчеський націоналізм царського уряду, вдалося втриматись (хоч її значно здешатовано після зміни думського виборчого закону з 1907 р.) ще й досі.

⁵¹⁴ дезидерати (від лат. – desideratum) – постулати, побажання (прим. ред.).

В першій Думі мусульманська фракція числила загалом 14 членів (8 татар, 4 башкири, 1 киргиз та 1 калмик). В другій вона мала 31 члена, в третій – наслідком згаданого вище обмеження інородчеського представництва – 8, а в четвертій – в зв'язку з подальшою протиінородчеською реакцією, яка останніми роками спеціально була звернена проти татар та мусульман взагалі, – вже лише 6 (з них 5 татар)⁵¹⁵.

Царський уряд, природно, дуже гостро стежить за розвитком татарсько-мусульманського руху в Росії. Бачачи його очевидний зріст та поступ, уряд старається всіляко обмежити та зупинити його, природно, найчастіше провокаційними репресіями (переслідуванням преси, забороною просвітно-національної праці, розв'язанням національних товариств, трусами та арештами національних діячів тощо). Рівночасно він старається паралізувати зріст мусульманського руху своїми просвітно-асиміляторськими заходами: пробами офіційної преси для мусульман та спеціальних інородчеських шкіл (наприклад, російсько-татарських) з очевидною русифікаторською тенденцією, які мусульмани бойкотують.

До революції та навіть під час неї російське мусульманство було дуже лояльним та політично вельми поміркованим елементом, як про це свідчить політична платформа «Мусульманського Союзу», з якою ми познайомилися вище.

Поміж російськими інородцями це, безперечно, був найлояльніший елемент. Царський уряд це добре знав та рахувався з цим фактом. Петербурзький комітет міністрів в 1905 р. заявив, що «історично витворені відносини» з російським мусульманством «треба шанувати та боятись їх попусувати». Але післяреволюційна націоналістична тактика царського уряду попусувала їх, як взагалі настроїла проти Росії майже усіх «інородців».

Свідчить про це, наприклад, різко-опозиційний настрої останнього (1914) Всеросійського мусульманського конгресу, який був, властиво, великим актом оскарження проти антимусульманської політики царського уряду – безглуздої, дратуючої, протикультурної, яка мусульман поволі перетягає до протиурядового, опозиційного табору, та яка не є в силі здушити або хоч припинити татарсько-му

⁵¹⁵ Hoetzsch, 1, с. 146, 156, 164, 184.

сультманський рух в Росії, як не була в силі знищити жадного з інших численних національних рухів та змагань в царській державі.

Навпаки, татарсько-мусульманський рух очевидно зростає, а спеціально татарський визначається великою асиміляторською силою. Татаризація башкирів або останнім часом киргизів є цього яскравим доказом. Цікаво, що й тут царський уряд посередньо помагає татарам, а саме своєю безглуздою національно-релігійною політикою супроти інших мусульман. Бачимо це, наприклад, на киргизах, серед яких татари почали успішно поширювати іслам саме від часу, коли православні місіонери силоміць почали накидати киргизам православ'я, легковажачи у своїй релігійній пропаганді мусульманство. «Мусульманські місіонери, – каже російський дослідник східних інородців, – протягом 50 років не змогли б так отатаризувати киргизів, як це зробили російські місіонери за якихось 15–20 літ»⁵¹⁶.

Татарсько-мусульманський рух має, безперечно, майбутнє. Згодом він, певно, подекуди буде з національного боку більше модернізований та індивідуалізований, але, маючи сильний цемент в ісламі, він довший ще час буде виступати суцільно під прапором релігійно-національним.

Його сучасне та майбутнє значення для Росії добре схарактеризував Милиша в цитованім вже тут нарисі. «Російське мусульманство, – каже він, – перестало бути тою масою, “татаркою”, яку російське громадянство знає лише з ресторанів, овочевих склепів, халатників та кримської розпусти. Воно стало появою, з котрою треба рахуватися, брати під увагу при полагоджуванні справ внутрішньої та зовнішньої політики. Між народами, підданими російському скіпетрові, з'явилася нова нація дисциплінованих людей з означеними завданнями. Виразом цих завдань є поступова мусульманська фракція в Думі»⁵¹⁷.

Серед інородчеських справ на сході Росії татарська має вже чимале національне значення. Вона матиме чим далі, тим більше значення саме як авангард мусульманського руху в запалі, котрий своїми змаганнями переходить за межі царської імперії та визначається величезною асиміляційною силою та великим життєвим розмахом.

⁵¹⁶ Чичерина, I, с. 25, 26.

⁵¹⁷ L., с. 386.

* * *

В попередньому розділі були наведені головні факти та події з національно-відродних змагань киргизів.

Тут додамо ще деякі загальні інформації про цей народ, який почав прокидатись до національної свідомості вже в часах післяреволюційних. Киргизи, як відомо, народ походження турецького й заселює Середню Азію (а саме т. зв. Киргизький край, тобто Семипалатинську, Акмолінську, Тургайську та Уральську області, де киргизи мають 86–72% більшості) та Туркестан (Закаспійську, Сир-Дар'їнську, Семиреченську, Ферганську та Самаркандську області), відтак в Астраханській губернії (21%). Загалом киргизів є 4 ½ млн. За переписом 1897 року було офіційно пораховано їх 4 499 664. Киргизький дослідник Букейханов обчислює кількість своїх земляків під сей час близько 4 700 000⁵¹⁸.

За чисельністю киргизи стоять на шостому місці серед народів царської держави. Компактна Киргизька область простягається від Сир-Дар'ї до Іртиша, а від Тянь-Шаню до ріки Урал. В цій країні киргизи представляють пересічно 65% більшості. З господарського боку киргизи саме переживають перехідний стан від напівномадного скотарства до осілого хліборобства⁵¹⁹.

Політика царського уряду супроти киргизів визначалася великим презирством та безоглядністю, як і взагалі до азіатських інородців. Проявилось це головно у відношенні до киргизької мови та віри. Перше добре характеризує цей афоризм одного російського бюрократа: «Самі киргизи мусять піднестись до нас. Ми не зобов'язані учитися їх мови»⁵²⁰. Друге не менше яскраво ілюструє оця постанова Омської духовної консисторії в справі скарги якогось киргиза на росіянина за образу мусульманської віри: «Нахабний кляузник забув, що він живе не в Туреччині, але в православно-християнській Росії. Лишити скаргу без полагодження»⁵²¹.

---

⁵¹⁸ L., с. 578.

⁵¹⁹ Економічні та соціальні відносини серед киргизів добре з'ясовані в цитованому нарисі Букейханова (I розд.).

⁵²⁰ Там само, с. 585.

⁵²¹ Там само, с. 593.

Зрозуміло, що у киргизів зайво шукати любові чи навіть симпатії до Росії. Навпаки, вони почувають велику ворожнечу до неї, про що свідчать численні їх протиросійські прислів'я, як, наприклад, «Коли маєш приятеля росіянина, то май сокиру за пазухою», або «Коли росіянин їсть хліб, він бере ланове». Найцікавішим та характерним є спосіб, яким киргизи лякають своїх дітей. Вони кажуть тоді: «Приїхав росіянин! Приїхав росіянин і прийшов вовк! Прийшов вовк!»⁵²².

Не диво, отже, що перший національно-політичний виступ киргизів був власне великим актом оскарження царського режиму за безпросвітний гнет, за поневолення киргизького люду⁵²³. Цікавим документом цього є киргизька петиція, надіслана петербурзькому уряду у 1905 р. В ній офіційна політика Росії супроти киргизів охарактеризована такими словами: «Не рахуючись з інтересами народу, ні з його історичними правами, керуючись лише одиноко русифікаторською політикою, місцева адміністрація змагала до вигублення всього того, що не годилось з її політикою. Уряд цілком не брав до уваги того, що киргизькі степи не завойовані, але добровільно прилучилися до Росії. Киргизи прийняли російське підданство для зовнішнього захисту, не припускаючи будь-якого втручання в свої внутрішні справи. В насильній інвазії держави в сферу релігійних справ киргизи бачили та бачать відвертий замах на свою віру і тому з недовірою відносяться до урядової акції... Вважаючи землю своєю власністю, добутою кров'ю батьків, киргизи, вступаючи у російське підданство, не припускали, що держава дозволить собі зробити замах на приватну власність; однак російський уряд зладив закони, якими без жодного умотивування – отже, за правом насильства –

⁵²² Там само, с. 586.

⁵²³ В останній третині XIX ст. Російська імперія захопила значні території у Середній Азії: 1876 р. – Кокандське ханство (територія сучасних Узбекистану, Таджикистану, Киргизії, південного Казахстану і Східного Туркестану) та Ферганську і Сир-Дар'їнську області, а у квітні 1894 р. – землі киргизів Пальміри. Управління на завойованих територіях здійснювалося на основі «Положень» 1867 р. (Пн. Киргизія) і 1886 р. (Пд. Киргизія) і мало воєнно-колоніальний характер. Влада зосереджувалась у руках генерал-губернатора чи військового губернатора, керівниками повітів були російські офіцери. У повітах киргизькі поселення ділилися на волості (1000–2000 сімей), очолювані волостними з місцевих мешканців. Усі землі кочового населення перейшли у власність Російської імперії. 1905 р. було засновано Управління шкеленців для забезпечення земельними наділами російських селян у Середній Азії (прим. ред.).

усі киргизькі степи визнано державною власністю, наслідком чого є колонізаційний рух в киргизьких степах, причому найліпші кусники землі дісталися колоністам, а гірші – лишилися киргизам... Коротко кажучи, введення в країні “степного положення” (себто, нового анти-киргизького ладу. – Г. Б.), витвореного бюрократичним шляхом, без усякого згляду на справдішні потреби населення, неповага до закону зі сторони урядів, що змінюють його за своєю волею, повне нехтування особистих прав, адміністративне насильство у всіх сферах життя, нехтування духовими та господарськими потребами киргизів, штучне підтримування обскурантизму серед народних мас – все це призвело населення в нужду, а його культурний розвиток – у стагнацію»⁵²⁴.

В житті киргизів дві справи належать до найбільше пекучих, а саме релігійна та земельна. Перша поки що ідентифікується з національною. В своїх політичних виступах (1905 р.) киргизи передусім акцентували ці дві справи, а відтак поставили політичні вимоги (наприклад, скликання Думи). Вони домагалися визволення свого духовенства з-під опіки міністерства внутрішніх справ та утворення для нього окремого автономного органу або підпорядкування його Оренбурзькому мусульманському мезортіятіві⁵²⁵.

Відтак вони висловилися проти експропріації киргизьких степів та проти проектованої офіційної колонізаційної політики, яка руйнує киргизів та має лише дуже проблематичну вартість для російських колоністів. Що це їх домагання лишиться «гласом вопіючого на пустині», зайво й казати. Ми бачили в попередньому розділі, як про сю справу висловився представник царського уряду. Тут можемо додати, як відносяться до неї російські націоналісти. Відомий думський посол – націоналіст Марков сказав з цього приводу в думській комісії про колонізаційний рух: «Киргизи – нащадки Чингізхана та Тамерлана, тому з ними треба так поводитись, як поводитися з червоношкірими в Америці».

Далі киргизи рішучо виступили проти насильно накиненої їм урядом «гражданки» та домагалися арабської азбуки. Так само виступили вони проти дотеперішних т. зв. аульних (тобто, селянських; аул = село) російсько-киргизьких шкіл, які існують лише з метою

⁵²⁴ Там само, с. 597, 598.

⁵²⁵ Там само, с. 598.

зросійщення киргизів. Вони домагалися шкіл з рідною викладовою мовою, в яких не нехтувалася б їх віра.

Треба зауважити, що по-киргизькому чимало киргизів є грамотними (мінімум становить коло 19%, максимум навіть 62,6%, наприклад в Актюбинському повіті Тургайської області). З культурно-політичного погляду киргизьке життя є поки що в першій стадії диференціації, яка саме відбувається на основі національно-релігійній, або вірніше – релігійно-національній.

Процес національного усвідомлення та самовизначення киргизів є взагалі недавньої дати. Дотепер киргизи мали лише почуття племінної або родової спорідненості. На запитання про національність відповідали звичайно: «Ми – діти трьох орд»⁵²⁶. Поки що киргизьке духовне життя витворюється під впливом двох течій: вельми поширеної та дуже популярної панісламсько-туркофільської, характерною рисою якої є релігійно-національна виключність, ідеалізація всього самотнього та подекуди ворожнеча до європеїзації. Друга течія, поки що ще вельми слаба, є, протилежно, європофільською та змагає до витворення киргизького культурно-національного життя в європейському дусі. Обидві ці культурні течії подекуди вже визначились і з політичного боку: перша – як національно-релігійна партія, на зразок татарської, друга – оскільки скристалізується, матиме за взірць відому російську конституційно-демократичну партію⁵²⁷.

В перших двох Думах, як ми вже бачили, киргизькі послы належали до мусульманської фракції. В останніх двох киргизи не мали ані одного свого посла, бо знаною виборчою реформою закону до Думи (з р. 1907) були взагалі позбавлені власного представництва в російському парламенті.

Взагалі киргизи духовно відроджуються під могутнім впливом культурного татарського життя та національних змагань. Чи вони і з національного становища згодом потатаряться, поки що передчасно казати. Є фактом, що саме останніми роками серед киргизів почався власний національно-відродний рух, який при їх немалім числі та при повільнім відокремленні в мусульманському рухові національного чинника в самостійну творчу силу має певні позитивні перспективи поступового розвитку. Киргизи поки що мають дуже

⁵²⁶ Там само, с. 591.

⁵²⁷ Там само, с. 599.

нечисленну власну інтелігенцію. Знаючи, що в справі народного відродження національно-свідома інтелігенція є фактично одним з головних будівничих та відчуваючи її брак у себе, киргизи останніми роками (1913) почали домагатися від російського уряду дозволу на киргизьку гімназію, яка мала би підготувати перші кадри киргизьких народно-просвітних діячів. Чи справа ця буде полагоджена прихильно для киргизів – ще не знати.

ФІНЛЯНДІЯ ТА ФІНЛЯНДСЬКЕ ПИТАННЯ

*«Яко верес держимося обома руками й навіть зубами ріллі своєї країни.
Хто хотів би відірвати нас від неї, мав би лише стебло в руках, бо корені
лишилися б у ній і вирости б знову»...*

Юхані Ахо. З книги про Фінляндію
«Katajainen Kansani» («Галузка ялівця»)

*«Одиноке оружє, якому довіряємо, се культура розуму та вдачі, котру
нам дала скандинавська цивілізація. Наші російські вороги не розуміють
сили сього оружя... І коли б проти нас ужили найбільшого насильства,
сподіваємося, що воно не зломило б відпору нашої моральної сили!»*

Е. Вестермарк

I. Значення фінляндського автономізму для поневолених «неісторичних» народів загалом

Серед новочасних національних проблем нема хіба жодної іншої стільки своєрідної та цікавої, як саме фінляндська справа, котра представляє для дослідника і політика інтерес з кількох поглядів. Насамперед з культурно-національного боку, потому з державно-політичного погляду.

З культурно-національного боку тому, що новочасний розвиток і поступ фінського народу є класичним зразком пробудження та відродження т. зв. «неісторичних» народів, на котрі ще недавно

прийнято було дивитися як на аморфну етнографічну масу, нездатну до самостійно-культурного національного життя, а ще менше – до витворення власної державності та здобуття для себе політичної самостійності і незалежності.

По ідеології державно-пануючих народів ці поневолені неісторичні народи-плебейці були низшим родом національного матеріалу, «історичною масою», яка мала статися погноєм для культурно-національного розвитку цих народів-патрициїв.

Національно-культурне відродження фінського народу, котрий був подекуди подвійно «низшим», бо не тільки що належав до категорії так званих неісторичних народів, але до того й расово походить з неарійського (яке одно, буцімто, має кваліфікації на вищий самостійний культурний розвиток) угро-фінського племені, вельми яскраво виказало абсолютну безпідставність усяких теорій про вищі й нижчі народи, основаних на ступені їх здатності до самобутнього культурного розвитку. А доказало се національно-культурне відродження фінів своєю глибиною та розмахом, своєрідністю та поступовістю свого політичного напрямку в дійсно демократичному дусі, висловом чого було легке переведення таких політичних реформ, як фактичне політичне зрівняння жіноцтва, допущення їх до фінляндського парламенту, заведення пропорційального виборчого права до парламенту, що ще й досі є каменем «преткновенія» для Англії та Франції, отже – країн з найстаршим політичним розвитком і революційно-радикальними традиціями, котрі в історії Європи були каменями політичного поступу в напрямі конституціоналізму, парламентаризму та республіканізму. В цьому останньому смислі розуміємо ми вищезазначену своєрідність політичного моменту в фінляндським питанню.

Крім цього, з політичного боку воно цікаве з огляду на державноправне відношення (маємо на думці, розуміється, се відношення перед дефінітивним погромом фінляндського конституціоналізму й автономізму в останніх роках, про що подрібніше буде мова в дальших розділах цього нарису) до Росії, яке учені дослідники державного права й державних теорій марно спокушалися підвести під одну з теперішніх категорій державних форм, так, що були змушені в кінці признати Фінляндію або державним фрагментом (Е. Єлінек), або не суверенною державою по гіпотезі фінського вченого Германзона.

Під сим оглядом фінляндське питання має саме тепер дуже актуальне значення і для інших поневолених народів східної Європи, котрим у зв'язку з війною всміхається надія визволення з царського ярма та для яких справа їх евентуального державноправного й політичного положення є питанням першорядного значення, від такого або іншого політичного полагодження котрого залежатиме доля їх національно-культурного розвитку, подекуди, отже, також їх національної будучности загалом.

Щодо того – приклад Фінляндії може багато повчити всі малі народи північно-західної території царської імперії, для котрих справа державно-політичної самостійності, як з огляду на їх невелике число, так і великість території їх національних областей, а головно й географічно-стратегічне й економічне положення сих останніх – є дуже проблематичною, а тому евентуальне¹ здобуття суроґату державної автономності на зразок Фінляндії було б найліпшою запорукою задля дальшого їх культурно-національного розвитку, поступу й індивідуалізації.

У сучасній багатій так званій военній літературі про національні справи в східній Європі та про евентуальне їх полагодження в зайнятих уже російських країнах здибаємося також з проектами утворення з них напівсуверенних, автономних держав фінляндського типу, напр., у брошурі д-ра Гайґалата, посла до пруського сойму («Die litauisch-baltische Frage», Литовсько-балтійська справа, – Берлін, 1915 р.) пропонується злучення Литви з Лотвою (Lettland) «у державно-автономну цілість свого роду» з захованням національної своєрідності кожного з обох народів і з забезпеченням національного розвитку німецького елементу в сих країнах. Рівночасно сей новий державно-політичний устрій мав би бути в тісному зв'язку з Німеччиною, особливо під мілітарним і цільовим оглядом. Себто фактично мав би статися німецькою Фінляндією свого роду. Інакше уявляє собі полагодження сих справ відомий український антропологеограф др. С. Рудницький. У своїй брошурі «Der östliche Kriegsschauplatz» («Східний терен боїв», Єна) – висловлюється він за утворення із західно-російських «окраїн» самостійних національних держав, т. зв. «Pufferstaat-ів»², «котрі не тільки під політичним і мілі-

¹ тобто, можливе за певних обставин (прим. ред.).

² «Pufferstaat» (нім.) – буферна держава (прим. ред.).

тарним оглядом були б охоронним валом проти Росії, але могли б мати величезне значення і задля поширення у східній Європі справжньої європейської культури» (с. 59, 60). Одначе не слід забувати, що з російських «окраїн», котрим у зв'язку з теперішньою всесвітньою війною відкриваються перспективи національно-політичного визволення з царського ярма, лише дві мають потрібні умови задля утворення державної самостійності – Україна й Польща. Остання має ліпші внутрішні умовини: повність внутрішнього розвитку національного організму в майже викінченій диференціації його суспільної структури (розуміється, маємо на думці лиш етнографічну, а не колишню історичну Польщу), натомість Україна має знамениті зверхні умовини (територіально-географічне положення та природні багатства, які вповні забезпечують власний економічний розвиток), але і внутрішні її умови можуть вистарчати для утворення самостійної держави з України, а вже зовсім не мають підстави ворожі песимістичні прогнози щодо перспектив державної самостійності України.

Приклад державно-політичного устрою Фінляндії, здавалося б, матиме для України та Польщі відносно менше значення, ніж для північно-західних «окраїн», відомих з офіційної російської термінології під назвою «Северо-Западнаво» (себто Литви й Білорусі) та «Прібалтійскаво края», одначе фактично і для них фінляндський зразок міг би мати евентуально деяке позитивне значення.

Цікаво, що в сучасній польській політичній думці зі зростом так званої австрійської орієнтації набуває переваги проект утворення не самостійного польського «Pufferstaat-у», котрий найбільше відповідав би домаганню «незалежної Польщі» («Niepodległej Polski»), але прилучення визволених польських країн до Австрії та злучення їх з Галичиною (ми тут лишаємо на боці питання про раціональність включення до майбутньої Польщі всієї Галичини або інкорпорації деяких непольських під національним оглядом провінцій колишній історичній Речі Посполитій, бо се безпосередньо не в'яжеться ніяк з порушеною тут справою) – по триалістичнім принципі: Австрія–Польща–Угорщина. Таким чином майбутня Польща була б внутрішньо самостійною державою, одначе назверх несuverенною державою; отже, коли не формально, то фактично її відношення до Австрії нагадувало б подекуди ще недавнє фактичне (не правне) державно-політичне положення Фінляндії.

Так само й частина України може опинитися після війни в ситуації, коли для неї утворення власного державного політичного життя на зразок Фінляндії було б бажаним. А що головний центр власної державності України лежить у російській її частині, то здійснення державно-самостійницьких її ідеалів і домагань залежить насамперед від відірвання російської України від Росії. Міцну запоручку самостійного державного існування України дає лише відірвання **всєї** російської України й утворення з неї окремої держави. Правда, й частина російської України, скажемо, правобережної, могла б існувати самостійно, але вигіднішим було б для неї та для австрійської України зіллятися у суцільну політичну автономну одиницю з Австрією. В сьому випадку приклад Фінляндії міг би мати для українців позитивне значення, а ще більше тоді, коли лише деякі кусники російської України будуть відірвані з-під російського панування. В сьому випадку з'єдинення всіх зайнятих частин України з австрійськими й відокремлення їх в якнайбільш автономну країну під Австрією на зразок Фінляндії – було б вельми бажане, як для сучасності, так і будучності України й українського народу. Оборонці засади абсолютної самодержавності народу, котрих не вдоволяє внутрішня справжня автономія народу, котрі в кожному випадку домагаються також зовнішньої суверенності для власної державності, відкидають дотеперішній фінляндський спосіб полагодження справи, що інтересує нас тут, не лише принципіально й *à priori*³, але також і тому, що фактично він не показався тривким, потерпівши саме в останніх роках велику невдачу.

На нашу думку, недавнє фіяско сього способу на російському ґрунті не залежало від якоїсь орґанічної його недостачі чи нездібності до життя, але лише від невідповідного примінення його до державного устрою, що в своїй основі не надається до комбінації з дійсно автономно-конституційним політичним типом краєвої самоуправи.

Невдачу фінляндського автономізму не спричинили його недостачі, але причиною невдачі було те, що його прищіплено до царського деспотичного централістичного устрою, котрий *à priori* виключає якусь автономну форму політичного співжиття. З сеї самої причини потерпів свого часу невдачу польський конституціоналізм,

³ *à priori* (лат.) – до досвіду (прим. ред.).

злучений Віденським конгресом перед ста роками з російським царизмом.

Польсько-російська та фінляндсько-російська злука відмінних політичних форм була згори засуджена на банкрутство, бо в своїй істоті були се, мовляв, протиприродні способи державно-політичної симбіози.

Через се ми хочемо лише сказати, що сама по собі фінляндська форма автономізму є не тільки цілком можливою та здатною до життя, але в багатьох випадках, коли треба полагодити скомпліковані випадки державно-політичних прямувань поневолених загалом і так званих неісторичних народів зокрема, навіть найліпшим способом розв'язання проблеми умовної державності сих народів.

Одначе при всім тим є *conditio sine qua non*⁴, щоб держава, з якою має настати злука на фінляндський спосіб, була дійсно конституційна або бодай мала власний державний лад, котрий не перечив би основним вимогам політичного автономізму новоприлучених країн, як се сталося, наприклад, у випадку злучення конституційного Польського Королівства з Росією (1815 р.) або злучення Фінляндії (1809 р.) з її фактичним конституційним минулим з деспотичною царською державою.

Крім сього, може зацікавити українців фінляндська справа ще й з інших причин, а саме з огляду на національне відродження фінського народу, котре ми назвали б клясичним зразком новочасного національного ренесансу загалом. Їодекуди можна його уважати клясичнішим від чеського національного відродження.

Бо в сьому останньому випадку ми маємо приклад національного пробудження історичного народу з великою культурно-національною та політично-державною минулістю, котрий лише наслідком політичних катастроф і географічного положення зійшов на якийсь час до ранги поневолених народів і котрий став лише релятивно ніби неісторичним народом. Тим часом фіни, як зазначено, подвійно «меншеварта нація» своїм расовим походженням і своєю, так сказати б, неісторичною історією, себто історією без державно-політичних традицій, котрі по аристократичним національним теоріям виключно дають народам «свідоцтво зрілості» на титул історичних, себто вищих народів, місією яких буцімто є панувати й володіти над народами та расами, приспаними й призабутими історією.

---

⁴ *conditio sine qua non* (лат.) – неодмінна умова (прим. ред.).

Отже, для українців, котрі (особливо в російській Україні) в своєму національному відродженні мають ще чимало праці на будуче, історія фінського національного відродження багато де в чому може бути цікавою та багато дечого може навчити.

Завданням дальших статей сього нариску про фінляндське питання є саме познайомити українських читачів не лише з політичним боком сеї справи, але, насамперед, з культурно-національним відродженням фінського народу – з його пробудженням, національною емансипацією й індивідуалізацією, потім з господарським розвитком і політичним поступом шляхом новочасних демократичних думок і гасел.

II. З історії Фінляндії. До національного відродження фінів

Фіни (по-фінськи називаються вони *Suomi alaiset* від *Suomi* або *Suomenmaa* – Фінляндія, Фінська земля) належать етнографічно та мовно до т. зв. угро-фінської групи народів, до якої, крім них, належать ще т. зв. надволжанські фінські племена (*вотяки, вогули, зиряне, череміси, мордвини, остяки*), далі ести з надбалтійського краю та мадяри.

Історично-державним народом з сеї групи є лиш мадяри. Культурно-національно відродилися, крім фінів, ще балтійські ести. Інші фінські племена балтійської галузи, як наприклад, *ліви* або *кури*, котрі були історично найстаршим населенням надбалтійського краю та від яких названо надбалтійські провінції Лівляндію та Курляндію, здебільшого вимерли або вимирають. Так само занепадають нечисленні останки дрібних фінських племен в Олонецькій, Петербурзькій, Новгородській, Тверській і Архангельській губернії, от хоч назвати б, наприклад, відоме з давніх літописей плем'я *весь*. Нечисленні (коло 30 000) північні *ляпонці* лиш мовно належать до балтійсько-фінської групи, творячи антропологічно зовсім окремий іольований тип⁵.

Надволжанські фінські племена (загалом коло трьох мільйонів) почли трохи приходити до національної самосвідомости на початку

⁵ Пор.: *Dr. I. Szinyei*. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (Фінсько-угорська лінгвістика), Липськ, 1910.

сього століття під впливом революційного руху й подій у Росії. Російська революція (1905–1906 рр.), без сумніву, відбилася величезним відгомном в їх національно-громадській психології, була могутнім імпульсом до їх національного відродження. Поки що, розуміється, годі віщувати, в яким ступені та яким шляхом відбудеться процес їх національного самоозначення, але се певне, що під впливом дальшої модернізації політичного життя в Росії, особливо капіталізації й індустріалізації східних «іногородців», вони національно відродяться так само, як перед півстоліттям відродилися їх північно-західні соплеменники та як останніми часами інтенсивно будяться до самостійного життя й національної самосвідомості їх магометанські сусіди з-над Волги.

Одначе вернемося до фінів, котрі правдоподібно коло VIII ст. нашої ери опинилися на теперішній своїй землі, уступаючи з своєї колишньої батьківщини (поміж Волгою та Західною Двиною) перед напором слов'янських племен. Споріднених ляпів вони витиснули далі на північ, а тубільні скандинавські племена здебільшого фізично засимілювали, підлягаючи, одначе, культурно їх цивілізаційним впливам.

Етнографічно повстав фінський народ головно з двох фінських племен: західних *тавастів* і східних *карелів*; крім сього, співділали в сьому процесі *саволякси* й *естерботнійці*.

Психо-фізичне обличчя теперішніх фінів є історичним вислідом повільного перетоплення та сцементування фізичних і душевних прикмет, дуже неоднакових згаданих вище основних племінних складників, з котрих повстав фінський народ. Загально характеризує свій народ відомий фінський письменник Топеліус ось так: «Природа, доля та традиція наложила на Фінів загальне тавро, котре хоча виказує значні відхилення, легко вражає очі чужинця. Їх пануючими характеристичними прикметами є: непереможна, горда пасивна сила, покора, витривалість і відворотний її бік – упертість; повільний глибокий процес думання; тому гнів вибухає спроквола, але зате він нестримний. Спокій у небезпеці, що грозить смертю, й обережність, коли вона проминула. Маломовність, що переходить іноді в нестримний потік мови. Нахил до вижидання, відкладування, щоб опісля перейти в зайвий поспіх. Привичка держатися того, що є ста родавне й відоме, нехить до новостей. Пошана обов'язку та права, любов до свободи, гостинність, чесність і глибока туга за внутрішньою

правдою, яка проявляється в щирім і справжнім божім страху. Фіна легко можна пізнати по його скритості, уміркованню, недостачі громадянського живчика. Треба чимало часу, щоб його розігріти та здобути собі його довір'я, однак тоді можна рахувати на його приязнь. Часто він спізнюється, часто зупиняється на півдорозі; сам сього не зауважаючи, кланяється знайомому, коли вже далеко відійшов; мовчить там, де саме треба б було говорити, однак іноді говорить там, де належало б мовчати. Є одним з найліпших жовнів-рів на світі, але не вміє рахувати. Не підіймає золота з-під ніг і є вбогий тоді, коли інші багатіють. Якийсь адмірал говорив: "Треба почастувати фіна петардою в спину, щоб його розбуркати". Його душевні сили вимагають імпульсу іззовні. Охота до праці залежить від душевного настрою. Хтось висловив про фінів такий погляд: "Про сей народ можна сказати, що вдома він вилежується на печі, однак за кордоном працює за трьох". Врешті, загальною його прикметою є: нахил до байок, пісень, вигадок і т. ін., а також нахил до сатири»⁶.

Ми навели сю, подекуди довгу, психологічну характеристику фіна, бо вона дає добрий ключ до розуміння національного відродження фінського народу й, особливо, до розуміння його витривалої політичної боротьби проти замахів російського царизму.

* * *

На культурний і політичний розвиток фінського народу мала найбільший вплив Швеція, з якою Фінляндія була в політичному зв'язку більше ніж сімсот років. Уже в 1323 р. була прилучена до Швеції Західна Фінляндія. Від сього часу датуються саме постійні культурні впливи Швеції на фінський народ. У XII ст. (1156–1157 рр.) робить шведський король Ерик Едвардсон на приказ Римського папи хрестову виправу до Фінляндії з метою навернення на християнство поганських фінів. У XIII ст. вдається Швеції накинути та завести у Фінляндії католицизм, що було першим етапом у культурному розвитку фінів. Бо з католицизмом почала проникати до Фінляндії середньовічна освіта: почали закладатися монастирі (Домініканів і Францисканів), а в зв'язку з ними повставало та розвивалося шкільництво. Першу таку монастирську школу заложено у Фінляндії

⁶ В. Koskowski. Finlandja, Варшава, 1899, с. 15, 16.

наприкінці XIII ст. або на початку XIV ст. В історичних фінських актах згадується перший раз про неї в 1315 р.

В цьому часі починається також політичне життя у Фінляндії, котра користувалася під шведським пануванням вельми широкою автономією та була дуже впливовим чинником у державно-політичних справах Швеції. Від 1362 р. признано Фінляндії право приймати участь у виборі шведського короля. Також у шведським riksdag-у, себто державному соймі, мала Фінляндія власне окреме представництво, котре було, розуміється, станове. Цікаво, що сей становий характер фінської репрезентації існував до 1906 р., коли його замінив найпоступовіший демократичний соймовий лад, про що докладно говоритимемо в іншому розділі сеї праці.

* * *

Величезну ролю в історії Фінляндії відіграла Реформація та прийняття протестантизму. Релігійний рух XVI ст. викликав не лиш ідейну революцію в культурному розвитку фінів, але відбився також на його господарсько-суспільному положенні. Відгомонам реформаційного руху у Фінляндії були численні селянські розрухи (1593 р.). Одначе наймогутніший вплив мала Реформація на початки національного самоозначення фінського народу.

Реформація була загалом одним з перших чинників у великому процесі пробудження неісторичних народів. Своім домаганням перекладу Біблії та Євангелія на народні мови спричинилася вона до того, що «мужицькі» мови неісторичних народів піднесено до ступеня письменних, поки що, правда, лиш у роді перекладів для вузько-релігійних та церковних потреб, одначе згодом і для самостійного світського письменства, що загалом вельми вплинуло на національне відродження та самоозначення сих народів.

У Фінляндії спричинила Реформація, щоправда, наперед зміцнення шведських культурних впливів і значно причинилася до пошведщення вищих верств фінського загалу. Одначе рівночасно протестантський рух покликав до життя фінську письменницьку мову та значно вплинув на її літературне оброблення. Й хоча в часі Реформації шведська мова витіснила у Фінляндії міжнародну культурну мову середньовіччя – латинську та сталася в неї мовою культури

й науки, одначе біля неї повстала й почала розвиватися літературна фінська народна мова, розуміється, на початку в вельми обмеженому обсягу.

Перший фінський друк видано 1542 р. Через чотири роки опісля вийшов фінський переклад Євангелія. В 1642 р. виготовлено повний переклад Біблії на фінську мову. Крім сього, видано по-фінськи ще кілька книжок церковно-релігійного характеру й переложено на фінську мову шведський державно-правний кодекс.

Реформація мала потім величезний вплив на організацію шкільництва у Фінляндії. Під сим оглядом дуже цікавою є доба 1640–1654 рр., у часі якої завдяки енергії визначного шкільного реформатора та трудівника Браге засновано у Фінляндії чимало т. зв. тривіальних і людських шкіл.

Шкільна організація у Фінляндії, переведена Браге, існувала до половини минулого століття. Вершком просвітньої діяльності Браге було заснування в Або (1640 р.) фінляндської академії, з котрої згодом повстав перший фінляндський університет, попередник теперішнього фінського університету у Гельсінґфорсі, заложеного в 1829 р.

Як сказано, реформація мала вплив на Фінляндію не лише під культурним оглядом, але й відбилася також на її економічному положенні. Від неї датується швидкий зріст фінляндських міст (Або, Ниборгу, Гельсінґфорсу), завважається інтенсивніший розвиток торгівлі; повстає значніший промисловий рух.

У XVII ст. зорганізовано у Фінляндії пошту. Рівночасно подбано про уліпшення комунікації у цілій країні. Врешті, після згаданих вище селянських розрухів поліпшено соціально-економічне положення фінського селянського стану.

Культурно, як згадано, переважали в сьому часі у Фінляндії шведські впливи. Шведизація фінської людности (само собою розуміється, лиш її вищих верств) відбувалася органічним шляхом без ніякого примусу з боку шведів.

Фінської нації яко окремої культурної індивідуальності ще не було. Вона щойно почала утворюватися – народжувалася, була, мовлячи, *in statu nascendi*⁷. Суспільно представляла її селянська маса, т. зв. «*misera plebs*»⁸. Процес національної кристалізації й індивідуалізації

⁷ *in statu nascendi* (лат.) – у процесі творення (прим. ред.).

⁸ *misera plebs* (лат.) – простий народ (прим. ред.).

фінського народу відбувся у середині XIX в. Перші його передтечі та каменярі почали свою підготовчу працю в напрямі національного розворушення фінського люду з довголітнього сну вже наприкінці XVIII ст. Розбудити національну самосвідомість і почуття власної національної відрубності, а для того, насамперед, виробити фінську народну мову для літературного та прилюдно-громадського вжитку було головним їх завданням.

«Зверхні» обставини, спричинені загальними суспільно-господарськими та політичними змінами в тодішній Європі (занепад феодалізму, повстання нового капіталістичного ладу, а поруч з тим і модерної держави, Французька революція з її величезними наслідками для громадянсько-політичної емансипації неупривілейованих станів суспільності, відгомін і вплив усього того в сфері думання: емансипаційно-гуманітарний напрям політично-суспільної думки, народження бурхливого романтизму, з очевидними демократичними симпатіями, з ідеалізацією всього примітивного, незіпсованого, мовляв, дотиком старої цивілізації, яка, нібито, завмирала, а тому й з ідеалізацією того, що з великою любов'ю ставилося до всіх народів, забутих і приспаних історією, що багато присвячувало уваги етнографії сих народів-рабів), вельми сприяли та пособляли національному пробуженню, а далі відродженню недержавних, поневолених народів, яких офіційна історія давно вже вичеркнула з карти живих.

Зокрема у Фінляндії сприяли подекуди поступові та розвиткові фінського національного руху внутрішні політичні відносини, а саме російсько-шведський антагонізм за панування над сею країною.

Як ми побачимо далі, Росія на початку свого панування у Фінляндії ставилася досить прихильно до змагань фінів до національного відродження, гадаючи, що через се Фінляндія визволиться з-під впливу Швеції не лише культурно, але й політично, що, отже, Росія, таким чином, найліпше забезпечиться проти можливого фінляндського сепаратизму. Тому російський намісник у Фінляндії гр. Бергґрадо говорив: «Коли б не було фіноманії (себто фінських прямувань до національного самоозначення), то її треба б було винайти!». Отже, познайомимось тепер з сею фіноманією, себто з повстанням і розвитком фінського національного відродження.

III. Нарис культурно-національного відродження фінського народу

В попереднім розділі ми звернули увагу на роль російсько-шведського антагонізму в історії національного відродження фінського народу. Приступаючи тут до викладу цього відродження, мусимо навести насамперед декілька фактів, які добре характеризують експансивні наміри Росії щодо Фінляндії вже навіть за допетрівських часів.

Російське правительство вельми охоче піддержувало політичний сепаратизм Фінляндії від Швеції. З сею метою московський володар Іван III признав їй (у 1581 р.) титул «Великого Князівства», чим бажав підчеркнути політичну окремішність сеї країни. Ще цікавішим під сим оглядом є, наприклад, маніфест російської цариці Єлисавети фінському народові, виданий у 1742 р., в якому пропонується фінам заложення самостійної фінської держави – розуміється, під протекторатом Росії. «Таким робом Фінляндія, – говориться в згаданому маніфесті, – мавши власні закони й уряд, станеться межею поміж російською та шведською територією».

Особливо ж від часів Петра Великого, коли Росія відірвала від Швеції пограничний шматок Фінляндії, так звану стару Фінляндію (*gamla Finland*), себто теперішню Выборзьку губернію, – з російського боку зроблено чимало спроб у напрямі зміцнення фінляндського сепаратизму та власного політичного впливу в «країні тисячі озер».

Ся царська робота мала подекуди вплив на ферментацію національної думки серед фінів. Одначе з того зовсім не виходить, що Росія викликала або витворила новочасний національний фінський рух. Фінське національне відродження є фактом цілком аналогічним до національного пробудження (у сьому таки часі) інших неісторичних європейських народів; його викликали однакові причини, про які ми вже говорили в попереднім розділі.

Отже, відокремлення Фінляндії від Швеції було чисто зверхньою появою, котра уможливила інтенсивнішу зовнішню реалізацію фінських національних прямивань, бо прилучення Фінляндії до Росії, розуміється, значно ослабило шведські впливи на фінський народ. У Фінляндії, щоправда, лишилося шведське населення (котре ще нині творить коло 12% усеї людності сеї країни), одначе загалом

вона стала країною з перевагою питомого фінського населення; від 1811 р., коли Виборзька губернія, себто стара Фінляндія, була злучена з новою, прилученою в 1809 р., сталася північна «окраїна» царської імперії під територіальним і етнографічним оглядом суцільним окремим організмом та індивідуальністю, а се так само не лишилося без впливу на успішність розвитку й поступу самостійницького фінського національного руху.

Його батьком (шведи прозвали сей рух іронічно фіноманією; українському читачеві при цьому, певно, пригадається незабута ще хлопоманія – польського походження) був Генрик Гаврило Портан (1739–1804 рр.), каменярь новочасної фінської історіографії, невтомний дослідник фінської народної літератури, а насамперед захоплений плекатель фінської мови, котра його заслугами чимало виросла.

Портан був професором університету в Або. Своїми викладами про фінську старовину, про красу фінської народної пісні, про своєрідність фінської мови він захоплював молодих своїх слухачів і багато з них позискав для своєї національної «манії». Чимало з них стало згодом визначними робітниками на ниві національного фінського відродження.

Одним з головних вислідів науково-громадянської діяльності Портана було поглиблення національної свідомості й самопізнання серед фінської молоді. Саме в Абоському університеті починає вона національно гуртуватися. Один з її провідників, пізніший визначний фінський національний діяч і вчений, доцент Арвідсон, вельми влучно схарактеризував її національне почування сим афоризмом: «Ми перестали бути шведами, москалями ми не хочемо бути, будемо отже фінами!»⁹.

До чого прямували «фіномани», яка була їх ідеологія? На се питання дає ясну відповідь їх заява, в котрій говориться: «Хочемо здобути Фінляндію для європейської культури, щоб збільшити рівночасно, як матеріяльну, так і духову продуктивність країни. Тому силкуємося зробити народню мову літературною, щоденною мовою освічених людей, а таким чином і адміністрації»¹⁰.

⁹ Проф. А. Ігельстром. Фінляндія (в російському збірнику: «Формы національных движений въ современных государствах»), Петербургъ, 1910, с. 630.

¹⁰ Див: А. Meurman: Om vara partiförhallander («Про наші партійні відносини»). Цитовано в книжці В. Koskowsk-ого: Finlandja, с. 137.

Гаслом фіноманів було: *культура, освіта, демократизм*. Аби зрозуміти такий напрям фіноманського руху, треба собі уявити дуже сумне з національного боку тодішнє положення фінського народу, яке Снельман, один з найвизначніших будівничих фінського відродження, з'ясував у сих словах: «Столітня залежність довела до того, що в Фінляндії нема патріотизму. Поміж освіченою клясою та людом лежить безодня. Перша не почуває потреби піднести люда до себе, а в сьому немає почуття власної гідності... Щоправда, від шведських часів і в нас витворилося щось у роді духової аристократії, яка зберігає старі традиції, але ся аристократія суто бюрократична; вона не має коріння в народі. Ми, фіни, малочисленні, отже мусимо доповнити нашу чисельну кволість широким розповсюдженням освіти»¹¹.

Молода фінська інтелігенція, що народжувалася, мусила починати свою працю, мовляв, *ab ovo*¹². Вона мусила, насамперед, скинути з себе шведський прибраний одяг, аби віднайти своє власне національне обличчя.

Перші фінські національні діячі робили се майже дослівно. Багато з них переложили свої шведські назвища на фінську мову. Напр., відомий фінський історик Коскінен, властиве назвище котрого було Форсман, або перший оригінальний фінський драматичний письменник А. Ківі, фактичне назвище котрого було Стенвал¹³.

Нова фінська інтелігенція мусила потім добре уважати, щоб замість скинутого шведського жупана Росія не одягла насильно фінський народ у московський сіряк.

Отже, таким чином, у першій чверті XIX ст. фінська національна думка захопила деякі верстви фінської інтелігенції (особливо наймолодшу), яка перед тим була зовсім пошведчилася. Зрозуміло, що лроти сих перших ластівок фінського національного пробудження рішучо виступили оборонці старого «стану посідання», так зв. «шведомани» (*Suесoman*), котрі доказували культурну низшість фінського народу, його абсолютну нездатність до самостійного культурного розвитку, а зате вихвалювали вищість власної культури, її громадянське управління у Фінляндії тощо.

¹¹ А. Ігельстром, с. 633.

¹² *ab ovo* (лат.) – від початку (прим. ред.).

¹³ Фінське *kiwi* – камінь = шведському *Sten*.

На їх думку, «нешведська Фінляндія буде країною без європейських симпатій... Фінська, а не шведська, Фінляндія є таким же абсурдом, як неєвропейська Франція або Англія». Добре знайома стара, хоч і рівночасно вічно нова колисанка, якою історичні народи хочуть знову приспати своїх неісторичних сусідів, котрі пробуджуються до нового життя.

Чи ж німці не кепкували з чеських культурно-національних прямиць, чи ж прибалтійські їх земляки не заперечують культурного розвитку та поступу Лотишів або Естонців; чи ж Поляки ще й тепер не дивляться згори на культурну емансипацію галицьких українців; чи ж пересічний російський інтелігент не реагує на «хахляцькі» національно-культурні домагання «іроничнимъ пожиманіємъ плечей» («іронічним здвигненням плечей»); чи ж Англія не задавлює кельтського відродження; чи ж Франція не всміхається, ніби потураючи, на заходи коло літературного відродження Провансальців; чи ж... Треба б було перейти етнографічну карту не лиш усієї Європи, але й інших частей світа, де саме пробуджуються та визволюються з-під впливів білих барвні раси, на думку Європейців, *á priori* низші та нездатні до ніякої культури, щоб вичерпати всі можливості «чи ж»!

До обридження доводилося чути се, та ще довго вони будуть лунати. А саме доти, доки триватиме могутній процес національного ренесансу т. зв. меншевартних народів і рас, доки в міжнародних відносинах не запанують справжні демократичні засади; доки у відношенні поміж історичними й неісторичними народами, білою та барвними расами не усунеться дотеперішнього національного феодалізму, доки, словом, існуватиме національне поневолення в якій-будь формі!

Фінсько-шведський антагонізм, незважаючи на те, що шведи рішили наразі «воювати з фінськими націоналізмом, таким же самим націоналізмом, але шведським», проявлявся загалом у значно культурнішій формі, ніж як се ми бачимо в інших аналогічних національних суперечках, головною причиною чого є психічна вдача цих скандинавських народів, уміркованість їх характерів і значна доля взаємної толеранції.

А втім, коли б фінляндські шведи навіть і мали найбільшу охоту загальмувати поступ фінського руху, не могли б зробити того, бо він у першій стадії свого розвитку, як ми се вже зазначили вище, був під

очевидним захистом російського уряду, дуже ворожо настроєного супроти шведів.

Вельми цікавим є психологічний бік сеї, у своїм роді протекційної, політики царизму супроти Фінляндії. Добрі його роз'яснення знаходимо в одному рапорті з 1856 р. російського намісника в Фінляндії, гр. Берга, в яким він ось як висловився про прямування до національного відродження фінського народу: «Що торкається майбутності, яку віщує д. Снельман фінському народові, між нами кажучи, я не вірю сим пророкуванням. На мою думку, се плем'я не є призначене до того, щоб відограти визначну роль серед культурних народів Європи. Навпаки, для нас воно мусить бути зняряддям остаточного визволення Фінляндії з шведських впливів. До того мусимо прямувати. Фінському народові треба дати добре моральне виховання та господарську освіту. По тому можемо плекати народню поезію. Загалом треба з'ясувати фінам, що наш уряд є ліпший і корисніший, ніж шведський. А щодо інших фіноманських мрій, котрі збочують від сеї програми, вони видаються мені баньками на воді»¹⁴.

Тепер можна зрозуміти, чому гр. Берг казав, що «коли б фіноманії не було, то треба було б її вигадати».

Бергові вдалося пересвідчити петербурзьке правительство про абсолютну нешкідливість для Росії фінського національного руху. Олександр II навіть наказав йому видавати для фінського люду господарсько-просвітний часопис з русофільською політичною тенденцією. Одначе її швидко здемасковано, й вона потім занепала.

¹⁴ *W. Studnicki. Finlandja. Sprawa finlandzka*, Краків, 1910. с. 162, 163. Цікаво, що ювсім аналогічне становище зайняв російський уряд супроти лотиського й естонського руху в надбалтійським краю, а саме з метою збереження в ньому політичної гегемонії німців. Прибалтійський генерал-губернатор кн. Шаховской, котрий а la Берг кокетував з естонським національним рухом, у листі до Саблера так висловлюється про його будучину: «Нема найменшої причини побоюватися, що вони (себто естонці) можуть витворити самостійний естонський народ. Сього не буде, та й не може бути. Жодних даних нема для сього в минулості естонців. Вони не мають жодної історії, жодної власної літератури. Вони вживають навіть німецької азбуки для написання своїх думок у рідній мові. Всі їх спомини зв'язані з німецьким батоном, котрий досі та ще й тепер перешкоджує повному їх зіллянню з Росією, як се сталося з зирянами, мордвою, чувашами, черемісами й іншими спорідненими їм племенами» (Пор.: «Матеріали для історії недавняго прошлаго Прибалтійской окраины (1885–94). Изъ архива князя Шаховского», I–III, СПб., 1909–1910).

Цікаво, що провідники фіноманізму відразу добре зорієнтувалися щодо справжніх замірів царського правительства, про що вимовно свідчать отсі слова Снельмана: «Нагорі (себто у вищих російських урядових кругах) толерують ще фіноманів. Причиною сеї толеранції є політичні комбінації. Одначе політика часто помиляється в своїх обрахунках. Вони припускають пробудження національної самосвідомості, бо гадають, що потім їм удасться використати її по власній волі. Але історія подає нам все-таки зовсім протилежні приклади».

І в фінській, і естонській випадку новітня історія, так сказати б, цілком не признала планів царату. Вона признала рацію Снельманові, а не гр. Бергові та князеві Шаховському.

Ми трохи відхилилися від основної теми сього розділу, присвятивши нашу увагу характеристиці «протекційної» фіно-естонської політики царського правительства. На нашу думку, варто було зупинитися на вищенаведених фактах, бо вони є цікавим знадібком до національної політики царизму, котра і так серед ширшого загалу є досі майже невідома.

Нині вертаємося знову до історії фінського національного відродження.

* * *

Осередком фінського національного руху було «Фінське Літературне Товариство», założене в 1831 р., котре для фінів мало менше-більше таке значення, як львівське «Наукове Товариство ім. Шевченка» для українців.

Воно було тим первісним складником фінського національного життя, з якого згодом поволі повстала й розвинулася новочасна власна та своєрідна фінська національна культура. Довкола нього згуртувалися всі визначні представники фіноманії. Серед його членів-основників були: відомий фінський письменник і один з перших поетів Фінляндії Рунеберґ – автор фінського національного гімну «Vart land» («Наша країна») ¹⁵, далі визначні дослідники фінської

¹⁵ Рунеберґ, як і другий визначний фінляндський поет і письменник – Тепеліус, не знали ще фінської мови і писали свої твори по-шведськи. Тому й згаданий фінський національний гімн («Vart land») написано в оригіналі шведською мовою, а потому переложено на фінську, як і інші поетичні та прозові твори Рунеберґа.

історії Акіандер і Коскінен, автор загальновідомої «Suomen Historia» («Фінської історії») й історії селянських розрухів у Фінляндії наприкінці XV ст., про які ми згадували вже в попереднім розділі. Серед перших трудівників у «Фінському Літературнім Товаристві» ми зустрічаємо далі двох знаменитих фінських язиковознавців: Алквіста та Кастрена, перший з котрих був одним з піонерів фінської оригінальної поезії та мав величезну заслугу для вироблення фінської поетичної мови (він видавав свої поезії під псевдонімом «Оксанен»; з його поезій найліпшими в поезії національно-патріотичного змісту й тенденції, як наприклад, «Прокинься, рідна мово!»), а другий був першим науковим дослідником урало-алтайських племен (до яких давніше зачисляли й фіно-угорські народи), описаних ним у його відомих «Nordische Reisen und Forschungen» («Північні подорожі й дослідження»), де Кастрен подав граматики вісьмох північних тубільних племен.

Однак стовпами «Фінського Літературного Товариства» стали два його найвизначніші члени: Снельман, національний ідеолог фінського відродження, й Ілько Леннрот (†1884 р.), славетний збирач і видавець «Калевали» та «Кантелетар», сих чудових скарбів фінської народної творчості. Його саме справедливо вважають головним творцем фінської літературної мови. Коли Микола Агрикола (1508–1557 рр.), котрий видав у 1542 р. першу книгу (буквар) на фінській мові, є, так сказати б, історично та хронологічно батьком фінського письменства, його фактичним батьком, без сумніву, треба признати Леннрота, сього невтомного збирача фінських «рун» (народних пісень) і захопленого творця та знавця живої фінської мови, котру головню його заходами піднесено до висоти літературного органу мистецької творчості. В життю «Фінського Літературного Товариства» та в історії фінського національного відродження загалом видання (1835 р.) «Калевали», себто збірки стародавніх фінських пісень («Kalevala eli Karjalaisten Runoja Suomen vanhoista ajoista») було великим національним святом і національною подією епохального значення. В 1841 р. «Калевалу» переложено на шведську мову, потім на німецьку. Незабаром вона стала майном усього культурного

й Іопеліуса. Розуміється, що обидва ці письменники національно почували себе фінцями, та що їх твори, хоч написані по-шведськи, духом і змістом були фінсько-національними, чому саме дуже причинилися до пробудження й поглиблення національної свідомості серед фінського загалу.

світу, діждавшись перекладу на всі літературні мови, коли не в цілості, то бодай фрагментарично. Саме завдяки «Калевалі» культурний світ перший раз почав цікавитися фінським народом і його прямунням до національного пробудження й самоозначення.

Після «Калевали» Леннрот видав другу велику збірку фінських ліричних народних пісень – т. зв. «Кантелетар»¹⁶. Крім того, видавець «Калевали» й «Кантелетари» улаштував ще «Книгу приповідок фінського народу», потім збірку «Загадок фінського народу», врешті (в 1866–1870 рр.) видав «Великий фінсько-шведський словарь» і збірку «Стародавніх фінських заклинань».

Культурно-національна праця Леннрота зустрілася серед фінського люду з великим розумінням і любов'ю. Коли фінський люд почав національно пробуджуватися й усвідомлюватися, він став одним з найенергічніших продовжувателів праці Леннрота й головним співробітником «Фінського Літературного Товариства» (ФЛТ). З усіх закутків Фінляндії надсилає він ФЛТ збірки народних пісень, приказок, загадок тощо, словом – нові цінні знахідки з царини рідного фольклору. Завдяки сьому архів ФЛТ має одну з найбагатіших збірок рукописів.

Ми вже звернули вище увагу на те, що серед перших фіноманів не всі ще знали рідну мову і послугувалися в літературі шведською. У зв'язку з сим фактом перші річніки літературного органу «Фінського Літературного Товариства» – журналу «Suomi» («Фінляндія»), – видавалися шведською мовою. Спроквола, головно заходами сього товариства та його фахових членів-язикознавців, вироблялася й поширювалася фінська літературна мова, котра згодом витиснула шведську з культурно-громадянського, а далі й політичного урядового життя Фінляндії.

* * *

З поступом і зростом фінського національного руху почався свого роду процес відшведщування Фінляндії, а в новітній добі навіть зауважується подекуди фінізація шведського елементу у Фінляндії, насамперед по містах, опісля й того, що живе скрізь у краю.

¹⁶ «Кантеле» – назва фінського національного музичного інструменту. «Таг» значить по-фінськи «донька». По-українськи «Кантелетар» значило б «Донька кобзаря».

Сам по собі се зовсім звичайний факт, з яким ми здibuємося скрізь, де під впливом новочасних рухів, що змагають до національного відродження, довершується в поневолених народів ліквідація історичного стану посідання пануючих націй, де могутні хвилі молодого життя «неісторичних» народів змивають старі останки, які й так занепадають, культурно-політичних впливів та панування чужих і ворожих до них т. зв. історичних народів.

Ся ліквідація була помітна в другій половині XIX ст. у Чехії. Вона почалася нещодавно в південно-слов'янських країнах Австро-Угорщини. Вона відбувається відповідно до зросту естонського й лотиського руху в надбалтійським краю. Одначе найінтенсивніше вона відбулася саме в Фінляндії.

І коли ми присвячуємо тут їй трохи уваги, робимо се з огляду на те, що згодом сей процес ліквідації історичних впливів і панування природним шляхом суспільно-економічного розвитку відбудеться також на Україні. Він відбудеться на Україні, як відбувався та відбувається серед багатьох «неісторичних» народів наперекір та всупереч усім «історичним правам» і традиціям минулості.

Процес фінізації у Фінляндії на початку XIX ст., цілком ще пошведщеній, признають фінські й чужі дослідники новочасного розвитку сеї країни. «Перед 40–50 роками, – каже один фінський публіцист, – у Гельсінґфорсі мало хто ще говорив по-фінськи й небагато розуміло сю мову... Тепер, одначе, в початкових школах число дітей, які говорять по-фінськи, перевищує число школярів, що говорять по-шведськи. В усіх містах, котрі мають яке-небудь промислове або торговельне значення й лежать у прибережній полосі, стверджено без порівняння більший приріст фінської людності, ніж, наприклад, у Вазі, Ганґе й Борґо. В інших містах фінське населення завжди мало чисельну перевагу. Лишаються міста: Екенес, Ловіса, Гамла-Карлебію, Нью-Карлебію, Якобштадт, Крістиненштадт (дуже малі); в них шведська людність перевищує фінську, котра одначе зростає швидше, ніж перша»...

На селі так само зауважується сей процес фінізації. «Загально-відомо, – каже цитований автор, – що середні та кілька великих краєвих маєтків перейшли з рук посідачів, котрі говорили по-шведськи, до фінів. Представники місцевої адміністрації (переважно шведи) користають з найменшої нагоди, щоб замешкати в місті; небагато з них господарює на селі. Спенсіоновані урядники також здебільшого

покидають село. Коли порівняємо теперішню клясу краєвих поміщиків з попередньою, побачимо насамперед, що їх попередники говорили по-шведськи й, розуміється, були панами, та теперішні говорять по-фінськи та є, розуміється, селянами.

Що ж до їх культурності – різниця не дуже велика. Теперішній власник п'є чай, вино та пунш зовсім так само, як його попередник, але зате в карти грає рідше. Розмова найчастіше точиться довкола суспільних і літературних справ, добробут очевидно збільшився, будинки, меблі, коні, товари, рільничий інвентар тепер виглядають значно ліпше в мужицькім дворі, ніж давніше в панськім»...

Польський письменник, за котрим ми привели дві повищі цитати, додав до них такі загальні уваги: «Не треба пояснювати, що такий посідач землі, котрий вийшов з народу, є палким фіноманом. Говорить і розуміє тільки по-фінськи, синів віддає до фінської гімназії, робітників на службу вибирає з-посеред фінів.

Ряди фіноманів заповнюються не лише знизу, але й згори. Перед сорок роками майже вся інтелігенція говорила по-шведськи. Нині (писано майже перед 20 роками. – *Іп. Б.*) фінська мова вживається у щоденнім житті в багатьох освічених родинах. Часто стається, що батьки ще говорять по-шведськи, а діти вже говорять, пишуть і “думають” по-фінськи. Перехід з табору шведоманського до фіноманського улегшений через те, що властиво нема тут двох окремих рас; фактично є се фіни подекуди винародовлені. Значна частина шведоманів є фінського походження; більша частина їх є продуктом змішання фінів з шведами й іншими чужинцями»¹⁷.

Автор констатує далі швидку фінізацію міст і щораз більшу фінізацію землеволодіння. Його висновки про культурно-економічну гегемонію шведоманів – нині вже здебільша анахроністичні.

Найяскравіше можемо обсервувати поступ фінізації на розвиткові фінляндського шкільництва загалом, а Гельсінгфорського університету й Політехніки зокрема. Фактично сей університет ще й досі утраквістичний¹⁸ – фінсько-шведський. Перед 60 роками був він чисто шведський. В 1858 р. у ньому перший раз допущено фінську викладову мову, котра протягом півстоліття здобула перевагу та значно обмежила первісну гегемонію шведської мови. Видко се добре на взаємному відношенні фінських і шведських викладів на

¹⁷ Koskowski, с. 135, 136.

¹⁸ тобто, двомовний (*прим. ред.*).

поодиноких факультетах, наприклад, на богословським відділі викладало (на початку цього століття) 7 професорів по-фінськи та 1 по-шведськи, на філософічному – 70 по-фінськи та 19 по-шведськи, на правничім – 4 по-фінськи й 3 по-шведськи. Лише на лікарським відділі досі викладається здебільша по-шведськи; так само й на агрономічному факультеті донедавна ще шведська мова мала перевагу, що, зрештою, було у зв'язку з недавньою аграрною гегемонією шведів у Фінляндії. Статистично взаємні відносини поміж фінськими та шведськими слухачами змінюються постійно на користь фінів. Особливо се видно з порівняної статистики Гельсінгфорської політехніки, де протягом першого десятиліття цього століття вони змінювалися отсим робом: у 1900–1901 рр. фінів – 130, шведів – 264; у 1901–1902 рр. фінів – 155, шведів – 264; у 1902–1903 рр. фінів – 172, шведів – 228; у 1903–1904 рр. фінів – 174, шведів – 220, у 1904–1905 рр. фінів – 166, шведів – 196; у 1905–1907 рр. фінів – 204, шведів – 182. Аналогічно змінюються відносини в середнім фінляндським шкільництві, де вже нині перевагу мають фінські школи.

Для українців (головно ж російських) перебіг фінізації культурно-громадянського життя у Фінляндії матиме, так сказати б, велике симптоматичне значення, бо він може подекуди передповідати майбутній перебіг українізації російської України та загально представити ті часи, коли почнеться природний поворот під рідну стріху поки що винародовленої української інтелігенції типу «тоже Малороси», або ще архаїчнішої породи «gente Rutheni, natione Poloni» («з роду українці, а по нації поляки»); коли настане органічна українізація культурно-громадського життя на Україні, а поруч з тим й масове духове пробудження поневоленого селянського люду, й коли, врешті, у зв'язку з модернізацією суспільно-економічного життя на Україні почнеться українізація її міст, досі спольщених чи змосковщених, або, здебільшого під національним оглядом, мозаїково мішаних...

Ся прогноза може видатися національним скептикам і песимістам занадто романтичною й утопічною, а жерцям і визнавцям непохитності «історичних прав» та незайманості витвореного минулістю національного «стану посідання» знову за сміливу; фактично вона має одначе цілком реальні підстави та зовсім відповідає основним тенденціям новочасної національної еволюції, спричиненої

загальною ступневою перебудовою теперішнього суспільно-економічного ладу, котра відбувається по свого роду «залізним законам» соціальної механіки. Їх могутній вплив на новітні змагання до національного відродження поневолених народів передбачив уже М. Драгоманів, а його зразкову схему начеркнув Отто Бавер у своїй відомій монографії: «Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie» («Справа національностей і соціальна демократія»).

Як ми вже зазначили вище, Фінське Літературне Товариство було тим питомим праосередком фінського духового життя, з якого поволі вийшла й розвинулася новочасна національна фінська культура.

Отже, зрозуміло, що первісно мало воно загальний характер, обіймаючи та зосередковуючи в собі всі прояви та вислови фінської національної думки. Одначе згодом, у міру поглиблення та внутрішнього розмежування фінського народного життя, його діяльність починає фахово спеціалізуватися. Наслідком того повстали з його лона нові товариства з спеціально означеними програмами ділання. Так заложено, наприклад, Товариство фінської старовини, Товариство рідної мови, потім відоме Угро-Фінське Товариство, яке багато зробило для наукових дослідів згаданої групи угро-фінських народів.

Осередком наукової діяльності сталося Фінське Наукове Товариство, заложене в 1838 р., що своєю організацією нагадувало європейські академії наук. З інших наукових фінляндських товариств треба згадати вельми діяльне Товариство дослідників флори та фауни (*Societas pro Fauna et Flora Fenica*), котре багато зробило для утворення фінляндського Природничого музею, а далі Фінське Географічне Товариство, заложене в 1888 р., заслугою якого є докладне дослідження фінляндської країни.

З боку фінляндських шведів також немало довершено культурної роботи в Фінляндії. Наслідком шведо-фінського антагонізму, про який ми згадували вище, поміж фінськими та шведськими культурно-національними заходами завважається свого роду конкуренція й деякий паралелізм. Звичайно на кожний новий фінський здобуток чи осередок Шведи реагували заложенням відповідної власної організації.

Так, наприклад, у 1885 р. на зразок Фінського Літературного Товариства заложено Шведське Літературне Товариство Фінляндії,

головною метою якого було вияснення культурних шведських впливів на розвиток фінів у давніших часах. Се товариство в дуже швидкім часі добре заакліматизувалося в Фінляндії та здобуло собі почесне місце серед фінляндських культурних товариств.

* * *

В таких обставинах у середині минулого століття відбувалося культурно-національне відродження фінського народу: повставала новочасна фінська нація з своєрідною власною неабиякою культурою.

Ми бачили, як її початки зв'язані з релігійною Реформацією (заведеною у Швеції, а таким чином й у Фінляндії, Густавом I Вазою у 1523–1560 рр.), під впливом якої фінська народна мова входить у фазу літературного оброблення.

В сім часі головних національних діячів дає духовенство, а крім того Абоська академія–університет, звідки вийшли вчені, що дали перші фінські переклади (Євангелія, Біблії) й деякі оригінальні праці (перша граматика фінської мови, видана М. Аґриколою). Сі вчені організували також загальне шкільництво в Фінляндії.

Духовенство, церква й релігія ще й потім є одним з головних чинників фінського національного відродження. Воно головно промощує дорогу для пізнішої роботи Снельмана та його помічників на полі національного самоозначення фінського народу.

Через уживання у своїй церковно-релігійній діяльності рідної мови воно будило національну свідомість серед народу. Але й ще в інших напрямках воно мало чималі національні заслуги для свого народу. Його заходом, головно ж фінських релігійних сект із середини минулого століття, зосереджених коло т. зв. великого релігійного руху або «пробудження» («väckelse»), – почалося масове поширення освіти серед народу, а поруч з тим – поборювання алкоголізму та морального занепаду, чим положено ґрунт під те фізично-моральне оздоровлення фінського народу, котре згодом стало угольним каменем і міцною запорукою його новочасного розвитку, справедливість і необхідність чого признали теперішні т. зв. євгенічні прямування сучасних культурних народів.

Духовенство та церква нарешті значно причинилися до поширення загального демократизму в Фінляндії, що знайшло опісля свій вислів у її найпоступовішим теперішнім політичним устрою.

Як бачимо, отже, в Фінляндії духовенство й церква були дуже позитивним національним чинником і відіграли зовсім іншу роль, ніж у багатьох інших європейських країнах. Пояснюється се головною тим, що фінське духовенство походило з народних мас, що воно розуміло змісл і значення релігії в етично-гуманітарнім напрямі, а не, як звичайно, обрядово-догматичнім, що воно близько жило з народом і тому не відокремилосся в паразитну касту, як се часто буває. З тих причин стала церква в Фінляндії національною інституцією, а не екстериторіальною експозитурою чужого релігійного осередку.

Другим енергічним чинником поруч духовенства в фінляндським відродженні була та є студентська молодь. Вона має не лише великі заслуги в дослідах над країною Фінляндії, але й коло національно-громадянського освідомлення фінського селянства. Вона поширює на селі народну просвіту, протиалькогольний рух і господарську кооперацію, котра, як побачимо в дальшім розділі сеї праці, здобула в Фінляндії права горожанства та значно причинилася до піднесення матеріального добробуту фінського народу. Заходом сеї молоді повстали та розвинулися в Фінляндії відомі «селянські університети», котрі дають селянам не лише загальну просвіту, але й спеціальне господарське знання.

Високий ступінь загальної культурності фінського селянства (загальна письменність у Фінляндії, майже нема зовсім неписьмених), його національна свідомість і суспільно-політичне освідомлення є у значній мірі овочем¹⁹ і заслугою систематичної просвітної роботи фінської академічної молоді на селі.

Не менше впливовим чинником у фінським народнім русі було та є жіноцтво, котре в Фінляндії, як відомо, користується всіма громадянсько-політичними правами так само, як і мужчини. Воно багато зробило для освідомлення фінської жінки, а крім того мачималу заслугу щодо морального оздоровлення фінської суспільності, йдучи завжди на чолі всіх гуманітарних акцій, прямуючи до

---

¹⁹ тобто, плодом (прим. ред.).

поборювання п'янства, проституції, громадської бідності, злочинності серед дітей тощо.

Не треба доказувати, що на розвиток фінського національного руху мала величезний вплив власна преса. Її початки, як і шведської преси у Фінляндії, датуються вже з кінцем XVIII ст. Зрозуміло, що ці перші газетярські спроби мали ще вельми екзотичний характер і здебільшого не були тривкі. Одним з перших фінських журналів був часопис «*Mehiläinen*» («Бджола»), оснований видавцем «Калевали», що був тільки літературно-культурним органом. Національно-політичним каменярем і будителем був часопис «*Maamiehenystävä*» («Приятель хлібороба»), котрий почав видавати Снельман 1844 р. рівночасно з шведським журналом для пропаганди «*Saima*», котрий вельми причинився до національно-громадянського оживлення фінського загалу.

В 1850 р. царське правительство обдарувало фінів тим, чим у 1876 р. почастивало українців, себто заборонило вживати фінську мову друком з виїмкою праць релігійного змісту або з поля хліборобства. Одначе фіни були щасливіші від українців: заборона їх мови та письменства фактично не тривала довго.

В 1860-х рр. повстає новочасна фінська преса, особливо національно-політична: «*Suometar*» («Донька Фінляндії»), названа згодом в новому виданні «*Uusi Suometar*» («Нова Донька Фінляндії»), орган старофінської партії, донедавна найвпливовіший фінський часопис «*Paiväter*» («Денник»), «*Kausakuman Lehti*» («Народний Часопис»), «*Paivälehti*» («Щоденний Часопис»). Появляється також шведська преса («*Hufvudstadsbladet*», «*Nya Pressen*»); повстають шведські та фінські часописи на провінції. Фінляндська преса розвивалася та поширювалася дуже швидко.

В 1898 р. у самім Гельсінґфорсі виходило 83 періодичних видань. А напередодні відомого царського погрому Фінляндії (1899 р.) видавалося в ній загалом 168 часописів і журналів, себто одно видання припадало на 13 000 населення. Між тими періодичними виданнями було: 20 денників, 21 часопис виходив 3 рази на тиждень, 32 – два рази на тиждень і 32 тижневників. Столичні часописи виходили в накладі коло 12 000 примірників, провінціальні – 7 000 – 8 000²⁰.

²⁰ Koskowski, поз. XI, с. 159, 160.

Громадянський вплив фінської преси дуже великий; навіть на селі здебільшого вибирають на соймових послів редакторів і журналістів. Цікава та варта уваги ще одна річ. У Фінляндії не існують спеціальні народні видання. Там народні маси й інтелігенція читають те саме. Наймолодшим чинником у фінським русі, але фактично тепер найбільш впливовим, є свідоме робітництво, політично та професійно зорганізоване в соціально-демократичній партії. Воно є головним борцем за суспільно-політичний поступ; завдяки його невтомній енергії та залізній волі переведено здебільшого цілковиту демократизацію політичного життя в Фінляндії, що здобуло їй першенство серед сучасних культурних народів під політичним оглядом.

* * *

Далекий був шлях від примітивних початків фінського письменства в добі Реформації до повної національної кристалізації й індивідуалізації фінського народу в ХІХ ст. у зв'язку з епохою фіноманії, про яку ми оповіли вище.

Протягом минулого століття вибудовано підвалини не лише національно-культурної самобутності фінського народу, але, як ми се побачимо даліше, заложено фундамент під його економічний розвиток і політичний поступ. Для власного фінського національного будинку виведено не лише мури, але подекуди й дах у формі власного красного письменства та мистецтва.

Зрозуміло, що в сій культурній надбудові в початкових стадіях найсильніше звучав національний тон, що молоде фінське письменство та мистецтво, котре повставало, розвивалося первісно в замкненім крузі національної творчості, черпало свої мотиви та зміст із стародавньої своєї минувшини (вплив «Калевали»), оброблювало свій матеріал у дусі етнографічного романтизму та дидактичного патріотизму... Одначе підготовна фаза національно-культурної ізоляції в Фінляндії здебільшого вже минула або й минає.

У красній літературі й мистецтві фіни вже виходять на шлях національно-всесвітньої синтези, здобуваючи спроквола у світовій культурі своє власне окреме місце. Правда, що й досі чудово гарна мітольоґічна спадщина фінського народу є головним джерелом його

новочасної артистичної творчості. Література, малярство, музика, різьбярство та зокрема архітектура, в якій наймогутніше виявився мистецький геній фінського народу (його чудові кам'яні поганські святині, своєрідна народна орнаментика тощо), однаково черпають із скарбниць сеї мітольоґічної спадщини (особливо «Калевали»²¹), але в новіших часах сі національні артистичні мотиви обробляються здебільшого загально-світовими мистецькими способами, наслідком чого фінське мистецтво та письменство виходять поза вузько-національні межі творчості лише для домового вжитку. В літературі Юхані Ахо (уродився 1861 р. у Фінляндії, автор найславнішого з нових творів – роману «Пан» і чудового циклу двадцятьох національних алегорій – збірки «Katajainen Kansani», себто «Галузка ялівця»²², написаних в 1899 р. після відомого погрому фінляндської конституції й автономізму), у музиці Іван Сибеліус, найвизначніший серед сучасних фінських композиторів, здобули собі європейську славу.

* * *

Так, отже, поволі відбувся протягом минулого століття могутній процес національної індивідуалізації фінів. До сім'ї культурних національних націй прибув новий член – фінський народ. Ми саме познайомилися з внутрішнім його перебігом і розвитком, що представляв, одначе, лиш один його бік і був першим та основним його етапом. Фінська мова, культура та народ існували вже, правда, *de facto*²³, але для свого нормального розвитку та поступу мусіли

²¹ Пригадуємо, що український переклад «Калевали» Євгена Тимченка видала Українська Видавнича Спілка.

²² Звертаємо увагу на сю чудову книжку, повну новочасного огню віри у власний народ, в якій знаходимо могутнє з'ясування непереможної «волі до життя». Івір заслуговує на переклад на українську мову. Наскільки нам відомо, існують його чеський і данський переклади під заголовком «Книга про Фінляндію».

²³ *De jure* урівноправнення фінської мови в урядуванні признано маніфестом 1863 р., одначе *de facto* обов'язкове загальне переведення його відрочено на днадцять років, протягом якого часу все фінляндське урядництво мусіло навчитися сії мови. Язиковим законом з 1886 р. у Фінляндії в урядуванні фактично заведено фінську мову. Тому саме в 1880 рр. шведо-фінський язиковий спір досяг вершка свого підруження.

також існувати *de iure*²⁴, себто здобути горожанське урівноправнення, що фактично означало здобуття політичного признання фінської національної самостійності. А се останнє знову реально зводилося до признання рівноправності фінської мови в урядуванні, шкільництві та прилюдному житті Фінляндії загалом.

З боку російського уряду – з вицезазначених уже причин – фінські домагання в сьому напрямі не зустрілися з великими перешкодами. Але з шведськими оборонцями фінляндського *status quo ante*²⁵ їм довелося видержати чималу боротьбу. Поки що обидва ворожі табори держалися крайніх непримиренних позицій. Шведи не хотіли признати фінських національних домагань в області політики, фіномани, котрі політично утворили старофінську партію, не хотіли робити ніяких уступок фінляндським шведам.

Їх засадою щодо Фінляндії було: *один народ – одна мова*, розуміється, фінська. Тимчасом *via facti*²⁶ через Петербург впроваджувано фінську мову у фінляндським урядуванні, й вона спроквола витісняла й обмежувала вживання шведської. В 1856 р. перший раз дозволено переклад урядових шведських розпоряджень на фінську мову. У 1858 р. заведено фінську мову у парохіяльних книгах і церковнім урядуванні. В 1860 р. урядові розпорядження перший раз видано в фінським оригіналі. В 1863 р. заведено її в судівництві, в соймі та внутрішнім урядуванні. В 1867 р. по містах з фінською більшістю урядовою мовою стала фінська. У згаданому часі спроквола переводилося знаціоналізування фінляндського шкільництва всіх трьох ступенів. Отже, не диво, що саме в 1880-х рр. шведо-фінський мовний спір досяг вершка свого напруження. Бо в сьому часі шведи боронили останків свого історично-мовного «стану посідання» в Фінляндії.

По твердим законам новочасного суспільного розвитку в сій боротьбі новочасних історичних панів з неісторичними колишніми кріпаками раніше чи пізніше побіджають сі останні, – в новітньому розвитку фінляндського життя маємо саме класичну ілюстрацію повищих слів, – й тоді логічно на чергу дня виринає справа національного «*modus vivendi*»²⁷, себто угоди. На фінляндським ґрунті

²⁴ *de facto* (лат.) – насправді, *de jure* (лат.) – за законом (прим. ред.).

²⁵ *status quo ante* (лат.) – попередній стан справ (прим. ред.).

²⁶ *via facti* (лат.) – силою фактів (прим. ред.).

²⁷ *modus vivendi* (лат.) – спосіб життя (прим. ред.).

почали його витворювати політичні нащадки старофінської партії – молодофіни, а з шведського боку – поступовіші елементи з шведоманського табору. Гаслом молодофінів було «один народ – дві мови», що є висловом признання великого шведського значення для культурного розвитку Фінляндії. Нова фінська інтелігенція ставиться зовсім об'єктивно до справедливих домагань фінляндських шведів.

Вона признає, як сказано, їх культурне значення для розвитку Фінляндії не лиш у минувшині, але й у сучасності. Вона добре знає, що Швеція була для Фінляндії головним сполучником з культурою Заходу та що й тепер ще шведи яко народ старої культури багато де в чому можуть вплинути на дальший розвиток молоді фінської культури, що для фінів ще й досі шведська мова є найлегшою європейською мовою. Цікавою під сим оглядом є увага молодофінського провідника, визначного історика літератури, професора Сетели: «Бажати усунення шведського елементу в Фінляндії, зовсім відкидати шведську мову – не можемо, бо тепер наша література почасті, а давніше – цілком, була писана шведською мовою. Без знання шведської мови ми не можемо зрозуміти цілих епох нашої історії»²⁸.

На початку сього століття язиковий спір у Фінляндії теоретично й фактично полагоджено, а саме в дусі «повної» рівноправності обох краєвих мов²⁹.

IV. Суспільно-економічні відносини в Фінляндії

У відродженні неісторичних народів можна звичайно відрізнати три головні розвиткові фази: насамперед – час національного пробудження, визначним моментом якого є поворот до рідної мови та заходи до її літературного вироблення. Се величезне значення мови в новочасних національних рухах вельми символічно та пластично з'ясовано в назві Фламандського товариства, в котрому посередковано національно-культурну роботу каменярів фламандського відродження; «De taal is gansch het volku» називається воно, що означає: «Мова – се весь народ».

²⁸ W. Studnicki, с. 165.

²⁹ А. В. Ірельстром, с. 634, 635.

Загалом же перша фаза національного відродження має суто культурний характер. Другою, не менше важною, є доба економічної емансипації новопробудженого народу у напрямі визволення з чужинецького економічного ярма відповідно до відомого чеського гасла: «Svůj k světu» (себто «Свій до свого»).

Культурно-національна й економічна фаза мають величезне значення для напруження та розмаху процесу відродження поневолених народів. Бо се основа, на ґрунті якої можливою є третя фаза в сім процесі, себто політичні прямуння народу, котрий визволюється, чи то на лінії національної автономії в межах матірньої держави, чи то в напрямі власної державної самостійності, що вже залежить від кількох різних причин: стратегічно-географічного положення країни, її природних багатств, політичного положення матірньої держави, економічного відношення до неї, а особливо – від економічно-суспільного поступу молодого народу, від поглиблення його соціальної будови, умовою котрої є його емансипація, себто його фактична економічно-суспільна сила, що рішає про політичну силу даного народу та є найліпшим тараном проти інерції історичного права в сучасних державах, який має можливість розторощувати твердині анахроністичного національного феодалізму нашої доби.

Розуміється, що вищезгадані три фази – се лише орієнтаційна схема, яка у справжньому житті не здійснюється ідеально, й поодинокі моменти котрої не йдуть хронологічно один по другім по черзі, але, здебільшого, виступають перемішано, як се бачимо на прикладі галицьких українців. Реальне життя, як відомо, не признає рамок «сірих теорій». Але для загальної орієнтації при досліджуванні новочасних національних рухів ся схема цілком надається. Для її ілюстрації наведемо кілька зразків. Наприклад, білоруси переживають саме першу фазу. Для них вищезгадане фламандське гасло про значення мови для народу є поки що справою національного буття. Литовці пішли значно далі й мають уже за собою немалу частину культурно-національної фази. Лотиші й естонці відбули вже не лише першу, але і чимало з другої, економічної, фази. Ще з більшим поступом здибуємося в чехів, у національній відродженні яких представлені вже всі три фази. Але найсуцільніше й найінтенсивніше відбувся сей національний процес серед фінів, де його економічна й політична фаза розвинулися відносно найорганічніше та найпов-

ніше, як досі ще в жодного з інших поневолених народів, котрі відроджуються.

В цьому розділі наших нарисів ми присвяtimo нашу увагу економічній фазі фінського національного відродження. Про політичну фазу буде мова в дальшій розділі.

* * *

Основою економічного розвитку народу є насамперед країна, котру він заселює, й національні відносини в ній. Отже, мусимо познайомитися з Фінляндією як країною та з народними відносинами в ній³⁰.

З географічного боку Фінляндія органічно зв'язана зі скандинавським півостровом і лежить поміж 59 і 70 ступенем 6 мінутами північної ширини й 20°29'–32°47' східної довжини. Її загальна просторонь виносить 373 604 км² (без озер – 325 775 км²), себто й щодо територіальної величини Фінляндія наближається до сусідніх скандинавських країн: Норвегії (325 429 км²) і Швеції (450 574 км²). Значить, вона майже у 2,5 рази менша від України й трохи більша від самої Угорщини (322 309 км²) або від самої Австрії (300 024 км²). Геологічно на неї найсильніший вплив полишила епоха льодовиків, вишліфувавши кам'яну поверхню Фінляндії, але рівночасно схвилювавши її багатьма незначними нерівностями та порізавши численними потоками й озерами (звідки назва Фінляндії – «багниста країна»³¹), загалом вона є причиною суворого підсоння та багнистого характеру поверхні Фінляндії. Тому в Фінляндії є дуже мало ріллі (лише 2,3%) й дуже багато неплодної землі (35,6%). Ужиточної землі загалом є 64,4%, з чого 57,1% припадає на ліси (процентом найбільше серед європейських держав).

³⁰ Пор.: А. *Philippsohn*, *Landeskunde des europäischen Russland nebst Finnlands* («Географія європейської Росії разом з географією Фінляндії»), Липськ, 1908; пор. також працю Райна про Фінляндію.

³¹ Сама назва «Фінляндія» означає дослівно «багниста країна». Теперішнє «Fin» походить від старонордського слова «fen» або «femen», котре означає «болото». Так само фінська національна назва Фінляндії «Suomi» або «Suomenmaa» значить дослівно «країна боліт». Пор.: J. Rein, *Finnland* (з А. Kirchof-a. *Länderkunde von Europa*, «Географія європейських країв», т. III), с. 404.

Можливі кліматичні наслідки дуже північного положення Фінляндії паралізували подекуди два географічні чинники: теплий Гольфстрім і південно-західний схил поверхні Фінляндії. Вони безперечно додатно причинилися до розмірно-гарного хліборобського розвитку Фінляндії. А далі се, як зауважує Косковський, не лише що облегшило вивіз фінляндських виробів до морських пристаней, а через них – і до західних країн, але загалом сприяло її духовій злуці з цивілізованими країнами, особливо ж зі Швецією, котра перша поклала тут основи під цивілізацію.

Одначе загалом підсоння Фінляндії континентальніше, ніж у скандинавських країнах: зима холодніша, літо тепліше. Пересічна річна температура в Фінляндії становить 2,5° (у Норвегії 4°, у Швеції 8°). Під кліматичним оглядом Фінляндія є зіпсованим скандинавським півостровом, як се добре видно з її ботанічної географії. Звичайно середньоевропейська порода дерев росте в Норвегії даліше на північ, ніж у Фінляндії. Плекання деяких порід збіжжя в розмірно північних частинах Фінляндії можливе лишень наслідком дуже довгих літніх днів або, ліпше кажучи, дуже коротких так званих «білих ночей», коли великий доплив тепла та світла незвичайно прискорює дозрівання збіжжя. Наприклад, ячмінь дозріває в північній Фінляндії протягом 12 тижнів, у південній – протягом 15, а в центральній Європі нормально протягом 18 тижнів. В околицях Улеборґа (65° північної ширини) жнива наступають за 42 дні після посіву.

Такі, загалом малосприяючі, природні відносини Фінляндії, як і її тяжке підсоння, відбилися сильно на психічній вдачі фінського народу, як се видно з наведеної в сій праці вже його характеристики, зробленої Топеліусом, і як се ще виразніше та пластичніше з'ясує сучасний найвизначніший фінський письменник Юхані Ахо, кажучи: «Там у ріднім краю сонце світить косо й зимно, земля порепана й неплідна. Рослини там на півночі трохи вищі від болотняної берізки. Люди там задумливі та мрійливі; їх інтелігенція пересічна, а обрій обмежений».

Одначе, незважаючи на сі всі несприяючі обставини, Фінляндія ще донедавна була суто хліборобською країною. З невтомною залізною енергією перетворював упертий фін ґранітну поверхню свого рідного краю на більш-менш плідну ріллю. Отже, не без слущності

зауважив Ю. Ахо, «що їх мечем була мотика: нею добули вони землю».

Коли географія Фінляндії вплинула значно на вдачу її людності, геологія подекуди мала вплив на її суспільну історію, перешкоджаючи витворенню в ній феодально-кріпацьких відносин у середніх віках³². У тяжких умовах сеї країни фінський мужик сливе сам сяк-так міг переіснувати з власної праці, населення в ній чисельно зростало дуже помалу. Словом, не було тут ґрунту для повстання феодальних панів, що жили б з праці поневолених кріпацтвом селянських мас. Ще в середині XVIII ст. населення Фінляндії досягало 0,5 мільона душ. Нижченаведена статистична таблиця показує саме зріст його протягом останніх півтора ста років:

Таблиця

Рік 1750 –	421 537	Рік 1870 –	1 768 768
1770 –	560 984	1890 –	2 380 140
1800 –	832 659	1900 –	2 673 200
1820 –	1 177 546	1905 –	2 816 000
1840 –	1 445 626	1907 –	2 850 000
1850 –	1 636 915	1915 –	3 300 000

Густина населення в Фінляндії становить тепер (1915 р.) – 9,6 на 1 км². Річний приріст творить 1,38%. Фінляндія ще досі має перевагу сільського населення (85%)³³. Щодо релігії – (з виїмкою коло 50 000 мешканців пограничних повітів Выборзької губернії, православних) вся людність Фінляндії лютеранська. Як ми бачили вище, серед неї сильно поширене сектанство, котре, одначе, здебільшого має етично-суспільний напрям. Так само ми бачили вище, що церква й релігія в Фінляндії були, так сказати б, націоналізовані та в її новочасному житті відиграли чималу роль. Під національним оглядом Фінляндія є, щоправда, країною двонародною (фіно-шведською), але з абсолютною перевагою первісного фінського населення. По статистичним обчисленням з 1907 р. в Фінляндії було 2 350 000 фінів (86,75% усього населення) та 350 000 шведів (12,9%), котрі збитою масою жили вздовж Фінського заливу (у Ньюландській губернії) та вздовж Ботнійського заливу (в Або-Бьйорнеборзькій і Вазаській губернії). Як вже зазначено в попереднім розділі, фінський елемент зростав

³² Koskowski, с. 7.

³³ Поп.: *I. Oehquist, Das politische Leben Finnlands*, Липськ, 1916, с. 93.

спроквола на шкоду шведського. По містах сей процес відбувається швидше, ніж на селі. В 1870 р. у сільських громадах Фінляндії число осіб, що говорили по-фінськи, творило 87,7%, а через десять років воно складало вже 88,4%. Відносні проценти для шведської мови у згаданім часі були 12,2% і 11,4%. По містах у 1880 році по-фінськи говорило 60%, по-шведськи 40%; у 1890 р. по-фінськи – 70%, по-шведськи – 30%³⁴.

Крім шведів і фінів, живе в Фінляндії ще коло 8 000 москалів (головно в пограничних повітах Виборзької губернії), коло 2 000 німців і приблизно стільки ж осіб інших національностей; серед них понад 1 400 японців, останків найстаршого населення сеї країни, та кількасот жидів.

Незважаючи на досить одноманітний склад людності, Фінляндія мала й має деякі свої національні проблеми: насамперед шведо-фінський спір, про який була вже мова в попереднім розділі та про який ще говоритимемо дальше, а саме в зв'язку з політичним боком фінляндського питання. Крім того, в Фінляндії ще й досі, як се ми зараз побачимо, не полагоджено цілком жидівської справи, а в пореволюційних часах царське правительство порушило справу «безправного» буцімто положення москалів у Фінляндії, що, зрештою, було лише претекстом для відомого політичного погрому сеї країни в часі столипінської ери.

Жидівське питання³⁵ є, хіба, єдиною темною плямою на яснім малюнку фінляндського громадянського життя. Ще донедавна не мали жиди в Фінляндії цілком горожанських прав, могли жити лише в декотрих визначених містах, займатися законом означеними заробітками; їм заборонено було набувати нерухоме майно. Загалом їх уважано «прикрими чужинцями», й вони не мали права на постійний осідок. Пашпорт на право побуту видавано їм тільки на півроку; що шість місяців треба було його відновлювати. Оженившись, мусів жид негайно виїхати з Фінляндії. Майже зовсім обмежено в'їзд жидів з Росії до Фінляндії.

Одначе було б несправедливо обвинувачувати тільки саму Фінляндію з причини недавнього майже безправного положення

---

³⁴ А. Ігельстром, с. 627.

³⁵ Про жидівську справу пор. статтю проф. Талквіста «Еврейській вопрошь ин Финляндии» в петербурзькім журналі «Финляндия» (1909, ч. 20, 1910, ч. 1), опісли примітку про положення жидів у Фінляндії в цитованім нарисі Ігельстрома (с. 612).

в ній жидів. Чималий вплив мав на се славетний царизм своїм безоглядним антисемітизмом; він, з одного боку, паралізував працю Гельсінґфорського сойму в напрямі частинного урівноправнення жидів (відкидаючи, наприклад, його законопроект з 1884 р. про унормування побуту жидів у Фінляндії), а з другого боку – нацьковував її (небезпекою масової імiґрації жидів) до протижидівських адміністративних розпоряджень (як, наприклад, закон з 1889 р., котрим фінляндських жидів поставлено в положення сливе толерованих чужинців).

Серед фінського загалу антисемітично настроєні лише старофіни. Їх антисемітизм має економічно-суспільний характер і є цілком аналогічним до новочасного антисемітизму західноєвропейського дрібного міщанства загалом. Загалом же фінляндське громадянство не настроєне антисемітично. Навпаки, бажає коли не повного урівноправнення жидів (соц.-демократична партія), то принаймні умовної їх емансипації (шведомани, молодофіни; одначе сі останні висловилися проти еміґрації жидів з Росії), як про се свідчать петиції та соймові спроби полагодження жидівської справи (з 1894, 1895, 1897 рр.). Востаннє жидівську справу подекуди полагодила реформа з 1909 р., котра признає «особам жидівської віри» фінляндське горожанство під умовами:

1. народження в Фінляндії й постійного побуту в ній аж до повноліття, 2. або постійного побуту в ній принаймні протягом десятиох років. Жидівка, виходячи заміж за фінляндського горожанина, набуває через се право краєвого горожанства. В уряді фінські жиди, що набули фінське горожанство, користуються правами фінів нелютеранської віри. Найбільшу заслугу коло переведення сеї тимчасової реформи в жидівській справі має фінська соціал-демократична партія.

Закінчуючи сю загальну характеристику Фінляндії під антропо-географічним оглядом, мусимо ще сказати кілька слів про еміґраційний рух з неї. Сильніше він датується від 70-х років минулого століття. Фінська еміґрація здебільшого й європейська загалом спрямована до Америки. Загалом вона має, як і скрізь, економічні причини. Одначе подекуди на її збільшення вплинула протифінляндська політика царизму, особливо ж відомий замах на фінську конституцію з 1899 р., про який говоритимемо в найближчій розділі. В часі від 1880 р. до 1900 р. виеміґрувало з Фінляндії 85 513 душ (з того

56 968 мужчин і 28 545 жінок). Найбільше фінів покинуло рідний край саме у критичнім 1899 р. (12 071) і у найближчім році (10 397). Іміграція до Фінляндії дуже незначна. Від 1866 до 1899 рр. імігрувало до Фінляндії всього 22 000 осіб.

Про просвітні прямування й відносини в Фінляндії була мова в попереднім розділі. Тут для їх ілюстрації дамо кілька статистичних даних. Неписьменність у Фінляндії, як сказано, є рідкістю. Нині (1915 р.) становить 1,48%, себто під сим оглядом «неісторичний» фінський народ стоїть вище від усіх історичних, не виймаючи з них навіть найкультурніших народів. Уже перед 25 роками (1890 р.) у Фінляндії на 1 000 осіб письменних було – 979. Щодо ступеня освіти: на 1 000 осіб вищу освіту має 132 по містах і 7 на селі; середню – 860 по містах і 970 на селі; тільки низшу – 8 по містах, 32 на селі³⁶.

Перед війною (у 1909–1910 рр.) Фінляндія, крім двох вищих шкіл, мала: 136 середніх з 23 128 школярами; 2 788 народних шкіл на селі з 121 353 школярами. Крім сього, в міських народних школах училося 38 095 учеників. Ся статистика не обіймає численних фахових шкіл і загально-просвітних закладів, котрих є дуже багато в «країні тисячі озер»³⁷.

Завдяки своїм природним умовам Фінляндія майже не мала землі, що надавалася б для хліборобського оброблювання. Фінський народ мусів з великими труднощами штучно витворювати рілля на голих скелях своєї батьківщини. Первісно се робилося, звичайно, коштом величезних фінляндських лісів, котрі випалювано для сеї ціли, а отриманий таким чином попіл вмішувано з землею, з чого повставала потім потрібна, менш-більш родюча рілля.

Зрозуміло, що така екстенсивна господарка, яка загрожувала існуванню фінляндських лісів, не могла тривати довго, а в новітніх часах, після заведення раціональної лісової господарки у Фінляндії, абсолютно неможлива. Наслідком того побільшення площі під засів стало майже неможливим, а поруч з сим недостача ріллі відчувалася щораз сильніше. Отже не диво, що аграрне питання належить до найпекучіших справ внутрішнього життя Фінляндії, а його негайна поагода цілком необхідна, бо число безземельних селян – т. зв. «торпарів» – страшенно зростає та загрожує «країні тисячі

³⁶ Пор. нарис «Финляндія» у російським «Энцикл. Словарі», т. 35–36, розд. VII, с. 919.

³⁷ I. Oequist, с. 93.

озер» поважною аграрною кризою. Фінський уряд присвячує велику увагу полагожденню сеї дуже пекучої справи, а саме реформам дотеперішнього стану землеволодіння, головно через парцеляцію більшої земельної власності.

Історично витворилися у Фінляндії три форми володіння: 1. т. зв. «skatte», себто абсолютна приватна земельна власність селян-хліборобів, далі 2. коронні «гемани», себто краєві хутори, котрі уряд віддає селянам у «вічну» аренду, але без права продажу, нарешті 3. «frälse», себто приватна панська власність, увільнена від яких-небудь повинностей. Історично се дуже стара форма фінляндського землеволодіння (датується від 1200 р.).

По конституційному закону з 1789 р. ці форми землеволодіння вважаються непохитними. Лише «гемани» можуть через купівлю т. зв. «скаттового» права статися «скаттами», себто приватною селянською власністю. Зрозуміло також, що упривілейоване становище колишніх панських «фрельсів» нині вже не має свого питомого станового характеру³⁸.

Щоб зарадити подекуди недостачі землі, фінський уряд викупив у старій Фінляндії удільні землі (апанажі), простір котрих становив загалом 1 000 233 гектарів, і розпарцелював сю землю поміж 76 733 селян. Крім того, заложив він спеціальний кредитовий фонд (10 міл. фін. марок), з якого позичаються гроші селянам на закупно «геманової» землі. Далі уряд набував сам більші маєтки, котрі так само парцелюються поміж безземельних селян, а передовсім «торпарів» (селян-арендаторів). Таким чином протягом перших десятих років сього століття викуплено 48 більших маєтків у загальній ціні понад $4\frac{1}{2}$ міл. марок³⁹.

В зв'язку з сими аграрними реформами Фінляндія перетворюється поволі у країну дрібних селянських господарств, як се добре видно з отсеї статистичної таблиці⁴⁰.

³⁸ В. Koskowski, позд. VIII.

³⁹ Пор.: К. Ф. Игнаціусь, О мѣрахъ къ улучшенію соціального и економическаго положенія безземельнаго населенія въ Финляндіи, журнал «Финляндія», 1909, ч. 17.

⁴⁰ W. Studnicki, с. 204 й далі.

Таблиця

Великість поодиноких господарств	Число господарств	Загальна площа	% господарств	% площі
до 3 гект.	106 462	95 714	39,27	3,35
3–10	78 778	450 015	29,05	15,82
10–25	56 790	876 033	20,04	30,79
15–100	27 260	1 107 370	10,06	38,01
понад 100	9 838	336 060	6,68	11,13

Під хліборобсько-економічним оглядом влучно прирівняно Фінляндію до лісу, в «якім кожне дерево майже в однаковім ступені користується виживлюючими соками землі, сонячним світлом і теплом» (Косковський).

Спроби унормувати аграрні відносини у Фінляндії й піднести матеріальний добробут селянського населення датуються вже від другої половини XVIII ст., себто від часу, коли ся країна вступає у стадію новочасного економічного розвитку й переживає свою «економічну фазу».

Ще в XVI ст. мала вона примітивну господарку. Полювання й рибальство були головним заняттям її населення.

Шведи відіграли роль каменярів новочасного економічно-промислового розвитку Фінляндії. Значна шведська колонізація у XVII ст. розпочала еру хліборобства в північній країні болот і скель. А через сто літ опісля самі вже фіни почали робити заходи, щоб завести раціональну хліборобську господарку у своїй батьківщині. Щодо сього найбільшу заслугу має Фінляндське господарське Товариство, заложене в 1797 р. З його ініціативи у 1836 р. в маєтку Мустіалі основано спеціальний Господарський інститут (опісля перемінений в Вищу агрономічну школу), котрий багато причинився до раціональної годівлі худоби в Фінляндії. Так само й заведення раціональної лісової господарки в сій країні перевів головно Мустіальський інститут.

У 1860-х рр. з почину Фінляндського господарського Товариства (ФГТ) почали закладатися у Фінляндії селянські кредитові спілки. Рівночасно його заходом розповсюджувано серед селян спеціальну

хліборобську освіту, а незабаром при Гельсінгфорським університеті заложено агрономічний факультет.

ФГТ мало у другій половині минулого століття чимало філій на провінції, завданням котрих була загальна та спеціальна освіта фінських селян, піднесення їх духового й матеріального становища.

Тому, що наслідком вище з'ясованих причин хліборобство не мало у Фінляндії гарних виглядів на будуче, наприкінці 1860-х рр. (особливо ж після загального неврожаю та голоду у 1867 р.) ФГТ присвятило спеціальну увагу раціональній годівлі худоби й молочарству, а насамперед – гуртовому виробові масла. Все се вдалося дуже гарно й успішно. Коли, наприклад, у часі 1871–1875 рр. вивіз масла з Фінляндії становив 8 міл. кілограмів, в однім 1906 р. він досяг уже імпозантного числа 15 міл. кілограмів. Ми вже сказали, що незважаючи на все, Фінляндія є переважно хліборобською країною. Пластично представляє се професіональна статистика фінляндського населення (з 1900 р.)⁴¹:

Таблиця

Заняття	Число осіб	%
хліборобство	1 555 357	56,6
полювання й рибальство	17 027	0,6
промисловість	228 343	10,6
комунікація	74 441	2,7
торгівля	54 441	2,0
прилюдна служба	70 315	2,5
рантьє	73 484	2,6
вільні професії	5 985	0,2
без означеного заняття	429 610	15,1

Проте Фінляндія має вже за собою хліборобський етап свого економічного розвитку, переживаючи саме від кінця минулого століття у дуже швидкім темпі фазу капіталістичної індустріалізації й маючи для свого промислового розвитку без порівняння ліпші умови (знамениту водну комунікацію й дешеві природні сили), ніж для хліборобського поступу. «Фінляндія, – говорить фінляндський

⁴¹ Для 143 000 населення недостає відповідних статистичних даних.

дослідник її економічного розвитку, – має значно більше підстав статися промисловою країною, ніж країною великого землеволодіння... Фінляндія перетвориться в недалекій будуччині у промислову країну»⁴².

Зріст міського населення Фінляндії на некористь сільського, як і повільний занепад ремісництва, є вимовним доказом упромисловлення сеї країни. Протягом XIX ст. міське населення Фінляндії збільшилося в 9 разів, а тим часом сільське – лише в 3 рази. На початку минулого століття були у Фінляндії тільки два міста з числом населення понад 50 000 (Гельсінгфорс і Або). Нині у Фінляндії є чотири більші міста з числом населення понад 30 000 (крім згаданих двох – ще Тамерфорс і Виборг). Гельсінгфорс має тепер (1915 р.) загалом 170 000 людності⁴³, крім того, є ще десять менших міст з числом населення звише 10 000.

Початки промислу датуються у Фінляндії від XVII ст. Найстаршою галуззю промислу було добування заліза з болотняної руди, звісне у Фінляндії вже від XVI ст. Примітивна обробка заліза була відома фінам віддавна, як се видно зі згадок про залізо та ковалів у фінських рунах (пор., напр., коваля Ільмарінена з «Калевали»).

Від початку XVII ст. датується новочасна залізна промисловість у Фінляндії. В 1610 р. у Ньюландській країні зложено першу велику залізну гуту. Наприкінці того ж століття їх число зросло до 10. В часі прилучення Фінляндії до Росії в неї було коло 100 металургічних фабрик⁴⁴.

Як розвивався фінляндський промисел у першій половині минулого століття, про се нема докладних статистичних даних. У фінському часописі «Maamiehen Ystävä» («Приятель хлібороба») за 1844 р. наведені такі приблизні цифри: всього 90 промислових підприємств з 1 700 робітниками й загальною продукцією в ціні 570 000 карбованців.

Розвиток новочасного фінляндського промислу наприкінці XIX ст. представляє отся статистична таблиця⁴⁵:

⁴² Г. Торніо, Экономическое развитие Финляндии (у журналі «Финляндія», 1909, чч. 19, 20, с. 634).

⁴³ Пор. нові статистичні дані про Фінляндію у праці І. Оехквіста «Das politische Leben Finnlands» («Політичне життя Фінляндії»), Липськ, 1916.

⁴⁴ W. Studnicki, с. 211.

⁴⁵ Торніо, с. 637.

Таблиця

Рік	Число підприємств	Число робітників	Ціна продуктів у фін. марках ⁴⁶	Пересічне число робітників в одному підприємстві	% фабрич. робіт. з заг. населення
1885	4 333	38 075	117 433 300	9	1,70
1890	6 496	59 123	167 042 500	9	2,50
1895	7 197	65 254	188 472 300	9	2,60
1900	8 038	98 759	339 569 100	12	3,66
1906	8 827	113 518	439 478 282	13	3,90

Загальний стан фінляндського промислу наприкінці першого десятиліття ХХ ст. (1907 р.) представлений на дальшій статистичній таблиці⁴⁷:

Таблиця

Поодинокі галузі промислу	Число підприємств	Число робітників	Ціна виробл. продуктів у фінських марках
обробка дерева	906	30 242	115 338 400
металургічн. пром.	1 673	19 268	61 448 426
будівляний	545	18 102	42 982 100
паперовий	179	14 550	55 935 500
текстильний	83	13 319	62 664 900
виріб споживч. продук.	2 920	13 306	101 107 600
обробка каміння	350	9 920	15 200 300
виріб одяжі	1266	6 315	14 606 300
обробка шкір	909	3 767	21 336 800
графічний промисел	193	3 673	10 352 000
хімічний	245	3 053	12 675 700
Разом	9 269	135 515	513 648 026

⁴⁶ Фінська марка = 0,95 Кор.

⁴⁷ Горнію, с. 642.

Як бачимо з вищенаведених статистичних даних, у Фінляндській промисловості перше місце займає обробка дерева, що цілком зрозуміле при величезній площі лісів у Фінляндії, а на другому стоїть металургія. З інших галузей промислу значніше розвинені текстильний і продукція паперу. Фінляндський промисел головно зосередкований у Ньюландській, Абобернеборзькій, Тавастгуській і Выборзькій губерніях.

Ми бачили вище, як старанно подбано про хліборобський розвиток Фінляндії. Не менше уваги присвячено й витворенню та піднесенню її упромисловлення, головно через поширення фахової технічної освіти у Фінляндії. З сією метою вже від 1847 р. позакладано реальні та спеціальні технічні школи. У 1872 р. Гельсінгфорську техніку зреформовано на Вищу політехнічну школу. Крім того, в Гельсінгфорсі заложено Центральну спеціальну школу для прикладної штуки та для піднесення артистичного промислу. На провінції влаштовувалися спеціальні фахові курси. Задля поширення фахової освіти зорганізовано спеціальний союз мандрівних технічних інструкторів. Рівночасно подбано про гігієнічні умови промислового робітництва. Се хотіли досягнути шляхом соціальних реформ, витворенням раціонального охоронного фабричного законодавства; далі санітарними розпорядженнями щодо промислових підприємств загалом, отже, систематичною працею в області суспільної політики й гігієни.

Що торкається останньої, незмірно велике значення має для неї масова протиалкогольна пропаганда, зокрема протигорілчаний рух у Фінляндії, вершком якого був жовтневий закон з 1907 р., котрим абсолютно заборонено продаж алкоголю (з виїмкою аптек, і то лише на лікарську рецепту). Се, безперечно, велика моральна та суспільна перемога фінського народу, особливо ж, коли візьмемо під увагу, що в середині минулого століття алкоголізм був сильно поширений у Фінляндії та з фізичного боку дуже підточував фінський народ.

Історія фінського протигорілчаного руху вельми цікава та повчальна. В попереднім розділі ми вже згадували про те, що його початки зв'язані з гуманітарно-етичною та просвітною діяльністю фінських релігійних сект. Опісля чимало зробили в цьому напрямі фінське студентство (особливо «союзи молоді»), жіноцтво та соціалістичне робітництво.

Абсолютна протигорілчана повздержливість є програмовим домаганням Фінської соціал-демократичної партії, заложеної у 1899 р.

Протигорілчаний фінляндський союз на зразок шведського, себто в душі лише відносної повздержливости, заложено в 1853 р. У 1882 р. зреформовано його в напрямі безумовної повздержливості. В історії фінського антиалкогольного руху рішаюче значення мав 1898 рік, коли у Фінляндії влаштовано величезний протигорілчаний страйк і з'їзд, на яким 160 000 голосами ухвалено абсолютну заборону вироблювання алкоголю у Фінляндії або його довіз з чужини. За сю заборону висловилося 305 (з 500) фінляндських громад.

Протигорілчаний рух у Фінляндії почав масово зростати в революційних часах, висловом чого був саме згаданий вище антиалкогольний закон з 1907 р., котрий, зрештою, не удостоївся царського затвердження. Цікаво, що царське правительство дуже неприхильно ставилося до фінського абстинентського руху та всіляко паралізувало його нормальний поступ. Велике моральне й, так сказати б, евігенічне значення сього руху для фінського народу є очевидною річчю.

Імпонуючий культурно-національний і суспільно-політичний поступ фінів в останніх часах, безперечно, в значній мірі зв'язаний з масовим поширенням антиалкоголізму у Фінляндії⁴⁸.

Упромисловлення Фінляндії, розуміється, вплинуло корисно на розвиток торгівлі сеї країни. Ми навели низше статистичні дані, котрі уявляють саме торговельний розвиток Фінляндії у другій половині минулого століття:

Таблиця

Вивіз				Привіз		
рік	до Росії	до чужини	разом	з Росії	з чужини	разом
у мільонах фінських марок						
1860	12,1	10,0	22,1	53,0	28,1	81,1
1880	51,0	78,1	129,1	57,5	81,3	138,8

⁴⁸ Пор. *N. R. A. Ursin*, Die Alkoholfrage in der finnischen Volksvertretung (Алко-гольна справа в фінським народнім представництві) в журналі «Dokumente des Fortschritts» («Документи поступу»), 1910, ч. 1. Далі: В. Koskowski, розд. XVII. З при-чини інтенсивного протигорілчаного руху в Фінляндії цікавим є занепад гуралень у 1886 р. було їх 67, а загальна продукція алкоголю у Фінляндії становила 11 331 літрів, у 1893 р. їх число знизилоса на 26, а продукція алкоголю впала на 6 766 літрів.

Продовження табл.

Вивіз				Привіз		
рік	до Росії	до чужини	разом	з Росії	з чужини	разом
у мільонах фінських марок						
1890	36,4	56,0	92,4	46,5	94,1	140,6
1905	67,9	179,9	247,8	94,5	173,7	268,2
1907	31,6	254,6	286,2	49,7	371,1	420,8

У близьких торговельних зносинах стоїть Фінляндія з Англією, Німеччиною, Росією та Францією. Завдяки односторонній протекційній ціновій політиці Росії (особливо драконському ціновому законодавству з 1885 р. з очевидною економічною протифінляндською тенденцією) торговельний розвиток Фінляндії останніми часами значно визволився з економічної залежності від матерньої держави, головню по 1905 р. Щодо вивозу Росія є на другім місці поміж Англією та Німеччиною, а щодо привозу – мусила саме в пореволюційних часах уступити першенство Німеччині; поміж останньою та Фінляндією торговельні зносини чим дальше, все більше набирають органічного характеру.

Систематичний занепад російсько-фінляндських торговельних зносин стоїть в очевиднім зв'язку як з новочасною протифінляндською політикою царизму загалом, так і з його економічним використанням т. зв. «окраїн» зокрема. Фінляндія, хоча під ціновим оглядом відокремлена від Росії, тим не менше сильно відчувала на собі економічне ярмо державного осередка наслідком вище згаданої цінової протекційності, шкідливої для економічно-промислового розвитку північної «окраїни» царської імперії. Зрештою, російська протифінляндська політика (про яку говоритиметься у дальшім розділі сих нарисів), скерована останніми часами головню проти краєвого автономізму й конституції Фінляндії, віддавна вже прямувала до цілковитого економічного приборкання сеї країни. Щодо того дуже характерними є російські бажання скасувати окрему фінську монету та цінову границю поміж Росією й Фінляндією, що, звісно, дуже руйнуючо вплинуло б на економічну долю сеї країни.

Економічний бік російсько-фінляндських відносин дуже цікавий. Дуже-бо є поширений погляд, що російські «окраїни» під економічним оглядом знаходяться майже у якійсь кабальній залежності від

царської держави так, що без неї або поза нею засуджені, мовляв, на поталу. Відомо, наприклад, як польські самостійницькі і іредентистичні супроти Росії прямування звичайно поборювано в публіцистиці економічними аргументами. Що «окраїни» здебільшого стоять у дуже близьким економічним відношенню з Росією, се правда. Так само правда, що на їх економічний розвиток приналежність до великого російського економічного організму впливає загалом сприяючо. Але з того зовсім не виходить, що поза Росією «окраїни» не могли б економічно існувати, як се добре видно на прикладі Фінляндії. Деякі економічні втрати та хвилеве загальмування в їх економічному поступі стократ нагородив би їх вільний культурно-національний розвиток (який у Росії поки що неможливий і загалом не так скоро ще буде можливий), а від сього останнього, як відомо, чимало залежить напруження та поглиблення економічного життя кожного народу.

В новочаснім економічному розвитку Фінляндії є немаловажним чинником кооперативний рух, що, зрештою, легко зрозуміле. Бо операція в житті малих народів має величезне значення, і то саме в економічній фазі їх розвитку, тому що є знаменитим способом їх економічного усамостійнення, принаймні в його початках. Фактично фінляндський кооперативний рух дуже недавньої дати: він існує лише від 1899 р., коли основано фінський кооперативний Союз «Pellervo». В своїй істоті фінляндська кооперація не різниться від європейської загалом. Політично вона безпартійна, хоча для її повстання в Фінляндії чималу заслугу мали старофіни, а потім дуже прихильно поставилося до неї Фінське соціал-демократичне робітництво, як се видно з заяви їх партійного органу «Tuomies» («Робітник»), в котрім у 1907 р. писалося з сього приводу: «Організуючи цій політичний та професіональний рух, ми не маємо також забувати про кооперативну діяльність, котра є так само одним із способів піднесення робітників з їх тяжкого економічного положення»⁴⁹.

Одначе на ділі фінляндська кооперація має здебільшого селянський характер. Головним завданням вищезгаданого союзу є саме піднесення економічного добробуту сільського народу, особливо ж його незаможної частини, через кооперативну діяльність. Крім того, товариство «Pellervo» поширює серед селянства фахову

⁴⁹ О. Торніо, Кооперативное движение въ Финляндіи (в журналі «Финляндія», 1909, ч. 12, 13, с. 304).

хліборобську просвіту, в сій цілі видає популярні хліборобські брошури, інформаційні листки, висилає на село спеціальних інструкторів, влаштовує курси для познайомлення селян з новочасною обробкою ріллі, нарешті видає власний журнал «Pellervo», котрий виходить у двох краєвих мовах. В 1908 р. його фінське видання мало 20 166 передплатників, а шведське – 2 441. Вельми енергійним чинником у фінляндському кооперативному руху та головною ширительською кооперації у Фінляндії є студентська молодіж. Цікаво, що сей рух повстав у тяжких русифікаційних часах протифінляндських замахів, коли нормальний розвиток політичного життя у Фінляндії на якийсь час загальмувала царська реакція.

В 1901 р. фінляндський сойм ухвалив спеціальний закон про кооперативи, що причинився до інтенсивнішого розвитку кооперативного руху у Фінляндії. Найуспішніше розвиваються у Фінляндії щадничо-позичкові каси, від 1902 р. зосередковані в «Центральнім кредитовім Союзі кооперативних кас».

Загальний стан розвитку кооперації у Фінляндії представлений на отсій статистичній таблиці⁵⁰:

Таблиця

Спілки						
рік	центральні організації	малярні	кредитні	споживні	інші	разом
1901	—	—	—	3	3	6
1902	—	28	—	17	6	51
1903	—	75	24	71	24	194
1904	1	145	87	119	42	394
1905	3	225	140	168	60	596
1906	3	283	168	269	93	816
1907	3	314	240	392	277	1 226
1908	3	345	341	498	480	1 667

В 1909 р. число кооперативних спілок піднеслося до 1816. Загалом вони мали коло 200 000 членів, їх грошовий річний оборот становив 100 мільйонів марок⁵¹.

⁵⁰ Торніо, с. 306.

⁵¹ J. Oehquist, с. 96.

На закінчення огляду економічно-суспільних відносин у Фінляндії лишається нам сказати ще кілька слів про фінляндську комунікацію та фінансове положення сеї країни. Загалом Фінляндія є досі країною водних доріг, водної комунікації. Під сим оглядом величезне значення для її економічного розвитку мало вибудування Саймського каналу (1845–1956 рр.), що злучує систему Саймських (Saima) озер з Фінським заливом. Завдяки природним умовам фінська водна комунікація, а разом з тим і фінляндська торговельна фльота, розвивалися вельми успішно. В 1901 р. Фінляндія мала 2 583 кораблів з загальною містотою 299 379 тон і 379 пароплавів з загальною містотою 58 235 тон. У 1865 р. через фінські води пройшло 9 669 кораблів, у 1907 р. – 44 581⁵².

Першу залізницю (Гельсінґфорс – Тавастегус, 107 км) вибудовано в 1862 р., й вона причинилася до оживлення економічного розвитку Фінляндії. Тепер її залізнична сіть становить загалом 3 500 км. Крім того, Фінляндія має коло 50 000 км битих доріг. Одначе загалом її сухопутня комунікація розвинена відносно слабше.

Для грошового розвитку «країни тисячі озер» велике значення мали монетарні реформи з третьої четвертини минулого століття, а саме закон з 1860 р., яким Фінляндії признано власну монету (марка – 100 пені – 0,95 к.) по срібній валюті, й закон з 1877 р., котрим у Фінляндії заведено золоту валюту⁵³.

Розвиток фінляндської торгівлі, про що була мова вище, причинився до швидкого фінансового розвитку Фінляндії. В 1862 р. в неї був лише один приватний банк з капіталом 5 042 461 мар. У 1907 р. поза державним банком у Фінляндії було 10 приватних банків з основним капіталом 637 015 935 фін. мар.

У 1913 р. звичайні доходи Фінляндії становили 181 246 000 ф. м.⁵⁴, а видатки – 158 770 000 ф. м. Державний довг зріс до 173 міл. ф. м.

Про високу економічну культуру Фінляндії вимовно свідчить невичайне розповсюдження в неї телефонів, і то не лише по містах, але й на селі. Телефони перший раз заведено в Фінляндії у 1882 р. В 1908 р. фінляндська телефонна сіть мала 44 949 км довжини, і чого на сільські громади припадало 24 181 км. Загальне число

⁵² О. Торніо. Экономическое развитие Финляндии, с. 626.

⁵³ I. Oehquist, с. 25, 31; В. Koskowski, позд. V.

⁵⁴ I. Oehquist, с. 95.

абонентів становило 25 765; серед них 8457 сільських. Пересічно телефонічний апарат припадав на 24 міських мешканців і на 302 сільських⁵⁵.

Всі міста Фінляндії злучені взаємно телефонічним дротом. Число центральних стацій протягом перших десятих років сього століття зросло з менш ніж 300 на більш ніж 600.

Фінляндська телефонна сіть проникла навіть за Полярний круг, злучуючи телефонним дротом фінські заполярні оселі з культурними осередками фінського життя. При малій розвиненості фінляндської комунікації телефон відіграв велику культурно-економічну роль у житті «країни болот і лісів»...

* * *

Читач мав тут загально-інформаційний огляд суспільно-економічних відносин у Фінляндії. З нього кождий побачить, що фінський народ здебільшого щасливо й успішно перейшов основні стадії економічної фази свого розвитку, що йому вдалося покласти міцні підвалини власної економічної самостійності, й що він зумів до значної міри визволитися з-під поневолюючого економічного впливу Росії й потрапив для своєї країни здобути головні запоруки економічної незалежності, що є, як відомо, одною з основних умов для досягнення національно-політичної самостійності.

V. Фінляндське питання з державно-політичного боку

Тепер приходимо до найцікавішого моменту в фінляндським питанні: познайомимося з державно-політичним положенням Фінляндії під російським пануванням та з її правно-державними відносинами до Росії, які задля віроломства та заборчих протифінляндських забаганок царизму сталися одною з найсвоєрідніших проблем міжнародного права й державних теорій.

---

⁵⁵ Т.: Финляндские телефоны («Финляндия», 1909, ч. 19).

Ми вже бачили вище, що московська держава віддавна цікавилася долею Фінляндії, котра географічно лежала в полі її імперіалістичних прямувань, аби опанувати Балтійське море. Від часів Петра Великого, коли Росія «стала твердою ногою» на побережжі сього останнього, коли нову столицю царської імперії збудовано на 30 км від фіно-шведської границі, завоювання Фінляндії було для Росії стратегічною необхідністю та лише справою часу. Фінляндія, а особливо т. зв. «стара Фінляндія» (*gamla Finland*), себто теперішня Виборзька губернія, мала бути, по словам коронованого європеїзатора Росії – «доброю подушкою для столиці» (Петербурга). Ништадтським миром (1721 р.)⁵⁶ Петро Великий здобуває частину сеї «подушки». Одна з його наслідниць (цариця Єлисавета) в 1743 р. прилучила решту Карелії, з чого повстала потім Виборзька губернія.

Рівночасно, як про се була мова вище, з боку російських царів у Фінляндії поширюється та піддержується думка протишведського сепаратизму, котра не лишилася у «країні тисячі озер» без прихильного відгону.

Вже в часі Абоського миру (1743 р.) після прилучення решти Карелії до Росії частина фінів хотіла присягнути на вірність Росії.

Катерина II так само дуже енергічно пропагувала думку незалежної фінляндської держави. З боку фінів вів переговори в сій справі з Росією іредентист Шпренгпортен. У 1788 р. Катерина II запропонувала фінам навіть скликання сойму для проголошення власної державної самостійності.

Як бачимо, отже, ще перед фактичним здобуттям Фінляндії в Росії пересуджено вже справу її майбутнього прилучення до царської імперії. Таким чином «завоювання» Фінляндії (фактично у 1808 р. її здебільшого полишило шведське військо) було лише логічним лисновком з протишведських російських прямувань і державно-територіальних та стратегічних планів XVIII ст., було здійсненням одного з найзаповітніших домагань політичного заповіту Петра Великого. Що Росія не мала при сім на меті «визволення» Фінляндії (якої Швеція зовсім не поневолила), та що вона не думала щиро про утворення з неї якоїсь «буфер-держави», – зайво доказувати.

⁵⁶ Ништадтський мир 1721 р. – мирний договір між Московським царством і Шведським королівством, який завершив Північну війну 1700–1721 років. За ним Швеція визнала приєднання до Росії Лівляндії, Естляндії, Інгерманландії, частини Карелії та інших територій. Росія зобов'язалася сплатити Швеції грошову компенсацію і повернути Фінляндію (*прим. ред.*).

Се видно добре з її хитання в часі окупації Фінляндії. Питомо російський генерал Кутузов пертракує з фінляндським сепаратистом Шпренґпортенем у справі признання Фінляндії окремою державою та прилучення до неї Виборзької губернії. В аналогічнім дусі російський командант окупаційної армії генерал Буксґевден видав поклик до фінляндського населення. Але потім, коли російські війська здобули деякі незначні побіди над шведами, цар Олександр I починав думати про абсолютну анексію новоокупованої країни. Здається, головно під впливом Сперанського, який дуже недвозначно заявляв, що «Фінляндія є державою, а не губернією, що, отже, не можна управляти нею прихапцем і серед багатьох біжучих справ», – цар рішив признати своїй новій північній «окраїні» краєву автономію та потвердити її старий конституційний лад, в яким дусі сформульовано червневий маніфест з 1808 р.

Зовсім позитивно та ясно полагоджено справу державно-правного положення Фінляндії та її внутрішнього політичного положення скликанням фінляндського сойму у Борґо (29 марта 1809 р.), на яким в імені російського царя прочитано «акт ґарантії», в котрім, між іншим, говорилося, що цар потверджує та забезпечує сею грамотою Великому Князівству Фінляндському «реліґію, основні краєві закони поруч з правами та привілеями, якими користувалися досі відповідно до конституції кожен зі станів згаданого князівства зокрема та всі його жителі від малого до великого загалом»... Він клявся потім, що «берегтиме твердо та непохитно всі ті привілеї та закони в їх повній силі»⁵⁷.

До психології відносин Олександра I щодо Фінляндії, які ми вище назвали хитанням поміж анексією та признанням їй конституційного автономізму, дуже цікавим є факт, що він первісно спокушався уникнути скликання законного фінляндського станового сойму, щоб проголосити нове державно-правне положення Фінляндії, а замість того бажав закликати до Петербурґа лише делегацію з представників усіх станів фінляндського населення, яка мала його поінформувати про положення та домагання власного краю. Одначе з боку фінів се дипломатично відкинено: спеціальна фінляндська делегація познайомила потім царя з політичним устроєм

---

⁵⁷ Пор. цитовану вже тут працю Еквіста: *Das politische Leben Finnland* (в якій дуже добре представлений політичний бік фінляндського питання), с. 15.

своїєї країни під конституційним шведським пануванням і з'ясувала його природні наслідки для нового положення Фінляндії під Росією⁵⁸.

Таким чином Олександр I змушений був скликати згаданий Боргоський сойм, на яким відчитано «акт гарантії», котрим, на думку відомого французького політичного теоретика Анрі Рене й загалом усіх європейських дослідників державного права⁵⁹, утворено сучасну фінляндську державу, всередині зовсім самостійну та лише назверх несuverенну.

З приводу того французький учений завважує: «Не се важне, як ми назвемо сей акт; важне те, що він існує; що його хотів цар, котрий став великим князем; що його святочно зареєстровано в Боргоськім соборі (де відбувся “акт гарантії” – *Іп. Б.*). Від сього моменту маємо перед собою щось нове; перед нами є зразок міжнародного права, що саме народилася перед нами нова держава, яка щодо заграничної політики негайно злучається з Росією, зливається з нею, але яка в усякім разі утворена та яка, притулившись до Росії (*accolé à La Russie*), лишається, тим не менш, державою, що користується внутрішньою незалежністю. Чи се протекторат? Або чи се, – як каже Ковалевський, “неповна інкорпорація”, неповна анексія? Сі питання про слова мають цілком другорядне значення. Зрештою, коли класифікація неповна, не слід калічити, упрощувати дійсність, аби її втиснути до класифікації: треба змінити класифікацію, доповнити термінологію»⁶⁰.

Замикаючи в липні 1809 р. особисто засідання історичного Боргоського сейму, цар Олександр I сказав у своїй промові відомі та славетні слова про Фінляндію, яку політичними подіями в Борго (1809 р.) піднесено на вічні часи до ранги народів (*placé désormais au rang des nations*).

Раз ставши на сей шлях признання державного автономізму Фінляндії, він опісля вже послідовно його тримався, як се видно з деяких його висловів з сього приводу та з пізніших маніфестів (1810, 1816 pp.), в котрих виразно підчеркувалися окремішність політичного устрою та положення сеї країни. Так, наприклад, в однім

⁵⁸ Там же, с. 13, 14.

⁵⁹ Пор. цікавий збірник: Заявленія європейськихъ ученыхъ о финляндскомъ вопросѣ, СПб., 1910, в яким докладно з'ясовано погляд сучасної правничої науки на державно-політичне положення Фінляндії.

⁶⁰ Там же, с. 35.

лісті (в 1810 р.) до фінляндського генерал-губернатора Штайнгайля Олександр І, між іншим, писав: «При управлінні відносин у Фінляндії моїм заміром було дати сьому народові політичне існування так, аби він уважався не поневолею Росією, але злученим з нею з причини свого власного очевидного інтересу... А тому заховано йому не лише його горожанські, але й політичні закони»⁶¹.

Ся думка ясно висловлена також у мартовому маніфесті (з 1810 р.) до Фінляндії, в яким знову потверджувалися основні засади Боргоського «акту гарантії», котрий фіни не без причини вважають своєю «великою хартією свобод» (*magna charta libertatum*)⁶². «Від моменту, – говорить в сім маніфесті, – коли долю Фінляндії повірило нам Провидіння, нашим наміром постійно було: володіти сею країною як вільним народом і в згоді з правами, загарантованими її конституцією. Заховання релігії та законів, скликання станів на загальний сойм, утворення з лона народу правительственной державної Ради, незайманість судової та виконавчої влади – всі ці докази вистачають, аби переконати фінський народ про права їх політичного існування»⁶³.

В 1811 р. т. зв. «Стару Фінляндію» (Виборзьку губернію) злучено з «новою», прилученою до Росії Олександром І. Таким чином повстало теперішнє Велике Князівство Фінляндське. Сей факт є так само дуже цікавим для характеристики фінляндського питання з державно-правного боку, особливо ж з огляду на пізніші російські протифінляндські напади, котрі скеровано проти її політичної окремішності та які загалом нехтують державний характер фінляндського питання. Ми поки що, до речі, завважимо, що коли б правительство Олександра І не трактувало Фінляндію яко окремого політичного організму, котрий основно відрізняється своїм ладом від решти царської імперії, воно не злучало б раніше завойованої Карелії (яку теперішні російські націоналісти вважають історичною спадщиною Росії й трохи не «исконно русскою землею», котру маєтсья знову відокремити від Фінляндії) з новою Фінляндією, але, навпаки,

⁶¹ І. Oehquist, I, с. 17. Далі «Заявленія европ. ученыхъ», с. 89.

⁶² «Magna charta libertatum» («Велика хартія вольностей») – документ, який (був змушений підписати 1215 р. англійський король Іоанн І Безземельний. Хартія значно обмежувала повноваження короля і сприяла посиленню парламенту. Вона стала основою прав англійського громадянина (*прим. ред.*).

⁶³ Там же, с. 16, 17.

сю останню розпарцелювало б на російські губернії й утворило б з них якусь Фінляндську область або «край» на зразок інших Прибалтійського чи Привіслянського краю.

Тим часом п'ять років після злучення Старої та Нової Фінляндії (1816 р.) видано маніфест з приводу зреформування фінляндської правительственої Ради на імператорський фінляндський Сенат, в яким знову потверджується незайманість фінляндської конституції та висловлюється цілком виразно зобов'язання удержати її й на будуче: «Такими мірами – (себто щодо признання Фінляндії конституції й автономного устрою. – *Іп. Б.*), – говориться в сім маніфесті, – проявивши нашу щирю прихильність, яку ми мали та матимемо й на будуче до наших фінляндських вірних підданих, ми, сподіваємося, досить упевнили на вічні часи дану нами клятву про святе заховання окремої конституції сеї країни під нашим і наших нащадків пануванням»⁶⁴.

Коли, отже, Століпін у своїй відомій протифінляндській промові в Думі (в маю 1908 р.) бундючно заявив, що Олександр I «здивувався б, коли б йому сказали, що він утворив окрему Фінляндську державу», він мав лише на перший погляд слушність, а саме щодо первісних психологічних відносин того царя до Фінляндії, про які ми згадували вище, говорячи про його вагання в сій справі в часі окупації Фінляндії.

Силою річей та розвитку подій Олександр I – можливо (се найправдоподібніше) проти власної волі й особистого переконання – стався дійсно основателем фінської державності. Се добре видно вже з вищенаведених документів до фінляндського питання в часів панування сього царя. Потверджує се головню їх політична термінологія у відношенні до Фінляндії, а саме – вживання слова «état» («державна») у французьких оригіналах маніфестів про Фінляндію; опісля підчеркування в них політично-національної окремішності сеї країни та цілком виразне заперечування її підбою й посполнення.

Правда, державно-правне положення Фінляндії після прилучення її до Росії зовсім своєрідне та незвичайне. Для його означення не підходить ані одна з наукових категорій теперішніх державно-прав-

⁶⁴ Заявлення европ. ученыхъ, с. 87.

них теорій і класифікацій. З приводу його повстала величезна спеціальна література майже на всіх європейських мовах⁶⁵.

Для означення державно-правних відносин Фінляндії до Росії вжито всіх можливих аналогій та прикладів, які існували: їх порівнювали з відносинами Угорщини до Австрії, Хорватії до Угорщини, з державно-правним положенням Дальмації в Австрії, з відносинами Канади до Англії тощо.

Відповідно до того вживалося також різної наукової термінології для означення цих відносин Фінляндії до Росії: персональна або реальна унія, неповна інкорпорація (Ковалевський), несuverенна держава (Германсон), навіть «державний фрагмент» («Staatsfragment» – Ю. Єлінек). Ті з російських дослідників, що заперечують фінляндський державний автономізм, дуже радо користуються сим свого роду термінологічним закидом. Вони говорять звичайно: тому, що відносини Фінляндії до Росії в теперішнім державно-правнім словарі не мають відповідної назви, се є очевидним доказом, що ніяких державно-правних відносин поміж ними нема, себто Фінляндія загалом не є державою. Одначе, всі термінологічні означення з приводу державно-правного положення Фінляндії справедливо назвав Анрі Рене «правничою метафізикою», порожньою логоматією.

Подібно висловилася щодо того й лондонська міжнародна конференція європейських учених-дослідників державного права (в лютім 1910 р.): «З того, що Фінляндія у відносинах до Росії не творить – говориться у мотивованім меморіалі сеї конференції, – ані васальної держави, ані персональної унії, ані реальної унії, ані окремої держави, ані неповно інкорпорованої держави (всі ці теорії однаково піддержувалися), зовсім не виходить, що вона не є державою. Коли римське право вичерпувало реєстр контрактів, означених назвами, воно творило інші: контракти без назв. Так само і державне право не може, не впадаючи у формалізм, установити раз на все реєстру відносин держави до держави»⁶⁶...

Одначе, не зважаючи на різноманітність поглядів і теорій щодо істоти державно-правного характеру фінляндської проблеми, в однім

⁶⁵ Показчик головних праць, що обговорюють фінляндське питання під державно-правним оглядом, наведений у моїй чеській праці «Finsko a finská otázka», розд. III, с. 29, 30. Дуже добре зібрана ся література у вище цитованім російськім збірникові «Заявления европейских ученых»...

⁶⁶ Заявления, с. 121.

згоджуються всі європейські фахові дослідники цієї справи, а саме в тім, що Фінляндія не є лиш автономною провінцією російської імперії, але автономною конституційною державою, тільки без зверхньої суверенності. Сей погляд цілком справедливий і має наукову підставу в дійснім і формальнім характері фінляндської конституції, офіційно признаної російським правительством та російськими царями. Мусимо також пригадати, що й визначні об'єктивні російські вчені, які досліджували сю справу (Граовский, Чічерін, Сергєєвіч, Романович-Словатинський і ін.), – принципіально згоджуються з вище зазначеним становищем щодо фінляндської проблеми своїх західноєвропейських товаришів⁶⁷.

Було б несправедливим і немотивованим на основі того, що фінляндська проблема під державно-правним оглядом насуває деякі перешкоди та труднощі теоретично-класифікаційного чи термінологічного характеру, квестіонувати⁶⁸ або навіть цілком заперечувати державно-політичне право Фінляндії. Навпаки, се останнє належить, так мовити, до аксіом міжнародного права. Воно, по словам одного дослідника фінляндської проблеми, «ясне, як день» (Бірель).

«Право Фінляндії – говориться в меморіалі Лондонської конференції європейських учених – є одним з тих щасливих прав, які з очевидністю впливають з документів, остільки ясных, що їх досить прочитати й нема потреби як-небудь коментувати»⁶⁹.

Протягом 1880-х років формально не квестіонували його ані царське правительство, ані самі царі до Миколи II включно, особистою присягою стверджуючи при вступленні на престол незайманість фінляндської конституції. За панування Олександра II її навіть поглиблено та фактично й формально поширено у її змісті.

Коли, отже, останніми часами російські націоналісти, реакційна публіцистика та преса з покійним міністерським головою Столипіним на чолі проголосили правне умотивування фінляндської конституції утопією, а вищенаведений теоретичний погляд на державну окремішність Фінляндії назвали легендою (котру нібито винайшла фінська патріотична інтелігенція), науково спрепарованою у

⁶⁷ Се останнє умотивовано та сформуловано в загальній резолюції згаданой Лондонської конференції європейських учених. Порівн.: Заявления і т. д., с. 17–138.

⁶⁸ Квестіонувати – тут: піддавати сумніву (*прим. ред.*).

⁶⁹ Там же, с. 85.

Гельсінгфорським університеті, а котру потім просвітні організації й академічна молодь поширили серед фінського народу так, що нині стала свого роду його національною догмою⁷⁰, то все се є лише новим доказом традиційного віроломства царизму, який у відносинах до «іногородців» та «окраїн», котрі стогнуть в його ярмі, нехтує елементарні норми загальнообов'язкової етики, фальшує та заперечує очевидні факти, цинічно нарушує свої правні щодо них зобов'язання й відповідно до потреби догори ногами перекручує дійсність.

У фінляндським випадку царизм послугується, так би мовити, методом політичної ескамотажі⁷¹. Він просто ігнорує згаданий нами вище Боргоський акт, котрий, на думку російських противників Фінляндії, стратив свою силу наслідком Фридрихсгамської умови поміж Росією та Швецією, зробленої кілька місяців після Боргоського акту гарантії.

По їх коментарям, Боргоський маніфест має лише моральну силу; правна ж сила, що зобов'язувала б, належить до Фридрихсгамського трактату. В сім останнім (а саме в § IV) виразно, мовляв, говориться про те, що Фінляндію «завойовано оружєм», і що «сі губернії з усіма мешканцями, містами, портами, твердинями, селами й островами, а так само їх приналежностями, привілеями, правами та вільностями будуть відтепер майном і державним володінням Російської імперії та до неї на все прилучуються»⁷², тому не може бути навіть мови про якийсь її державний автономізм. Фінляндія є, отже, звичайною російською провінцією з внутрішнім автономним устроєм, добровільно признаним їй царями, без якого-небудь правного зобов'язання або примусу на будуче.

У своїй відомій нам уже думській промові Столипін зовсім відкрито представив напрям майбутньої російської політики щодо Фінляндії, опираючися власне на Фридрихсгамську умову. Зацитувавши вище наведений нами уступ з неї, він коментував його таким робом:

«Ось акт, титул, на основі якого Росія володіє Фінляндією; той єдиний акт означає взаємні відносини Росії та Фінляндії... Для сучасників було ясно, що Росія завоювала від Швеції шість губерній,

⁷⁰ Пор. в сьому ж збірнику вже згадану протифінляндську промову Столипін, с. 90–99.

⁷¹ ескамотаж (*фр. escamotage*) – тут: підміна понять (*прим. ред.*).

⁷² Там же, с. 36, 94.

котрі не мали окремого громадсько-правного ладу. Се окремі губернії, які не могли увійти в унію з Росією, бо для унії треба двох рівноправних величин. Між тим Фінляндію признано майном і державним володінням Росії... Відносини Фінляндії до Росії означається одностороннім державним правом Росії...»⁷³.

Ми навели тут деякі уривки з мови Столипіна для характеристики протифінляндської аргументації російського націоналізму. На дальших сторінках сеї праці при обговорюванні протифінляндської політики царизму з кінця 80-х років зустрінемося ми з деякими її відмінами. Але в головнім столипінівські «докази» добре з'ясовують її основний зміст. Тому, отже, щоб закінчити тут наші уваги з приводу фінляндської державно-правної логімахії, ми можемо вказати повну неумотивованість сеї протифінляндської аргументації з боку офіційної та націоналістичної Росії.

Вона дуже тенденційна та мало докладна. Наприклад, зовсім не справедливо, а в додатку – вельми односторонньо покликується на Фридрихсгамську умову, яка не є міродатною для означення державно-правних відносин поміж Фінляндією та Росією, які унормував уже саме Борґоський акт. Фридрихсгамський трактат лиш унормував російсько-шведські відносини (а не російсько-фінляндські). Зрештою, й у Фридрихсгамськiм трактаті (§ VI) констатується признання та заховання у Фінляндії власного краевого ладу⁷⁴. Коли б, зрештою, Фридрихсгамський трактат справді мав касувати силу попереднього Борґоського акту, царський уряд не потребував би потім (в 1810 і 1816 рр.) у своїх маніфестах знову потверджувати та гарантувати існування та незайманість фінляндської конституції й автономії.

Так само й другий улюблений аргумент противників фінляндського автономізму мало переконує та мало слухний. Маємо на думці підчеркування ними того факту, що під Швецією Фінляндія не була автономним державним організмом, але звичайною провінцією.

На першій погляд се так. Але, як ми бачили вище, Фінляндія як окрема несuverенна держава повстала саме в часі переходу від шведського панування під російське на основі Борґоського «акту гарантії» з 1809 р. Причиною необхідності того був саме той факт, що з самодержавною Росією мала злучитися конституційна Фін-

⁷³ Там же, с. 94, 95.

⁷⁴ Там же, с. 36, 37, 102 й далі.

ляндія. Потвердженням і полишенням у Фінляндії власного конституційного устрою з боку Росії піднесено її таким чином з щабля звичайної шведської провінції на ступінь окремого державного автономного організму, незалежного у своїм внутрішнім житті й тільки наверх несuverенного (у відносинах до інших держав).

Наслідком Боргоського маніфесту (який опісля потвердили маніфести з 1810 та 1816 рр.) Фінляндія стала автономною несuverенною державою, а фінів у політичній змислі признано самостійним народом, як свідчать про се слова Олександра I на Боргоськім соймі, котрий, закриваючи його, зазначив, що від сього часу фінський народ є «*placé desormais au rang des nations, libre dans l'intérieur sous l'empire de ses lois*», себто піднесений на щабель народів, у середині вільний під пануванням своїх законів.

* * *

Новочасний фінляндський державний автономізм історично розвинувся з колишнього шведського конституціоналізму.

Під Швецією, щоправда, Фінляндія правно та формально не була автономною політичною одиницею, але органічною складовою частиною шведської держави. Лишень у XVII ст., зрештою на дуже недовгий час, стрічаємося у Фінляндії з зародками державно-політичного автономізму. Одначе, не вважаючи на се, Фінляндія під Швецією користувалася фактичним, так сказати б, автономізмом, викликаним, з одного боку, її географічним відокремленням від Швеції (Ботнійським заливом), а з другого – етнографічним окремим складом її населення.

Політичне та громадянське життя Фінляндії під шведським пануванням означували головню дві конституційні хартії: т. зв. «Форма управи»⁷⁵ (з 1772 р.) й «Акт з'єдинення та гарантії»⁷⁶ (з 1789 р.)⁷⁷.

---

⁷⁵ «Форма управи» (1772 р.) – офіційна назва «Конституція Густава III або Закон про форму правління», за яким у Швеції було скасовано Конституцію 1719 р. та відновлено монархію (*прим. ред.*).

⁷⁶ «Акт з'єднання та гарантії» (1789 р.) або «Закон про союз і захист» фактично затвердив посилення влади шведського короля (*прим. ред.*).

⁷⁷ Головні статті сих обох конституцій наведені в «Заявленія европ. ученьх...», с. 88, 89.

Щодо свого духа сей шведський конституціоналізм був суто монархічним. У нім соймове станове представництво грало чималу політичну роль, одначе, опираючися на нім, державна управа не була парламентською, але королівською; і коли Фінляндія дісталася під царське панування, згадані шведські конституційні акти, що нормували її політичне життя, признало російське правительство, й вони сталися таким робом підставою новочасного фінляндського державного автономізму⁷⁸.

У відносинах до Фінляндії російським царям прислугує титул «великого князя». У Фінляндії вони правлять при помочи «Імператорського фінляндського Сенату», заснованого в 1816 р., а раніше правили через посередництво спеціальної фінляндської «Правительственной Ради». В Петербурзі Фінляндія представлена, вживаючи австрійської термінології, власним краєвим міністром. Нею управляє власне краєве урядництво, вона має своє окреме судівництво, свою краєву адміністрацію й, розуміється, своє власне шкільництво (й загалом незалежно полагоджує свої культурні потреби та справи); потім у неї свій окремий державний бюджет і кредит; під російським пануванням вона одержала власну монету та військо. Сеї її конституційної управи не можна змінити без згоди фінляндського сойму, який під пануванням Росії стався рішаючим органом політично-краєвого життя й державного автономізму Фінляндії.

Фактично, як бачимо, політична роль Росії у внутрішнім житті Фінляндії була більш ніж підрядною, з чим дуже нерадо та лише з примусу згоджувався царський абсолютизм, який, зрештою, негайно розпочав пасивну боротьбу проти фінляндського конституціоналізму й автономізму, що фінський публіцист характеризує таким робом: «Судячи з усього, малося на меті поволі, без ламання завести новий устрій, привчити населення до іншого ладу речей, припускаючи, що воно протягом часу забуде обіцянки Олександра I, дані йому в пориві ліберального захоплення»⁷⁹. Велася свого роду на довший час обчислена облога, яка, одначе, не мала успіху. Фіни не забули своїх свобод. Разом з пробудженням національного

⁷⁸ Докладніше про се в цитованій брошурі Oequist-a, а саме § 3 «Die Grundzüge der finnischen Verfassung» («Основи фінської конституції»). Пор. також цитовану працю Косковського, розд. II і III, та «Заявленія европ. учених».

⁷⁹ А. Гельстром, с. 631.

почуття зростала й політична свідомість, що вижидала лише пригідного моменту, щоб вибухнути ярким полум'ям.

Аж до 1863 р. царське правительство ані одного разу не скликало фінляндського краєвого сойму. По шведській конституції, що, правда, фінський краєвий сойм не був періодичним, себто його скликувано час від часу, коли було треба полагодити необхідні краєві справи. Але протягом 54 років (1809–1863 рр.), коли російський уряд не скликав фінляндського сойму, було певно чимало пекучих краєвих потреб, і не з причини їх недостачі відпочивав фінський сойм.

Російське правительство зовсім свідомо нехтувало його та не хотіло скликувати, незважаючи на часті заяви з боку фінів, особливо починаючи від 1850-х років, коли Фінляндія дуже енергійно домагалася скликання краєвого сойму.

Щойно після нещасної Кримської кампанії й особливо під сильним враженням Польського повстання (1863 р.) царське правительство вимушене було нарешті скликати фінляндський сойм. Зрештою, подекуди приневолив його до того також очевидний зріст та успіх у Фінляндії пропаганди т. зв. *скандинавської думки*⁸⁰. Сей скандинавський рух вийшов із Швеції та мав завданням знову зміцнити в Фінляндії шведські впливи. В 1857 р. Фінляндія святкувала 700-літній ювілей прийняття християнства. В сих ювілейних урочистостях шведи у великім числі прийняли участь. В заявах і промовах, котрі виголошено при сій нагоді, підчеркувано спеціально культурне споріднення шведів і фінів, а рівночасно зверталося увагу на те, що нове політичне з'єдинення Швеції та Фінляндії не є неможливим. У 1863 р. під впливом Польського повстання скандинавський рух у Фінляндії значно змогутнів. Ясно, що серед таких обставин російський уряд змушений був без проволоки скликати фінляндський краєвий сойм.

Час від 1809 до 1863 р. – се перша доба в історії політичного життя Фінляндії під царським пануванням. Є се час конституційного застою, коли фактично фінляндський автономізм існував, мовляв, у потенціальнім стані, а з боку Росії робилися іноді протифінляндські замахы (наприклад, заборона літературного вживання фінської мови в 1850 р.); в сім часі енергія народу скерована була у власну

⁸⁰ Пор.: E. Lie «Alte skandinavische Träume» з «Das neue Deutschland», 1915, Nr. 5–10.

глибину: в напрямі національної емансипації; а в економічній області положено підвалини (збудування Саймського каналу, першої залізниці, частинне унормування грошової справи) під дальший економічний розвиток і добробут Фінляндії.

Роком 1863 починається друга доба в історії новочасного політичного розвитку Фінляндії: доба великих реформ, значного поглиблення її конституціоналізму й автономізму, а поруч з сим і не меншого внутрішньо-державного відокремлення від Росії.

Царизм зробив ще останню спробу оминуту прикру необхідність скликання легального сойму, замість котрого запропоновано фінам фальшоване представництво, яким мала стати станова комісія, до котрої мало увійти по 12 представників від кожного стану. Одначе наслідком сильного напруження та соймового руху в Фінляндії, котра зовсім не думала задоволитися таким суроґатом сойму, далі під впливом загальної внутрішньо-державної кризи в Росії, а в кінці не в останній мірі й Польського повстання – фінляндський сойм скликано нарешті в 1863 р.

Відкриваючи його особистою промовою, цар Олександр II, не без очевидного натяку на Польське повстання, сказав: «Вам, представникам Великого Князівства, треба показати достоїнством і поміркованістю ваших дебат, що в руках мудрого народу, котрий бажає працювати у згоді з монархом, ліберальні інституції, зовсім не будучи небезпечними, стаються запорукою ладу й щастя»⁸¹.

Найважлишою подією сеї другої доби, безперечно, було переведення реформи старого соймового регуляміну⁸² виданням у 1869 р. нового «Landdags Ordning», в яким установлювано періодичність засідання фінляндського сойму (від 1882 р. *de facto* що три роки), потім признання станам права законодатної ініціативи щодо всіх справ, які торкаються краєвого життя Фінляндії (1886 р.), через що правно уґрунтовано сучасне конституційно-автономічне положення Фінляндії⁸³.

Другою реформою не менш далекосяглого значення був царський язовий указ (1863 р.), яким фінську мову поставлено правно на рівень шведської «у всім, що відноситься до фінського населення».

⁸¹ А. Ігельстром, с. 634.

⁸² Тут – регламенту (*прим. ред.*).

⁸³ Пор. «Заявленія европ. ученихъ», с. 71 і далі. Так само збірник статей «Фінляндській разгромъ», Лондон, с. 10, 11, 23.

Як ми вже знаємо з попередніх сторінок сеї праці, фактично урівноправнення у Фінляндії краєвих мов переведено аж по двадцятьох роках (1886 р.).

В сьому ж часі великих реформ Фінляндія дістала заслугами свого невтомого й універсального національного діяча Снельмана власну монету. Як ми вже бачили вище, в 1865 р. у Фінляндії завведено срібну валюту, яку монетним законом з 1877 р. замінено на золоту. Не треба зазначувати, що монетна реформа загалом вельми додатно вплинула на економічно-фінансовий розвиток Фінляндії.

Реформою величезного національного значення було далі завведення у Фінляндії (в 1878 р.) загальної обов'язкової військової служби, наслідком чого вона дістала власне краєве військо, котре в мирнім часі числило первісно 5 000 людей, а від 1889 р. збільшено його на 5 600. Офіцери та жовніри мусили бути фінляндськими краєвими підданими. Провід над військом мала спеціальна воєнна комісія при фінляндським Сенаті. Одначе мова команди була російська. Загалом же се фінляндське військо мало характер краєвої оборони, як се виразно зазначено було у воєннім законі з 1878 р., в яким з сього приводу говориться: «Воєнна сила Фінляндії має на меті оборону престоло та рідного краю, а таким робом причинюватиметься й до оборони імперії»⁸⁴.

Як бачимо, отже, епоха реформ дійсно значно причинилася до вибудування та правного зміцнення новочасного фінляндського державно-краєвого конституціоналізму й автономізму.

Не без причини можна її тому назвати ерою справжнього конституціоналізму в історії фінляндської державності. Автор «Політичного життя Фінляндії» характеризує її ось як: «Остаточним вислідом незмірно різноманітного і багатого розвитку протягом сих десятиліть великих реформ був культурний розцвіт, котрий щодо об'єму й істоти здобутого, як і щодо швидкості зросту, чей же задивляє. Хіба ніде інде в історії не знайдеться такий очевидний приклад того, як творчі сили народу, коли лише відчиниться йому брама до самостійного ділання, розвинуться чудовим робом і вироблять у непередбаченім багатстві річи миру й добробуту»⁸⁵.

Хронологічно ця епоха обіймає добу часу від 1863 р. до 1899 р., себто закінчується відомим лютневим протифіляндським державним

⁸⁴ I. Oequist, с. 30.

⁸⁵ Там же, с. 32.

замахом, про який незабаром говоритимемо. Але фактично вже на початку 1890-х років можемо зауважити виразний зворот у російській політиці супроти Фінляндії, котрий досить ясно заповідав її недалекий погром з боку царизму.

Очевидна річ, що Росія переводила краєві реформи конституційно-автономічного характеру в Фінляндії зовсім не з якої зичливості або любові до сеї країни, але лиш із-за зверхньої необхідності та під примусом державно-політичної кризи в себе вдома. Вже сама хронологія фінляндських реформ вельми навчає та вимовно говорить. Здебільшого вони припадають на час російської кризи після невдатної Кримської кампанії або не дуже щасливої у своїх дипломатичних успіхах російсько-турецької війни.

Зрештою, характер офіціальних відносин Росії до Фінляндії до ери систематичних замахів на фінляндську конституцію (в 90-х роках минулого століття) – цілком відкрито з'ясував Столипін у своїй протифінляндській думській промові, завважаючи з приводу поширення серед фінів свідомості власного державного автономізму: «Ся свідомість утвердилася серед фінів ще й через те, що наприкінці минулого століття Росія, будучи зайнята своїми справами, мало цікавилася фінляндськими справами, а від місцевих генерал-губернаторів вимагала лише спокою й удержання добрих зносин з фінляндськими громадянами»⁸⁶.

В Росії протифінляндську кампанію розпочала ще в 1870-х роках націоналістично-реакційна преса катковського⁸⁷ напрямку, якій не по нутру було окреме упривілейоване політичне положення Фінляндії, котра, на їх думку, була звичайною російською «окраїною», яку, отже, слід привести до одного загально-державного політичного знаменника «всеї Росії».

Журналістичні оборонці змосковщення всіх «іногородців» та «окраїн» у своїх протифінляндських нападах «доказували», що фінляндський краєвий автономізм і конституціоналізм, як і теорія фінляндської окремої державностф, позбавлені якогось правного ґрунту або опираються на «фальшування» державно-політичних обіцянок Олександра І. Але й коли б дійсно якісь зобов'язання в сім роді поробив Олександр І, вони не можуть мати ніякого примусового значення, бо цар, певно, не знав, що підписував у Борґо:

⁸⁶ «Заявленія европ. ученыхъ», с. 92.

⁸⁷ тобто, монархічного (прим. ред.).

Боргоський «акт гарантії» перечить життєвим інтересам царської держави, й тому він не може мати дальшої фактичної сили та значення⁸⁸.

Найяскравіше подібні протифінляндські аргументи й думки знайшли свій вислів у відомій книжці Ордіна: «Покореніє Финляндіи» («Здобуття Фінляндії», вийшла в 1889 р. у Петербурзі), в котрій автор неначе науково-історичним дослідом російсько-фінляндських відносин під державно-політичним оглядом дійшов до бажаного – для російського націоналізму та царського правительства – висновку: Росія має право панувати в Фінляндії як у завойованій країні.

Царське правительство радо пішло сим шляхом, що простував до змосковщення Фінляндії через обмеження й повільне касування окремого фінляндського автономічно-конституційного політичного устрою.

В 1890 р. царський маніфест підчинив фінляндську пошту російській. Рівночасно дві російські комісії мали підготовити ґрунт для грошового та митного з'єдинення Фінляндії з Росією. Коли сі безправні заходи викликали серед фінів зрозуміле обурення, цар у 1891 р. спеціальним указом успокоював фінляндське населення. Отже, фактично, за панування Олександра III Росія обмежилася лише скасуванням окремої фінляндської пошти й виданням указу (з 1891 р.), що дозволяв російським підданам бути чиновниками в фінляндським державнім секретаріаті (себто краєвим міністерстві) у Петербурзі та в російським генерал-губернаторстві в Гельсінґфорсі. Новий протифінляндський замах у великім стилю наступив пізніше, в 1899 р., яким починається для Фінляндії тяжка доба (котру вони самі прозвали «роками безправності» та «народного лиха») боротьби з царизмом в обороні своєї політичної й національної самобутності.

В 1899 р. російське правительство виступило з проектом скасування окремого фінляндського війська та заведення в ній магальнодержавної воєнної служби.

Цікаво, що в сім законопроекті Фінляндія не титулується, як звичайно, Великим Князівством, але про неї говоритьяк про «фінляндські провінції». Далі в нім майбутнього війська з Фінляндії не признається вже для оборони престола й рідного краю, як у 1878 р., але для захисту престола та російської держави.

---

⁸⁸ I. Oequist, с. 32, 33.

В сім злочаснім 1899 р. Фінляндія дістала нового генерал-губернатора, сумної слави генерала Бобрікова, під режимом якого (1899–1904 рр.) фінський народ прожив хіба найчорніші дні своєї історії. Відкриваючи в 1899 р. сойм престольною промовою, він мотивував новий воєнний законопроект дуже просто тим, що «Фінляндія не потребує якогось окремого від російської армії війська».

Одначе найцікавішим у сій воєнній «реформі» було те, що новий законопроект пропоновано лише «на предварительное рассмотрение сейма», себто не для голосування, як того вимагає Фінляндська конституційна теорія та практика, але тільки для вислову дорадного голосу, що, розуміється, було основним порушенням фінляндського конституціоналізму.

Одначе ще гіршим і безогляднішим порушенням фінляндської конституції було видання в 1899 р. відомого т. зв. «лютового» маніфесту⁸⁹, а поруч з ним основних правил про «опрацьовування, розглядання й публікування законів, видаваних для імперії з влученням Великого Князівства Фінляндського».

Тут перший раз царизм ужив дуже еластичного поняття «спільні державні інтереси», при помочі яких уже в дореволюційних часах удалося йому нарешті цілком знищити фінляндський конституціоналізм і автономізм. «Лютовий» державний замах був першою рішучою спробою з боку царизму проломати щільно замкнутий і добре забезпечений круг фінляндської державно-політичної окремішності, щоб накинути Фінляндії нахабно свій вплив і провід також у суто краєвих справах, котрі мали бути виключені з компетенції фінляндського конституційного автономізму під претекстом нище згаданої спільності «державних інтересів». Очевидно, що в інтерпретації Петербурга кожную фінляндську справу легко можна було проголосити спільно-державною та підданою контролю центрального правительства. Найліпшим доказом того є пізніше роз'яснення та виказ сих спільних справ, про що говоритиметься далі.

Отже, природно, що «лютовий» державний замах викликав у Фінляндії стихійний масовий відпір. Фінляндці добре врозуміли, що царський меч Дамокля розмахнувся сим разом на життєві коріння політично-національного існування. Фінляндія рішила легальним

⁸⁹ Йдеться про Лютневий маніфест 1899 р., який надав великому князеві право видавати закони без узгодження з органами представницької влади Фінляндії. Іншим чином започаткував систематичну русифікацію Фінляндії (прим. ред.).

шляхом, але непохитно та без компромісу, боронити своїх державно-політичних прав.

Всесвітня історія мало знає прикладів такої завзятої та впертої боротьби за національне існування, як сей імпонуючий поєдинок поміж фінляндським Давидом і царським Голіятим. Безперечно, і в національній історії фінів ся боротьба вписала свої найгероїчніші сторінки. Її психологію артистично й символічно відтворив Юхані Ахо в знайомих уже нам алегоріях із збірника «Галузка ялівця»⁹⁰.

Найімпозантнішим моментом у сій нерівній боротьбі була, без сумніву, організація та приготування масової національної адреси⁹¹ фінського народу цареві. Протягом двох днів убогий фінський народ зібрав два мільйони марок на здійснення адресового пляну. Протягом дев'ятох днів (без помочи телеграфу, телефону та пошти, котрі були під доглядом російських шпівнів) зібрано по всій Фінляндії (навіть і в її найдалі на північ висунених, майже полярних, закутках) разом 524 931 підписів під сею національною адресою.

В сім історичнім документі⁹², котрий мала вручити цареві коло 500-членна фінляндська делегація, констатувалося, між іншим, що фінський «народ старався вірно виповнювати свої обов'язки супроти свого монарха й російської держави», що «нема країни, де пошана до правительства та законів були б глибше вкорінені, ніж у Фінляндії». Адреса закінчувалася закликком до вселюдської справедливості:

«І право малого народу так само святе, як великих націй; його патріотизм є перед всемогутнім Богом чеснотою, від якої він не може відхилитися».

Цар не прийняв фінляндської делегації з національною адресою. Він милостиво повідомив її, що не гнівається на неї й запропонував подати адресу «законним шляхом» через відповідні урядові інстанції, що потім фіни зробили, зрештою, так само безуспішно.

На сю нетактовність самодержавного ініціатора газької мирної конференції⁹³ відповів з великим достоїнством царському представ-

⁹⁰ З фактичного боку її перебіг добре представлений у другій частині відомої нам праці І. Оекуїста, а крім того – в лондонському збірнику «Финляндскій разгромъ», розд. IV.

⁹¹ тобто, петиції (прим. ред.).

⁹² Повний текст наведено в Оекуїста: в § 3, с. 39–41.

⁹³ Йдеться про Гаазьку мирну конференцію 1899 р., на якій було укладено Конвенцію про мирне врегулювання міжнародних спорів (прим. ред.).

никові, котрий повідомив фінляндську делегацію про відповідь царя, її голова: «Ми повернемося мирно додому, – казав він, – як приказав нам цар, але ми повернемося іншими, ніж якими ми приїхали сюди. Ми приїхали з певною надією, вертаємо розчаровані...». Покликаючися потім на вірність і лоялізм фінляндців, признані всіми царями, та їх довір'я до фінляндців, голова просив запитати царя, «чи він готов перед Богом і судом історії взяти відповідальність за моральну погибель цілого народу? Скажіть йому, що ми привикли зносити без скарг тяжкі іспити. Морози часто спустошували наші поля, і хлібороб не раз протягом одної ночі тратив овочі цілорічної праці. Ми завжди покійно зносили сі лиха, піддержуючи один другого та покладаючи надію на будуччину. Але такого згубного морозу, як 3 лютого (дата опублікування протифінляндського маніфесту з 1899 р. – *Іп. Б.*), фінський народ ще не зазнав: в сю ніч одним почерком пера знищено все, що ми вважали для себе найдорожчим і що ми сподівалися передати нашим дітям, коли не в більшім, то бодай в однаковім об'ємі...

Ми не повстанці, – говорив далі провідник фінляндської делегації, – але ми не були б гідні своїх вільних інституцій, коли б не протестували відкрито й без страху, скромно, але твердо, против усіляких порушень наших основних законів, нашої конституції, яку п'ять монархів клялося берегти або навіть дальше розвивати. Весь фінський народ бачить таке порушення в указі з 3 лютого 1899 р. Ми просимо вас повідомити царя про те, що ми рішили вдатися до нього саме для того, щоб він вволив відкликати сей указ і поклав кінець деморалізуючій системі шпінства...»⁹⁴.

Надія на те, що цар, одержавши національну адресу, «законнимъ путемъ» і познайомившись з її змістом, візьме під розвагу прохання фінського народу, була, розуміється, величезною політичною наївністю, бо цар, прочитавши адресу, зволив власноручно написати: «Я полишаю адресу без уваги. Я вважаю її не до річи, бо Наш Маніфест 3 лютого торкається загального законодавства Імперії, а не місцевого».

Голову делегації, котрий відповів цареві вище наведеною промовою, на приказ царя скинено з посади. Так безуспішно скінчилася перша спроба фінів відновити свої політичні права, грубо нарушені царизмом «лютовим» маніфестом.

⁹⁴ «Финляндській сборникъ», с. 42–45.

Формально не менш безуспішним був міжнародний протест Європи, котра через свою пресу, публіцистику та живе слово в царсько-фінляндським поєдинку відразу стала по стороні Фінляндії. Історичним проявом її симпатії до поневоленої «країни тисячі озер» було уладження міжнародної адреси від найвизначніших представників європейської науки, культури й мистецтва, підписаної 1 050 великими європейськими вченими, артистами, письменниками й політиками⁹⁵.

Шестичленна спеціальна комісія приїхала до Петербурга, щоб особисто вручити цареві сю адресу, але її так само не прийняв Микола II, як і попередньої фінляндської делегації. Ся нова нетактовність царя лише піднесла величезне морально-культурне значення сього міжнародного протесту, котрий був всесвітнім засудом проти фінляндської агресивності царизму.

Опісля на який рік у російсько-фінляндським конфлікті настала неначе перерва. З огляду на вищезазначене становище культурного світу царизм не мав поки що відваги перейти від слова до чину. Одначе царський бюрократичний апарат тихо та без галасу робив далі підготовну працю для фактичної облоги твердині фінляндського конституціоналізму. Головним керманичем і ініціатором сеї проти-фінляндської роботи був звісний реакціонер Плеве, під той час фінляндський державний секретар (себто краєвий міністер).

Царизм, очевидно, рішив безоглядно задавити привид фіноманії, котру при народженню радо піддержував (бергівська «фінофільська» політика), але яка згодом, перетворивши ся у самостійний національно-політичний рух, зовсім виемансипувалася⁹⁶ з-під царської опіки й навіть мала очевидну тенденцію не допустити втручання Петербурга в фінляндське краєве життя. Отже, тому царизм засудив її на смерть та рішив Фінляндію, як і решту своїх «окраїн», віддати на поталу безпардонної русифікації. В 1900 р. видано маніфест про заведення московської мови в деяких автономічних урядах Фінляндії. Відповідно до сього маніфесту, вище урядування у Фінляндії за якийсь час мало бути російське.

В 1901 р., незважаючи на протести сойму та фінляндського правительства, царським указом заведено в Фінляндії загальнодержавну воєнну службу в дусі вищезгаданого законопроект з 1899 р.

---

⁹⁵ Там же, с. 45–50.

⁹⁶ тобто, звільнилася (*прим. ред.*).

Фінляндське військо розв'язано; кадетсько-офіцерську школу зачищено. Казарми й інше фінляндське воєнне майно (у загальній вартості 17 млн. марок) перейшло без винагородження до царської казни, а в Фінляндії появилось російське військо у вдвоє збільшеній численності.

Фінляндці знову реагували на се насильство царизму масовою адресою (з 473 000 підписами), але, як і в першій випадку, зовсім безуспішно. Тоді вони взялися за радикальніший спосіб протесту, а саме фактичний бойкот поборів на воєнну службу яко незаконно заведених у Фінляндії. В першій році поборів з 25 000 рекрутів ставилося лише 10 000.

Фінляндські уряди не лише що не карали тих, що не явилися, але навіть їх зовсім справедливо правно боронили. Таким чином фактично переведення загально-державного закону в Фінляндії було зовсім ілюзоричним.

У 1902 р. царизм робить дальший крок на шляху погрому фінляндського конституціоналізму: російське правительство видало п'ять розпоряджень, з яких перше урівнювало російських підданих з фінляндськими щодо урядової служби в Фінляндії, два дальші – дозволювали вищим фінляндським урядам (які вже фактично зайняли російські власті) скидати без суду підчинених урядників; четверте визволювало уряди від громадянської контролі, органічно зв'язаної з кожним конституційним режимом, нарешті, останнє давало фінляндському генерал-губернаторові необмежену повновласть щодо краєвих фінляндських урядів та урядників.

Не треба казати, що вислідом усіх цих протифінляндських заходів було введення в Фінляндії відомої царської бюрократичної господарки, яка опиралася на чиновницькій сваволі, загальному безправ'ю та всемогутньому пануванню поліційно-жандармського режиму⁹⁷.

Сю сумну добу «народного лиха» характеризує Ігельстром у своїм нарисі про Фінляндію таким робом: «За воєнною пішли й інші «реформи»: знищення свободи союзів і зборів, заведення російської мови в урядуванні Сенату та центральних інституцій, переслідування преси, скидання чиновників і судів, призначення на губернські посади російських уродженців. Щоб кінець-кінців зломити яку-будь опозицію, Бобріков вистарався для себе незвичайну, майже дикта-

⁹⁷ Oehquist, в § 5–10.

торську повновласть, наслідком чого були арешти визначних діячів, висилки та труси. Ся руйнуюча робота спричинила розстрій у справах управи, застій у громадянським життю та загальну деморалізацію, що проявилася, між іншим, у розвиткові поліції та добровільного шпінства»⁹⁸.

Диктатуру Бобрікова, про яку згадує Ігельстром, заведено в 1903 р. квітневим маніфестом, яким фактично фінляндську конституцію завішено, а Бобрікову поручено відновлення державного ладу та громадянського миру в Фінляндії.

Противі фінляндські замаху царизму та бобріковський режим спав на Фінляндію у часі найбільшого напруження фіно-шведського антагонізму, а саме з приводу язикового спору, викликаного, як се вже нам відомо, зрівноправненням фінської мови в урядуванні.

Політичне життя Фінляндії, яке партійно почало розвиватися в 1860-х роках, в епосі великих реформ (коли повсталася старофінська партія), напередодні бобріківської реакції угруповане було на національнім ґрунті фіномансько-шведоманської ворожнечі.

Режим Бобрікова викликав інше політичне угруповання у Фінляндії на основі орієнтацій щодо російського курсу. Бобрікову вдалося всілякими махінаціями опертися на угодовій партії старофінів або «суометарянців», які в 1900 р. утворили «фінську урядову партію», що держалася опортуністично у відношенню до політики Бобрікова, свято віруючи, що вона прямує не до знищення фінляндського краєвого автономізму, але лише до тіснішого зближення Фінляндії з Росією, як се підчеркувалося завжди в царських маніфестах і заявах Бобрікова.

Рівночасно від старофінів відпали ліберальні й радикально-поступові фінські та шведські елементи. Твердо держачися конституційного ґрунту, вони зорганізувалися у т. зв. конституційний блок або «партію пасивного протесту». Генетично з них вийшли пізніші молодифінська та ліберальна шведська партія.

Одначе пасивна метода боротьби фінляндського «конституційного блоку» тактично була активнішою від відомої бойкотової політики старочеської партії; вона кермувалася малярськими принципами пасивного відпору, сформульованого Деаком у таких словах: «Наше єдине оруже – легальність і справедливість нашої справи; опираючися на право, ми мусимо боротися з насиллям. Для того,

---

⁹⁸ «Финляндия», с. 646.

щоб забезпечити собі вірний успіх, ми не сміємо відступати від закону ніколи, ні в чому та під жодним претекстом, бо лише на сім ґрунті ми безборонні встоїмо проти уруженої сили»⁹⁹.

Фінляндські «пасивісти», крім різнокомбінованого законного бойкоту, послуговувалися колективними петиціями, адресами, агітацією в чужині на користь фінляндської справи, пропагандою думок і засад пасивного протесту серед фінляндського загалу, з якою метою в чужині (головно Стокгольмі) заложено незалежні фінляндські часописи. Серед них найважлишим було стокгольмське «Вільне Слово» («Fria Ord»), що виходило протягом п'ятьох років (1900–1905 рр.) на шведській і фінській мові й підземним шляхом¹⁰⁰ поширювалося у Фінляндії. Сей знаменитий часопис відограв величезну громадсько-політичну роль в сих «лихих роках», коли краєву фінляндську пресу здавлено намордником бобріківської цензури.

Бобріківська диктатура потривала лише один рік. Кінець її реакційній безоглядності зробили кулі Шаумана, бувшого урядника Сенату, що застрілив 16 червня 1904 р. царського ката Фінляндії й зараз по замаху скінчив своє життя самогубством.

Місяць опісля у Петербурзі від бомб загинув архикат Росії та головний інспіратор протифінляндської політики царизму – Плеве..

Сама царська держава, заплутавшись в японську авантюру¹⁰¹, опинилася в дуже скрутнім положенні. Російське самодержав'я стояло вже під знаком грядущої революції, її червоний привид змусив царський «старий режим» до деяких тимчасових уступок.

В Росії повіяло ліберальною «весною». Подмұх сеї «весни» приніс незначне полегшення також і злочасній долі Фінляндії, яка кінець-кінців скинула з себе кайдани царизму в часі бурхливих революційних подій 1905–1906 років. Та ненадовго.

«Конституційна» Росія століпінівського видання при помочі Думи закувала незабаром Фінляндію в такі пута, в яких вона ніколи не була за весь час свого життя під царським пануванням.

На другий рік після столітнього ювілею прилучення Фінляндії до Росії «парламентським» шляхом позбавлено її конституціоналізму. Грізний «лютовий» привид з 1899 р. стався фактом у 1910 р.

Про се все говоритимемо вже в останнім уступі сього розділу.

⁹⁹ А. Ігельстром, с. 647.

¹⁰⁰ тобто, нелегально (прим. ред.).

¹⁰¹ Мова про російсько-японську війну 1904–1905 років, в якій Російська імперія визнала поразки (прим. ред.).

* * *

Наслідник Бобрікова, князь Оболенський, мав – на особисту вказівку царя – правити в Фінляндії по принципу «мудрої твердості». Але, як се вже зазначено, наслідком загальної, як заграничної, так і внутрішньої, дуже тяжкої політичної ситуації Росії царизм був змушений до деяких уступок. У 1904 р. скликано нарешті фінляндський краєвий сойм. Перед тим випущено на свободу фінських політичних і національних діячів і наказано їм повернутися до батьківщини; в часі бобріківської реакції держано їх у Петропавлівській фортеці або вислано до центральних і північно-східних губерній Росії.

У грудні 1904 р. відкрито сойм. Одначе новий курс дав Фінляндії менше, ніж загально сподівалися. Диктатуру, щоправда, скасовано, що урядово мотивувалося «усуненням з шляху обставин, котрі її спричинили». Але головні протифінляндські замахы (лютовий маніфест, закон з 1900 р. про проєктоване заведення російської урядової мови у Фінляндії та воєнний закон з 1901 р.) цар лишив у повній силі без жодної зміни. Тому праця сойму звелася фактично до випрацювання т. зв. «великої петиції», в якій зроблено критичний огляд протифінляндських заходів царського правительства та висловлено загальне бажання до царя, щоб він прийняв міри в цілі «відновлення правного урядування та законного ладу в Фінляндії». Сю петицію подано 31 грудня (по новому стилю) 1904 р. Відповідь на неї прийшла 29 березня 1905 р. Царизм уступив лише в двох точках: повернено знову в Фінляндії незайманість судівництва й тимчасово завішено воєнний закон з 1901 р. Замість особистої воєнної служби Фінляндія мала заплатити російському скарбові річно (від 1905 до 1907 р.) по десять мільйонів марок контрибуції.

Крім сього, сойм радився з приводу виборчої реформи, яка мала бути здемократизована. На се останнє мало величезний та, можна сказати, навіть рішаючий вплив, масове виступлення фінської соціал-демократії, котра вуличними демонстраціями домагалася негайного переведення сеї реформи в якнайдемократичнішій дусі. Таким чином фінський соціалізм прилюдно вступив на арену політичного життя у «країні тисячі озер», у післяреволюційній історії

якої він стався головним політичним чинником, маючи чималу заслугу для новітнього політичного поступу та демократизації Фінляндії.

Революційний настрій у всій Росії відбився також і на політичній психології Фінляндії. Загальновідомо, що ця північна країна завжди відзначалася супроти Росії незвичайною, приповідковою лояльністю та загалом є зразковою країною державно-політичного легалізму. Терор є чужим політичній психології фінів, у життю Фінляндії він був спорадичною та екзотичною появою, як наприклад, убивство Бобрікова, котре було зовсім індивідуальним актом, а не вислідом якоїсь організованої терористично-революційної діяльності.

Дуже цікавим документом під сим оглядом є лист, знайдений у кишені Шаумана, що застрілився, адресований до царя. В нім фінський патріот висловлює певне переконання, що поневолювання Фінляндії діється без відома царя, що замах робить він у безвихіднім положенні, що, зрештою, він хоче звернути тим увагу Миколи II на кривди та насильства, заподіяні його батьківщині царськими чиновниками. Перед лицем смерті клянеться Шауман, що його замах є чисто індивідуальним актом, що він не мав жодних спільників, та що тому ані країна, ані народ не повинні в нім. Одначе найцікавішим в сім листі є його кінцевий підпис, в яким Шауман висловлює «найглибшу вірнопідданську пошану» та титулує себе «всенайпідданішим і найвірнішим підданим».

Отже, можна собі уявити всю безодню безправності та насильства проти фінляндських заходів царизму, коли вони довели нарешті цю зразкову країну політичного легалізму до того, що в 1904 р. повстала у Фінляндії революційно-терористична фінська «Партія активного протесту», яка була у зносінах з російськими революційними партіями та в співробітництві з ними хотіла повалити самодержав'я й таким чином визволити свою батьківщину з царського ярма¹⁰².

Її заходом улаштовано в Фінляндії кілька терористичних актів: вбито прокуратора сенату – національного зрадника Іонсона, зроблено замах на помічника генерал-губернатора Дейтриха, на губернатора Мясоєдова й інших. З сеї групи «активістів» вийшла пізніша загальновідома фінляндська «Червона гвардія», котра розвинула свою діяльність у часі революції й особливо в часі Свеаборзького

¹⁰² Пор. про це: I. Oehquist, в § 10; Ігельстром, с. 648.

повстання¹⁰³. Одначе загалом терористичний напрям «активістів» не прийнявся на фінським ґрунті, лишаючися в політичнім життю Фінляндії відокремленою появою¹⁰⁴.

До бурхливого виру російської революції наприкінці 1905 р. Фінляндію втягнуто, так сказати, *via facti*. Але коли в Росії революція мала здебільшого загальнодержавний характер, у Фінляндії вона набула відразу яскравого національно-політичного забарвлення, як се добре видно з того, що фіни загальний російський жовтневий страйк на своїм ґрунті прозвали «національним». У часі страйку провідну роль мала Фінляндська соціал-демократія, котра прилучилася до нього та проголосила його в Фінляндії на так довго, доки «не буде вияснена будуччина країни».

Настрій партії був сильно революційний. Її домагання мали очевидно максимальний характер, як, зрештою, і скрізь у тім часі по всій Росії. Так званім «Таммерфірським маніфестом до фінського народу» оповіщено утворення національної ґвардії, котра зорганізувала та керувала загальним страйком у Фінляндії, потім заповіджено обрання тимчасового національного краєвого правительства. Фінські соціалісти домагалися далі негайного скликання національного сойму для випрацювання краєвої конституції. Вони зорганізували потім ще вищезгадану «Червону ґвардію», котра мала відограти ролю національного війська. Революційне становище соціалістів не подобалося дуже фінляндському «конституційному блокові» не лише задля максималізму їх домагань, але й революціонізму їх тактики. Наслідком того дійшло до досить гострого конфлікту поміж сими обома політичними гуртами, котрий, на щастя для країни та фінського народу, не спричинив можливої національної катастрофи. Фінляндські «конституціоналісти» проявили в сім критичнім моменті чимало політичного такту та дипломатичної штуки. Вони, з одного

¹⁰³ Свеаборгзьке повстання – збройний виступ матросів і солдатів залоги російської морської фортеці Свеаборг 18–20 липня 1906 р. (*прим. ред.*).

¹⁰⁴ Фінське спортове товариство «Войма», на яке так накидувалися московські націоналісти, не було терористичною організацією, але свого роду національно-військовою. Воно повстало в 1904 р., але вже в 1906 р. розв'язав його фінляндський Сенат за переступлення межі спілкової діяльності, означеної програмою, та подкуди протизаконні прояви фактичної роботи. «Войма» простувала до витворення фінської міліції на бурський зразок. Отже, почасти вона нагадувала пізніші українські й польські стрілецькі організації. Так само її метою було визволення батьківщини та підготовлення її до сього.

боку, запобігли передчасному вибухові краєвої революції у Фінляндії та загалом вплинули на соціалістів у напрямі, щоб сі поміркувалися в максималізмі своїх домагань і революціонізмі своєї тактики, а з другого – вміло використали критичне положення царизму в цілі привернення своїй батьківщині старих свобод. Вони випрацювали програмовий маніфест державно-політичних домагань Фінляндії, котрий цар у Петергофі (вночі 3 падолиста 1905 р.) майже без зміни підписав і який прилюдно оповіщено 4 падолиста (22 жовтня). Сим маніфестом відновлено у Фінляндії державний автономізм і краєвий конституціоналізм. Він скасував лютовий указ з 1899 р., котрий приніс стільки лиха Фінляндії. Крім сього, падолистовий маніфест «про заведення правного ладу» в Фінляндії наказував Сенатові випрацювати законопроект виборчої реформи на основі загального й рівного виборчого права; далі обіймав правила про контроль урядової діяльності соймом. Потім він привернув у Фінляндії свободу слова, зборів і стоваришень¹⁰⁵; нарешті, він скасував цензуру преси й дораджував випрацювати законопроект про свободу друку. Рівночасно фінський сойм (який у 1904 р. після подання відомої нам уже «великої петиції» застрайкував, хочаби таким чином примусити царизм до скоршого полагодження фінляндських автономно-політичних домагань) скликано для спеціального засідання.

Логічним вислідом сього маніфесту була, розуміється, зміна в фінляндським правительстві: замість Оболенского призначено ліберального Герарда, а краєве фінляндське правительство утворено з «конституціоналістів» з відомим фінляндським політичним діячем – Л. Мехеліном на чолі.

Ні одна російська «окраїна», ні один з численних російських народів, навіть самих москалів не виймаючи, не здобув стільки від революції, що Фінляндія, з котрої дійсно, як в якійсь казці, протягом одної ночі спали кайдани неволі.

Про неї справді можна сказати, що ввечері ще йшла спати поневолена, а рано прокинулася вільною. Вільною, як ніколи перед тим. Бо революція дала їй більше, ніж вона коли-небудь мала. «Національний страйк, – каже Еквіст, – у повній мірі досяг своєї мети. Його вислід у дійсності був значно більший, ніж з початку навіть найсміливіші могли сподіватися. Він приніс, крім повного привернення правного ладу, ще також поглиблення конституційних прав

¹⁰⁵ тобто, громадських об'єднань (прим. ред.).

і виглядів на дальше перетворення державного конституціоналізму в демократичнім напрямі»¹⁰⁶.

Першим проявом відновленої політично-громадської свободи в Фінляндії була, безперечно, виборча реформа, переведена в 1906 р. Гельсінгфорським соймом остільки демократично, що завдяки їй ся країна стала каменярем політичного поступу та парламентаризму для всеї Європи.

Відповідно до сеї реформи Фінляндія має однопалатний сойм, що числить 200 послів. Його законодатна доба триває три роки. Щорічно сойм засідає 90 днів. Цар мав право його розв'язувати. Президію сойм вибирав сам. Незайманність послів загарантована. Соймові дебати можуть вестися лише в краєвих мовах, себто по-фінськи та по-шведськи. Кожен двадцятичотирилітній фінський громадянин без різниці пола (отже, й жінки) мав активне й пасивне виборче право. Виборче право до сойму загальне, рівне, безпосереднє, тайне та пропорціональне¹⁰⁷.

Завдяки сьому виборчому законові, досі найпоступовішому та найдемократичнішому в Європі (після Фінляндії значну демократизацію виборчого закону переведено лише в сусідніх скандинавських країнах, Норвегії та Данії), фінські соціалісти, яких за революції на який час побідили «конституціоналісти», в новім фінляндськім соймі стали рішаючим політичним чинником і найсильнішою партією.

Як ми вже вище зазначили, політично вони значно причинилися до унормування краєвого життя у Фінляндії¹⁰⁸.

Так само і в новім соймі їх заходом зроблено чимало позитивної праці, головно в суспільній області та в справі краєвої господарки й адміністрації (наприклад, заборона продажі алкоголю, закон про оренду землі, реформа громадської самоуправи тощо)¹⁰⁹.

У 1907 р. відбулися у Фінляндії перший раз соймові вибори по новому виборчому закону. Потім довелося їй майже щорічно переживати соймові вибори, причиною чого була новітня протифінляндська політика «конституційної» Росії, проти якої фінський сойм, розуміється, протестував; його розв'язувано, знову вибірано послів

¹⁰⁶ Там же, с. 75.

¹⁰⁷ Там же, § 12.

¹⁰⁸ Пор. статтю Peder Särkilak-a «Das finnländische Problem» у балтійськім числі «Das neue Deutschland», 1915, ч. 5–10, с. 70.

¹⁰⁹ А. Ігельстром, с. 653.

до нього, та знову він протестував, і т. д., як в якимсь зачарованім колі. Політично-партійну фізіономію післяреволюційного фінляндського сойму з'ясує отся статистична таблиця:

Таблиця

Назви політ. партій		Рік 1907		Число голосів		Рік 1907		Число голосів		Рік 1907		Число голосів		Рік 1907		Число голосів	
Абсолютне число голосів																	
Послів жінок	Менші фракції	Христ. сусп.	Аграрна	Швед.-нац.	Молодо-фін.	Старо-фінська	Соц.-Демокр.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	18 557	13 301	51 242	112 267	121 604	243 573	329 946	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	—	2	9	24	26	59	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	7 800	18 748	51 156	103 146	115 201	205 899	310 826	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25	—	2	9	25	27	64	83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1 703	23 259	56 943	104 191	122 770	199 920	337 685	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	—	1	14	25	28	48	84	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1 034	17 344	60 157	107 121	119 291	174 661	316 951	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	—	1	17	26	28	42	86	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	782	17 289	62 660	106 289	118 298	173 362	320 289	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	—	1	16	26	28	42	87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Взаємне політично-партійне угруповання у фінляндському соймі має тенденцію очевидного зросту у нім радикально-опозиційної соціал-демократії та не менш очевидного занепаду угодових старофінів при мало зміненій позиції колишнього «конституційного блоку» (молодофінів і шведських народовців, а теперішнього соймового центру). Й чим далі, ся тенденція набуває щораз виразнішого та тривкішого характеру, як се видно, наприклад, з останніх сьогорічних виборів, коли соціал-демократи здобули понад половину всіх мандатів (103), а старофіни одержали заледве 33, тим часом як молодифінсько-шведський ліберальний центр задержав давнішу рівновагу (перші – 22 мандати, другі – 21)¹¹⁰.

Вислід останніх виборів є тим цікавішим, а політично симптоматичнішим, що відбулися вони в атмосфері незвичайної проти-фінляндської реакції з боку царського уряду, що влаштовано їх головно з метою заманіфестувати політичний лоялізм і русофільство Фінляндії. Фактично ж їх політичний вислід яскраво протиросійський, як ще жодних з дотеперішніх виборів, що, зрештою, психологічно зовсім зрозуміле й що можна просто пояснити погромною проти-фінляндською політикою «конституційної» Росії з останніх років.

* * *

Медовий місяць свободи тривав у Росії дуже недовго. Фактично менше навіть, ніж календарно мав тривати. Не без причини самі росіяни говорять лише про «дні свободи».

Революція не розторошила царизму, не повалила його зовсім, лише підломала де-не-де його корені. Старий російський режим

---

¹¹⁰ З інших груп поволі зростає т. зв. аграрна партія (вона здебільшого складається з сільських орендаторів і подекуди симпатизує з соціал-демократією; отже, її скорше можна було б назвати людовою партією) та систематично занепадають «дики» (дрібні фракції), яким ані разу не вдалося здобути ні одного мандату. Ся остання поява вимовно свідчить про політичну зрілість фінського громадянства; щодо фінського жіноцтва – воно проявило величезний інтерес до політичної діяльності на парламентарному кону. Пересічно жінки творять майже половину (48–49%) усіх виборців, а по містах навіть більше (у Вазі, наприклад, аж 60,8%). Фінські жінки-посли не згуртовані в окрему жіночу фракцію, але є членами своїх партійних клубів. У сьогорічних виборах вони здобули 24 мандати, себто знову наблизилися до максимуму (25) з 1908 р.

дуже швидко спам'ятався та зорієнтувався у новій ситуації. На поміч собі закликав з недр Московщини темні сили «чорної сотні» й почав розправлятися з «гідрою революції» та протидержавною крамолою. Погроми згори та здолу захистили його в сім критичнім момен-ті занепаду. Політика «столипінських галстуків» поставила знову на ноги напівзанепале царське самодержав'я.

В сій погромній атмосфері контрреволюції народився агресив-ний російський націоналізм з виразною протиплемінною тенден-цією, котрий потім стався у «конституційній» Росії рішаючим полі-тичним чинником (особливо у Думі) та який Столипін вітав у своїй протифінляндській промові, кажучи: «...З заведенням нового ладу в Росії піднялася друга хвиля реакції: реакція російського патріотизму та російського національного почуття; панове, вона звиває собі гнізда в різних класах громадянства. В давніших часах одно лише правительство мало тільки турботи й обов'язок обстоювати історичні державні здобутки та права Росії. Тепер вже не те. Нині цар силку-ється зібрати розсипану храмину російського національного почуття, а його представниками є ви, панове; й ви не можете скинути з себе відповідальності за удержання сих державних прав Росії...»¹¹¹.

Сю націоналістичну реакцію, однаково скеровану проти всіх ро-сійських «окраїн» і «іногородців», у першу чергу вимірено проти Фінляндії, з усіх неросійських країн Росії найменш політично при-борканой та помосковщеної. Російський воюючий націоналізм до-магався поневолення Фінляндії задля удержання «престижу в очах інших племен» (Комаров)¹¹².

Одначе, крім сього внутрішньо-політичного мотиву протифін-ляндської російської політики, від часів Японської війни повстала й зовнішня політична причина сих протифінляндських заходів, а саме проступання Росії до здобуття якогось океанського порту в північній Норвегії – яко компенсати за невдачу тихоокеанської політики на Далекім Сході. Шлях здійснення сеї «атлантийської програми» (Челлен)¹¹³ російської експансивної політики веде через Фінляндію.

¹¹¹ «Заявления русских ученых», с. 98.

¹¹² Там же, с. 45.

¹¹³ Пор.: *R. Kjellén*, *Die Großmächte der Gegenwart* («Сучасні великі держави»), Липськ, 1915 р., с. 174, та його ж: *Die politischen Probleme des Weltkrieges* («Політичні проблеми світової війни»), Липськ, 1916, с. 12. Пор. також: *W. Suomalainen*, *Der Kampf der Finnländer gegen Unterdrückung* («Боротьба Фінів проти утиску») у балтійськ-ім часі *«Das neue Deutschland»* («Нова Німеччина») 1915, ч. 5–10, с. 76. У зв'язку з сею

Нову протифінляндську кампанію розпочали московські націоналісти головно за посередництвом преси та друку загалом. Фінляндії закидувано зносини та симпатизування з російськими революціонерами або конституціоналістами¹¹⁴.

Потім відновлено всі відомі аргументи проти фінляндського автономізму й конституціоналізму.

Царське правительство, розуміється, залюбки прислужувалося до сього нового «голосу люду». Незабаром воно, опираючися саме о сі настрої молодого московського націоналізму, розпочало свою останню протифінляндську кампанію. Новий курс і програму російської політики в фінляндським питанні зовсім щиро й відкрито представив Столипін у своїй думській, відомій нам уже промові (1908 р.)¹¹⁵. Звіщаючи в ній про народження нового російського націоналізму, він дуже демагогічно викликував молодий російський парламент до протифінляндської боротьби: «Не надаремне пролито потоки російської крові, – кивав він агітаційно, – недурно забезпечив Петро Великий державні права Росії на берегах Фінського заливу...»¹¹⁶.

На адресу Європи Столипін кидав рівночасно гучні й ліберальні фрази, як, наприклад: «У Росії сила не може бути вище за право», або: «В сій справі не може та не повинно бути підозріння, що Росія хоче нарушити автономічні права Фінляндії, даровані їй монархом»... Нарешті: «Ми, панове, не вимагаємо від вас поневолення іншого слабшого народу» тощо. На сей раз царське правительство заходилося дуже швидко коло фінляндського питання.

Мусимо тут пригадати, що царизм, стямившись трохи в хаосі революційних подій, відразу старався обмежити далеко йдучі наслідки фінляндського падолистого маніфесту з 1905 р. Ухваливши оповіщену в нім виборчу реформу, російське правительство

атлантийською програмою російського імперіалізму є недавня російсько-шведська афера з приводу Аляндських островів і загалом шведо-російське напруження в часі війни.

¹¹⁴ Правдою є, що Фінляндія не відмовляла ніколи російським переслідуваним політичним діячам і гуртам гостинного захисту, що, наприклад, після розгону Першої Думи на фінській території випрацювали думські послы відомий «Виборзький маніфест».

¹¹⁵ Наведена в брошурі «Заявленія русскихъ ученыхъ», с. 90–99.

¹¹⁶ Там же, с. 98.

відкинуло, наприклад, соймові законопроекти про свободу друку, стоваришень і відповідальність правительства¹¹⁷.

В 1906 р. вийшло нове видання російських основних державних законів, в яких (без відома та згоди фінського сойму) в 2-й статті підчеркнено недержавність Фінляндії та її абсолютну приналежність до Росії. Потім сим параграфом залюбки послугувалися російські державні політики (наприклад Корево, Дейтрих), доказуючи, що сею статтею остаточно повалено догму фінляндської державності.

Одначе фактично післяреволюційний фіно-російський конфлікт виринув знову з приводу злосчасного воєнного закону. Як ми вже знаємо, в 1904 р. в Фінляндії заведено тимчасову воєнну контрибуцію (на два роки) замість воєнної служби. Одначе в 1907 р. російське правительство знову зажадало протизаконно сеї контрибуції за 1906 і 1907 рр. Фінський сойм ухвалив виплату її, але рівночасно звернув увагу Петербурга на незаконність сього вимагання та висловився за негайним полагодженням воєнної справи для Фінляндії в конституційнім дусі. На се царське правительство зреагувало виданням жовтневого маніфесту (1909 р.), яким цар самовільно полагодив сю справу таким чином, що полишив воєнну контрибуцію на дальший час, при чім вона щороку мала збільшуватися на 1 міл. фінських марок, доки не досягне квоти 20 міл. ф. мар. Рівночасно виключав сей маніфест воєнну справу з компетенції фінляндського законодавства та зачислявав до «загального законодавства для всеї імперії».

Тому що фінський сойм рішучо скритикував таку протиконституційну розв'язку сеї важної справи, його негайно розпущено. Так дійшов фіно-царський конфлікт до своєї останньої стадії, часово дуже недовгої, але найгіршої і найтяжчої щодо своїх наслідків для Фінляндії.

Одначе воєнна справа, з приводу якої сильно загострилися російсько-фінські відносини, не була відосібненим замахом царизму, але лише одним з перших проявів нового політичного курсу щодо Фінляндії, заповідженого в Думі Столипіном. Перед тим уже (в червні 1908 р.) видано указ, яким російська Рада міністрів одержала право догляду над фінськими справами, що очевидно перечило фінляндській конституції, по якій поміж царем як великим князем Фінляндії та краєвим правительством не може бути жодної

¹¹⁷ А. Ігельстром, с. 651.

сторонньої посередничої інституції. Державну протизаконність сей «реформи» признав і осудив відомий московський учений проф. Кокошкін¹¹⁸.

Проти сього замаху фінський сойм марно протестував. Так само й фінське краєве правительство. Восени 1909 р. з фінського сенату відійшли його останні конституційні члени, які не хотіли бути помічниками в справі зросійщення власного краю; їх місце зайняли російські чиновники, котрі під проводом генерал-губернатора Зейна, типового окраїнного русифікатора старої школи, марно силкуються перетворити Фінляндію у «Приботнійський край».

В 1910 р. виринула знову наверх справа «спільних державних інтересів». Березілевий маніфест з 1910 р. оповіщав, що справи загально-державного характеру належать виключно до компетенції російських законодавчих інституцій (Державної Ради й Думи). Рівночасно сим обом палатам предложено відповідний законопроект про виключення з компетенції фінляндського краєвого законодавства всіх загальнодержавних справ, спис яких у 19 пунктах долучено до згаданого законопроекту. Сей спис мав творити пояснення до відомої вже славетної 2 ст. російських основних законів (з 1906 р.).

Титулом відшкодування за сю проєктовану «експропріацію фінського законодавства» (по дотепному вислову Л. Мехеліна) мало признатися право Фінляндії висилати 4 послів до Думи та 2 до Державної Ради.

Зайве доказувати, що «загальнодержавність інтересів» була лише необхідним претекстом для остаточного погрому фінляндського державного автономізму й конституціоналізму. Найліпше доказує се згаданий спис сих «спільних» справ (він обіймає, як сказано, 19 пунктів; його, як зазначено в примітці до нього, можна ще змінити й доповнити), в яким до «загальнодержавних справ» зачислені навіть шкільництво, преса, право стоваришень тощо¹¹⁹.

Треба завважити, що про краєвий чи державний характер поодиноких справ цілком односторонньо рішає сама Росія.

З боку фінів справедливо запропоновано для полагодження спільних справ загальнодержавного характеру фіно-російські делегації на австро-угорський зразок, котрі скликувано б час від часу відповідно до потреби. Але російське правительство відкинуло сю

¹¹⁸ «Заявления европ. ученых», с. 52.

¹¹⁹ Наведений у «Заявлениях европейских ученых», с. 55, 56.

пропозицію, як і відкинуло петицію краєвого сойму «про заховання основних законів у Фінляндії» та як загалом цілком нехтувало всі спроби з боку фінів, які мають на меті витворення якогось *modus vivendi* в фіно-російській суперечці.

«Конституційний» царизм навпростець прямував до абсолютного знищення своєрідності та незалежності фінляндського громадсько-політичного життя. Ніколи перед революцією, навіть за часів безпросвітної бобріківської реакції, Фінляндія не скуштувала стільки безоглядного утиску, як у сих останніх роках своєї боротьби за краєву й національну самобутність. Фактично в ній задушено найелементарніші громадянські й політичні права та свободи. Однак найбільш відчував на собі сю репресійну царську політику фінляндський сойм, який по-геройськи боронив незайманості прав своєї батьківщини та який тому відкривався лише на те, щоб за законний протест бути відразу розв'язаним. Потім наново скликувано його, він збирався та знову протестував; його замикано і т. д., як в якимсь зачарованім колі...

Згаданий вище березелевий маніфест, незважаючи на всі протести з боку фінів і категоричний відпір фінського сойму, прийняла Дума 30 (17) червня 1910 р. (великою більшістю голосів: 164 проти 23). Протест нечисленної думської опозиції, розуміється, не міг зупинити сього насильного погрому фінляндського автономізму й конституціоналізму.

Побідні вигуки Пуришкевича після ухвалення сього закону: «Finis Finlandiae!», – дуже вимовно характеризують основну ціль всеї протифінляндської політики царизму. Її завданням було не зближення Фінляндії з Росією, як про се казав Столипін, але абсолютне знищення її краєвої окремішності, словом – «Finis Finlandiae».

Незабаром Державна Рада також прийняла червневий протифінляндський закон, а потім цар дав йому своє затвердження. Отже, ось так «лютова» мрія царизму з 1899 р. здійснилася нарешті в 1910 р., себто на другий рік після ювілею столітніх роковин прилучення Фінляндії до Росії.

Можна сказати, що на сей раз Фінляндію справді завойовано¹²⁰. Упали, нарешті, формальні перешкоди до остаточного приборкання

¹²⁰ Докладніше про сю останню боротьбу Фінляндії з царизмом пор.: I. Oehquist, « § 13; потім у паризькім викладі Л. Мехеліна з 1910 р., наведеним у «Заявленіяхъ мнроп. ученыхъ», с. 45–57.

«країни тисячі озер». І царизм, розуміється, негайно ж розпочав свою підкопну працю з метою усунення головних проявів фінляндської краєвої окремішності. У 1912 р. відомий уже нам указ (в 1909 р.) про воєнну контрибуцію признано законом. Крім того, в сьому ж році видано закон про урівноправнення в Фінляндії російських підданих з фінляндськими громадянами.

Потім адміністративним шляхом майже зовсім припинено в Фінляндії політичне та громадське життя, а драконською цензурою сковано свободу друку.

Фіни протестували проти усіх цих замахів. Але їх «пасивний» протест безсильний супротив активного насильства царського канчука... Зрештою російське правительтво фінських «протестантів» без пардону замикає до царських казематів або висилає на Сибір.

Царизм, кажучи словами Катерини II, тепер перший раз відучує Фінляндію від того, щоб вона дивилася, «як вовк з ліса».

Одначе його тріумф у «країні тисячі озер» зовсім зверхній¹²¹. Він обривав лише стебла фінляндської національно-політичної самобутності, але корені сього «народу-вереса» так глибоко та міцно сидять у рідній землі, що ніяка сила, ані насильство не зможе їх звідти виврати на все!..

Фінський народ не вмре, бо він хоче жити, бо його воля до життя є сильніша від усіх царських утисків і винародовлюючих спокус!...

VI. Будучина Фінляндії

Війна не тільки що не поправила політичного положення Фінляндії, але навіть подекуди значно погіршила його.

Царизм, який облудно проголосив себе на початку війни оборонцем пригноблених недержавних народів, який мав нахабність обіцяти австрійським народам визволення з німецького ярма, рівночасно використав всесвітню воєнну хуртовину для останнього приборкання Фінляндії.

Противінляндська реакція царського правительтва була така безоглядна, так усе утискала, що вона вкінці розвіяла в Фінляндії останки угодових настроїв щодо Росії й навпаки спровокувала в сій

¹²¹ тобто, лише зовнішній (прим. ред.).

класичній країні державного лоялізму очевидний протиросійський сепаратизм.

Фінляндці стратили довір'я навіть до російського лібералізму, від якого вони сподівалися в післяреволюційних часах захисту проти царизму.

«Одначе рішучим ударом для сих надій, – каже автор статті “Фінляндська проблема”, – було становище Росії щодо Фінляндії в часі війни. Не досить того, що російське правительство не зробило Фінляндії навіть найменших уступок, воно, навпаки, вчинило все, щоб фінляндцям ясно показати, що їм нема чого сподіватися на будуче». Так, восени 1914 р. затвердив цар велику «програму» майбутніх русифікаційних заходів, випрацьовану російським комітетом. Між тим використовує генерал-губернатор Зейн, позиція котрого й досі лишилася непохитною, заведений военний стан у тій цілі, аби переводити свій терористичний режим ще безоглядніше. Суддів і адміністративних урядників, які не хочуть примінювати в практиці проти-законних розпоряджень, засуджують, як раніше, російські суди, й їх вивозять до петербурзьких в'язниць. Бувшого голову сойму, асесора вищого суду Свінгуфуда, людину одну з найповажніших у краю, вислано на Сибір, де ще й досі держать у тяжкій неволі. Багато інших фінляндських громадян постигла така сама доля. Пресу переслідують з незвичайною суворістю. А ліберальна російська опозиція? Вона, як відомо, зовсім сприятелювалася з імперіалізмом. З великими труднощами вдалося в часі засідання Думи у вересні 1915 р. зібрати 30 потрібних підписів під внеском про скасування закону щодо загальнодержавних справ. Правда, в програму прогресивного блоку прийнято одну точку¹²² про Фінляндію, але в ній висловлено лише цілком загальне домагання, щоб у Фінляндії розпочато «примирительну політику» та занехаяно найгірші русифікаційні заходи. Коли се все, чого російський лібералізм відважився домагатися для Фінляндії в часі найвищої державної скрути, чого ж можуть фіни по тому сподіватися від нього загалом?

Отже, можна спокійно твердити, що протягом війни в політичній орієнтації Фінляндії настав загальний переворот. Те, чого перед війною навіть найсміливіші мрійники не відважили сподіватися, себто повного відірвання від Росії, є нині в області реальних можливостей. Що думка використати ці можливості в Фінляндії всесто-

¹²² тобто, пункт (прим. ред.).

ронньо дозріла, – не мусить нікого дивувати. Щоправда, задовго до війни в кожного фіна глибоко в серці скрите було заповітне бажання бачити свою батьківщину самостійною, на все визволеною від Росії, одначе мало хто вірив у здійснення сього бажання в недалеких часі. Поглиблення забезпеченої автономії в межах російської держави видавалося найбільшим, чого можна було досягнути.

Коли, одначе, надії на зміну курсу Росії щодо Фінляндії, які панували ще на початку війни, незабаром розвіялися, коли по тому повна поразка Росії оружжям центральних держав з кожним місяцем ставалася правдоподібнішою, – тоді бажання відокремитися від Росії швидко перетворювалося у тверду волю.

Чим, – запитували себе фіни, – Фінляндія прикована до Росії? Тільки примусом. Про якийсь обов'язок вірності супроти Росії давно вже не може бути мови. Коли ж брати під увагу вигоди, які Фінляндія могла б мати зі злучення з Росією, вони покажуться так само лише великими химерами! Такі голоси, як свідчить праця Серкілякса, стають щораз частішими¹²³. Той самий автор доказує далі переконуючо повну ілюзорність сих вигід не лише під мілітарно-політичним оглядом, але не менше з економічного боку, справедливо звертаючи увагу на те, як руйнуючим робом впливатиме евентуально на економічне життя Фінляндії покривання видатків сеї війни, які Росія хотітиме, природно, якомога найбільше, звалити на свої окраїни.

В попередніх розділах ми звертали увагу на фактичну незалежність Фінляндії від Росії під усіма важнішими оглядами її самобутнього існування, виказуючи протиприродність сеї державної симбіози та не сумніваючись ані на мить у фактичній здатності «країни тисячі озер» до незалежного державно-політичного життя. Отже, не мусимо тут ще раз повертатися до сеї справи¹²⁴.

Одначе цікавим лишається питання здійснення політично державної самостійності Фінляндії. Відповідь на се знаходимо в наведеній вище статті Серкілякса. Він справедливо звертав насамперед увагу на те, що без визволення Фінляндії не може бути моги

¹²³ P. Sörkilaks, Das finnländische Problem, с. 73.

¹²⁴ Спеціально їй присвячена цікава стаття F. Holmgren-a «Die politischen und wirtschaftlichen Voraussetzungen für ein selbständiges Finnland» («Політичні й економічні передумови самостійності Фінляндії») у цит. Балтійським числі «Das neue Deutschland», 1915, чч. 5–10.

про полагодження т. зв. балтійського питання, себто справи опанування Балтійського моря германо-скандинавськими народами.

Він не менш справедливо перестерігав далі перед тим, аби з огляду на рішення балтійської проблеми фінляндську справу просто порішено новим прилученням Фінляндії до Швеції, що, на його думку, «зовсім не може здійснитися». З сього приводу Серкілякс завважає: «Не шведською провінцією хоче бути Фінляндія, але самостійною державою. Одначе ізольовано ся держава не зможе існувати. Вона мусить знайти підпору проти можливих завойовницьких спокус Росії у тіснім зближенню почасті з Швецією, почасті з Німеччиною. Політична й мілітарна унія північних (себто скандинавських. – *Іп. Б.*) держав з виключенням Фінляндії – в тіснім союзі з Німеччиною – се ідеал будуччини»¹²⁵.

Такий державний союз, на думку автора, є не лише в інтересі Фінляндії та її скандинавських сусідів, але й Німеччини, яка в Фінляндії матиме не тільки політичного, але й економічного доброго союзника.

Серкілякс підчеркує потім непохитність протиросійської орієнтації Фінляндії¹²⁶, яка лише очікує активного виступлення Швеції проти Росії, аби чинно заманіфестувати своє теперішнє гасло «Геть від Росії!».

«Фінляндія сподівається та жде... Хоч безоружна досі, вона все-таки готова до бою. І коли прийде година визволення, вона покаже, що й наш народ також умів вмирати та побіджувати за свободу»¹²⁷.

¹²⁵ С. 74.

¹²⁶ Сей протиросійський настрій Фінляндії дуже вимовно змальований у фінській заяві в недавнім відомім меморіалі поневолених російських народів американському президентові. Його констатує також фінський публіцист, автор цитованої тут нами статті «Боротьба фінів против утиску», кажучи: «І самий народ, який ще понад сорока роками уважав своє злучення з Росією за щастя і почав плести нитки порозуміння з великим народом-сусідом, нині не лише що утверджений у своїй національній свідомості, як ніколи досі, але й свій єдиний захист на будуче бачить в абсолютнім відокремленні від Росії. В сім бажанні солідарні тепер усі партії без нимки» (Суомаляйнен, с. 80).

¹²⁷ P. Särkilaks, с. 75.

* * *

Наші нариси про фінляндське питання скінчені. На початку їх ми звернули увагу на велике практичне значення фінляндського державного автономізму для майбутнього політичного поладження долі й положення деяких недержавних народів, які евентуально будуть визволені з царського ярма.

Тут, кінчаючи ці нариси, ми хочемо підчеркнути, коли можна так сказати, **каменярське** значення фінляндського національного культурного відродження для інших неісторичних народів, що відроджуються. Фіни – сей подвійно, як ми сказали, неісторичний народ – протягом кількох десятиліть сталися не лише культурним, але політично одним з найпоступовіших європейських народів. Своєрідність його культури, як і здатність до дальшого самобутнього розвитку, не підлягав ніякому сумніву та є загально признаним фактом.

Фіни саме красномовно повалили науковий антропологічний пересуд про т. зв. культурну меншеартність неісторичних або неарійських народів.

Се треба знову пригадати тепер, коли політичні націоналісти й державники стараються відогріти сей анахронізм з огляду на поладження деяких національних справ на сході Європи. Вони, наприклад, нехтують цілком національно-культурний розвиток лоншів та естонців, а тим більше ще литовців, покликуючися саме на «меншеартність» сих народів, яких природним шляхом треба винародовити. Отже, виходить, що їх «визволюватимуть» з бани царизму, щоб утопити в кришталово-чистім джерелі вищої західно-європейської культури.

На всі такі заборчі та для будуччини неісторичних народів небезпечні прямування державних глитаїв може бути лиш одна відповідь: «Руки геть!».

Бо в дійсності нема жодних «меншеартних» народів. Дайте лише більш-менш зносні політичні умови життя, признайте їм елементарні конституційні права, залишіть на час ганебний винародовлюючий утиск, і всі ці народи – без огляду на своє походження й історію – протягом двох-трьох генерацій викристалізуються в

національні й культурні індивідуальності, а політично можуть навіть легко стати навчителями старих історично-державних народів, яким феодално-аристократичні пересуди минулості чимало гальмують здатність до новочасного політичного й демократичного розвитку та поступу...

Що се не мрія романтика й не фантазія політичного утопіста, але справжня дійсність і неминуча будучність, найліпше й вимовно доказує безперечний успіх фінляндського національно-культурного відродження. В тім саме його вищезазначене каменярьське значення для інших неісторичних народів, бо ж фіни не якийсь виїмковий «Wundervolk» («дивний народ»). Отже, тому те, що вдалося їм, може так само вдатися й кожному іншому недержавному народові, наскільки він матиме такі політичні умови життя та розвитку, які мала Фінляндія перед 1899 р. Конкретно се значить, що визво-лених з царського ярма народів не треба знову запропащувати в нетрях т. зв. вищої західної культури, але що їм треба полишити пильність і реальні умови самобутнього національно-культурного розвитку.

ВАЖНІШІ ДЖЕРЕЛА ДО ФІНЛЯНДСЬКОГО ПИТАННЯ

- Finnland im XIX. Jahrhundert. – Гельсінґфорс, 1899.
- Фінляндія – стаття в 35 і 36 т. «Энци. Словаря» Брокгауза та Ефрона.
- В Koskowski. Finlandja. – Варшава, 1899.
- Гудуницькі. Finlandja. Sprawa finlandzka. – Краків, 1910.
- Гельстром. Фінляндія – стаття у рос. збірнику «Формы національного движения въ современныхъ государствахъ». – Спб., 1910.
- Возжковскі. Finsko a finská otázka. – Прага, 1911.
- Гельмгей. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. – Липськ, 1910.
- Готтлі. Die finnische Literatur – в «Kultur der Gegenwart», 1, IX.
- Готтлі. Finnland – в А. Kirhhof'a «Länderkunde von Europa», Т. III.
- Гельмгей. Das politische Leben Finnlands. – Липськ, 1916.
- Завеличчя європ. ученихъ о финл. вопросъ. – Спб., 1910.
- Гельмгей. Das Staatsrecht des Großfürstentum Finnlands. – Тібінґен, 1912.
- Гельмгей. Die finnlandsche Frage im Jahre 1911. Von einem Mitglied des finnland. Landtags.
- Гельмгей. Кій разгромъ. – Лондон, 1900.
- Гельмгей. В. Lucken. Finnland und die Finnländer – у збірнику А. Ripke «Der Koloß auf lönernen Füßen». Вид. І. Ф. Лемана. – Мюнхен, 1916.

«Финляндія» – журнал. – Спб., 1908–1910.

O. Hoetzsch. Rußland. – Берлін, 1913.

M. Friederichsen. Die Grenzmarken des europäischen Rußland. – Гамбург, 1915.

A. Hettner. Das europäische Rußland. Вид. 2. – Липськ, 1915.

I. Melnik. Russen über Rußland. – Франкфурт, 1906.

I. Бочковський. Поневолені народи царської імперії. – Відень, 1916.

Статті Серкілякса, Суомоляйнена й номер журналу «Das neue Deutschland».

НАЦІОНАЛЬНА СПРАВА

(статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною)

*Пам'яті невтомного каменяра міжнародної справедливості,
палкого оборонця поневолених народів і заслуженого дослідника
національного питання Михайла Драгоманова.*

Автор

*...Нове людство може бути тільки тоді багате й повне життя,
коли окремішність кожного народу задержиться в загальній гармонії,
та коли всі країни будуть грати на струнах вселюдської ліри.*

Ж. Жорес: Батьківщина й робітництво

*...Поневолений народ – засуджений на смерть. Народи – се скарбниці
культури, бо вони є посередниками поміж одиницями й людством.
Бажати винищити або поневолити якийсь нарід – се те саме,
що зовсім позбавити людство одної культурної форми.*

Ляндсберг

*...Космополітизм в ідеях і цілях,
національність в ґрунті й формах культурної праці...*

М. Драгоманов

*...Національна свідомість – се те, що тримає приналежних
до народу разом, що творить з одиниць народню спільність серед всіх
можливих обставин; сеї свідомості не можна вирвати з душі одиниць
ніяким насильством. Отже, доки є національно свідомі одиниці,
доти існує нарід і доти не можна його знищити.*

Fr. Krejčí. Právo existence malého národa

Передмова

Всесвітня війна поставила національну справу, так сказати, рубом у всій її гостроті та складності. Ніколи ще взаємні відносини поміж нацією та державою не були такі пекучі й актуальні, як саме під час бурхливих воєнних подій останніх чотирьох років. Мало коли так підчеркувалося право народів на національне самоозначення та політичну самостійність, як тепер. Національна засада з середини XIX в. знову виринула на політичній обрії Європи, на сей раз з куди більшою силою та життєвим розмахом. На жаль, серед широкого загалу є так само мало позитивного знання сеї дуже складної та тяжкої проблеми, як і тоді, коли вона вперше появилася в авреолі романтичної краси та мрійності.

Хоча наука де в чім чимало вияснила зі справжньої істоти національної проблеми, але далеко ще не поставила систематичного її досліджування на об'єктивно науковий ґрунт. Націологія яко спеціальна наука про сю справу чекає ще свого Челлена. Ся війна причиниться до її повстання, се річ певна, але зараз годі чекати на її появу задля розв'язання невідложних національних питань, від яких стогне від довшого часу сучасна Європа.

Отже, заки витвориться систематична й докладна теорія національної проблеми, публіцистика мусить спопуляризувати дотеперішній науковий доробок на сім полі. Під сей час – се одно з найважливіших її завдань щодо широкого загалу, який в справах національної політики здебільшого блукає по манівцях і нетрях псевдотеоретичних фантазій або гарних бажань. Ся розвідка має саме таку інформаційно-орієнтаційну мету. Вона тому не претендує ані на повноту, ані на вичерпання сеї дуже пекучої справи нашого часу. Якщо їй хоч трохи вдасться розвіяти романтичну імлу та шовіністичну темряву, що хмарою затемнюють національні справи, то її ціль буде досягнута.

І. Б.

1917, 22–XI.

I. Національно-визвольні рухи нового часу й «визвольники»

Національна справа – поруч соціальної – належить до найтяжчих проблем нової доби. Особливо ж з огляду на культурно-національне відродження та державно-політичні прямування т. зв. «неісторичних» народів, себто поневолених і недержавних, котрим або взагалі не вдалося дотепер національно самовизначитися чи здобути державну самостійність під політичним оглядом (напр., лотиші, естонці, фіни і т. д.), або які з тих чи інших причин втратили свою самостійність, а потім занепали під політичним і національно-культурним оглядом, отже, котрі лише з застереженням можна називати «неісторичними», бо вірніше було б називати їх «півісторичними» народами (напр., чехи, ірландці й англійські кельти взагалі, українці, теперішні бельгійські фламандці, балканські слов'яни, вірмени, грузини тощо)¹.

А мало до якої справи (знову поза соціальною) загал та громадянство відносяться з такою байдужністю і упередженням або нехиттю, як саме до національної... Серед пануючих державних народів усі національно-культурні, а далі й політично-самостійні прямування їх поневолених недержавних братів сприймаються звичайно та здебільшого з очевидною ворожнечею. Народи-патриції не дивляться на відродження народів-плебеїв як на природний процес, котрий органічно впливає з дотеперішнього розвитку людської суспільності; на їх думку, се є або романтично-етнографічна примха інтелігенції поневолених народів, оскільки їх відродження обмежується лишень красним письменством для домашнього ужитку, ідилічним віршуванням в рідній мові, влаштуванням національних народних свят, ношенням національної одежі тощо, як ми се бачимо,

¹ Взагалі сей поділ народів на історичні й неісторичні дуже зглядний. Бо фактично нема та не було народів без історії. Недержавні та поневолені народи не мають здебільшого тільки писаної історії, а до того ще в її старім розумінні, коли її змістом уважався опис династії, війн, різних дипломатичних актів, словом, лише зверхня державно-політична полуда. З новочасного наукового погляду т. зв. культурної історії й ці недержавні та поневолені народи історичні. Вони мають свою чудову усну історію в старих епосах, піснях (пор., напр., українські «думи» або лотиські народні пісні), котра, як справедливо каже відомий німецький антропогеограф Рацель, іноді значно цікавіша та змістовніша від безбарвного опису княжих династій чи сварок якогось «історичного» державного народу.

напр., у початкових фазах провансальського руху «філібрів» у південній Франції, або, на їх думку, се є якась політична інтрига, штучний винахід сусідньої ворожої держави, оскільки національне відродження народів-паріїв, перейшовши підготовчу фазу культурно-національної романтики, входить потім у стадію господарського й політичного реалізму.

Для німецьких пангерманістів відродження австрійських слов'ян було панслов'янською царською інтригою, й вони в ній скрізь добачували лише московські «рублі». Для багатьох московських і польських націоналістів український національний рух – се або австрійська (граф Стадіон), або німецька інтрига, життєва сила якої неначе спочиває в коронах або прусських марках. Так само для французів відродження фламандського народу – се пруссько-німецька інтрига, хоча їм добре відомо, що фламандці до німців відносяться чи ще не з більшою несимпатією, ніж до французів.

В дійсності ж новочасні національні рухи так само, як і соціальний, є природним проявом основного перетворювання існуючої суспільності, яка простує до скинення всіх кріпацьких пут минувшини, до цілковитої ліквідації колишнього т. зв. феодального режиму. А саме в міжнаціональних відносинах найбільше досі залишилося сього кріпацького феодалізму; отже, тому й національна ворожнеча все більше та більше зростає в міру зросту напруження та розмаху рухів відродження у поневолених народів. Ся ворожнеча де в чім нагадує відомий суспільний антагонізм поміж капіталістичною буржуазією та пригнобленим пролетаріатом. Загалом ся боротьба поневолених народів з пануючими має свою чималу суспільну підвалину. Тому й її дотеперішній та майбутній перебіг багато де в чім нагадує та нагадуватиме визвольний рух працюючого люду. І як в сій суспільній класовій боротьбі перемога, безперечно, буде по стороні поневоленого пролетаря, так і у великім поєдинку пануючих і гноблених народів скорше чи пізніше перемога припаде сим останнім.

Станеться так не тому, що домагання і прямування народів-пролетарів справедливі та морально позитивні в своїй основі, тим часом коли поборювання їх з боку народів-панів є безглуздою спробою зупинити природний розвиток суспільного процесу, й у своїй основі є захланними й хижацькими, себто морально очевидно негативними, але через те, що сі останні суперечать напрямові суспільного розвитку нової доби, що вони є проти часу,

анахроністичні, що вони божевільно силкуються зупинити ріст життя, загальмувати розцвіт нового та вічного його росту.

Як упав і доживає свої дні суспільно-господарський феодалізм, і наближається час, коли поділ людей на білу панську та чорну робітничу касту буде лише сумним спогадом злочасної минувшини, так недалекий вже час, коли риштування державно-національного феодалізму, підточеного вже та роз'їдженого зубом часу, зломиться у своїм фундаменті, пута та кайдани, що сковують поневолені народи, спадуть, скинуте буде національне ярмо й утиск. Вчорашні народи-кріпаки стануть вільними будівничими своєї сучасності та майбутності, свого нового власного життя.

Ся всесвітня війна чимало причиниться до того, щоб процес визволення поневолених народів відбувся скоршим темпом. Річ в тім, що після її вибуху правительства та дипломатії і заграничні уряди обох воюючих таборів узяли під свою високу руку малі й поневолені народи. В Лондоні, Петрограді, Парижі, Відні, Берліні й Вашингтоні чимало разів керманічі держав і визначні політичні діячі *urbi et orbi*² проголосили заяву, що сю війну їх держави ведуть головно задля визволення поневолених народів³. З сих визвольних

² *Urbi et Orbi* (лат.) – дослівно «Місту та Світу», тобто усім і скрізь, стандартний вислів, з якого у період Римської імперії починалися оголошення Сенату. Згодом став використовуватись як власна назва святкового благословення та послання Папи Римського віруючим (прим. ред.).

³ Особливо ж в Антантським таборі, як з боку правительства, так і публіцистики, з натиском підчеркується сей національно-визвольний характер всесвітньої війни. Бувший англійський голова міністерства (тобто, уряду – прим. ред.) казав у своїй промові 6/VIII 1914 р.: «Ми воюємо в обороні засади, що малі народи не мають бути знищені». Його наступник Лойд Джордж зазначив, що се «війна народів». Вільсон вже кілька разів заявив, що Америка активно взяла участь в сій війні в обороні поневолених народів Європи, які мають бути визволені з чужого державного ярма, себто управляться по власній волі. Навіть російський царизм став під прапор сеї засади, видаючи на початку війни «визвольні маніфести» (пор. про них брошуру М. Михайленка «Визвольні маніфести російського уряду в теперішній війні», 1915).

Сього самого становища боронить відомий англійський публіцистичний збірник «The war and democracy» («Війна та демократія», 1914 р.), головний співробітник якого Доуер Вільсон вважає існуючі державні будівлі не відповідаючими національним домаганням. Тому пропонує переробити карту Європи згідно з сими останніми. Інший співробітник згаданого збірника, відомий англійський дослідник національних відносин на Угорщині та південно-слов'янської проблеми Сетон Ватсон проектує карту нової Європи виключно відповідно до національної засади. Сього погляду тримається також знаменитий французький історик Сеньобо, щирий прихильник і оборонець автономічно-національних прямувань в сучасній Європі (пор.,

промов можна б було зладити чимало книжку, коли б зібрати всі до купи. На жаль, до більшості сих заяв можна віднести відому українську приповідку «Обіцяв пан кожух, тепле його слово». Не вперше се державна дипломатія виступає в обороні прав поневолеваних народів. Вже в минулім столітті вона чимало послугувалася національною засадою задля своїх імперіалістичних і експансивних цілей. Полагодження балканської проблеми переведено саме під сим її «визвольним впливом», в чім чимала роль припала російському царизмові⁴.

Великим державам йшло при сьому головно про витворення в Європі такого status quo⁵, котрий найліпше відповідав би їх державному еґоїзмові й забезпечував би перед повстанням якогось нового небажаного конкурента в європейському державному концерті. Вони дивилися на національну справу яко на розкладовий чинник, що ослаблює великі держави різнонаціонального складу (Туреччина, Австро-Угорщина). Справжні життєві інтереси «визвольваних» народів були при сьому на другому, коли не на дальшому, плані. Вони мусили достосуватися до великодержавних забаганок, а не навпаки.

Історія Балкан під сим оглядом дуже повчальна. Європейська дипломатія протягом минулого століття перебудовувала їхні міждержавні відносини кілька разів – на кожній міжнародній конференції, при чім раз фаворизувався один, другий раз – другий нарід (вистачить, напр., згадати відносини великих держав до Македонії)⁶. Балканські народи врешті проти волі своїх протекторів мусили власними силами звести порахунки з Туреччиною. На жаль, у своїх «визвольниць» вони вже настільки заразилися великодержавною манією (мрії про велику Болгарію, велику Сербію, Грецію та Велику Румунію),

---

напр., його передмову до французького передвоєнного збірника «Les aspirations autonomistes en Europe» («Автономічні змагання в Європі», Париж, 1913).

⁴ Загалом про роль національного моменту в сій війні пор. систематичний і докладний виклад Р. Челлена (R. Kjéllén), а саме в його «Die politischen Probleme des Weltkrieges» («Політичні проблеми світової війни»), Липськ, 1916, розд. III, та в його новітній монографії «Der Staat als Lebensform» («Держава яко форма життя»), Липськ, 1917, с. 129, розд. III.

⁵ status quo (лат.) – стан справ (прим. ред.).

⁶ Йдеться про суперечку щодо історичної спадщини, території та населення історичної області Македонія. Цікаво, що македонське питання і сьогодні залишається невіршеним і відноситься до сфери інтересів Болгарії, Республіки Македонії та Греції (прим. ред.).

що, сливе визволившись, перегризлися поміж собою на радість тих же протекторів, які дуже боялися, щоб Балкани врешті не визволилися від їх «визвольних» заходів.

Європейська великодержавна дипломатія вітала, словом, національні рухи та прямування поневолених народів яко державно-атомізуючий чинник. Натомість ворожо ставилася до них, коли вони приводили до з'єднання та зцілення більшого державного комплексу, як, напр., до повстання новочасної німецької держави⁷ – нового неприємного конкурента для Франції й Англії, яким колишня німецька державно-княжа «розмазана каша» (як недавно про се дотепно висловився німецький міністер заграничних справ) була приємніша, ніж сильна новочасна Німеччина⁸.

Нещирість всіх дипломатичних старань великих держав про долю малих і поневолених народів, зрештою, добре видно з того, що звичайно та здебільшого «визволення» проводилося на рахунок свого політичного противника чи ворога, тим часом, коли у себе вдома лишалося все по-старому. Поневолені народи гнобилися; їх прямування до національного відродження безоглядно переслідувалися та вигублювалися. Пригадаймо собі, напр., російський царизм в ролі балканського «визвольника». Сю самодержавну, абсолютистичну Росію, де від молдована аж до фіна все на всіх мовах мовчало, бо благоденствовало! Або навіть щирість симпатії Англії до поневолених народів – Англії, яка рівночасно дуже безоглядно душила найменший прояв національної самосвідомості серед ірландців, голодом виморюючи сей безталанний і пригноблений кельтський

⁷ Офіційно об'єднання Німеччини відбулось у січні 1871 р. (прим. ред.).

⁸ Під сим оглядом дуже характеристичним і симптоматичним є бажання, яке недавно висловив англійський часопис «Daily Mail». На його думку, в Європі має бути заведений status quo ante (попередній стан справ (лат.) – (прим. ред.)) з-перед 1864 р., коли не було ще з'єдиненої німецької держави, але існувала сумно-славетна німецька «Kleinstaatergei» (дрібнодержавність). Положення з 1864 р., на думку англійського часопису, виключно раціональне та задоволило б усіх, крім гуннів (себто, німців. – І. Б.). «Уявімо собі, – рисує ідилічний малюнок «D. M.», – який спокійний мир приніс би поворот до нього. Полабські воєводства були б повернуті Данії. Франція знову мала б Ельзас-Лотарингію. Кільський канал був би зайвим. Гельголанд був би знову британським. Німеччина, зрікшись державного єдинства, була б знову гуртом самостійних королівств. Німецькі колонії, до набуття яких ми божевільно допустили, скинули б на все тяжку долоню тиранії. Одним скоком ми повернулися б до золотого віку, який згубили наша сліпота й німецька розбійнича пристрасть. Се єдиний status quo ante, який ми могли б та повинні б признати».

нарід, а не так давно ще вела заборчу війну з малим бурським на-родом!

Щоправда, все се малюнки минувших не днів, але десятиліть. Може, дипломатична Європа ХХ ст. чесніша й порядніша від своєї попередниці ХІХ ст.? Може, загранична політика між тим стала-ся демократичнішою та моральнішою?! Замість відповідати на се, подивімся лишень на справжній образ дипломатичних національно-визвольних заходів саме вже під час сеї всесвітньої війни, коли чей же розходиться про основну перебудову вчорашньої Європи, про свого роду переоцінку всіх її дотеперішніх вартостей, і коли можна було б дождити найбільшого напруження та вислову всієї чесноти та порядності дипломатично-офіційної її істоти.

Що ж ми побачимо? Здебільшого добре вже знайому закулісову інтригантську гру з середини минулого століття. Тільки в більшім виданні та з більшим інтелектуальним і фразеологічним жонглерством і езуїтизмом. Знову «визволюються» кріпаки-сусіди, а свої заковуються в ще гірші кайдани національного поневолення.

Антанта піклується про австро-угорські «окраїни» й «іногородців», хоче вигнати варварську Туреччину з Європи, визволити німецьких ненімців. Вона цікавиться чеською, ельзас-лотаринзькою, вірменською, подекуди польською справою. Московський царизм ішов «визволяти» австро-угорські недержавні народи, тим часом як «Ліга російських іногородців»⁹ зладжувала для Вільсона свій страшений акт оскарження проти царського знасилування та поневолення численних російських «окраїн» та «іногородців».

Англія, захоплена визволенням австрійських, турецьких і германських недержавних народів, забула про своїх ірландців під боком, аж сі змушені були пригадати їй своє існування торічним (1916) повстанням¹⁰, аж повішення ірландського національного провідника Роджера Кезмента ще один раз пересвідчило весь культурний світ в тім, що славетна англійська свобода й політичний демократизм мають свій дуже чорний відворотний бік. Франція та Бельгія,

⁹ «Ліга російських іногородців» (зустрічаються також назви «Ліга іногородців Росії» або «Ліга іногородницьких народів Росії») – представницька організація, створена у травні 1916 р. в Стокгольмі на Конференції народів Росії. Учасники конференції делегати від різних народів – направили президентові США В. Вільсону телеграму, в якій висловлювали та обґрунтовували свої претензії до уряду Росії (*прим. ред.*).

¹⁰ Ірландське повстання проти британської влади 24–30 квітня 1916 р., відоме також як Великодне або Повстання на пасхальному тижні (*прим. ред.*).

справедливо домагаючися направи заподіяних їм кривд, рівночасно проводять безоглядну боротьбу проти фламандського руху під очевидно безглуздим закидом якогось його «германофільства». Про покійну царську Росію годі говорити, не тому, що про мертвих можна або добре говорити, або зовсім не треба говорити, але тому, що, на щастя, царизм вже назавжди щез з поверхні землі. Одначе фактом лишається, що його передсмертна фарса – виступ у ролі «визвольника» поневолених народів під час сеї війни – означає всесвітній рекорд в історії дипломатично-національного «визвольного» гумбуку.

Було б очевидно несправедливим і одностороннім закидувати дипломатичний макіявелізм та гіпокризію¹¹ лишень почвірному порозумінню. Під сим оглядом ворожий йому центрально-державний табор мало в чім відрізняється від Антанти. Головно хіба тим, що не має серед поневолених народів морально-політичного кредиту першої. Революційні та демократичні традиції головних співучасників почвірного порозуміння (французька «Декларация прав людини та громадянина» або англійська «Велика хартія вольностей»), зрозуміло, більш приваблює плебейські пригноблені народи, ніж спогади меттерніхівського, бахівського абсолютизму чи передвоєнного пруського гакатизму. Тому саме й виступ центральних держав – особливо ж Німеччини – в ролі «визволителів» поневолених народів зустрівся загалом зі значно меншим довір'ям і симпатіями, ніж більш-менш аналогічні заходи Антанти¹². Одначе де в чім ся роль сих останніх була полегшена через те, що свою

¹¹ лицемірство (прим. ред.).

¹² Причиною сього останнього подекуди є також ще й те, що в політичній ідеології центрально-державного блоку нема симпатій до національного принципу та до гасла про національне самоозначення народів загалом. Навпаки, зовсім очевидно признається першенство та перевага над ними державної засади. «Державна спілка, – каже Майнеке, – мусить стояти над союзом народів». Він остерігає далі перед «сіоністичною мрійністю й ортодоксією націоналізму». На думку Поттгоффа, ся війна означає занепад державотворчої ролі національного й расового чинника. Взагалі, наука й публіцистика центрально-державного табору стараються показати смеркання національної дрібнодержавності, а поруч з тим державу будучини уявляє собі в наднаціональній або позанаціональній формі (Реннер, Науман, Грабовський). Завданням ХХ віку в післявоєнній часі, на думку ідеологів сього табору, має бути гармонійна синтеза провідних характеристичних рис двох попередніх століть, себто космополітизму ХVІІІ в. з націоналізмом ХІХ в. Критичний огляд сих теорій читач знайде в цитованій вже тут праці Р. Челлена «Політичні проблеми світової війни», с. 47 і далі.

«визвольну» акцію вони звернули супроти найбільш та страшенно поневолених народів, які стогнали в грізнім ярмі царської «тюрми народів», та що в часі війни вони деякі фактично визволили з-під панування царизму.

Центральні держави головну увагу присвячували польській справі, щодо котрої позитивну свою визвольну політику довели до проголошення (5 падолиста 1916 р.) Конгресівки Польською самостійною державою з перспективою деякого її поширення після скінчення війни на схід, себто по лінії державно-історичних традицій та прямувань польських самостійників, але без пруської й австрійської навіть етнографічної частини Польщі. Галичині обіцяно лишень широку державну автономію в межах Габсбурзької монархії¹³.

Менш фактично проявлялося зацікавлення українським питанням, хоч воно протягом війни набуло першорядного міжнародного значення, а вже зовсім очевидно використовувалися політично-дипломатичні справи: литовська, білоруська й жидівська, не без зв'язку зі сумно-славетною засадою «розділяй і пануй!».

Інші національні справи східного колосу (як татарсько-мусульманська, грузинська) викликали здебільшого теоретичне й культурне зацікавлення. Під сим останнім оглядом в Німеччині загалом вельми багато зроблено для популяризації національних справ і рухів не лише російських, але Антантського табору взагалі. Протягом війни в Німеччині повстала чимала публіцистична й політична інформаційна література з приводу них, в якій хоч багато є занадто одностороннього й тенденційного, але поруч з тим немало матеріалу, під кожним оглядом серйозного й доброго. Згадаю ще, що для популяризації російських національних справ багато причинилися відомі берлінські т. зв. «східноєвропейські вечірки».

З західних національних проблем центральні держави (властиво Німеччина, бо Австро-Угорщина під сим оглядом ніяк спеціально не виступала) розмірно найбільше присвячували уваги ірландській і фламандській. Роджер Кезмент знайшов, як відомо, в часі війни захист у Німеччині, де розвинув вельми енергічну публіцистичну діяльність для визволення своєї батьківщини з англійського ярма. В зв'язку з сим саме в часі війни появилася у Німеччині чимала

---

¹³ Останніми часами Австрія виявила готовість віддати будучій Польщі цілу Галичину, отже й українську частину, при умові, що Польща увійде в склад Австро-Угорської монархії на основах персональної унії.

публіцистична література, що всесторонньо розглядала дуже цікаве й актуальне ірландське питання.

Щодо фламандців німецьке відношення могло по зайняттю Бельгії цілком реально проявитися, а саме в напрямі переведення основних національно-політичних і культурних домагань сього своєрідного народу, якому у власно-державній хаті жилося, як в чужій, котрий на власній шкірі досвідчив бездонну різницю поміж французькою революційною вільнолюбною фразеологією та дійсною національно-централістичною державною політикою. Німці провели адміністративний поділ Бельгії на фламандську та валлоно-французьку частину; здійснено одно з найзаповітніших культурних домагань фламандського народу, себто ународовлення Гентського університету. Одначе фламандці, котрих їх компатріоти французи оскаржують у «германофільстві», ставляться до сеї фламанофільської політики окупаційного німецького уряду дуже пасивно й без симпатій. Серед них було донедавна чимало явних германофобів.

Найслабшим пунктом центральних держав щодо їх національно-«визвольних» заходів є те, що під сим оглядом вони у себе в хаті полишили старі передвоєнні порядки, які ще завдяки воєнному режимові в часі війни подекуди дуже погіршилися, ставлячи їх власних «іногородців» і «окраїни» у вельми тяжке положення, що знаменито знову використовувала дипломатія почвірного порозуміння, особливо ж у своїх нападах на Австро-Угорщину.

Якого лиха наробив австро-угорський абсолютизм в часи війни, як безоглядно поводився супроти своїх народів-плебейців, про се увесь культурний світ довідався з трибуни Віденського парламенту під час торічного (1916) весняного його засідання, коли представники чехів¹⁴, південних слов'ян, поляків і українців виступили зі страшенним оскарженням проти режиму графа Штірка та його гріз-носпадщини, проти кривавої експрес-юстиції, яка майже по-столи-пінськи щедро вішала «інородчеське» населення наддунайської держави. З таким «домашнім обиходом» дуже ризиковно одягатися у плащ національного «визвольника».

¹⁴ Дуже цікавий фактичний матеріал про переслідування чехів у часи війни зібраний у виданні «Chování se vládních kruhů k českému národu za války», Прага, 1917. Є се книжкове видання інтерпеляції чеських послів з приводу воєнного абсолютизму в Чехах.

В Німеччині також власних «іногородців» трактовано як населення другої класи або низшого сорту. Гакатизм формально завішено на час війни задля «горожанського миру». Але дух його та бюрократична практика здебільшого лишилися по-старому. Протести-промови польських послів у Берлінському парламенті подекуди відхилили завісу, що закривала справжнє політичне положення у Познанщині. А ситуація в Ельзас-Льотарингії була куди більше загострена й пекуча¹⁵.

Словом, «визвольні» заходи європейських державних спілок в дійсності були лише більш чи менш замаскованим державним егоїзмом, властиво, отже, звичайним імперіалізмом і експансією. Задля поневолених народів «визволення» таким робом і серед таких обставин могло б легко статися справжнім данайським дарунком, як се найліпше засвідчили не раз на собі у минулім столітті Балкани, і як на сім ґрунті прийшло вже до чималого непорозуміння поміж «самостійною» Польщею та її «визвольницею» Німеччиною¹⁶.

¹⁵ В сій розвідці, природно, лише дуже загально та поверховно говоримо про різні національні справи, які у зв'язку з сею війною стали пекучими та звернули увагу ширшого загалу. Інформаційний огляд російських національних питань читач знайде в першій частині нашої спеціальної праці «Поневолені народи царської імперії, їх національно-культурне відродження та автономічно-політичні прямування» (1916). В другій частині, котра має вийти з друку наприкінці війни, буде зроблений огляд сих справ у часи війни та в зв'язку з нею. Ірландське питання обговорить автор в окремій розвідці, котра підготовлюється саме до друку, також Фламандському рухові присвячена буде докладна інформаційна праця, яка незабаром піде до друку.

¹⁶ Для сього відношення дуже характеристичний сей факт, про який повідомив варшавського кореспондента «Now of Reform» гр. Ронікер, даючи звіт про першому про подорож до Берліна в польській справі. Коли в літі 1917 р. дійшло до відомої кризи «Rady Stanu», а наслідком сього й до кризи польської державності під патронатом центральних держав загалом, в німецьких рішаючих кругах виринув проєкт полагодження польського питання в окупованій області manu militari, себто завойовницьким робом. На запит кореспондента «N. R.», яка мала бути ся нова програма, гр. Ронікер відповів: «Дуже проста й не мушу доказувати, що грізна: введення воєнного режиму, що політично означало б перекреслення Акту 5 падолиста, а економічно витягнення з Королівства ще протягом року мільярдів марок. На щастя, сю програму вдалося повалити (див. лист з Варшави п. заг. «Obraz sytuacji» в «Now of Ref.», ч. 406). Як в дипломатичнім «визволенні» народів все має саме випадковий характер, видно з того, що за якийсь час сю грізну програму відкинув відомий акт 12 вересня, який означав дальший крок на лінії політики, розпочатої торічним падолистовим проголошенням польської державної самостійності. А на початку падолисту 1917 року з берлінських джерел появилися сенсаційні чутки про ще іншу й нову концепцію полагодження польського питання, а саме: про буцімто проєк-

Поневолені народи мають, розуміється, право використовувати задля свого визволення загальну міжнародну ситуацію та політичну кон'юнктуру; се значить – вступати в політичні союзи, котрі можуть йому полегшити визвольну боротьбу. Одначе ніколи не слід поклатися цілком на сю зовнішню поміч, котра звичайно дуже дорого коштує, а до того ще тільки напіввизволює. Поневолені народи хай пам'ятають гарне гасло італійського визволення «Italia farà da se» («Італія сама зробиться»)¹⁷, себто визволиться власними силами. Бо в дійсності народ визволюється завжди власними силами, й фундамент свого визволення та самостійності треба завжди будувати на ґрунті власної своєї національної енергії, а насамперед, розуміється, через поглиблення національної самосвідомості серед якнайширшого свого загалу, що є найліпшою запорукою успіху й перемоги в боротьбі за національне визволення.

«Існування народу, – каже чеський філософ Фр. Крейчі, автор незвичайно цікавої і актуальної розвідки п. з. „Право на існування малого народу“, – залежить від умовини, яка не може бути переможена ніяким моральним насильством і жодним насильством взагалі з боку іншого народу, й котру кожний народ має у своїй силі. Можемо сміло сказати, що доки ся умовина триває, народ непереможний, лише винищити, перестріляти, змасакрувати можна було б народ; але коли ми вже дійшли так далеко, що такого ділання не можна подумати в культурнім світі, принаймні поміж цивілізованими народами, тоді ся умовина є для найменшого народу запорукою існування, хіба що він сам її відцурається, що означало б самогубство. Сею умовиною є національна свідомість, національне самоусвідомлення. Се є те, що тримає приналежників народу разом, що творить з одиниць національну суспільність серед всіх обставин, які можна подумати, а сеї “свідомості” з душі одиниць ніяким насильством

товане з'єдинення Конґресівки з Галичиною в самостійну Польську державу, лише персональною унією злучену з Австро-Угорщиною. Так, отже, дипломатичне «визволення» балансує довільно поміж двома протилежними бігунами – національним насильством й суто національним заманюванням, є свого роду більярдвою грою на свободу поневоленних народів, в якій сим останнім припадає роль киданих кулей, коли тим часом гравцями є великодержавні й пануючі народи-патриції.

¹⁷ «Italia farà da se» – слова короля Сардинії Карла Альберта Амадео (1798–1849), якими він відмовився від французької допомоги у часи революції 1848 р. (прим. ред.).

не можна вирвати, отже доки є національно свідомі одиниці, доти існує народ, і його не можна знищити...

Тому усвідомлений народ, всі верстви якого проникнуті національною самосвідомістю, кожний член котрого сю приналежність відчуває яко основну частину своєї особистої істоти, витримає кожне протиділання, утиск, насильство, переживе всі катастрофи. В накинутій боротьбі за існування побідить, оборонить право на буття, а перед сим внівець розсипуються всі висновки філософів, соціологів, державних діячів і істориків, котрі хочуть нас переконати про те, що боротьба малого народу проти великого безнадійна, бо буцімто сильніший побідить, що до великих народів належить будучність, що вони є представниками людства й носителями культурного розвитку. Добре, хай сильніший побідить, але національна самосвідомість є силою, котрої не можна знищити, отже, й права на існування малого народу не можна знищити, боротьба за нього може вестися з довір'ям в кінцеву побіду й серед найнеприхильніших обставин».

Сі уваги з приводу основної умовини права на існування малого народу можна віднести до кожного поневоленого народу взагалі. І для них національна самосвідомість – се перша й провідна умова їх непереможності. Тому, як ми вже зазначили вище, головним завданням всіх народів-плебейців має бути поглиблення та поширення національної самосвідомості, сеї непереможної твердині національного існування¹⁸.

---

¹⁸ Вже після написання сього розділу я познайомився з останньою працею К. Каутського «Die Befreiung der Völker» («Визволення народів», Штутгарт, 1917) в якій вельми добре скритикована дипломатична метода «визволення» поневолених народів, про що саме мова в сім нарисі. Звертаємо увагу читача на цілковитий відсутність з сього приводу знаменитого німецького марксиста, хоч загалом з деякими з його поглядами на національну справу, висловленими в сім розвіданні, ми згоджуємося, про що доведеться нам говорити в дальших розділах сїєї праці.

II. Головні чинники й основні фази національно-відродних рухів

Національне пробудження і далі культурне відродження й самоозначення т. зв. «неісторичних» народів є одною з найцікавіших появ новочасного життя. Се не випадковий епізод у новітній історії Європи, але дуже типова поява, спричинена й викликана цілою низкою культурних, політичних і суспільних чинників. Відомо загально, що сі національно-відродні рухи датуються головно від початку XIX ст. Тоді саме європейська суспільність вступила в одну з найкритичніших стадій свого розвитку, коли старі феодальні її основи, т. зв. «ancien régime» («старий лад») занепадав під могутніми ударами Великої французької революції, а на його руїнах почала народжуватися нова людська громада під соняшним, чарівним гаслом «іпльності, братерства та свободи», коли проголошено одну з найбільших засад нового часу – визволення людини (у так зв. «Декларації прав людини та громадянина»).

Дуже цікаве й гідне уваги те, що Французька революція, яка спеціально у національній справі (саме щодо поневолених народів Франції та їх мов) зайняла крайню державно-централістичну позицію (Французькі якобінці-централісти були саме батьками й ідеологами всіх пізніших протинаціональних державних централізацій скрізь в Європі, отже, всіляких їх «обрусеній», германізацій, мадяризацій і т. ін.)¹⁹, мала своєю загальною ідеологією чималий вплив на

¹⁹ Віддасмо лишень палкі промови в Конвенті проти інородців та «patois» (патої) Барера та Грегуара. Перший рішуче висловився проти федералізму та за єдине розповсюдження серед інородців «мови свободи», себто французької. Другий же казав: «Треба розповсюдити державну мову, треба знищити ту аристократію, котра немов ставить освічену націю серед варварської нації... Федералізм говорить по-бретонськи, еміґрація та ненависть до республіки – по-баскськи, контрреволюція говорить по-баскськи. Розбиймо ж сі знаряддя шкоди й громадяни, мова вільного народу мусить бути одна і та ж сама для всіх. Громадяни перед нашими співгромадянами, зобов'язані для ствердження свободи, зривати так, аби на всім її просторі говорилося мовою, котрою написана Декларація прав людини». Ще рішучіше гримав у сім дусі другий бесідник – Грегюар. «Громадяни, – казав він, – ви маєте щастя бути вільними. Ви поставидите політичний федералізм, відкиньте ж і федералізм».

розвиток визволених народів. Згадана вже тут «Декларація прав людини та громадянина» була саме політичним евангелієм перших апостолів національного відродження історією забутих і приборканих народів-кріпаків.

Се, зрештою, зовсім зрозуміле: індивідуальне відродження людини було одною з передумовин суспільного визволення загалу. З руїн феодальної суспільності насамперед визволився так званий «третій стан» («*tier état*»), але побіч та поруч нього виринула на суспільно-політичній обрії зоря нової кляси: працюючого, обездоленого народу, якому припало завдання бути головним двигуном і будівничим майбутньої нової суспільності. Головну ж масу та національне ядро «неісторичних», а здебільшого й поневолених народів взагалі, творить саме сей працюючий нарід. Бо колишне його власне панство винародовилося на користь державно-пануючої нації, а саме – зверхніх аристократичних його шарів (напр., спольщення, а потім змосковщення українських верхів). Новочасна «інородческа» інтелігенція так само якийсь час поповнює ряди національних перекинчиків, особливо там, де власне національне відродження поступає поволі наперед, або де державний пануючий нарід представляє zarazом культуру всесвітнього значення (напр., словацькі, хорватські або українські т. зв. «мадярони»-перевертні на Угорщині, або фламандські «франскіліони» («*Franskiljon*») у Бельгії).

Для «неісторичних» народів новочасна суспільна емансипація спричинила zarazом національне пробудження та відродження, а далі й визвольне прямування до самоозначення й самоуправи. Величезну роль у сім, як і в суспільнім русі нової доби взагалі, відограв

мови! Мова мусить бути єдина, як республіка!...». Сей державний протинаціональний централізм французького якобінізму перейшов потім у спадщині до революційного й соціалістичного руху в Європі у XIX ст. Європейський революціонізм і соціалізм дуже довго й традиційно догматично уважав новочасні національні рухи за прояви замаскованої реакції й абсолютизму й тому вороже ставився до них та вперто поборював їх. Згадаю лише дуже поширений державний централізм і очевидну неохоту до національної справи серед російських революціонерів і соціалістів (Ткачев, напр., був свого роду російським Парером або Греґуаром). Лише наприкінці минулого століття почався зворот в європейським соціалізмі від сеї фатальної ворожнечі та нехтування національного питання. Але про се на дальших сторінках сеї праці (докладніше про державний централізм Французької революції у знаменитій розвідці Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу», яка взагалі є одною з найцікавіших праць про національну проблему).

капіталізм, який справді став кумом національних відродін приспаних історією народів-кріпаків²⁰.

Однак в генезі відродження народів-кріпаків капіталізм щодо часу був пізнішим чинником. Отже, про його говоритимемо потім. А тепер мусимо ще звернути увагу на один факт у процесі новочасного національного ренесансу, що хронологічно попередив Французьку революцію. Маємо на думці піонерське значення релігійної Реформації в її різноманітних проявах на зорі історії нових віків, яка своїм протестом проти мертвої латинщини у священних книгах і заведенням в них живих народних мов була чималим і одним з перших імпульсів до пробудження національної самосвідомості серед народних мас «неісторичних» народів. Але й серед історичних народів релігійно-реформаторські прямуювання іноді мали виразно-національний характер, як, напр., чеський гуситизм, котрий спричинився до великого поглиблення народної самосвідомості чехів, а потім був найбільшим їх заборолом проти небезпеки германізації. Видання Євангелія чи Біблії (а іноді просто якогось молитовника) на рідній мові для багатьох «неісторичних» народів (напр., фінів, естонців, лотишів, литовців і т. ін.)²¹ було початком власного

²⁰ «Пробудження неісторичних націй, – каже найліпший дослідник сеї справи О. Бауер, – є одною з безчисленних зверхніх форм капіталістичного розвитку» (див. його відому монографію «Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie», с. 239). Інший визначний теоретик національної проблеми К. Реннер зауважує з сього припущу: «Капіталістичний спосіб продукції має для історика ту дуже поважну функцію, що вириває неісторичні нації з безнадійного отупіння та що дає спроможність при упертій економічній праці витворити класу за класом та повільно з фрагментів націй утворити повну націю. Се зробив він в Австрії з чехами та словінцями протягом менше-більше двох поколінь» (пор. його розвідку «Проблеми Сходу», по-українськи видану в збірці статей: К. Реннер, О. Гаммер «Національна справа, інтернаціоналізм, Імперіалізм і соціалізм», – а саме дуже цікавий II розділ «Пробудження неісторичних націй»).

²¹ Жорес у своїй дуже цікавій розвідці «Батьківщина й робітництво» (український переклад видала в 1915 р. У. С. Р. П.) слушно звернув увагу на інтелектуально революціонізує значення Біблії: «Перекладена всюди на рідні мови, Біблія мала навчити народи думати. Ся Біблія повна боротьби й різкості, нарікання, крику й бунту невченого народу, гордість якого, мабуть, подобається Богові, хоч він її карає й ломить; ся Біблія, в якій вибрані провідники безупинно ворохоблять народ, а своє право приказувати мусять здобувати заслугами; ся дивно революційна книжка, в якій розмова поміж Йовом і Богом ведеться сим способом, що Бог виступає в ролі обвинуваченого, який проти крику розпуки праведного може боронитися тільки глухим гуком грому; ся Біблія, в якій виступають пророки зі своїми прокльонами на непра-

письменства. Коли, отже, згодом (у XIX ст.) почалося новочасне культурно-літературне відродження сих народів задля вироблення власної їх літературної мови, ці літературні початки з часів Реформації були підвалинами та вугольними каменями.

А не треба, хіба, спеціально підкреслювати, яке величезне значення мало у відродженні «неісторичних» народів утворення власної літературної мови на народній основі. Се, властиво, вихідна точка кожного національного ренесансу; підвалина, на якій будується потім далі культурно-національне самоозначення даного народу; словом, подія першорядного культурного й суспільного значення для визволення народів-кріпаків. А се не тому, щоб рідна мова була якоюсь святістю або національним фетишем, а лише тому, що природний культурно-національний розвиток і поступ кожного народу нормально може відбуватися тільки на основі власної рідної мови. «Література, – каже Драгоманів – мусить нести в маси народу просвіту, а то найлегшим способом. Для того літературна мова мусить бути якнайближча до простонародної» («Чудацькі думки», с. 118). «Подібно до обороту крові в організмі, – зауважає Житловський, – мова являється двигуном в організмі тих елементів духової поживи, що їх треба доставити кожній особі даного народу» («Соціалізм і національне питання», с. 57).

ведних багачів, з месіянськими мріями про загальне братерство, з цілим жаром свого гніву й надії, з палким огнем на устах...» (с. 9). Зайво додавати, що пригноблені народи могли багато черпати з Біблії для усправедливлення своєї національно-визвольної боротьби. Коли тут мова про Реформацію, слід звернути увагу на дуже цікаву появу – неоднакового впливу поодиноких світових релігій на розвиток національно відродних рухів поневолених народів. Отже, під сим оглядом, на що вже звернув увагу Драгоманів («Чудацькі думки», с. 60 і 73), найліпше презентується протестантизм. Народи, котрі прийняли Реформацію, скрізь виказують куди більший поступ у своїм національно-культурнім розвитку, ніж ті, що лишилися при католицизмі. Згадаймо, напр., естонців, фінів, лотишів і т. інш. Сей факт особливо різко виступає, коли порівнюємо національний поступ споріднених народів у зв'язку з їх релігією. Напр., з кельтійських найвище розвинулися валійці з радикальним протестантством, слабше – шотландські гірняки-пресвітерянці, а найгірше – католицькі ірландці та бретонці. Або, коли порівнюємо, напр., протестантських лотишів з католицькими литовцями, чи ще ліпше з їх же земляками летголами-католиками, побачимо те саме. Православ'я більш-менш аналогічне під сим оглядом з католицизмом. Пор., напр., сербів з хорватами. Про мусульманство ще тяжко говорити, бо воно поширене здебільша в країнах, куди європейський національний ренесанс по-перше починає проникати. Але за його впливом на Балкани серед південних слов'ян не можна говорити про його великий національний активізм.

Величезне значення мови для духово-культурного й, особливо, літературно-мистецького розвитку підкреслює Каутський, кажучи: «Лише мова, в якій від найніжнішої молодості приймаються всі вражіння від оточення, дає нам ту силу, ту тонкість відтінків, ту різноманітність вислову, які необхідні, коли треба розвинути не якісь абстрактні поняття, але коли треба відзеркалити всю повність конкретного життя. Політику й науку можна робити також і в мові, вивченій у школі, але мистецькі речі звичайно творяться лише в рідній мові» («Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas»). Сю різницю між своєю рідною та чужою розговірною мовою знаменито підкреслили істрійські хорвати, яким приходиться у життю побіч власної мови вживати задля зарібку також італійської мови. Отже, рідну хорватську вони називають «мовою серця» («lingua del cuore»), а італійську – «мовою хліба» («lingua del pane»), себто зарібковою (Житловський, с. 57).

Таким робом демократизація освіти в ХІХ ст. (шкільний приєм, народні університети, курси для неграмотних, дешеві народні бібліотеки й читальні тощо), оскільки вона очевидно мусила послугуватися рідною мовою, піднесеною перед тим на щабель власної літературної, – сталася також одним з найголовніших чинників відродження кріпацьких народів (пор. К. Каутський, с. 37).

Дуже цікаво з'ясує сей зв'язок між рідною мовою та культурним розвитком народу Бруцкус в оригінальній розвідці «Національність і держава» («Русская Мысль», 1910, VI). «...Загальнолюдська культура, – резюмує він свої уваги з приводу відносин між національним і вселюдським та ролі рідної мови в поширенні й утворенні культури, – не наверхується механічно на початки власної: вона мусить амальгамуватися з сею останньою, мусить бути перероблена. Література в рідній мові і є та лабораторія, в якій відбувається переробка елементів загальнолюдської культури відповідно до потреб даного народу, де ці елементи зливаються з початками власної культури... Власна національна культура, як технічно, так і психологічно є найліпшим знаряддям задля прилучення народності до дібр вселюдської культури. Затримання у розвитку національної культури є для кожного народу лихом, бо засуджує його на культурну відсталість; у суспільності, в якій різні народи живуть перемішано, такий нарід мусить лишитися на долі соціальної піраміди. Навіть і в такому випадку, коли національний розвиток

припинюється під натиском чужої дуже високої культури, вислідом сього є культурний застій. Бретань є найвідсталішою провінцією Франції, бо, заховавши свою кельтійську мову, бретонці не витворили в ній літератури, не зуміли здобути для своєї мови прилюдних прав...

Зі всього вищенаведеного мусить бути ясно, що національна культура є та форма, в якій духовий розвиток етнічної групи відбувається *нормально та швидко...* (курсив мій. – І. Б.). За нашого часу, коли господарські умовини вимагають швидкого піднесення мас на вищий щабель культури, сю мету можна досягнути лише розвитком культури в національних формах» (с. 143–145).

Се останнє особливо відноситься до справи літератури, сього дуже важного прояву людської культури, котра щодо Форми завжди була, є та буде національною й немислима в якомусь позаполітичному виді. Всесвітній та загальнолюдський характер і значення можуть мати окремі національні літератури лише своїм інтелектуальним та мистецьким змістом. Тому всі спроби якоїсь анаціональної літератури наперед засуджені на поталу й неуспіх. Доказом сього може бути доля та розвиток середньовічного латинського письменства. Цікаву характеристику сього зробив чеський письменник Ф. Шульц, доказуючи рівночасно утопійність прямувань до загальнолюдської якоїсь понаднаціональної літератури: «Якоїсь абстрактної літератури, – зауважає він, – яка висіла б десь у повітрі, як домовина Магомета, витвореної людьми, котрі б не належали до жодної національної суспільності, – ніколи не було, нема та не буде; тому всілякі прямування до якогось літературного становища, вищого за національне, не мають найменшого сенсу. І саме поняття гуманності в літературі належить до національної сфери. Доказ сього маємо вже давно за нами. Середні віки силкувалися витворити в Центральній та Західній Європі за посередництвом латинської мови літературу, спільну для кількох народів, вищу за рідні, місцеві, національні письменства. Се мала бути якась всесвітня література й щодо мови, й щодо змісту; вона мала бути чимало корисною не лише для її учасників й плекателів, але й для загальної культури. Які ж висліди мали сі прямування? Вони не досягли навіть того, що, здавалося, наперед вже було готове. Протягом шестисот років свого тривання вони ані на мент не здійснили з'єдинення та зцілення під сим оглядом народів, в країнах котрих були плекані.

Скрізь та все лишалася й лишилися латинські літератури: в Італії, Іспанії, Франції, Англії, Німеччині, в Угорщині, а також й у нас в Чехах, але ніде не було ніколи одноманітного світового письменства, хоч би у сьому шматку європейського світу. А прецінь, коли є загалом можлива якась всесвітня та ненаціональна література, так се саме було тоді».

Іншим, значно могутнішим і загальнішим, а щодо часу новішим, чинником в пробудженні народів-кріпаків був культурний романтизм з кінця XVIII та головнo з початку XIX ст., в атмосфері пристрасності якого до старовини та питомих основ людського суспільного життя (Руссо), а разом й до природного побуту примітивних і «неісторичних» народів (Гердер), повстала новочасна наука етнографія, яка «не тільки викликала переверот у житті цілого ряду менших і більших народів, спонукаючи їх національне відродження, але й мала рішачий вплив на літературу в цілій Європі...»²².

З легкої руки збірки Гердера народніх пісень різних народів («*Stimmen der Völker*» – «Голоси народів») в Європі появилoся величезне зацікавлення старими витворами народної словесності всіх, а головнo «неісторичних» народів. Почали записуватися та збиратися кельтійські «дуани», литовські «дайни», фінські «руни», українські «думи», східно-слов'янські «билини» тощо. Се захоплення літературною старовиною було таке епідемічне, що часто, де не було таких дійсних пам'яток, дослідники їх самі творили. Пригадаємо лише сфальшовані Макферсоном старокельтійські т. зв. «Осіянові пісні», або славетні чеські Кралодворський та Зеленогорський рукописи, які зладив головнo чеський письменник Ганка; далі деякі сфальшовані вкладки у відомім естонському національнiм епосі «Калевіпоег», потім болгарський фальсифікат «Веда Словена», зладжений Ш. Верковичем наприкінці 60 років XIX ст., врешті кельто-бретонський фальсифікат «*Barzas Breiz*» (поезія бретонських бардів), який опрацював та в 1839 р. видав Делявільмарк²³.

²² В. Гнатюк. Українська народня словесність. Відень, 1917 (с. 3).

²³ Загальний огляд сих національно-літературних фальсифікатів зробив дослідник чеських підроблень проф. І. Hanuš у передмові до «*Rukopisové zelenohorský a kralodvorský (Památka z XIX věku)*», Praha, 1910; про два кельтські поп.: Dr. Thurneysen «*Die Kelten in ihrer Sprache und Literatur*»; про болгарський – І. Šišmanov «*Glück u. Ende einer berühmten literarischen Mistifikation Veda Slovena*» (Arch. f. slov. Philologie, 1903, XXV, SS. 580–611); врешті про естонський – S. Suits «*Die estnische Literatur*», Rom, 1914 в «*Kultur der Gegenwart*», I, с. 9. Пригадаю, що був час, коли оспорува-

В історії новочасного національного ренесансу сей романтичний етнографізм та археологізм, сі оригінальні й підроблені твори народної письменності відіграли дуже велику роль, розбуджуючи національну самосвідомість серед народів, котрих стара історія уважала вже на все мерцями. Зацікавлення сею народною літературною творчістю захоплювало для національної справи того чи іншого «живого мерця», насамперед вчених дослідників, а далі й молоді сили з нової інтелігенції народу, який пробуджувався. А з її рядів потім виходили дальші невтомні робітники, апостоли національного відродження, заслугою яких се останнє переходило згодом з першої фази національної романтики в другу, реальнішу: культурно-національного самоозначення. А в його творчій сьйві почала прокидуватися згодом національна думка народного загалу: їх потенціальна національна сила поволі перетворювалася у кінетичну енергію, що уможлиблювала поступенну національну його індивідуалізацію та кристалізацію. Сі автентичні пам'ятки старого власного письменства були, крім сього, доброю знадібкою у визвольній боротьбі поневолених народів ще під іншим оглядом: вони часто заперечували згідний закид «неісторичності» або дуже образливий закид культурної «меншевартності», якими народи-пани частували народів-кріпаків, поборюючи таким чином право сих останніх на національне визволення та нехтуючи їх культурно-національну самобутність. Про се ширше згадуємо нижче.

Тут мусимо зазначити, що саме бажання відкинути сі закиди спонукало палких патріотів воскресаючих народів до фальшування старих пам'яток рідного письменства на зразок справді знайдених літературних пам'яток інших «неісторичних» народів. Задля сеї самої вже причини деякі народи, відроджуючися, старалися виводити своє походження від стародавніх культурних предків. Так, напр., новогрецький рух захоплювався панеллінським ідеалом і уважався за відновника античної Еллади, або новочасний румунський національний рух уважав румунів за безпосередніх нащадків класичного Риму, а їх відродні прямування – за спробу оживлення староримської культурної спадщини.

Коли б, отже, романтизм був вічним, а прямування народів, які пробуджувалися під національним оглядом, не виходили поза

лася автентичність українського «Слова о полку Ігореві», яке також уважалося за підроблене, але не слушно.

літературно-культурні домагання й не збочували протягом часу на політично-соціальний і економічний шлях, можливо, що ідилія поміж панськими й кріпацькими народами була б довшою та тривкішою. Але силою природного розвитку речей сталося інакше. Безполітичне культурництво, яке програма національного відродження на будуче, було засуджене на неповодження, бо в душній атмосфері державного централізму й суто культурні справи (як, напр., вільний розвиток і прилюдне вживання рідної мови, нормальний розвиток власного шкільництва, не кажучи вже про права недержавних мов в урядованні) набували легко політичного характеру. Не лише російський царизм (пригадаймо, напр., сумнославетний протиукраїнський указ з 1876 р.²⁴ або насильне накинення литовцям московської «гражданки» замість латинської азбуки і т. ін.), але й революційна Франція, а потім Наполеон душили, напр., в Бельгії кожний прояв культурно-національного життя фламандського народу²⁵.

В Австро-Угорщині при номінальній рівноправності народів (§ 19 основних державних законів) фактично культурний розвиток кріпацьких народів, а саме під політичним оглядом, дуже гальмується, як се добре видно з історії національного розвитку галицьких українців, далматинських південних слов'ян або угорських словаків. В Угорщині взагалі під сим оглядом положення кріпацьких народів дуже сумне. Таким робом, коли б навіть не було об'єктивних чинників, котрі скорше чи пізніше приводять поневолені народи до політичної боротьби за своє визволення, вже згаданий вище конфлікт їх культурного природного розвитку з політичними перешкодами з боку державно пануючого народу неминуче завів би їх згодом на сі «манівці» політичної боротьби. Згадані ж об'єктивні чинники зв'язані були безпосередно з цілим економічно-суспільним розвитком нового часу, зреволюціонізованого й спричиненого головню сучасним капіталістичним ладом.

²⁴ Йдеться про Емський указ російського імператора Олександра II (*прим.ред.*).

²⁵ Сі протифламандські розпорядки дуже нагадують протиукраїнський царський указ з 1876 р. Порівнюючи їх, мається враження, що *lex Jusephovicі* (йдеться про Михайла Юзефовича – члена комісії з підготовки Емського указу – *прим. ред.*) був копією з сього протифламандського первозору.

* * *

Як ми вже бачили вище, емансипація працюючого народу була разом і емансипацією «неісторичних» і поневолених народів, головне ядро котрих творив та й досі здебільшого творить селянський народ. Занепад патріархального докапіталістичного ладу, упромисловлення перед тим хліборобських країв, пролетаризація селянського народу та його тяга до міст – словом, увесь сей новочасний добре відомий процес суспільної перебудови під впливом капіталізму спричинив витворення соціальних станів у «неісторичних» народів, був причиною їх повільного перетворення зі стану національного аморфізму в більш-менш розвинений (або такий, що ще розвивається) національний організм. У народів-кріпаків появився таким робом власний пролетаріат – сей аванґард визвольної боротьби та будівничий майбутньої нової суспільності – і своя інтелігенція, яка серед поневолених народів відграває роль національного пробудника та сівача національного усвідомлення.

Отже, тому в країнах з сильно розвиненим капіталізмом «неісторичні» народи, що відроджуються, значно сильніше розвинулися й осягли більші успіхи, ніж у тих, де ще панують докапіталістичні або напів-капіталістичні господарські відносини. Вистарчить порівняти національний поступ чехів, лотишів, естонців і подекуди також фінів (бо в них більш рішучим був політичний, ніж економічний, момент) з вислідами національного відродження литовців, грузинів і українців та особливо угорських поневолених народів, щоб уявити собі сей зв'язок поміж капіталізмом і розвитком новочасних національних рухів²⁶.

---

²⁶ Зрозуміло, що капіталізм не діяв ніде яко окремих та ізольований чинник був лише одним з головних серед інших, про які говориться в сім розділі. Історичний процес суспільного розвитку вельми складний. Всі спроби звести його до дії одного чинника – дуже проблематичні й умовні та матимуть лише або транзитно-схематичне й орієнтаційне значення. Звертаючися до нашої справи, (і тут ми зглядність такого теоретичного схематизму на двох прикладах: отже, у Фінляндії де й при розмірно повільнім розвитку капіталізму, але при вигіднім політичнім положенні (фіни користувалися російсько-шведським антагонізмом щодо утримання гегемонії в Фінляндії), загальний вислід національного поступу був не особливо добрий, а навпаки в капіталістичній Бельгії фламандці наслідком дуже невигідного політичного положення, а потім і з огляду на пасивність своєї релігії в національній

Подекуди він може бути також ключем до географії новочасних національних рухів. У більш та давніше капіталістичній Західній Європі національно-відродні рухи поневолених народів здебільшого вже в XIX ст. перейшли основні фази свого розвитку та загалом осягли вищі форми й ступені своєї еволюції, ніж у Східній та Південно-Східній Європі, куди капіталізм почав проникати значно пізніше²⁷, і де процес національного ренесансу був загалом відносно припізнений та повільніший. Сю різницю можна добре спостерегти в Австро-Угорщині або в Росії. І в одній, і в другій національні рухи найсильніше розвинулися саме в найкапіталістичніших областях...

З капіталізмом безпосередно в'яжеться соціалізм як дуже вожий чинник в пробудженні поневолених народів, але уваги на сю тему відкладаємо до окремого розділу.

* * *

Вище згадувалося про теорію меншевартісних і більшевартісних народів. Про се ми вже писали у своїй розвідці «Фінляндія та фінляндське питання», виказуючи її неузасадненість на фінським прикладі. Одначе ся справа дуже цікава сама по собі та з огляду на те, що накоїла чимало лиха молодим народам в їх визвольній боротьбі, і слугує, щоб про неї окремо тут згадати²⁸.

Загально зазначимо, що науково всілякі модерно популярні теорії про «вищі» та «низші» раси або культурно «більшевартні» та «меншевартні» народи не витримують наукової критики та здебіль-

шарвах (пор. попередню замітку про відносини поміж релігіями й національним почуттям), національно й досі мало не животіють. Тому, отже, й зверхніх уваг про рух капіталізму в національно-відродних рухах нового часу не слід розуміти якось історично, але бачити в них лише загально-орієнтаційні вказівки, котрих треба критично вживати в поодиноких випадках.

«Національний принцип, — каже Реннер у цитованій вже тут розвідці „Про Великий Схід“, — який сформулювала західно-європейська історія в XIX ст. і який в XX ст. понав там в розклад, починає нині на Сході свій революційний похід. Його противником є капіталізм, а йде за ним соціалізм» (с. 95).

В німецькій і англійській науковій літературі існують вельми цікаві причинки до сеї справи саме у критичних працях про модні расові теорії á la Гобіно або Чемберлен. Нагадаю бодай дві недавні праці про сю проблему — англійську д-ра Скольса: Т. Е. S. Colclough «Clashes of the Ages or the „Superior“ and „Inferior“ Races etc.», London, 1905—1906 і II та німецьку д-ра Ф. Герца: Hertz «Rasse und Kultur», Липськ, 1915.

шого є проявом свідомого чи підсвідомого расового або національного феодалізму, лише назверх прикрашеного науковою декорацією і орнаментом. Справжня причина культурного занепаду чи опізнення у розвитку народів-кріпаків спочиває здебільшого у неприхильних для них географічних і історичних умовах, а поруч з тим і в їх соціально-господарським поневоленні, але зовсім не в культурній меншвартості чи нездатності. Відомий мадярський учений Вамбері, відкидаючи закид щодо якоїсь культурної меншвартості туранських племен у порівнянні з т. зв. арійцями, зауважив, що причиною своєрідного способу думання та почування турко-татарських народів «зовсім не є етнічне, але єдино та виключно їх політично-соціальне, а подекуди географічне положення» (H. Vambergy, «Die primitive Kultur des turko tatarischen Volkes») («Примітивна культура турко-татарського народу», Липськ, 1879, с. 49). Майже перед сто роками засаду расової рівноправності проголосив один з найбільших натуралістів нового часу А. Гумбольдт, який у своїм відомім «Космосі» зазначив з сього приводу: «Признаючи єдинство людського роду, ми заразом виступаємо проти кожного безрадінного припущення, що є вищі й нижші людські раси. Існують більш здатні, більше освічені та через інтелектуальну культуру ублагороднені раси, але нема ніяких благородних племен. Всі однаково призначені для свободи, якою в дикім стані користуються одиниці, та яка в державнім життю з політичними інституціями є правом цілої громади» («Kosmos», I, с. 385).

Отже, жодна раса та жоден поодинокий народ не має ніякого монополю на культурний розвиток і поступ. Сю думку гарно з'ясував філософ Йодль, кажучи, що «ніякий поодинокий народ не заарендував духа, жодний поодинокий народ не виарендував моральності або мистецтва або любови; і, якщо ми власний народ ліпше розуміємо, бо ми самі в нім вкорінені, отже, він нашому думанню та почуванню найліпше відповідає, то освіченість саме відкриває наші очі для чужого й дозволяє нам під сто й тисячами масок і перодягнень бачити культуру одного людського обличчя» (Hertz, «Rasse u. Kultur») («Раса й культура», с. 419). Незалежність культурного розвитку від племінного походження сконстатував відомий німецький антропологеограф Рацель; в своїй «Völkerkunde» («Народознавство») він каже: «Раса як така не має нічого спільного з культурним станом посідання».

Так само неузасаднена інша класифікація рас і народів на «шляхетні» та «нешляхетні», з яких перші наче самою природою призначені бути панами, а другі – рабами, що видко, напр., з одної з термінологій сеї теорії: «Herren» та «Sklavenvölker». Расовий і національний феодализм її такий очевидний, що не вимагає ніяких пояснень. Славний чеський історик Паляцький, мотивуючи «право народів» яко цілком природне (на його думку, воно є справжнім правом природи; ніякий народ на землі не має права вимагати, щоб на його користь його сусід добровільно жертвував; жоден народ не мусить задля добра свого сусіда пожертвувати собою або себе зректись...), виказав неслухність вищезазначеної теорії, кажучи, що «природа не знає ніяких народів-панів і наймитів».

Мусимо сконстатувати, що ворожнеча державно-панських народів проти відродних прямувань поневоленних кріпацьких щодо часу проявилася, по-перше, в дальшій політичній стадії їх національного ренесансу. У першім же політичнім його періоді народи-патриції дуже часто ставилися навіть прихильно до відродних заходів своїх обездолених братів, оскільки вони мали невинний культурний і неполітичний характер. З рядів інтелігенції народів-панів виходили часто каменярі та співробітники національного відродження сих приспаних народів. Згадаємо, напр., польських «хлопоманів» і литвоманів або т. зв. «українську школу в польській літературі», перших фіноманів шведського походження або балтійських німців яко піонерів в естонським та лотиським відродженні. Так само далі московських «українофілів», напр., Павловського, автора першої граматики української мови. Англієць Метью Арнольд своїми викладами про кельтійське письменство («On the study of Celtic literature»), в яких було більше симпатії, ніж знайомості з їх стародавньою літературою, був властиво духовним батьком новочасного панкельтського руху та відродних прямувань серед кельтських народів. Німець Гердер, як відомо, відіграв подібну роль серед слов'ян, у відродженню яких гердеризм був одною з головніших ідеологічних основ. Французи вельми цікавляться провансальськими національно-культурними святами, а рівночасно паризька преса, як той Катков, нападає на найменший натяк на політичні прямування серед провансальців.

Ся остання поява, себто протиінородчеське цькування, зауважається скрізь, як тільки національно-відродний рух недержавних

народів переходить зі стадії національної романтики й аполітичного культурництва в фазу позитивного політичного й економічного суспільного реалізму. Тоді починається з боку народів-панів безоглядна боротьба проти емансипації народів-кріпаків. Тоді саме на сцену появляються скрізь свої Каткови та Юзефовичі з їх донощицькою та нацьковуючою методою. В ім'я молоха державного централізму розпинаються на прокрустовім ліжку політично-адміністративного уніформізму природні та справедливі національні домагання поневолених народів. Фіно-шведський, чесько-німецький, польсько-український і москвофільсько-український, німецько-лотиський і естонський спір пластично з'ясовують сей фатально неминучий період національного антагонізму поміж народами-патриціями й плебейцями. Найбільшого загострення та напруження досяг він в Австро-Угорщині – сій справжній лабораторії національних питань. Австрійський письменник Грільпарцер висловив його культурну небезпеку у своїм славетнім та загальновідомім афоризмі: «Від людяності – через націоналізм – до звірськості». Сей парадокс свідчить лише про аномалію атмосфери, в якій розвиваються новочасні національно-визвольні рухи.

* * *

Ще лишалося б нам згадати окремо про один дуже модний чинник у нових деяких політичних теоріях, себто расу.

Вже перед війною дуже популярні були різні політичні віршування та програми, що оперували расовими колективними поняттями, як латино-романський, слов'янський або германський світ. Бетман-Гольвеґ якимсь перед 1914 р. заповідав, що майбутня світова війна буде поєдинком слов'янської та германської раси. Рузвельт чимало присвятив своєї краснорічності пропаганді американізму. В Іспанії захоплювалися пан-іберизмом. В Англії заходжувалися біля пан-британізму або пананглізму. Про панкельтизм ми вже чули вище²⁹.

Побіч сих різних політичних панрасових комбінацій чи не більше ще були поширені різні більш і менш дотепні расово культурні

---

²⁹ Цікавий критичний огляд новочасних расових прямувань читач знайде у новій праці шведського соціолога Челлена «Der Staat als Lebensform» («Держава як форма життя», Липськ, 1917, III розд. Порівняй також попередню його відому працю «Die politischen Probleme des Weltkrieges», 1916, розд. IV, с. 2).

прямування і течії, як, напр., чистий аріїзм проти «нечистого» юдаїзму (в дійсності се є лише одна з численних відмін антисемітської пошесті), потім туранізм, себто культурна унія татаро-турецьких народів і племен. Врешті, менш відомий яфетизм, то є культурно-племінна єдність тубільних кавказьких народів (теорія грузинського кавказолога Марра) тощо.

Вже після вибуху всесвітньої війни зроблено чимало більш й менш оригінальних спроб зведення її до якогось расового знаменника. Нагадую хоч би одну з найбільш відомих з їх числа: покійного німецького історика Лямпрехта, який у своїй статті «Війна народів» (у «Berliner Tageblatt», 1914, 23/VIII) об'явлював її як останню боротьбу германства й латинського слов'янства з східним варварством... і бачив скрізь в неї прояв расового «голосу крові». Каутський вельми дотепно скритикував науково-расові імпровізації шановного німецького історика з приводу сеї світової війни, яка заразом виказала повну довільність яких-небудь політичних комбінацій на расовім ґрунті³⁰.

Нас, очевидно, цікавить тут та або інша роль расового моменту в національно-відродних рухах нової доби. «Нема більш ворожих принципів, – зауважує з сього приводу знаменитий дослідник расової проблеми Герц, – ніж раса та нація»³¹. По суті, се зовсім слухна увага. Раса, особливо в модернім псевдо-науковім одязі (сю расову манію Герц дотепно охрестив «расовою гістерією»), має нахил до проковтнення національного елементу яко буцімто підрядної своєї складової частини. Всілякі вищезгадані панрасові пошесті здебільшого простують до якогось фантастично-неможливого перетоплення живих народів у вищу наднаціональну породу або найчастіше в засимілювання менших народів спільного племінного походження «старшим братом», який у таким випадку має бути свого роду втіленням чистого расового духа (напр., царсько-російський панславизм – зросійщення).

Таким протинаціональним чинником стала раса нещодавно, від часу, коли її політично надуживається для всіляких замаскованих імперіалістичних планів. Одначе, якийсь час, коли ще не існувала расова гістерія та псевдо-наукове жонглерство з її знанням і змістом, вона подекуди й де-не-де відіграла позитивну роль в процесі

³⁰ Пор. його брошуру «Rasse u. Judentum», Штутгарт, а саме передмову до неї.

³¹ «Rasse u. Kultur»; с. 410.

національного пробудження приспаних народів. Тоді вона не була їх глитаєм, але заборолом. Многочисельні народи спільного походження бачили в ній зсумовання своєї сили в боротьбі за власне існування (конкретно іноді раса ототожнювалася з найсильнішим і найчисленнішим народом даного племені, так, напр., серед балканських і австрійських слов'ян слов'янофільство часто покривалося з русофільством). Отже, у відродженні малих слав'янських народів расовий момент на початку відіграв дуже додатну роль: поміг скріпитися слабим першим національним захопленням у залізно-міцну пізнішу національну самосвідомість, котра потім не потребувала вже свого племінного костура та відкидала його, ставши певно на власні ноги.

«Не слов'янин, але чех!», – заявляє, наприклад, самопевно чеський національний діяч К. Гавлічек. Новофламандський рух, котрий прокинувся в Бельгії під німецькою окупацією та прямує до національно-політичної самостійності фламандського народу, також послугується у своїй діяльності расовим моментом, а саме фактом приналежності фламандського народу до сім'ї германських народів (пор. про се заяву «Молодої Фландрії» («Jung-Vlaanderen») та маніфест гентської групи Молодофламандців [Jung-Viamingen], які наведені в додатках [ч. 1, п. 4] до брошури К. Kerlena «Flandern und Deutschland» [«Фландрія та Німеччина»]). Цікаві уваги про роль расового чинника в новофламандському русові можна знайти в голландській публікації д-ра І. Н. Lablerton'a «De vlaanische Beweging» («Фламандський рух»), 1916, розд. I).

Вище ми згадували вже про те, як візія античної Греції підбадьорювала новогрецький рух, або як приналежність до латинороманського світу й буцімто споріднення з класичним Римом було та є чималим двигуном у національній відродженні румунів. Таке саме додатне та підбадьорююче значення мають панкельтські прямування для кельтійських народів, що відроджувалися. Вони захищають їх перед зневір'ям у власні сили, у власну майбутність і ведуть таким чином через расову мрію до національного самоутвердження.

Все добре, але в міру. Так само й з сим расовим підбадьорюванням. Воно має допомогти національно ходити на власних ногах. Одначе, хто уважає костур за ноги, той до смерті не навчиться сам ходити. Отже, в тих випадках, де народи занадто надуживають расового «костура», вони не йдуть наперед, але або занепадають,

або животіють. Класичним зразком сього може бути москвофільство на українському ґрунті (де маємо приклад утожсамлення раси з найблизшим співплемінником). Застій у новорумунських русі так само подекуди об'яснюється переборщуванням франкофільства та безкрайнім захопленням латино-романізмом.

В новочаснім житті, як культурно, так і політично творчим елементом є нація, а не раса. «Наша доба, – каже Челлен (сам симпатик расового принципу в політиці), – стоїть під знаком народності; що в області племінної спорідненості поза сим лежить, те знаходиться поки що в країні чистих мрій або найбільше в аморфній досвітній стадії хаосу» («Der Staat als Lebensform», с. 148).

* * *

Сей загальний огляд головних чинників у новочасних національно-відродних рухах слід закінчити орієнтаційною схемою основних фаз в них. Нам вже довелося про се писати в розвідці про фінляндське питання³². Тут можемо, отже, навести (з незначними поправками та доповненням) відповідний уступ з тої нашої праці.

У відродженні неісторичних народів-плебейців можна звичайно відрізнати три головні розвиткові періоди: насамперед час національного пробудження, визначним моментом – власне вихідною точкою – якого є поворот до рідної мови та заходи до літературного її вироблення.

Вище ми вже спеціально звернули увагу на се незвичайне значення язикового моменту в національно-відродних рухах нового часу. Тут пригадаємо лишень, як воно символічно та пластично було з'ясоване в назві фламандського товариства, в котрім була первісно зосереджена культурно-національна праця каменярів фламандського відродження: «De taal is gansch het volk» називається воно, що означає: «Мова – се весь народ».

Загалом ся перша фаза національного пробудження має суто культурний характер. Звичайно се доба, коли повстають і оснуються культурно-національні й наукові власні стоваришення і організації, метою яких є національне самоозначення даного народу під культурним оглядом, словом – виплекання його національної

³² «Фінляндія та Фінляндське питання», розд. IV, с. 37–39.

своєрідності й окремішності. Граматиками й несмілими перекладами на рідну мову вона починається; національним театром, музеями, власною пресою та науковими товариствами або академіями сей перший період здебільшого завершується.

Потім настає друга фаза: доба господарського самоутвердження новопробудженого народу.

В першій лінії – очевидно лише всередині; найчастіше шляхом кооперативної самопомочі в головніших областях національно-економічного життя. Провідним гаслом тут здебільшого буває відомий чеський клич «Svůj k svému» («Свій до свого або у свого»). Се також час інтенсивної спільноти на полі господарського життя, а заразом видимий доказ внутрішньо-суспільної диференціації в лоні молодого народу, де побіч власної інтелігенції, поява якої є характеристичним знаком вже першої фази, народжуються власне робітництво, міщанство й дрібна буржуазія, словом – людський національно-аморфний організм перетворюється поволі в самостійну національну суспільність.

Культурно-національна й економічна фаза мають рішаче значення для напруження та розмаху національно-відродного процесу народів, що пробуджуються. Бо се основа, на ґрунті якої можливою є далі третя фаза в сій процесі, себто політична, коли визвольновідродні прямуння пробудженого народу завершуються самостійницьким ідеалом, домаганням вільного й необмеженого власного державно-політичного життя. Сей державно-політичний бік у національній питанні належить до найтяжших його моментів. Бо ніде національний феодалізм не проявляється гостріше, ніж у боротьбі поміж старими державно пануючими народами й молодими недержавними та поневоленими саме з-за державності. Бо природні домагання сих останніх загрожують звичайно державно-національному «станові посідання» перших. Тому саме в політичній фазі доходить звичайно до палкого загострення та напруження національної ворожнечі, чого класичним зразком є сучасна Австрія.

Розвиток національного визвольного руху в сій останній фазі, як і той або інший його кінцевий вислід, залежить від багатьох різnorodних чинників, отже: устрою та життєвої сили старої держави, до якої належить народ, що емансипується; географічного положення сього останнього й територіального його відношення до матерньої держави, головню під господарським оглядом; далі, подекуди, від

числа даного народу та великості його власної країни, потім суспільної диференціації його національного організму тощо. У дальшому розділі цих нарисів, де буде спеціально мова про відношення поміж нацією й державою, ми докладно візьмемо під увагу важніші з цих вищезазначених чинників.

Розуміється, що схарактеризовані тут три розвиткові фази в національно-відродних рухах – се лише орієнтаційна схема, яка в реальнім житті не здійснюється ідеально, й поодинокі моменти котрої не йдуть хронологічно один за другим по черзі, але здебільшого виступають перемішано, як се бачимо на прикладі галицьких українців або бельгійських фламандців.

Бо справжнє життя, як відомо, не признає рамок «сірих теорій». Але для загальної орієнтації у новочасних національних рухах ся схема цілком надається.

Для її ілюстрації наведемо тут кілька зразків. Отже, білоруси переживають саме першу фазу. Для них вищезгадане фламандське гасло про значення рідної мови для самоозначення народу є поки що справою національного буття. Ще примітивніший ступінь національного розвитку можна (після 1905/1906 рр.) добре простежити на пробудженні деяких східно-російських «іногородців» фіно-угорського або туранського походження (чуваши, мордвінів, киргизів)³³. Литовці та грузини пішли значно дальше й мають за собою чималу частину культурно-національної фази. В часі війни вони були кинені на шлях інтенсивнішого політичного життя, себто в третю фазу, хоча в другій, то є економічній, їм лишається ще чимало доробити. Лотиші й естонці відбули вже не лише першу, але здебільшого й цілу другу фазу. Війна так само втягла їх у вир надзвичайного політичного розвитку. Але, класично майже, уявляється під сим оглядом чеське та фінське відродження (особливо се останнє), в яких можна докладно простежити типові прояви всіх трьох періодів національно-відродного руху. Тільки що у чехів природний політичний розвиток гальмується застарілістю та негнучкістю державного організму, до якого вони належать, тим часом коли фінам саме вдалося після розбиття царату революцією 1917 року цілком визволитися і під політичним оглядом та досягнути таким чином вершка національних прямивань, себто власної державної

³³ Пор. на се розд. XII п. 3 «Іногородці» в мойй праці «Поневолені народи царської імперії».

самостійності³⁴. Отже, фінське відродження можна уважати свого роду шкільним зразком національно-відродного розвитку та визволення «неісторичних» і поневолених народів у новій добі.

Після сього огляду основних чинників у національній відродженні поневолених народів хіба досить умотивована на початку сеї праці заповіджена їх безперечна та неминуча побіда³⁵.

Можна сказати, що всі тенденції новочасного суспільного розвитку промовляють на їх користь та є пособниками в сім величній розцвіті новочасної культури. Словом, сам дух часу є їх союзником та прихильником. В сім саме найпевніша запорака їх побідного поступу та здійснення заповітних їх прямувань і цілей. Незабаром відкинуться й державно-політичні перепони з їх шляху, як перед тим впали закиди в культурній їх «нездатності» або «меншwartності». Нема сили, яка могла б зупинити повне розвинення та завершення національного ренесансу – сеї чудової та чарівної квітки на вічнозеленім дереві вселюдського розвитку й поступу...

---

³⁴ У липні 1917 р. фінський Сейм перебрав на себе повноваження з усіх питань, крім зовнішньої політики, а вже 6 грудня 1917 р. було затверджено декларацію про незалежність, складену сенатом під керівництвом П. Е. Свінхувуда (*прим. ред.*).

³⁵ Припущення деяких дослідників з національно-дарвіністичного табору, що поневолені й неісторичні народи будуть національно засимільовані державно-історичними та пануючими, наперед спростовуються всіма вищез'ясованими тенденціями новочасного суспільного розвитку. «Асиміляція поневолених народів пануючим, – зауважує з сього приводу цитований вже тут Бруцкус, – мала місце в попередніх віках, коли вона спочатку захоплювала вищі класи, а потім під натиском останніх змінювалися мова, віра, а поруч з тим і все культурне обличчя поневоленого народу. Але сей процес тягнувся століттями; в наш же час, коли господарські умовини вимагають швидкого піднесення мас на вищий щабель культури в національних формах, ся мета може бути досягнена лише через розвиток культури в національних формах... В дійсності XIX ст. було свідком не швидкої асиміляції народів, але швидкого розвитку нових національних культур» (Цит. праця, с. 145, 142).

З сеї самої причини й запевнення Каутського (в останній його праці «Die Befreiung der Nationen», пор. §§ 8 і 9, особливо ж с. 46, 47 і 50) в неминучості природної асиміляції народів у майбутній соціалістичній суспільності дуже проблематичні. Вищез'ясоване ставлення щодо сього Жореса, на нашу думку, ліпше пояснює та передбачає хід національного розвитку в будучності. «Піднесення всього народу до національної культурної спільності, – як добре каже Бавер, – здобуття народами повного самоозначення, поступаюча диференціація народів – се є соціалізм». Але коли б асиміляція й була можливою, то з погляду суспільно-культурного поступу вона все ж таки сливе чи могла б уважатися бажаною, тому що фактично спричинює звичайно певний культурний занепад та якусь, свого роду, душевну стерилізацію винародовленої маси, особливо в тім випадку, де сей процес

III. Соціалізм і національне питання

У зв'язку з увагами в попереднім розділі про капіталізм мусимо порушити окремо ще справу відносин соціалізму до національної проблеми та національних рухів. Здавалося б, що соціалізм при своїм визвольно-суспільнім завданні від початку мав би бути природним спільником національної емансипації поневолених народів, що відроджуються. Одначе в дійсності так не було. Сталося майже навпаки. Первісний соціалізм, як у своїй утопійній, так і пізнішій науковій формі, подібно до революційного демократизму й лібералізму минулого століття, впав у блуд протинаціонального космополітизму, зв'язаного генетично з відомою вже нам антинаціональною ідеологією Французької революції³⁶.

Щоправда, робітничий Інтернаціонал на початку свого існування зайняв був щодо національної справи зовсім слушне й раціональне становище. В органі його німецької секції «Der Vorbote» («Провістник») знаходимо (в 1866 р.) вельми цікаві й досі ще актуальні думки й уваги з приводу інтересуючої нас тут проблеми. «Міжнародне робітниче питання, – читаємо в сім часопису, – має всюди передпосилку – свободний і цілковитий національний розвиток». «Кожна нація повинна в себе вдома обчистити свій поріг, то є передусім вирішити своє національне завдання, яке спочиває

денаціоналізації відбувається примусовим робом. Драгоманів слушно зауважив, що «коли національний характер розкладається під чужим несвобідним впливом, то витворюваний таким чином зліпок присвоює головню злі прикмети чужої нації та загублює саме добрі власні познаки» («Историческая Польша та великороссийская демократія», с. 284). Сей деправуючий вплив примусової асиміляції найліпше можна бачити, напр., на положенні деяких немадярських народів (особливо українців і словаків), далі на загальному занепаду декотрих російських «іногородців» (головню бессарабських румунів); про культурну безплідність кельтійської Бретані, примусово офранцуженої, згадувалося вже вище. Подекуди сей негативний вплив примусової асиміляції видко на культурній відсталості бельгійських фламандців. Не є зовсім випадковим, що такі засимільовані «окраїни» й «іногородці» бувають звичайно справжнім Ельдорадом протикультурної темряви у всіх можливих її проявах: отже, масової безграмотності, політичного реакціонізму й чорносотенства, фанатичного клерикалізму й сильно поширеного алкоголізму, а поруч з тим іноді й більшої лочинності.

³⁶ Цікавий причиною до сеї справи читач може знайти в критиці сього наївного космополітизму у вищезгаданій монографії Бауера. Далі ще порівняй нарис К. Ренне-ра «Війна й переміна національної думки».

у політичній свободі всередині й національній самостійності на-зверх». «Суверенність народу, – пояснюється далі, – лежить в тім, що народ належить собі».

Нас спеціально цікавить та обставина, що в «Der Vorbote» нація не розумілася лише в державно-політичнім сенсі, але й jako культурно-духова індивідуальність, а потім, що право на національний розвиток признавалося не тільки великим і пануючим народам, але всім без різниці: «Жодна нація не повинна мати ніякої іншої переваги, крім тої, що признається їй завдяки її знанню і діяльності, її інтелектуальній і матеріальній роботі на полі творення мирної культури». «Навіть найменша національність повинна все мати забезпечене свободне й самостійне існування». «Der Vorbote» добре розумів також синтетичну гармонію поміж національним і інтернаціональним: «Кожна національність як органічна складова частина великої сім'ї людства повинна відповідно до свого темпераменту, до своїх здатностей і природних продуктів своєї країни внести свою відповідну частину до загальної культури».

І завдання міжнародної асоціації робітників лежить саме в тім, щоб бути посередником між духовими, моральними й тілесними потребами народів, і щоб їх гармонізувати. «Кожний народ, – ще більше пояснюється думка, – вкладає відповідно до свого темпераменту, клімату та продуктів своєї країни свою, відмінну від інших, частину до загальної культурної скарбниці, й саме та різноманітність в творчості робить можливим витворення одної гармонійної цілості». Розуміється, що політичне зорганізованя людства сей часопис уявлював собі у формі вільної спілки народів, себто федерації.

На жаль, напям, репрезентований «Der Vorbote», швидко занепав або лишився у царині теорії, бо на практиці розпаношилася³⁷ більш або менш замаскована державно-централістична течія й космополітизм (про «Der Vorbote» пор.: Х. Житловський «Соціалізм і національне питання», с. 11–13, і К. Kautsky «Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas», с. 41–43).

Сей космополітизм, який з погордою та ворожо ставився до національних прямувань «неісторичних» і «неарійських» народів, був дивовижною мішаниною інтелектуальної наївності з державно-централістичним атавізмом і національно-расовим феодалізмом. Ті, хто бундючно проголошував, що «Wir haben den

---

³⁷ запанувала (прим. ред.).

Standpunkt der Nationalität überwunden», себто, що «ми вже перейшли поза національне становище» (отже, уважаючи космополітизм за вищу фазу в суспільнім розвитку людськості, ніж природний націоналізм), не бачили або не хотіли бачити, що їх космополітизм – се саме фікція, що він в дійсності зовсім не є ні наднаціональним, ні позанаціональним, але так само національним, але представляє тільки старшу, вищу й ширшу форму культурно-національного розвитку.

Вони не розуміли, що всесвітнє й загальнолюдське скрізь та все проявлялося в національній формі, що вселюдське, як учив уже Драгоманів (його свого роду *caeterum censeo*³⁸ у національних справах було гасло «космополітизм в ідеях і цілях, національність у ґрунті й формах культурної праці». В писаннях Драгоманова взагалі, а особливо у двох розвідках: «Чудацькі думки про українську національну справу» та «Листи на Наддніпрянську Україну», – основно зроблено критику псевдокосмополітизму, про яку тут саме мова), є лише метою, ідеалом, а національне є засобом і шляхом.

«Багато продуктів загальнолюдської культури, – слушно зауважив Х. Житловський у своїй дуже цікавій праці “Соціалізм і національне питання” (с. 53), – існують лише в певній національній формі, й цілком не можна їх подумати без неї. Найбільше, що можна собі уявити, се те, що їх можна перелляти з одної національної форми в другу. Але цілком втратити сліди тої або другої національної відбитки вони не можуть. Національність – се майстерня, в котрій можливі продукти загальнолюдської вищої культури отримують свою конкретну всенаціонально певну дійсність, або вірніше: національність – се органічне єдинство, що витворює ті національні творчі форми, з котрих виходять вищі продукти загальнолюдської культури, конче пересяклі духом тих форм».

Наївний космополітизм минулого століття не розрізнявав, отже, національної форми прояви від загальнолюдського змісту в культурі й житті поодиноких народів і тому не добачав органічного зв'язку поміж народним і вселюдським, а навіть констатував природний антагонізм поміж ними... Тим часом, одначе, як се гарно й переконуючо з'ясував у своїх писаннях Драгоманів, справжній космо-

³⁸ «*caeterum censeo*» (лат.) – «але, я думаю» – фраза, якою полюбляв завершувати свої промови, незалежно від тематики, римський політик Катон Старший (прим. ред.).

політизм з природним (а не заборчим) націоналізмом є в якнайтіснішім органічній зв'язку. «В своїй істоті, – каже з сього приводу автор монографії „Історична Польща і великоросійська демократія” (с. 263, 264), – думка космополітизму й людяності зовсім не суперечна з національною думкою, але є лише дальшим її розвиненням... Саме поняття ідеалу людства витворюється та продовжує витворюватися у людей шляхом абстрагування ліпших прикмет індивідуальностей, корпорацій (як проявів праці) і націй, чому й поступ сього ідеалу не вимагає стирання всієї різноманітності людства, але, навпаки, жадає їх постійного розвитку. Космополітизм і гуманізм виключають лише національні антипатії, національний ексклюзивізм та закликають до стирання національних недостатків».

Другим блудом сих «космополітів» була гадка, що всесвітньо-культурний і загально-людський поступ є монополем тільки великих і державно-історичних народів. Тим часом новочасна історія Європи спростувала неслухність сього погляду так само, як неусадаженість спорідненого з ним закиду культурної «меншвартності» неарійських і «неісторичних» народів, про що ми говорили вже попередю. Всесвітнього значення культура малих скандинавських народів, імпонуючий культурний розвиток малих держав і народів, як Швейцарія, Бельгія та Голландія, далі неарійської Фінляндії і т. ін. (пор. про се цікаву розвідку Е. Бернштайна «Vom geschichtlichen Recht der Kleinen» / «Про історичне право малих» у «Die Neue Zeit», 1915, ч. 24) зразково показують неслухність та упередження сього космополітичного аристократизму. Малі, неісторичні, напівісторичні й неарійські народи та племена не зайві у великій верстаті вселюдської культури. Вони також є співробітниками у витворюванні всесвітньої правди, краси й поступу. Численність чи расове походження не є в сім процесі рішачим моментом так само, як і великість заселюваного територіальної простору. Менш численний народ може бути культурно сильніший за більш численного, недержавний, поневолений – за державного пануючого народу. Пригадаймо величезне культурне значення малої поневоленої Греції для величезного пануючого Риму. Сонце відбивається не тільки у великій океані або морі, але й в найменшій крапельці роси. Так само всесвітня правда та краса не є лише монополем великих вільних і пануючих народів.

«Погляд на Швейцарію, – сказав на Базельському конгресі соціалістичного Інтернаціоналу Трульстра, – на ґрунті якої ми знаходимо-

ся, погляд на гарну гуманітарну працю, зроблену маленькою країною Данією, один погляд на мистецтво та науку й культуру Бельгії та Голландії доказує нам, що не треба ніякого великого простору, щоб бути великим культурним народом» (цитоване Бернштайном в його наведеній розвідці «Про історичне право малих», себто держав і народів, с. 759).

Цікавою та дуже характеристичною для космополітів минулого століття є одна обставина: вони не признавали національно-відродних прямувань народів-кріпаків, що пробуджувалися, та симпатизували національно-державним планам поневолених некріпацьких націй. Мадярський національно-революційний рух, як і польський, далі італійське та німецьке державно-національне з'єднання знайшло у сих космополітів велику симпатію і енергічну підтримку, хоч демократизм в них був дуже зглядний та розвіявся швидко (порівняйте сучасну Угорщину або Пруссію) після осягнення державно-політичної мети.

Ліберали, демократи, революціонери та соціалісти середини XIX ст., основно розходючися у політичній своїй ідеології, а подекуди і цілому світогляді взагалі, щодо ворожнечі супроти визвольних прямувань плебейських народів, що відроджувалися, були дуже солідарні.

В сих останніх вони бачили лише темні сили реакції та контрреволюції, замасковані замаху поваленого «старого режиму», божевільні та фантастичні спроби вміло ґальванізувати та оживлювати мерців, котрі природним розвитком речей покладені були до вічного та непробудного сну на великому цвинтарі всесвітньої історії, й над якими новочасне життя та культурний поступ перейшли вже безапеляційно до дневного порядку.

Сього погляду тримався та навіть спеціально підкреслив і теоретично обоснував т. зв. науковий соціалізм, себто марксизм, а саме у первісній фазі свого існування та в публіцистичній діяльності головних трьох своїх корифеїв: Маркса, Енгельса й Ляссалья³⁹.

³⁹ На українській мові є питома дуже інтересна розвідка про їх відношення до справи, яка нас тут цікавить. Маємо на думці нарис Дм. Донцова «Енгельс, Маркс і Ляссаль про „неісторичні“ нації» у «Літературно-Науковім Вістнику», 1914 р. (за лютий і далі). В нім докладно виложені основні погляди творців наукового соціалізму на справу національного ренесансу історією приборканих народів; вияснені далі мотиви та причини негативного їх стосунку до сього процесу та врешті зроблена докладна критика основних похибок сих теорій німецької соціалістичної трійці. На

Вже сам іронічно-згйдливий та висміюючий тон, яким писали про «неісторичні» народи каменярі наукового соціалізму, звертає на себе увагу. На думку соціалістичної трійці, се – «відпадки народів» («Völkerabfälle»), дикі та варварські шматки народів (Ляссаль) недолітні «народці», якісь «хлопчаки» («die Burschen»); їх визвольні прямування до здобуття рівноправності – се «право на рабування худоби» (Recht auf Viehraub). Вони – «дикі сили природи», «кусники племен», історія котрих належить до минувшини, й теперішній історичний розвиток котрих зв'язаний з націями іншої раси й мови (Маркс), національність та політична активність яких давно була притлумлена, та котрі були змушені через те від тисячі років іти слідами могутніших народів (Маркс). Вони, отже, є лише «додатки до німецької або угорської нації, й більш нічого».

Політично вони є, і «аж до їх повного загину або винародовлення лишаться носителями контрреволюції». Їх національно-відродні

нашу думку, автор, одначе, занадто підкреслив виключно об'єктивний характер сих останніх та не зовсім раціонально відкинув у них (розд. I) суб'єктивний момент, себто певне расове та національне, хоч і підсвідоме, їх упередження до східноєвропейських (головно слов'ян) і недержавно-неісторичних народів. Напр., стосунок Маркса до чехів вже у 1848 р. був анахронізмом. Чехи перед Білою Горою мали свою власну державу та культурну історію, як мало котрий з новоевропейських народів. У повставшому австрійському парламентаризмі вони первісно (Паляцкий та Рігер) виступали дуже радикально та демократично, здебільшого у дусі засад французької революційної ідеології. Найвизначніший чеський публіцист того часу К. Гавлічек був демократичним політиком і безкомпромісовим поступовцем. Тогочасне чеське слав'янофільство було виразно антипанслав'янське та протиросійське (Гавлічек), властиво, будучи спробою політичного австро-славізму. Паляцкий у своїм відомім листі до франкфуртського парламенту дуже категорично висловився проти царсько-слав'янської «універсальної монархії».

Все се Маркс або знав, або мусив знати. А якщо не знав, се не може бути полегшуючою обставиною, бо незнанням фактів відповідальний публіцист не може бути взагалі виправданий. На нашу думку, такий геніальний знавець історичного процесу, як Маркс, об'єктивно, себто лише в залежності від «історичного оточення», таких грубих похибок не міг зробити. Се могло статися лишень під впливом підсвідомих суб'єктивних сил, отже, расово-національного упередження та державно-історичного пересуду, а то тим більше, що се був чималий гріх «молодої Європи» й тогочасного революційно-демократичного космополітизму, про який ми говорили вище, і який ідентифікував ще національну засаду з державним принципом.

З огляду на згадану розвідку Донцова (де також наведена відносна марксівська література щодо нашої справи, с. 315) ми обмежимося у нашій нарисі лише до загальної характеристики стосунку корифеїв новочасного соціалізму до національної справи, про ближше поінформовання щодо сього відсилаючи читачів до вище цитованої праці.

та визвольні прямування суперечать духові часу. Вони є божевільними спробами «привернення status quo, що був року божого 800» (Маркс), і котрий, отже, ніколи не може вже вернутися, бо стоїть в основній суперечності з новочасним історичним розвитком, який засудив на неминучу смерть та винародовлення раз і назавжди всі ці неісторичні народи.

У Енгельса знаходимо спробу об'єктивного доказання неминучого занепаду слов'янських народів (поза поляками, котрі, як відомо, все тішилися симпатією революційної та демократичної Європи, москалів та балканських слов'ян); на думку великого співробітника Маркса, сим слов'янам «недостає первісних історичних, географічних, політичних та економічних умовин самостійності. Народи, що ніколи не мали власної історії, котрі від того моменту, як осягли перший примітивний ступінь цивілізації, вже дісталися під чуже панування, або ще й через чуже ярмо насильно були втягнені на перший щабель цивілізації, *не мають жодної здібності до життя* (курсив мій. – І. Б.). Якби ще австрійські слав'яне творили одну компактну масу, як поляки, мадяри, італійці, якби вони потрапили збудувати державу з 12–20 мільйонів населення, тоді їх претензії мали б ще серйозніший характер».

Се, мовляв, клясично з'ясована основа теорії про так звану культурну нездатність (згодом культурну «меншwartність», про що ми вже говорили вище) «неісторичних» народів.

Само життя та новочасний культурно-національний розвиток і поступ сих, історією неначе засуджених на смерть, народів скоригував ту теорію, як і всі інші сього роду погляди корифеїв новочасного наукового соціалізму на «неісторичні» народи.

Де лежать об'єктивні причини сього їх ставлення, добре вияснено у вищезгаданій розвідці Донцова (пор. IV розд.): прийняття хвилевого тактичного союзу «неісторичних» народів, що пробуджуються з політичної тогочасної реакції, за щось стали та неперемінне (звідки оскарження їх у контрреволюційности на все), отождаснення об'єктивних інтересів поневолених «неісторичних» народів з інтересами державно-пануючих; знехтування соціально-економічної їх структури яко певної передумовини неминучого їх зреволюціонування у майбутності; врешті, перебільшення панслов'янської небезпеки для Європи та подекуди в тих часах звичайне плутання понять про державне та національне.

Про вплив суб'єктивних деяких моментів згадано вище у при-
мітці.

Для нас тут, зрештою, важне не те, як та чому помилилися у сій
справі каменярі новочасного соціалізму, але те, що сі їх хибні погля-
ди фатальною спадщиною лишилися у дальшій розвитку соціалізму,
сталися свого роду непорушними догматами для пізніших соціал-
демократичних партій, в яких державний характер, протинаціональ-
ний централізм та поборювання відродних прямувань неісторичних
народів узасаднювалися та виправдувалися звичайно найвищим
авторитетом перших навчителів та віщунів новітнього соціалізму.

Марксист-ортодокси, фанатики мертвої догми, замість того,
щоб вжити дотепної методи свого великого вчителя задля вияснен-
ня національної проблеми, як се зробили згодом Каутський, Бауер,
Реннер, відхрещувалися та цуралися (особливо у Росії під проводом
найбільшого схолястика марксизму Плеханова) протинаціональних
цитат і думок вищезгаданого роду з писань Маркса й Енгельса.
Їх інтернаціоналізм, як перед тим космополітизм революційно-
демократичної Європи, був рішуче антинаціональним, але головно
лише у стосунку до недержавних та неісторичних народів, яким
*via facti*⁴⁰ приходилося завоювати собі рівноправність у соціалістич-
ному Інтернаціоналі⁴¹.

Саме їх національно-еманципаційні прямування поборювалися
та гальмувалися відомим афоризмом з «Комуністичного Маніфесту»,
що «робітники не мають ніякої вітчизни».

---

⁴⁰ *via facti* (лат.) – силою фактів (прим. ред.).

⁴¹ Найцікавіше та, на перший погляд, здається навіть неімовірним те, що
вищез'ясоване протинаціональне ставлення ортодоксального марксизму нерідко
заполонювало у нетрі своєї догматики й перших соціалістів поневоленних народів,
котрі свою революційну діяльність починали здебільшого під впливом виразно
протинаціонального інтернаціоналізму. Доперва на дальшій ступні розвитку jako
реакція проти сього безнаціонального соціалізму появляється звичайно серед по-
неволенних народів народній соціалізм, який потім поборюється довший час з боку
перших як соціалістична «ересь» та глумливо висміюється jako «соціал-патріотизм»
(пригадаємо лише завзяті бої на сім ґрунті у польському соціалізмові поміж
«S.D.K.L.P.» та «P.P.S.», «Українську Спілку», ворогування між грузинською С.-Д. і
соціалістами-федералістами, вірменською С.-Д. та «Дашнакцутюн» і т. ін.). Більш-
менш до сієї категорії відноситься також спір у чеському соціал-демократичному
професійному рухові поміж «централістами» й «автономістами». Що згодом
соціалізм стає одним з найвпливовіших чинників у політичній житті народів, що
відроджуються (фінів, лотишів, чехів), є, з огляду на аналогію поміж клясовою та
національною емансипацією, зовсім зрозуміла та природна річ.

Категоричний імператив життя, невинний розвиток та поступ поневоених народів-плебейців, що пробуджувалися й відроджувалися національно та культурно, змусив врешті соціалізм до основної ревізії його «первородного гріха» щодо національної проблеми. Сталося се вперше наприкінці минулого століття у державі найбільш загострених та палких національних суперечок, себто в Австрії, звідки вийшли найвизначніші марксистські дослідники й теоретики національного питання (Бауер і Реннер), та де була випрацьована перша новочасна соціал-демократична програма щодо національної справи (а саме т. зв. Брюнська з 1898 р.). Ревізію ж ставлення до національної проблеми корифеїв наукового соціалізму зробив відомий коментатор марксизму К. Каутський, який опісля чимало присвятив уваги соціалістичному роз'ясненню сеї дуже складної й актуальної справи⁴².

Одною з найцікавіших праць про відношення соціалізму до національної проблеми є, безперечно, брошура Жореса «Батьківщина і робітництво» (український переклад видан. У.С.Р.П.), в якій сей великий та геніальний поширювачель і оригінальний дослідник новітнього соціалізму з властивим собі мистецько-поетичним захопленням і пластичністю вияснив позитивно органічний зв'язок між класовим та національним визволенням нового часу⁴³. Кількома найхарактеристичнішими цитатами з сеї знаменитої праці ми з'ясуємо наймодерніше та найраціональніше ставлення сучасного соціалізму до національної проблеми. А якщо воно й досі лишається тільки програмою майбутності (тому, що соціалістична практика державно-пануючих народів здебільшого все ще силою інерції рухається по традиційних шляхах старої ідеології), то тим більшим

⁴² Пор. його передмову до збірки статей К. Маркса «*Revolution und Kontre-Revolution in Deutschland*» та особливо спеціальну розвідку «*Der Kampf der Nationalitäten u. das Staatsrecht in sterreich*» в «*Die Neue Zeit*» (1898), потім відому брошуру «Національність і інтернаціональність», далі «Народність і її початки», а подекуди торічню публікацію «*Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas*», Штутгарт, 1916. Звертаю увагу, що накладом У. С. Р. П. вийшли українські переклади кількох визначних соціалістичних праць (здебільшого цитованих тут) про національну проблему, між ін., Реннера, Каутського, Пернерсторфера, Житловського, Борисова, Жореса.

⁴³ ...«Національна ненависть, – зазначає Бауер у своїм відомім вже нам класичнім творі, – є перетвореною класовою ненавистю...» (с. 263). «Боротьба народів, – каже Реннер у «Проблемах Сходу» (с. 94), – є класовою боротьбою».

завданням післявоєнного нового Інтернаціоналу буде здійснення і переведення у життя чудових думок сього оборонця національної справедливості, який сам стався жертвою національно-шовіністичного фанатизму.

«Пролетаріат не стоїть поза вітчизною»⁴⁴, – каже Жорес. На його думку, відомі слова «Комуністичного Маніфесту», що «робітники не мають ніякої вітчизни...», були тільки пристрасною фразою, зовсім парадоксальною і, зрештою, нещасливою відповіддю на напади патріотичної буржуазії, що закидувала комунізові тенденцію розбиття вітчизни (с. 54).

«Було найбільшою недоречністю, – зауважає він трохи далі, – голосити, що вітчизна є байдужною справою для пролетаріату в тім часі, коли народи всіх країв змагали рівночасно до національної незалежності і до політичної свободи, що є умовиною революції пролетаріату. Народи мусять передусім творити єдність, щоб могли собою демократично правити; їх не сміють розбивати й поневолювати ніякі останки феодального панування, ніяка брутальна сила наїздника. Пощо проганяти тиранів, шляхту і клерикалів, коли депоти ззовні можуть знову здушити щойно пробуджену свободу? У Франції, Німеччині й Італії еднається від часу революції демократія з національністю» (с. 55, 56, цитую з укр. перекладу).

«Демократія і нація, – стверджує він ще раз вище висловлену думку, – застаються завсіди головними умовами дальшого і вищого розвитку. Сильне і багате поняття вітчизни набирає нового вищого і ширшого значення. Позірна криза ідеї вітчизни є кризою зросту...» (с. 57).

«Я ніколи не брав трагічно, – починає свою розвідку Жорес, – парадоксів, які звертаються проти поняття вітчизни. Вітчизна – се ніяка пережита ідея: ідея вітчизни змінюється і глибшає. Я був усе переконаний, що пролетаріат у своїй найглибшій істоті ніколи не згодиться з наукою національної неволі... Пролетаріат, який би зрікся оборони національної самостійності, а тим самим оборони свого власного свобідного розвитку, не буде мати ніколи сили побідити капіталізм; а коли він, двигаючи вже ярмо капіталу, візьме ще на

---

⁴⁴ Аналогічно констатує Реннер: «Неправдою є, немов би робітнича кляса була коли-небудь ненаціональна. Як довго буржуазія боролася рука в руку з нею за єдність і свободу нації, була вона навіть національною в рівнім значенні...» (цит. Збірка статей про нац. справу і т. ін., с. 22, 23).

себе ярмо завойовника, то не почує в собі навіть охоти піднести свою голову» (с. 3)⁴⁵.

Наш автор потім дуже цікаво та переконуючо з'ясовує національні підвалини та віхи майбутньої перебудови інтернаціонального життя, слухно констатує, що «революційна, інтернаціональна, загальна акція буде мати необхідну національну віху. В кожному краю, зокрема, мусітиме побороти спеціальні труднощі, а щоб їх перемогти, мусітиме в кожному краю ужити спеціальних засобів: питомих сил національної історії, національного духа. Вже минув той час, коли утопісти уважали комунізм штучним цвітом, що може розцвістися в яким-небудь кліматі за вподобою провідника секти. Нема вже ніякої Ікарії. Соціалізм не відстає від життя, не відстає від нації; він сам послугується вітчизною, щоб її перетворити і збільшити. *Абстрактний інтернаціоналізм, що не зважав би на всякі умовини боротьби, акції і розвитку кожної поодинокі історичної групи, був би ще більше штучною і старомодною Ікарією, ніж давняя*» (курсив мій. – І. Б.).

Жорес добре упластичнює неможливість якоїсь позанаціональної людності. На його думку, «з'єдинення людства... можна зреалізувати тільки у формі автономних націй, що осуджують всяке насильство та піддаються загальноправним нормам⁴⁶. Але тоді не касується вітчизни, а тільки її ублагороднюється. Вона підійметься до висоти людства та при сім не втратить своєї незалежності, свободи й питоменності...» (с. 65). На дальшій сторінці (с. 67) він

⁴⁵ Реннер у своїй дуже актуальній статті «Соціалістичний імперіалізм чи інтернаціональний соціалізм» у цитованій вже тут збірці (Реннер – Таммер) так само звертає увагу на те, як національне поневолення недержавних народів згодом, коли диктатура стає національною політикою, приводить до політичного суспільного утиску працюючого люду пануючого народу, себто звертається у першій лінії проти соціалізму й пролетарського руху сього останнього: «Щоб румун, словак і полудневий слав'янин не міг дійти до влади, не може в Угорщині виборче право бути демократизоване, й мадярський робітник мусить також зоставатися без волі! Щоб поляки, фіни, українці й кавказці не були вільними, як всі народи, мусить царат поневолювати також всі класи! Всі великі імперії – на їх чолі Римська, – виобразували наперед на поневоленіх і підбитих народах страшний апарат своєї сили, який на закінчення здушував також свободу у вітчизні» (с. 80).

⁴⁶ Дуже цікаві думки про автономію нації та майбутно-вільну федерацію народів («Всесвітня Швейцарія») розвинені у численних писаннях Реннера (пор., між іншими: «Нація як правна ідея і Інтернаціонал», 1915, та його розвідки з часу війни у згаданій вище збірці статей «Національна справа і т. ін.»).

філософічно пояснює останню думку, кажучи: «Ціла природа з долу до гори в'яжеться з підйомом духа; темні сили підіймаються до світла і перетворюються, не пропадаючи. Так само піднесуться нації до людськості, а не розпадуться. Велика колективна сила, велика колективна пристрасть зорганізованих народів не виладується у вибухах буйної зарозумілості, а навпаки піддається найвищому законові ладу людства і перейметься наскрізь ідеєю праці, справедливості і миру. Але не втратить нічого з своєї честі».

З непохитною вірою у гарну будучність людства з'ясовує великий французький народний трибун гармонічну синтезу між пролетаріатським соціалізмом та демократичним націоналізмом. «Таким чином стане вітчизна живим дзеркалом, в яким зможе пізнати себе кожна свідомість. А пролетарі, що довший час мали уділ у вітчизні тільки в часті і несвідомо, будуть мати її в цілості в повнім блиску⁴⁷. Вітчизна буде належати до них вповні, навіть зі своєю минувшістю, бо наслідком великих діл пролетарів ціла праця віків доведе до сього, що вони виб'ються наверх в царстві справедливості. Вже нині не стоять вони поза вітчизною, бо можуть боротися у вітчизні, щоб перетворити її за вищою ідеєю. Вони стоять на своїм ґрунті, бо впливають на вітчизну, бо інтернаціональний соціалістичний рух боронить незалежність націй як націй, бо демократія – форма існування модерних націй, – сприяє змаганням робітників, бо пролетарі можуть тільки тоді побідити, коли присвоять собі в кожному краю найвищі душевні й духові прикмети і правдиву есенцію національного характеру, *бо нове людство може бути тільки тоді багате й повне життя, коли окремішність кожного народу задержиться в загальній гармонії, та коли кожна вітчизна буде дрижати струнами вселюдської ліри*» (с. 67, 68). Ся майбутня нова вітчизна «може розвинути тільки через автономію націй, розцвіт демократії і ужиття цілої сили кожного поодинокого національного духа для нових проблем, отже, *дорогою розтягнення ідеї вітчизни на ціле людство*» (курсив мій, як і скрізь в сих цитатах. – І. Б.).

---

⁴⁷ Цікаві розвинення сеї думки знаходимо у цитованій тут монографії Бауера: «Досоціалістична суспільність – ся еволюційно-національна політика... сучасної робітничої класи – приведе до витворення суспільно-національного організму. Соціалізм-бо не тільки що не хоче ставити перепони подальшому розвитку національного характеру, але навіть змагає до того, щоб з цілого національного характеру зробити по-перше націю, дати йому можливість розвинути в націю всього народу» (с. 160, курсив мій. – І. Б.).

Щоб не розтягувати занадто численних і великих виписок з цитованої праці великого французького пророка майбутньої нової суспільності, ми не можемо, на жаль, наводити тут навіть у виїмках дуже цікавої позитивної програми його пролетарського націоналізму (порівн. с. 69, 70 наведеної праці). Тому закінчуємо сю низку цитат його останньою узагальнюючою увагою з приводу справи, яка нас тут цікавить: «Інтернаціонал і вітчизна відтепер зв'язані з собою. В Інтернаціоналі має незалежність націй свою найвищу заповуку; а противно Інтернаціонал має в незалежних націях свої найсильніші й найблагодородніші органи. Можна би сказати: трохи інтернаціоналізму віддаляє від вітчизни, багато інтернаціоналізму веде назад до вітчизни. Трохи патріотизму віддаляє від Інтернаціоналу, багато патріотизму зближає до Інтернаціоналу» (с. 72)⁴⁸.

Ми незайво навели тут сі, подекуди численні, виписки з цікавої розвідки Жореса. В них переконуючо з'ясований органічний зв'язок поміж новочасною національною ідеєю та соціалістичними прямунаннями робітничого люду, ясно висловлена думка про повну рівноправність всіх народів. Отже, тому відкинено анахроністичний національний феодалізм, якому, на жаль, нерідко ще й досі поклоняються соціалісти пануючих народів (до чого ще вернемося), а головню підкреслено природну гармонію поміж національним та вселюдським, а таким чином переможено мнимий антагонізм між націоналізмом та інтернаціоналізмом чи космополітизмом. Жорес вже на Штутгартському конгресі (1907 р.)⁴⁹ – отже, на конгресі соціалістичного Інтернаціоналу, – підкреслив величезне культурно-творче значення нації, називаючи її «скарбницею людського генія та поступу» та зазначаючи, що не в інтересах пролетаріату було б розбити «се дорогоцінне начиння людської культури». На жаль, всі гарні та справедливі думки Жореса і на ґрунті соціалізму належать ще до рідких виїмків. Бо ревізіонізм відносно до національної справи і в соціалізмі здебільшого обмежувався досі лише сферою абстрактного думання та теорії. В партійній практиці ще

⁴⁸ До такого самого висновку приходить також К. Каутський у своїй оригінальній розвідці «Національність і Інтернаціональність», 1915, де він, резюмуючи свої уваги і сього приводу, каже: «Одним словом, найбільші інтернаціональні елементи в нації є одночасно також в ній найбільше національними».

⁴⁹ Мова про VII конгрес II Інтернаціоналу, який відбувся 18–24 серпня 1907 р. у Штутгарті (Німеччина) (прим. ред.).

залишилося – особливо ж в соціалізмі державно-пануючих народів, – чимало старого протинаціонального упередження та централізму. Вже в часі сеї війни зроблено проби (Кунов, Ленш) повороту до первісної протинаціональної марксистської ідеології з очевидною тенденцією знов узасаднити національний «стан посідання» пануючих історичних народів, як і рацію буття великих імперіалістичних держав, щоб опісля скерувати сю теорію проти емансипаційно-національних заходів поневолених кріпацьких народів.

Кунов, напр., називає право всіх народів на самостійність «морально-мистецькою фікцією без історичної підвалини...». Він і досі не добачає ще в новітній історії величезного процесу національного розрізнювання, натомість бачить скрізь та завше в дотеперішнім історичнім розвитку «від старих культурних держав Азії й Америки аж по новітню добу...» лише загальний образ могутньої амальгамації, невпинного стоплювання малих народів у великій культурній державі (!). В сих останніх гегемонія державно-пануючого є опісля логічним вислідом. «Оскільки в одній державі, – зауважує з сього приводу Кунов, – злучено більше народів різної численності, культурного рівня та господарського характеру, се абсолютне неминуче, щоб при унормованню спільних державних справ *більший, сильніший і більше розвинений народ в більшій мірі діяв, та щоб його інтереси набули переваги*» (курсив мій. – І. Б.). Се вже очевидний національний дарвінізм, який в приложенні до практичної політики означає лише модерно замаскований вищезгаданий старий національний феодалізм. Другий з наведених вище німецьких його прихильників – Ленш, – надає сій суб'єктивно-заборчій теорії характер об'єктивного суспільно-природного закону, кажучи, що життя народів і держав має бути трактоване не «з становища бажань та потреб, але законів розвитку», а вони неначе не знають ніяких «індивідуальних бажань та домагань, але тільки „історичну неминучість”», яку витворюють знову «найсильніші й найздатніші національні одиниці», між тим, як решта менших народів лишається тільки відпадками сього історичного розвитку й не має ніякого іншого історичного завдання, як повільно, та протягом часу бути «засимільованими» й «замальгамованими».

Від сього національного дарвінізму був уже лише один крок до т. зв. «соціалістичного імперіалізму», який в ґрунті річи є звичайним заборчим національним феодалізмом, тільки назверх трохи

підмальованим та причепуреним неначе в соціалістичнім дусі. Сей останній, вже без застережень, виступає проти визвольних змагань поневолених народів, які неначе не завше та не скрізь є у згоді з історичною «необхідністю» або тенденцією новочасного розвитку. Тому соціал-імперіалісти відкрито виступають проти національної засади. Один з них – Винік, – називає її «несоціалістичною»; на його думку, «робітничий рух прийняв її, як багато дечого іншого, з духової зброївні буржуазно-революційного періоду XIX віку». «Соціалізм, – каже він, – не може ані зробитися основою для політичного устрою нинішних держав, ані признати безумовне право кожної нації до абсолютної самостійності. Оскільки соціалізм може вплинути на нове уладження відносин після війни, мусить він притім, як і всюди, висновувати напрям своєї волі з загальних тенденцій розвитку й інтересу пролетаріату»⁵⁰.

Се вже – як дотепно іронізує Бернштайн, – договоритися до того, що, мовляв, «історичним правом малих є бути проковтнутими великими» (цитована вище праця, с. 754). Не без причини він остерігає далі перед величезною небезпекою сього неоімперіалізму, який «не лише матеріально, але й інтелектуально заповонив соціалістів великих держав»... Зовсім слушно критикує батько соціалістичного ревізіонізму сю імперіалістичну пошесть в соціалізмі в часі війни: «Сей імперіалізм не є тим, що промощує шляхи для соціалізму, але загрожує їх. Не є його повитухою, але вбійником, бо інакше соціалізм означає демократичну організацію та співробітництво людства» (с. 757). Бернштайн ґрунтовно провадить далі напад на централістичні течії в новітнім німецькім соціалізмі, правильно кажучи, що не централізм і не заборчий імперіалізм є двигуном людського поступу, але «сполучення сил вільних народів для

⁵⁰ Цитую за К. Каутським, «Національна держава, імперіалістична держава й союз держав», 1915, с. 3, де знаменито скритиковані сі заборчі теорії в «соціалістичній» масці. Відтак про се пор. також його полеміку з Куновим на сторінках «Die Neue Zeit» (Річн. XXXIII, т. II, чч. 3, 6, 8); далі дуже цікаву критичну розвідку Реннера «Соціалістичний імперіалізм чи інтернаціональний соціалізм?» у відомій вже нам збірці статей сього автора й Гаммера, Національний дарвінізм у німецькім соціалізмі вельми річево та влучно був критично розглянутий чеським публіцистом Sigma (псевдонім) на шпальтах празького «Právo Lidu» (1916, чч. 201, 208, 215 і 222). Їого серію статей під заг. «K orieintaci v národnostní otázce» (питанні). Псевдонауковість новітнього «соціал-імперіалізму» переконуючо з'ясував Бернштайн у вищезгаданій розвідці «Vom geschichtlichen Recht der Kleinen» (в «Die Neue Zeit», 1915, ч. 24).

великих спільних діл...», для чого, однак, не потрібно жодного воєнного батога над ними...

Збочення соціалізму на манівці захланного та протинаціонального імперіалізму не є випадковим. Воно мало давні передумови в традиційнім центральній-державній забарвленні наукового соціалізму від самого його початку, дошкульність чого соціалізм недержавних народів (в Австрії, й особливо в Росії) відчував на кожнім кроці свого визвольного руху. Як ми вже зазначили вище, ревізіонізм в національній справі обмежився в соціалізмі лише сферою теорії, не сягаючи до щоденної практики, в якій всевладно панував старий дух державно-імперіалістичного фетишизму. Під час цієї війни, незважаючи на те, що скрізь лунає гасло національного самоозначення, між соціалістами державно-пануючих народів починає знову прокидатися та дужати сей протинаціональний атавізм. «Національний дарвінізм» чи «соціалістичний імперіалізм» в Німеччині, «демократичний централізм» в новій Росії, паперово-догматичний «екстериторіальний» автономізм у «відновленій» Австрії й вже зовсім безпардонна, примусова курателія⁵¹ над поневоленими народами Угорщини з боку мадярських соціалістів – все се дуже вимовно свідчить про те, як навіть у міжнароднім соціалізмі залишилося й досі багато пережитків захланного національного феодалізму⁵².

⁵¹ опіка (прим. ред.).

⁵² Про ці рецидивістичні появи в німецькій соціалізмі була мова вище. Про відношення нової Росії до національного питання чимало матеріалу зібрано було на сторінках «Вістника Союзу визволення України» (пор., між іншими, мої дві статті про се: «Російська революція та національне питання у Росії», ч. 146, і «До національної справи у новій Росії», ч. 163. Крім того, невідписану цікаву статтю «Демократичний централізм», ч. 169). Щодо відновленої Австрії характеристичною є основна різниця поміж стокгольмськими заявами німецької соціал-демократії й слов'янських (головно чеської) соціал-демократій; далі відома резолюція щодо національного питання торішнього вересневого австро-німецького партайтагу у Брюні (Брні), скерованого проти державно-правних заяв ненімецької соціал-демократії й спеціально проти заяви чеських соціал-демократів-автономістів. Найяскравіше, однак, ся заява кидається в очі у мадярської соціал-демократії, яка назовні (напр., у Стокгольмі) виступає оборонцем національної свободи й рівноправності, а у себе вдома супроти угорських іногородців тримається загальномадярської (бетярської) політики примусової опіки. Орган словацької соціал-демократії «Robotnícké Noviny» (з жовтня 1917 року) скаржитьсь й протестує проти того, що мадярські товариші відмовляють їм право окремого власного заступництва на Стокгольмській конференції. «Мадяри, – пише згаданий часопис, – хочуть, щоб про нас рішалось б без нас. Словацький робітник задрожить справедливим гнівом над таким поведженням людей, які все мають повен рот міжнародності та демократизму, але не мають відваги та

Сей протинаціональний рецидивізм у соціалізмі саме тепер, коли в кривавих боях найлютішої всесвітньої війни родиться новий світ, новий лад, нова сукупність, є дуже небезпечною появою, яка мусить бути переможена раніше, ніж запустить глибше коріння у сучасне життя. Ми бачили вже, як національні рухи органічно й природно виплинули з новочасного розвитку суспільно-політичного ладу, як вони обумовлені й спричинені були головними факторами сього останнього, себто капіталізмом, демократизмом і соціалізмом. Се немов природне рівняння о чотирьох членах, які так цупко переплетені поміж собою, що ані одного з них не можна випустити без порушення загального поступу суспільності. Соціалізм, який є вищим логічним щаблем демократизму, як і розвитковим заперечником свого батька, себто капіталізму, є й мусить бути природним оборонцем і визволителем поневолених недержавних народів. Як се чудово висловив ватажок голландської соціал-демократії Трульстра на незабутнім противоєннім конгресі Інтернаціоналу в Базелі (1912 р.): «Ми – малі народи, але з нами є велична сила міжнародного соціалізму!».

Соціалізм, завданням якого є перемогти суспільні антагонізми, мусить також покласти кінець національному ворогуванню. Підмінувавши соціальний фодалізм, він мусить так само подолати й його рідного брата, себто національне кріпацтво. Майбутній новий Інтернаціонал має бути зорганізований на національно-автономічних засадах, а не державно-центральных, як здебільшого досі. Соціалізм мусить відкинути всілякі псевдо-демократичні й ніби наукові спроби «національного дарвінізму», а насамперед антидемократичного імперіалізму у своїм власнім лоні, як він слушно відкинув т. зв. суспільний дарвінізм з боку деяких буржуазних соціологів.

«Natio nationi res sacra» («Один народ для другого – річ свята») хай буде його життєвим гаслом. Се значить, як писав найпоследовніший соціалістичний дослідник національної справи Каутський, що «ніякий народ не потребує рости коштом другого, жоден загрозувати іншому...». Лише таким чином згодом промоститься шлях до епохи вічного миру, до визволення всіх народів, до всесвітньої спілки вільних народів, словом – до Швейцарії, обіймаючої цілу земну кулю!...

«хоти признати нам те, на що маємо право у власнім русі. Не хочемо на будуче зносити сю безправність та надвладу».

IV. Держава та нація (з політичної історії національної засади)

В природно-органічному розвитку нації державно-політичні аспірації означають вершок, коронуючий соціальне її утворення. Се показує, що внутрішня організація її, а в першій лінії суспільне повне її сформовання, є доконаним фактом, що аморфно-етнографічна маса, котра творила її зміст, викристалізувалася в новітній національний організм.

«Довго перед тим, – характеризує нормальну еволюцію нації Реннер, – заки нація розвинеться до значення політичного чинника, живе вона несвідомо яко національний характер, півсвідомо яко національне почуття, а в кінці як ясна національна свідомість»⁵³.

Тому в ролі політично-державного фактора нація виступає вперше в новітнім часі в зв'язку з модернізацією держави під впливом капіталізму та демократизму.

Велика французька революція надала нації виразно державно-творчий характер. В Конституції 1789 року знаходимо щодо сього такий ясний вираз вищезгаданої думки: «Суверенність є одноцільна і неподільна, повна суверенність належить нації». Навіть саме слово «нація» появляється власне в часі першої Французької революції⁵⁴.

Держава докапіталістичної доби існувала, так сказати, поза нацією, яка тоді ще знаходилася у недорозвиненій стадії та назверх була репрезентована здебільшого двома лише класами з правно-політичним значенням: духовенством та дворянством. Над ними був пануючий князівсько-королівський елемент, під ними безправний люд, так звана *misera plebs*⁵⁵. Відповідно до такої суспільної структури докапіталістичної нації, середньовічна держава, всередині феодална, назверх утримує свою суцільність здебільшого династичним або церковно-релігійним цементом.

Церква, відтак «regna» (королівства), «civitates» (громади) – се форми давніших державних організмів. Всесвітня «imperium

---

⁵³ Війна й переміни національної думки. У збірці статей Реннера–Гаммера «Національна справа, інтернаціоналізм, імперіалізм і соціалізм», 1915 р., с. 6.

⁵⁴ Пор. про се: В. Д. Бруцкус, «Національність і Государство» в «Русській Мысли», 1910, VI, с. 160, відтак R. Kjellen, «Der Staat als Lebensform», с. 102 (примітка).

⁵⁵ *misera plebs* (лат.) – простий народ (прим. ред.).

Romanum», середньовічна Священна Римська імперія – се реальні їх зразки⁵⁶.

Загалом сей тип держави має патріархально-абсолютистичний характер. Вся політика переводиться згори. З бажаннями населення вона не числиться, хоч формально неначе піклується про його добробут. Тому в неї нема громадсько-політичної діяльності широких верств людності. «Стара автократична держава, – каже Бруцкус⁵⁷, – не потребувала високого рівня свідомості та самодіяльності мас. Тих солідарних ділань, яких ся держава вимагала від них, вона досягала своїм авторитетом, майже завжди маючим релігійну санкцію. Тому автократична держава завжди прямує до релігійного єдинства: єдиний самодержавний володар є найліпшим представником Бога на землі...».

Повну протилежність під сим оглядом уявляє з себе демократична держава, ідеалом якої є «все для люду, але і через люда». Народження новочасної демократії у зв'язку з капіталізацією новочасного суспільного господарського життя неминуче означало zarazом модернізацію докапіталістичної старої держави, себто ліквідацію так зв. «старого ладу».

Тим часом розвиток національного організму під класово-суспільним оглядом довершується утворенням «третього стану» («tiers état») та емансипацією робітництва яко четвертого класу. При сім визволюванні та самовизначенні в окрему суспільну групу працюючого люду, відбувається, як ми се бачили у попереднім розділі, національна емансипація т. зв. неісторичних та культурно-відсталих народів-кріпаків.

Для держави капіталістичного устрою старих основ (церковно-релігійна, династична, а далі станова), зовсім природно, вже не вистачає. Капіталізм, утворюючи нове господарське життя на промисловій основі, революціонує також політичний тяжеловісний лад сеї докапіталістичної держави. Новий «третій стан» – дитина капіталізму, яка при його постанні «не є нічим», хоче в міру його розвитку бути нім. Появляється нова ідеологія політична, в якій національний елемент, а саме почуття своєї національної відрубності, є першорядним чинником. Середньовічний безнаціональний універсалізм, символізований мертвою латиною яко спільною мовою науково-

⁵⁶ Реннер, «Нація яко правна ідея І Інтернаціоналя», 1915, с. 4.

⁵⁷ Цит. розвідка, с. 159.

культурного життя Середніх віків, замінюється на всій лінії західно-європейського новочасного поступу демократичним націоналізмом.

Сей свого роду процес ународовлення народів починається, зрозуміло, від державних історичних народів-патрицій; насамперед національно самоозначилися іспанці та французи, відтак англійці, італійці та німці⁵⁸, аби згодом природним розвитком речей захопити пробудженням також поневолені народи, деякі з котрих, як, наприклад, чехи та фламандці, почали національно самоозначуватися також наприкінці Середніх віків. Процес націоналізації держави почався вже наприкінці XVIII століття⁵⁹. Але типовим явищем державно-політичного життя стає він лише в XIX ст., котре тому іноді називається віком національної держави *par excellence*⁶⁰. Реннер називає сей процес «законом політичного розвою дев'ятнадцятого віку. Його основою є економічний розвій від примітивної продукції товарів до капіталістичного способу продукції, розвій, який повалив старий феодальний і становий порядок та довів буржуазію до перемоги. *Національна держава є державною ідеєю зростаючого капіталізму*» (курсив мій. – І. Б.)⁶¹.

Таким чином, національна держава XIX ст. є виразом буржуазного демократизму та капіталістичного індустріалізму минулого віку. Звернемо увагу на сей її характер. Далі ми побачимо, як в останній третині попереднього століття проведення національно-державного принципу спроквола загальмовується, хоча в теорії він процвітає ще по сей час та й досі вважається найліпшим державотворчим елементом. Ми побачимо також, що сей його занепад був обумовлений дальшим поступом капіталістичного розвою, котрий перейшов поза розмір національної держави, економічно природно-відповідаючий промисловій фазі капіталізму⁶².

Але для радикально-демократичної ідеології першої половини XIX ст. непогрішним та абсолютним каноном була засада, що нація та держава мають покриватися, чи – як її майже математично сформулювали італійські самостійники – «кожна нація повинна творити державу, кожна держава повинна обіймати лиш одну націю». Манчіні, один з найвизначніших італійських апостолів національної

⁵⁸ К. Реннер. Нація яко правна ідея, с. 5.

⁵⁹ Пор.: К. Каутський. Національність і інтернаціональність, с. 32, 33.

⁶⁰ *par excellence* (фр.) – переважно (прим. ред.).

⁶¹ Війна і переміна національної думки, с. 4.

⁶² R. Kjellen. Der Staat als Lebensform, с. 128.

засади, виясненню якої він присвятив (р. 1851) спеціальний славетний виклад «Della nationalità come fondamento del diritto delle gente» («Про націю яко підвалину міжнародного права»), називає її «божою та святою справою» («Santa e divina cosa»)⁶³.

Тріумфом сеї державно-національної засади було політичне з'єдинення Італії та Німеччини, відтак постановлення самостійних балканських держав.

Здавалося, що політичний розвиток Європи піде потім по лінії розкладу різнонаціональних держав на національні, що майбутність загалом належить сій останній формі державного будівництва.

В дійсності, однак, майже ніде ся революційна засада не була ідеально переведена. Утожсамлення нації з державою, в дусі вищенаведеного італійського гасла, в політичній практиці натикалося на майже непереможні перепони. Сливє скрізь національні держави захоплювали в свої границі іншонаціональні елементи. Навіть найнаціональніші з числа їх, як Франція та Німеччина, мали свої окраїни та своїх «іногородців».

Виходило без мала так, що національний канон XIX ст. надається лише для малих держав другого рангу, та що великодержави першої класи хоч-не-хоч мусять у більшому чи меншому ступені бути різнонаціональними.

Ся незгода поміж теорією та практикою «національної засади» природним шляхом мусила привести державних будівничих до думки необхідної поправки до неї, яка б дала бажану та догматичну тожсамість нації з державою. Се нетяжко було зробити: вистарчило центр ваги з нації перенести на державу.

Не прийшла гора до Магомета, то піде, отже, він до неї. Коли нація не може дати державі потрібної національної одноцільності, то держава витворить сю останню сама. Просто кажучи, се означало, що іншонаціональні елементи, порушуючи національну одноцільність держави, мали бути нею знаціоналізовані, себто засимільовані національно пануючою більшістю. Таким робом національною засадою була освячена державна націоналізація недержавних окраїн та іногородців. «Національний принцип, – завважає з сього приводу російський дослідник сеї справи Гессен, – в однаковому ступені тріумфує, як в тім випадку, коли нація утворює державу, так і в тім, коли держава творить націю» (курсив мій. – І. Б.).

⁶³ «Народ і нація», цитую за Бруцкусом, 1, с. 140.

Непомітно і спроквола революційно-національна засада виро-дилася в своє реакційне заперечення, себто більш-менш примусове винародовлення недержавних поневолених народів, яке в русифікаторській практиці царизму, германізаторській – прусського гакатизму та угорській мадяризації досягло своїх варварських вершин, але яке поруч з сим існувало в різних ступенях напруження також і поміж недержавними народами, причім поневолений вищого ступеня, наприклад, історичний нарід націоналізував поневоленого нижчого ступеня, неісторичного кріпака, як се було, наприклад, у Галичині (польсько-українські відносини) або в Далмації (італійсько-хорватські взаємини).

Протягом прошлого століття гегемонія нації в державі звелася до панування сеї останньої над першою. Нація з будівничого держави стала її матеріалом. Право на національну самостійність, що фактично мало означати право на повний природний її розвиток, в дійсності було признано тільки державно-пануючим народам, а з недержавних в обмеженому обсягу подекуди історичним націям, суспільно пануючим. Недержавні та поневолені народи, а насамперед неісторичні народи-кріпаки, були, отже, усунені поза межею національної рівноправності – видані на поталу державно пануючого націоналізму. Тут знову можна завважити певну аналогію поміж національною та соціальною справою нового часу. Революційні гасла «свободи, рівності й братерства» з побідою буржуазії стали порожнім згуком. Пролетаріат – працюючий люд взагалі – опинився поза межею їх чарівних ділань та в полоні буржуазного капіталізму, як поневолені народи – в жорстокім ярмі державного винародовлення.

Ся дегенерація та занепад національної засади подекуди вже були дані у вищенаведеній французько-революційній формулі, яка (як вся Французька революція взагалі) занадто державно та централістично трактувала справу нації.

Замість того, щоб бути ідеальним та гармонійним подружжям, як се собі уявляла радикально-національна ідеологія середини минулого століття⁶⁴, нація та держава в багатьох випадках стали

---

⁶⁴ Як ми зазначили вище, ся ідеологія ще по сей час має своїх прихильників та оборонців. Один з них, Челлен завважає з сеї причини: «Протягом всіх діб держава та нація шукали одна другу, поки врешті знайшли себе в наш час національної держави. Про них можна сказати, що се чоловік та жінка яко два учасники подружжя, злучені вони для вищої органічної, інтимної, оплідненої суцільності». Відомий

свого роду співкаторжниками, скутими до пари тільки кайданами зовнішнього примусу, котрі взаємно ненавидять одне одного та гризуться, як кіт з собакою.

Загалом державно-національна ідилія не тривала довго. Швидко виявилася деспотична вдача першої та непримирна з нею емансипаційна тенденція другої. Сей конфлікт поміж державою та нацією тим більше загострювався, чим тяжча була в дійсності перебудова держави на національній основі, себто чим палкішою ставала боротьба поневолених народів з державно-національними за політичну незалежність.

Щоб зрозуміти істоту сього антагонізму поміж державою та нацією, мусимо кожний з сих чинників розглянути зосібна.

Почнемо з держави.

Державнотворчі елементи

Ми вже зазначили вище, що національний елемент у державнім будівництві є зовсім новочасною появою. Від античних часів аж по капіталістичну еру в розвитку держави він не має майже ніякого, або, в найліпшій випадку, має чисто зверхнє значення. Тому насувається питання, чи національний елемент може вповні вичерпати істоту держави, іншими словами – чи сю останню можна звести тільки до національної бази, як про се мріяли ентузіасти національної засади XIX віку?

Докладна відповідь на се питання вимагала б спеціальної чималої розвідки, яку ми, зрозуміло, не можемо тут писати. Відсилаємо тому зацікавлених сею проблемою до знаменитої спеціальної монографії відомого шведського вченого Р. Челлена, яка вийшла і в німецькій перекладі, «Der Staat als Lebensform» («Держава яко форма життя»).

Автор її є великим прихильником національного принципу й називає його «найбільшою думкою, яка коли-небудь опанувала певну епоху» (с. 125, 126). Се, однак, не перешкоджає авторові без національної романтики дивитися на природу та істоту держави, яку він, що видно вже з дуже вимовного та символічного титулу згаданої

німецький публіцист Рідорфер порівнює державу та націю з тілом і душею (R. Kjellen. Die politischen Probleme etc., с. 49.).

його праці, розглядає не яко якийсь випадковий механізм, але яко живий організм, котрий повстає та розвивається за природними законами. Се, словом, дуже дотепне біоорганічне розуміння держави, котре, незважаючи на деякі односторонності та певний доктринаризм, безперечно належить до найцікавіших теорій про державу, а тим більше тепер, коли всесвітня війна поставила справу про відносини поміж нацією та державою, так сказати, руба, є дуже актуальною теорією.

Нас, зрозуміло, цікавить тут ставлення сеї доктрини до органічної структури держави, себто аналізи державотворчих елементів, з яких складається підвалина державного організму. Саме під сим оглядом дуже цікава згадана теорія шведського соціолога. Бо в ній істота держави зовсім слушно зводиться до кількох (п'яти) основних елементів, а не одного. Се насамперед країна (територія), яку Челлен називає тілом держави, та яка є одною з перших умовин існування держави, й теоретичне досліджування чого належить до геополітики – за термінологією шведського вченого. Другим головним та центральним чинником є нація, яка є динамічним та, так сказати, духовним елементом держави. Етно- або демополітика студіює роль сього чинника в житті держави. Відтак, іде третій вельми важний складник – господарське життя держави, що є предметом дослідів т. зв. економічної політики. Дальшим елементом є суспільна істота держави, яку досліджує соціальна політика, і, врешті, п'ятим та останнім є політичний устрій та управа держави, що належить теоретично до царини т. зв. адміністративної політики⁶⁵.

Нація, отже, є одним з головних, але зовсім не єдиним державотворчим фактором. Се, отже, складова частина її бази, але не самовистарчаюча основа. В органічній та природній розвитку держави чимале значення саме має геополітичний та економічно-політичний момент.

Геополітичний фактор в житті держави

Територія є в житті держави не випадковою величиною, а навпаки якнайорганічнішою, без якої загалом ся остання немислима. «Без країни, – каже Челлен, – може бути суспільне існування, але

---

⁶⁵ Порівн. дан. працю, с. 43.

нічого більше» (с. 47). Країна є свого роду тілом держави. Кожна держава має, отже, раз назавше певне територіальне ядро, від якого живою не може бути відірвана... «Життєва форма держави є подібна до дерева, яке стоїть і падає на окресленім місці» (с. 55). Кожна держава має, отже, певні свої природні границі, з якими нерозлучно зв'язане поняття її незайманої інтегральності, та які є необхідними умовами її життя. Що є поза тими границями, може бути без шкоди для дальшого життя держави відірвано. Коли, однак, ампутується щось із середини сих границь, тоді буття держави може бути смертельно загрожене, позаяк «закон оздоровлення» (с. 61) у сьому випадку є безсильним, життєва сила держави може бути знищена в своїм осередку.

Інстинктивне прямування до сих природних границь є характеризовано боротьбою держави за територіальну просторонь, найліпшим висловом якої є досягнення власної «географічної відрубності» (с. 65). Закон сеї «географічної індивідуальності» здійснюється через осягнення природних границь назовні та утворення природної суцільної і замкненої області всередині.

Ми не можемо тут далі слідкувати за цікавим ходом думок шведського соціолога. Зазначимо лишень, що для нормального розвитку держави – як він слушно підчеркує та доказує, – першорядне значення мають протяжність, положення та форма її території, як і той чи інший внутрішній характер сеї останньої. Наперед можна сконстатувати, що кожна одноманітність та односторонність під сим оглядом є звичайно шкідливою для природного розвитку держави.

Щодо протяжності ідеалом була б середня територіальна великість держави, позаяк занадто мала чи завелика гальмує подекуди свободний її розвиток. У першім випадку через небезпеку ніби гравітаційної сили з боку сусідніх великодержав та взагалі певного натиску сих останніх, в другім – через неможливість еластичного опанування завеликим державним комплексом при дотеперішньому здебільшого централістичному державному механізмі. Сумна доля малих держав під час сеї війни (нейтральних, як і не нейтральних), виданих на поталу політично-державного егоїзму обоюючих таборів (з причини їх географічного положення залежних, насамперед, від антантського табору), потверджує вищесказане. Царська Росія була, знову, зразком другої крайності.

Не слід забувати, що в справі територіальної протяжності чимале значення має географічне положення країни, яке є дуже важним чинником для існування держави⁶⁶. Щодо сього держава острівна чи приморська або взагалі периферіальна, словом – маюча необмежену або легку спромогу зносин з цілим світом, є, зрозуміло, в ліпших умовах розвитку, ніж замкнена континентальна, яка легко може бути відрізана від решти країн та частин світу. Англія є прикладом першого найвигіднішого типу положення, Німеччина (пригадаймо, напр., її концентричне оточення Антантою) та взагалі центральні держави з'ясовують невивідність другого роду положення.

Так само загальна форма, чи територіальна конфігурація держави має неабияке значення для її існування. Щодо сього концентрична фігура (яку мають, напр., Франція та Іспанія) є ідеалом. І навпаки, ацентричність форми, себто непропорціональність поміж довжиною та шириною (Перу, Норвегія), завелика ломаність чи вигнутість периферіальної лінії (напр., бувша Австрія без Угорщини, подекуди Румунія без Трансильванії) – є чималою перешкодою та навіть небезпекою для життя держави. Звідси інстинктивне її прямування до заокруглення, до концентричності, аби визволитися від ацентричності форми і взагалі з геополітичної ексцентричності – сеї небезпечної державної хвороби, про яку ми говоритимемо далі.

Врешті, щодо внутрішнього характеру країни важливим є гармонійна її різноманітність і шкідливою кожна одноманітність терену, навіть і в тім випадку, коли вона сама в собі є позитивна, отже, напр., лише хліборобський тип країни, не кажучи вже про те, коли ся очевидно негативна, як у Фінляндії – «країні тисячі озер», або в Закаспійським краю – з одноманітними його пісковиськами.

І під сим оглядом гармонійна різноманітність терену, в якім пропорціонально були б представлені всі його позитивні озна-

---

⁶⁶ Ніде, мабуть, виразніше та пластичніше не виступає величезне значення географічного положення країни для держави, як саме в Бельгії. Бельгійська проблема від самого початку своєї появи – отже від античних часів, – є суто географічною справою. Трагедію історії Бельгії, а саме факт, чому вона від найдавніших часів стала «майданом воєн», вповні пояснюється та обумовлено її географічним положенням. Велими цікаво під сим оглядом з'ясував бельгійську справу голландський публіцист Лябертон. Порівн.: I. H. Laberton. *De Vlaamsehe Beweging* (фламандський рух), 1916, розд. II та III. Трагедія чи скрутне положення під час сеї війни малих держав та народів Сербії, Греції, Польщі, Голландії здебільшого також є в зв'язку з їх географічним положенням. Не без причини, отже, кажуть французи, що «політика держави – се її географія» («La politique des états est leur géographie»).

ки та типи, що загалом уможлиблює суцільний розвиток держави, як під хліборобським, так і промисловим та торговельним оглядом, є ідеалом, який найчастіше досягається через злучення, напр., в Бельгії: промислової Валлонії з хліборобською фламандською Фландрією.

Вищенаведене⁶⁷ можна було б зрозумовати таким робом: геополітична рівновага та гармонія поодиноких попереду згаданих територіальних властивостей є одною з головних умов нормального існування та природного розвитку держави.

Ся геополітична рівновага держави в першій лінії обумовлюється координацією периферії країни з її державним центром, чим природно обмежується територіальний зріст держави до безконечності. Бо з моментом перекрочення природних границь краєвої протяжності, якими саме обумовлюється нормальне відношення поміж центром та периферією, себто кожне зайве територіальне поширення держави з перевагою периферії над центром, спричиняє порушення згаданої геополітичної рівноваги держави та підготовлює раніше чи пізніше її розпад наслідком геополітичної ексцентричності.

Німецький географ Геттнер пояснює, між іншим (у своїй відомій монографії «Європейська Росія»), занепад колишньої Польської Річи Посполитої саме сею геополітичною ексцентричністю, яку добачає у надмірнім поширенні старої польської держави на схід, чим викликана була аномальна перевага периферії (України та Литви) над центром, себто над властивою Польщею.

На сю саму хворобу хронічно слабувала стара царська Росія, де се було вислідком програмової заборчої політики покійного царизму. Звернув на неї увагу та зробив науковий її діагноз геніальний російський хімік Менделєєв у своїй дуже цікавій праці «Къ познанію Россіи», в якій він географічно точно обчислив територіальну ексцентричність російського колоса та слушно остерігав перед великою небезпекою сього факту для майбутнього державного розвитку царської держави⁶⁸.

Таким робом і для держави існують певні межі територіального росту, які вона безкарно не може переступати. А тим самим зарано кладуться залізні перепони для захланного імперіалізму, який

⁶⁷ Докладніше про се у Челлена: «Der Staat als Lebensform», II розд.

⁶⁸ Докладніше про се в моїй праці «Поневолені народи царської імперії», с. 19.

в політичній своїй формі (напр., у царської Росії) не є вислідом природного зросту та зміцнення держави, в котрій життя мов іде через край, але, як ми вже вище зазначили, був свого роду державно-політичною програмою, з очевидною метою ціною галопуючого периферіального поширення здихатися невідбутнього новочасного зреформування політичного устрою в центрі.

Економічно-автаркічний бік істоти держави

Крім щойно розглянутого вище геополітичного моменту, в основі держави велике значення має органічно з ним зв'язаний і так само сильно географічно обумовлений економічний момент. Господарче життя держави подекуди творить власне основу та умовину її існування взагалі. Звідси прямування кожної держави до економічної незалежності, себто самовистарчальності, т. зв. автаркії, закон якої Челлен формулює таким робом: «Держава мусить бути такого роду природною областю, аби мала запевнену, відповідну самовладу в смислі самозабезпечення» (1, с. 76). Се значить насамперед – використати всі скриті господарчі можливості та сили свого краю. «Автаркія, – каже цитований автор, – є дана лише латентно, в земній поверхні, і мусить бути добута працею: могутнє систематичне оброблення землі, спрямоване не лише на те, щоб розвинути її добрі якості, але й на подолання її недостатків, означає великий вклад в індивідуальність держави».

Автаркія є, таким чином, економічною індивідуальністю держави, подібно як країна – географічною, а народ – етнічною⁶⁹.

Ідеалом державної автаркії, як і територіальної, є знову гармонійна різноманітність. Отже, не надпромисловість і односторонній торговельно-фінансовий розвиток (у Челлена тип надкультурної рентової держави в роді Англії або Франції), але і не аграрний примітивізм та колоніяльний тип взагалі (напр. Росія), тільки середньо-пропорціональне поміж сими двома полюсами, себто такий державно-економічний організм, який би насущні потреби народа покривав з помічних джерел власної держави, або осібна від інших, замкнена в собі продуктивна та споживча область, яка на случай кризи могла б сама існувати поза зачиненими дверима.

---

⁶⁹ R. Kjellen, 1, с. 162.

Се значить, отже: жодний всепожираючий промисел, жодна така торгівля, що веде до залежності від чужини, але й жодна занадто переважаюча хліборобська господарка коштом вищих культурних домагань, тільки гармонійна зміна та взаємне забезпечення суцільності внутрі продукційного життя, так, аби різноманітні життєві потреби високорозвиненого народу могли б бути заспокоєні внутрі власних границь⁷⁰. Вищенаведені умови державної автаркії – се, розуміється, ідеал, в житті дуже рідкий. Тим цікавіше, що Україна вповні відповідає всім сим вимогам автарко-економічного ідеалу, та що під сим оглядом має цілком запевнене своє майбутнє державне існування.

Одначе багато сучасних великодержав дуже хоруге під сим оглядом. Особливо, напр., Англія, наслідком чого вся її політика, головно еґоїстичне утримування самовладного панування над морем, має виключно економічні мотиви і причини⁷¹. Так само Росія без України та без доступу до моря була б під сим оглядом у велими скрутнім положенні. Звідси ворожнеча її проти українських або фінляндських самостійних прямивань.

Коли великодержавна експансія давніше мала, в першу чергу, стратегічно военний характер, за новітніх часів вона здебільшого обумовлена економічними причинами. Великодержавна політика нашої доби розвивається під прапором економічного великокапіталістичного імперіалізму, котрий лише з традиції послуговується національною ідеологією, фактично ж переходить вже за межі національної держави – сього ідеалу XIX ст.⁷²

«У пануючих класів, – каже Реннер, – інтереси державності відібрали вже першенство старому ідеалові нації... тепер *розходить ся не про оборону національної ідеї, але про оборону господарчих*

⁷⁰ Там само, с. 162.

⁷¹ Там само, с. 158.

⁷² В сій всесвітній війні автаркічний момент грає одну з провідних ролей. Центральні держави, окружені та блоковані Антантою, на сумнім досвіді відчувають всі приємні наслідки неvistарчаючої власної автаркії. Передвоєнний німецький план Берлін–Багдад та навманівська «Середня Європа» чимало обумовлені були бажанням витворити автаркічну повну незалежність та самостійність, хоча поруч з тим у них (особливо у Навмана – «спільність окопів») рішаючу ролю грали і стратегічно военні огляди. Порівн. критику сього останнього в брошурі Каутського «Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas», 1916.

інтересів, історично здідиченої економічної спільності» (курсив автора)⁷³.

Сей економічно-державний імперіалізм, між іншим, зробив з мадярів (котрі прецінь здобули свою державну самостійність також під прапором національної засади ХІХ ст.) фанатичних гнобителів всіх поневолених угорських народів та, фактично, непримирних заперечувателів гасла самоозначення народів⁷⁴.

Так само і незвичайний зріст серед поляків політичного зацікавлення для т. зв. «wschodnich kresów»⁷⁵ колишньої Річи Посполитої та програмова і дуже систематична пропаганда за їх прилучення до майбутньої Польської держави здебільшого обумовлені сею самою причиною, щоправда, не для всіх визнавачів відбудови історичної Польщі цілком ясної, але тим не менш підсвідомо (чи свідомо) лежачої в основі згаданих польських прямувань⁷⁶.

Наприкінці сих уваг про господарчу самовистарчальність держави слід зазначити, що таке палке та без мала життєве значення має проблема автаркії лише в сучаснім мілітаристично-капіталістичнім державнім устрою, в яким існуючі держави та народи здебільшого жили за відомими стереотипними засадами: «Людина людині вовк» («Homo homini lupus est») або «Хочеш миру – готуйся до війни» («Si vis pacem para bellum»).

«В нормальній позавоєнній добі державна автаркія є власне цілком ілюзорною, наслідком абсолютного зінтернаціоналізованя новочасного господарчого життя, коли навіть найбагатші держави уявляють з себе лише провінції світової господарки, коли в однім самотнім дні життя кожної людини лучаться п'ять частей світа, щоби

⁷³ Війна й переміни національної думки, с. 16.

⁷⁴ Звідси, напр., страшенне лютування мадярських політиків та преси проти маєвої (1917) державноправної заяви чехів, претендуючої також на включення до евентуальної Чеської держави угорських словаків. Звідси програмова публіцистична мадярська діяльність в обороні власних «історичних» прав на всю Угорщину та трактування угорських іногородців як свого роду невдячних зайдів, котрі, мовляв, нахабно розпаношилися в неначе чужій хаті. Пор., напр., чималу працю про се д-ра Карачоні (Karácsoni) «A magyar nemzet történeti joga» («Історичне право мадярського народу»). Далі цікаву статтю про сі заходи мадярів словацького публіциста Штефанка «Mad'ári se bráni» (бороняться) в пражських «Národních Listech», 1917, ч. 308.

⁷⁵ «Kresy Wschodnie» (пол.) – «Східні Землі» – історична польська назва території Західної України, Західної Білоруси та Литви (прим. ред.).

⁷⁶ Див. про се мою статтю «Поляки та „Wschodnie Kresy“» у В. С. В. У, 1917 р., ч. 178, 179.

заспокоїти її дрібні потреби одержі й поживи та бідолашні забаванки зовнішних прикрас. Від рана до вечора, від капелюха на голові аж до підошов чобіт вона є споживачем світової господарки, величезного спільного обороту всіх народів, консументом інтернаціоналі в розвиненім матеріальнім значенні сього слова...»⁷⁷.

Господарче життя нашого часу фактично, отже, далеко вибігає поза межі державно-національної автаркії, розвиваючися чим далі більше в всесвітнім напрямі.

Не без причини тому К. Каутський в своїх писаннях зводить проблему економічної автаркії до раціональної комунікаційної системи, до суцільної доріжняної сіті в кожній державі (*Verkehrseinheit*)⁷⁸.

Без сумніву, що при загальнім зінтернаціоналізованні господарчого життя при помочі водних та земних шляхів легко можна усунути автаркічні недостатки кожної країни і для кожного народу, раціонально звести справу задоволення господарчих потреб до фактично єдино можливої автаркії всеї земної кулі.

Але при сім не слід, однак, забувати, що в дотеперішнім устрої державного життя, коли міждержавні кордони легко та довільно можуть зачинятися, коли митні границі можуть стати в економічній конкуренції справжніми китайськими мурами, комунікаційне, так сказати, рішення проблеми автаркії є лише умовне, а його ділання обмежене, а на випадок війни зовсім неможливе, як се добре видно було на господарчім положенню центральних держав, економічно блокованих Антантою від вибуху всесвітньої катастрофи 1914 року.

Каутський, отже, не зовсім слушно цілком відкидає яке-будь значення автаркічного моменту в житті держави, принаймні для існуючої ще мілітарно-капіталістичної держави⁷⁹.

⁷⁷ Реннер. Війна й Інтернаціоналя (в цитованій збірці статей), с. 45, 46.

⁷⁸ Пор. його нову брошуру «Die Befreiung der Nationen», с. 27, а також «Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas», с. 19, 20.

⁷⁹ Збагнення проблеми державної автаркії є загалом вельми тяжке, до того ще ускладнюється значно через те, що великодержавний імперіалізм нового часу дуже часто послугується фіговим листком автаркії для замаскування своєї заборчої та захланної експансивності. Саме славетна навманівська *Mitteleuropa* (*нім.* – Центральна Європа (*прим. ред.*)) є, власне, прикладом такого послуговання автаркічною масодою, також і для економічно та стратегічно імперіалістичних цілей (пор. влучну критику сього навманівського проекту в цитованій вище розвідці Каутського «Сполучені штати середущої Європи»).

Держава та її структура⁸⁰

Соціальний та режимно-політичний чинник в органічній структурі держави (згідно з згаданою на початку цього розділу теорією Р. Челлена) з огляду на тему та завдання цього нарису є дуже цікаві, бо новочасний фатальний конфлікт, а відтак і гострий антагонізм, поміж існуючою державною системою та емансипаційними заходами поневолених народів здебільшого повстає, так сказати, в області їх ділання та впливів.

Тому мусимо тут присвятити їм трохи уваги.

При звичайнім дотеперішнім погляді на державу як на випадковий механізм, а не природний організм, що розвивається на певних свого роду біологічних засадах, – суспільність яко форма людського співжиття, так само, як і нація, уважалася нормально за щось вище за державу або принаймні природніше. Поміж державною та суспільною організацією зазначувалася якщо не суперечність, то принаймні якийсь дуалізм, що видно з відповідної термінології вже від античних часів (у Аристотеля – «*koiononia*»⁸¹ супроти «*polis*»⁸², а у Ціцерона – «*societas*»⁸³ та «*civitas*»⁸⁴)⁸⁵. Фактично, однак, сей неначе б антагонізм є дуже часто ілюзорним та обумовленим нижчими стадіями розвиткового процесу, як державного, так й суспільного.

Напряж же сеї еволюції веде до гармонійного синтезу, з одного боку, поміж державою та нацією, а з другого – поміж державою та суспільністю. Метою цього процесу є, щоб кожна держава була суспільністю, а кожна суспільність – державою (Челлен, с. 172).

---

⁸⁰ Як читач бачить, ми тут користуємо з орієнтаційної схеми державної структури та зв'язаної з нею спеціальної термінології шведського вченого Р. Челлена; в загальних основах та під методичним оглядом ми вважаємо їх добре зладженими та багатообіцяючими для дальшого наукового дослідження проблеми держави, але в деяких висновках та деталях цілком не згоджуємося з ними, що й зазначаємо в відповідних місцях сеї розвідки.

⁸¹ *koiononia* (давньогр.) – суспільство (прим. ред.).

⁸² *polis* (давньогр.) – місто-держава (прим. ред.).

⁸³ *societas* (лат.) – об'єднання задля спільної мети, товариство, союз, громад. (прим. ред.).

⁸⁴ *civitas* (лат.) – держава, переважно місто-держава (прим. ред.).

⁸⁵ R. Kjellen, 1, с. 171.

Суспільність є, отже, зв'язуючим цементом поміж нацією та державою. Через повне усупільнення аморфної народної маси в соціально складний національний організм веде шлях до здобуття державної незалежності недержавними поневоленими народами.

В чім різняться нація та суспільність jako форми людської організації, видно з сього окреслення їх Челленом: «Суспільність – се реальна різноманітність протилежних інтересів, тим часом як національний нарід – се природна єдність подібних одиниць. Суспільність – се працюючий член культурного світу, тоді як нація є фізичною формою людства» (с. 173).

Соціально-політичний момент далі близько сходиться з вище розглянутим економічно-політичним або автаркічним. Завданням обох є, мовляв, забезпечення державного організму від голоду. Тільки що перший годує державу здебільшого матеріально, а другий – духово⁸⁶.

Ми знову, отже, бачимо, що держава – се рівняння о кількох взаємно залежних та обумовлених даних, серед котрих, як побачимо далі, в новітніх часах нація виступила наперед. Вище ми згадали, що конфлікт поміж суспільністю та державою впливає найчастіше та буває обумовленим недорозвиненням нормальних форм кожної з них, що, отже, гармонійний синтез між ними – як і взагалі між всіми державотворчими складовими частинами – буде можливим лише на вищій щаблі вселюдської еволюції, себто, можливо, в тій добі людської історії, котра почнеться від сеї всесвітньої війни.

Окидаючи загальним поглядом і нашвидку дотеперішній суспільний та державний розвиток, легко можемо завважити в нім певний паралелізм.

Примітивна, родова форма суспільного життя, так характеристична для дитячого віку людства, спочиває на спорідненні крові. Відповідної форми держави, властиво, нема, бо їй бракує здебільшого одної з найголовніших передумовин державного організму – території, сталого осідку.

Лише на дальшій стадії суспільного розвитку – з переходом до хліборобства та певного осідку, себто з перевагою територіального моменту над генеалогічним, спільним походженням повстає зв'язка примітивної держави; рід перетворюється в громаду; починається суспільно-класове розверствлювання досі одноманітної

⁸⁶ Там само, с. 175.

соціально-аморфної маси. З нього згодом народжується становий тип суспільності, а поруч з тим і відповідаюча йому феодальна форма держави.

Се значить: нагорі суспільно-державної піраміди – кілька упривілейованих нечисленних верств, «*beati possidentes*»⁸⁷, а під ними, десь в льоху (Челлен) сеї будівлі – величезна більшість поневоленого люду, так звана «*misera plebs*».

Французька революція розбила твердиню феодальної суспільності. Вона знесла станові привілеї та мала визволити всіх, хто стогнав в ярмі суспільного поневолення й кріпацтва, але фактично визволила лише т. зв. «третій стан», себто буржуазію.

Нова пореволюційна суспільність, номінально безстанова, в дійсності від свого народження хронічно слабує на класові суперечності та боротьбу. Вона називається звичайно «громадянською суспільністю», але, властиво, є буржуазно-класовою та капіталістичною, як і відповідаюча їй новочасна держава. В неї більш-менш щезли давніші релігійні та політичні обмеження й поневолення, але тим гостріше та виразніше виступає суспільний утиск та несправедливість і нерівність.

Перед війною ся буржуазно-капіталістична суспільність досягла вершку свого розвитку, а де-не-де наблизилась навіть до смерку свого існування. Війна пришвидчить її розклад та допоможе народженню дальшої та нової стадії суспільно-державної еволюції, в якій, сподіваймося, щезне врешті всяке поневолення й утиск, і всі прояви та прямування громадського людського життя існуватимуть гармонійно разом.

І се буде дальший етап в розвитку держави, яка таким робом осягне своєї суспільної індивідуальності, що буде доповненням її географічної, національної та автаркічної особистості⁸⁸.

Коли дотеперішня суспільність і держава трималася на засаді станової чи класової залежності та підрядності, ся нова майбутня громада будуватиметься на принципі загальної рівності та співрядності всіх своїх складових елементів.

А що й новочасні національні антагонізми здебільшого мають – як про се була мова у попереднім розділі, – також суспільні підвалини, і є, отже, свого роду класовою боротьбою поміж

---

⁸⁷ *beati possidentes* (лат.) – благословенні володарі (прим. ред.).

⁸⁸ R. Kjellen, 1, с. 180.

пануючими та поневоленими народами⁸⁹, то в сій майбутній громаді державно-національний конфлікт під соціальним оглядом усунеться уможливленням швидшого усупільнення, себто повного природного соціального розвитку поневолених народів, перетворення сих останніх з аморфної етнографічної маси (або тільки слабо національно визначених формацій) у вповні скристалізовані національні організми та індивідуальності⁹⁰.

В тім, що Челлен⁹¹ називав режимовою політикою держави, себто, іншими словами, в політичній устрої та ладі держави, найсильніше проявляється дух держави, найскритніші тайники її внутрішньої істоти. Тому саме в режимо-політичній сфері звичайно найгостріше проявляється ворогування держави з нацією, особливо ж у випадку боротьби поміж поневоленими та пануючими народами. Там, де держава з нацією більш-менш покриваються, себто в лоні державних народів, режимо-політична боротьба ведеться в суспільній поверхні, маючи, природно, соціально-класовий характер.

Що внутрішній лад держави та її устрій не є чимось припадковим та зверхнім, що його не можна довільно окроювати та механічно перероблювати всупереч розвитковим тенденціям державного організму, відомо кождому, хто хоч трохи уважніше задумувався над сею справою.

Не підлягає жодному сумніву, що режимова політика держави залежить не лише від суспільних та господарських відносин в ній, але й від її географічного положення та територіального характеру взагалі. Приморське чи континентальне положення держави, тропічне або холодне її підсоння, хліборобський чи промисловий її тип, мала чи велика її протяглість – все се має вплив на характер

⁸⁹ Пор. про се також: R. Kjellen, 1, с. 182 – про соціально-політичний момент в державі.

⁹⁰ Докладніше у Челлена, IV розд.

⁹¹ Саме щодо сього наші погляди найбільше розходяться з оригінальною теорією держави шведського соціолога. Спеціально його природна схема державних форм (від абсолютизму через конституціоналізм до демократизму вгору, а потім занепад через принципат до нового абсолютизму в формі цезаризму – пор. с. 195, 196 цитов. його праці), на нашу думку, більш дотепна, ніж раціональна з погляду дійсного державного розвитку. Тому в сих наших увагах найменше місця присвячуємо з'ясуванню режимо-політичних поглядів Челлена, критика яких виходить поза межі сеї нашої праці.

державного устрою, все се відбивається в її конституції, коли не писаній, то справжній, згідно з котрою фактично живе кожна держава.

А насамперед величезне значення має під сим оглядом національний момент в державному житті, себто вдача, культурний рівень, історичні традиції та ідеали майбутності заселяючого її народу (або народів).

«Кожен нарід є унікаум», – каже Челлен (с. 188), – і тому вимагає спеціального, йому відповідаючого та до нього пристосованого державно-політичного ладу.

Під сим оглядом чи не найідеальнішим зразком є Англія, конституційний лад якої протягом століть природно та органічно розвивався й виріс з молекулярної та невпинної праці англійського народу так, що нині – по словам одного німецького дослідника Англії, – приріс до нього, «як шкура до тіла» (К. Петерс).

Зовсім іншим – революційним – шляхом витворився новочасний лад Франції, котрий мав потім рішачуче значення для утворення державно-політичного устрою в цілій Європі, а подекуди й скрізь поза нею, де лише прийшло до демократизації політичного життя.

Там, де держава під національним оглядом є одноманітною (очевидно, лише в певній мірі однонаціональною, бо всі європейські великодержави в більшому чи меншому ступені національно різноманітні), розвиток режимової політики був і є порівняно легшим і органічнішим, ніж там, де під одним державним сволоком живе кілька народів (за винятком трінаціональної Швейцарії, конституційний лад якої розвинувся зовсім своєрідно, історично-еволюційним шляхом, отже, де в чім нагадує під сим оглядом розвій Англії), де звичайно державно-пануючий нарід є творцем конституційного ладу, якому мусять коритися, пристосовуючися до нього, поневолені недержавні народи. Так в Австрії верховодили німці, й австрійська режимова політика не лише була німецькою, але по змозі хотіла бути германізаторською. Ще гірше під сим оглядом положення в Угорщині, де панувала безоглядна мадярська гегемонія. А що при більшій національній різноманітності – приклад чого маємо саме в Габсбургській монархії – фактично неможлива (принаймні, хоча б за номінально-конституційно-парламентарного режиму) якась

національна моно- чи бі-гегемонія, то з числа поневоленних народів державними верховодами деякі висувуються на «пануючих» другого рангу. На таких помічників звичайно вибираються не «неісторичні» народи-кріпаки, національно мало викристалізовані, але колишні державно-історичні народи, що з панів занепали до стану плебеїв. В Австрії, а саме в Галичині, таким пануючим народом другої класи були поляки, в Угорщині – хорвати.

Одначе такий довільний, ніби родинний, поділ національної гегемонії можливий лише доти, доки суспільно та культурно не розвинулися останні поневолені народи, і то лише при псевдоконституційнім чи суто абсолютистичнім державнім устрою, напр., в бувшій царській Росії, в якій номінально існувала навіть моногегемонія.

В міру суспільно-політичного розвитку нової доби, а поруч з сим і швидкої емансипації поневоленних народів, скорше чи пізніше виринає конфлікт та антагонізм поміж державно-пануючими й недержавно-кріпацькими народами з приводу вищезгаданої національної гегемонії та односторонньої режимової політики. З сим явищем здибуємося саме в австрійському політичному житті останніх десятиліть, та особливо від весняної парламентської сесії 1917 року.

Поневолені народи прямують до повного політичного самоозначення, до власної режимо-політики. Не хочуть бути кріпаками в ярмі ворожої державності та чужого національного утиску. Проти дотеперішнього принципу абсолютної державної суверенності скрізь стихійно лунає гасло національної суверенності, домагання признання права всім народам на повну державну незалежність та самостійність. З сього, власне, приводу трагічний конфлікт між державою та нацією досяг під час війни свого найвищого напруження та прийняв найгостріші форми. В сій безоглядній боротьбі між державою та нацією часто-густо відкидаються всі реальні та об'єктивні передумовини існування як гноблених держав, так й поневоленних народів. Вона здебільшого ведеться по лінії «*pia desideria*»⁹², національного та державного максималізму, під брандівським гаслом «Все або нічого».

Висловом її є національний сепаратизм та ірредента, сі так характеристичні явища в державнім житті нового часу.

⁹² *pia desideria* (лат.) – благочестиві бажання (прим. ред.).

Війна поставила сю суперечність поміж державою та нацією з приводу режимо-політики руба. Категоричне рішення сього конфлікту неминуче та невідкладне. Компроміс та всякі виверти, як повчає дотеперішній досвід, сеї справи зовсім не полагождать, тільки ще більше загострять. Так само не pomoже, а лише пошкодить, історичне її трактування ворогуючими дуелянтами.

Бо справа режимо-політики, себто власного політичного устрою та ладу, для кожного народу є справою його існування, повного чи обмеженого, загальмованого розвитку та поступу, словом – природного розцвіту або примусового животіння.

Зрозуміло тому та природно, що всі поневолені народи прямують до власної незалежності та державної самостійності, що вони хочуть бути панами у власній хаті.

Але, з другого боку, й існуючі держави – се не тільки «в'язниці народів», але, як ми бачили на попередніх сторінках сього розділу, – під багатомо оглядами – живі організми. Розторозити їх, річ певна, можна. Але іноді, та для декотрих поневолених народів се, заразом, означало б підтяти власні життєві коріння, зломити сук, на яким вони самі сидять. Сього не слід забувати при обговоренню справи, про яку тут мова, її не слід односторонньо трактувати лише з державного або тільки з національного погляду. Се добре розумів, напр., Драгоманів, який державну перебудову Росії уявляв собі яко федерацію автономних країн, утворених «відповідно цілості географічних, економічних і етнографічних умовин».

Розв'язання національно-державної проблеми нашого часу треба перевести у всій її заплутаності та суцільності, а передовсім з узглядненням її, так сказати, біо-утилітарного боку. Кожен ідеологічний фанатизм або фетишизм загальмує лише її полагодження. Й навпаки – тверезе та неупереджене трактування всіх її складових частин уможливить розумне, а головню практично-доцільне, її розв'язання.

Про се, однак, далі, бо ми й так подекуди забігли наперед. Зараз мусимо познайомитися з істотою нації, як на попередніх сторінках сього нарису запізналися з проблемою держави.

V. Про націю взагалі й під державно-політично-правним оглядом зокрема

Ми вже зазначили в передмові до сеї розвідки, що досі національна проблема не була систематично та во всій своїй многосторонності науково досліджувана, що не існує ще в суспільних науках окремої дисципліни⁹³, спеціально присвяченої такому її досліді, котру ми наперед охрестили назвою «націологія».

Є, щоправда, вже чималий причинковий доробок щодо сього. Але се наявне наукове оброблення цікавлячої нас тут справи саме з причини вищезгаданого браку систематичності та якогось однамітного методу є, загалом, вельми фрагментарне, не достає йому злучуючого цементу, багато в нім є припадкового, а головно – поодинокі складові частини сеї дуже скомплікованої проблеми не однаково в нім узглянені та опрацьовані.

Подекуди се можна об'яснити тим, що національна справа во всій своїй пекучості та наглості проявилася доперше в недавнім часі, а відтак і тим, що й соціологія – ся молода наука нової доби – не могла ще здиференціюватися та виспеціалізуватися відповідно до всіх головних проявів дуже складного та багатого суспільного життя нашого часу. На нашу думку, сей факт має ще й свої спеціальні причини. В нім подекуди відбиваються відносини сучасної офіціальної науки до всього, що хоч трохи має суспільно-політичний характер, де, отже, дуже тяжко утриматися на безстороннім становищі об'єктивного наукового досліді та правди, вияснення *sine ira et studio*⁹⁴.

Цитований вже нами тут англійський дослідник расової проблеми др. Скольс, констатує сей факт ще в більшім розмірі, діагностує його яко «страх перед правдою» й винить в нім пасивність сучасної науки (а також і релігії) яко співчинників у вселюдськім суспільнім поступі. З сього приводу він завважає: «Я не хочу сказати, що наука та релігія цілком затаюють правду, я лише тверджу, що вони її говорять *в залежності від політичних поглядів*» (курсив мій. І. Б.). Суспільне життя, закони, виховання, торгівля, релігія, література, наука, філантропія – все се нині обмежується, очевидно, не

⁹³ Ділянки (прим. ред.).

⁹⁴ *sine ira et studio* (лат.) – «без гніву та упередження» – вислів римського історика Тацита в Вступі до його «Анналів» (прим. ред.).

в теорії, політичними оглядами. Згідно з ними правду або укривається, або з'ясовується лише її частину⁹⁵.

Ми звернули тут увагу на сей політиканствуючий, так сказати, характер науки, а поруч з тим і на її абстинентизм щодо деяких палких справ нашого часу в зв'язку з попередньою нашою увагою про т. зв. «то щось інше» в трактуванні національної проблеми. Власне, т. зв. наука дуже часто витворює передумовини такої подвійної бухгалтерії в національних справах. Для утворення польсько-українських відносин чимале значення мали, напр., тенденційні писання про українську справу Равіти-Гавронського, Брікнера, Смольки та інших польських «українологів», які під прапором науки постачали польському загалові звичайну націоналістичну контрабанду.

З сею метою трактування національних та расових проблем здibuємося скрізь, де ведеться боротьба поміж пануючими та поневоленими народами. Недосяжними віртуозами в ній є німці (їх винахід – т. зв. «політична антропологія» – стала свого роду канонем наукового націоналізму для всієї Європи), зловживають нею мадяри, послуговувалися нею царські вчені та великоруські державники, процвітала вона во Франції та Англії, тут здебільшого на расовім ґрунті. Серед таких обставин справжня наукова націологія не могла повстати. А коли б і повстала – як про се можна гадати з деяких натяків та спроб в сім напрямі, – то була б лишень науковою карикатурою в роді згаданої вище «політичної антропології», яка б не тільки що не спричинилася до з'ясування дуже важкої національної проблеми, але ще більше затемнила б її всякими «науковими» упередженнями та забобонами.

Так, отже, націологія лишається справою повоєнної майбутності. Вона може повстати лише в очищеному повітрі нової науки, визволеної з феодальних кайданів думки.

* * *

По увагах в попереднім уступі не може нас дивувати, що в здобутках дотеперішнього наукового досліджування національної

---

⁹⁵ Цитую за статтю Діопео «„Избранныя“ и „отверженныя“ расы» в «Русскомъ Богатствѣ», 1908, VIII, с. 35.

проблеми немає навіть якогось одноманітного та всевичерпуючого означення самого поняття «нація».

Всі дотеперішні спроби з'ясування істоти нації за посередництвом зовнішніх ознак, себто об'єктивним робом, як ми се зараз побачимо, не вдалися⁹⁶.

Робилося се генеалогічною методою, себто на основі племенного походження народів та спорідненості їх крові. Але се означало лише повторювання аналогічного досліджування проблеми раси. Ми вже казали попередю, що об'єктивна наука не знає ніяких чистих, себто генеалогічних, одноманітних рас. Найстарші відомі раси були вже мішаними, вислідом складного перехрещування різноманітних расових елементів. Навіть археологія не докопалася до питомих рас одноманітного кровного походження. Існуючі расові класифікації зовсім довільні й антропологічно не обосновані. Відомий французький антрополог Топінар каже з сього приводу: «Нам говорять про расу латинську, германську, англійську, слав'янську, хоча сі терміни зовсім не наукові. Перед нами лише чисто політичні поняття, якими хочуть означити випадковий зліпок, витворений з різних антропологічних жерел». «Всі спроби гуртувати людство на основі антропологічних ознак, – завважує сей самий вчений, – не мають ніякого значення».

Сказане ще, мовляв, в кубі відноситься до всяких спроб племенного трактування істоти нації, яка є вислідом довгого історичного процесу та склалася під численними різноманітними впливами, серед котрих власне расовий є зовсім підрядним. Бо саме під сим оглядом новочасні народи уявляють з себе справжню мозаїку, дуже різноманітну та многогранну.

Не без слушності завважив з сього приводу Челлен: «По свідоцтву всесвітньої історії в житті народів кров ледве чи є гущішою, ніж вода» (с. 106). А дальше він констатує: «Коли ми розглянемо сучасні культурні нації зокрема, то ніде не найдемо чистої, нефальшованої крові... Певні, визначені нації нашого часу розпадаються під генетичним оглядом на різноманітні елементи, які взаємно злучилися тільки потім та згодом» (с. 106, 107).

---

⁹⁶ Цікавий огляд сеї справи у Челлена в цит. праці, розд. III.

* * *

Звичайно за найхарактеристичнішу ознаку націй поважається мову. Вона має бути неначе найправдивішим проявом істоти та духа сеї останньої. Безперечно, мова є одним з найголовніших складників в структурі національного організму. Вище ми звернули спеціальну увагу на величезне значення рідної мови в культурно-національнім самоозначенні народів. Одначе й ся ознака не є абсолютно певна та не вичерпує всього багатого та різноманітного змісту істоти нації. Історія знає приклади зміни мов народами. Ірландці здебільшого вже говорять по-англійськи, але національно є відрубною індивідуальністю, ворожо настроєною супроти англійців.

Історія знає й інші під сим оглядом дуже цікаві приклади: два народи з одною мовою, напр., сербів та хорватів, фламандців та голландців (а подекуди й африканських бурів; отже, навіть три нації з одною спільною мовою).

Слушно тому каже Челлен: «Мови є важним показником передеденого та закінченого утворювання нації, але вони не є причиною сього, тільки одним з наслідків його. Вони є дзеркалом народу, в яким ясно відбиваються його темперамент та геній, а рівночасно й наймогутнішим знаряддям, котрим він утримується та заховується; тому нарід цупко тримається мови й поважає її своїм заборолом, від якого залежить заховання його власного життя...» (с. 109).

Загалом, однак, ядро нації спочиває глибше ще – за мовою.

* * *

Територію рівно ж уважається здебільшого безумовною ознакою нації. Ми побачимо далі, що й ся характеристична прикмета нації має не абсолютне, а тільки релятивне значення. Її роль в житті нації є двоякого роду. З одного боку, вона, безперечно, впливає на внутрішнє утворювання індивідуальної своєрідності нації, з другого – вона обумовлює зовнішнє її поширювання, себто впливає на формування національно-краєвих областей. Се двояке взаємовідношення поміж територією та нацією можна було б відповідно назвати

антропогеографічним та геоморфологічним. Загально відомо, що вдача та побут окремих народів в значному ступені витворилися під впливом країни, яку вони заселяють. Підсоння, географічне положення країни, характер її терену відбиваються в національній психології та вдачі народів, її замешкуючих. Фінський письменник Юхані Ахо цікаво з'ясував у своїй книжці «Галузка Ялівця» («Kata-jainen Kansani») антропогеографічну взаємозалежність поміж його батьківщиною та народом, кажучи: «Там, у рідному краю сонце світить косо й зимно, земля порепана й неплодюча. Рослини там на півночі трохи вищі від болотняної берізки. Люди там задумливі та мрійливі; їх інтелект пересічний, а обрій обмежений»⁹⁷. Або ще виразніше символізує ці взаємини словами: «Яко вереск, держимося обома руками й навіть зубами ріллі своєї батьківщини. Хто бажав би відірвати нас від неї, мав би лише стебло в руках, бо коріння лишилися б у ній і вирости б знову...»⁹⁸.

Відомий російський історик Ключевський у своїм славетнім «Курсі русской історії» (т. I.) незвичайно дотепно з'ясовує утворення великоруської національної психології та вдачі в зв'язку з природою та характером країни навкруг Москви, де формувався національний тип сього народу. Її природа – за Ключевським, – поклала незатерте тавро на душевну вдачу великорусів, обумовила її відоме «авось» та іншу, не менш характеристичну, її рису – «быть сильным задним умом».

Щодо українського народу (в порівнянні з москалями) цікаві причинки можна знайти у відомій монографії Костомарова «Дві руські народності».

Загалом дослідження сього взаємного стосунку між нацією та територією входить в сферу антропогеографії, чому ми й назвали його антропогеографічним. З огляду на предмет сеї праці для нас цікавішим буде другий бік сього стосунку, названий нами геоморфологічним, бо він нагадує де в чім вищерозглянутий геополітичний момент в житті держави.

Певна річ, що окреслена країна є необхідною умовою осілого побуту народа, а таким робом і передумовою його культурного та суспільного розвитку й поступу. Певним є, так само, і те, що

⁹⁷ Пор. мою розвідку «Фінляндія та фінляндське питання», с. 41.

⁹⁸ Там само, с. 2.

територіальне розселення народів не було зовсім випадковим, що в ньому грали рішучу роль географічні та тектонічні мотиви. Нація, як держава, прямує до відповідної їй територіальної цілості, до власної географічної індивідуальності.

Первісне її розселення звичайно детермінувалося геоморфологічними умовами. Драгоманів слушно звернув увагу на сю обставину, кажучи, що «з малими виїмками люди одної породи (себто, нації. – І. Б.) зайняли на землі країни з більше-менше однородними умовами для господарства й існування взагалі»⁹⁹. В наведених словах великого українського дослідника національної справи влучно з'ясовано взаємозалежність всіх головних чинників в структурі нації, аналогічних з тими, котрі ми пізнали вище jako державно-творчі елементи, себто – географічного, економічного та соціального. Під кожним з сих оглядів нація так само, як і держава, прямує до власного самоозначення та відрубності. Не диво, отже, що серед певних обставин лінії розвою держави й нації стриваються і коли не покриваються, то мусять перехрещуватися, що згодом викликає вищезгаданий конфлікт та антагонізм між ними.

Каутський ще виразніше підчеркує сю співзалежність поміж нацією та територією, кажучи: «При національній державі можна брати в увагу лише замкнену языкову область. *Кожний живий нарід заселює таку область*» (курсив мій. – І. Б.)¹⁰⁰.

На початку сього уступу було відразу зазначено релятивне лише значення територіальної позначки задля характеристики нації. Потім була мова про те, що нація прямує до територіальної індивідуальності, але zarazом та навмисно підчеркнуто, що розселення народів наперед, так сказати, було детерміновано геоморфологічними умовами.

---

⁹⁹ Цит. за: М. Лозинський «Українське національне питання в творах М. Драгоманова», 1915, с. 92.

¹⁰⁰ «Die Befreiung der Nationen», с. 28. Читач, може, звернув увагу на те, що Каутський говорить про языкову, а не національну область. Се є в зв'язку з його поглядом на нарід як на виключно языкову спільність («Sprachgemeinschaft», с. 32 цит. праці). Новочасні нації він розуміє навіть jako спільність на ґрунті лише літературної мови. Се саме зразок однобокого розуміння істоти нації, хибної заміни цілої істоти нації одним з елементів її, себто мовою. Трохи вище ми саме говорили про те, що мова не є всевиправляючим елементом нації; не мусимо, отже, полегшувати з сим поглядом Каутського.

Се було нам необхідно для того, аби виказати, що гармонія поміж нацією та територією не скрізь була, а головно може бути досягнена, що дуже часто вона є тільки ідеалом, на шляху до здійснення якого стоять непереможні перепони географічно-природного характеру.

Геоморфологічна карта Європи pomoже нам зорієнтуватися в сій справі. В західній та периферіальній частині Європи ми добачаємо сильну територіальну різноманітність: ніби низку, мовляв, «географічних індивідуальностей», самою природою призначених за осідок для народів чи за геополітичну підвалину держав. Але чим далі від західно-північної території Європи йдемо вглиб її континенту в південно-східнім напрямі, тим більше щезає геоморфологічна її різноманітність (Центральна Європа є під сим оглядом перехідним етапом), заразом зростає географічна одноманітність, яка саме в Східній Європі порівнююче досягає свого верху¹⁰¹.

Коли ми відтак подивимося на новочасну етнонаціональну карту Європи, то спостережемо певну аналогію поміж нею та вищезгаданим геоморфологічним її виглядом. Під національним оглядом вона найбільше та найвиразніше зіндивідуалізована також в західній своїй частині та в периферіальній зоні (напр., і особливо у Скандинавії). Відтак у східнім напрямі розмежування національних груп починає бути менш виразним, національно-язикові області та границі не так ясно та суцільно означені. Вже в східних частинах осередньої Європи появляється тип національно мішаних областей, котрий чим далі на схід набуває переваги та подекуди стає навіть нормальним явищем в західній периферії бувшої царської імперії¹⁰².

¹⁰¹ Балканський півострів при дуже сильнім своїм тереннім зіндивідуалізованні, з етно-національного погляду є, коли так можна сказати, навіть переборщеним, унїляє з себе, мовляв, мозаїкову суцільність (подібно, як і Кавказ), що знайшло свій державно-політичний вислів в новочаснім гаслі «Балкани – балканським народам» та в прямуванні балканських демократичних елементів до балканської федерації (а щодо Кавказу аналогічною появою є постулат Кавказької Швейцарії).

¹⁰² Зрозуміло, се твердження не слід уважати за якийсь непогіршний догмат або в гаслі трактувати його якось фаталістично. З певним застереженням можна визначити деякі географічно-національні індивідуальності і в Східній Європі. Напр., цікава спроба визначення такої польської області зроблена Налковським. А щодо України, то недавно саме обґрунтування її географічної відрубности зробив др. Ст. Руд-

На сей географічний характер Східної Європи та несприяючий вплив його на історично-національний розвиток тамошнього населення звернув увагу та добре з'ясував його Драгоманів у відомій своїй монографії «Историческая Польша и великорусская демократія», де з сього приводу читаємо такі дуже цікаві спостереження: «Історія кожного народу обумовлюється географією країни, котру він заселяє, або інакше, землею (почвою), на якій він живе. Щасливі ті народи, яким довелося зайняти країни вигідні й, так сказати, легкозрозумілі, себто такі, прикмети та відносини в котрих легко зрозумілі навіть і тоді, коли нарід стоїть ще на невисокім щаблі розвитку. Але лихо тому народові, якому доведеться жити в країні, географічні прикмети котрої затягують його в складні відносини, опанувати які можна тільки на високім культурнім рівні та під умовою дуже ясного розуміння, витривалості й послідовності. Отже, такі вельми „тяжкі“ країни дісталися майже всім слов'янам, котрі заселяють велику східну рівнину Європи з її продовженням на Заході до долишньої Ельби, себто полякам, білорусам, українцям та москалям. Рівнинний характер країни вабить її мешканців до поширювання. Зв'язуючими нитками служать лише ріки, але тому, що вони перехрещуються своїми притоками, то їх басейни легко переходять один у другий, а їх населення переплутується поміж собою» (с. 14, 15; курсив мій. – І. Б.).

Трохи нижче Драгоманів резюмує ці свої уваги в отсїм висновку: «Таким робом географічно-історичні умови країн поміж Балтійським та Чорним морем спричинили те, що там інші народи, будучи відпихувані від морських берегів, мусили наштотуватися один на одного на очевидну власну шкоду» (с. 19)¹⁰³.

ницький. Щоправда, дві вищезгадані області під кожним оглядом належать до порівнююче найвиразніших у Східній Європі.

¹⁰³ Мимохідь завважимо, що відомий т. зв. «Drang nach Osten» ((нім.) – «Натиск на Схід (прим. ред.)» також обумовлений вищезгаданим геоморфологічним характером Східної Європи. Ті, хто вважає його за специфічну прикмету германського поширення та бачить в ньому характеристичний прояв расово-національного духа, дуже помиляються. Се ж основний чинник історичного розвитку всіх центрально- та східноєвропейських народів. Експансія поляків на українську територію, українського народу на Крим, Кавказ та в сусідню великоруську область, москалів у колишню фіно-угорську країну – се все варіанти того ж самого «змагання на Схід». Народи, як вода, поширюються по лінії найменшого відпору. Звідси сей загальний середньоевропейський «Drang nach Osten».

Хай читач не думає, що ми занадто відхилилися від теми сеї розвідки, присвячуючи стільки уваги з'ясуванню взаємин поміж геоморфологічним характером Європи та її етно-національними відносинами зі спеціальним зазначенням різниці під сим оглядом між західною та східною її частиною¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Сю різницю між геоморфологічним характером Західної та Східної Європи завважили європейські дослідники Росії, починаючи Леруа-Боліє – автором відомої класичної праці про царську імперію. Вони, однак, прикладаючи, так сказати, західноєвропейське мірило до Східної Європи (незважаючи на вищезгадану їх різницю), прийшли до хибних висновків щодо майбутнього утворення національних відносин в сій останній, бо передбачали та віщували неминучу в ній амальгамацію різnorodних елементів в один одноманітний національний тип, за виїмком лише польської та фінської національної групи, утримання та розвиток яких і на будуче не підлягало для них питанню. Згаданий Леруа-Боліє твердив, напр., що «російська земля сотворена для єдності», що всі її народності здебільшого занадто слабкі, занадто розділені, щоб мати які-будь претензії до незалежності: *вони будуть засимільовані самим поступом цивілізації, який скрізь мало сприяє малим племенам та відрубності мов...*» (курсив мій. – І. Б.). Про се докладніше в моїй праці «Поневолені народи царської імперії», с. 12, 13. (Дуже цікавим, з огляду на повищі наші уваги про відношення науки до національної проблеми, був вплив згаданої європейської теорії на російську науку, особливо ж історію та географію, в яких вона свідомо чи підсвідомо стала знаряддям для обґрунтування та оборони державно-централістичної ідеології, так характеристичної для російського загалу. В політичній практиці царизму, оскільки ся взагалі потребувала якогось ідейного умотивування, сеї теорії вживалося для примусового винародовлювання «інородців» та «возсоєдиненія» окраїн, мовляв, в дусі природних тенденцій Східної Європи.)

В дійсності само життя скоригувало неслухність сих поглядів. Теоретично наукову їх односторонність річево скритикував український географ др. Рудницький, а саме в своїх німецьких працях про Україну («Ukraina: Land und Volk») та про східний терен війни («Der östliche Kriegsschauplatz»). Загалом ся похибка цікава під тим оглядом, що показує, як не слід занадто фаталістично трактувати взаємозалежність поміж геоморфологічним характером країни та національною її фізіономією, себто стверджує, отже, тільки релятивне значення території яко національної познати.

Через се останнє повстало, на наш погляд, дуже механічне розуміння антропогеографічного та геоморфологічного моменту в нації (про се була мова вище в зв'язку з територіально-національним характером Східної Європи), яке найдужче проявилось в акліматизаційній теорії походження нації, представники котрої (напр., покійний німецький антропогеограф Кірхгоф) дивляться на природні області (Naturgebiete) як на свого роду національні «відливні форми» (Gussformen), в котрих різноманітні етнічні елементи перетоплюються спроквола в одноманітний новочасний національний тип. Такою Gussform-ою мала бути Східна Європа, й такою є – на думку прихильників згаданої теорії, – Америка, де саме відбувається в великім розмірі сей процес національної акліматизації, прямуючий до витворен-

Бо як для теоретичного досліджування національної проблеми, так і для практичного її полагодження, се – факт чималого значення, досі, на жаль, дуже нехтуваний або знову вельми односторонньо трактований. З одного боку, він, щоправда, стверджує очевидну взаємозалежність між територією та нацією, але з другого показує,

---

ня одноманітного американського національного типу (пор. про се уваги та критику Челлена в навед. праці, с. 120, 121).

Є добре відомий факт, що європейська еміграція на американським ґрунті здебільшого дуже швидко асимілюється та національно занепадає. Звичайно сей процес національної акліматизації відбувається протягом трьох поколінь. Перше, себто батьки, знають лише свою мову. Друге покоління, себто діти, вже двомовні, але з перевагою нової, американсько-англійської мови. Врешті третє, внуки говорять вже лише сею останньою та звичайно зовсім не знають європейської мови своїх предків, так що іноді діди з внуками не можуть вже навіть порозумітися. Се схема згаданого процесу, яка в житті, однак, не скрізь та не завжди ідеально здійснюється. Тому ми саме вище казали, що емігранти здебільшого асимілюються. Бо, попри згаданий процес акліматизації європейських «діаспор» в американським «голус», завважається останніми часами цілком протилежне явище: прямування й рухи серед європейської еміграції в Америці до національного заховання, ба навіть до відродження. Поміж американськими чехами та поляками чимало зроблено для заховання національної своєрідності в новій заокеанській батьківщині. Для литовців після російсько-прусських протилитовських заходів Америка стала на якийсь час (до першої російської революції 1905 р.) справжнім національно-культурним П'ємонтом. Подібну роль вона відграла також в новожидівським національно-автономічним русі. Що вона є центром ірландських самостійницьких прямувань – загальновідомо так само, як і про чималий національний поступ американських українців (особливо в Канаді).

Сей останньо згаданий процес завважили, природно, й американські націоналісти. Що він їм дуже не до смаку, зайво казати. Менше відомо, що проти нього вони пропонують сумнославетні європейські винародовлюючі методи. Цікаві під сим оглядом міркування пророка та апостола американського націоналізму Т. Рузвельта – ідеолога т. зв. «американізму» (пор. німецьке видання вибраних його промов та статей в збірці «Amerikanismus» в т. зв. «Реклямці», ч. 4919). Він отверто заявляє в програмовій промові (цвітень 1894 р.), затитулованій «Справжній американізм», що Америка потребує зовсім не европо-американців, але чистих американців «під кожним оглядом: щодо мови, політичних поглядів та понять, як і їх розуміння, відносин між державою та церквою» (с. 22). Він, словом, за абсолютну асиміляцію європейської еміграції, за англійську лише мову навчання в американських школах. «Назва американець, – каже він, – є почесним титулом. Хто інакше про се думає, не має права вживати сього титулу, а коли він прийшов з Європи, хай чим скорше, тим ліпше знову туди вертає» (с. 23). А трохи нижче Рузвельт завважає: «Насамперед мусить емігрант навчитися говорити та думати цілком американськи» (с. 25). Як видно, європейський національний феодалізм захоплює також і демократичну Америку.

що ся залежність не є такою безумовною, як у держави, яка без країни немислима та для якої територія є абсолютною познакою. При динамічному характері нації (в порівнянні зі статичним держави) країна творить, безперечно, основний елемент біологічного значення, однак не абсолютний в значенні «*conditionis sine qua non*»¹⁰⁵ її існування.

Ми могли б покликатися щодо сього на приклад «вічного народу» без батьківщини, розсіяного по цілім світі, який саме в Східній Європі почав національно відроджуватися й знову означатися подібно до пробуджених з довговічного сну «неісторичних» народів-кріпаків. Але тому, що національний характер жидівської справи на європейським ґрунті звичайно заперечується, то ми лишимо на боці сей спірний зразок. Зазначимо тільки, що «діаспора» зовсім не є характеристичною прикметою тільки жидівського народу; вона є неабиякою рисою, напр., вірменського народу. В новітніх часах у зв'язку з капіталізацією суспільного ладу завважається сильна «діаспоризація» між середньоевропейськими та головню східноєвропейськими народами. Двома шляхами: еміґрацією та колонізацією вона йде, розриваючи замкнену суцільність та відрубність національних областей, розмиваючи не лише її периферію, але подекуди й зачеплюючи вже саме ядро їх.

Не однакові результати її для державно-пануючих та недержавно-поневоленних народів; бо по лінії колонізації, себто зросту, найбільшого відбувається сей процес у перших, а шляхом еміґрації, себто звичайно коштом власного національного ослаблення, йде він у других. Щоправда, й для сих має він позитивне значення, оскільки селянське «інородне» населення з поворотом добуває пинародовлені міста на власній території (напр. в давніше понімецькій Чехії.)

Масова еміґрація з Європи до Америки працюючого люду кріпацьких народів (головню словаків, ірландців, жидів, українців і т. д.), еміґрація польського робітництва до Сілезії або з Познанщини до Вестфалії, чехів до Долішньої Австрії і т. і., – се все зразки такої новочасної «діаспоризації» народів, яка поволі, але невпинно порушує суцільний тип національних областей, витворюючи новий чим далі все дужчий – мішаний тип, котрий можна назвати національно-мозаїчним.

¹⁰⁵ *conditionis sine qua non* (лат.) – неодмінна умова (прим. ред.).

В Середній та Східній Європі (напр. Сілезія), де національна різноманітність поодиноких країн мала вже географічні й історичні передумовини, сей мозаїчно-національний тип властиво починає бути нормальним. (Пригадаймо для прикладу Литву та Білорусь.)

Се перетворювання національно-територіальних відносин знайшло вже навіть відгомін в теоретичнім дослідженні національної проблеми. Маємо на думці ориґінальні спроби Бауера та Реннера екстериторіально-персонального полагодження національних справ з огляду вже на неможливість рішення їх дотеперішнім територіально-автономним або державним шляхом.

Зовсім не якийсь тільки припадок, що сі спроби позатериторіального трактування національної справи зроблено в Австрії, де саме національні відносини переплелися вельми складним узором, який годі вирисувати на територіальній канві. (Існуючі австрійські територіальні провінції, т. зв. «коронні краї» – здебільшого вміло викроєні області з певним узглядненням історичного моменту, але національно не мають власного індивідуального обличчя. Тому вони вже нині анахроністичні та суперечать життєвим прямуванням поодиноких австрійських народів.)

Потім не випадково, що австрійська соціалістична теорія екстериторіальної – персональної автономії – знайшла прихильників та продовжувателів серед російських «іногородців» (особливо Жидів, з-посеред яких вийшло кількох талановитих дослідників в сій царині, напр. відомий бундівський публіцист В. Медем).

В Росії національно-територіальні відносини ще більше переплутані, ніж в Австрії. Тому в ній полагодження національної справи по територіальному принципу для багатьох «іногородців» – особливо з малим числєм членів – означало б майже національний погром¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Під сим оглядом дуже цікаві обчислення зробив вищезгаданий В. Медем (пор. його розвідку «Къ постановкѣ націон. вопроса въ Россіи» в «Вѣстникѣ Европи», 1912, чч. 8–9). По його числам навіть найсуцільніші національні області, як польська та українська, мають понад 20% іншонаціональні меншості за межами своїх країв. Такі ж провінції, як північно-західний край (себто Литва та Білорусь), Прибалтійський край, відтак Кавказ та Закавказзя національно-територіально уявляють з себе незвичайно пестру мозаїку. Головний національний елемент творить в кожній з них тільки порівнюючу більшість (від 50–80%), лишаючи поза межею власної області чималий відсоток (аж до 25%). І найкомпактніша національна область – естонська (91 %) все ж таки виказує 6% меншість поза своїми межами. Для малих 1,5–2 мільонових народів се вже чималий національний мінус (у литовців він = 13%, у вірмен понад 30%, се в російських вірмен, а загалом – коло 50%).

Наведені тут саме уваги мають неабияке значення для державно-політичного моменту в національній справі, себто для спору про те, чи справу політично-самостійницьких прямувань поневолених народів можна полагодити тільки утворенням національних держав, чи її можна розв'язати в рамках держави національностей і, нарешті, чи поза сими двома можливими способами не існує ще якийсь інший, котрий би ліпше та національніше, а, насамперед, доцільніше рішав проблему державно-національного будівництва.

Отже, закінчуючи ці уваги з приводу взаємин поміж територією та нацією, мусимо знову констатувати, що ця її прикмета – як се вже зазначено на початку отсих міркувань, – не всевичерпуюча й не абсолютна, а в житті й розвитку нації має лише релятивні вплив та значення побіч інших складових її елементів. І коли територіальну позначку нації де-не-де – особливо в новітніх часах – уважалося за спеціальну й необхідну її прикмету, то пояснення сього факту слід подекуди шукати в іншій області, а саме: в державно-політичних самостійницьких прямуваннях поневолених народів, проти яких гостро виступають народи-патриції, вважаючи свій історично-державний територіальний «стан посідання» за якоесь свого роду незайманне та нечіпальне «табу». Державні та історичні народи витворили ідеологію «територіального фетишизму» і донині гонять її. Неісторично-кріпацькі народи без державних традицій,

---

Коли зсумуємо разом національні меншості тільки головніших територіальних областей Росії, то побачимо: в «діаспорі» живе цілком понад 11 мільонів різнонаціонального елементу, отже, число, яке само по собі значно перевищує кількість т. зв. малих народів та наближається до норми середньовеликого народу або держави.

Щоправда, царсько-російський адміністративний поділ, бюрократичний в своїй суті та протиінородецький по своїй тенденції, навмисно та свідомо обминав природні національні межі та штучно витворював подекуди національно-територіальну мозаїку. Медем доказує, однак, що коли перевести нове обласне розмежування для досягнення максимуму можливого національного територіалізму, то все ж таки лишаться скрізь поза територіально-національними областями чималі національні «діаспори», котрі, власне, для менших народів означали б дуже важкий національний мінус. Тому сам він висловлюється за екстериторіально-персональне полагдження національної справи в Росії. Дійсно, при вицезгаданім мозаїчнім укладі національно-територіальних відносин в Середній та Східній Європі, національні справи її не можна полагодити лише краєво-автономним (чи державним) способом, і його треба буде іноді комбінувати з екстериторіально-персональним. Подекуди се останнє відноситься також до Австрії, в котрій так само неможливо полагодити всі національні питання, основуючися тільки на територіальнім принципі.

а головню без окресленого якогось територіального «стану посідання», трактуються ними навіть у власній батьківщині (напр. в Угорщині) як «гості» або «зайди», котрі не мають ніякого державно-політичного права на країну, заселювану ними віддавна.

Самостійницькі прямування поневолених народів відкидаються во ім'я схоластичного догмату державної інтегральності та суверенності.

Се, словом, знайомий вже нам конфлікт між нацією та державою, власне пануючими та поневоленими народами на ґрунті режимо-політичним, обумовлений здебільшого національним феодалізмом про який була мова в попереднім розділі та про що ще говоритиметься на дальших сторінках сього нарису.

* * *

Як вже зазначалося вище, всі дотеперішні справи об'єктивно-наукового збагнення істоти нації за посередництвом зовнішніх познач, не вдалися. «Треба сказати, – завважає про се Челлен, – що як лінгвістичне, так і генеалогічне (а ми додаємо – також і територіальне) полагодження (сеї справи) збанкрутувало» (1. с. 110). Зовсім зрозуміло, що ся невдача змусила дослідників нашої проблеми шукати роз'яснення її істоти іншим шляхом, а саме психологічно-суб'єктивною метою.

Ренан, один з найоригінальніших мислителів в сій царині, автор вельми цікавої розвідки «Що таке нація?» («Qu'est ce qu'une nation?», 1872), проголосив націю «психологічним принципом», назвав її «душею» («une âme»). Внутрішня самосвідомість є, на його думку, головним націотворчим елементом. Нація, по його окресленню, се психічно-культурно одноманітна, суцільна громада, заложена на «свідомості спільного самопожертвоування за спільне життя та на бажанню й на будуче разом жити».

Вона є, так сказати, внутрішнім проявом волі до власної відрубності, до утримання індивідуальної своєрідності, до повного самостійного життя кожної такої національної одиниці. Сей психосуб'єктивний характер нації пластично з'ясовує відоме вже нам італійське самостійницьке гасло «Italia farà da se!», означаюче національне з'єдинення й утворення національної держави власною

волею й силою; а ще виразніше висловлює сю її істоту шиллерівський надпис на Берлінському парламенті сполученої Німеччини: «Ми хочемо бути з'єдиненим народом братів!».

Новочасна наука здебільшого прийняла се психологічне розуміння нації. Соціолог Л. Гумплович, географ Кірхгоф, дослідник державної проблеми Єлінек та історик Майнеке трактують проблему нації саме з сього психосуб'єктивного становища¹⁰⁷.

З сього погляду нація подекуди нагадує людину, але ніби в більшім та колективнім виданні. Се, по словам Майнеке, «великолюдина» («макроантропос»), потенціальна індивідуальність, яка точно віддзеркалює всю зміслово-розумову істоту людей¹⁰⁸.

Але такою нація стає лише на вищій щаблі свого розвитку, про-світлена, так сказати, кристалізуючим та організуючим діланням вищезгаданої національної самосвідомості та національного чуття.

В розвитку нації сю психічну фазу попереджає звичайно біологічна, себто природний процес перетворювання (здебільшого шляхом перетоплювання різноманітних первісних етнічних елементів та достосуванням їх до зовнішніх природних умовин) етнографічної аморфної маси в самосвідомий національний організм, викристалізовану відрубну національну індивідуальність.

Челлен неслухно називає нації з ґрунту природними істотами, біологічними організмами, даючи от таку загальну їх дефініцію: «Нації, без сумніву, є особисто закрашені істоти з окресленими як фізичними, так і психічними характеристичними рисами, які, очевидно, підлягають змінам подібно до характеру поодиноких людей, але в незрівняно помалішім темпі і тому лишакються порівнююче постійними» (с. 114).

Таке біопсихічне розуміння істоти нації пояснює (але, природно річ, зовсім не виправдує) дуже різноманітну, а загалом вельми нерівну й неоднакову її етику, про що вже ми, зрештою, згадували, говорячи про характеристичне явище в національнім співжитті — і зв. «to co innego». Як ми зазначили там, ся душевна познака нації органічно зв'язана з її природою. «...Національне почуття, — як влучно завважив Челлен, — само по собі ані добре, ані зле, але здатно до одного й до другого, як до наймогутнішого й найбагатшого

¹⁰⁷ R. Kjellen, 1, с. 110.

¹⁰⁸ Там само, с. 112.

особистого розвитку, так і до засліпленої несправедливості й упередження» (с. 116).

У націй, як і в поодиноких людей, підсвідоме часто переважає свідоме, сліпий природний інстинкт панує над критичним та дисциплінованим розумом. «Бо вони – первісні організми в біологічному розумінні. Одиноко міцне в них – се інтереси, упередження та інстинкти: інстинкт самозаховання та зросту, воля до життя й воля до могутності» (Челлен, с. 117). «Нації, – пояснює потім цитований автор, – як такі з ґрунту – чисто природні істоти, котрі від історії бажують не об'єктивної правди й права, але лише свого й для себе» (с. 118).

Відомий італійський «egoismo sacro»¹⁰⁹ є в дійсності суто національною ознакою взагалі. Національний альтруїзм, властиво, живий інтернаціоналізм, себто реальне відчуження міжнародної справедливості й рівноправності – се все поки що та здебільшого національна «музика майбутності», потенціальна сила та напрям національного життя, які, сподіваймося, по сій всесвітній війні здійснюватимуться в суспільнім розвитку дужче та скорше, ніж перед 1914 роком.

Власне, ця світова катастрофа виявила національний еґоїзм во всій його захланній гидоті й обридливості.

Подекуди се було обумовлено аномальним існуючим державно-політичним ладом, в яким одні народи мали запевнений не лише повний власний національний розвиток, але й хижацьке панування над іншими, тим часом як ці інші в більшому чи меншому ступені були видані на поталу першим та загалом були вельми обмежені в своїм природнім житті й поступі.

Сей факт стоїть в зв'язку з державно-політичним моментом в національній проблемі, про який зараз говоритиметься.

В нашій орієнтаційній схемі національного відродження ми вже звернули увагу на те, що процес ународовлення сирої етнографічної маси починається звичайно витворенням спільної та відрубної рідної мови, далі продовжується в області виплекання національно-культурної своєрідності народу, який новоформується, а поруч з сим також в області його господарчо-суспільного упевнення, по чім завершається політично-державним самостійництвом.

---

¹⁰⁹ «egoismo sacro» (лат.) – священний еґоїзм (прим. ред.).

В головних чертах подібно до сього національного відродження поневолених та приспаних народів відбувся, лише в значно повільнішому темпі, природний процес народження та розвитку історичних народів. Відродження поневолених народів є, отже, лише скороченим та ушвидченим повторенням нормального процесу націоналізації взагалі.

Відомий геккелівський біогенетичний закон можна б, з певними застереженнями (бо всі аналогії дуже релятивні й не мають абсолютного значення), приложити для пластичнішого з'ясування взаємного стосунку поміж новочасним національним ренесансом «неісторичних» народів та первісним утворюванням й розвитком історичних народів. Добачав вже та передчував його Драгоманів, згадуючи про певні існуючі закони національного розвитку. Хто любить точну номенклатуру, міг би вищезгаданий паралелізм назвати націогенетичним законом.

Ми тут, одначе, лишимо вже чисто біологічний момент в утворюванні нації й звернемо нашу увагу на найвищий щабель психічного розвою нації, котрий по нашій схемі характеризується державно-політичним прямуванням її до власної незалежності.

Прихильники національного принципу в його розумінні з середини минулого століття вважають, звичайно, сей момент за найважливіший в житті народу. Від нього вони, власне, датують національне існування поодиноких народів. Перед судом всесвітньої історії се найбільше напруження національнотворчої енергії є єдиним та виключним «доказом фактичного народження народу» (Челлен, с. 125). У зв'язку з сею метаморфозою можна сказати про націю, що вона «стала людиною». «В сій точці біологічний процес перетворюється в політичний... Державне буття, – каже Челлен, – є, таким робом, завершенням життєвих прямувань нації... В державі отримує нація найвищий духовий зміст, котрого їй, яко такій, недо-ставало» (с. 125).

Ми навмисно навели тут повищі цитати з Челлена, бо вони вельми яскраво з'ясовують національну ідеологію нового часу, яка розцвіла пишною квіткою в ХІХ ст., відтак, подекуди занепала, виродившись в отруйне зілля воюючого націоналізму, а під час сеї всесвітньої війни знову розцвітає, переживаючи неначе свою другу весну...

Прихильники сеї ідеології гадають, що здійснення національної засади під державно-політичним оглядом, яке почалося в XIX ст., має докінчитися у всім своїм об'ємі у цьому столітті. На їх думку, «гріхи проти національного принципу являються – як повчає щоденний досвід, – отвертими ранами на державній системі, зовсім так само, як гріхи проти природи» (Челлен, с. 130). Тому «нова Європа мусить бути нині цілком перебудована відповідно до засади *права народів на з'єдинення та свободу* (там само, с. 129; курсив мій. – І. Б.). Одначе фактична реалізація сих новочасних прямувань нації до державно-політичної індивідуалізації не так легка й проста. І се не тому лише, що проти сих самостійницьких прямувань безоглядно та захланно виступають існуючі держави та пануючі народи-патриції (пор., напр., ставлення німців та маляр до політичних прямувань австро-угорських недержавних народів або категоричний протест російської ліберальної демократії, та навіть і соціалістів, проти українського домагання суверенності; див. про се статтю «Укр.-рос. напруження перед повстанням большевиків» у «Вістнику С.В.У.», ч. 178.), але в чималій мірі це обумовлено складністю проблеми держави й нації, їх взаємною залежністю, а відтак залежністю кожної зокрема від зовнішніх об'єктивних чинників (напр, геополітичного й економічного), про що докладніше говорилося на попередніх сторінках сього нарису.

Простолінійне рішення сеї справи в дусі перебудови дотеперішньої державної системи Європи в нову – на лише національно-етнографічній основі, – в дійсності майже неможливе, як се подекуди видно з дотихчасових спроб в сім напрямі протягом XIX ст., про які говоритиметься далі. Розуміють та добачають се вже й найбільш захоплені прихильники національно-етнографічного принципу в державнім будівництві й ставляться тому до нього з певним критицизмом. Англійський – знайомий вже нам з сих нарисів, – дослідник національної проблеми Сетон-Уатсон слушно завважив з сього приводу, що «нація зовсім не є талісманом, який відчиняє всі брами». Інший прихильник сеї засади, Челлен, остерігає читача й радить не бути «рабом національної думки»¹¹⁰. А перед тим сей самий вчений завважає щодо сього: «Домагання національного принципу в моім розумінні не означає ще, що національна держава є останнім словом історії» (там само, с. 53).

¹¹⁰ Die politischen Probleme des Weltkrieges, с. 55.

Він роз'яснює своє розуміння сеї справи, розрізняючи в ній два моменти, оскільки розходиться про поняття свободи нації. Сю свободу він уявляє собі передовсім jako право народів на з'єдинення для осягнення передумовини повного розвитку національної своєрідності. Але абсолютна свобода або державна суверенність – се, на його думку, вже дальший та другорядний момент сеї справи. «Апріорне право нації, – пояснює Челлен сю свою думку, – поширюється лише до з'єдинення, але не до суверенності; для сього вимагає воно во ім'я порядку признання існуючої державної громади. Се признання з боку останньої мусить спочивати на певних як позитивних, так і негативних передумовинах. Одна нація не сміє бути небезпечною для свободи та порядку другої. Розпалювачів пожежу та підпальні вогнища не можна терпіти во ім'я національності...» (там само, с. 53, 54.)

В сих характеристичних увагах шведського соціолога пластично з'ясовано фатальний дуалізм в сучасній ідеології щодо державно-національної справи. З них яскраво видко те роздоріжжя, на яким опинилося під сей час питання державно-національного будівництва.

Ми називаємо сей фатальний вузол кризою існуючої державності взагалі. Вона характеризується неначе непримирним конфліктом та антагонізмом поміж старим поняттям абсолютної державної суверенності й зростаючим новочасним прямуванням до також абсолютної державної суверенності. Сі два протилежні абсолютизми не можуть побіч себе існувати. Звідси, отже, така палка новочасна ворожнеча між державою та нацією. Челлен добачає та відчуває сю кризу й державно-національний антагонізм нашої доби. Він добре спостерігає, що рівночасно не можна служити богові держави й богові нації, що, отже, вихід з сього фатального положення один: «Поза двома існуючими світоглядами з учорашнього дня – староконсервативним та староліберальним, – треба шукати вищої єдності, яка повстане з сьогодняшньої дійсності та з завтрішніх домагань» (там само, с. 55).

Характеристичною познакою вищезгаданої державно-національної кризи, кажучи словами Реннера, є фетишизм суверенності, на що слабує як держава, так і нація. Такий фетишизм міг повстати та розвинути на ґрунті безправного державно-політичного поло-

ження поневолених народів та надправного, так сказати, фактичного існування держави, себто власне державно-пануючих народів.

Сю аномалію в сучасних державно-національних відносинах мав, певно, на думці великий німецький філософ-поет Фр. Ніцше, кажучи в славетнім своїм творі: «Десь є ще народи та отари, але не у нас, мої брати: тут є держава. Держава? Що се таке? Се найзимніше зо всіх зимних чудовищ. Зимно воно також бреше. І ся брехня виповзає з його рота: „Я, держава, – нарід!“».

В сих словах автора «Also sprach Zarathustra»¹¹¹ мистецьки з'ясований той факт, про який ми вже згадували вище; себто виліплювання нації державою чи верховодство державно-пануючих народів над недержавно-кріпацькими.

Такий стан речей і зв'язану з сим сучасну кризу державності обумовлено й уможливлено фактичним браком правних підвалин в державно-національнім житті нашої доби. Державне право взагалі, міжнародне (власне міждержавне, бо справжнього міжнародного права – себто такого, котре б нормувало співжиття та взаємини народів, яко таких, без огляду на їх державно-політичну приналежність, – немає ще й досі, а його витворення буде одною з найпекучіших справ повоєнної майбутності) зокрема, існували здебільшого в теорії: в кодексах та літературі, але реально над ними всевладно та свавільно панував фетиш державної суверенності, себто, матеріальна сила та міць. Недарма славетний Бернгарді, захоплений апологет сього державного абсолютизму, автор сенсаційної праці «Німеччина й найближча війна», з пихою проголошує: «Дбати про свою силу – ось найвищий етичний (!) обов'язок держави», – і вважає війну «етичною konieczністю» в міждержавнім житті, а поруч з сим пятнує пацифічні прямування яко неморальні (!), пацифістів же лає «нікчемами».

Доки, отже, існуватиме такий державний абсолютизм, доки суверенність окремих держав та народів не матиме над собою якогось вищого загального обов'язуючого всесвітнього, міжнародного трибуналу, котрий нормував би взаємні відносини між державами та народами, а, головно, унеможлиблював би вибрики та примхи їх абсолютизму, доки, словом, державно-національне життя

---

¹¹¹ Повна назва твору Фрідріха Ніцше – «Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen» – «Так казав Заратустра: Книжка для всіх і ні для кого» (1883 рік) (прим. ред.).

не будуватиметься на певнім непохитнім правнім ґрунті, – доти всі спроби полагождення вищезгаданого державно-національного антагонізму й зв'язаної з сим сучасної державно-національної кризи будуть сізіфовою працею.

Д. Й. Гіль, автор цікавої розвідки «Організація народів і сучасна держава», вельми переконуюче з'ясував всю неможливість оздоровлення сучасного міждержавного життя, спочиваючого на необмеженім абсолютизмі надправної суверенності. Ось що каже він з сього приводу: «Коли держава абсолютна, не має нікого над собою й не підлягає ніякому закону, тоді неможливо зорганізувати народи в правнім розумінню, і тоді мусить остатися на віки вічні стільки чисто самовільних одиниць, які ані не підлягають ніякій управі, ані не дозволяють собою управляти – скільки є суверенних держав, наслідком чого в області інтернаціональних зносин на віки вічні запевнилося б анархію»¹¹².

З сеї останньої уваги видно, що майбутнє удержавлення недержавних, поневолених народів не усовує ще згаданої державної кризи й зовсім не обмежить існуючої анархії в інтернаціональнім політичнім життю. Подекуди навіть ще збільшить її, збільшуючи, так сказати, число державних абсолютистичних суверенностей.

З сього, очевидно, не випливає, що самостійницькі прямування поневолених народів треба якось обмежувати чи гальмувати. Се лише значить, що їх треба полагодити новими методами, а саме: на точно та ясно сформульованій правній основі. Крім того, се значить ще, що так само треба перебудувати і все існуюче державне життя, себто, що майбутня правно-політична реформа має обхопити собою не лише недержавні, але й державно-пануючі народи. Се, словом, має бути загальна ревізія державно-національного «status quo ante»¹¹³ та існуючого національного «стану посідання». Не якась доктринерська реформа, розвалююча живе буття во ім'я мертвого теоретичного догматизму, але саме навпаки, раціональне та доцільне уладження державно-національного існування згідно з вимогами й умовами, як об'єктивно-зовнішнього, так і об'єктивно-внутрішнього характеру.

¹¹² Цитую за дуже цікавою, присвяченою інтересуючій нас тут справі розвідкою Гешнера «Нація яко правна ідея й Інтернаціоналя» (1915, с. 11), в котрій докладно обговорено вищезгадану кризу сучасної державності.

¹¹³ status quo ante (лат.) – попередній стан справ (прим. ред.).

Коли для сього треба, насамперед, повалити ненаситного молоха державно-абсолютистичної суверенності, то рівночасно необхідно доповнити сю деструкційну працю відповідним позитивним чинником, себто політично державно-правним унормованням нації яко такої.

Річ дуже цікава та гідна уваги: засаду суверенності нації проголошено, як відомо, вже Французською революцією, але фактично її поширено тільки на державні нації.

Недержавні та поневолені народи не мають правно-призаного характеру ані по сей час. Під сим оглядом їх уважається за, свого роду, живий інвентар чи рухоме майно тої держави або тої території, до котрої вони належать чи котру заселяють. Навіть в чисто культурних справах на інтернаціональнім форумі вони мусили здебільшого виступати анонімно під загальнодержавною фірмою, бо більшість інтернаціональних наукових, мистецьких, професійних і партійних організацій та товариств будується на принципі державної, а не національної репрезентації. Навіть соціалістична інтернаціоналя питомо та здебільшого трималася сеї засади, зробивши виїмок для поляків, соціалістичні партії котрих – з усіх трьох «заборів», – мали в ній спільне національне представництво. На міжнародних виставах, напр., народи бувшої царської імперії та Габсбурзької монархії мусили фігурувати під російською й австро-угорською державною етикеткою, а не під власною національною фірмою.

Сей парадокс сучасного державно-національного безглуздя чи не найяскравіше проявлявся в Австрії, в сій класичній державі національних проблем. Отже, в сій реторті національної різноманітності нація яко така не мала правно-політичного характеру. Австрійська конституція знала лише державну та краєві мови, далі – «коронні краї», але для неї не існували живі представники обох, себто народи.

І коли саме від мая (1917 року) серед поневолених австрійських народів вибух стихійний рух в напрямі здобуття для себе правно державного признання, він зустрівся з не менш стихійним відпором з боку австро-угорського німецько-мадярського пануючого елемента, цупко обороняючого їх дотеперішній національний «стан посідання», оснований на традиційнім анахронізмі. Вихід з сього фатального лабіринту один: дотеперішній державно-суверенний абсолютизм треба скасувати. Право політичного самоозначчіння

необхідно признати всім народам однаково: державним, як і недержавним. Се значить, що потрібно скасувати феодално-національні привілеї пануючих народів-патрициїв, а рівночасно признати поневоленим народам-плебейцям державно-політичну рівноправність. Загалом, отже, дотеперішню засаду державно-національної суверенності треба замінити принципом державно-національної автономності.

Ми знаємо, що се останнє слово залякає деяких фанатичних самостійників, бо автономія досі здебільшого означала саме обмеження самостійницьких прямувань поневолених народів, мала бути для них сурогатом куцої незалежності, а до того ще коли не з ласки, то принаймні з дозволу державно пануючих.

Одначе не слід ніколи бути рабами слів чи абстрактних понять. В нашій державно-національній розумінні поняття автономії (яке, зрештою, зовсім не суперечить фактичному його змісту – автономія ж дослівно означає самозаконність та самоуправу), – вона не лише що зовсім обмежуватиме осягнення національної незалежності всім народам, а в додатку ще – що особливо важно з огляду на дотеперішній розвиток міжнародного життя в дусі засади «війна всіх проти всіх», – забезпечує здійснення інтернаціональної солідарності людства, реалізацію заповітної його мрії «вічного миру», сеї вчорашньої утопії, сьогоднішньої можливості, а завтрашньої неминучості.

В нашій розумінню автономізм має стати правовою нормою нового майбутнього державно-національного життя, отже, загальною засадою дальшого державно-національного будівництва, а не образливою милостинею, кинutoю з палаців державно-пануючих патрициїв до загарбаних ними насильно власних хат народів-кріпаків.

Такий автономізм не обмежуватиме природних визвольних прямувань поневолених народів, але тільки унеможливуватиме дотеперішню сваволю державно-пануючих народів під егідою суверенного абсолютизму, таким чином, отже, спричиниться до здійснення нарешті засади національної рівноправності, яко обов'язуючої та основної норми майбутнього державного життя.

Реннер (котрий, як ми вже вище зазначили, присвятив спеціальну розвідку виясненню сього дуже цікавого боку національної проблеми) так характеризує зміну, яка спричинить загальне правне

унормування нації: «Наслідком такого перетворення нації в правну особу досягається, очевидно, новий й вищий ступінь культури, який відбігає від попередніх так далеко, як часи цивільного процесу від часів права п'ястука, а до того ще досягається його так, що притім не потребує й не буде затрачуватися ні один культурний елемент, який міститься в національності» (цит. праця, с. 18).

Таким автономічним унормуванням державно-національних відносин усунеться дотеперішній конфлікт та антагонізм між державою й нацією, скинуться, нарешті, пута національного феодалізму, визиск та поневолювання одних народів другими, – словом, всі добре та загальновідомі національні злидні останнього часу. Се, на нашу думку, – шлях до витворення того нового світогляду щодо державно-національної проблеми, котрий передбачає Челлен, констатуючи невістарчальність існуючих ідеологій в сих справах, які трактують взаємний стосунок між державою та нацією дуже однобоко: або суто державно, або знову суто національно.

Наслідком сього відпаде, нарешті, небезпека того, щоб політичні прямуння й розвиток якогось народу могли загрожувати світовому миру або були підпалювачами чи вогнищами міжнародного пожару, як се бувало звичайно досі, з чим саме числиться Челлен, признаючи нації право самоозначення під політичним оглядом лише яко право на з'єдинення і тільки з застереженням (оскільки се не спричинило б якогось міжнародного конфлікту) – на повну самостійність.

З хвилиною-бо, коли впаде деспотичний фетиш абсолютистичної суверенності, коли, отже, всі держави та народи будуть рівноправні, себто в однаковій мірі автономні й відвічальні перед міжнародним державно-національним правним трибуналом та езекутивою, якісь заколоти чи пожари на ґрунті політичних прямунвань поодиноких народів будуть неможливі, позаяк не буде викликаючих їх причин: національного утиску та визиску, словом, дотеперішнього національного поневолення й феодалізму.

Так згодом припиняться природним шляхом дотеперішні боротьба й ворогування між нацією й державою. Процес унормування державно-національних відносин, як він нами тут передбачається, де в чім нагадує перебіг та розвиток відносин між поодиноким особистістю й суспільністю в громадському житті.

Тут довший час лютувала неначе непримиренна ворожнеча між індивідуально-емансипаційними прямуннями поодиноких осіб та суспільно-поневолюючим абсолютизмом загалу. І тут в жертву молохові суспільної суверенності приносилось живі й природні інтереси й потреби поодиноких людей. А яко протест проти сього суспільного деспотизму часами здіймався бунт антисоціального індивідуалізму, котрий найрадше розторощив би вщерть весь будинок суспільності й на руїнах його підніс би прапор протисуспільного еґоїзму, себто індивідуального абсолютизму.

В новій добі полагождення сього індивідуально-соціального антаґонізму відбувається по діагоналі, пробігаючій більше-менше посеред між крайніми полюсами сих неначе супротивних прямунвань. З одного боку, повалено фетиш суспільного авторитаризму й поруч з сим признано суспільністю природні права індивідуальності, а з другого – поруч з сим почали притуплятися гострі грані протисуспільного ексцентричного індивідуалізму й признано природні потреби та права суспільного загалу. Одним словом, суспільність ніби почала індивідуалізуватися, а поодинокі індивіди – усупільнюватися.

Повної гармонії між ним ще, щоправда, не осягнено, але принаймні знайдено шлях, йдучи по яким, можна прийти до неї. Сей шлях веде до нової суспільності, яка під сей час уявляється в образі соціалізму. Отже, й се не випадкове, що таке розв'язання національно-державної проблеми, про яке була мова вище, випрацьовано соціалістичними теоретиками (Бауером, Реннером, Жоресом¹¹⁴ – і що вповні може здійснитися лише в соціалізованій суспільності.

Значить, се нове розв'язання вимагатиме й нових, відповідних до нього, форм державно-національного будівництва, бо в дотеперішніх старих полагождення існуючих державно-політичних справ не могло б вповні зреалізуватися, як се ми побачимо в дальшій нарисі сеї розвідки.

¹¹⁴ Пор. про се відповідні уваги в III розділі.

* * *

Вже по видрукованні попередніх розділів сеї праці автор мав нагоду познайомитися з дуже цікавою і вчасною розвідкою відомого чеського вченого д-ра Ф. Вейра (Weyr) «Soudobý zápas o nové mezinárodní právo» («Сучасна боротьба за нове міжнародне право», вийшла в моравськiм Берні, 1919), в якій фаховим дослідником перекладено безоглядну критику дотеперішнього міжнародного права й вельми переконуючо з'ясовано повну його невдержність як загалом, так і зокрема щодо існуючої в нім фетишизації принципу державної суверенності, яку ми поборювали тут яко вже зовсім перестарілу й неутримальну (пор. с. 83–94).

На думку цитованого вище чеського вченого, «суверенність» є найголовнішою, а zarazом і найфатальнішою прикметою юридичних суб'єктів існуючого міжнародного права (с. 75). «Самозначення народів, – каже він далі, – є... найбільшим ворогом сеї старобулої державної „суверенности“. З прийняттям одного з сих двох постулатів конче падає другий» (с. 101).

Не абсолютистична й самовільна суверенність поодиноких держав, але колективна суверенність «Союза народів». Не принципи сили, себто іншими словами – право п'ястуга, що досі найбільш було рішачим в міжнародних зносинах, але засади правної й моральної справедливості та відвічальності треба положити в основу нового майбутнього міжнародного права. «Не військові події та результати битв, – каже Вейр, – але логічні аргументи та етичні принципи мали б бути рішачими для будучого упорядкування міжнародних відносин...» (с. 115).

Цитована тут вище чеська праця не обмежується, однак, лише критикою дотеперішнього старого міжнародного права – друга її частина присвячена з'ясуванню нового міжнародного права. Під сим оглядом дуже цікавими й повчачими являються нариси про «самоозначення народів», про «Союз народів» та про «відзброєння народів», які слід було б переложити на українську мову з огляду на оригінальність їх думкового змісту та загальнопринципiального трактування чеським дослідником досі все ще раціонально не полагоженої державно-національної проблеми...

VI. Національно-визвольні прямуювання й існуючі типи держав

Минув якраз рік¹¹⁵ від часу, коли написано попередні нариси сеї розвідки. Між тим в загально-міжнародній ситуації в зв'язку з всесвітньою війною дійшло до епохальних, майже неймовірних переворотів. Мілітарно-стратегічний успіх осередніх держав, який досяг свого вершкy в першій половині 1918 року, потім від невдалої німецької спроби прорватися до Парижу¹¹⁶ почав очевидно занепадати, аж на початку осені спав до перигея катастрофального їх погрому, розпочатого капітуляцією Болгарії¹¹⁷, яка автоматично майже викликала відтак повний розпад всього хитро сконструйованого механізму Почвірного союзу.

Болгарія була свого роду його життєвим центром, утримуючим в рівновазі весь складний механізм сього мілітарно-політичного спілчанства осередніх держав. Коли, отже, з сього механізму випала болгарська його точка опертя, повний його погром був вже лише справою недалекого часу. І дійсно, після болгарської капітуляції турецька була вже тільки логічним висновком; так само, як і катастрофальний розпад чорно-жовтої Габсбурзької монархії¹¹⁸. Ізольована Німеччина, очевидно, не могла довго сама утриматися. Соціально-політична революція німецького люду¹¹⁹ з очевидними большевицькими тенденціями була відтак неминучою відплатою за страшенні злочини прусько-гогенцолернівського абсолютизму.

Історія Європи не записала досі в своїх аналах таких бурхливо-революційних подій, як ті, яких ми були свідками наприкінці жовтня та протягом падолисту 1918 року.

¹¹⁵ Писано в падолисті 1918 р. – *І. Б.*

¹¹⁶ Йдеться про події впродовж липня–серпня 1918 р. на Західному фронті (*прим. ред.*).

¹¹⁷ 29.09.1918 р. Болгарське царство підписало перемир'я з Антантою (*прим. ред.*).

¹¹⁸ 12.11.1918 р. проголошено створення республіки в Австрії, а після революції 11 листопада – незалежність Угорщини (*прим. ред.*).

¹¹⁹ Мова про Листопадову революцію 1918 р. в Німеччині (почалася 3 листопада, а 11 листопада цісар Вільгельм II зрікся престолу), внаслідок якої постала Веймарська республіка (*прим. ред.*).

Старий лад («ancien regime»), котрий почала розторошувати Велика французька революція 1789 р., повалення котрого, відтак, протягом XIX ст. було метою революційних вибухів (1830, 1848, 1871 рр.), а на сході Європи першої осінньої російської революції (1905–1906 рр.), смертельний удар котрому нанесла друга, весняна російська революція (1917), і котрий потім вщерть розторошила большевицька її фаза – «старий лад», котрий у своїх пережитках дуже цупко тримався ще в Пруссії, Угорщині та Австрії, розпався на наших очах від стихійного вибуху революції в осередніх державах, викликаній повною їх воєнною поразкою.

В Австро-Угорщині – сій зразковій лабораторії національної інквізиції, – ся жовтнева революція мала виразно національно-політичний характер, була стихійним проявом самостійницько-визвольних прямувань поневолених австро-угорських народів. На руїнах чорно-жовтої монархії, майже протягом одної ночі, повсталала низка самостійних національних республік: чесько-словацька, юго-слав'янська, австро-німецька, українська, мадярська.

Поруч з соціально-політичним рухом, національний чинник відіграв, отже, найголовнішу роль в сій революційнім перевороті. Під його залізними вдарами розпалися підвалини старої державності, сього непримирного ворога політичного, соціального та національного розвитку й поступу. А заразом неначе розторощена була твердиня національного феодалізму, й скрізь побідно буцімто запанувало чарівне гасло національного самоозначення, себто, інакше кажучи – засада національної свободи та самостійництва.

Ми навмисно вжили вище слова «неначе» й «буцімто», позаяк, в дійсності й на жаль так не сталося ще. Бо національний феодалізм був многоголовою гідрою. Державність пануючих народів була лише її панцирем. Революція розторошила його й відрубала пару голів сеї гідри. Але лишилися інші в постаті всіляких «історичних прав», територіального ідолопоклонства, географічних або економічних необхідностей, які народи-пани пустили саме в хід проти визвольно-самостійницьких прямувань народів-кріпаків, аби врятувати, що ще вдасться, з старого національного «стану посідання», щоб не випустити зовсім з-під своєї опіки досі поневолених народів.

Саме в бувшій Австро-Угорщині – сій клясичній державі національних антагонізмів – найкраще можемо бачити сю останню

боротьбу пораженого на смерть старого режиму національного панування проти нового життя національної свободи.

Здавалося, що там – після повалення чорно-жовтого абсолютизму та німецько-мадярської гегемонії – має настати справжнє національне Ельдорадо, та що ся наддунайська держава стане зразковим прикладом ужиття в дійснім життю вищезгаданого гасла національного самоозначення; тим часом так не сталося. Навпаки, майже скрізь на периферії новостворених національних держав дійшло до дуже ворожих проявів і навіть озброєних конфліктів (пор. мадярсько-чесько-словацьку війну, італійсько-югослав'янський спір, польсько-українську криваву розправу в Галичині, мадярсько-інородський конфлікт взагалі, німецько-чеське чимале напруження з приводу т. зв. «Deutschböhmen»¹²⁰ тощо).

Отже, замість національного Ельдорада – кривавий привид національних воєн або, коли хочете, подібна балканізація національних відносин, як в Росії після повалення революцією царської «в'язниці народів», а особливо ж після Берестейського «миру», котрий старими методами розв'язав складні й заплутані східноєвропейські національні проблеми.

Насувається, природна річ, запитання: чому се так є? Хто винуватий в сім? Бо що ж може бути простішим, ніж скрізь справедливе й однакове ужиття чарівного гасла національного самоозначення!!

Ми вже звернули увагу на те, що одним з винуватців, спричиняючих сей національний хаос, є старі темні сили, які не хочуть добровільно зректися національного панування. Попри се, співчинником подібного роду є далі т. зв. «національний еґоїзм», «національна рация існування», «національна логіка» й загалом суб'єктивне й, коли так можна сказати, націоцентричне трактування національних справ однаково здебільшого, як з боку старих державно-пануючих народів, так і молодими поневоленими та простуючими до визволення народами. Психологічним висловом сього національного ексклюзивізму й є «to co innego»¹²¹, що Челлен формулював як свого

¹²⁰ «Deutschböhmen» (нім.) – «Німецька Богемія» – області Богемії з переважно німецьким населенням. 27.10.1918 р. цей регіон під назвою «Егерланд» оголосив про своє відокремлення від Чехії. Наприкінці листопада армія Чехословацької республіки почала наступ у німецькій Богемії й до кінця грудня зайняла її. За Версальським і Сен-Жерменським договорами 1919 р. Німецька Богемія визнана належною до Чехословаччини (прим. ред.).

¹²¹ «to co innego» (пол.) – «то що ще» (прим. ред.).

роду детермінізм в національних відносинах, унеможлиwiająчий дійсно об'єктивне й безстороннє трактування спірних справ поміж народами¹²².

Сей національний суб'єктивізм народів не міг би, однак, відігравати великої ролі (принаймні тепер, коли повалено режим державно-політичного абсолютизму), якби його не підтримували й надалі чинники об'єктивного характеру, унеможлиwiająчи простолінійне розв'язання національних проблем в душі абсолютного застоювання лише до етнонаціонального принципу.

Вже в попередніх розділах сеї розвідки, де говорилося про структуру держави й органічні елементи нації, з'ясовано, як різноманітна їх істота та як переплутані й ускладнені впливами інших

¹²² Для ілюстрації наведемо хоч би сей приклад з сучасної національної практики. Австрійські й чеські німці домагаються відокремлення північних частин Чехії яко самостійної німецької провінції – т. зв. «*Deutschböhmen*», покликуючись на засаду національного самоозначення (зрештою, не зовсім оправдано, бо в сій провінції німецький елемент не творить компактної маси, а потім у ній є чимало чеського елемента, й ще більше примусово та лише зверхньо понімечених чехів. По жовтневім перевороті протягом кількох днів зголосилося коло мільйона таких бувших «німців» до чехів). Одначе історично, географічно й економічно сей край «*Deutschböhmen*» творить органічну складову частину всеї Чехії, й тому чехи не хочуть навіть чути про відокремлення сеї нібито зімкненої області, *geschlossenes Sprachgebiet* ((*нім.*) – закрита мовна область (*прим. ред.*)), уважаючи її німецькі сепаратистичні прямування за прояв безглузлого націоналізму (пор. про сю справу інформаційну збірку статей «*Český živel v „Deutschböhmen“*», зладжену проф. Д. Капрасом, Прага, 1918). З другого боку, чехи домоглися для своєї нової держави, так само на основі засади національного самоозначення, угорську Словаччину й обурюються, коли мадяри протестують проти відокремлення сеї своєї провінції з тими ж самими доказами, з якими вони з свого боку виступають проти сепаратизму «*Deutschböhmen*'у», себто історичним, географічним й економічним.

Повну аналогію сих прикладів признає й чеський соціал-демократичний публіцист Д. Гудець в своїй цікавій новій брошурі «*Sebeurčení (самоозначення) národů a marxism (Kritika marxismu z hlediska (погляду) národnostního)*», Прага, 1918. «Без сумніву, територіально, фізіографічно й економічно нахил угорських Словаків мусить бути від Карпатів додолу, до Дунаю, Будапешту, Відня, а зовсім не через Мораву до Карконошів, Рудних гір, до Лаби й Волтави та Праги. А в Чехах знову природний й економічний нахил не може йти через Велетневі й Рудні гори до Німеччини та Берліну, але йтиме до центру власної країни, до Праги...» (с. 26).

Все ж з погляду чеської національної логіки Словаччину треба прилучити до Чехії, а «*Deutschböhmen*» не сміє відокремитися й прилучитися до Німеччини.

Ми лишаємо наразі осторонь морально-психічний та утилітарно-політичний бік сеї справи, з якого чехи мають порівнююче рацію, але з'ясовуємо на сім прикладі подвійну мірку національної логіки в абсолютнім її прояві.

чинників (наприкл., географічного, економічного, історичного тощо) взаємини нації й держави. А проте національний принцип здебільшого ще й досі вважається як не за єдиний, то в кожному випадку за найголовніший державотворчий фактор.

Воєнним погромом Центральних держав і революційним переворотом в них національні справи, якими слабувала колишня Австро-Угорщина, а подекуди й Німеччина, розв'язано *via facti*¹²³, й здебільшого кожним поневоленим народом по лінії власного національного прямування та без огляду (або порівнююче з дуже малим оглядом) на суперечні або протилежні національні тенденції інших народів-сусідів. Звідси саме вищезгадана балканізація національних відносин в бувшій наддунайській монархії, в своїй основі серйозніша й заплутаніша, ніж би се на перший погляд могло здаватися.

Словом, як в пореволюційній Росії, так і в розбитій Австро-Угорщині поки що національна справа не полагоджена новими методами та в дусі принципіальних норм, котрі могли б усунути й унеможливити дотеперішню національну ворожнечу й стали війну. Здебільшого се було послугуванням лише новими гаслами при утриманні дотеперішньої державно-національної техніки.

Через таке полагодження національні справи й спори ще не усувалися з черги політичного життя. Вони лише набули інших форм. Причина сього спочиває головно в тім, що дотеперішні державні типи здебільшого не надаються вже до раціонального й об'єктивного розв'язання й здійснення національних прямувань недержавних народів. З'ясуванню сього боку цікавлючої нас проблеми присвячуємо дальші сторінки сього нарису, які мають бути критикою дотеперішніх державних типів в їх відношенні до нації та знадібками до нових організаційних форм, уможлиwiająчих мирне співжиття нації з державою.

* * *

Насамперед одно застереження. Немає таких панацей, таких універсальних ліків, які б усунули раз на все всі національні недомогання та розв'язали б національні спори так, аби се заспокоїло всіх

¹²³ *via facti* (лат.) – силою фактів (прим. ред.).

заінтересованих співучасників. Неможливість такого ідеального по-лагодження національної проблеми обумовлено саме неможливістю точного розмежування народів наслідком причин і мотивів географічного, економічного, історичного й культурного характеру.

Існуючий капіталістичний лад, спочиваючий на засаді визиску, а priori¹²⁴ виключав можливість національного миру й згоди та, природно, наслідком неоднакового суспільно-господарчого розвитку поодиноких народів підтримував й спричиняв національну ієрархію, поділяючи народи на панські й кріпацькі.

Сей капіталістичний лад всесвітньою війною вбивчо доторкнуто в саме серце, підміновано в його підвалинах. Червоний прапор соціалізму починає побідно повівати над ним. Але було би наївністю гадати, що на другий день по остаточній ліквідації війни в Європі запанує справжній соціалістичний лад. В найліпшій випадку Європа «соціалізується» в роді Австралії, себто de facto¹²⁵ вперше вповні здемократизується в її політичній і суспільній життю. В сім майбутнім напівсоціалістичним режимі національні антагонізми, очевидно, притупляться, але не щезнуть зовсім. Вони існуватимуть лише в інших формах. Не так, отже, в суспільно-господарчій виді, як головно в політично-культурній формі саме там, де дотеперішніми державними методами витворено нові національні ірреденти або утримаються чималі іншонаціональні діаспори.

Повторюємо: реально трудно уявити собі такі державно-політичні форми, які задовольнили би всі національні індивідуалізми. В сім саме спочиває найфатальніший трагізм державно-національних взаємин. Реннер пластично з'ясував його, кажучи: «Домагання нації й держави стоять супроти себе як квадрат та круг. Квадратури круга не найдено; так само ніхто не винайде й чарівної формули, яка державу з нацією зв'яже без жодного тертя...»¹²⁶.

Сього не слід забувати, приступаючи до спроб розв'язання національної проблеми. Завданням реальної політики може, отже, бути: в межах можливості звести до мінімуму се фатальне тертя поміж нацією й державою; усунути все зайве, що спричинює його;

---

¹²⁴ a priori (лат.) – на основі теоретичного припущення, до досвіду (прим. ред.).

¹²⁵ de facto (лат.) – насправді (прим. ред.).

¹²⁶ Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen (Право народів на самоозначення). Липськ–Відень, 1918, с. 228.

забезпечити всім народам можливий максимум національного розвитку й поступу.

Тому треба шукати таких нових державно-політичних типів, в яких сі вищезаведені постулати можна було би якнайкраще та найпевніше здійснити.

* * *

Але раніше, ніж шукати нових шляхів до полагодження сеї найбільш палкої й болючої справи нашого часу, мусимо в загальних рисах з'ясувати дотеперішні головні типи держав з углядненням національного елемента в їх структурі.

З огляду на інформаційне лише завдання сих нарисів й обмежений їх розмір, ми можемо тут лише загально порушити сей вельми цікавий момент національної проблеми, відсилаючи читачів для ближчого ознайомлення з ним до нижченаведених праць Бавера, Реннера, Каутського та Челлена, де їх вельми цікаво й докладно з'ясовано¹²⁷.

Щодо сього існують, власне, два зовсім протилежні погляди. З одного – тип національної держави (Nationalstaat) є й має бути найліпшим розв'язанням національно-самостійницьких прямувань нашого часу. Оборонці сеї теорії добачають в новітній історії Європи від середини XIX ст. побідний поступ сього державного типу.

З другого погляду – національна держава, спочиваюча монополю на національній засаді яко виключнім державотворчим чиннику, була лише переходною фазою в новочасній історії європейського державного будівництва; була інтермеццо, відповідаючим весняному романтизмові ліберального демократизму, економічним відповідником якого був молодий повстаючий капіталізм. Національна держава, на думку прихильників сеї другої теорії, є висловом

¹²⁷ Пор. цитовану вже тут монографію д-ра Бауера «Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie» («Нац. справа й С.-Д.»), особливо III й IV частини; Реннер «Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen» («Право народів на самоозначення»), т. I; його ж збірку статей «Österreichs Erneuerung» («Відновлення Австрії») т. I, 2-й розділ; Челлен «Der Staat als Lebensform» («Держава, яко форма життя»), головно III розділ; і, нарешті, Каутського, також наведену вже тут розвідку «Die Befreiung der Nationen» («Визволення народів» – в Києві вийшов її укр. переклад), саме IV і V її нарис; його ж нову брошуру «Serbien und Belgien in der Geschichte» («Сербія й Бельгія в історії»), нариси посліднього розділу; врешті, В. Левинського «Народність і держава».

лише буржуазної демократії. З розвитком капіталізму, з переходом його у вищу фазу переважно фінансового капіталу рамки її вже не вистарчають навіть для господарчого поступу та розцвіту й державно-пануючого народу.

Наслідком сього *de facto* національна держава згодом й спровола природним розвитком капіталістичного поступу перетворюється в новочасний тип держави національностей (*Nationalitäten-Staat*), який не лише більше відповідає розвитковим тенденціям капіталістичної еволюції, але й є раціональнішим з огляду на розкладову роль геоморфологічного фактора в житті народів, часто унеможливляючого їх повне з'єдинення в однім державнім організмі.

Тому, на думку ідеологів сеї другої теорії, типом майбутності є зовсім не національна держава, але держава національностей, сей неминучий етап до всесвітньої федерації, до будучої світової спілки народів, в якій нарешті остаточно й на все та однаково справедливо для всіх народів полагожаться всі національні антагонізми й спірні справи.

Історично перша теорія повстала в революційній атмосфері «весни народів» 1848 р., окріпла відтак і зміцніла в імпозантнім здійсненні італійського з'єдинення й утворення самостійної італійської національної держави, далі не менше вражаючого переведення німецьких національно-державних прямувань. Не є випадком, що ся теорія має первісно італійську сїгнатуру, що Манчіні класично її сформулював у славетнім своїм відчиті (1851 р.) «Про націю яко основу міжнародного права» («*Della nationalità come fondamento del diritto delle gente*»), в котрім він національний принцип – сю «святу й Божу річ» («*santa e divina cosa*») – проголосив виключним державнотворчим чинником (Челлен, с. 128), й що Мадзіні був й лишився ніби історичним втіленням сеї націодержавної ідеології¹²⁸.

Ся теорія стала, отже, політичним каноном державної філософії ліберального демократизму, себто *de facto* й згодом молодого стану «*tiers état*» (буржуазії), а відтак у поневолених та недержавних

---

¹²⁸ Про соціалізм в його відношенні до національної справи пор. вище III нарис сеї розвідки. Про спеціальне його відношення до порушеного в сім розділі питання й особливо про еволюцію соціалістичного думання щодо сього під час війни див. нашу статтю «Соціалізм й національне питання» («Вістник політики, літератури й життя», 1918, ч. 35, 36). Звертаю увагу при сій нагоді на цікаву вищецитовану чеську брошуру Гудця «Самоозначення народів і марксизм», в якій добре скритиковано «оригінальне» марксистське розуміння національної проблеми.

народів, віроісповідною ідеологією національної демократії й навіть соціалізму національного напрямку¹²⁹. Блюнчлі лапідарно з'ясував основну суть теорії в сих кільканадцяти словах: «Кожен нарід є покликаним й управненим утворити державу. Як людство є розділено на певне число народів, так світ має бути розділеним на таке ж саме число держав. *Кожний нарід – одна держава, кожна держава – одна національна істота*» (курсив мій. – І. Б.). З сеї формули випливає, насамперед, домагання національного з'єднання, а відтак – постулат національної свободи та державної самостійності для кожного народу.

Ділання її в політичній житті є двоякого роду: 1) інтегральне – оскільки національна держава повстає шляхом політичної кристалізації з існуючого національно-політичного аморфізму, себто, конкретно кажучи, через усунення дотеперішнього дрібнодержавного національного партикуляризму (напр., повстання новочасної італійської й німецької держави через систематичну інтеграцію попередньої італійської й німецької дрібнодержавності); а відтак 2) воно буває також диференціальне, а саме в тім випадку, коли під розкладовим впливом сепаратизму старі різнонаціональні державні конгломерати розпадаються на свої національні елементи (наприкл. постання балканських держав внаслідку розкладу Туреччини).

Се, очевидно, лише схема, в яку оборонці першої теорії хочуть втиснути всю державно-політичну історію від середини минулого століття. На їх думку, протягом сього часу не повсталла ніяка нова державна організація, що суперечила б духові національної засади яко державотворчого фактора. Челлен завважає з приводу сього: «Коли дійсна державна істота може далі жити й іншими, ніж національними, коріннями, то на будуче все ж таки жодна нова держава не може повстати помимо сеї живої особистості. *По відкриттю істоти нації на будуче не може держава мати іншого джерела та підвалини*» (с. 208, курсив мій. – І. Б.).

Навіть анексії в минулім столітті відбувалися, по твердженню прихильників першої ідеології, не в протинаціональній напрямі. К. Каутський, котрий зовсім слушно об'яснює генезу національної держави з політичних розвиткових тенденцій новочасного демократизму та національно-визвольних прямувань у зв'язку з ним серед

¹²⁹ Пор. напр. щодо сього заголовок недавньої розвідки Реннера «Marx oder Nationalist?» в «Kampf'i», 1918, р. V.

відроджених т. зв. «неісторичних» народів, з приводу анексії в новітній добі каже: «Дійсно важніші зміни границь² й анексії, які в Європі сталися за останні сто років – в Італії, Німеччині, на Балканах – відбувалися в напрямі національної держави, а не проти неї» («Befreiung der Nationen», с. 21).

Ми казали саме вище, що Каутський повстання національних держав обумовлює потребами новочасного демократизму, політичними прямунаннями пробуджених кріпацьких народів, котрі домагаються повної власної самостійності. Одним з найголовніших моментів при сім є державна мова, якою в часах поступової демократизації політичного й громадського життя, очевидно, може бути лише національна мова народних мас. Власне ся справа державної мови й урядування стала головним камнем преткновенія в житті різнонаціональнпх держав, як, наприкл., в Австро-Угорщині.

«Національна держава, – завважає щодо сього Каутський, – з погляду демократії, безперечно, є найліпшою формою держави, а саме такою, в якій народна маса найскорше може мати вплив під політичним оглядом, бо вона там в своїй суцільності посідає державну мову, мову політичного життя, політичного інформування й агітації» (там само, с. 27).

На його думку, державнотворчий процес нового часу в зв'язку з розвитком капіталізму та поступом демократизму йде по лінії достосування держави до національного, а не різнонаціонального типу (там само, с. 23, 24).

Доказом сього, крім вищенаведених прикладів, мали бути австро-угорський дуалізм від 1867 р. (яко перехідний етап мадярського сепаратизму) й відокремлення Норвегії від Швеції в 1905 р.

Зовсім інакше та майже протилежно пояснюється новочасна політична історія Європи під націодержавним оглядом представниками другої з вищезгаданих теорій щодо сеї справи, а саме й головню т. зв. австро-марксівською школою, оригінальними ідеологами якої є відомі віденські соціалістичні письменники др. Бауер та др. Реннер.

На думку сих останніх, не національна держава, але держава національностей є державним типом майбутності. Національна держава була лише перехідною фазою в державнім будівництві Європи, яка свого найбільшого розцвіту досягла в часі італійського та німецького державно-національного з'єдинення, отже, в межичасі

1848–1878 рр., але зовсім не була й не є провідним мотивом всієї політичної історії від середини ХІХ ст.

Навіть навпаки, наслідком економічного розвитку й поступу капіталізму від примітивної націоцентричної фази до всесвітньої господарки нашого часу завважається спрокволий зріст й перетворення національної держави в державу національностей. Природний сей процес на півдні й сході Європи підтримується чимало геоморфологічною структурою її (на Балканах та в бувшій Росії, а подекуди й в Австро-Угорщині), яка майже унеможлиблює переведення там засади національної держави та містить передумови утворення тут держав різнонаціонального типу.

З сього погляду Австро-Угорщина – ся «образна національної засади» – не була, отже, зовсім державним анахронізмом, засудженим на неминучу смерть, але, кажучи словами прихильника національного принципу Челлена, «всесвітньою державою en miniature¹³⁰», завданням якої було полагодити чималу справу «злучення в одній політичній єдності різноманітні й до того ще свідомі сеї своєї різноманітності людські породи»¹³¹.

Се була ніби експериментальна лабораторія, в якій треба було дійти до синтезу державного з національним елементів та винайти нову формулу для державного типу майбутності.

Бауер в своїй цитованій монографії старався показати, як в дійсності й під впливом економічного фактора національний демократизм, під знаком котрого повставали національні держави, поволі еволюціонував в національний імперіалізм, наслідком чого «вже не національна держава, але імперіалістична держава національностей являється метою її (національної буржуазії. – І. Б.) прямунь» (1, с. 426).

На думку Реннера, так само для майбутньої організації людства «держава національностей є правзором й емпіричним каменярем» («Selbstbestimmungsrecht...», с. 94). Національний імперіалізм Бауера він називає паннаціоналізмом та уважає сей останній за характеристичну позначку сучасного вищого щаблю капіталістичного розвитку.

Ми пригадаємо тут читачеві вже цитовану вище формулу національної держави, яку дає Гессен в своїй розвідці «Нарід і нація»: «Національна засада, – каже він, – однаково triumфує як в тім

¹³⁰ en miniature (фр.) – в мініатюрі (прим. ред.).

¹³¹ «Die Gross mächte der Gegenwart» («Сучасні великодержави»), с. 17.

випадку, коли нація творить державу, так і в тім, коли держава формує націю».

Перша частина сеї формули відповідає первісній національній фазі новочасного державного будівництва, друга є висловом паннаціонального або націоімперіалістичного періоду в нім, так характеристичного для кінця минулого й початку нашого століття.

Докази сього останнього наведемо нижче. А тепер вернемося ще до дальшого з'ясування другої теорії в інтересуючій нас справі.

На думку Реннера, новітня політична історія Європи постачає більше прикладів на користь теорії про перевагу типу держави національностей над типом національної держави, ніж навпаки, як се стараються доказати прихильники сеї останньої.

Критично розглядаючи державну карту сучасної Європи, він констатує, що в дійсності переважає нині скрізь тип держави національностей, а не навпаки. «Три скандинавські держави, відтак Голландія, Іспанія та Португалія (отже, зразки національного типу держави. — І. Б.) в ніякім випадку не є головними чинниками на світовім кону. Національна держава в дусі Мадзіні не є вже правилом або, принаймні, зразком. Історично уважані за зразкові національні держави, як Франція й Італія, переступили вже межі національних областей й уважають се поширення життєво необхідним. Для них самих світова держава старого стилю є пануючою політичною думкою. Але світова держава є неминучо багатомовна, неминучо є державою національностей! Так, отже, національна засада належить вже до історії, як не тяжко націоналістові пізнати або признати сей факт» («Österreichs Erneuerung», с. 27).

Реннер доказує далі, як національні великодержави (Італія й Франція, а особливо Англія) в своїм імперіалістичнім поступі саме остатніми часами здобули нові «окраїни» й «іногородців», та як їх колоніальна політика абсолютно нехтує національну засаду, підбиваючи не лише дикунські чи напівдикунські народи, але навіть й «іногородців» з конституційним ладом або із європейською культурою (наприкл., мароканців, африканських бурів тощо).

На доказ переваги типу різнонаціональної держави він наводить далі Канаду та Південно-Африканську державну унію.

Щоправда, й сі цитовані ним факти та докази ідеології першої категорії зводять до свого типу національної держави, а саме в дусі кінцевої частини вищезгаданої гесенівської формули, яка числиться

вже, власне, з державнопануючим народом й після якої навіть бувша царська Росія та сучасна Англія уважаються вельми часто національними державами.

* * *

Тут, отже, слід звернути увагу на те, як останніми часами робилися національні держави навіть там, де населення в більшому чи меншому ступені було різнонаціональне, але де положення «окраїн» й «іногородців» було зовсім безправне.

Мусимо собі насамперед добре уявити, що засада національної держави *de facto* майже ніде (з винятком західно-периферіальної зони Європи, де се – про що говорилося в попередніх розділах сеї праці – уможливлено відповідними геоморфологічними умовинами, бо лише в сих частинах Європи географічні й етно-національні індивідуальності більш-менш покривалися, так що принцип «один нарід – одна держава» міг бути справді здійсненним) не була ідеально переведена. В дійсності, або поза національною державою лишилася частина нез'єдиненого власного народу та кусник рідної країни (отже, т. зв. «*terra irredenta*»¹³², як, наприкл., італійська « Австрії»), або знову – і се майже скрізь, – в національній державі опинилося чужомовне населення та «окраїни» (як прикл. – Познанщина та поляки, або шлезвицькі датчани, ельзас-лотаринзькі французи в новій німецькій державі, поза межами якої лишилося, однак, 1½ міл. німців, не рахуючи до сього американських емігрантів та російських колоністів).

Навіть такий класичний зразок національної держави, як Франція, ще й досі має коло 2,5 міл. інородського різнонаціонального населення, себто принаймні 7%.

Коли, отже, нації не вдалося здебільшого витворити держави в дусі національного принципу, то держава могла витворювати націю «по образу й подобию» держави пануючого народу.

Так почалася скрізь програмова й примусова асиміляція «іногородців» та «окраїн» в дусі державно-національної думки.

¹³² «*terra irredenta*» – «неприєднана територія» (лат.) – регіон під політичною владою однієї нації, але культурно, історично та етнічно пов'язаний з іншою (або іншими) націями.

Безглузда русифікація поневолених народів в царській Росії, сумнославетний прусський гакатизм в дуці гасла «ausrotten» («ви-нищити») і, нарешті, дикунська мадяризація в Угорщині, де de facto «іногородці» були в чисельній перевазі (53,6% проти 45,4% державно пануючого народу) – се все практично-політичні результати новітньої методи витворювання «національної» держави.

Ми їх з'ясуємо в кількох словах на класичнім мадярським прикладі, ширшому загалови досі, на жаль, менш відомім, ніж царсько-російський або пруссько-гакатистичний способи насильного винародовлення.

В Угорщині, в сій середньовічній камері національної інквізиції, державно пануючий нарід («azural kodó nemzet»), себто мадярський, в дійсності не творячи навіть половини населення Угорщини, завзявся зробити з неї силоміць «національну», себто мадярську, державу й з сею метою насильно змадяризувати немадярських іногородців («idegen ajkuak»), отже – більшість населення.

Сю паннаціоналістичну політику мадяри почали переводити дикунськими засадами під відомим гаслом «мадярської державної думки» («a magyar állam eszme»).

Мадяри здійснювали сей свій ідеал з безприкладним майже ідеологічним цинізмом. Історик новочасної Угорщини й захоплений прихильник насильної мадяризації Ґ. Бекшіч (Gr. Beksics) в своїй розвідці про дуалізм писав, напр.: «Зусилля перетворити історичну державу в національну віддавна було головною ознакою мадярської політики. Під час влади Тіси (Коломана, батька недавно застріленого угорського прем'єра, 1875–1890 р.р. – *І. Б.*) се прямування знову проявляється й набуває впливу з одного боку тому, що щиро працюється, а з другого – тому, що ся праця чудово вдається. Тим, хто се заперечує (деякі мадярські шовіністи не були задоволені навіть лютою мадяризаторською політикою Коломана Тіси. – *І. Б.*) можна відповісти статистичними даними, котрі постачає перепис населення з 1880 р., й котрі з'ясовують, який величезний успіх мала мадяризація, а новий перепис покаже се ще ясніше...»¹³³. Згаданий

¹³³ Цитую за чудовою монографією англійського публіциста Scotus Viator'a «Racial problems in Hungary» («Націон. справа в Угорщині», вийшла в Лондоні в 1907 р.), в якій вельми докладно й детально з'ясовано страшенну долю немадярського населення в Угорщині. Не маючи зараз під рукою оригіналу сеї гарної книжки, послуговуюся чеським її перекладом: «Národnostní otázka v Uhrách» (Brno, 1913).

мадярський історик ставить сю справу зовсім ясно та недвозначно: «Або Угорщина стане великою національною державою, або перестане бути державою взагалі» (1, с. 193).

Державні мадярські діячі, політики та головню преса прилюдно заявляли, що здійснення мадярської національної держави може статися лише шляхом безоглядної винародовлюючої політики.

Відомий мадярський політик й державний діяч барон Банфі (Banffy) казав, напр., що «без шовінізму не можна збудувати суцільної національної держави» (там само, с. 199). Сей самий політик заявив у будапештськiм Сеймі, говорячи про національну державу: «Ми хочемо правної держави, але її будуватимемо аж по забезпеченню національної держави... Інтереси угорської країни вимагають того, щоби сю національну державу збудувалося на дуже шовіністичних засадах» (курсив тут і далі мій. – І. Б.).

При іншій нагоді Банфі сказав: «Мирно сього завдання не можна полагодити. Ми з ними (іногородцями. – І. Б.) порозумітися й угоду зробити не можемо, бо ми хочемо мадярської національної держави, а вони бажать різномовної держави, а в ній однакових прав для всіх народів» (там само, с. 216). Тіса-син на однім банкеті (в 1905 р.) констатував: «Коли громадяни немадярські хочуть користатися законними правами, вони мусять безумовно признати, що ся держава є мадярська» (a Magyar állam).

В Угорщині, як відомо, на папері існує ніби ліберальний національний закон з 1868 р. (відома XLIV ст. Основних законів Угорської держави), котрим мадяри звичайно й не без чималого успіху обдурювали Європу, представляючи їй свою державу яко «острів свободи», проти політично-національного лібералізму й поступу якої новдячні «іногородці» неначе лише безглуздо й злочинно бунтують.

Отже, про сей паперовий закон Тіса в згаданій будапештській промові говорив:

«Мадярський нарід не зобов'язався, що сей закон признаватиме на все й що його не змінить.., якщо зміняться відносини і ми переконаємося, що сим законом даємо права своїм ворогам і таким чином ділаємо проти себе» (с. 217).

Прихильником безоглядної мадяризації був і інший мадярський політик та державний діяч Коломан Селі (Széll), на думку якого

є одна з праць, які треба би перекласти на укр. мову, тим більше, що автор пише в ній слово і про сумну долю угорських українців.

«насамперед треба забезпечити, щоб ся країна була мадярською, а потім вже хай буде освіченою, багатою, культурною й поступовою» (с. 218). Страшенно шовіністично писала про се мадярська преса. «Pesti Hirlap» – один з найголовніших мадярських органів – цинічно признавався, напр.: «Ми, мадярська суспільність... хочемо абсолютно змадяризувати Угорщину» (с. 217).

Його не задовольнило б те, якби «іногородці» були вірні мадярській державі, признавали б мадярську державну думку, говорили б по-мадярськи, але заховали би при сім свою національну своєрідність та відрубність. Се для мадярського провідного журналу замало: він хоче, аби все іногородське в Угорщині було вщерть винародовлено й змадяризовано.

Ось як мадярські патріоти уявляли собі план утворення «власної» «національної» держави.

Ми присвятили трохи більше уваги сій мадярській методі утворення національної держави, позаяк в ній вельми яскраво проявився державний паннаціоналізм, так характерний для нашого часу повної дегенерації національного принципу – у всій його безглуздій виключності та звірючості. Ми не хочемо твердити, що сі мадярські методи утворення нації державою є пересічною нормою в сучаснім політичнім житті. Але безперечно, що сей мадярський рецепт є до вподоби всім визнавачам націоналізації держави з різномовним населенням; тільки що не скрізь і не всі паннаціоналісти мають цинічну мадярську відвагу явно й прилюдно переводити сю зоонаціональну політику. Дехто з них, напр., у фарисейській гіпокризії покладає надії на «природну» й «добровільну» асиміляцію іншомовних «окраїн». Але всі вони однаково примусовим чи непримусовим робом найрадше б проковтнули «братерських» іногородців, якби сі опинилися під їх пануванням.

Саме тепер, коли на руїнах старих державних організацій з'являються нові, під національною фірмою, але здебільшого з чималим додатком іногородського населення, ся справа набуває неабиякого часового значення. Щоб на майбутнє запобіглося таким винародовлюючим методам, якими послуговувалася перед війною Угорщина, треба буде положення «окраїн» й «іногородців» в чужих державах так міжнародно забезпечити, аби наперед унеможливилася сваволу державно пануючих народів супроти них. Було б фатальною похибкою покладатися щодо сього на добру волю й справедливість сих

останніх та на академічне захоплення їх гнучким і досі все ще мало фактично спрецизованим т. зв. «правом народів на самоозначення». Бо не слід забувати, що в національних справах завжди й скрізь суб'єктивізм панує над об'єктивізмом, а «to co innego» є майже звичайною й пересічною нормою. В атмосфері сього національного суб'єктивізму й найідеальніше та найбільш справедливе «право самоозначення народів» легко може бути зловжито задля національного поневолення недержавних народів, оскільки положення сих останніх не управильниться й непохитно не забезпечиться інтернаціонально. Але про се говоритиметься в кінцевих увагах сеї розвідки¹³⁴.

Переглядаючи попередні сторінки сього нарису, читач міг легко подумати, що автор глузує з нього. З викладу обох головних теорій про взаємини між нацією та державою виходить, ніби обидві вони мають рацію, та що реальне політичне життя Європи фактично potwierджує як першу, так і другу.

* * *

В дійсності ж ані автор не глузував з читача, ані обидві ці протилежні теорії не є такі слушні, як на перший погляд може видаватися. Кожна з них має лише зглядну рацію, але жодна – повної й суцільної, бо на інтересуючу нас справу вони задивляються з діаметрально протилежного становища, й тому кожна з них дотикає лише одної її сторони, але на основі сього одностороннього погляду рішає про весь зміст і характер сеї проблеми. Словом, се стара й відома історія про двох людей, що дивилися з протилежних позицій на диск, з одного боку – червоний, а з другого – білий, і страшенно спорили й переконували один одного, що сей диск є лише червоний або лише білий. В дійсності вглядну рацію мав кожний з них, повної не мав жодний.

З попередніх розділів сеї розвідки¹³⁵ вже видно, що ідеальна національна держава в дусі засади «один нарід – одна країна» не

¹³⁴ Пор. щодо сього нашу статтю «Про інтернаціонально-правний захист недержавних народів і національних меншостей», «Вістн. пол., літ. й життя», 1918, чч. 17 та 18.

¹³⁵ Пор. також нашу статтю «До питання про національну державу» у «Вістн. П., л. й ж.», 1918, ч. 42.

існує ніде, або, в найліпшій разі, є дуже рідким випадком. Щодо цього мають, отже, більшу рацію прихильники теорії держави національностей, до котрих яко одного з перших каменярів її слід зачислити також Драгоманова, котрий заздалегідь й майже пророчо відкрив деякі тайники націодержавного співжиття. Сі теоретики різнонаціональної держави мають рацію навіть помимо недавнього розпаду Росії та Австро-Угорщини, що неначе й на перший погляд промовляло б на користь першої теорії. Бо на руїнах сих останніх повстають не чисті однонаціональні держави, але здебільшого лише під фірмою національної держави *de facto* в більшому чи меншому ступені знову різнонаціональні держави. Драгоманів, передбачаючи се свого часу, характеризував сей процес як роздроблення одного великого централізму на низку малих і менших. Та обставина, що сі нові держави обіцяють своїм «окраїнам» й «іногородцям» повну рівноправність в згоді з засадою права народів на самоозначення не може бути міродайною, бо 1) як історія повчає, в аналогічній ситуації державні народи здебільшого й часто обіцяли автономну свободу поневоленим, робили се навіть мадяри, навчені деяким сумним досвідом з протиіногородською політикою, відгомоном чого є й вищезгаданий їх національний закон з 1868 р., а 2) що сі іногородці та «окраїни» не хочуть признати такого рішення (прикл.: «Deutschböhmen», україно-польський конфлікт з приводу Східної Галичини), та що тепер вже відразу замість національного миру маємо в осередній Європі чималу балканізацію національних відносин, себто ще більше загострення старих національних спорів і болячок, які після всього «полагодяться» старим способом, себто імперативно й з углядненням лише одної з двох сторін, друга муситиме хоч-не-хоч піддатися, бо – «*vae victis*»¹³⁶!

Коли б засаду національної держави перевелося ідеально й однаково справедливо для всіх, се означало б ні більше ні менше, як улаштування державно-політичної карти згідно етнонаціональної засади, себто заварення такого загальноєвропейського хаосу, серед якого відоме гасло Гоббса «*Bellum omnium contra omnes*» («Війна всіх проти всіх») затріумфувала б в страшенній своїй людоїдській безглядності й жорстокості.

Тому з такого простолінійного застосування національного принципу глузує не лише Реннер і прихильники різнонаціонального типу

---

¹³⁶ «*vae victis*» (лат.) – «горе переможеним!» (прим. ред.).

держави, але не признають його й народи – оборонці національної держави (прикл.: чехи в справі «Deutschböhmen», поляки щодо деяких українських країв і т. д.); неможливість такого його здійснення признає також Каутський, кажучи: «Було б безглуздим новочасне національне прямування уявляти собі так, що візьметься національна карта Європи й ухвалиться, що означені на ній мовні області перетворюються в таке ж саме число національних держав» («Die Befreiung der Nationen», с. 31).

Попереду він з приводу сього пояснює: «Утворення національної держави не слід, отже, так розуміти, що при сім неначе розходиться про втілення до неї всіх областей, заселених одною народністю... Для національної держави може братися на увагу лише замкнена мовна область...» (там само, с. 28).

Неможливість ідеального переведення постулату національної держави обумовлено різноманітністю елементів її структури, про що докладно говорилося в попередніх розділах; міродайними при сім є не лише фактори т. ск. об'єктивного характеру (отже, головне геоморфологічний, соціальний і економічний), але й елементи суб'єктивної категорії (як історично-культурний, політичний та релігійний).

Каутський, сам чималий прихильник типу національної держави, вельми пластично підсумував всі ці перешкоди до здійснення ідеалу сього типу держави, говорячи:

«Всі ці чинники – розірваність мовної області, мовні острови, перемішання мов на границях національних областей, різниця між мовними й природними межами, потреба вільного доступу до світового моря, історично дані релігійні та політичні умовини – всі ці фактори можуть для переведення національної держави в деяких країнах і в деяких добах утворити тяжкі перешкоди навіть серед самого населення. Прямування до національної самостійності, як тісно сполучене з сучасною комунікацією та з повставшою з неї новітньою демократією, через се не ослабне, бо воно не скрізь проявляється в формі стремління до національної держави» (там само, с. 31).

(Як цитата ясно підчеркує знову різноманітність структури держави й складність взаємин між нею та нацією. Однакова похибка всіх тут з'ясованих теорій про ці взаємини й спочиває саме в тім, що вони не досить узгляднують сей факт структурної гетерогонії

держави й марно змагаються звести суть національного державного відношення до якогось одного знаменника (виключно національного – перша, та лише економічного – друга), а наслідком того замість справжнього малюнку сього останнього мають в дійсності тільки zdeформовану його діаграму, ніби викривлену в сферичнім дзеркалі однобокого їх думання.

Очевидний факт, що національна держава була б ідеальним розв'язанням націодержавного питання. І тому сей державний тип є *pium desiderium*¹³⁷ самостійницьких прямувань всіх поневолеваних народів. Не слід, однак, при сім забувати, що націодержавні взаємини, на жаль, являються політичним рівнянням не о двох, але о кількох невідомих, і тому марно рішати його елементарним способом, редукуючи до одної лише якоїсь даної величини.

Не можна обмежуватися лише констатуванням факту, що політичний розвиток сучасної Європи йшов та йде в напрямі до національної держави або через неї, себто, отже, до держави національностей. Треба також подивитися на те, як той чи інший тип держави проявився реально політично в щоденнім житті, як заспокоїв громадські потреби народів, який мав вплив на міжнародне співжиття й поступ людства тощо.

При такім критичнім розборі обох сих державних типів побачимо, що в дійсності жоден не вистарчає й не заспокоює. Передвоєнна австро-угорська національна гризня була характеристичною прикметою сеї наддунайської держави національностей. Але й на Балканах, де робилися компромісні спроби здійснення постулату національної держави, не було так само ніякого раю на землі. Навпаки, Балкани стали політичним вулканом Європи, стало загрозливим всесвітній мир. З приводу Балкан дійшло до світового пожару 1914–1918 рр. Щоправда, до сього чимало спричинилося інтернаціональне положення Балкан та конкуруючі втручання до балканських справ європейських великодержавних впливів. Але факт, що й внутрішнє державне життя самих Балкан було джерелом постійних міжбалканських націодержавних суперечок та напружень, хоч би, наприкл., з приводу злосчасної Македонії, так що сьому політичний наш словник завдячує навіть спеціальний термін «балканізація відносин», що означає дуже хитке й непевне полагодження політичних справ.

---

¹³⁷ *pium desiderium* (лат.) – благочестиве бажання (прим. ред.).

Не диво, отже, що в лоні балканської демократії (а головню й на-самперед серед тамошніх соціал-демократичних партій) появилюся чимале прямування від існуючого типу поодиноких національних держав до загальної різнонаціональної й кількадержавної балканської федерації в дусі гасла «Балкани – балканським народам!», переведення чого означало б, з одного боку, емансипацію від імперіалістичного впливу європейських держав, а з другого – справжнє унормування внутрішньобалканських національних і державних справ.

В сих федерально інтегруючих тенденціях на Балканах прихильники другої теорії добачають якраз аргумент на користь різнонаціонального типу держави й очевидний доказ проти придатності до життя національної держави. Причини сього, на їх думку, головню економічного характеру, а відтак містяться в тім, що тип національної держави здебільшого приводить до дрібнодержавного атомізму, що суперечить нібито новочасному політичному розвитку, який простує до великодержавного типу, обіймаючого вже цілі континенти та частини світу (наприкл., в Австралії¹³⁸, в Північній Америці), а не до середньоевропейського державного ліліпутизму.

Реннер повторює афоризм англійського державного діяча Сесіля Родеса про те, що новочасне політичне думання й життя оперує вже «світовими континентами».

На його думку, економічно-географічний фактор переважає в державнім будівництві над національно-язиковим. Закон економічної автаркії вимагає вже великих наднаціональних державних організацій (прикладом сього типу мала бути проєктована «Mitteleuropa»)¹³⁹.

«Національна держава є замала, – каже він, – світ розділюється на кілька великих груп; треба думати в частинах світа. Навіть найсильніші з великодержав ізольовані й заслабі для поставлених перед ними історичних завдань. Історія пхає до наднаціональних формацій, до держав, більших за націю. Доба осамотнених малих

¹³⁸ З приводу Австралії Е. Бертон завважив ось що: «Вперше в світовій історії маємо тут один нарід для одного континенту та один континент для одного народу», отже, також свого роду приклад національної держави цілоконтинентного типу.

¹³⁹ «Österreichs Erneuerung», статті про наднаціональну державу, с. 36, 39; відтак «Weltbestimmungsrecht...», §§ 15, 30, с. 133.

народів і багатьох суверенностей вже минула» («Öster. Erneuerung», с. 39).

Заведення національної дрібнодержавності на руїнах різнонаціональної великодержавності являється, на його думку, фатальною економічною реакцією, яка суперечить духові сучасного господарчого розвитку й поступу. Дотеперішня дрібнодержавність засуджена саме економічно на поталу.

«Розміри новітнього культурного життя не зносять вже дрібнодержавності; вони вимагають великих господарчих і комунікаційних спільностей, в порівнянні з котрими вже й великі народи замалі. Націоналізм став нині тим, чим перед ста роками був партикуляризм» («Öster. Erneuerung», с. 32).

«Для ізольованих, незалежних малих держав, що існують без зв'язку побіч себе, нема вже місця» (там само, с. 53).

Держава національностей, а взагалі державна спілка – сей стан переходу до наднаціональної держави є, отже, в життєвім інтересі малих народів і країн, які лише таким чином, в наднаціональній державній організації вищого майбутнього типу, єдино та найліпшим способом можуть забезпечити своє національне існування й самобутність та свою краєву своєрідність. «Наднаціональна держава, – каже Реннер, – не є нісенітницею, а являється життєвим імперативом для малих народів та національних черепків в часі, коли й найбільші народи, лишаючися ізольованими, вже ослабі» (там само, с. 43).

В сих увагах визначного австро-марксівського теоретика, попри безперечно слушні спостереження, є чимало одностороннього теоретичного схематизму й підсвідомого упередження супроти національної ідеології нового часу.

В його думках про малі народи й дрібнодержавність чути, напр., очевидний відгомін теорії про проковтнення сих останніх великодержавами по аналогії з доктриною про концентрацію капіталу (див. про се: Каутський, «Die Befreiung der Nationen», с. 22), або іншою подібною гіпотезою про «політичний гравітаційний» закон в державнім співбутті, за якою державну конфігурацію порівнюється з планетарною системою, в котрій великі держави-сонця скоршчи пізніше пожирають сусідні менші й малі, або принаймні включають їх (економічно й політично) в сферу свого обігу на правах своїх

роду сателітів (пор. про це: Челлен, «Die Grossmächte der Gegenwart», с. 154)¹⁴⁰.

Каутський слушно, одначе, звернув увагу на те, що в цьому міркуванні занадто зловживається економічного аргументу. Для новітньої держави з погляду капіталістичного розвитку рішачим є не територіальне поширення аж до досягнення економічної автаркії, але запевнення сеї останньої шляхом відповідної суцільної й замкненої комунікаційної системи («Die Befreiung der Nationen», с. 22, 27). Протилежне твердження є, на його думку, впрост нонсенсом, бо жодна держава в дійсності не є економічно-автаркічною (с. 27). Критичне положення малих держав і народів обумовлюється, отже, не економічним, а головню географічним і, особливо, мілітарно-стратегічним моментом (напр., для Сербії й Бельгії під час сеї війни)¹⁴¹.

Спір, отже, про державний тип (національна держава чи держава національностей), про який мова була в цьому нарисі, уявляється нам у виді нової дилеми: великодержава (очевидно, різнонаціонального характеру) або дрібнодержавність (здебільшого відповідаюча сучасним прямунням до однонаціональної держави).

І тут знову додаємо цікаву познаку новочасного політично-державного розвитку. Дрібнодержавність, так само як і тип національної держави, є здебільшого витвором новітньої демократії. В більшім демократизмі малих держав, обумовленім здебільшого безсиллям їх правительств переводити глитайсько-заборчу політику великих держав, і спочиває, на думку Каутського, «притягаюча сила (сих останніх) для їх населення» («Serbien und Belgien», с. 94).

Тим часом, отже, коли прихильники економічної теорії (Каутський називає її вульгарним або воєнним марксизмом) доказують занепад дрібнодержавності на користь великодержавної концентрації, Каутський, навпаки, бачить у новітнім часі сталий зріст першої. «Порівнюючи з сим економічним законом європейську державну історію від Віденського конгресу в 1815 р. [добачаємо] вдаряючу суперечність її з ним. По сим часі не знаходимо в Європі ані постійного

¹⁴⁰ Сею аналогією послуговувався також і Навман в своїм відомім проекті «Mitteleurop'и», в яким справу малих народів і держав розглядається саме з погляду політично-гравітаційного закону.

¹⁴¹ Критику сеї переборщеної економічної науки й справжню неекономічну підвалину її читач знайде в цитованій вже тут іншій праці Каутського – «Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas» (З'єдинені середньоевропейські штати), Штуттгарт, 1916.

абсорбовання малих держав великими, ані поширення національної держави в державу національностей» (там само, с. 91).

Нетрудно бачити, що в з'ясованім тут представленні справи типу державності з двох вищезгаданих протилежних становищ є трохи доктринерського схолацизму, який неминучо приводить до парадоксального діаметралізму висновків та до нібито безвихідного «зачарованого круга».

Адже останній висновок Каутського легко можна би зкорегувати прихильникам другого теоретичного напрямку. Вони могли б, напр., доказати, що дві найбільші сучасні національні держави – італійська та німецька, – повстали на руїнах попереднього політичного партикуляризму та дрібнодержавності, коштом щонайменше 11 малих держав (Челлен, «Der Staat als Lebensform», с. 212, 213) і можуть бути влучним доказом формування новочасної великодержавності наслідком синтетичної дії національного, географічного й економічного чинників.

Відокремлення ж новочасної Бельгії від Нідерландського королівства є знову скорше доказом проти національної держави, ніж за неї, бо се останнє обіймало майже всю фламандсько-голландську людність і в кожному випадку більше наближувалося до типу національної держави. Але саме в сім випадку можна додати чимало диференціюючої сили географії, економіки, історії, релігії та культурної й суспільної психології, разом міцніших, ніж інтегруюча дія національного побратимства й мовної спільності. Очевидно, що й проти сих прикладів можна було б навести контраргументи й продовжувати таким чином сей спір до безкінечності.

Тут пригадується, отже, слушність того твердження, за яким, коли на певну справу можливі дві протилежні відповіді, то се значить, що розглянення її в основі було кепсько поставлене. Похибка сеї невірної постановки, на нашу думку, головно спочиває в спробах, так сказати, моністичного трактування сеї вельми плюралістичної, щодо свого змісту, проблеми.

Відсилаючи читача до попередніх уваг про різноманітність структури держави та нації, як і про складність їх взаємин, хочемо тут звернути увагу на певні очевидні тенденції в новочаснім політичнім житті до витворення нового державного типу, синтетично узгляднюючого та обіймаючого всю вищез'ясовану різноманітність націодержавної проблеми. Можливо саме, що на сім шляху

знайдуться, врешті, методи та засоби до остаточного полагодження національно-політичних й державних конфліктів, до досягнення, отже, тої світової й міжнародної гармонії, про яку людство віддавна мріяло й до якої йшло кривавими манівцями історії.

Під час сеї війни наслідком катастрофального її перебігу та впливу на все людство, безпосередньо відчуте та віднесене багатьма народами й країнами, скрізь по всьому світу залунало майже стихійно гасло Загальної Ліги або Союзу Народів яко конкретної форми політичного переведення відомого й дуже популярного принципу самоозначення народів, через що мали б утворитися передумовини й запоруки міжнародного та вічного миру.

Визначні політичні й державні діячі, головню Антантського табору (Роберт Сесіль, Ед. Грей, Л. Буржуа, В. Вільсон, Дж. Ллойд та інші), та й з центрально-державного (проф. Ферстер, Лямаш, німецький політик Ерцбергер), як і неутрального (головню президент швайцарської республіки Кальондер), з великим розумінням боронили сю ідею міжнародного спілчанства яко майбутнього типу державно-політичної організації нової Європи та всього світу взагалі.

Ся думка інтернаціонального або світового союзу народів не є новою. Навпаки, вона належить до найстарших та заповітніших мрій людства. Початки її можна простежити від найдавнішої доби античної історії. Конкретний прототип її добачають в старогрецьких племенних союзах – т. зв. «амфіктіонах». В III ст. всесвітній мир пропонував римський цісар Пробус. Відтак на релігійнім ґрунті бажав його здійснити католицизм, ся за назвою своєю загальносвітова релігія. Середновічні монахи й схоластики та мислителі чимало присвячували уваги сій цікавій проблемі. Королі й володарі тогочасні різними шляхами намагалися реально її розв'язати. Згадати лише проект універсальної всесвітньої монархії, гарно й оригінально з'ясований великим італійським поетом А. Данте, або гарно продуманий план великого чеського гуситського короля-демократа Юрія з Подебрад (з 1462 р.) утворення європейської імперії вічного миру.

З новочасних мислителів головню Руссо та Кант оригінально розглядали сю стару, але вічно молоду мрію людства. Перший в з'єдиненні малих держав для захисту проти сваволі великих бачив шлях до її здійснення, другий конкретно пропонував у своїй славетній

розвідці «До вічного миру» («Zum ewigen Frieden», 1795 р.) утворення всесвітнього союзу народів в одній загальносвітовій республіці.

На українському ґрунті київські «братчики» з Костомаровим і Т. Шевченком на чолі, з їх мрією про федеративний союз слав'янських народів, також належать до числа каменярів сеї великої думки, яка в особі Драгоманова знайшла визначного свого товмача й аналізатора, оскільки розходилося о синтез її національного та космополітного елементів.

В новітніх часах пропагував її знаменитий й славетний знавець міжнародного права проф. Блюнчлі в своїм проекті «Всесвітньої конституційної держави»¹⁴².

Молода Європа середини минулого століття, новочасна демократія, первісний соціалізм та інтернаціональний пацифізм своїм програмовим домаганням виставили Європейські Сполучені Штати.

Ся велика ідея міжнародного братерства та світового миру й досі все ще є заповітною метою вселюдських та національних прямувань. До вічного миру дотеперішня історія людства прямувала кривавими шляхами періодичних війн, серед яких остання світова війна безперечно належить до найстрашніших і найжорстокіших, які людство коли-небудь досі пережило.

Одначе вона не лишилася зовсім без впливу на реальне політичне та державне життя людства. Її конкретно-політичний постулат – «з'єдинені штати», себто сполучені держави, – не являється все ще якоюсь абстрактною утопією, бо його вже реально здійснювалося де-не-де; він служить, отже, показником державного розвитку в напрямі вищих форм політичного будівництва та цікавим причинком нового й раціональнішого державного типу.

Сі «з'єдинені штати» або «сполучені держави», спочиваючі на принципі федералізму, є спробами нових конструкційних форм в державнім будівництві, синтетично і гармонійно узгляднюючих всю різноманітну та многосложну структуру держави.

Дотеперішнім зразкам сього державного типу – головно з позаєвропейської державно-політичної практики, – вдалося таке згармонізування географічного, економічного та соціального чинників. На нашу думку, варто б їх було випробувати для полагодження

---

¹⁴² Див. про се інформаційну статтю «Myšlenka svazu národu v dejinách» («Думки союзу народів в історії») в празькім «Právo Lidu», від 4 вересня 1918 р.

націодержавних антагонізмів на європейським ґрунті, що, зрештою, як ми се зараз побачимо, подекуди вже почалося.

Легко вгадати, що одним з найстарших прикладів нового державного типу, який ми маємо тут на думці, являються Американські Сполучені Штати, політична історія яких є дуже повчаюча для нового державного будівництва. Адже тут відбулася рішуча боротьба поміж європейським державним індивідуалізмом, з його одностороннім захопленням для всіляких антиінтернаціональних «-ізмів», з прямуваннями до державного типу, коли так можна сказати, колективно-суспільного або саме всесвітнього характеру, не придушуючого природний політичний індивідуалізм, але обмежуючого патологічні його прояви, себто політичний еґоїзм свідомо чи підсвідомо антиколективного та протиміжнародного роду¹⁴³.

Політично-державна еволюція Амер. Сполуч. Штатів від первісної дуже вільної конфедерації 13 держав (1781 р.), з перевагою сепаратистично-індивідуалістичних тенденцій в них, до пізнішої (1865 р.) й теперішньої федеративної республіки, з очевидною перевагою колективного авторитету державної спілки над поодинокими суверенітетами 43 штатів, 2 територій й 1 союзної області, означає не лише безприкладний в історії технічний рекорд державного будівництва, але не менш важне теоретичне рішення державної теоретики о багатьох різноманітних складових елементах і факторах.

Найважливішим явищем при сім є, власне, перемога нового розуміння справи державної суверенності.

Витворення поняття вищої колективної суверенності – суверенітету державної спілки, переважаючого умовні суверенності поодиноких держав¹⁴⁴, – се й є те, що головню бракувало старій Європі, де партикулярні абсолютистичні суверенітети всіх і кожної держави

¹⁴³ Згадати лише, наприкл., анархо-державну теорію південних штатів про «*jus nullificandi*» (себто права непризнавання для себе недогідних чи неприємних державних законів) або «*jus secedendi*», себто права сецесії, тобто довільного відокремлення, як його сформулював Саямонн, прихильник абсолютної суверенності поодиноких американських штатів на некористь всеї державної спілки, й як його відтак вжито під час т. зв. Сецесійної війни (1861–1865 рр.) між південними й північними штатами з приводу справи чорного невільництва (пор.: E. Daenell, «Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika» («Історія америк. сполучених штатів»), Липськ, 1914, с. 81, 82).

¹⁴⁴ E. Daenell, 1, с. 105.

в дійсності унеможливлювали довший мир і викликали неминучі періодичні криваві конфлікти. В сьому спочивала головна криза старої європейської державності, про що нам не раз доводилося критично писати. Останньо – в статті «Мировий Конгрес і Декларація прав народів» (у «Вістн. П., Л. й Ж.», 1918, ч. 41), – ми казали з приводу сього: «Таке розуміння державної суверенності суперечить духові демократизму та новочасних політичних прямувань взагалі. Воно є, з одного боку, сумною спадщиною занепавшого політичного феодалізму, а з другого – висловом капіталістично-буржуазного індивідуалізму, суто егоїстичного й протисуспільного характеру.

Воно мусить тому зникнути разом з старим ладом, який починає розпадатися наслідком війни.

Так само, як в громадським житті протисуспільний егоїзм та абсолютизм одиниць обмежується й паралізується авторитетом соціальної гегемонії всієї суспільності, подібно також майбутнє міжнародно-державне й політичне життя має спочивати на засаді релятивної лише суверенності поодиноких народів і країн. Повна суверенність буде атрибутом тільки загального Союзу Народів, зложеного з представників сих поодиноких народів і держав Союзу, перед котрим сі останні будуть відповідальні за свою політичну діяльність, як назовні, так й внутрі...» (с. 546).

Так ми розуміємо автономну суверенність поодиноких держав-членів майбутнього світового або спочатку європейського державно-національного союзу, який лише сумарно матиме повну й інтегральну суверенність.

В північних А. С. Ш. бачимо приклад реального переведення такої автономної й інтегральної державної суверенності, приклад, який нова Європа неминучо мусить перенести до свого державно-національного будівництва, коли вона хоче забезпечити свій мирний і поступовий розвиток на будуче.

Поза Америкою проблема нової державної організації *via facti* й спроквола рішалася в Австралії, де різноманітні й часто протилежні інтереси шести штатів треба було помирити для добра й користі всіх та кожного.

І знову після довшої боротьби центрофугальних партикуляризмів з концентраційною гравітацією проблему сю розв'язано утворенням 1901 р. «Commonwealth of Australia», отже австралійської

державної спілки, про повстання якої відомий німецький дослідник австралійського життя А. Манес написав в своєму звіті з подорожі до сеї частини світу: «На початку нового століття, після тяжкої боротьби, п'ята часть світа сталася одною з найбільших держав, а до того не так, як сполучені держави німецька, швейцарська, американська й канадійська наслідком війни або натиску зовні, але на основі чисто раціональних міркувань і зовсім добровільно, в почутті національної співналежності» (курсив мій. – І. Б.)¹⁴⁵.

В 1909 р. повстала більш-менш аналогічним шляхом Південно-Африканська державна унія англійських колоній. Вище ми вже чули, що подібного типу державою є Канада, nota bene з незвичайно різнонаціональним населенням й з дуже цікавою англо-французькою справою, завдяки якій ся спілкова держава має чималий спеціальний інтерес для Європи, де віссю політичних спорів і є головно націодержавна проблема¹⁴⁶.

Наведені тут приклади федеративного державного будівництва з позаєвропейської практики майже не доторкаються безпосередньо цікавлячої нас тут національної проблеми. Се не значить ще, що сеї методи й державного типу не можна вжити до полагодження націодержавних справ в Європі.

Навпаки, на нашу думку, сей вищий тип державної організації, котрий розвинувся в позаєвропейській політичній атмосфері, не отруєній міазмами європейського політичного маразму, атаківізму, колтунства, словом, чималої й придушуючої спадщини столітньої реакції та абсолютизму, з великим успіхом можна й слід вжити в майбутній націодержавній перебудові нової Європи.

Вже і в старій передвоєнній Європі були цікаві й небезуспішні спроби та проекти націодержавного будівництва, зглядно перебудови в федеральнім дусі та в напрямі до спілкової держави.

Отже, насамперед класичний приклад німецького націодержавного з'єдинення шляхом утворення з сумнославетної німецької дрібнодержавності національної державної спілки.

Попри вищезгаданий американський приклад, се другий чи не більший ще рекорд державнобудівничої техніки, тим тяжчий, що

¹⁴⁵ А. Манес, «Do zemí sociálních divů» («До країни суспільних чудес»), чеський переклад, Прага, 1915.

¹⁴⁶ Докладно тип сполученої держави в цікавіших її проявах з'ясовано в монографії М. Залізняка «Головні федерації сучасного світа».

в сім випадку треба було перемогти не лише дуже міцну історичну інертність і резистенцію страшеного многоголового партикуляризму безчисленних всіляких державних організацій, але й рішити чи не найскладнішу теорему державно-політичної геометрії загалом. Бо мусимо собі уявити, що з'єдинена Німеччина складається аж з 26 державних членів, а саме: з 4 королівств, 6 великих герцогств, 5 звичайних герцогств, 7 князівств, 3 міських республік або т. зв. вільних міст, й одної державної області.

На жаль, німецьку спілку державу (Bundestaat) від народження здушено прусько-гогенцоллернівською мілітарно-абсолютистичною гегемонією; тому її розвиток був аномальний, а теперішній дочасний розпад (сепаратистичні прямування після вибуху революції з гаслами «los von Berlin» = «геть від Берліна» або «gegen Berlin» = «проти Берліна!») є вислідом не лише колишніх історичних традицій, але головно безглядного прусько-берлінського втручання й централізаторської політики.

Не підлягає, одначе, сумніву, що майбутність німецького народу скорше чи пізніше політично забезпечиться в союзній федеративній та демократичній республіці.

Другий приклад з європейського політичного життя – се грандіозний проект англійської «Imperial Federation» («Імперської федерації») на основі «Home rule all round» («Самоуправи скрізь докола»), в напрямі утворення «Британських Сполучених Штатів», с. 143¹⁴⁷. В англійських колоніях державно-федеративну перебудову вже, як ми бачили, здебільшого переведено, крім Індії. В європейській Англії на черзі дня був досі ірландський «Home rule».

Проект, про який тут іде мова, хоче поширити засаду федеративно-державного спілчанства такожі на географічні та національні частини головного великобританського острова; отже, на кельтійські Шотландію й Уельс та й на саму Англію, оскільки сього вимагатимуть гео-економічні або демополітичні умовини (федеральне відокремлення Лондону, Ланкаширу, осередньої Англії). Ся програма внутрішньодержавної федералізації Англії називається «devolution», отже – розв'язанням (Челлен, там само, с. 115). Але не розв'язанням в значенні розпаду й розбиття держави, навпаки – в дусі скріплення та зміцнення її, через заспокоєння оправданих потреб геонаціо

¹⁴⁷ R. Kjellen, «Grossmächte der Gegenwart», с. 175.

нального індивідуалізму в державній організації вищого типу. Сей проект має бути поширеним, відтак, і на Індію.

Навчена добрим і злим досвідом стара Англія шляхом федерації в Британських Сполучених Штатах хоче почати нове й молоде життя й запевнити свою майбутність (Чемберлен).

Шлях, безперечно, певний, однаково добрий для центру, як і для «окраїн».

Європейські сполучені держави, сей *de facto* проєктований після війни Союз або Ліга народів може спроквола здійснитися також лише у виді кількох державних спілок, в яких мають бути синтетично згармонізовані гео- й націополітичні своєрідності Європи.

Середньоевропейська й східноєвропейська, балканська й кавказька, дунайська або чорноморська та балтійська державні спілки – все се варіанти й мотиви, з яких має скластися згодом загальноєвропейська унія¹⁴⁸.

Щоправда, в них географічний та економічний чинник є неначе б на першім місці, творячи контури майбутніх державних кістяків. Зрозумілою могла б бути небезпека, щоби національне життя не стало знову жертвою сеї державно-політичної геометрії.

Се, одначе, буде неможливим з хвилиною, коли національне право всіх і кожного поставиться під міжнародню контролю вищої світової або принаймні європейської суверенності, коли наперед унеможливиться національну експлуатацію.

Зрозуміло, що державна геометрія в межах можливості при-держуватиметься національних вказівок й уникатиме безглуздої національної вивісекції старої Європи. Де, одначе, з геоеконімічної або з інших подібних причин се буде неможливо, там вона творитиме нові Швейцарії, сей найсвоєрідніший і найкращий досі зразок націодержавного будівництва.

¹⁴⁸ Досвід останнього післявоєнного року, на жаль, дуже вимовно показав, що європейські народи, особливо ж з категорії пануючих та історичних, не доросли ще до справедливого зрозуміння з'ясованого тут (с. 124–128) федералістично-спілкового державного типу; вони прийняли б федерацію (в Середній та Східній Європі) хіба тільки для відновлення своєї довоєнної гегемонії та панування (проекти дунайської «федерації» та відновлення Росії). Поневолею та визволюючимся народам не лишається поки що іншого виходу, як прямувати до майбутніх Сполучених Штатів Європи шляхом власної самостійності. Отже, через повну самостійність до будучої Всесвітньої Федерації. Такий має бути лозунг під сей час поневолею і недержавних народів Європи.

Низка сполучених штатів національного й різнонаціонально-швейцарського типу – ось, на нашу думку, шлях до розв'язання європейської державної проблеми в цілій її багатогранності й різноманітності.

Реннерівська дефініція наднаціональної держави де в чім з'ясує дух сього нового спілкового типу держави, оскільки розходиться про характеристику його під національним оглядом. «Ся держава держав, – каже він, – в своїй суцільній появі інтернаціональна, її члени-держави національні, головна держава, одначе, наднаціональна. Вона, як в цілості, так і в поодиноких частинах, не є ненаціональна чи безнаціональна» («Selbstbestimmungsrecht»)¹⁴⁹.

Замість кінця

Ся праця, як видно з цього заголовку, виходить без кінця, отже, в іншому подекуди виді, ніж була первісно проєктована.

Пояснюється се тими величезними змінами в політичному житті та конструкції Європи й усього світу взагалі, що сталися протягом останнього року наслідком катастрофального розпаду середньоєвропейських держав восени 1918 р.

Ся праця в своїй основі була насамперед критикою національно-державної структури старої Європи, яка під час всесвітньої війни, а головню в часі викликаної війною революції, розпалася в фундаментальних своїх підвалинах.

Криза староевропейської державності, про яку писалося на попередніх сторінках сеї праці, мусила скінчитися й скінчилася-таки катастрофальним її занепадом, наразі й поки що, правда, в дотеперішній її концепції.

Реально політичні зміни в довоєнному укладі Європи, про які була мова вище, спричинили те, що ся праця виходить без кінця, себто без дальших проєктованих ще нарисів, завданням яких мало бути з'ясування національної структури довоєнної Європи, анало-

---

¹⁴⁹ Л. Буржуа, голова комітету для «Союзу народів», як пишуть часописи, впрацював (1918) в дусі гаазьких конференцій проєкт державної організації з колективною наддержавою на чолі, якій припадало б контрольне право й виконавча сила над поодинокими державами-членами в справах міжнародно-державного життя. Се, отже, варіант або знадїбка до проблеми, про яку говорилося в кінцевих увагах сього розділу.

гічно до того, як в попередньому розділі представлена була державно-політична її конструкція.

Нині, після розпаду царської Росії, Габсбурзької двуликої монархії та турецької імперії й після повстання на їх руїнах (*de jure* чи *via facti*) нових держав, проєктоване з'ясування національних форм старої Європи мало б здебільшого вже, мовляв, історично-порівнюючий характер. Тому автор вважає можливим обійтися без цих нарисів в сій розвідці. Звідси й заголовок сього останнього розділу – замість кінця.

Все ж таки до попередніх частин сеї праці, на нашу думку, конче треба додати деякі кінцеві уваги та пояснення, в зв'язку з найостаннішими подіями (протягом 1919 р.) в Європі, позаяк вони дуже безпосередно відносяться до справ і питань, що були головною темою цих нарисів.

Характер і перебіг тих подій був та є того роду, що оправдує опублікування сеї праці, присвяченої головно, як про се вже згадувалося вище, старій Європі, котра, щоправда, вмерла, але залишила по собі в спадщині новій Європі, що є саме *in statu nascendi*, чимало зі своїх патологічних та розкладових елементів, які від самого початку загороджують не лише існування, але навіть і сам факт народження нової й вільної Європи, однаково справедливої для всіх народів Європи, без політичного та національного кріпацтва, збудованої на певних та тривких фундаментах соціальної та національної рівноправності й визволення.

Нова Європа родиться в дуже ненормальних умовах. Революція й піднімаюча голову на заході реакція є її повітухами. Вона повстає не з загального миру всіх народів, але під диктат побідної сторони, що хоче накинути всьому світові свою волю й концепцію майбутньої політичної та суспільної організації.

В політиці, як і скрізь в житті, чималу роль відіграє відомий біологічний закон мімікрії, себто захистного пристосування. Стара Європа вмерла. Але не вмерли великі жерці політичного та суспільного її ладу. Здебільшого вони лишилися навіть на відповідальних посадах. Під проводом деяких з них рішається майбутня доля нової Європи. Річ очевидна, що вони намагаються, оскільки можливо, перенести багато де чого з традиційного «святая святих» старої Європи до післявоєнного її нового видання. І вони, за згаданим вище

законом мімікрії, лише пристосовуються до нових гасел та постулатів, декоруючи ними старі свої засади та думки.

Велика революція думки, що засудила на смерть стару Європу, підмінувала та повалила її, лише зверху доторкнулася політично-соціального світогляду тих, що вчора були бездоганними та вірними її прислужниками, а сьогодні *via facti* здебільшого опинилися в ролі повитух нового світу.

Під час війни багато говорилося – особливо з боку Антанти, – про визволення поневолених народів, про демократизування дипломатії, про нове з ґрунту зорганізування державно-політичного життя після війни й про неначебно ідеальну та безкористну співучасть в сій праці всіх головних чинників.

Класично ся нова визвольна ідеологія була з'ясована й сформульована американським президентом Вільсоном в його відомих заявах та промовах, аж врешті та остаточно скристалізована в славетних його 14 пунктах, що мали стати свого роду політичним канонном задля творчої праці мирної конференції.

Ся Вільсонова ідеологія була, так сказати, вершком думкового революціонізму в державно-національних справах, на який здобувся Старий Світ в дванадцятій годині свого існування.

☞ Ся ідеологія в найістотнішій з її основ не була навіть європейського походження, але американського, й під філософічним оглядом є типовим проявом англосаксонського думання, що, зрештою, є досить природним, коли взяти на увагу ті нові форми державності в англосаксонській сфері впливів, про які була мова в попередньому розділі.

На європейському континенті, в атмосфері старого дипломатичного мистецтва й старого державного думання ся нова ідеологія приймалася з меншим захопленням і щирістю й з більшими єзуїтськими застереженнями, ніж як вона проповідувалася вашингтонським її апостолом. Не диво, отже, що на Паризькій мирній конференції вона була переможена всілякими дипломатичними вивертами її тайних, але хитрих та сильних ворогів, завдяки чому Версальський мир в своїх результатах – щодо зорганізування нової Європи, – виявився зовсім інакшим, ніж як про се мріяли поневолені народи та їх американські оборонці з Вільсоном на чолі¹⁵⁰.

¹⁵⁰ З сього приводу дійшло, як відомо, до чималої опозиції в Америці, часті сенаторів якої рішучо висловились проти ратифікації Версальського миру, закидаючи йому порушення основних 14 пунктів мирної програми Вільсона.

Що так саме сталося, не може се дивувати нікого, крім політичних мрійників та наївних ентузіастів.

Пересічно беручи, люди не змінються нараз, мовляв, якимсь чудом. Спосіб людського думання в своїй суті є тривкішим та енергійнішим, ніж в зовнішніх формах його проявів. Навіть такі епохальні події, як світова війна та революційні вибухи, що слідом за нею вибухли, не можуть відразу та остаточно звести людського думання на нові шляхи. Сеї інерції думання, спеціально в області політичних та суспільних справ, про які тепер головню розходиться, якраз найбільше у т. зв. міродайних кругів, що мали й мають все ще рішаючий голос в організуванні нових форм державно-національного життя в Європі.

Під натиском революційного *vox populi*¹⁵¹ ті круги змушені були, щоправда, зробити деякі чималі концесії, але рівночасно стараються всілякими способами тайно спаралізувати революційну дію сих новин, гальванізуючи, мовляв, духа небіжки старої Європи. Конкретно се видко на прикладі Австро-Угорщини, яка згідно до національного імперативу була розторощена, але яку старі темні сили знову хотіли б відбудувати під маскою дунайської чи осередньо-європейської федерації, проти чого мусила вже не раз вельми енергійно протестувати Чехословацька республіка, самостійність якої є дуже загрожена сими quasi-федералістичними планами¹⁵².

З вищенаведених причин Версальський мир є дуже компромісним і неповним, що обумовлено було головню непевністю ідеологічного фундаменту, на якому спочивали праці Паризької мирної конференції.

Насамперед Версальським миром не полагоджено всіх спірних національно-державних справ. Він знехтував дуже складний комплекс східноєвропейських національно-державних справ, щодо яких Паризька мирна конференція не могла й все ще не може визволитися з-під тяжкої гіпнози панросійського імперіалізму, який вперто мріє про відбудування «єдиної й неділимої» Росії. Відтак, на його

¹⁵¹ *vox populi* (лат.) – голос народу (прим. ред.).

¹⁵² В чеській пресі була опублікована політична заява з сього приводу, з якої наводимо тут кінцевий уступ – резюме: «Спроби витворити якусь наддунайську конфедерацію виходять лише односторонньо, з боку противників та ворогів нашої республіки. Тенденція відновити в Угорщині та в Австрії монархію з Габсбургами на чолі є загрозою спокою в Середній Європі, а таким чином й загрозою всесвітнього миру загалом...» («Národní Listy», ч. 287, 7/XII.1919).

вслідах добре видно брак якоїсь одноманітної та консеквентної політичної програми щодо вирішування національно-державних спірних справ.

Паризька мирна конференція здебільшого працювала під сим оглядом без певних якихось ідейних директив та критеріїв. Для неї важнішим було запевнення політичного домінування побідних великодержав й абсолютного спаралізування тривких основ для мирного й тривкого національно-політичного співжиття в майбутній новій Європі, створити які було її завданням. Не диво, отже, що замість миру Європа поки що є вже понад рік ареною завзятих національних війн, які лютують безупинно на Сході Європи та на периферії Середньої Європи.

Мирна конференція не має ані морального авторитету, ані фізичної змоги припинити сей дальший страшний пролив крові вже й так обезкровлених визволяючихся європейських народів.

Вона є безрадним свідком нахабних авантур «божественного» Анунція, що окупує Рієку (Fiume) й загрожує забрати всю югославянську Дальмацію для Італії¹⁵³. Галлер, чи не з вимушеного на ній дозволу, забирає для Польщі українську Галичину, де поляки відтак заводять політичний режим, який найкраще можна схарактеризувати двома дуже вимовними словами «ogniem i mieczem».

Мадяри, незважаючи на всі накази мирної конференції, отверто ведуть пропаганду на користь відбудування суцільної бувшої Угорщини й роблять конкретні заходи, щоб відібрати від Чехословаччини, Югославії та Румунії забрані частини довоєнного «magyarország'у».

Поляки розвинули величезну агітацію на тешинській Сілезії, підготовляючи таким чином ґрунт для майбутнього плебісциту, що має вирішити справу державно-політичної приналежності сеї осередньоєвропейської Македонії.

Верхня Сілезія була вже видовищем кривавих подій, спровокованих польсько-німецькою боротьбою за його посідання.

---

¹⁵³ Мова про італійсько-югославський конфлікт з приводу контролю над адриатичним портом. До Першої світової війни місто Фіуме (сучасне хорватське місто Рієка) входило до складу Австро-Угорської імперії. У квітні 1915 р. за секретним Лондонським договором Фіуме мало бути передане Югославії, однак Італія вважала це місто своїм. 12 вересня 1919 р. загіг італійських націоналістів на чолі з поетом Габріеле Д'Аннунціо окупував Фіуме; Д'Аннунціо оголосив себе «командантом» «Італійського регенства Карнаро».

Австрійська республіка ледве животіє, будучи виснажена внутрішніми суспільно-політичними антагонізмами й не маючи сили боротьби сепаратистичних прямувань деяких своїх провінцій (головно Voralberg'у), що хочуть відпасти й злучитися або з Німеччиною, або зі Швейцарією.

Німеччина не без успіху саботує всі карні зарядження мирної конференції, скеровані проти неї, а Антанта не рішається вжити проти неї збройної інтервенції. А внутрі Німеччина є явищем кривавих суспільно-політичних конфліктів та неабияких сепаратистичних тенденцій під гаслом «Los von Berlin!».

На Сході Європи є сумно-трагічне положення, яке можна з'ясувати коротко відомим класичним реченням «bellum omnium contra omnes»¹⁵⁴.

В цьому східноєвропейському трагізмі є, однак, чимало елементу іронічного та сатиричного, особливо ж коли дивитися на те, що там діється, зі становища історичної ретроспективи та політичної еволюції.

Бо чи ж не іронією й сатирою є те, що т. зв. демократична й поступова Західна Європа помагає всіма силами патентованим російським реакціонерам – Денікіну та Колчакові, що уживають сеї європейської допомоги для поборювання большевизму та знищення самостійницьких прямувань поневолених народів і країн бувшої царської імперії, яких Паризька конференція й досі не визнала, хоч побідна Антанта під час війни при кожній нагоді заявляла, що вона воює за визволення малих та поневолених народів?

Але, як про се була мова в першому розділі сеї розвідки, дипломатичне «визволення» було здебільшого в сій війні лише тактичним засобом задля ослаблення ворожого блоку. В кожному випадку воно обходилося «визволеному» досить дорогим коштом.

Як Центральні держави «визволяли» Польщу, Україну, надбалтійські країни та Литву – загальновідомо! Не так відомо, однак, що й «визволення» Антантою має чималі «але» та не є, отже, так зовсім без закиду, як би се могло здаватися на перший погляд.

Чехи напр., що від самого початку війни так беззавітно стали на сторону Антатського блоку й зробили для нього справді незвичайно багато, дезорганізуючи, з одного боку, систематично Австро-Угорщину й ослаблюючи відпорність Центральних держав взагалі,

¹⁵⁴ «bellum omnium contra omnes» (лат.) – «війна всіх проти всіх» (прим. ред.).

а з другого – активно помагаючи Антанті на всіх майже фронтах, – мусять тепер, насамперед, заплатити грошову контрибуцію за своє визволення в сумі коло 6 мільярдів корон, відтак є *de facto* блоковані щодо валюти й фінансів взагалі; економічно вони підтримувалися Антантою з меншою енергією, ніж Відень чи Будапешт, а політично де в чім мушили програти в своїх конфліктах з поляками, які під час війни робили дуже махерську політику на всі fronti...

Ще гірше доводиться під сим оглядом іншому антантському пупілю – Югославії. З приводу перших роковин проголошення самостійності Югославії в празьких «*Národních Listech*» (ч. 281. 1919.) умістив югослав'янський співробітник сього часопису Божо Ловрич дуже цікаву статтю, яка є безглядною критикою антантської політики в югослав'янській справі й заклик до емансипації югослав'янської політики від антантської орієнтації.

Наведемо тут найхарактеристичніші уступи¹⁵⁵ з сеї незвичайно цікавої заяви югослав'янського публіциста. «Почвірне порозуміння (себто, Антанта. – *І. Б.*), – каже він, – грає з нами у піжмурки. Кожний хоче нас використати для себе. Вільсон протягав нам приятельську правицю, але лівицею захоплює Рієку, щоб з неї, відтак, зробити американський порт. Залляли нас чужинцями, які шматують та виїдають наше тіло. За безцінь закупають вони все наше майно. Женуть нас на край пропасти. Дехто каже, що таким чином ми дійдемо до руїни. Але Антанта не є така дурна, щоб до сього допустила. Скорше вона візьме нас за горло – аж буде найгірше, – й, тримаючи нас міцно в руках, диктуватиме нам економічну смерть. Скаже нам: „Ми радо поможемо вам, але за се хочемо від вас залізниці, копальні, фабрики, а доперва потім, як ви заплатите довги, повернемо їх знову до ваших рук“. Англосакси бавляться з нами, як кіт зі зловленою мишею. Дивляться на нас, як ми крутимосся в замкненім просторі, а коли бачать, що ми гинемо з голоду, кидають нам жебрацькі крихти, щоб ми наїлися досита. *Отже, якщо ми хочемо захистити себе, є вже найвищий час зірвати всі зносини, коли се є можливе, зі своїми т. зв. приятелями* (курсив мій. – *І. Б.*). Вони нам подарували свободу, щоб забрати нам найубогіший кусник хліба»...

Свою сю святочну заяву кінчає югослав'янський публіцист такою конкретною пропозицією, яку навмисно та свідомо зв'язує з першими роковинами політичної самостійності Югославії. «Ідім на зовсім

¹⁵⁵ фрагменти (*прим. ред.*).

новий шлях... Визвольмось від вбивчої для нас курателі, бо наші приятелі все міцніше затягують мотузок, аби одного дня зовсім нас задушити. Вони годуються нашою кров'ю та нашим мозком. Відірвімось від них та скеруймо наш зір до наших братів. Югослав'яне й чехи хай з'єднаються, без огляду на антантську валюту, й хай економічно стають на власні ноги»...

Наведені тут уваги югослав'янського публіциста мають величезне значення неабиякого політичного документу. Вони є класичним причинком до «визвольної» політики великодержавної дипломатії, перед якою ми остерігали на початку сеї праці. Їх могли б підписати не лише Югославія, але й деякі інші «визволені» Антантою країни. Вони є новим доказом того, що дипломатичне «визволювання» є здебільшого лише тактичним засобом великодержавного імперіалізму, якому розходиться при сім головно про ослаблення ворожої держави, а доперва, відтак, про зглядне визволення поневолених народів чи країн. Тому звичайно, як на се ми звертали спеціальну увагу в сих нарисах, се визволення робиться на чужий рахунок й рідко коли переводиться у себе в хаті.

Антанта також визволювала головно не свої, але чужі поневолені народи. Визвольні прямування своїх народів вона кваліфікує здебільшого як державну зраду чи протидержавний бунт (напр., ставлення Англії до самостійницького руху ірландських сінфеїстів, або індійських та єгипетських самостійників, далі переслідування в Бельгії ватажків фламандського самостійництва тощо), а загалом не дуже-то поспішає реально визнати право своїх «інородців» на самоозначення.

На доказ сказаного можемо навести тут два цікаві документи. Перший – се заява відомого французького письменника Анатолія Франса, адресована до єгипетської мирної делегації й прочитана на святочному бенкеті сеї останньої. «Суверенна рука наших панів світа витягла з Нірвани двадцять мертвих народів. Польща й Вірменія обв'язують, врешті, свої рани. На осяяних берегах Егейського моря повстає Гелляда. Але людська справедливість не позбулася своєї кульгавості. Її недосконалість та нерозумність наших самозваних мудреців роблять з Єгипту велику жертву мира.

Відвічна земля Фтахова має багато права на вдячність людства. Вона прецінь є духовною матір'ю Греції! Її жерці перші відхилили заслону, за якою була схована містерія світу. Її прості артисти запа-

лили іскру, з якої, відтак, розгорілося полум'я краси. Ще вчора святкував єгипетський прапор з іншими союзними флагами перемогу права. А чи ж сьогодні знову треба виставляти домагання, коли прецінь згідно нового Євангелія цілий нарід має право на життя?! На жаль, однак! Як наука галілеянина в устах фарисеїв, так само слово Вільсона стало знаряддям еґоїстичних примх та брудних вираховань, що під прапором справедливості все ще кермує урядами. Хай „голос з Єгипту” глибоко й голосно прогомонить до сумління світу й підбадьорить Інтернаціонал народів проти безправності!»¹⁵⁶.

Не менш цікавою, а хронологічно майже одночасною з тільки що цитованим документом, є нижченаведена заява – лист відомого індійського письменника й філософа, нобелівського лауреата Рабіндраната Тагора, адресований до індійського віце-короля, як протест проти англійської політики в Індії. Лист сей умістив відомий англійський часопис «Manchester Guardian». Ось він:

«Ваша Екселенціє! Страшні зарядження, зроблені урядом в Пенджабі, щоб припинити деякі місцеві непокої, твердим ударом пригадали нам хиткість нашого положення як британських підданих в Індії. Непомірна суворість кар, накладуваних на нещасну людність, та спосіб їх виконання не має, на нашу думку, прикладу в історії цивілізованих влад, за виїмком кількох сумнославетних аналогій в стародавній й недавно минулій історії. Беручи під увагу, що так поводилося з позбавленим засобів оборони народом з боку великодержави, диспонуючої найстрашніше діючою організацією задля нищення людського життя, треба з натиском сконстатувати, що ся великодержава не може при сьому покликуватися на жодну політичну конечність, а ще тим менше апелювати до морального права.

Звістки про кривди й страждання наших братів в Пенджабі рознеслися, незважаючи на вміло утримуване мовчання, до всіх закутків Індії, а загальне полум'я обурення, що запалало в серцях нашого народу, було нехтувано нашими володарями, які можуть взаємно поздоровляти себе за вчинки, котрі вважають за оздоровляючу науку.

Ся безоглядність була схвалена більшістю англо-індійських часописів, котрі в деяких випадках дозволили собі навіть брутально

¹⁵⁶ В Єгипті, як відомо, мали місце масові революційні прояви, скеровані проти англійської гегемонії в сій країні та за визнання самостійності сеї стародавньої батьківщини фараонів... Англія поки що залізним п'ястуком реагує на сі домагання Єгиптом власного самоозначення.

глузувати з нашої недолі, за що в найменшому не були покарані сим самим урядом, що так безжалісно й старанно задушує кожний вигук болю та прояв думки, які висловлюються в органах, що репрезентують тих, хто терпить.

Позаяк я знаю, що марними були б наші нарікання, що пристрасть помсти осліпила шляхетний державний дух нашого уряду, котрий так легко міг бути великодушним, найменшим чином, який можу зробити для своєї країни, є саме те, що витягну з сього всі висновки та прилучуся до протесту мільйона моїх земляків, на яких спало глухе мучення терору.

Настав час, коли відзнаки пошани збільшують лише нашу ганьбу через свій безмірний зв'язок з приниженням, й тому я хочу позбутися всіх надзвичайних відзначень, з огляду на моїх земляків, що за свою т. зв. маловажність мусять зносити негідне людських істот упокорення.

Се причини, що, на жаль, спонукали мене до того, аби я прохав Вашу Ексцеленцію, з відданим поважанням та жалем, про позбавлення мене титулу шляхецтва, котрий я мав честь прийняти від Його Величності Короля з рук Вашого попередника, для шляхетности котрого все маю невисловлений подив. Ваш й. т. д. Рабіндрат Тагор».

Сей лист є дуже вимовним документом, а zarazом цікавою знадібкою до того, як Англія, що неначе й виключно активно втяглась до світової війни лише з тої причини, аби визволені були поневолені народи й країни, не зможе все ще здобутися на справжнє визволення своїх власних народів-кріпаків.

Якось промайнула в часописах урядова вістка про те, що лондонське правительство має врешті дати Індії краєву самоуправу, т. зв. «Home Rule». Якщо так дійсно станеться, то подія ся безперечно буде в безпосередньому зв'язку з іншою, а саме – з приїздом спеціальної індійської самостійницької делегації до Самари до російських большевиків з проханням о поміч Індії для визволення з англійського ярма¹⁵⁷ ...

¹⁵⁷ Як слід було сподіватись, хитрий Альбїон, загрожений небезпекою збільшення найважнішої та найбільш поневоленої своєї колонії, пішов на необхідний компромісі з початком 1920 року ухвалив в обох парламентах нову краєву конституцію для Індії, в дусі вищезгаданого плану автономічного усамостійнення поодиноких підвладних країн та в напрямі проектованого сфедералізування Британської імперії.

Цікаво, що сепаратистичні прямування захопили й африканських бурів, серед яких, згідно газетних звісток, поширюється саме національний рух, прямуючий до здобуття повної державної незалежності та в яким постулат цілковитої самостійності мотивується принципом самоозначення народів та 14 пунктами Вільсона, що творили неначе ідеологічну платформу мирної конференції.

З'ясований тут стан річей, в яким фактично опинилася Європа та культурний світ взагалі на переході від війни до справжнього миру, не можна, на жаль, інакше кваліфікувати, як поняттям балканізації, а до того ще в дуже гострій та майже патологічній формі¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Вже після написання вищенаведених тут критичних уваг автор мав змогу познайомитися з вельми цікавою працею відомого англійського публіциста та доброго знавця націодержавних і політичних відносин на європейському континенті д-ра Діллона, спеціально присвяченою мирній конференції, яка (праця) є їдкою, але зовсім заслуженою критикою конференції. Маємо на думці новітню книгу згаданого автора, що вийшла під заголовком «The Peace Conference» («Мирна Конференція»), яка стверджує та пластично з'ясовує вище охарактеризований тут стан загальної балканізації Європи під націодержавним оглядом.

Ось як загально формулює згаданий англійський публіцист свій погляд на Паризьку мирну конференцію та позитивні результати Версальського миру: «З якого б боку ми не досліджували працю мирної конференції – зі становища етичного, соціального чи політичного, – ми завжди побачимо, що вона є фактором, що неначе був обрахований на те, аби підкопати високі інтереси та ослабити моральний сенс теперішнього покоління, аби розпалив вогонь національних та расових ненавистей, щоб поглибив пропасть поміж класами й масами й аби щоб відкрив всі греблі перед хвилями анархістичного інтернаціоналу». «В Європі (тепер) кожний нарід підносить свою руку проти своїх сусідів, кожний люд проти своїх пануючих кляс. Кожне правительство переводить політику, що підготовлює майбутню війну, яка уважається за неминучий наслідок Версальського миру».

На думку д-ра Діллона, так сталося внаслідок необмеженого великодержавного егоїзму, що *de facto* зовсім не числився ані з 14 пунктами Вільсона, ані зі справжніми домаганнями самоозначення малих і поневолених народів, в дійсності віддавши сі останні в більшому чи меншому ступені на поталу своєї хижацької заборчості. Звідси, очевидно, недовір'я, а іноді навіть ворожнеча «визволених» народів проти їх захиляних «визволителів».

Другою причиною, на думку англійського автора, є фактична некомпетентність головних проводирів мирної конференції щодо дуже скомплікованих націодержавних справ Середньої та Східної Європи, які вони мали остаточно вирішити. Сталося, напр., що один з найголовніших серед паризьких будівничих нової Європи «не потрафив відрізнити Сілезії від Килікії та гадав, що поляки, німці, вірмени й французи – всі домагаються сеї провінції (себто Сілезії.– *І. Б.*), що знаходиться, як відомо, в Малій Азії»...

Не менш цікавий і інший факт, який наводить автор «Мирної Конференції». Коли рішалася справа приділення мандатів поодиноким побідним великодержавам

Неначе б сучасна сумнотрагічна дійсність європейського життя хотіла признати рацію тим соціологам-песимістам à la Л. Гумпльович, що без мала заперечували моральний поступ людства і вічну боротьбу на різних щаблях людської еволюції вважали провідним мотивом всеї дотеперішньої історії, допускаючи зглядний поступ лише щодо форм сеї боротьби, але в ніякім випадку не щодо змісту¹⁵⁹. Дійсно, сей стан, що переживає тепер культурне людство, є незвичайно критичний. Ніколи ще досі людська *bestia triumphans* не проявлялася так прилюдно й отверто в усій гидоті та злочинності своєї звірючої істоти, як саме тепер, коли людство найінтенсивніше переживає національну, мовляв, фазу свого розвитку. Війна розпалила до найвищого ступени всі аномалії й темні сили однобокого та ексклюзивного зоонаціоналізму, відкинула людство на понад тисячу років назад. *Natio nationi lupus est*¹⁶⁰ – се неначе природна норма задля міжнаціональних відносин, особливо там, де іде рішуча боротьба між чужим наїздом панських народів та визвольними прямунаннями кріпацьких націй¹⁶¹.

Отже, положення справді дуже сумне, однак не безпросвітне й не безнадійне.

Ми тут досить докладно з'ясували всі темні сторони праці мирної Паризької конференції й взагалі критично розглянули фактичні

щодо деяких країн, самоозначення котрих вимагало певного часу, то Ллойд Джордж дуже красномовно повчав Клемансо й Орланда про необхідність поміркованости в їх територіальних планах. Коли сі останні спитали азійського заступника, як він уявляє собі сю справу, то він, в дуже довгій промові, виявив охоту до забрання майже всіх мандатних країн Англією. Французький й італійський делегати вислухали до кінця «скромну» програму англійського товариша, але потім вибухли таким гоме-ричним сміхом, що він відразу зрозумів, як страшно переборщив, та вже не пояснював далі свого погляду на сю справу...

¹⁵⁹ Пор. про се цікаву монографію Л. Гумпльовича «*La lutte des races*» («Боротьба рас»).

¹⁶⁰ «*Natio nationi lupus est*» (лат.) – «Нація нації вовк» – варіація латинського виразу «*Homo homini lupus est*» («Людина людині вовк») (прим. ред.).

¹⁶¹ Ніщо хіба не характеризує пластичніше се модерне людодіство на національнім підложу, як такі, на перший погляд, неначе б дрібні факти з сучасного щоденного життя. У тешинській Сілезії недавно вбили польські фанатики двох чехів. Сеї злочин стався в патологічній атмосфері польських підготовлень до майбутнього нлібєсциту в згаданній вище країні.

Не менш цікавий є інший факт. В Празі на початку листопада 1919 р. двоє нефахових злочинців замордували стару багату жінку задля рабунку. Вбивця при слідстві зізнався, що для того, аби мати рішучість вбити сю паню, він мусів уявити, що має перед собою мадара.

результати дотеперішньої її діяльності. Задля об'єктивності мусимо, отже, звернути увагу на деякі додатні появи та познаки в її прямованнях, а де в чім навіть в позитивних вислідах. Сі гарніші прояви відносяться здебільшого до сфери ідеологічних її здобутків, як на се була вже звернена увага на початку сього кінцевого розділу.

Отже, насамперед проломлено вже врешті засаду абсолютної суверенності кожної держави, сього найбільшого лиха в довоєнному міжнародному праві, яку ми так рішучо поборювали на сторінках сеї праці. Проект «Союзу Народів», предложений Вільсоном мирній конференції, а відтак прийнятий нею з певними обмеженнями й поправками, незважаючи на всю свою компромісність, все ж таки означає великий крок наперед на шляху утворення нового модернішого міжнародного права.

Він признає засаду колективної солідарності держав, які належать до Союзу Народів, далі приймає засаду міжнародного судівництва й впливаючий звідси принцип міжнародного контролю, що має бути реалізований шляхом міжнародної поліції й езекутиви взагалі.

Надалі загальне озброювання мало бути обмежене й поставлене під міжнародний догляд, а саме шляхом контролю над виробленням амуніції й військових засобів загалом.

Всі дотеперішні міжнародні інституції мають бути зосереджені й скоординовані в проєктованих міжнародних бюрох. Спеціально передбачається інтернаціоналізація всього, що відноситься до праці (проєкт міжнародного бюро праці).

Війна абсолютно, щоправда, не скасовується, але члени майбутнього Союзу Народів не мають права розпочинати війни без попереднього обов'язкового предложення свого спору на розгляд міжнародного судового трибуналу. Той, хто свавільно порушив би сю постанову, був би покараний насамперед господарською й фінансовою блокадою, а врешті, як би й се не помогло – озброєною інтервенцією решти членів Союзу Народів.

Таким чином передбачається заведення систематичної й одноманітної міжнародної адміністрації через відповідні міжнародні політичні інституції – Генеральний Секретаріат, далі міжнародне міністерство тощо, завданням яких буде переведення в практичному житті засади самоозначення народів.

Оскільки се не є можливим відразу й скрізь зробити (особливо, напр., в колоніях й супроти позаєвропейської тубільчої людности), передбачається мандатова система, отже, свого роду тимчасовий політичний протекторат, а іноді й курателя над тими країнами чи народами, абсолютне самоозначення котрих з тих чи інших причин поки що неможливе. Мандатором може бути якийсь з членів проктованого Союзу Народів.

Мирна конференція визнала, відтак, засаду міжнародного захисту іншонаціональних меншостей в державах з різнонаціональним населенням (конкретно, наприклад, в Польщі та в Румунії)¹⁶²,

¹⁶² Річ дуже цікава й заслуговує уваги. Як відомо, під час війни переважав погляд, що націодержавний розвиток прямує до повної ліквідації типу різнонаціональних держав, отже, до повної перемоги національної держави, під знаком якої мало перевертисся визволення поневолених народів, доказом чого мав бути розпад Австро-Угорщини, Туреччини, а подекуди й Росії (сеї останньої – лише для тих, хто не був загіпнотизований фетишем «єдності і неделімої тюрми народів»).

Однак не так склалося, як гадалося, так що в результаті вийшов свого роду малесенький парадокс, а саме, що головні новоутворені національні держави (Чехословаччина, Польща) матимуть від 33 до 42% іншонаціонального населення, евфемістично кажучи – інородних меншостей. Ще найбільше однонаціональною є серед сих нових держав Югославія, але й щодо неї не слід забувати, що югослав'янський нарід – се поки що лише ідейна конвенція, яку визнає реально дуже обмежений гурт інтелігенції, та що *de facto* відома трипартиція югослов'янського племені (на сербів, хорватів та словінців, не згадуючи вже про четвертий болгарський елемент, що мав би так само належати до новозорганізованої Югославії) ще не так швидко щезне з дійсного життя, якщо взагалі перестане існувати.

Югослав'янська проблема представляється, однак, ще складнішою, коли подивитися на неї з погляду недавнього передвоєнного адміністративно-політичного поділу югослав'янського племені (без болгар) на 5 «заборів» та 11 відрубних провінцій.

Зцентралізувати всі ці націополітичні відміни під одним великосербським *de facto* прапором є дуже ризиковною утопією, котру сувора дійсність вельми швидко викорчує. Проти можливих і зрозумілих проявів національних та краєвих сепаратизму в лоні Югославії є лише одно забезпечення, а саме утворення югослав'янського державного «Common Wealth» на зразок австралійського.

Сказане тут про югослав'янську проблему з певними обмеженнями може відноситися й до справи внутрішнього організування Чехословацької держави, де знаходимо деякі (зрештою, в значно слабшому ступені) аналогії, з одного боку національного характеру (справа т. зв. «Deutschböhmen'у» й чеських німців загалом, далі т. зв. словацького культурного автономізму, не кажучи вже про інші національні меншості, напр., мадярську, евентуально польську в Сілезії; т. зв. Карпатську Русь, себто Угорську Україну, прилучену до Чехословаччини на автономних засадах), а, відтак, краєво-адміністративного характеру, оскільки розходиться про

головно з огляду на жидівську справу в сих країнах, відтак в нових державах, що повстали на руїнах Австро-Угорщини.

Сей інтернаціональний захист недержавно-національних меншостей був необхідним корективом до «національних» держав нового післявоєнного типу, спрепарованого дипломатично та політично в Парижі.

Відносні постанови мирної конференції мають дуже компромісовий характер. Ними застерігається здебільшого лише культурно-національна автономія меншостей, а *priori* виключається еventуальний (з боку сих меншостей) постулат краєвої самоуправи яко суперечний принципу суцільності й «національності» держави.

Дуже цікаво ці постанови пояснювалися та боронилися в спеціальній напівофіційній статті чеського пресового бюро при міністерстві закордонних справ у Парижі¹⁶³.

В сій статті доказується, що «для всесвітньої війни 1914–1918 рр. ідейно міродайним був зовсім не принцип національний, але демократичний»; що національна засада є лише дериваційним вислідом засади демократії, й коли сій війні надавався звичайно суто

утримання зглядно знесення дотеперішньої обласної автономії Морав чи Сілезії. Якраз ся справа дебатуються в чеській пресі, в зв'язку з проєктованою загальнодержавною конституцією для Чехословаччини, при чім виявилися два різні погляди на сю справу: згідно з одним – всі т. зв. «сепаратизми» мають бути знесені, а вся Чехословаччина адміністративно централізована, без огляду на дотеперішні в краю автономізми, а подекуди й чехословацький націокультурний дуалізм; згідно з другим (на нашу думку, рішучо слушнішим) – майбутній новий державний устрій Чехословаччини має узгляднювати краєві автономізми, котрі в дійсності слід уважати проявом розумної державної децентралізації, але в ніякім разі за вияв протидержавного сепаратизму.

Резюмуючи сказане тут, мусимо сконстатувати, що справа державних типів, в зв'язку з національним питанням, як вона була з'ясована в попередньому розділі, післявоєнними результатами державного будівництва дуже умовно була вирішена неначе б на користь національного типу. Але остаточне вирішення сеї проблеми, оскільки воно мало заспокоїти всі поневолені й недержавні народи, конче мусить відбутися в напрямі позаєвропейських спілкових державних форм, про що говорилося наприкінці попереднього нарису...

Цікаво, що нова Австрія після проєктованої тепер конституції має бути саме такою спілковою державою (*Bundesstaat Österreich*), в якій навіть Відень творитиме окрему автономну одиницю. Таким способом хоче Австрія боронитися проти вищезгаданих краєвих сепаратизмів в її лоні.

¹⁶³ Див. передрук сеї статті в празькому «*Le Rapport Quotidien*», 1919, № 135 і 136, «*La question des minorités devant la Conference*».

національний характер, то се робилося здебільшого для широкого загалу з тої причини, що «ся фірма більше кидається у вічі та має більше маніфестаційне значення».

Національна база – йдеться далі, – сама по собі не є вистарчаючою для зорганізування політично-державного життя Нової Європи. Задля сього міродайнішими є інші критерії: «економічної незалежності, географічних формацій, традиції та історії політичної», з угляденням при сім та передовсім принципу справжнього демократизму...

Се й є саме ті засади, що з'ясовані були на попередніх сторінках сеї праці як головні й необхідні державотворчі елементи, попри національний.

Яка вічна та тяжкопоправима шкода, що протягом чотирьох років націоналістична демагогія зовсім затуманила й так дуже темну справу націодержавної симбіози! Коли б вона від самого початку ставилася ясно й виразно, себто реально та позитивно, коли б мирова конференція від першого дня своєї праці консеквентно¹⁶⁴ та однаково справедливо супроти всіх визволюючихся народів переводила раціональну перебудову майбутньої Європи під націодержавним оглядом, то нині мир був би не лише на папері, але й у дійсності, а в кожному випадку світ не був би свідком тої націоналістичної вакханалії, в якій гине та марніє тепер Східна, а подекуди й Середня, Європа.

Читач бачить, що й сих кілька уваг, що мали, мовляв, з'ясувати соняшний бік мирної конференції, закінчені були знову її критикою.

Сталося так тому, що протягом грудня 1919 р. та січня 1920 р. все більше й виразніше вияснилося, що з позитивних проектів її, про що говорилося вище, в дійсності майже нічого не зреалізовано. Союз Народів, напр., все ще не зорганізувався, але повстає нова коаліція з Францією та Англією на чолі в душі передвоєнних державних блоків. Що майбутній Союз Народів був би лише експозитурою сеї коаліції та пародією справжньої спілки народів – більш ніж правдоподібно. З другого боку, нові публікації про мирну конференцію, написані здебільшого з автопсії¹⁶⁵ й з антантського боку, представляють її працю в дуже неприхильному світлі, але, на жаль, зовсім справедливо.

¹⁶⁴ послідовно (прим. ред.).

¹⁶⁵ автопсія (грец.) – безпосереднє бачення (прим. ред.).

Серед сих критичних голосів заслугує на увагу книга англійського публіциста Гариса (Harris) під заголовком «Як мир робився» («The Peace in the Making»), в якій насамперед констатується, що мир будувався в атмосфері розбурханих національних пристрастей, під чималим натиском не завше чистої преси, що мирна конференція від самого початку зрадила Вільсоновій ідеології, напр., перший з його 14 пунктів – про прилюдність дипломатії: всі її засідання були тайні. Далі він закидає фактичну непідготовленість головних провідників конференції до дуже відвічальної й тяжкої мирної праці. Вільсон, що дав мирній конференції ідейну програму, в дійсності не потрапив захистити її, коли розходилося про реальне її переведення. Європейські дипломати-практики без великого труда перехитрювали завше й скрізь свого американського партнера-теоретика та ідеаліста в дипломатичному мистецтві, очевидно на шкоду його 14 пунктам, а до того ще й незлобно глузували з вашингтонського апостола, називаючи його напівіронічно Ісусом. Взагалі, на думку цитованого тут автора, мирна робота переводилася дуже ноншальятно та занадто сальоново.

Ось, напр., як повстав Союз Народів. «Одного дня, – пише автор цитованої книги, – кілька мінут по п'ятій годині піднісся Клемансо та спитав: „Чи бажає ще хтось слова?“. Позаяк було вже по п'ятій годині, то всі бажали йти додому. Клемансо відтак сконстатував: „Тому, що ніхто не зголошується до слова, піддаю резолюцію під голосовання“. Ніхто не мав навіть припущення, про що саме голосується. Відтак слова зажадав англійський міністер праці Бейрнс, представник робітничої партії (Labour Party), щоб промовляти з приводу, на його думку, найважливішого пункту дневного порядку, себто в справі Союзу Народів. Йому слова не дано, позаяк, як Клемансо сказав, він кілька хвилин перед тим сам голосував про прийняття статуту Союзу Народів без дебати».

Так мав повстати Союз Народів – ся заповітня майбутньої Європи архизгода. Коментарі, очевидно, зайві.

Не менш гостро критикує мирну працю інший англійський письменник – Кейніс, автор публікації «Економічні наслідки миру», в якій Вільсон представлений як типовий Дон Кіхот, зовсім осамотнений в Парижу, а відтак і в себе дома, за океаном.

Відомий англійський пацифіст Норман Анджел, автор славетної антимілітарної праці проти війни під заголовком «Велика Брехня»,

наприкінці 1919 року мав виклад, в яким констатував, що мілітаризм, котрий мала знищити війна, після неї в дійсності все сильніше зміцнюється, й що всі побідні держави мають зараз мілітарні видатки принаймні два рази більші, ніж до війни (Японія саме оголосила нову величезну мариністичну програму, обчислену на кількадесят мільярдів).

На думку згаданого автора, й нова політична конфігурація Європи є більш ніж проблематична щодо своєї тривкості. «Ми зробили, – каже він, – в кожній з нових держав якусь Ельзас і Льотарингію; наробили собі ворогів в Німеччині, Росії, Китаї, а англо-американські відносини не були ще ніколи менше задовольними, ніж тепер. Словом, союзники досягли успіху в тім, що збалканізували велику частину Європи, знищили європейську кредитну систему, що для Англії є особливо важне, позаяк для неї має велике значення торгівля з чужиною. Ліга Народів неминуче скінчиться фіяском, оскільки вона має бути виключно караючою інституцією, а зможе існувати лише тоді, якщо витворить новий кодекс міжнародного права для народів, що належатимуть до неї...».

* * *

Ми тут навмисно навели головню англійські критичні голоси про мирну конференцію та не дуже щасливі висліди її праці, бо Англія є, безперечно, одною з тих побідних держав, що релятивно з сеї всесвітньої війни найменше мала шкоди та найбільше користі й реальних зисків та здобутків під кожним оглядом...

Але, як на се була звернена увага вище, Версальський мир критикується зі всіх сторін та майже всіма народами й державами, що так чи інакше заінтересовані політично-державними та фінансово-економічними його постановами. Не лише побіджені, але й побідники не дуже-то задоволені з його конструктивної роботи.

Не бракує також критичних французьких голосів, не згадуючи вже про Італію, що є дуже знервована й роздратована тим, що Антанта досі ще не визнає цілком т. зв. Лондонської умови з 1916 р. («*patta di Londra*»), що віддавала Італії чималу частину югослов'янської Дальмації, очевидно, з Ріекою (Fiume), сеї недавньої арени анунціївської авантюри та теперішнього об'єкту ультимативних

дипломатичних пертрактацій в антантському таборі між Італією та Югославією.

У Франції критичне становище супроти мирної конференції заняли головно опозиційні соціалісти та відома протинаціоналістична й пацифістична група «Clarté» («Ясність»), на чолі якої стоїть славетний автор наймогутнішого твору про війну «Le Feu» («Вогонь») Барбюс та його не менш відомий компатріот і письменник Роллан, що від самого початку й протягом всієї війни був майже осамотненим дзвоном чистого вселюдського сумління, в яким билося справді людське серце, не затроєне ядом звірячого шовінізму, не засмічене безпринципністю всіляких «святих» компромісів воєнного часу.

Тепер, коли мирна конференція формально закінчила своє існування, не докінчивши, однак, великого свого завдання, в Парижі заснована була нова спеціальна організація – «L'Association du Monde Libre» («Товариство вільного світу»), задачею котрої є запевнення тривкого й справедливого миру. В своїм органі згадане Товариство розпочало всесвітню мирну кампанію, метою якої є взаємне зближення й пізнання народів, усунення пересудів, що розділюють народи та спричинюють ворожнечу поміж ними, а головно – охорона національних меншостей, що залишилися під чужим пануванням.

«Мирна конференція, – констатує вищезгадана організація, – виявила себе нездідною для вирішення величезної проблеми, якою є Союз Народів; задля здійснення сеї думки треба всесвітньої пропаганди»... Отже, «L'Association du Monde Libre» хоче по змозі причинитися до реалізації великого сього діла.

Ми тут навели вже дуже гостру критику антантської мирної політики з югослав'янського боку. Наприкінці не можемо не згадати ще критичного голосу про мирну конференцію з чеського боку, отже, від представника також визволеного народу та який з числа бувших поневолених народів безперечно належав до улюбленців («mazlíček») Антанти, а відтак і мирної конференції.

Нещодавно появилася в Празі збірна праця п. з. «Jsme svobodni!», спеціально присвячена з'ясуванню історії визволення чехословацького народу під час війни. В третій частині обговорюється спеціально ставлення мирної конференції до чеської справи¹⁶⁶. Мирній конференції взагалі в сій праці присвячений окремий розділ під заголовком «Kterak mírová konference pracovala», де автор робить

¹⁶⁶ Dr. H. Jelinek «Mírová konference», Praha, 1920.

критичну характеристику праці конференції. Треба насамперед зазначити, що згадана праця загалом ставиться до мирної конференції та Антанти дуже прихильно. Тим більше значення мають критичні уваги її автора з приводу праці Паризького мирного ареопагу.

Чеський журналіст насамперед констатує, що фактично про все рішення представники кількох великих держав, що положення т. зв. малих держав на мирній конференції було зовсім підрядне. «Малі держави, – каже він (с. 28, 29), – всі без виїмку були, власне, зовсім виключені з вирішування справ та засуджені на пасивну роль лише глядачів, про їх долю рішення інші, що при найліпшій охоті не потрапили й не могли зрозуміти їх домагань. В цьому слід передовсім шукати коріння деяких постанов, котрі ми відчуваємо як кривду».

Робота конференції не була органічною, ані об'єктивною. Вона була в дійсності тайною, лише іноді послуговуючись декорумом прилюдності. Журналістиці не вільно було об'єктивно й річево писати про її праці. Цензура суворо переслідувала яку-будь її критику.

Мирна конференція, оскільки могла, уникала вирішування тяжких та складних справ, відкладаючи остаточне їх полагодження стало на пізніше. Тому не були вирішені, напр., східноєвропейська проблема, тешинська справа, східногалицька, рієцька тощо.

Праця конференції підлягала стороннім тайним впливам, напр., фінансових кругів. Найвища Рада «мимохить підлягала різним настроям і сугестіям. А тому панувала на конференції постійно непевність. Що сьогодні здавалося правдоподібним, а навіть певним, за тиждень було вже хибною комбінацією, так що неприємні несподіванки ніколи не були виключені навіть для тих, хто був знаменито поінформований...» (с. 28).

Ся непевність ще збільшувалася через те, що представники малих народів здебільшого не знали, коли вирішувалися їх справи Найвищою Радою, що працювала найохотніше в атмосфері напівтемної таємності. Навіть чеська делегація, яка найкраще була поінформована про все, що робилося на мирній конференції, та яка мала серед її визначних діячів чималі особисті симпатії й впливи, з великим трудом довідувалася не раз про те, де й коли буде вирішуватися та чи інша справа, що торкається чехословацької державної проблеми... (1, с. 26).

Дальшими причинами, що мали чималий паралізуючий вплив на хід праць мирної конференції, була, напр., внутрішня боротьба

в її лоні поміж військовою (себто маршала Фоша) та дипломатичною (т. є. вільсонівською) партіями. Перша очевидно мала на увазі за певнення миру під мілітарно-стратегічним оглядом тоді, коли друга старалася перевести в життя при політичній перебудові Європи принципіальні пункти американського президента щодо самоозначення та визволення поневолених народів. Очевидно, що перевагу здебільшого мала воєнна партія.

Ми вже чули, як англійські критики мирної конференції закидали її делегатам фактичну й річеву невідповідність та, в зв'язку з тим, непевне орієнтування в складних європейських націодержавних відносинах. Се саме закидує їй і чеський автор.

Ось що він каже з цього приводу: «Зрештою, не була се головна різниця інтересів, що забороняла й перешкоджала успішному та одноцільному веденню мирної праці, як скорше різниця в думанні; задля полагождення такого величезного комплексу політичних, економічних і фінансових та соціальних справ більшість англійських та американських делегатів не лише що не мала вистарчаючих річевих відомостей, але й їх психічна організація, їх спосіб розуміння й задивлювання на справи просто не допускали можливості доброї орієнтації...» (с. 28).

Врешті, і в методах праці мирної конференції було чимало суверенного арбітралізму поодиноких головних її діячів, багато випадкового та настроєвого, перед чим мусила капітулювати об'єктивна правда, річеве становище чи фаховий науковий матеріал з приводу тої або іншої спірної справи. А в результаті «сі методи – на думку чеського публіциста, – нівечили найліпші прямування поодиноких делегацій або принаймні робили їм чималі труднощі. Не лише делегати т. зв. малих держав, але й представники великодержав, особливо європейських, що прецінь користувалися виїмковим положенням, часто тяжко зносили спосіб, яким вирішувалися справи, та з розгірченням скаржилися на се» (с. 25).

Ось так виглядає праця Паризької конференції у світлі прихильної критики та з приятельського табору.

Українці належать до тої категорії поневолених та визволюючихся народів, що найбільше були обійдені та знехтувані мирною конференцією. Як було вже зазначено, конференція не мала ніякого розуміння для реального трактування вельми складної східноєвропейської проблеми, задивлюючись на неї під російським

кутом погляду¹⁶⁷, але все ж таки більш чи менш умовно конференція (або поодинокі з провідних на ній держав) визнали спочатку (наприкінці 1919 р.) новоповсталі надбалтійські держави (Литву, Латвію, а подекуди й Естляндію), а відтак в січні 1920 року – кавказькі республіки, а саме азербайджанську, грузинську та вірменську.

Лише супроти України мирна конференція весь час займала вороже становище, обумовлене здебільшого польсько-російськими впливами й інтригами, прямуючими до спаралізування та знехтування під дипломатичним оглядом самостійницько-державних прагнень українців.

В нижче цитованій публікації українського публіциста й члена української мирної делегації ми знаходимо таку влучну, а разом і слушну критику антантської політики супроти України та української справи:

«...Рівночасно з тим, коли український нарід боронить своєї свободи й самостійности, держави Антанти розпочали справжній поділ української землі. Отже, українські провінції бувшої Австро-Угорщини поділено таким робом: угорську Україну віддано чехам, українську Галичину – полякам, українську Буковину – румунам; крім того, поляки й румуни вживають всіх можливих заходів, щоб здобути дещо з українських країв, що входили в склад бувшої Росії. Врешті, оскільки держави Антанти рішили помагати Колчакові та Денікіну в напрямі утворення ними всеросійської влади, сим самим рішенням вони віддають решту українських земель майбутній Росії. Так, отже, замість права народів на самоозначення ми констатуємо поділ українських країв поміж сусідніми державами, та замість того, щоб давати свободу, держави Антанти підтримують імперіалістичну політику певних російських кругів, політику насильства супроти поневолених народів бувшої Росії» (с. 79, 80).

Коли підсумувати наведенний тут критичний матеріал про мирну конференцію в її відошенні до справи, з'ясуванню котрої присвячено ці наші нариси, то залишиться не дуже бадьоре загальне враження. Особливо ж, якщо уявити собі, під якими великими

¹⁶⁷ Вельми цікаво, документально та критично з'ясував се французький публіцист Gaston Gaillard в «Le mouvement Panrusse et les Allogènes» («Рух панросійський та інородці»), Париж, 1919; пор. відтак про се цікаву збірку статей члена української мирної делегації М. Кушніра «L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conference de la Paix» («Україна, Східна Європа й Мирова Конференція»), Париж, 1919.

гаслами велася всесвітня війна, що мала стати епохальним Рубіконом в історії людства, вихідною, мовляв, точкою нової в ній ери, ери міжнародної справедливості та національної свободи.

На жаль, як тепер се добре видно, так не сталося. Темні сили старої Європи, про які згадувалося вище, захмарили ясні уродини нового вільного світу визволених народів. Фігурально кажучи, в сій гігантській боротьбі демократично-свобідного Ормузда з мілітарно-автократичним Ариманом перший, хоч і одержав зовнішню перемогу, але досяг сього дорогим коштом зараження тими лихими пошестями, що він з таким ентузіастичним захопленням поборював в політичній системі ворожих Осередніх держав. Звишений мілітаризм, автократичний етатизм, національний ексклюзивізм і гегемонізм – вчора перед війною, страшенний одіум¹⁶⁸ для політичного демократизму Америки, Англії й Франції сьогодні – отже, неначе на другий день після війни, сталися певними, хоч більш чи менш замаскованими, атрибутами їх державної політики..

І саме тут страшна трагедія людства! Велика кривава жертва народів не принесла того загального визволення, якого від неї сподівалися всі, що стогнали в путах національної й соціальної неволі і що придушені були тягарем політичного ярма!... Не настав ще новий заповітний день в історії людства. Замаячили лишень перші промені ранку сього майбутнього дня задля напіввизволених народів.

Як бути й що далі? – ось питання, що встає у всій своїй фатальній силі перед кожним, що мріє та вірить в можливість справжнього, нового світу, кого не задовольняє компромісне «напіввизволення» мирною конференцією, й хто не може погодитися з тим, щоб надалі залишилися деякі народи-кріпаки в чужому ярмі, хоч і в позолоченій назовні панській клітці...

На се питання для поневолених народів майже гамлетівського значення постараємося відповісти далі.

* * *

Всесвітня війна 1914–1918 була, очевидно, викликана й спровокована об'єктивними факторами сучасного суспільно-господарського ладу та його державно-політичними відповідниками – імперіалістичні

---

¹⁶⁸ одіум (лат.) – ненависть, ворожнеча (прим. ред.).

тенденції капіталістичного устрою. Вона могла вибухнути трохи пізніше або скорше (Сараєвський атентат був лише випадковим епізодом, що прискорив її вибух), але доки існував вищезгаданий довоєнний лад, вона мусила конче й неминуче вибухнути.

Форми та перебіг війни, очевидно, також були детерміновані характером і загальним типом сеї довоєнної суспільності. Але вони були подекуди залежні також від деяких чинників, мовляв, суб'єктивного характеру, от хоч би, для прикладу, від політичної психології поодиноких народів, що сама, будучи обумовлена в своїм розвитку сим соціально-економічним ладом, в свою чергу мала, так би сказати, відворотні дію й вплив на маси, витворюючи врешті ту чи іншу воєнну атмосферу. Ся остання загалом показала ся скрізь, як в Середніх державах, так і по стороні Антанти, дуже фатальною або, конкретно кажучи, людожерною й людоненависницькою.

З огляду на предмет сих нарисів, нас, очевидно, цікавить згадана «воєнна атмосфера» в її відношенні до міжнародного права та національної справи. Отже, щодо сього, то, поминаючи оздобну визвольну її фразеологію (іноді щиро наївну або платонічну, іноді знову фарисейськи демагогічну або рафіновано зводницьку), вона загалом і скрізь визначилася поворотом до «права п'ястука» та майже цинічної націофагії (талергофи в Австрії, погроми жидів та іногородців в Росії, масакри вірменів в Туреччині і т. д.).

«Пісні ненависті» до ворожих народів і до своїх «іногородців» та «окраїн» за державну зраду однаково лунали по сей і той бік воєнних фронтів. В сій удушливій атмосфері програмового масового винищування й мордування пишною квіткою розквітало отруйне зілля зоологічного націоналізму, в його найпаскуднішій, бо шовіністичній формі.

Таким чином для мирної конференції та майбутнього Союзу Народів витворювалася протягом війни не дуже відповідна психологічна атмосфера. Подекуди се, власне, й пояснює компромісовий характер мирної роботи, про що говорилося вище.

Не без рації зауважив чеський дослідник міжнародного права Гобза з сього приводу в своїх знадібках до проекту Союзу Народів¹⁶⁹: «Є питанням, чи теперішній час є відповідним для заснування Союзу

¹⁶⁹ Див.: Dr. A. Hobza, «Poznámky ku projektu "Společnosti národu"», в журналі «Česká Republika», 1919, ч. 10.

Народів? Гадаю, що ні. Коли б розходилося про думку, несену ма-сами, в руках яких є зорганізування нового світу, коли б розходилося про частину нової віри, що поширюється поміччю розуму, може, вільно було б гадати про се інакше. Але війни мають, звичайно в наслідку, занепад громадянської моральності, зріст пристрастей людських, виявлення найнижчих інстинктів та все більшого недо-вір'я поміж суспільними верствами. Все є в розкладі. Немає певно-го ґрунту соціального або етичного, ба, навіть, здається, що розпочи-нається боротьба всіх проти всіх. В такому положенні тяжко спокійно думати про Союз Народів. А саме спокійного обдумання неминуче треба для такого великого й далекосяглого проекту, що є продук-том розуму та що мусить бути вирішений розумом. Щоб він вдався не лише з формального боку, але й по суті, для сього треба спокою та обдумання. Але ні того, ні другого тепер немає. Живемо на межі двох суспільних устроїв: капіталістичного та соціалістичного. Все залежить від результату боротьби поміж новим та старим ладом. Цікаво, що Союз Народів творять ще представники старого ладу, що є на відходнім. І се є слабою сторінкою сього проекту. Певна аналогія між сим Союзом Народів та Священним Союзом не підля-гає сумніву...» (с. 249, 250).

Ся обави¹⁷⁰ та скептицизм чеського вченого, на жаль, більш ніж узасаднені. Перед двома ще роками, коли справа миру почала трохи конкретніше зарисовуватися на тлі всесвітньої війни, перед-бачаючи на майбутній мирній конференції рішучу боротьбу двох політичних світоглядів щодо будучої перебудови Європи та аналізу-ючи реальні чинники й сили, що мали вирішити справу миру, автор сих рядків прийшов тоді до дуже сумних висновків щодо ідейної вірності новому політичному світоглядові тої демократії пануючих, а подекуди й поневолених народів, яка мала відігравати провідну роль на евентуальному мирному конгресі.

В нашій статті «Справа миру й національна проблема»¹⁷¹, між іншим, висловлені були такі сумніви: «Ось чому тяжко ще перед-бачати, як скінчиться боротьба старого світа з молодим за нові майбутні форми державно-національного будівництва та життя. Ось чому мусимо побоюватися, що якимсь компромісом, а не пов-ною побідою нового над старим скінчиться большевицька спроба

¹⁷⁰ Тобто, побоювання, острах (прим. ред.).

¹⁷¹ Див.: «Вістник політики, літератури й життя», ч. 1–2, 1918, 11 січня, с. 10.

радикального розв'язання національної справи. Ось чому можливо, що майбутній мир не всім поневоленим народам дасть повну свободу. Забагато ще є старого навіть і в тім, що назверх виступає, а головно – балакає по-новому...».

На жаль та у зв'язку з тою специфічною атмосферою в сфері національного думання, що витворилася протягом війни й про що згадувалося вище, мирна конференція скінчила свої праці великим компромісом між вчорашньою й майбутньою Європою під чималим натиском «темних сил» старого світу. Се є чималим тягарем для новоповсталого Союзу (власне, поки що товариства) Народів, і, зрозуміло, дуже турбує ініціаторів його, що первісно уявляли собі сю інституцію як запоруку тривкого миру та міжнародного братерства.

Одною з таких ініціаторок була лондонська «Ліґа Союзу Народів» («The League of Nations Union»), що видає свій спеціальний орган «The League of Nations Journal», а відтак агітаційні брошури та влаштовує інформаційні виклади¹⁷². Членами сеї Ліґи можуть бути поодинокі народи й держави¹⁷³.

З цитованого нижче викладу про згадану Ліґу, що мав характер анкети, про здійснення справжнього миру поміж народами, в заявах поодиноких визначних представників сеї інтернаціональної організації знаходимо саме чимало цінних уваг та знадібок до поставленого нами вище запитання – як бути й що далі? – а крім того, не менш цікавий критичний матеріал до офіціального миру.

Ось, напр., цитата з дуже оригінальної заяви майора D. Davies: «Народи мусять захиститися. Одинока надія на захист спочиває в народах всіх з'єдинених країн. Народи мусять з сього всього (себто, війни й миру. – *І. Б.*) навчитися або загинути. Вони не можуть вже покладатися на дипломатів, ані на правників; не можуть слухати генералів і політиків. Політики мусять бути поучені, що в закордонних справах, як і в хатніх, є лише слугами народу...» (1, с. 9).

В наведених тут кількох рядках є свого роду програмові вказівки до того, яким шляхом можна вийти народам з тих манівців, на які завела їх компромісовість мирної конференції.

¹⁷² Докдадніше про сю Ліґу в друкованому викладі голови чеської секції проф. д-ра Ф. Мареша «Společenstvo Svazu Národu», Praha, 1920.

¹⁷³ По газетовим вісткам в Лондоні заснована була українська секція з ініціативи й при ближчій участі тамошньої української Місії.

Заки ми приступимо до обговорювання програми й тактики майбутньої післямирної та справді мирної роботи, наведемо ще деякі голоси з вищезгаданої англійської анкети.

Ось відомий генерал Сматс констатує, напр., що «мирна конференція не здійснила справжнього миру, але закінчила лише війну. Мир доперва треба буде зробити...» (с. 15). Згадуючи про Союз Народів, заснований в Парижі, він зауважує, що він «є лише формою та вимагає ще рухливого життя, що може прийти тільки від активного зацікавлення та оживлення зносин самих народів. Новий творчий дух, що знову прокинувся в народах в тяжкій хвилі, має наповнити сю інституцію (себто, Союз Народів. – І. Б.) життям. А також і *ворожі народи* (курсив мій. – І. Б.) мали б якнайскорше пристати до Союзу і навчитися разом зі з'єдиненими народами реалізувати велику науку сеї війни, а саме, що справжній шлях людського поступу не веде до лжегордості, сепаратизмів та егоїстичного панування, але до спільної служби великим вселюдським справам» (там само).

А на адресу побідної Антанти сей самий автор зазначає: «Союзники мусять пам'ятати про те, що їм дав Бог велику перемогу, що переходить найсміливіші їх мрії, зовсім не для малих, егоїстичних цілей та не для фінансових або господарських зисків, але для досягнення великих вселюдських ідеалів, за які наші герої положили життя та які є справжніми побідниками в сій війні ідеалів» (с. 16.).

Один з учасників сеї анкети не може погодитися з тим, щоб війна пройшла безслідно для міжнародної етики. «Величезний катклізм сеї війни не може залишити людську природу такою, якою вона була. Війна була б тільки катастрофою, коли б людство не мало з неї ніякої науки; ся потреба науки для всіх, хто пережив сю війну, є рішучо конечною, щоби нові явища стали можливими» (с. 18).

Може згодом, аж людство трохи схаменеться, ся війна й справді матиме для нього дидактичне значення, як свого роду страшне «*memento mori*»¹⁷⁴, але поки що, на жаль, не видно ще сього її, мовляв, виховуючого впливу, й вона уявляється для критичного обсерватора, власне, як грізна катастрофа, що викликала в людях найгірші звірючі атавістичні інстинкти й звички.

Пригадаймо лише опис її в «Огні» Барбюса або враження з неї в новому романі відомого іспанського письменника Бляско Ібанска

¹⁷⁴ *memento mori* (лат.) – пам'ятай про смерть (прим. ред.).

«Чотири апокаліптичні їздці», де розвиток найближчої майбутності сплундрованої землі символічно з'ясовується у виді апокрифічної семиголової страшною звірюки, що має стати новим володарем Землі, й над кожною з семи голів якої у формі надписаних девізів неначе перспективно начеркнений дух суспільно-політичної програми післявоєнного ладу. Ось деякі з цих програмових кличів: «Маєш бути жорстоким, щоб бути великим», «Слабому немає місця на Землі», «Сила понад правом» і т. д.

Перший рік ліквідації війни багато де в чім признає рацію сим песимістичним висновкам згаданого іспанського письменника, і найбільше саме в справі, що головню нас тут обходить, то є в національній. Власне, згадана вище воєнна атмосфера найгірше проявилася в перетворенні національної психології в напрямі захланного та заборчого паннаціоналізму.

Цитований вже тут індійський поет і філософ Рабіндранат Тагор провів убивчий критичний аналіз сеї європейської паннаціоналістичної пошесті в спеціальній публікації «The Nationalism», де він взяв під увагу воюючий націоналізм державно-пануючих народів і виступає проти молоха державного паннаціоналізму (за його термінологією поняття держави ідентифікується з поняттям народу, й тому уживаний ним скрізь термін «нарід» («Nation») слід розуміти яко «держава»).

Наведемо деякі з думок згаданого неєвропейського мислителя, що влучно характеризують європейський захланний націоналізм саме в часі війни.

«Поняття „народу“ (читай „держави“, згідно державно-пануючого народу. – *І. Б.*) є одним з дуже дієвих оманюючих засобів, що винайшла людина. Під впливом його міазмів може увесь нарід здійснити систематичну програму найгрубішого егоїзму, зовсім не усвідомлюючи собі свого морального зіпсуття, навпаки, ще небезпечно роздратується, якщо йому се пригадається».

«Ся війна європейських народів є відвітною війною... Настав час, коли Європа на власному тілі в повній мірі має відчутти за все людство – яке так ганебно трактувалося, – страшну безглуздість того, що називається народом (тобто, дотеперішня держава. – *І. Б.*)».

Тяжко удержатися, щоб не цитувати й ще деякі інші саркастичні характеристики автора «Саадгани», але й цих двох вистарчить для існування аномалії сучасного завойовницького націоналізму, що

до війни був головно привілеєм лише великодержавних пануючих націй, а нині, в часі її ліквідації, неначе чумною пошестю починає захоплювати й доперва ледве визволених вчорашніх ще народів-кріпаків.

В новій Польській державі національний імперіалізм на історичному ґрунті стався майже догматичним канонем державної політики. В погоні за привидом колишньої Речі Посполитої Польща веде від скінчення великої війни свої війни на всіх фронтах і проти всіх своїх сусідів. Об'єктами політичного її «Drang-у»¹⁷⁵ є рівночасно Вільно, Київ, Гданськ, не кажучи вже про Львів і про те, що деякі польські патріоти найрадше б оперли свою державу о Чорне та Балтійське море...

А Польща під сим оглядом, на жаль, не є зовсім якимсь виїмком. Румунія, наприклад, не є менш заборчою і свій ідеал «România Mare»¹⁷⁶ справді уявляє собі в грандіозних розмірах, що далеко виходять за природні межі румунського народу.

Але і в чеськім народі, що доперва сам скинув з себе 300-літнє чуже ярмо, в деяких суспільних кругах можна вже констатувати хвороботворче ділання бацил паннаціоналістичної пошесті, поки що в формі протинімецьких чи протижидівських корчів. Очевидно, що перші симптоми згаданої хвороби з'явилися насамперед в крамаржівській т. зв. націонал-демократичній партії, що має претензії бути всенародною, отже, всечеською партією (мимохить пригадується аналогія, напр., з всепольською або всенімецькою партіями), та в якій є чималий гурт типово буржуазної інтелігенції. Ся партія не погоджується з ідеально справедливою та високогуманною політикою в національних справах президента Масарика, її провокують пертракції голови кабінету соціаліста Тузара з німцями; тому члени її напів'вно полемізують з першим (прим., відомий письменник А. Дик, або біолог і вчений Мареш), а вже зовсім явно кидаються на другого, самі мріючи, здається, про озброєний нейтралітет супроти власних німців і мадярів та удержавлення або принаймні украєвлення т. зв. «поступового антисемітизму» в Чехословаччині (письменниця і посол до Союму п. Вікова-Кунетіцька).

А вже вершком сеї національної психози є незвичайно симптоматична оповістка в органі берлінських письменників «Feder» («Перо»)

¹⁷⁵ Drang (нім.) – натиск, порив (прим. ред.).

¹⁷⁶ «România Mare» (рум.) – «Велика Румунія» (прим. ред.).

ось такого змісту: «Хто напише книгу ненависті проти нашого французького ворога? Ся книга має бути передовсім вжита яко література для молоді. Матеріалу достарчить видавництво»¹⁷⁷.

Як ще такі книги національної ненависті зачнуть писати всі народи, що мають слушні чи неслухні претензії до своїх сусідів, то незабаром вся Європа знову стоятиме в полум'ї нової війни, й до того ще чи не гіршої, ніж та, що й досі ще не є як слід зліквідована!

І тому яко відповідь на запитання: «Як бути й що далі?», – мусимо констатувати, що санація міжнародних та національних відносин в Європі (а відтак і скрізь там, де національні або й расові перепони унеможливають справжній мир) мусить йти через унормовання політичного життя в двох головних напрямках:

1. Насамперед мусить бути витворений з ґрунту новий правний підклад для національного існування всіх поодиноких народів та відроджуваних рас і для зорганізування майбутнього міжнародного співжиття на нових засадах національно-расової рівноправності, автономності, солідарності й демократичності.

2. Відтак в лоні поодиноких народів і рас має бути присвячена спеціальна увага систематичному й раціональному вихованню в дусі такого модерного націоналізму, що, забезпечуючи побідність всестороннього розвитку поодиноких народів і рас, головню відроджуваних, рівночасно виховував би їх в напрямі взаємної пошани та солідарності, що програмово й доцільно викорінював би націофобію, націоцентризм та інші хвороби дотеперішнього паннаціоналізму, який істоту національного чуття добачає передовсім в ненависті й захланності супроти сусідних народів, уважаних за ворогів, а не в плеканні позитивно-творчих елементів сього великого двигуна новочасного культурного й політичного життя.

З вищезазначеної тут критики мирної конференції й останніх, мовляв, діагнозів її безнадійної кризи, зроблених визначними державними співучасниками її¹⁷⁸, очевидним є фактом, що Версальський мир має характер і значення лише тимчасової, й може

¹⁷⁷ Цитую за празьким «Venkov»-ом з 10 лютого 1920 р.

¹⁷⁸ В лютім 1920 р. в англійському парламенті була внесена лібералами пропозиція ревізії й виправлення значної частини Версальської мирної умови. Італійський голова міністрів Нітті, в розмові з кореспондентом «Matin'y» дуже скептично висловився з приводу миру, зазначаючи, що протягом «15 місяців ми забули робити мир, бо мали надію, що Америка нам в тім допоможе», а далі, що Європа не зуміла зробити миру, бо для сього «треба мати принаймні стільки ж сміливості, як

недовгої, провізорії, та що його ревізія – або принаймні основна коректура – є справою, може, навіть дуже близької будучності.

Тому, отже, час розпочати підготовчі праці до сеї ревізії мирного трактату або, ліпше кажучи, до нової мирної конференції, у двох вищезгаданих напрямках.

Переведення повищих двох планів щодо часу буде, очевидно, дуже неоднакове. Коли проект утворення нової правної бази для міжнародного й національного життя може бути в головних рисах зладжений в довільнім і найкоротшім часі, то справа програмового перевиховування людства в душі вищезгаданого модерного націоналізму вимагатиме яких 20–30 літ, себто біологічно беручи є квестією принаймні одного покоління, що від дитячого вже віку виховувалося би в модерно-національнім напрямі, отже – без народоненавистних колисанок, псевдопатріотичної історії, імперіалістичної географії, фальшованої етнографії, антисоціалістичної й антидемократичної соціології, ура-патріотичної літератури, націоцентричної етики (тобто без святого або здорового егоїзму), а головню без месіаністичних мегаломаній та расового чи паннаціонального аристократизму взагалі, а натомість в душі національної й расової толерантності,

---

для ведення війни». Він головню звертав увагу на господарське зруйнування Європи і на потребу негайної її відбудови з ґрунту.

Відомий англійський публіцист і знавець національних справ в Середній Європі Сетон Уатсон в своїм журналі «The New Europe» (з 29 січня 1920) з приводу адриатицької справи робить таку критичну оцінку мирної праці: «Відновлена конференція, що минулого тижня відбулася у Парижі, скінчилася скорше й швидше, ніж се могли передбачати навіть найчорніші песимісти. Дійшло до неминучого уступлення старого голови конференції на ледво скривану радість багатьох. Америка представлена одним делегатом, що слухає, але не бере зовсім участі в розправах. Японія продовжує свою тайну або лукаву політику. З інших Льюїд Джордж або сіньор Нітті знаходять, що постулати партійної політики є важніші, ніж європейська реконструкція, тим часом, коли лорд Керзон, здається, задовольняється кожним полагодженням (чи неполагодженням) в Європі справ в надії, що матиме принаймні якусь контролю над рішеннями в справах Середнього Сходу. Якщо спробуємо підсумувати висліди одного засідання, яке попереджене було величезною рекламою, побачимо, що турецька справа, зрештою й так занедбана, знову була відложена на неозначений час, що полагодження угорської справи чекає на поворот ґр. Апоні з Будапешту; що план, прямующий до визнання большевиків, знову був пущений у світ під маскою гандлювання з кооперативами під большевицькою контролею, та що одинокою позитивною роботою був ультиматум, висланий одному з найвірніших наших союзників» (себто Югославії, з приводу адриатицької справи. – І. Б.).

взаємної пошани, впливаючої з переконання, що всі й кожний нарід або раса мають свою рацію існування, мають щось своєрідного та індивідуального, чим можуть обогатити вселюдську культуру й цивілізацію, оскільки їм уможливиться природний розвиток та поступ, що власне має бути вже нині (або якнайскорше) запевнений згаданою попереду новою базою задля унормування міжнародного національного життя.

Очевидно, що немає якоїсь чудотворної панацеї, яка б разом полагодила або вирішила до деталей пропоновані тут нами плани. І ми не маємо наміру давати якісь універсальні рецепти для ідеального полагодження тих справ. Завданням нашим буде тільки конкретно сформулювати ці проєктовані дві акції щодо змісту й щодо форми та преджити начерки цих проєктів до громадської дискусії й дальшого вироблення та поглиблення.

* * *

а) Декларація прав народів (Д. П. Н.)

Справа витворення правної бази яко певного захисту для народів у формі нового міжнародного й національного права обговорювалася вже нами під час війни та перед відкриттям мирної конференції¹⁷⁹.

Критикуючи дуже хитку й непевну національно-визвольну програму та ідеологію міродайних кругів під час війни, автор сеї праці звертав увагу поневолених народів на неминучу потребу витворення «загального, спільного, ідейно-правного ґрунту» для своєї визвольної боротьби. В першій з цитованих нижче статей з сього приводу говорилося: «Коротко кажучи, йдеться про ясне сформулювання й спрецизування досі аж надто гнучкого поняття „права народів на самовизначення“, про таке точне з'ясування його змісту й меж, котре абсолютно виключало б свавільне жонґлювання ним і довільне інтерпретування його з боку великодержавної дипломатії та народів-панів.

Се значить, що треба витворити загальну міжнародну платформу для національних справ, провідні засади якої були б вказівками

¹⁷⁹ Пор. наші статті «Про потребу „Декларації прав народів“» у «Вістнику П. Л. Ж.», 1917, ч. 29, далі «Мировий конгрес і „Декларація прав народів“» (там же, ч. 41), врешті в теоретичному органі чеської С.-Д. «Akademie» (1919, ч. 4 за січень) – «Deklarace práv národů».

для полагодження поодиноких з них, з взяттям під увагу очевидно індивідуальної своєрідності кожної з них. Мимохіть нам пригадується одна аналогія з новочасної політичної історії Європи. Маємо на думці славетну революційну французьку «Декларацію прав людини та громадянина» («Déclaration des droits de l'homme et du citoyen») з р. 1795, сього класичного, мовляв, катехизму революційної боротьби за громадянсько-політичну свободу й конституцію для всієї континентальної Європи»¹⁸⁰.

«Зараз саме відчувається потреба подібної „Декларації прав народів“, в котрій з'ясовано б і спрецизовано б основні засади національного права, а разом і витворено б загальний ґрунт для національно-визвольної боротьби поневоленних народів» (с. 436, 437).

Тоді, перед двома роками, ми проектували випрацювання начерку сеї «Д. П. Н.» на конгресі представників всіх поневоленних народів (з одного й другого воюючого табору) на нейтральному ґрунті, десь у Швеції або Швейцарії.

Пізніше, в торічній чеській своїй статті, коли на досвіді перших двох ліквідаційних післявоєнних місяців наперед вже можна було передбачати якщо не повне фіаско, то принаймні дуже компромісовий характер позитивних результатів мирної конференції, автор адресував свій план «Д. П. Н.» справжнім демократам, а передовсім соціалістам, конкретно – проектуваному перед роком в Лозанні міжнародному соціалістичному конгресові. «Є завданням й обов'язком соціалізму, – писали ми в „Академії“, – обов'язковою його

---

¹⁸⁰ Є правдою, що в згаданій французькій Декларації була прокламована суверенність народів, а саме сим уступом: «Народи є взаємно незалежні та суверенні, без огляду на число осіб, приналежних до них, чи просторонь території, заселеної ними. Ся суверенність є незайманна. Кожний нарід має право організування й змінювання форм своєї влади. Жодний нарід не сміє втручатися в справи влади інших народів. Заходи, скеровані проти свободи одного з народів, є замахом проти всіх націй».

Засади, безперечно, гарні й ліберальні. Поширені вони були, однак, лише на історичні та головно державні народи. Поза обрубом їх дії опинилися, на жаль, поневолені неісторичні та недержавні народи. Ми бачили вище (див. с. 16), як французькі революціонери виступали проти свободи своїх «окраїн» та «іногородців», уважаючи їх за втілення контрреволюції й реакції.

Відтак такий погляд на недержавні й неісторичні народи став майже канонічним в соціалістично-революційній догматиці Європи XIX ст. Про се пор. III роз. сч розвідки та особливо дуже цікаву й цінну працю В. Левинського «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи», Київ–Відень, 1920.

ратою на рахунок ідейного інтернаціоналізму – стати на чолі сеї боротьби за „Д. П. Н.” й перевести її до успішного кінця, через що була б врешті здійснена велика мрія про міжнародне братерство, рівність і свободу» (с. 141).

Між тим минув знову цілий рік. Офіційно зладжений був мир. 70 000 слів має мирний трактат. Але в Східній і Середній Європі лютує або жевріє непогаснений вогонь національної ненависті та кривавих війн.

В дійсності національна проблема не була полагоджена. Були тільки більше або менше вирішені (зглядно невирішені) поодинокі національні справи. До того ще без якоїсь одноманітної ідейної програми, що могла б, власне, стати базою для витворення національного та зреформування міжнародного права. В сьому останньому зроблені були поки що деякі корективи ідеологічно-теоретичного характеру – про що згадувалося вище, – без ґрунтовної, однак, переробки й реформи дотеперішніх його основ, що є знову неминучою передумовиною того, аби була врешті вилікувана на все хронічна його криза, про що говорилося на попередніх сторінках сеї праці¹⁸¹, й витворений був би підклад для реального політичного існування та ділання Союзу Народів, що в теперішній своїй формі має всі прикмети вельми хиткої спілки, з дуже обмеженою порукою.

Офіційні миротворці, роблячи своє історичне діло, на жаль, думали занадто в довоєнних мілітарно-стратегічних категоріях, і не дивно, що висиджений ними мир потребує для свого упевнення «Stacheidrat» – бар’єрної міжнародної політики. Словом, потреба «Д. П. Н.» під сей час і помимо мирного трактату є не менш пекучою та негайною справою, ніж перед роком або в часі війни. Вона перестає бути, як казали ми в другій з вищецитованих статей про «Д. П. Н.», «якимсь мрійним постулатом, але стає актуальною проблемою першорядного реально-політичного значення та невідкладною необхідністю» (1, с. 545).

Очевидно, що дефінітивне її випрацювання має бути вислідом колективного співробітництва представників поневолених народів, фахових знавців національної справи, відомих і щирих оборонців думки всесвітньої ліги народів, основної реформи дотеперішнього інтернаціонального права й перебудови Європи та всього культур-

¹⁸¹ Про сю кризу див.: D. I. Hill, «Völkerorganisation und der Moderne Staat» та A. Hobza «Právem mezinárodním ku právu světovému», т. I, Прага, 1913.

ного світу в душі повної національної справедливості й міжнародної солідарності. Відповідним форумом для сформулювання основних пунктів «Д. П. Н.» був би спеціальний міжнародний конгрес з представників заінтересованих народів.

З свого боку автор цих нарисів як знадібку до сеї майбутньої національної «*magna charta libertatum*» вважає важливим пригадати знову деякі з загальних засад, що на його думку мали б покластись в основу «Д. П. Н.», а саме в тій формі, як вони були з'ясовані ним в цитованій вище статті «Мирний конгрес і „Декларація прав народів“»: «Вихідною точкою наших уваг є принципіальна передумова, що на майбутнє положення всіх народів під державно-політичним оглядом має бути правно й міжнародно так обґрунтовано та забезпечено, щоб через се абсолютно був унеможливлений який-будь національний утиск або поневолення в області національного життя. „Д. П. Н.“ має саме творити правну базу міжнародного характеру та загальнообов'язуючого значення для всіх держав, країн і народів.

На нашу думку, „Д. П. Н.“ є неминучою передумовиною майбутнього світового (або тільки та поки що європейського) союзу народів, про який в часі війни чимало писалось і говорилося та в формі якого уявляється тепер майже загально організація національно-державних відносин і політичного міжнародного життя після війни.

Тому „Д. П. Н.“ насамперед мусить прилюдно й з загальнообов'язуючою правосильністю признати абсолютне право всіх народів (без жодних винятків) на повне національне життя у всіх його проявах і формах, то є: під культурним, господарським і політичним оглядом. Се значить, що на будуче не допускається жодна винародовлююча політика, жодна примусова асиміляція „іногородців“ та „окраїн“. Конкретно кажучи – раз на все забороняється переслідування релігії у зв'язку з національною приналежністю; переслідування національних мов в прилюднім вживанні й, особливо, в шкільництві (котре очевидно й безумовно та скрізь має бути поставлено на єдино розумнім принципі навчання в рідній мові), в пресі та в літературі. Відтак, забороняється кожний національний бойкот з винародовлюючою ціллю, особливо ж економічного характеру. Далі касуються всі горожанські й державно-політичні обмеження проти національного характеру. Кожному народові, без огляду на його расове походження, релігійне вірування, численність, територіальну

поширеність і т. д., признається повне право на самоозначення під політичним, культурним та економічним оглядом. Се значить, що кожний нарід сам рішає (без якого-будь зовнішнього примусу чи натиску) про свою державну приналежність та форму власного політичного ладу. Там, де наслідком дотеперішнього державно-політичного утиску, а поруч з сим і загально-культурного занепаду, і, таким чином, зглядно малої національної свідомості – воля народу не може поки що проявитися в справжнім своїм виразі, – там національний референдум чи плебісцит мають відложитися на кілька років, а тим часом країна ся міжнародно захищається перед кожною націоналізаторсько-асиміляторською пропагандою в дусі історично-імперіалістичних прямувань.

Се застереження особливо відноситься до тих країн (подекуди середньоевропейських, але головно східноєвропейських), де лютує боротьба між історичними народами-панами та „неісторичними” народами-кріпаками, що прокинулися до національної свідомості та ведуть боротьбу за визволення з ярма чужої національної гегемонії.

В таких випадках міродайним може бути етнічно-національна приналежність народної маси і в жоднім випадку ренегатські засади винародовлених перекинчиків, що виступають проти природних змагань згнобленої людської маси власного народу. Абсолютно відкидається в таких випадках релігія яко національна ознака.

Взагалі там, де розходиться о суперечні національні домагання панських та кріпацьких народів, в жоднім випадку воля сих останніх не може насилуватися постановами та бажаннями перших, особливо ж в справах спільної чи окремої державності. Жодним робом поневолений нарід не має бути змушеним до прийняття панської державності, хоч би старі пани й обіцяли йому рай на землі в оновленій старій державі.

Принципально, отже, слід було б відкинути які-будь спроби відновлення історичних державних конструкцій, бо всі вони, майже без винятку, будуть огнищами національних заколотів та ворогувань, отже, творитимуть небезпеку для міжнародного миру.

З наведеного видно, що “Д. П. Н.” касує на будуче яку-будь рангову класифікацію народів на вищих та нижчих, більш та менш вартних. Під сим оглядом вона має бути базована на принципі національної рівноправності і рівновартності.

Словом, “Д. П. Н.” має стати свого роду основою майбутнього спеціального національного права, завданням якого буде нормувати національне життя після війни, запобігати національним конфліктам, усувати старі національні ворогування і загалом полагоджувати національні спори та питання, де-будь та в якій-будь формі вони б не появлялися на черзі дня.

А се можна буде досягнути лише тоді, коли на майбутнє регулювання національних відносин буде заложено на певнім правнім, загально-обов’язуючим ґрунті, коли буде усунена й унеможливлена дотеперішня необмежена сваволя пануючих народів та держав, що трактують національні спори як власні хатні справи, щодо котрих можна поводитись зовсім безконтрольно, самовільно й без найменшої відповідальності перед цілим світом. Тому неминучим є, аби на будуче національне право мало міжнародний характер та загально-обов’язуючу ексекутивну силу.

Очевидно, що така реформа в національній політиці, яку передбачає пропонується тут “Д. П. Н.”, не є можлива без кардинальної відповідної реформи всього міжнародного права й політики загалом, що стоять в суперечності до поставлення національної політики на міжнародний правний ґрунт, з запровадженням неначе засади інтернаціональної „кругової поруки” за додержання національних прав супроти кожного народу й кожної країни. Бо се рішуче суперечить дотеперішньому духові інтернаціональної політики, яка спочиває на незайманому догматі абсолютної державної суверенності, атрибутом якої була дуже догідна й еластична засада „non intervention” („невмішування”) в краєву політику поодиноких держав, отже, й повна їх безвідповідальність щодо сього перед міжнародним форумом. Найгірше ся самодержавна суверенність відбивалася очевидно на беззахисному положенні поневолених і недержавних народів, котрі, таким чином, були цілком видані на поталу націоналістичного молоха ворожої державності.

Таке розуміння державної суверенності суперечить духові демократизму та новочасних політичних прямувань взагалі. Воно є сумною спадщиною занепавшого політичного феодалізму з одного боку, а з другого – висловом капіталістично-буржуазного індивідуалізму, суто егоїстичного та протисупільного характеру. Воно мусить тому зникнути разом зі старим ладом, який починає розпадатись наслідком війни.

Так само, як в громадському житті протисупільний егоїзм та абсолютизм одиниць обмежується й паралізується авторитетом соціальної гегемонії всієї суспільності, подібно також майбутнє міжнародно-державне й політичне життя має спочивати на засаді релятивної лише суверенності поодиноких народів та країн. Повна суверенність буде атрибутом тільки загального союзу народів, зложеного з представників цих поодиноких народів і держав та перед котрим ці останні будуть відповідальні за свою політичну діяльність, як назовні, так і всередині.

Іншими словами се означає, що суверенність цих останніх буде зглядна, або, ще ліпше, автономна, (отже, на зразок англо-саксонських державних типів, як ми їх показали в сій розвідці на австралійському або американському прикладі. – *І. Б.*), то є, що вона абсолютно не допускати дотеперішніх ексцесів державного самодурства й безоглядності в дусі дикунської засади „нраву моему не препятствуй”.

Очевидно, що таким чином фактична самостійність поодиноких народів та країн зовсім не буде обмежена. Навпаки, через се вона буде лише поставлена на тривкіший та певніший ґрунт, маючи захист проти непередбачаємих нападів і ексцесів сильніших сусідів з глитайським апетитом та хижацькою вдачею.

Утворення проектованого тут національного права й зв'язана з сим неминуча реформа дотеперішнього міжнародного права й політики в дусі новочасного демократизму та суспільного поступу мусять бути, очевидно, переведені рівночасно та паралельно, аби відтак два ці елементи злилися в одну гармонічну та органічну цілість, творячу непохитну базу для нового національного й інтернаціонального життя, в якому б раз на все щезли всякий утиск чи поневолення.

З вище з'ясованих засад „Д. П. Н.” є очевидним, що про майбутню долю народів і країн не можна рішати без їх присутності, не кажучи вже про те, що проти їх волі та інтересів. Конкретно се значить (писали ми перед роком. – *І. Б.*), що всі поневолені народи та країни мусять бути допущені на майбутній мирний конгрес. Отже, ці делегати поневолених народів перед зборами конгресу мають забрати голос та мають випрацювати для нього проект згаданої вище „Д. П. Н.”, а відтак разом з офіційними представниками існуючих держав та пануючих народів перевести потрібну реформу

міжнародного права в дусі демократизації й прилюдності інтернаціональної політики й дотеперішньої дипломатії, а потім ухвалити „Д. П. Н.“, яко основу нового самостійного національного права.

Зреформоване й змодернізоване таким робом міжнародне право разом з новоутвореним національним правом мають покласти, відтак, в основу мирних переговорів, і в дусі вище з'ясованих засад та думок мусять бути полагождені всі державно-національні справи, а в результаті сього повстати європейський зглядно всесвітній союз народів».

В наведених вище орієнтаційних засадах не говориться спеціально про прилюдність майбутньої дипломатії та міжнародної політики, бо се автор вважав апріорною передумовиною повоєнного інтернаціонального кодексу¹⁸².

Постулат явності дипломатії прецінь був поставлений на чолі відомих 14 пунктів президента Вільсона¹⁸³. На жаль, мирна конференція заховала лишень декорум¹⁸⁴ явності, в дійсності робила свою відповідальну роботу на засадах старої тайної дипломатичної штуки, про що говорилося на відповідних місцях сеї праці. З огляду на сю практику Паризької конференції, постулат явності дипломатії й міжнародної політики загалом мусить бути спеціально затверджений в проєктованій «Д. П. Н.».

В нашій чеській знадібці до справи «Д. П. Н.» з приводу сього постулату говорилося: «Головною вказівкою для “Д. П. Н.” має бути, щоб на майбутнє кожне вноормування національних відносин відбувалося міжнародним шляхом, перед загальнозобов'язуючим трибуналом всіх народів та країн, отже, не як досі, коли махерська тайна дипломатія десь по кутках вирішувала територіальні й політичні справи, без огляду на життєві умови поодиноких народів. Міжнародна політика повоєнного часу мусить бути здемократизована та вийти з дотеперішньої темряви дипломатичної таємності – отже, має бути зовсім прилюдною. Кличем її най буде: жодних тай-

---

¹⁸² Пор. про се спеціальну нашу статтю «Про необхідність демократизації дотеперішньої дипломатії та прилюдність закордонної політики взагалі», «Вістник П. Л. Ж.», 1918, ч. 27–28.

¹⁸³ Ось дослівний зміст сього пункту: «Всі мирні договори мусять бути явні і явно заключені; невільно заключити ніяких тайних міжнародних умов, але належить вести дипломатію отверто і явно перед цілим світом».

¹⁸⁴ форма, зовнішній вигляд (*прим. ред.*).

них союзів, жодних тайних умов, жодної розбійницької закордонної політики!» (1, с. 138).

Першій рік ліквідаційної практики, з вирішуванням особливо спірних національних справ, виявив повну методичну а навіть ідейно-принципальну безпрограмовість в реальних засобах та посередниках для полагоджування тяжких проблем, себто абсолютний брак якоїсь одноманітної, доцільної та розумної національної техніки. А без сього найкращі й найліберальніші національні проекти залишаться порожнім згуком і в дійсності розіб'ються о насильницьку або й криваву практику плебісцитових спроб *à la* Тешин (чесько-польський спір), Верхня Сілезія (польсько-німецький спір) або безвихідний все ще лабирінт східногалицької справи і т. д.¹⁸⁵ Словом, плебісцит чи референдум не є ніякою панацеєю на вирішення націодержавних спорів. А тому майбутня «Д. П. Н.» мусить присвятити спеціальну увагу національній техніці, під чим розуміємо комплекс засобів і посередників щодо того, як в дійсності мають полагоджуватися національні антагонізми та вирішуватися національні справи взагалі.

Ся технічна практика чей же є найдражливішим і найтяжчим моментом національної проблеми взагалі. Хіба в нічому іншому немає фатальнішого роздвоєння поміж теорією та практикою, як саме тут. Ніде так не зловживається різних еластичних кличів і фраз, як, власне, в сім випадку. А найгіршим при сім є, що кожний позитивний модус доповнюється звичайно щонайменше двома негативними.

Візьмемо для прикладу хоч би отаке зіставлення: анексія – реанексія – дезанексія; сюди можна вкласти всяке свавільне насильство, й при помочі тих термінів можна повалити найбільш оправданий постулат чи домагання поневоленого народу, оскільки він не має фізичної сили переперти його. А що ж казати, наприкл., про т. зв. унормування чи виправлення границь із-за стратегічних або економічних причин! Відтак про священне табу історичного права

¹⁸⁵ Поки що плебісцитним шляхом була полагоджена без ексцесів та надужить лише частина дансько-німецького спору у Сілезії. Успішне проведення плебісциту в сім випадку пояснюється головно тим, що шлезвицька справа ані стратегічно, ані, головно, під фінансово-економічним оглядом не має такої ваги, як, наприкл., спірні питання у Верхній Сілезії або тешинська та східногалицька справи. А до того ж шлезвицька справа й з націоетнографічного та територіального боку належить до зглядно найлегших національних проблем спірного характеру.

або неподільність історичних державних організмів, часто спочиваючих на династичному чи якомусь іншому припадку! А як, напр., полагодити спір поміж кількома історичними претензіями? Загалом, чого тільки не можна переперти з поміччю національного плебісциту або референдуму, особливо в тих східноєвропейських країнах, де національна свідомість є в путях релігійного чуття, де суспільно-господарська залежність чи підзалежність обмежує політичну, а таким чином і національну свободу, та, де крім сього, безмежна агітація пануючих народів і клас фальшує вислід буцімто вільного голосування народу наперед під психологічним оглядом, не кажучи вже про те, що скрізь і завжди можна задля сього вжити і дужчого натиску. В кожному таким спірнім випадку положення обох супротивників не є однакове: з одного боку маємо пануючий нарід чи клас з повним апаратом державних засобів, а з другого – доперва визволюючийся кріпацький нарід, без історичних (здебільшого) традицій, з ледве розвинутим вершком суспільної піраміди, отже, без політично впливових вищих шарів, та який має до диспозиції лишень голе право і моральну силу!... Чи ж може такий нарід сам один оборонити свої домагання супроти мілітарно, економічно, соціально й політично аж до зубів узброєного т. зв. національного «стану посідання» пануючих народів?!

«Очевидна річ, що, оскільки організація національних відносин справді має бути справедливою та тривкою, технічна її реалізація мусить бути поставлена на певному одноцільному ґрунті, який би виключав зловживання технічних метод на шкоду одних і на користь других народів. Завданням “Д. П. Н.” буде, отже, також випрацювання одноманітної програми національної техніки, що передбачала б всі важніші можливості націодержавних відносин...» («Akademie», 1, с. 140).

Є ще одна дуже актуальна справа, супроти котрої “Д. П. Н.” мусить відразу зайняти певне і непохитне становище. Маємо на думці мілітарно-стратегічний момент в націодержавних відносинах. Всім відомо, й про се говорилося в отсих нарисах, що всесвітня війна 1914–1918 рр. велася Антантським блоком в першу чергу для знищення скаженого пруського мілітаризму, дух якого так знаменито з’ясував генерал Бернґарді у своїй сумнославетній та загальновідомій книзі про війну.

Сама всесвітня війна так безоглядно виявила всеруйнуючі прикмети дотеперішнього мілітаризму, що перед кривавою дійсністю воєнних подій 1914–1918 рр. зовсім поблякли утопічні візії «майбутньої війни», як її нам старалися з'ясувати «паціфістичні мрійники» à la Бльох чи А. Норман¹⁸⁶.

Здавалося б, що такий страшний вислід найбільшого мілітарного експерименту в дотеперішній історії людства повинен би його раз на все відучити від мілітарної методи вирішування політичних і національних спорів. Іншими словами кажучи, що оскільки не абсолютне знесення мілітарної системи в державному житті, та принаймні як найбільше її обмеження мало б бути кардинальним завданням мирної конференції. В дійсності, однак, як про се вже згадувалося, є багато доказів того, що антантські хірурги так щиро поборювали гідру прусського мілітаризму, аж самі заразилися бацилами сеї державної пошесті. Симптоми її добачаються вже й у деяких нововизволених народів (напр., поляків), що свою державотворчу працю уявляють собі чомусь в довоєнних мілітарно-стратегічних категоріях.

Річ очевидна, що сим шляхом гарматно-шрапнельної аргументації можна дійти до нової вселюдської кальварії на зразок тої, яку людство пережило в 1914–1918 рр., але в жоднім випадку не до тривкого миру. Ясно далі, що така мілітарно-стратегічна концепція закордонної політики найбільш небезпечною є власне для нововизволених народів та їх держав, які щойно творяться й не мають ще певного ґрунту під собою.

Ось чому «Д. П. Н.» мусить ясно сформулювати свою антимілітарну й антистратегічну програму, до якої мали б увійти такі головні

¹⁸⁶ Відоме дамське «Товариство задля досліджування соціальних результатів війни» опублікувало саме деякі статистичні дані про втрати в людях під час війни та в зв'язку з нею в обох воюючих таборах європейських держав. Загально сі втрати обчислені круглою цифрою 40 мільйонів людей, з чого коло 10 міл. лишилися на полі битв, 20 міл. припадає на зменшений приріст населення, а 15 міл. – на збільшену смертність. В зв'язку з сим зменшилося також і число населення Європи загалом. Якби війни не було, то нині Європа мала б 424 470 000 людності, в дійсності, однак, має 379 030 000. Не менш грізні фінансові результати війни, що обійшлася сумарно – за обчисленнями англійського фінансиста Грімонта – у 52 міл. фунтів стерл., себто приблизно в 45 мільярдів чеських корон. Се лише чисто військові видатки. А коли додамо до сього страшне матеріальне зруйнування країн, що були тереном війни (особливо Північ. Франція, Бельгія, Сербія, Галичина, Польща і т. д.), відтак загальний господарський занепад всієї Європи, то число, з'ясовуюче сю страшну руїну в грошах, властиво перевищило б кожную уяву про фінансову реалізуємість такої квоти.

постулати: Прогресивне повне роззброєння; ліквідація військового промислу й продукції амуніції; заборона державних військових союзів та конвенцій; негайна нейтралізація всіх малих і середнього типу держав; інтернаціоналізація (зглядно нейтралізація) всіх морів, каналів, всесвітнього значення портів й островів, великих рік та транзитних залізниць і шляхів загалом, і повна свобода повітряної їзди (авіатики). Словом, ступенева, програмова й систематична демілітаризація міжнародної й внутрішньої державної політики.

Улюблений аргумент прихильників мілітарної системи, що військова сила є *sine qua non*¹⁸⁷ державної езекутиви, має в дійсності тільки дуже зглядну й здебільшого власне імагінарну¹⁸⁸ рацію. Для покарання та змушення до послуху нарушителей світового миру людство диспонує дуже певними репресивними засобами, не менш дієвими, ніж мілітарні засоби, а саме бльокадою, господарським бойкотом, виключенням з користання інтернаціональною організацією комунікації, наприкл. пошти, особливої їзди й т. д. Що війна як роземчий¹⁸⁹ орган є величезним безглуздом, се вже відомо і розумним представникам мілітарної касти.

Щодо сього можна покликатися, напр., на дуже цікаву розвідку французького генерала Персена (Percin) «Війна і Ліґа народів»¹⁹⁰, яка є чудовою критикою мілітарної системи, що неначебто має «*unum necessarium*»¹⁹¹ міжнародно-державного життя.

Сей генерал на основі порівнюючого історичного матеріалу якнайенергійніше відкидає війну яко засіб вирішування міжнародних спорів. Він констатує, напр., що «війна є не лише засобом шкідливим, варварським, жорстоким, нелюдським, але що вона є дурним способом вирішування спорів, що можуть повстати між народами» (с. 205). А головне, що про її вислід часто вирішує якась сліпа нагода. «Результат війни, – завважує він щодо сього, – в кінці-кінців залежить від припадку. Оружне щастя є дуже хитке, іноді припадає й менш гідному. У війні народи ризикують своїм буттям, як при грі у карти...» (там само).

В дальшій цікавій розділі («Воєнні нагоди») він на історії війн минулого століття, а головно останньої світової війни, пластично

¹⁸⁷ *sine qua non* (лат.) – необхідна умова (прим. ред.).

¹⁸⁸ імагінарний, від *imaginary* (англ.) – уявний, позірний (прим. ред.).

¹⁸⁹ тобто, каральний (прим. ред.).

¹⁹⁰ Цитую за чеським перекладом в «Akademi», 1920, ч. 4 – «Válka a Liga národu».

¹⁹¹ *unum necessarium* (лат.) – єдина потреба (прим. ред.).

з'ясовує свою тезу про величезну роль сліпого припадку у воєнних операціях.

Напр., до історичної битви під Ватерлоо дійшло лише тому, що під час попереджуючої її битви у Ліні (Ligny) французький генерал Друе д'Ерлон зле відчитав написаний олівцем на куснику паперу наказ Наполеона про посунення одного відділу війська *під* замість *на* (по-французьки *sous – sur*) висоту Сентаман. Коли б ся диспозиція буда прочитана вірно, прусська армія була б знищена під Ліні, й не дійшло б взагалі до історичної битви під Ватерлоо.

Таких пригод історія війн знає чимало. Вони зовсім не є чимсь виїмковим, скорше навпаки – звичайним правилом для рішального вислідку війни.

Перша битва на Марні в останній війні також була припадком щасливого взлету французького авіатора 3 вересня 1914 р., що не був помічений німецькими льотчиками й завчасу поінформував ген. Галлієні про пересунення армії ген. Клюка. Внаслідок сеї інформації на правому крилі Клюка несподівано появилася резервова армія ген. Монури, про яку німці не мали найменшого поняття, та яка вирішила вислід першої битви на Марні. Якби не припадок, що 3 вересня мав щастя французький льотчик, і, навпаки, що над французьким фронтом сього дня не з'явився ані один німецький літак, не було б історичної битви на Марні. 14 липня 1918 р. п'ять оробрих французів на власний ризик залізли до першої німецької лінії і тут в окопах розпочали бійку ручними гранатами, в результаті якої взяли у полон 27 німецьких жовнів. Припадком сі полонені були німецькими «пораженцями» і, щоб прискорити кінець війни, виявили французам детальний план німецького наступу, проектованого на другий день. Внаслідок сього подвійного припадку німці, що мали зненацька заскочити французів, були заскочені сими останніми, і то так рішуче, що через три дні дійшло до генеральної французької офензиви¹⁹² на всьому фронті, яка скінчилася величезним успіхом для Франції та була не менш величезною й прикрою поразкою для Німеччини.

Персен виказує далі, як німці пару разів могли виграти війну, коли б, власне, якась така нагода-дрібниця не унеможливила сього. Що німці війну скінчили нараз 4 жовтня 1918 р., – се, на думку Персена, головно результат нервового вичерпання ген. Людендор-

¹⁹² офензива – від offensive (англ.) – наступ (прим. ред.).

фа, бо воєнне положення німецької армії тоді не було ще так критично-безвихідне. «Вистарчило, – завважає він з сього приводу, – паруденної протрації одної людини, щоб закінчена була війна, в якій мордувалося 40 мільйонів людей» (с. 207).

Зовсім природно, що цитований французький генерал доходить до ось таких кінцевих висновків: «Чи ж не є безглуздя грати долею народів при можливості таких нагод? Війна є, отже, – знову се повторюю – засобом більш ніж огидним, вона є дурним способом полагоджування спорів, що повстають між народами. Треба тому шукати інших вирішувачів. Досі немає кращого способу на се, ніж Ліґа народів, отже, інституція, підвалини якої заложив президент Вільсон в кількох своїх посланнях, в яких він з'ясував свої думки про се з такою докладністю, яку нехтувати можуть лише заінтересовані обмовлячі» (там само).

Ми трохи більше присвятили уваги повищому з'ясуванню анти-мілітарних думок французького генерала саме з тої причини, що вони мають дуже авторитетне значення для справи, що порушена була яко останній пункт майбутньої «Д. П. Н.». Доказувати, що переведення сього останнього, а до того ще в як найскоршім часі, не є жодною утопією, на нашу думку, здається зайвим або навіть парадоксальним. Можна вже навіть констатувати деякі реальні спроби в сьому напрямі. Подекуди зародок пропонованої тут «Д. П. Н.» можна добачати у відомих 14 пунктах Вільсона. Саме перші п'ять з них, безумовно, мусять увійти в основу такої «Д. П. Н.»¹⁹³.

Ще виразнішим висловом думки, що була з'ясована тут на попередніх сторінках, є «Декларація Независимости Середньо-європейських Народів» («Declaration of Common Aims of the Mid-European Nations»), ухвалена 26 жовтня 1917 р. на національній конференції американських представників 50 міл. європейських, середньо- і східноєвропейських народів (в тім числі й українців та Угро-Русинів), отже, ланцюга народів, що живуть між Балтійським, Адріатицьким і Чорним морями, текст якої в англійсько-карпаторусинському виданні випадком одержав нещодавно автор сих ряд-

---

¹⁹³ Пор. український переклад в статті «Мир на засадах Вільсона» в «Вістнику Пол. Літ. і Життя», 1917 р., ч. 41, с. 547, 548.

ків. В шести нижченаведених пунктах у філадельфійській «Декларації» з'ясована була «основа принципів для вільних народів»¹⁹⁴.

Се, отже, другий реальний крок для здійснення проектованого вище плану. Тепер лишається ще зробити третій і, оскільки можна, останній, себто скликати нову конференцію всіх напіввизволених та ще поневолених народів, і на ній колективними зусиллями випрацювати загальну хартію національних свобод, отже, вищез'ясовану тут «Декларацію прав народів».

Природним шляхом така конференція обездолених народів мусіла б стати відтак мирним конгресом з участю вже всіх народів взагалі, завданням якого було б ухвалення сеї «Д. П. Н.», випрацювання згідно з нею основ нового міжнародного права та переведення справжнього миру в дусі засад, на яких була б базована «Д. П. Н.». Ініціативу скликання такої конференції для випрацювання «Д. П. Н.» могла б взяти на себе якась з національних секцій вищезгаданої лондонської «The League of Nations Union» (напр., недавно заснована українська її секція) або інша нова «Lіга самостійності» («Comité de l'indépendance des nouvelles républiques issues de l'ancienne Russie»), що наприкінці минулого року була заложена головню заходами проф. М. Грушевського в Женеві.

Ось як уявляє собі автор «Д. П. Н.» той шлях, яким вона мала б і могла б повстати.

¹⁹⁴ Ось текст сих шести пунктів:

1. «Всі уряди одержують справжню свою владу за згодою підвладних (себто народу).
2. Є незайманим правом всіх народів засновувати свою владу на таких засадах і в таких формах, що, на їх думку, найкраще б запевнили їх добробут, тривкість і щастя.
3. Треба дати змогу свободного і природного розвитку ідеям кожної держави в тім нормальнім напрямі, що вони собі виберуть, за винятком такого випадку, коли сей їх напрям загрожував би спільні прямуювання всього світу.
4. Не сміє бути тайної дипломатії, і всі пропоновані трактати та умови між державами (народами) мусять бути прилюдно оголошені перед їх прийняттям та ухваленням.
5. Ми віруємо, що наші народи мають споріднені ідеали та цілі, і що в злуці мають переводити їх для запевнення волі поодиноких націй та для загального добра, оскільки така злука забезпечить мир і щастя народів.
6. Має бути заснована Ліга народів всього світа в загальній і зобов'язуючій умові для дійсного та практичного співділання, для запоручення справедливості, а таким чином і миру-спокою між народами (державами)».

* * *

б) Націологічний інститут (Н. І.)

З'ясована тут «Д. П. Н.» має дати правну базу і норми для поладжування національних та міжнародних справ і спорів. Вона має творити першу частину тої програми унормування національного життя на будуче, про що була у нас мова раніш (див. с. 159).

Лишається, однак, друга, не менш важна частина сеї програми, загально також охарактеризована (на с. 159) під п. 2, а саме, коли так можна сказати, націодидактична. Національне перевиховання народів і людства загалом в напрямі повної расово-національної толерантності й солідарності та по лінії підготовки психічного ґрунту для політично-державної реалізації таких жадань, як національна рівноправність і рівновартність, отже, національно-расова справедливість в якнайширшому розумінні сього поняття, – се є, на нашу думку, основні передумовини національної пацифікації Європи та всього світу загалом.

Не легко буде їх витворити, бо, власне, в сій дуже делікатній сфері націопсихіки й дидактики найбільше є всякого рода націоналістичного упередження, анахронізму, інерції думання та почувань. Се тяжке завдання можна буде поволі здійснювати при помочі цілої системи націодидактичних апаратів, що раціонально виховували б національну психіку й думання кожної людини від діточих літ аж до зрілого віку. З людської душі повинен бути усунений увесь намул дотеперішньої націофагії. Доведеться, отже, багато дещо зревівувати із скарбу т. зв. патріотичних «святощів», освячених традицією та доцільно й систематично плеканих минувшими століттями історичного життя.

Доведеться зревівувати під сим оглядом усю дотеперішню систему виховання від колиски до вищої школи включно, і скрізь викоринити увесь фальшивий патос псевдопатріотичної гіпокризії й насамперед усю отруту паннаціональної пошесті, що досі захоплює безмежно все державно-національне життя, опанувавши міцно всі його пори.

Передумовою такого оздоровлення майбутньої політичної практики має бути передовсім збагнення національної проблеми

у всім величезнім її об'ємі на певному ґрунті точно наукового досліджування, се значить витворення тої спеціальної наукової дисципліни народознавства, яку ми у вступних увагах до сих нарисів назвали націологією.

Крім сеї, мовляв, чисто теоретичної кабінетної націології, не менш, коли не більш, буде потрібна націологія практична, отже, популяризація фактичного й об'єктивного інформаційного матеріалу про сучасне національне життя у всій його многосложній різноманітності й багатстві та вічній змінливості, з увзглядненням очевидно історичного його розвитку й передбаченням перспектив на будуче. Конкретно се значить якомога більшу усну й писану популяризацію докладних і точних інформацій про національно-культурний стан та прямування поодиноких, головно відроджених, народів з метою зближення їх, винайдення між ними солідаризуючих моментів, а натомість роз'яснення дотеперішньої атмосфери міжнаціонального упередження, ворожнечі та недовір'я. Відомо прецінь загально, як власне ся атмосфера взаємного націоненависництва чимало причинилася (головно за посередництвом друкованого слова) до вибуху всесвітньої війни останніх п'яти років.

Проектована тут націодидактична акція мала б бути, очевидно, якимсь чином десь зосередкована. Для сього пропонується нами заложення спеціального «Націологічного Інституту» (Н. І.), отже, інституції, що рівночасно та паралельно працювала б в двох вищезгаданих напрямках, себто, з одного боку – над випрацюванням теоретичної націології, тобто спеціальної наукової дисципліни про націю як одного з головних чинників новочасного політичного, культурного, господарського та суспільного життя, а з другого боку – зайнялась би популяризацією практичної націології серед громадянства з метою національного його перевиховання¹⁹⁵.

«Н. І.» має бути, отже, насамперед спеціальною вищою школою або факультетом на зразок відомих незалежних деяких французьких вищих шкіл, наприкл., Соціального Інституту або нового Слов'янського Інституту. В ньому викладалися би основи загальної і порівню-

¹⁹⁵ Докладний проект «Націологічного Інституту» був зладжений автором сих нарисів ще влітку 1917 р. Рукопис його, посланий до Києва до друку, загубився десь по дорозі. Тут він буде знову з'ясований нами в своїй основі лише в головних рисах. Докладніше про нього писатиме автор в спеціальному нарисі, що, правдоподібно, буде друкватися в якомусь закордонному українському журналі.

чої націології. Предметом сеї науки була б нація, досліджувана фахово зо всіх можливих становищ й еволюційних своїх форм та структури, отже, з природничого, історичного, культурного, релігійного, політичного й державного, правничого й соціально-економічного, в мові, літературі та мистецтві, під психологічним та філософічним оглядом тощо. Спеціальна увага в сих викладах, очевидно, має бути присвячена національному відродженню яко одному з найцікавіших процесів нового часу, істоту й зміст якого слід з'ясувати порівнюючою методою наукового досліду (див. про се II розд. сеї розвідки) і проілюструвати монографічними нарисами поодиноких національно-відродних рухів на європейському ґрунті, а відтак і позаєвропейському, а саме на прикладі расового відродження тубільної людності (індійського, новоєгипетського, негритянського в Америці, європеїзації маорів в Новій Зеландії і т. п.).

Розуміється, що «Н. І.» не міг би обійтися без спеціальної школи мов всіх сих поневолених народів і рас, бо без знання рідної мови кожного з них тяжко було б збагнути своєрідність його національної душі, культури та побуту взагалі¹⁹⁶.

«Н. І.» повинен би був мати цілий ряд різних помічних інституцій та відділів, напр.:

1. націостатистичний – для опрацювання точного числового матеріалу про всі народи, а головню поневолені або напіввизволені, позаяк досі пануючі та державні народи уживали всіх можливих заходів, щоб якнайбільше затемнити сей важний момент в національній справі, внаслідок чого більшість недержавних народів все ще не має порядної національної статистики;

далі 2. націокартографічний – задля зладження точних національних карт кожного народу; перед війною, щоправда, були етнографічні мапи яко сурогат національних, а до того ще й не завжди точні, оскільки розходилося о поневолені народи, позаяк в основу їх клалася здебільшого дуже тенденційна статистика, роблена державами, звичайно на шкоду недержавних народів;

---

¹⁹⁶ Зрештою, ся школа живих мов придалася би дуже літературним перекладачкям, а відтак кандидатам дипломатичної служби, що, власне, мали б знати рідну мову народу і краю, в яким їм доводиться діяти, бо з поміччю світових мов, звичайно, дуже тяжко пізнати як слід т. зв. «неісторичні» народи або країни.

3. націо видавничий – отже, один з найважливіших відділів, оскільки розходиться про пропаганду та популяризацію народознавства як теоретичного, так і практичного.

Тут передовсім передбачаємо заложення спеціального Націологічного Видавництва, в трьох серіях: а) науковій, б) популярній, в) белетристичній. В першій друкувалися би націологічні розвідки строго наукового характеру. Крім сього могли б в перекладах вийти давніші визначніші праці про націю і національне питання (напр., Драгоманова, Бауера, Реннера, Каутського, Жореса, Ренана, Скотус Віятора, Кірхгова, В. Левинського й т. д.). В популярній серії слід би було видавати окремі збірки нарисів національного відродження поодиноких народів, зі спеціальним узглядненням найбільш своєрідного та типового у кожного з них, що могло б мати свого роду націовихованче значення для інших народів, які ще не досягли повноти свого національного відродження. Сі збірки можна б було назвати, напр., «Відроджені народи і країни». В них передовсім треба б було видати інформаційні нариси про національне відродження Фінляндії та Чехії, Латвії та Естонії, Вірменії та Грузії, югослав'янських народів, новопровансальський та новокельтський рух (в перекладі на українську мову конче треба видати відомі розвідки про оба сі рухи Драгоманова), відтак про каталонське та фламандське відродження, врешті про відродні прямування серед деяких неарійських рас, наприкл., негрів в Америці, індусів в Індії, монголів в бувшій Росії¹⁹⁷.

Щороку націостатистичний і картографічний відділи повинні б видавати «Націологічний Альманах» з новими статистичними даними, діаграмами й картографіями та з коротенькою хронікою про поступ і фактичні зміни в поодиноких національних рухах, передовсім в Європі, що є головним поки що тереном національного ренесансу, а відтак і поза її межами, оскільки десь знаходимо прояви сього процесу.

¹⁹⁷ Багато цікавого інформаційного матеріалу було видано під час війни у зв'язку з «визвольною» політикою обох воюючих таборів, а після скінчення війни мирними делегаціями недержавних народів у Парижі та дипломатичними їх місіями у всіх головних центрах Європи, і майже на всіх європейських мовах. В сій пропагандичній літературі є багато цінного, але загалом слід її брати критично, з огляду на зрозумілу ідебільшого її тенденційність.

Очевидно, що «Н. І.» не зможе обійтися без спеціального друкованого свого органу, властиво двох: одного – спеціально наукового, другого – популярного. Зрештою, наразі такий орган міг би бути комбінований, себто науково-популярний, на зразок відомих «Les Annales des Nationalités», що перед війною виходили в Парижі¹⁹⁸.

Часопис «Націологічний Річник» міг би служити потребам наукового народознавства, а «Націологічний Вістник» – бути органом пропаганди популярної націології. Перший мав би виходити на англійській та французькій мові, другий, крім цього, також на мовах поодиноких народів, що стали би членами «Н. І.», який, на нашу думку, по своєму завданню й характеру мусив би стати *sui generis* інтернаціоналом поневолених народів.

Чимале значення буде мати третя серія – белетристична. Красне письменство, попри пресу, має чи не найбільший вплив на думання й почування широкого загалу. Воно однаково може як засіювати націофагію, так і поширювати великі ідеали міжнародної солідарності та національної толеранції. В белетристиці різних народів є чимало творів, що безпосередньо й шляхом мистецької уяви вирішують тяжкі проблеми національних конфліктів і симбіози. Згадаю для прикл. французький роман Рене Базена (R. Basin) «Les Oberlé», що є чудовим ключем для розуміння ельзас-лотаринзького питання й довоєнних німецько-французьких відносин в нещасній Ельзас-Лотарингії. Або данський роман Келерової «Нарід Твій, Нарід Мій», що на трагедії німецько-данського мішаного подружжя пластично з'ясовує страшну довоєнну аномалію т. зв. шлезвицької справи. В деяких творах С. Жеромського, напр. «Syzyfowa ргаса», «Uroda życia» психологічно цікаво з'ясовується таємниця польсько-російського ворогування. Цитована вже збірка алегорій фінського письменника Юхані Ахо є, безперечно, знаменитою знадібкою для розуміння фінляндсько-російського конфлікту напередодні упадку царизму так

---

¹⁹⁸ В часі війни появилася кілька журналів націологічного характеру, напр., «The New Europe», що видає в Лондоні відомий англійський публіцист Скотус Віатор, «Les Peuples Libres» («Вільні народи»), що виходять четвертий рік в Лозанні, вище цитований паризький «Le Monde Libre» («Вільний світ»), перше число (в грудні 1919 р.) якого вимовно було затитуловано «La paix n'est pas faite» («Мир не був зладжений»); далі новий журнал «L'Europe Orientale» («Східна Європа»), що був заснований в минулому році при ближчій співучасті проф. М Грушевського. Треба додати ще, що в Лозанні існує «Librairie Centrale les Nationalités» («Центральна книгарня народів»), де можна набути майже всю існуючу націологічну літературу.

само, як більшість оповідань вірменського новеліста Агораніяна є найкращим коментарем до кривавої трагедії вірмено-турецької ворожнечі.

Загалом досі маловідома питома белетристика поневолених народів є багатою скарбницею цінного матеріалу, як для справжнього пізнання національного й культурного обличчя сих народів, так і для роз'яснення багатьох національно спірних або заплутаних справ. Серед них є чимало знадібок до модерного націоналізму у вищезгаданому розумінні сього терміна та націодидактичного характеру. Під сим оглядом, напр., вся літературна творчість Т. Шевченка має величезне значення задля зрозуміння психології російсько-українського та українсько-польського спору. А сучасна українська література є необхідною знадібкою для збагнення української проблеми во всім її об'ємі.

Тому, отже, в белетристичній секції мали б видаватися взірцеві праці літератури «інородців», а відтак і головні такі речі, що є проявом модерного націоналізму, нової національної етики та психології.

4. Плеканню сих останніх слід би було присвятити спеціальний відділ «Н. І.», а саме націодидактичний, який рівночасно мав би характер і популяризаторського. Завданням його була б насамперед вищезгадана ревізія всіх блудів і гріхів дотеперішнього войовничого націоналізму. Спеціальну увагу він мусив би присвятити реформуванню публіцистичного й журналістичного трактування національних справ, яке перед війною, а зрештою, й тепер, відзначається здебільшого страшною односторонністю, фанатичним засліпленням і демагогічною невідповідальністю, словом – всіма негативними прикметами національного егоїзму та абсолютизму. Й не диво, що т. зв. впливова преса не лише що багато причинилася до спровокування всесвітньої війни, але відтак довгий час була головним розсівачем шовіністичного фанатизму та національного ненавистництва. Очевидно, що післявоєнна преса під сим оглядом має бути з ґрунту зреформована і зайнятися об'єктивним з'ясуванням національних справ та спорів і таким робом бути головним чинником для виховування народів в напрямі нового і людяного націоналізму.

В «Н. І.» на його націологічних курсах будуть підготовлені перші кадри нових публіцистів і журналістів, що зроблять з друкованого слова могутнє знаряддя націопацифікаторської пропаганди. З сих

курсів «Н. І.» вийдуть, очевидно, й нові політики та громадські діячі, що живим словом на зборах, в парламентах, викладах і т. д. поширюватимуть національну толерантність і солідарність.

Гадаємо, що прилюдні виклади як з області теоретичної, так і головно психічної націології (про життя і побут поодиноких народів та країн з світловими образами, а ще краще зі спеціальними націологічними популяризаторськими фільмовими знімками, напр., ілюструючими відродження поодиноких народів або найцікавіші прояви їх національної своєрідности, на зразок «Людових університетів», безперечно, стануть величезним чинником національного перевиховання.

Чимала увага має бути звернена далі на школу, що є і лишиться головним виховувачем народів. В ній спеціально слід обмежити той «казенний» патріотизм, що в неї служив національному імперіалізму державних народів, ображаючи та зневажаючи національне почуття народів-кріпаків¹⁹⁹. Все се мусить бути негайно усунено зі шкіл, де віднині мала б викладатися також популярна націологія й загалом добре та ґрунтовно навчатися про життя всіх народів, а не лише пануючих і великих, як досі.

Дальшими факторами націологічної пропаганди може бути театр (зазнайомлювання з національним мистецтвом різних, а головно маловідомих народів), артистичні й, зокрема, національні виставки, туристика (для пізнання з власного досвіду чужих країн та народів), на поміч якій міг би прийти кінематограф, про що вже згадувалося вище, а врешті, національні конгреси, що по черзі влаштовувалися би в головних центрах національного руху поодиноких народів і могли б зв'язуватися звичайно з якимсь спеціальним і святочним його проявом (у чехів та слов'ян взагалі, напр., зі сокільськими здвигами, у фінів і естонців – з «Фестивалями», себто національними співочими святами, відтак з роковинами якихсь історичних подій національного характеру тощо).

Сю програму націодидактичної праці, очевидно, можна поширити й поглибити, а взагалі її усистематизувати. Обмежимося поки що сказаним, позаяк нам тут розходилося лише про загальне її

---

¹⁹⁹ Безліч доказів сього можна знайти в шкільній практиці урядового навчання в довоєнній Росії, Австрії і Мадярщині та Германії. Згадаймо лишень славетні підручники російської історії Іловайського, де минувшина «окраїн» та «іногородців» була ганебно сфальшована та зогиджена.

з'ясування в головних рисах. Ся остання увага відноситься також і до вищенаведеного плану окремих відділів чи секцій при «Н. І.». Діяльність сього останнього може бути, очевидно, в залежності від потреб і обставин більш або менш здиференційована або виспеціалізована.

На дві помічні інституції при «Н. І.» мусимо, однак, ще звернути увагу. Отже, передовсім на потребу заложення при ньому спеціальної «Націологічної Бібліотеки», в якій була б зібрана та усистематизована вся дотеперішня література націологічного характеру, як наукова, так і публіцистична, далі періодична преса загалом, відтак красне письменство, очевидно, на всіх мовах та про всі народи.

Відтак не менш пекучою потребою був би «Націологічний Архів», в якому б знову збирався увесь цікавий історичний і сучасний документальний матеріал про визволення недержавних народів, зокрема про «визвольну» дипломатію супроти них, отже, різного рода заяви, ноти, умови, протоколи, маніфести, обіцянки та зобов'язання, словом, незвичайно багата й різноманітна щодо національних справ правда та брехня, любов та підступ під час недавньої війни і теперішнього миру... А наприкінці сього начерку проекту «Н. І.» треба ще згадати про одну культурну інституцію, що слід організувати від самого початку його існування.

Маємо на думці заснування «Націологічного Музею», що ілюстрував би повстання й розвій націй приблизно так, як се з'ясовує щодо релігії паризький Музей Гіме (Guimet). Не входячи в деталізацію програми сього «Н. М.», на одну річ, однак, хочемо звернути увагу. На нашу думку, два відділи конче повинні бути в ньому узгляднені, а саме – національного утиску, себто примусового винародовлення, а відтак національного відродження. В першому варто б було зібрати всі цікаві документи та докази денаціоналізаторської практики, щоб наші нащадки *ad oculos*²⁰⁰ могли пізнати все безглуздя та майже людожерність гакатизму, русифікації, мадяризації і різних інших «-ацій» подібного роду; в другому знову мало б простежитися оглядово національне пробудження т. зв. «неісторичних» народів, від перших його проявів аж до вершин національного розцвіту та самовизначення.

Не менше уваги треба присвятити також занепадаючим народам та вимираючим расам.

²⁰⁰ *ad oculos* (лат.) – наочно (прим. ред.).

Хай в «Н. М.» на все заховані будуть останні проблески національної душі тих, що природним шляхом або внаслідок ганебного утиску засуджені були на смерть та на поталу, щоб майбутні вчені не мусили колись відкопувати рештки їх слідів і з них відгадувати тайну душі та буття сих народів.

Так в загальних рисах уявляється нам «Націологічний Інститут». Характер його діяльності, як ми бачили, може бути дуже різноманітним, хоч і одноцільним щодо її основного завдання. Він має виховати перші кадри фахових націологів. В ньому мають зазнайомитись з основами теоретичної і практичної націології політики громадські діячі та журналісти й письменники, словом, всі, хто має головний вплив на думковий розвиток загалу. Далі безпосередньо, а через підготовлених ним людей – посередньо «Н. І.» впливатиме на національне перевиховання широких шарів суспільності.

Як було вже вище зазначено, не буде се легка праця й вимагатиме вона довшого часу для свого успішного здійснення, але при сім ся праця дуже вдячна й варта спроби²⁰¹.

Лишається ще відповісти на одно запитання: хто і де саме має заснувати сей «Націологічний Інститут»?

На се відповідаємо: визволені українці, в самостійній Україні, в столиці її – Києві.

І ось чому. Зо всіх поневолених і т. зв. «неісторичних» народів українці чи не найгірше відчували на собі чуже ярмо та панування. Вони не лише були національно утискувані, як інші поневолені народи, але вороги України заперечували загалом національну відруб-

---

²⁰¹ Щоправда, і перед війною були вже зроблені деякі спроби в сьому напрямі. Серед них найсерйознішим, безперечно, є відома паризька «L'Union des Nationalités» («Спілка Народів»), що видає цитований журнал «Les Annales des Nationalités», та в програмі якої находимо чимало з тих постулатів, що виставлені були тут в начерку «Н. І.». Подекуди ся «Спілка Народів» – се свого роду ембріональна стадія такої організації, яку ми уявляємо собі в формі «Н. І.». Відтак ми бачили вище, що існують вже друкovanі органи націологічного типу й навіть центральна книгарня. Те, про що нам розходить ся, має бути спроба зорганізування та зосередкування спорадичних здебільшого досі заходів в сім напрямі, й витворення одної центральної інституції, що обіймала б всі можливі форми національного буття, а трактування національної проблеми загалом поставила на певний ґрунт об'єктивно-наукового досліджу та якнайширшої популяризації перед міжнародним форумом позитивних вислідів своєї праці.

ність українського народу та його право на національне існування й самостійність. Вони були, отже, сугубо поневоленим народом.

Скидаючи тепер кайдани національної неволі й утиску, українці мали б, на нашу думку, вшанувати своє визволення ініціюванням вищез'ясованої тут націологічної акції й стати на чолі заложення та організування проектованого на попередніх сторінках «Н. І.».

Се буде не лише достойною пошаною свого визволення, але й актом величезного міжнародного морально-культурного значення. Коли б справді українцям вдалося заложити «Н. І.», то через се Київ став би міжнародним центром неабиякого культурного й політичного життя.

Навкруги майбутнього київського «Н. І.» гуртувалися би не лише громадські та національні діячі (а насамперед, очевидно, молодь) східноєвропейських (згодом і азійських) народів, але й чимало західноєвропейської інтелігенції, що цікавилися би з тих чи інших причин національними справами та відносинами в Середній і Східній Європі.

Київ і географічно знаменито надається для сеї ролі націологічного осередку, знаходячись в центрі національно-відродних рухів нового часу, й недалеко майбутнього їх терену на азійському ґрунті. Під сим оглядом він є природнішим та відповіднішим місцем для «Н. І.», ніж, напр., Париж чи Лозанна, не кажучи вже про Лондон.

Закінчую сі рядки надією, що, оскільки Україні пощастить вийти з теперішнього європейського хаосу вільною й незалежною, вона по змозі сил причиниться до здійснення з'ясованих тут проектів: «Д. П. Н.» та «Н. І.» – або принаймні перейметься заініціюванням відповідної акції для переведення їх і таким чином збудує собі «aere perennius monumentum» у визвольній історії народів та людства взагалі!..

Рукопис закінчено 2 марта 1920 р.

* * *

Р. С. Сі кінцеві уваги, що первісно проектовані були в малому розмірі для заокруглення попередніх начерків, розрослися відтак у зв'язку з чималим новим матеріалом про мирну конференцію

в її відношенні до національних справ в окремий доста великий розділ. Він не є ані вичерпуючий справу, ані навіть досить одноцільний, що залежало від спорадичності того матеріалу, який можна було зібрати в теперішніх відносинах, а головно від того, що у світлі сих новітніх даних з мирної конференції спала навіть і решта ореолу, яким оточувано її працю, поки не була зірвана завіса, що закривала справжні її тенденції, її староевропейську дипломатичну техніку та ідеологію, отже, й висліди праці. Звідси неоднакове подекуди ставлення автора до мирної конференції – на початку сих уваг дуже вирозуміле й наприкінці – заслужено критичне.

Випускаємо в світ сю працю в повній свідомості всіх її браків, головно фрагментарності та неповноти, в надії, що в сей критичний час для національних справ вона, незважаючи на великі свої прогалини, все ж таки причиниться до певнішого зорієнтування в міжнародно-національному хаосі Європи, яка зараз трагічно опинилася на бездоріжжі поміж вчорашніми традиціями в політичному думанні та національно-соціальними імперативами завтрашнього дня, марно спокушаючись вирівняти сей фатальний антагонізм в органічному синтезі сьогоднішньої дійсності та реального життя...

І. Б.

Бібліографія праць Ольґерда Іполита Бочковського*

Псевдоніми та криптоніми Ольґерда Іполита Бочковського: Boczkowski H[ipolyt], Vočkovskij O[lgerd] I[polit], O. Gozdawa, H. B., B., O. B., I. B., H. B-j, H. B-кий, -cz-, cz, -ov, ski., -b-, -h-.

Рукописи, що зберігаються у фондах архівів

1. Рукопис буржуазного націоналіста доцента О. Бочковського «Американська соціологія села», ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 3, спр. 34, 7 арк.
2. «Боротьба народів за національне визволення» (автор невідомий). 10 грудня 1930 р., ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 5, спр. 126, 33 арк.
3. «Проблема нації та поневоленої нації зокрема в ідеології Масарика». IV глава. Автор невідомий, ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 5, спр. 173, 35 арк.
4. Бочковський О. «Основи журналізму», ЦДАВО України, ф. 3879, оп. 2, спр. 1, 245 арк.
5. Бочковський О. «Структура часопису», ЦДАВО України, ф. 3879, оп. 2, спр. 2, 189 арк.
6. Бочковський О. «Націологія», ЦДАВО України, ф. 3879, оп. 2, спр. 5, 224 арк.
7. Бочковський О. «Часописна читанка». 1939 р., ЦДАВО України, ф. 3972, спр. 3., 31 арк.
8. Бочковський О. «Про національні рухи в Росії». 1915–1918 рр., ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 83, 103 арк.
9. Статті Бочковського О. І. «Франсек Масія – Президент Каталонії», «Національна справа». 1920–1931 рр., ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 419, 237 арк.
10. Бочковський О. І. «Боротьба народів за національне визволення». Рукопис. 1931 р., ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 420, 636 арк.

---

* Бібліографія праць неповна.

11. Бочковський О. «Європейський расизм». 1938 р., ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1120, 20 арк.
12. Бочковський О. «Самовизначення народу і освіта». 1936 р., ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1121, 16 арк.

Праці, що вийшли окремими виданнями

13. H. Voczkowski, *Ukrajinska otázka* (Praha, 1910).
14. H. Voczkowski, *Finsko a finská otázka* (Praha, 1910).
15. І. Бочковський, *Герцен і соціалізм* (Б. м., 1911).
16. H. Voczkowski, *Trest smrti v popravu a soudobém Rusku* (Praha, 1911).
17. І. Бочковський, *Про слов'янські взаємовідносини* (Прага, 1912).
18. H. Voczkowski, *Černa kniha ruski vlády* (Praha, 1914).
19. H. Voczkowski, *Ukrajina a ukrajinska otázka (J přehlednou národopisnou mapou Ukrajínu)* (Praha, 1915).
20. H. Voczkowski, *Ukrajina a ukrajinska otázka* (Praha, 1915).
21. І. Бочковський, *Польське питання і соціалізм* (Б. м., 1915).
22. І. Бочковський, *Литовці і литовське питання* (Б. м., 1915).
23. І. Бочковський, *Білорусини і їх народне пробудження* (Б. м., 1916).
24. І. Бочковський, *Лотиші і лотиське питання* (Б. м., 1916).
25. Г. Бочковський, *Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії)* (Б.м.: Накладом видавництва Миколи Залізняка, 1916).
26. І. Бочковський, *Фінляндія та фінське питання* (Відень, 1916).
27. H. Voczkowski, *Revoluční Rusko* (Praha, 1917).
28. І. Бочковський, *Про демократизацію сучасної дипломатії* (Б. м., 1917).
29. Іп. Бочковський, *Національна справа: Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною* (Відень, 1918).
30. O. Gozdawa, *Uherzka Ukrajina* (Praha, 1919).
31. H. Voczkowski, *Z dějin Ukrajiny a ukrajinského obrození* (Kyjiv–Praha, 1919), 36 s.
32. H. Voczkowski, *Ukrajina a Ukrajinci (s národopisnou mapou)* (Kyjiv–Praha, 1919).
33. І. Бочковський, *Національна справа (Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною)* (Відень, 1920).
34. О. Бочковський, *До української проблеми* (Б. м., 1921).
35. О. І. Бочковський, *Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну* (Відень–Київ, 1921).

36. І. О. Бочковський, *Націологія і націографія* (Б. м., 1923).
37. І. О. Бочковський, *Проблема національних меншостей* (Б. м., 1923).
38. І. О. Бочковський, *Націологія та націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації* (Подебради, 1927).
39. О. Бочковський, *Кара на смерть до війни* (Б. м., 1929).
40. І. О. Бочковський, *Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)* (Подебради, 1930).
41. О. Vočkovský, *Probuzení, odrození a sedeučsem narodu* (Podebrady, 1931).
42. О. Бочковський, *Боротьба народів за національне визволення. Націологічні нариси* (Подебради, 1932).
43. І. О. Бочковський, *Нарід собі (Шляхами національної самопомогі серед різних народів)* (Прага–Подебради, 1932).
44. О. Бочковський, *Вступ до націології. Курс лекцій, ч. 87* (Подебради, 1934).
45. О. Бочковський, *Абіссинія й абіссинська справа* (Львів: Просвіта, 1935).
46. О. Бочковський, *Вступ до націології* (Подебради, 1937).
47. Н. О. Wozkowski, *Grundlagen des Nationalproblems. Einführung in die Natiologie. Heft 1* (Praha, 1936).
48. О. І. Бочковський, *Диктатура – стара річ: що таке диктатура* (Львів, 1938).
49. О. Бочковський, *Народження нації. Наука про націю та її життя* (Львів, 1939).
50. О. Бочковський, *Б. Б'єрсон – поневолені народи та українська справа* (Вінніпег, 1939).
51. О. Бочковський, *Основи журналізму: нарис теорії журналістики, ч. 61* (Б. м.: УТГІ, 1946).
52. О. Бочковський, *Структура часопису: Нарис архітектоніки часопису. Курс лекцій, ч. 64* (Б. м.: УТГІ, 1947).
53. О. Бочковський, *Вступ до націології. Курс лекцій, ч. 87* (Б. м.: УТГІ, 1947).
54. І. О. Бочковський, *Наука про націю та її життя* (Нью-Йорк: Говерля, 1958).
55. І. О. Бочковський, *Вступ до націології* (Мюнхен: УТГІ, 1991–1992).
56. О. Бочковський, С. Сірополко, *Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання)* (Мюнхен, 1993).
57. О. Бочковський, *Вступ до націології* (Київ: Генеза, 1998).

Праці, що були упорядковані та перекладені О. Бочковським

58. І. Бочковський (уп.), В. Королів-Старий (уп.), *Господарство Чехословаччини. Практичний справочник з мапою, діаграмами та ілюстраціями* (Прага, 1923).
59. А. Краус, *Про данських хліборобів*. З дозволу автора пер. та передмову написав О. Бочковський (Подєбради: Кооперативний фонд ім. В. Доманицького, 1926).

Часопис «Slovanský Přehled» (далі – SP), м. Прага

Рубрика «Článek»

60. Н. Boczkowski, «Ruské politické strany a skupiny», *Slovanský Přehled*, 4 (1908): 161–168; 5 (1908): 204–211; 6 (1908): 252–257; 7 (1908): 313–321.
61. Н. Boczkowski, «L. N. Tolstoj», *Slovanský Přehled*, 2 (1908): 57–61; 3 (1908): 119–123; 4 (1908): 168–170.
62. Н. Boczkowski, «Z dějin varšavské university», *Slovanský Přehled*, 7–10 (1909): 399–415.
63. Н. Boczkowski, «Ukrajinská otázka», *Slovanský Přehled*, 2–3 (1909): 77–84; 4–6 (1910): 212–222; 10 (1910): 437–444; 1 (1911): 18–22; 2 (1911): 56–59; 4–6 (1911): 197–208.
64. Н. Boczkowski, «Alexander Ivanovič Herzen», *Slovanský Přehled*, 7–8 (1912): 328–341; 9–10 (1912): 429–443.
65. Н. Boczkowski, «Rusko ve světě statistiky», *Slovanský Přehled*, 9 (1913): 391–399; 10 (1913): 458–462.
66. Н. Boczkowski, «Ukrajinsko-běloruské metamorfózy prof. A. L. Pogodina», *Slovanský Přehled*, 1 (1913): 31–33.
67. Н. Boczkowski, «Polská vzpomínková literatura o Sibiři», *Slovanský Přehled*, 3 (1913): 111–117; 4–6 (1914): 225–233.
68. Н. Boczkowski, «Ukrajinský problém (1914–1924)», *Slovanský Přehled* (1924): 282–292.
69. Н. Boczkowski, «Poznámky k otázce ukrajinské», *Slovanský Přehled*, 9–10 (1925): 604–608.
70. Н. Boczkowski, «Rozloha ukrajinského území a počet Ukrajinců podle S. Rudnyckého», *Slovanský Přehled*, 10 (1926): 739–745.
71. Н. Boczkowski, «K sjezdu slovanského studentstva v Praze r. 1908», *Slovanský Přehled*, 10 (1933): 281–285.

72. H. Boczkowski, «Rusko-ukrajinský pomera Československé sjednocení», *Slovanský Přehled*, 1 (1934): 4–8; 2–3 (1934): 42–49.

Рубрика «Rozhledy a zpravy»

73. H. Boczkowski, «Poláci», *Slovanský Přehled*, 1 (1909): 34–38; 2–3 (1909): 116–120; 4–6 (1910): 269–274.

74. H. Boczkowski, «H. Modrzejewska», *Slovanský Přehled*, 7–10 (1909): 439, 440.

75. H. Boczkowski, «Ruska vlada v Polskem království», *Slovanský Přehled*, 7–10 (1909): 440–442.

76. B., «Ruská», *Slovanský Přehled*, 7–9 (1910): 421–423.

77. H. Boczkowski, «Ukrajinci», *Slovanský Přehled*, 7–9 (1910): 424–425; 3 (1912): 132–135; 9–10 (1912): 472–474; 1 (1913): 42–44.

78. B., «Demonstrace na krakovske universitě», *Slovanský Přehled*, 3 (1911): 133, 134.

79. -ski-, «Všeobecne zpravy», *Slovanský Přehled*, 3 (1911): 142.

80. cz, «Ukrajinci», *Slovanský Přehled*, 1 (1911): 45–47; 3 (1913): 143–145; 6–7 (1913): 328.

81. H. Boczkowski, «Z Polska», *Slovanský Přehled*, 1 (1911): 29–32.

82. H. B., «Poláci», *Slovanský Přehled*, 2 (1911): 91–93; 3 (1911): 131–133; 4–6 (1911): 264–267; 1 (1912): 36, 37; 2 (1912): 88, 89; 3 (1912): 130; 4 (1912): 181–184; 6 (1912): 283–285; 7–8 (1912): 380–383; 9–10 (1912): 467–470; 1 (1913): 37–40; 3 (1913): 138–140; 4 (1913): 192–195; 5 (1913): 243–245; 6–7 (1913): 323–325; 8 (1913): 372–374; 9 (1913): 418–420; 10 (1913): 470, 471; 1 (1913) 35–37; 2 (1913): 86, 87; 3 (1913): 128, 129; 4–6 (1914): 267–270; 7–8 (1914): 364, 365; 9–10 (1914): 458–460.

83. -cz-, «Ukrajinci», *Slovanský Přehled*, 2 (1911): 94, 95; 3 (1911): 138, 139; 4–6 (1911): 269, 270; 10 (1911): 466–468; 1 (1912): 42, 43; 2 (1912): 92, 93; 4 (1912): 186–188; 5 (1912): 243–245; 6 (1912): 287–289; 8 (1913): 377, 378; 9 (1913): 422, 423; 10 (1913): 472, 473; 1 (1913): 40; 2 (1913): 90, 91; 3 (1913): 131–133; 4–6 (1914): 272–274; 7–8 (1914): 367–369; 9–10 (1914): 462–464.

84. -ov, «Rusove», *Slovanský Přehled*, 3 (1911): 134–136; 4–6 (1911): 267–269; 10 (1911): 464–466; 1 (1912): 37–42; 2 (1912): 90–92; 6 (1912): 285–287; 7–8 (1912): 384–390; 9–10 (1912): 470–472; 1 (1913): 40–42; 4 (1913): 195, 196.

85. -ov, «Ukrajinci», *Slovanský Přehled*, 7–8 (1912): 390–393.

86. H. B., «Z Polska», *Slovanský Přehled*, 2 (1913): 83–85.

87. -cz-, «Z Ukrajiny», *Slovanský Přehled*, 2 (1913): 89–92; 4 (1913): 196, 197.
88. ov., «Rusove», *Slovanský Přehled*, 3 (1913): 140–143; 5 (1913): 245–246.
89. H. B., «Z Ruské Ukrajiny», *Slovanský Přehled*, 6–7 (1913): 314–317.
90. -ov-, «Rusove», *Slovanský Přehled*, 6–7 (1913): 325–327; 8 (1913): 374–377; 9 (1913): 420–422; 10 (1913): 471, 472; 1 (1913): 37–39; 2 (1913): 88, 89; 3 (1913): 129–131; 7–8 (1914): 365–367; 9–10 (1914): 460–462.

Рецензії рубрики «Literatura, umění», згодом «Referaty a zpravy. Knihy o věcech slovanských»

91. H. Boczkowski, Wladyslaw Mickiewicz: Emigracya Polska (1860–1890), Krakow, 1908, SP, 2–3 (1910): 133.
92. H. Boczkowski, Erazm Piltz: Polityka rosyjska w Polsce, Warszawa, 1909, SP 2–3 (1910): 133, 134.
93. H. Boczkowski, Leopold Bylski: Rzut oka na kwestye polska w dobie obecnej, Krakow, 1910, SP, 2–3 (1910): 134, 135.
94. H. Boczkowski, Leon Wasilewski: Współczesna Słowiańszczyzna, Warszawa, 1910, SP, 7–9 (1909): 428, 429.
95. H. Boczkowski, С. Єфремов: З громадського життя на Україні, К., 1909, SP, 7–9 (1910): 429.
96. H. Boczkowski, Студія з поля суспільних наук і статистики. Під ред. М. Грушевського, Львів, 1909, SP, 10 (1910): 478, 479.
97. H. Boczkowski, Czeterdzieści lat prześladowania Unii na Podlasiu, Krakow, 1909, SP, 10 (1910): 480.
98. H. Boczkowski, Dr. Jan Stella-Sawski: Galicja w powstaniu styczniowem, Lvov, 1909, SP, 1 (1911): 50, 51.
99. H. B., Лавров П. А.: Анексія Боснії и Герцеговини и отношение къ ней славянства, Petrograd, 1909, SP, 3 (1911): 144.
100. H. Boczkowski, Mieczslaw Jarosz: Śląsk Cieszynski, Krakow, 1909, SP, 4–6 (1911): 274–276.
101. H. Boczkowski, Ludwik Kulczycki: Současný anarchismus, Praha, 1910, SP, 4–6 (1911): 287, 288.
102. H. B., Polonus: Psychologia obecnego sejmu galicyjskiego, Krakow, 1910, SP, 4–6 (1911): 288, 289.
103. H. B., J. P. Juvačev: Ruská Bastila, Praha, 1909, SP, 4–6 (1911): 292.
104. H. Boczkowski, I. Grabiec: Współczesna Polska w cyfrach i faktach, Krakow, 1911, SP, 1 (1912): 48, 49.
105. H. Boczkowski, Konni Zilliacus: Revoluční Rusko, Praha, 1909, SP, 1 (1912): 49.

106. Н. В., Твори Івана Котляревського. Під ред. С. Єфремова, К., 1909, SP, 1 (1912): 49, 50.
107. Н. В., Bolesław Limanowski: Odrodzenie i rozwój narodowości polskiej na Śląsku, Warszawa, 1911, SP, 1 (1912): 51.
108. Н. Вoczkowski, С. Єфремов: Історія українського письменства, К., 1911, SP, 2 (1912): 95, 96.
109. -ski, Romuald Minkiewicz: Młodzież a uniwersytet, Krakow, 1911, SP, 2 (1911): 98.
110. Н. В. Literatura, umění, SP, 2 (1912): 97, 98.
111. Н. Вoczkowski, L. Wasylewski: Ukraina i sprawa ukraińska, Kraków, 1911, SP, 4 (1912): 194, 195.
112. Н. Вoczkowski, Словар української мови. Упор. Б. Грінченко, К., 1908–1909, SP, 2 (1913): 99, 100.
113. Н. Вoczkowski, Wilhelm Feldman: Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym, Krakow, 1914, SP, 9–10 (1914): 467–469.
114. Н. В., Національне питання на сході Європи (Матеріали і документи). Під ред. Н. Григорієва, Прага, 1925, SP, 4 (1925): 307.
115. Н. Вoczkowski, Є. Чикаленко: Спогади (1861–1907). Ч. I і II, Lvov, 1925, SP, 2 (1927): 145.
116. Н. В., W. Swystun: Ukraine – the sorest spot of Europe, Canada – Winnipeg, 1931, SP, 3–4 (1933): 104.
117. Н. В., Ілько Борщак: Великий Мазепинець – Григор Орлик, генерал-поручик Людовика XV-го (1742–1759), Львів, 1932, SP, 5–6 (1933): 261.
118. Н. В., «Рідна мова»: науково-популярний місячник присвячений вивченню української мови. Головний редактор і видавець Ів. Огієнко, SP, 9–8 (1933): 262.
119. Н. В., О. Лотоцький: Сторінки минулого. Т.II, Warszcawa, 1933, SP, 4–5 (1934): 132.
120. Н. В., О. Лотоцький: Сторінки минулого. Т.III, Warszcawa, 1933, SP, 9 (1934): 281.
121. -ski., Walter Geisler: Die Sprachen- und Nationalitätenverhältnisse an den deutschen Ostgrenzen, Perthes, Gotha, 1933, SP, 2 (1935): 74, 75.
122. Н. В., Leon Wasilewski: Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe, Warszawa, 1934, SP, 2 (1935): 75, 76.

Рубрика «Časopisy»

123. Н. В., «Časopisy», *Slovanský Přehled*, 4–6 (1909): 286, 287.
124. -b-, «Z časopisu», *Slovanský Přehled*, 7–9 (1910): 429, 430.

125. -cz-, «Časopisy», *Slovanský Přehled*, 3 (1911): 144; 4–6 (1912): 299.
126. -ov, «Časopisy», *Slovanský Přehled*, 3 (1911): 145.
127. -ov-, «Časopisy», *Slovanský Přehled*, 8 (1913): 384.
128. H. B., «Biuletyn Polsko-Ukraiński», *Slovanský Přehled*, 3–4 (1912): 108.
129. H. B., «Украино-българские вести», *Slovanský Přehled*, 5 (1913): 212.

Рубрика «Slovanské rovy»

130. -h-, «Slovanské rovy», *Slovanský Přehled*, 7–9 (1910): 437.
131. H. B., «В. М. Доманицький», *Slovanský Přehled*, 1 (1911): 52.
132. H. B., «Marja Kopornicka», *Slovanský Přehled*, 2 (1911): 100.
133. H. B., «S. P. Muromcev», *Slovanský Přehled*, 2 (1911): 100.
134. -ski-, «Roman Plenkewicz», *Slovanský Přehled*, 3 (1911): 148.
135. -ov, «Slovanské rovy», *Slovanský Přehled*, 4–6 (1911): 294.
136. H. B., «Slovanské rovy», *Slovanský Přehled*, 4–6 (1911): 294.
137. -ski, «Slovanské rovy», *Slovanský Přehled*, 4–6 (1911): 294.
138. -cz-, «Slovanské rovy», *Slovanský Přehled*, 10 (1911): 480.
139. -cz-, «Hanna Barvinok», *Slovanský Přehled*, 1 (1912): 52.
140. H. B., «Slovanské rovy», *Slovanský Přehled*, 7–8 (1912): 403, 404.
141. -ov-, «A. S. Suvorin», *Slovanský Přehled*, 1 (1913): 52.
142. H. Boczkowski, «Mykola Lysenko (1842–1912)», *Slovanský Přehled*, 3 (1913): 147, 148.
143. H. B., «Anat. Leroy-Beaulieu», *Slovanský Přehled*, 4 (1913): 204.
144. H. B., «Stanislaw Krzeminski (1839–1912)», *Slovanský Přehled*, 5 (1913): 256.
145. -ski-, «Slovanské rovy», *Slovanský Přehled*, 8 (1913): 384.
146. H. B., «Mychajlo Kocjubynsky», *Slovanský Přehled*, 9 (1913): 432.
147. -ski-, «Alexandr Jablonowski», *Slovanský Přehled*, 1 (1913): 47, 48.
148. H. B., «Antoni Malecki (1821–1913)», *Slovanský Přehled*, 3 (1913): 100.
149. H. Boczkowski, «P. A. Kulakovskij», *Slovanský Přehled*, 7–8 (1914): 403, 404.
150. H. B., «K. P. Michal'čuk (1840–1914)», *Slovanský Přehled*, 9–10 (1914): 478.
151. H. B., «Jósef Chelmonsky», *Slovanský Přehled*, 9–10 (1914): 478.
152. H. B., «Volodymyr Hnatjuk», *Slovanský Přehled*, 8 (1926): 646, 647.

Рубрика «Divadlo»

153. H. B., Divadlo, *Slovanský Přehled*, 2 (1911): 98.
154. -cz-, Divadlo, *Slovanský Přehled*, 4–6 (1911): 293.
155. H. Boczkowski, Divadlo, *Slovanský Přehled*, 3 (1912): 145–147.
156. H. B., Divadlo, *Slovanský Přehled*, 9–10 (1912): 482, 483.
157. H. Boczkowski, Divadlo, *Slovanský Přehled*, 5 (1913): 254, 255.
158. -ski-, Divadlo, *Slovanský Přehled*, 6–7 (1913): 336.
159. H. Boczkowski, Divadlo, *Slovanský Přehled*, 9 (1913): 429.

Рубрика «Jubilea»

160. H. B., «Prof. Smal-Stockyj», *Slovanský Přehled*, 2 (1911): 99.
161. -cz-, «D. J. Bagalěj», *Slovanský Přehled*, 3 (1911): 146, 147.
162. H. B., «Markijan Šaškevyč», *Slovanský Přehled*, 2 (1912): 99, 100.
163. H. B., «M. V. Lomonosov», *Slovanský Přehled*, 3 (1912): 143, 144.
164. H. Boczkowski, «Petr Aleksějevič Kropotkin», *Slovanský Přehled*, 5 (1913):
256.
165. -cz-, «Mychailo Pavlyk», *Slovanský Přehled*, 3 (1913): 143, 144.
166. -ov-, «Russkija Vědomosti», *Slovanský Přehled*, 3 (1913): 144.
167. H. B., «Prof. O. Lotočkyj (40-річчя наукової діяльності)», *Slovanský Přehled*, 2 (1935): 84.

Рубрика «Dopisy»

168. H. B., «Literarni zprávy», *Slovanský Přehled*, 5 (1912): 251.
169. Boczkowski H., «Ke stykům Ukrajinců s hakatisty», *Slovanský Přehled*,
4–6 (1914): 254–257.

Рубрика «Kulturní zpravy»

170. H. B., «Deset let UHA v Poděbradech», *Slovanský Přehled*, 8 (1932): 510,
511.

Рубрика «Ustavy pro studium slovanstva»

171. H. B., «Pět roků Ukrajinského Vědeckého ústavu ve Varšavě», *Slovanský Přehled*, 4 (1935): 175, 176.

Газета «Рада», м. Київ

172. Н. В., «Сербсько-хорватська “зрада” (Од власного кореспондента)», *Рада*, 39 (1909): 1, 2.
173. Н. В., «Загребський процес 53 (Од власного кореспондента)», *Рада*, 51 (1909): 1.
174. Н. В-й., «Листи з Праги. Політичний поступ в теорії і в дійсності», *Рада*, 118 (1909): 1.
175. Н. В-кий., «Сільсько-господарські вистави у Празі (Лист з Праги)», *Рада*, 129 (1909): 1, 2.
176. Н. В., «До побуту петербурзьких екскурсантів у Празі (Лист з Праги)», *Рада*, 150 (1909): 1, 2.
177. Н. В., «З чеського життя (Лист з Праги)», *Рада*, 158 (1909): 1, 2.
178. Н. В., «Антимілітаристичний процес у Празі (Лист з Праги)», *Рада*, 172 (1909): 1.
179. Н. В-ї., «Під знаком шовінізму», *Рада*, 184 (1909): 2.
180. Н. В., «Проф. Л. Нідерле в справі русько-українського опору», *Рада*, 250 (1909): 1.
181. Н. В., «Україніца у “Славянському Пржегледі”», *Рада*, 271 (1909): 1, 2.
182. Н. В., «Культурний скандал», *Рада*, 284 (1909): 2.
183. Н. В-кий., «Після процесу Я. Боровської у Кракові», *Рада*, 16 (1910): 1, 2.
184. Н. В., «Чеський історик, проф. Бідло, про українську справу», *Рада*, 23 (1910): 1.
185. Н. В., «Чеський сейм», *Рада*, 33 (1910): 2.
186. Н. В-ські., «Т. Г. Масарик», *Рада*, 69 (1910): 2, 3.
187. Н. В., «Прага (од власного кореспондента). Чеська лекція про українців», *Рада*, 73 (1910): 1, 2.
188. Н. В., «Віщування про майбутній кінець Європи», *Рада*, 93 (1910): 1, 2.
189. Н. В., «Молодокашубський рух», *Рада*, 116 (1910): 2.
190. Н. В., «Мад'ярські парламентські вибори», *Рада*, 123 (1910): 1.
191. Н. В., «Польська книга про сучасну Слов'янщину», *Рада*, 136 (1910): 2.
192. Н. В., «Чехи й українці (з приводу афери Раковського)», *Рада*, 148 (1910): 1.
193. Н. В., «З венгерського парламенту», *Рада*, 161 (1910): 2.
194. Н. В., «Національний конфлікт в австрійській соціальной демократії», *Рада*, 180 (1910): 1, 2.
195. Н. В., «Словінські справи», *Рада*, 187 (1910): 1, 2.

196. Н. В., «Копенгагенський соціалістичний з'їзд та чехи», *Рада*, 194 (1910): 1, 2.
197. Н. В., «Чесько-німецький компроміс», *Рада*, 211 (1910): 1.
198. Н. В., «Повстання босенських кметів», *Рада*, 236 (1910): 1.
199. Н. В., «Після виборів до хорватського сейму», *Рада*, 250 (1910): 1.
200. Н. В., «Останки Івана Житки», *Рада*, 269 (1910): 2.
201. Н. В., «Чехи та українці», *Рада*, 293 (1910): 2.
202. Н. В., «Лист з Чехії. З чеського життя», *Рада*, 8 (1911): 2.
203. Н. В., «Автентичність останків Яна Жижки у світлі науки (Лист з Праги)», *Рада*, 25 (1911): 1.
204. Н. В., «Шевченкові роковини у чехів», *Рада*, 56 (1911): 1.
205. Н. В., «Процес чеських вільних мислителів (Лист з Праги)», *Рада*, 71 (1911): 1.
206. Н. В., «Заборона викладу А. Немоєвського у Празі», *Рада*, 85 (1911): 2.
207. Н. В., «Чеський часопис про Росію», *Рада*, 93 (1911): 1, 2.
208. Н. В., «Польська книжка про холмську справу», *Рада*, 112 (1911): 1.
209. Н. В., «Ще загребський процес», *Рада*, 114 (1911): 1, 2.
210. Н. В., «Виборча боротьба в Чехах (Лист з Праги)», *Рада*, 120 (1911): 1, 2.
211. Н. В., «Пан Гавронський про історію України-Русі проф. М. Грушевського», *Рада*, 124 (1911): 1.
212. Н. В., «Нова парламентська чеська делегація (Лист з Праги)», *Рада*, 136 (1911): 1, 2.
213. Н. В., «Новий процес австрійських вільнодумців», *Рада*, 152 (1911): 1.
214. Н. В., «Реформа поліцейського догляду за проститутками у Відню», *Рада*, 186 (1911): 1.
215. Н. В., «Перед новими чесько-німецькими народами», *Рада*, 198 (1911): 1, 2.
216. Н. В., «Молода Україна на склоні революції», *Рада*, 200 (1911): 2, 3.
217. Н. В., «Чеський сейм», *Рада*, 208 (1911): 2.
218. Н. В., «Ієнський партейтаг», *Рада*, 209 (1911): 1, 2.
219. Н. В., «Італійські соціалісти проти італійсько-турецької війни», *Рада*, 229 (1911): 2.
220. Н. В., «Національне питання і австрійська соц.-демократія», *Рада*, 239 (1911): 2.
221. Н. В., «Нова польська праця про українців», *Рада*, 250 (1911): 2, 3.
222. Н. В., «Доктор Крамарж проти українців (Лист з Праги)», *Рада*, 260 (1911): 1.

223. Н. В., «Чеський монстр-процес (Лист з Праги)», *Рада*, 273 (1911): 1, 2.
224. Н. В., «Українська вечірка у Празі», *Рада*, 275 (1911): 2.
225. Н. В., «Вибори до хорватського сейму», *Рада*, 277 (1911): 1, 2.
226. Н. В., «Після виборів до хорватського сейму», *Рада*, 288 (1911): 1, 2.
227. Н. В., «“Národní Listy” про українську справу в Росії», *Рада*, 293 (1911): 1, 2.
228. Н. В., «“Národní Listy” про українську справу в делегаціях», *Рада*, 2 (1912): 2.
229. Н. В., «Нове французьке міністерство», *Рада*, 7 (1912): 2.
230. Н. В., «Новий хорватський бан», *Рада*, 17 (1912): 2.
231. Н. В., «Пражське віче у холмській справі (Лист з Праги)», *Рада*, 18 (1912): 1, 2.
232. Н. В., «Граф Еренталь», *Рада*, 32 (1912): 1.
233. Н. В., «Політичний кризис у Хорвації», *Рада*, 51 (1912): 2.
234. Н. В., «Міністерський та парламентський кризис в Венгрії», *Рада*, 73 (1912): 1, 2.
235. Н. В., «Абсолютизм у Хорватії», *Рада*, 78 (1912): 2.
236. Н. В., «Нова чеська справа про Славянщину», *Рада*, 80 (1912): 1, 2; 82 (1912): 1, 2; 84 (1912): 2; 86 (1912): 1, 2; 95 (1912): 2.
237. Н. В., «Венгерський та хорватський політичний кризис», *Рада*, 85 (1912): 1, 2.
238. Н. В., «Чеський голос про українську університетську справу», *Рада*, 106 (1912): 1.
239. Н. В., «Боротьба за виборчу реформу у Венгрії (Криваві події у Будапешті)», *Рада*, 113 (1912): 1.
240. Н. В., «Жінка – першим сеймовим послом у Чехії», *Рада*, 135 (1912): 1.
241. Н. В., «Всеславянський сокільський з'їзд у Празі», *Рада*, 140 (1912): 2.
242. Н. В., «Всесокільський здвиг у Празі», *Рада*, 142 (1912): 2.
243. Н. В., «Всесокільські пражські свята», *Рада*, 146 (1912): 2.
244. Н. В., «Фр. Палацький (1798–1876)», *Рада*, 149 (1912): 2.
245. Н. В., «Новий загребський процес», *Рада*, 174 (1912): 1, 2.
246. Н. В., «Польська жіноча виставка у Празі (Лист з Праги)», *Рада*, 176 (1912): 2.
247. Н. В., «Присуд у справі Юкіча», *Рада*, 179 (1912): 1, 2.
248. Н. В., «Хорватські справи», *Рада*, 193 (1912): 1, 2.
249. Н. В., «Нова велика Австрія», *Рада*, 199 (1912): 1, 2.
250. Н. В., «Ярослав Врхлицький (1853–1912)», *Рада*, 204 (1912): 2.

251. Н. В., «Бурхливі події у Венгрії», *Рада*, 207 (1912): 1, 2.
252. Н. В., «Похорон Я. Вирхлицького», *Рада*, 207 (1912): 2.
253. Н. В., «Клерикальний "парад" у Відні», *Рада*, 218 (1912): 1, 2.
254. Н.В., «IV Міжнародний радіологічний з'їзд у Празі», *Рада*, 224 (1912): 1, 2.
255. Н. В., «Національно-політичний канібалізм», *Рада*, 229 (1912): 2.
256. Н. В., «Культурний скандал (Лист з Праги)», *Рада*, 232 (1912): 2.
257. Н. В., «Познанські поляки та пруський уряд», *Рада*, 239 (1912): 1, 2.
258. Н. В., «Балканський державний союз та європейські держави», *Рада*, 251 (1912): 1, 2.
259. Н. В., «Чесько-німецька робітничка боротьба», *Рада*, 254 (1912): 2.
260. Н. В., «Проф. Масарик про балканську політику Австрії (Лист з Праги)», *Рада*, 256 (1912): 1, 2.
261. Н. В., «Протест проти війни (Лист з Праги)», *Рада*, 260 (1912): 1, 2.
262. Н. В., «Балканська війна та Сербія», *Рада*, 263 (1912): 1, 2.
263. Н. В., «Далмація – Австрія – Балкан», *Рада*, 277 (1912): 2.
264. Н. В., «Німецький соціологічний конгрес про національну справу», *Рада*, 294 (1912): 2, 3.
265. Н. В., «Державний проект венгерського виборчого закону», *Рада*, 296 (1912): 2.
266. Н. В., «Балканський півострів з погляду етнографії», *Рада*, 15 (1913): 2.
267. Н. В., «Проф. Мілюков у чеському часописі про російську політику», *Рада*, 25 (1913): 1, 2.
268. Н. В., «Спомини про одну гастроль Д. Вергуна у Празі», *Рада*, 30 (1913): 1, 2.
269. Н. В., «Шевченківське свято у Празі», *Рада*, 40 (1913): 2.
270. Н. В., «Південно-славянське питання в Австрії», *Рада*, 50 (1913): 1, 2.
271. Н. В., «Проект федералізації австро-угорської держави», *Рада*, 63 (1913): 2.
272. Н. В., «Юго-славянська проблема», *Рада*, 93 (1913): 2.
273. Н. В., «Албанія та албанці», *Рада*, 96 (1913): 1, 2.
274. Н. В., «Майське робітниче свято в чехів», *Рада*, 100 (1913): 1, 2.
275. Н. В., «Політична ситуація в Чехії», *Рада*, 112 (1913): 1, 2.
276. Н. В., «Хорватське питання та політичний кризис», *Рада*, 125 (1913): 1, 2.
277. Н. В., «Політична ситуація в Венгрії», *Рада*, 136 (1913): 1, 2.
278. Н. В., «Проф. Нідерле про сербсько-болгарські суперечки», *Рада*, 151 (1913): 1, 2.

279. Н. В., «Чесьсько-польські суперечки на Шлезьську», *Рада*, 156 (1913): 2.
280. Н. В., «Політична ситуація в Чехах», *Рада*, 161 (1913): 2, 3.
281. Н. В., «Абсолютистичний замах на автономію Чехії», *Рада*, 163 (1913): 2.
282. Н. В., «Абсолютизм в Чехії», *Рада*, 165 (1913): 1.
283. Н. В., «В справі жіночого мандату до чеського сейму», *Рада*, 172 (1913): 2.
284. Н. В., «Балканська політика Румунії», *Рада*, 175 (1913): 1, 2.
285. Н. В., «Новий режим в Хорватії», *Рада*, 181 (1913): 2.
286. Н. В., «Протисловацька політика мадярського уряду», *Рада*, 202 (1913): 2.
287. Н. В., «Виступ чеських політиків в справі комісаріату», *Рада*, 209 (1913): 1, 2.
288. Н. В., «Новий рецепт полагодження чесьсько-німецького конфлікту», *Рада*, 255 (1913): 1, 2.
289. Н. В., «Протест проти абсолютизму в Чехії», *Рада*, 238 (1913): 1.
290. Н. В., «Кризис конституціоналізму та парламентаризму в Австрії», *Рада*, 251 (1913): 2.
291. Н. В., «Чесьська справа у віденському парламенті», *Рада*, 257 (1913): 1, 2.
292. Н. В., «Болгарський державно-політичний кризис», *Рада*, 264 (1913): 1, 2.
293. Н. В., «Черговий з'їзд чеської соціальної демократії», *Рада*, 290 (1913): 2.
294. Н. В., «Бувший німецький канцлер про балканську політику Австрії», *Рада*, 295 (1913): 2.
295. Н. В., «Новий хорватський сейм», *Рада*, 4 (1914): 3.
296. Н. В., «З одной літературної анкети про чесьсько-німецьку згоду», *Рада*, 9 (1914): 2.
297. Н. В., «Болгарський державно-політичний кризис», *Рада*, 11 (1914): 2.
298. Н. В., «Новий тип злочинств та злочинів», *Рада*, 13 (1914): 2.
299. Н. В., «Мармарошський провокатор», *Рада*, 15 (1914): 2, 3.
300. Н. В., «Проф. Масарик про українську справу (з приводу його праці "Russland und Europa")», *Рада*, 19 (1914): 2.
301. Н. В., «Чехи та українці», *Рада*, 24 (1914): 2.
302. Н. В., «Конституційний кризис у Швеції», *Рада*, 35 (1914): 2.
303. Н. В., «Чесьсько-німецькі переговори», *Рада*, 37 (1914): 2.
304. Н. В., «Українська секція у Празі», *Рада*, 42 (1914): 2.

305. Н. В., «Чеський Редль», *Рада*, 54 (1914): 1, 2.
306. Н. В., «Політичний замах у Франції», *Рада*, 57 (1914): 1, 2.
307. Н. В., «Шевченківське свято у Празі», *Рада*, 59 (1914): 1.
308. Н. В., «Афера чеського Редля та австрійський уряд», *Рада*, 61 (1914): 2.
309. Н. В., «Чеський протест проти мармарошського процесу», *Рада*, 73 (1914): 2.
310. Н. В., «І. Махар: письменник і людина», *Рада*, 82 (1914): 2.
311. Н. В., «Новоіліризм і південно-словянська проблема», *Рада*, 88 (1914): 1, 2.
312. Н. В., «До справи чеського Редля», *Рада*, 189 (1914): 1, 2.
313. Н. В., «Балкани після війни», *Рада*, 103 (1914): 2, 3.
314. Н. В., «Процес д-ра Швиги», *Рада*, 104 (1914): 1, 2.
315. Н. В., «Нова Австрія», *Рада*, 112 (1914): 2.
316. Н. В., «Проф. Масарик про справу Швиги», *Рада*, 123 (1914): 2.
317. Н. В., «Нова політична партія в Угорщині», *Рада*, 124 (1914): 2.
318. Н. В., «Сербія та Австрія», *Рада*, 129 (1914): 2.
319. Н. В., «Сараївська трагедія», *Рада*, 140 (1914): 2; 141 (1914): 2; 152 (1914): 2.
320. Н. В., «З чеського політичного життя», *Рада*, 143 (1914): 2.
321. Н. В., «Міжнародний європейський журнал про національну справу», *Рада*, 159 (1914): 2.

Журнал «Украинская жизнь», м. Москва

322. «Венгерский труд по национальному вопросу», *Украинская жизнь*, 1 (1913): 127–130.
323. «Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе», *Украинская жизнь*, 4 (1913): 42–53.

Збірник статей «Об'єднання (український скиталець)», м. Відень

324. І. Бочковський, «До соціології українського питання», *Об'єднання (український скиталець)*, 1 (листопад, 1924): 8–11.

Часопис «Тризуб», м. Париж

325. І.-ий, «Ювілей професора О. О. Ейхельмана», *Тризуб*, 40 (1926): 21–24.
326. Б. О., «Видавнична справа на Україні», *Тризуб*, 43 (1926): 16–20.

327. О. Б., «Перший день Українського наукового з'їзду», *Тризуб*, 51 (1926): 19–26.
328. О. Б., «Останній день Українського наукового з'їзду», *Тризуб*, 53 (1926): 11, 12.
329. О. Б., «Члени Українського наукового з'їзду в Подєбрадах», *Тризуб*, 53 (1926): 12–17.
330. О. Бочковський, «Європа та українське питання», *Тризуб*, 26–27 (1927): 2–10.
331. О. Бочковський, «Кара на смерть», *Тризуб*, 38 (1927): 4–9.
332. О. Бочковський, «Панєвропа», *Тризуб*, 1–2 (1928): 21–23; 3 (1928): 2–7; 6 (1928): 7–9.
333. Н. В., «Ще з приводу чехо-українських взаємин», *Тризуб*, 32 (1928): 14–17.
334. Б-ий, «Степан Радіч», *Тризуб*, 32 (1928): 17–19.
335. Н. В., «З приводу чехо-українських взаємовідносин», *Тризуб*, 35 (1928): 20–22.
336. Н. В., «З приводу 10-річчя ЧСР», *Тризуб*, 44 (1928): 3–7.
337. І. Бочковський, «Останні тижні життя і смерть Є. Х. Чикаленка», *Тризуб*, 29–30 (1929): 32–39.
338. О. Бочковський, «Із спогадів про Т. Г. Масарика», *Тризуб*, 29–30 (1930): 20–26; 31–32 (1930): 24–28; 36 (1930): 9–14.
339. О. І. Бочковський, «До п. Едварда Ерію», *Тризуб*, 33 (1933): 10–12.
340. Н. В., «Чесько-український парадокс», *Тризуб*, 29–30 (1939): 3–8.

Газета «Українське життя» (далі – УЖ), м. Подєбради

341. Бочковський О., «З приводу гасла національної соборності», *Українське життя*, 1 (1926): 2.
342. Бочковський О., «Др. Л. Ригер про українську справу в р. 1849», *Українське життя*, 2 (1926): 2.
343. Бочковський О., «З приводу гасла національної соборності», *Українське життя*, 3 (1926): 2.
344. Бочковський О., «К. Гавлічек про українське питання», *Українське життя*, 3 (1926): 3.
345. Бочковський О., «Я. П. Коубек про Україну», *Українське життя*, 5 (1926): 2, 3.
346. Бочковський О., «Т. Г. Масарик про більшовизм», *Українське життя*, 11 (1926): 2; 12 (1926): 2, 3.

Часопис «Hlad na Ukrajině», м. Прага

347. О. Н. Vočkovsky, «Otevřený dopis prof. O. H. Vočkovského p. Ed. Herriotovi», *Hlad na Ukrajině*, 1–2 (1933): 26.

Журнал «За Україну», м. Львів

348. О. І. Бочковський, «Безхребетна Європа (Europa Invertebrata)», *За Україну*, 1–2 (1933): 11, 12.

Журнал «Життя і знання»

349. О. І. Бочковський, «Тома Г. Масарик», *Життя і знання*, X (1937): 281, 282.

Журнал «Студенський вістник», м. Прага

350. І. О. Бочковський, «Т. Г. Масарик і студентство», *Студенський вістник*, 3 (1925): 10–14.
351. І. О. Бочковський, «Роля студентства в життю нації», *Студенський вістник*, 8 (1925): 14–16.
352. І. О. Бочковський, «Semper Idem. До українсько-московського питання», *Студенський вістник*, 9–10 (1925): 21–23.
353. О. І. Бочковський, «До македонського питання», *Студенський вістник*, 2 (1926): 10–14.
354. О. І. Бочковський, «Паневропеїзм (Із приводу І паневропейського Конгресу)», *Студенський вістник*, 9–10 (1926): 2–4.
355. О. І. Бочковський, «Пан-Європа та Союз Народів», *Студенський вістник*, 7–10 (1928): 16–18.
356. О. І. Бочковський, «Т. Г. Масарик – провідник народу», *Студенський вістник*, 1–4 (1930): 17–20.
357. О. І. Бочковський, «Фредері Містраль та Тарас Шевченко», *Студенський вістник*, 3–4 (1931): 4–7.
358. О. І. Бочковський, «Каталонія і Україна», *Студенський вістник*, 5–7 (1931): 12–14.
359. О. І. Бочковський, «Франсек Масія – президент Каталонії», *Студенський вістник*, 8–10 (1931): 5–9.

Часопис «За Українську Політехніку (орган товариства прихильників Української господарської академії)», м. Подєбради

360. О. І. Бочковський, «За Українську Політехніку», *За Українську Політехніку*, 1–2 (1933): 1, 2.

Журнал «Визволення (місячник вільної української думки за кордоном)», м. Відень–Прага

361. І. О. Бочковський, «У справі методики національно-визвольної боротьби», *Визволення*, 1 (1923): 3–7.

362. І. О. Бочковський, «До характеристики методики й техніки чеського національно-відродного руху», *Визволення*, 2 (1923): 15–22.

363. І. О. Бочковський, «До проблеми української нації», *Визволення*, 3 (1923): 17–24.

Часопис «Вістник політики, літератури й життя» (Союза визволення України), м. Відень

364. Н. В., «З румунських голосів про українську справу», *Вістник СВУ*, 27–28 (1916): 218, 219.

365. Н. В., «Румунська соціяльна демократія та війна», *Вістник СВУ*, 29–30 (1916): 235, 236.

366. Н. В., «Фінляндське питання», *Вістник СВУ*, 42 (1916): 381, 382; 43 (1916): 398–400; 44 (1916): 412–414.

367. Н. В., «Культурно-національне відродження фінського народу», *Вістник СВУ*, 46 (1916): 448–450; 47 (1916): 460–462.

368. Н. В., «Суспільно-економічні відносини в Фінляндії», *Вістник СВУ*, 48 (1916): 478–480; 50 (1916): 511–515.

369. Н. В., «Фінляндське питання з державно-політичного боку», *Вістник СВУ*, 51 (1916): 524–528; 54 (1916): 572–576.

370. Н. В., «Фінляндське питання під державно-політичним оглядом», *Вістник СВУ*, 52 (1916): 542–547.

371. Н. В., «Будуччина Фінляндії», *Вістник СВУ*, 54 (1916): 577, 578.

372. Н. В., «Росія та Болгарія», *Вістник СВУ*, 58 (1916): 636, 637; 60 (1916): 668–670; 61 (1916): 688.

373. Н. В., «Росія та Сербія», *Вістник СВУ*, 64 (1916): 735–737; 65 (1916): 748–?; 66 (1916): 763, 764.

374. Н. В., «Росія та Греція», *Вістник СВУ*, 3 (1917): 37–39; 4 (1917): 54–56; 5 (1917): 68–70.

375. Н. В., «Війна й українська справа (Уваги з приводу анкети)», *Вістник СВУ*, 9 (1917): 130, 131.
376. Н. В., «Російська революція та національна справа у Росії», *Вістник СВУ*, 16 (1917).
377. Н. В., «Росія та Румунія», *Вістник СВУ*, 17 (1917); 27 (1917) 427–429; 32 (1917) 507; 36 (1917) 569–571; 37 (1917) 587–590.
378. Н. В., «До національної справи в новій Росії (Кілька уваг на часі)», *Вістник СВУ*, 33 (1917): 523, 524.
379. Н. В., «Чехи й Австрія», *Вістник СВУ*, 39 (1917): 613–618.
380. Н. В., «Японія та Росія», *Вістник СВУ*, 44 (1917): 689–691.
381. Н. В., «Поляки й т. зв. “Східні окраїни”», *Вістник СВУ*, 48 (1917): 761–763; 49 (1917): 778–780.
382. Н. В., «Справа миру й національна проблема», *Вістник СВУ*, 1–2 (1918): 8–10.
383. Н. В., «До польсько-жидівської справи у зв’язку з війною», *Вістник СВУ*, 4 (1918): 53–55.
384. Н. В., «До флямандського питання (Кілька уваг з приводу деяких аналогій між флямандською й українською справою)», *Вістник СВУ*, 8 (1918): 116, 117.
385. Н. В., «З приводу холмської справи (Знадібки до національного питання)», *Вістник СВУ*, 10 (1918): 146–149.
386. Іп. Бочковський, «Національна справа (Уваги на часі в зв’язку з війною)», *Вістник СВУ*, 11 (1918): 164–166; 12 (1918): 181, 182; 13 (1918): 195, 196; 15 (1918): 228, 229; 21 (1918): 325; 22 (1918): 339, 340; 25 (1918): 385, 386; 26 (1918): 402, 403; 27–28 (1918): 419–422; 29 (1918): 438, 439; 31 (1918): 460, 461.
387. Н. В., «Про інтернаціонально-правний захист недержавних народів і національних меншостей (Знадібки до національної проблеми)», *Вістник СВУ*, 17 (1918): 259–261; 18 (1918): 276–278.
388. Н. В., «Чеський переклад праці проф. М. Грушевського “Про старі часи на Україні”. Бібліографія», *Вістник СВУ*, 19 (1918): 296.
389. Н. В., «Про необхідність демократизації дотеперішньої дипломатії та про прилюдність закордонної політики взагалі», *Вістник СВУ*, 27–28 (1918): 417–419.
390. Н. В., «Про потребу “Деклярації прав народів” (До національної проблеми нашого часу)», *Вістник СВУ*, 29 (1918): 436, 437.
391. Іп. Бочковський, «Соціалізм і національне питання (Нові знадібки для вияснення соціалізму до національної справи)», *Вістник СВУ*, 35–36 (1918): 503–506.

392. Н. В., «Сер Роджер Кезмент (1864–1916)», *Вістник СВУ*, 38 (1918): 525–527; 39 (1918): 531, 532.
393. Н. В., «Мировий конгрес і “Деклярація прав народів”», *Вістник СВУ*, 41 (1918): 545, 546.
394. Н. В., «До питання про національну державу», *Вістник СВУ*, 42 (1918): 553, 554.

«Записки Української Господарської Академії в ЧСР», м. Подєбради

395. Доц. О. І. Бочковський, «Націологія й націографія, як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового досліду нації», *Записки УГА*, I (1927): 112–118.
396. Доц. О. І. Бочковський, «Кара на смерть до війни», *Записки УГА*, II (1929): 18–31.
397. Доц. О. І. Бочковський, «Національне пробудження, відродження, самоозначення», *Записки УГА*, III (1931): 1–22.

Журнал шкільного листування «УТГІ» при УГА, м. Подєбради

398. О.-І. Бочковський, «Національна культура й позаочне навчання», *УТГІ*, 2 (1932): 2–4.
399. Доц. О. І. Бочковський, «Від кріпацтва до вершин людського духу (про Т. Шевченка)», *УТГІ*, 10 (1933): 3–6.
400. Доц. О. І. Бочковський, «Вільна селянська висока школа», *УТГІ*, 13 (1933): 1–4.
401. Доц. О. І. Бочковський, «З приводу техніки й методики студіювання», *УТГІ*, 20 (1933): 1–3.

Орган внутрішньої інформації професури й студентів УТГІ «Вісті УТГІ», м. Регенсбург

402. Доц. О. І. Бочковський, «Поневолена нація та інженери», *Вісті УТГІ*, 5 (1947): 5–10.

Орган Союзу організацій інженерів українців за кордоном «Український інженер», м. Прага

403. Доц. О.-І. Бочковський, «Поневолена нація та інженери», *Український інженер*, 1 (1931): 1–7.
404. Доц. О. І. Бочковський, «Проблематика техніки та праці», *Український інженер*, 3 (1932): 1–12.

«Наша громада», м. Подєбради

405. І. О. Бочковський, «Проблема всесвітньої мови», *Наша громада*, 1 (1925): 35–38.
406. І. О. Бочковський, «Студенство і нація», *Наша громада*, 2 (1925): 37–41.
407. І. О. Бочковський, «Ватажок народу (3 нагоди 75 роковин уродин Т. Г. Масарика)», *Наша громада*, 3 (1925): 10–12.
408. І. О. Бочковський, «Відкриття жидівського Університету в Єрусалимі», *Наша громада*, 4 (1925): 19–21.
409. І. О. Бочковський, «Проблема національної консолідації», *Наша громада*, 4 (1925): 29–38; 5 (1925): 41–50.
410. І. О. Бочковський, «Парламентські вибори в Ч.С.Р.», *Наша громада*, 11–12 (1925): 22–24.
411. І. О. Бочковський, «Іван Франко – національний “buditel” (3 нагоди 10-тих роковин його смерти)», *Наша громада*, 5–6 (1926): 8–12.
412. І. О. Бочковський, «Фр. Палацький – “otec naroda” (3 нагоди 50-тих роковин його смерти)», *Наша громада*, 5–6 (1926): 39–43.

Тижневик «Воля», м. Відень

413. І. О. Бочковський, «Т. Г. Масарик», *Воля*, Т. 2, Ч. 2 (1920): 78–81, Ч. 3 (1920): 124–127; Ч. 6 (1920): 251–253.
414. І. О. Бочковський, «Масарик про Україну», *Воля*, 3–5 (1921): 90–99.
415. Н. В., «XIII Міжнародний конгрес есперантистів у Празі (Лист з Праги)», *Воля*, 6–8 (1921): 209–211.

Неперіодичний збірник «Український економіст», Подєбради

416. О. І. Бочковський, «Філософія й наука на радянській Україні (In margine і з приводу збірника “Войовничий матеріяліст”», *Український економіст*, III (1930): 1–19.

«Український тиждень», м. Прага

417. О. І. Бочковський, «Високоповажний Пане Редакторе (Прага, 30.IV.35 зауваження щодо реакції громадськості на виступ від 20.II)», *Український тиждень*, 20 (1935): 4.
418. О. І. Бочковський, «Т. Г. Масарик й українська справа (3 нагоди абдикації)», *Український тиждень*, 52 (1935): 1–3.

419. «Доц. О. І. Бочковський просить нас опублікувати слідуюче (Прага, 3.VI.1936, повідомлення про від'їзд до Пн. Америки)», *Український тиждень*, 24 (1936): 2–3.
420. «Українська молодь у Канаді слухала по радіо промову доц. О. І. Бочковського (текст промови)», *Український тиждень*, 39 (1936): 1–3.
421. О. Б., «“Світе тихий – краю милий”. Рецензія», *Український тиждень*, 20 (1937): 2–3.
422. О. Бочковський, «Лист до Редакції (Прага, 15.6.37 спростування чутки про участь у ворожій акції проти свята “Моря”)», *Український тиждень*, 26 (1937): 4.
423. О. Б., «Томаш Гаррік Масарик (посмертна згадка)», *Український тиждень*, 30 (1937): 2, 3.
424. О. Б., «Ілько Борщак. Наполеон і Україна. (Бібліотека “Діла”, ч. 19. Львів, 1937)”. Рецензія», *Український тиждень*, 5 (1938): 2, 3.
425. О. Б., «“Геть з большевизмом”. Рецензія», *Український тиждень*, 10 (1938): 2, 3.
426. О. Б., «“Вільний нарід”. Рецензія», *Український тиждень*, 13 (1938): 2–4.
427. О. І. Бочковський, «Лист до Редакції (Прага, 26.IV.38 повідомлення про затяжну зворобу і неможливість відповісти на особисте листування)», *Український тиждень*, 18 (1938): 4.
428. О. Б., «“Донцовщина”. Рецензія», *Український тиждень*, 31 (1938): 2, 3.
429. О. Б., «“Призначення України”. Рецензія», *Український тиждень*, 34 (1938): 2, 3.

Часопис «Соціяль-Демократ» – орган закордонних організацій УСДРП, м. Подєбради

430. О. І. Бочковський, «Марксизм і поневолені народи», *Соціяль-Демократ*, 5 (1930): 22–25.
431. О. І. Бочковський, «Присмерк демократії чи крах диктатури?», *Соціяль-Демократ*, 6 (1930): 29–32.
432. О. І. Бочковський, «Еміграція й Нація», *Соціяль-Демократ*, 7 (1931): 19–26.
433. О. І. Бочковський, «Патологія новочасного антидемократизму», *Соціяль-Демократ*, 8 (1931): 21–27.
434. О. І. Бочковський, «Сучасна політична криза та небезпека після-воєнного націоналізму», *Соціяль-Демократ*, 10 (1932): 16–24.

435. О. І. Бочковський, «Московський большевизм та європейський соціалізм», *Соціально-Демократ*, 11 (1932): 13–28.
436. О. Бочковський, «Сучасний “націоналізм”, як світова загроза», *Соціально-Демократ*, 13–14 (1933): 8–17.
437. О. І. Бочковський, «Errur si muove – або непереможність демократії», *Соціально-Демократ*, 15 (1934): 11–21.
438. О. Бочковський, «Національне визволення, Еспанія і соціалісти пануючих народів», *Соціально-Демократ*, 16 (1935): 9–16.
439. О. Бочковський, «Соціалізм і визволення народів», *Соціально-Демократ*, 18 (1936): 7–10.
440. О. Бочковський, «1917 рік і українська нація», *Соціально-Демократ*, 19 (1937): 3–8.
441. О. Бочковський, «Марксифобія та антисоціалізм в світлі критики», *Соціально-Демократ*, 20 (1937): 8–23.
442. О. І. Бочковський, «3 нової літератури про диктаторські режими», *Соціально-Демократ*, 21 (1938): 4–11.

Щоденна газета «Діло», м. Львів

443. О. І. Бочковський, «“Всесвітня революція” Т. Г. Масарика й українська справа», *Діло*, 9 (14.01.1930): 11–13.
444. О. І. Бочковський, «Фредерик Містраль та національне питання», *Діло*, 202 (12.09.1930): 4; 203 (13.09.1930): 3–4; 205 (16.09.1930): 3–4.
445. О. І. Бочковський, «Пам’яті великого чеха, нашого приятеля. К. Гавлічек-Боровський і українці (3 нагоди 75 роковин смерті)», *Діло*, 176 (08.08.1931): 1.
446. О. І. Бочковський, «Народи не асимілюються (Кореспонденція з Праги)», *Діло*, 256 (13.11.1931): 3–4.
447. «Шляхи національного визволення (Відчит О. І. Бочковського на 1-Листопадовому Святі в Подєбрадах. Короткий зміст)», *Діло*, 266 (26.11.1931): 1.
448. О. І. Бочковський, «Молода Бретанія і необретонський активізм. (3 нагоди 400. роковин злуки Бретанії з Францією.)», *Діло*, 249 (09.11.1932): 4; 250 (11.11.1932): 3; 251 (12.11.1932): 3; 252 (13.11.1932): 3; 253 (14.11.1932): 3; 255 (17.11.1932): 3; 256 (18.11.1932): 2; 259 (21.11.1932): 3; 261 (25.11.1932): 3; 264 (28.11.1932): 2; 266 (01.12.1932): 3–4.

449. О. І. Бочковський, «Флямандський університет», *Діло*, 126 (19.05.1933): 2, 3; 127 (20.05.1933): 2, 3; 128 (21.05.1933): 1, 2.
450. О. І. Бочковський, «Кольорове людство пробуджується...», *Діло*, 187 (20.07.1933): 4; 188 (21.07.1933): 4.
451. О. І. Бочковський, «До п. Едварда Еріо. Отвертий лист проф. О. І. Бочковського», *Діло*, 236 (1933): 1.
452. О. І. Бочковський, «Пан Еріо – Совіти та голод на Україні», *Діло*, 328 (12.12.1933): 2; 329 (13.12.1933): 3.
453. О. І. Бочковський, «Героїзм праці та життя. (З приводу книги Т. Ґ. Масарика: Як працювати?)», *Діло*, 158 (18.06.1934): 2, 3.
454. О. І. Бочковський, «Адольф Черний – чеський приятель українців», *Діло*, 229 (29.08.1934): 4; 230 (30.08.1934): 2.
455. О. І. Бочковський, «Моральна інфляція нашої доби», *Діло*, 292 (31.10.1934): 1–2.; 293 (01.11.1934): 2, 3; 294 (02.11.1934): 2, 3.
456. О. І. Бочковський, «НАРІД СОБІ. В роковини заснування Української Господарської Академії», *Діло*, 119 (09.05.1935): 2.
457. О. І. Бочковський, «Націократія і технократія», *Діло*, 270 (10.10.1935): 2.
458. «Радіозаклик проф. О. І. Бочковського до української молоді в Канаді», *Діло*, 255 (11.11.1936): 2, 3.

Щоденна газета «Свобода», м. Джерсі Сіті

459. О. І. Бочковський, «До п. Едварда Еріо. Отвертий лист проф. О. І. Бочковського», *Свобода*, 223 (1933): 2.
460. О. І. Бочковський, «У 15-ті роковини Української господарської академії», *Свобода*, 180 (1937): 2.

Інформація про джерела та принципи видання

Вміщені до цього тому праці Ольгерда Бочковського передруковуються за наступними виданнями:

1. О. І. Бочковський, «До п. Едварда Еріо. Отвертий лист проф. О. І. Бочковського», *Діло*, 236 (1933): 1.
2. О. І. Бочковський, «Пан Еріо – Совіти та голод на Україні», *Діло*, 328 (12.12.1933): 2; 329 (13.12.1933): 3.
3. О. І. Бочковський, «Безхребетна Європа (Europa Invertebrata)», *За Україну*, 1–2 (1933): 11, 12.
4. Г. Бочковський. Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії). – Політична бібліотека під редакцією Миколи Залізняка. Накладом видавництва, 1916.
5. І. П. Бочковський. Фінляндія та національне питання. – Відень, 1916. Накладом Союзу Визволення України. З друкарні Адольфа Гольцгазена у Відні.
6. Іп. Бочковський. Національна справа (Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною). – Видання «Вістника політики, літератури й життя». – Відень, 1918. З друкарні Адольфа Гольцгазена у Відні.
II видання – Відень, 1920. Накладом видавництва «Вістник життя». З друкарні Адольфа Гольцгазена у Відні.

Від імені редакційної ради висловлюємо вдячність доктору Ігореві Гиричу за ідею видання праць О. І. Бочковського.

Фотографії Ольгерда Іполита Бочковського надані Іриною Каневською.

Принагідно висловлюємо подяку Ксені Кебузинській за її допомогу в архівних пошуках праць Ольгерда Іполита Бочковського у Канадійських збірках.

Літературне редагування праць Ольгерда Іполита Бочковського мало на меті «осучаснити» мову його творів, полегшити її сприйняття читачем і водночас зберегти авторські стиль та особливості мовлення.

Примітки без зазначення авторства належать Ольгердові Іполиту Бочковському, із зазначенням «(прим. ред.)» – Ірині Каневській та Віталію Пономарьову.

Іменний покажчик

- Абовян, Хачатур (1805–1848) – вірменський письменник, етнограф **305, 308, 309**
- Авалов (Авалішвілі), Зураб (1876–1944) – грузинський історик, правник, політик, дипломат **316, 321, 325**
- Агаронян, Аветіс (1866–1948) – вірменський письменник, політик **305**
- Агоропеян – вірменський письменник **309**
- Агрікола, Микаель (бл. 1510 – 1557) – фінський видавець, перекладач **185**
- Адріанов – мордовський політик **340**
- Айнштайн, Альберт (1879–1955) – німецький фізик-теоретик **62, 99, 103, 120**
- Акіандер, Матіас (1802–1871) – фінський історик, перекладач, літературознавець **395**
- Аксаков, Сергій (1791–1859) – російський письменник, журналіст **153, 221**
- Алквіст, Карл Август (Оксанен) (1826–1889) – фінський поет, мовознавець **187, 395**
- Амадео, Карл Альберт (1798–1849) – король Сардинії **481**
- Амменде, Евальд (1892–1936) – німецький публіцист **64**
- Анджел (Енджел), Норман (1872–1967) – британський політик, публіцист **614**
- Анікін, Степан (1869–1919) – мордовський політик, публіцист **340**
- Антонович, Дмитро (1877–1945) – український історик мистецтва, політик **46, 52, 96**
- Апұхтін – російський політик, урядовець **212**
- Арборе (Арборе-Раллі), Замфір (1848–1933) – румунський письменник, перекладач, публіцист **250**
- Арвідсон, Адольф (1791–1858) – фінський історик, поет, журналіст **186, 390**
- Аристотель (384 р. до н. е. – 322 р. до н. е.) – давньогрецький філософ **534**
- Арнольд, Метью (1822–1888) – англійський поет, культуролог **495**
- Арсенич, Я. В. – канадський урядовець **78**
- Арцруні, Григор (1845–1892) – вірменський публіцист, політик **313**

- Асаткін, Олександр (1885–1937) – радянський партійний діяч **114**
- Ахо (Аго), Юхані (1861–1921) – фінський письменник, перекладач, журналіст **191, 199, 377, 405, 410, 411, 444, 545, 648**
- Аш, Шалом (1880–1957) – єврейський письменник **243**
- Бавер (Бауер), Отто (1881–1938) – австрійський політик, публіцист **400, 485, 502, 503, 510, 511, 514, 552, 565, 573, 576, 577, 647**
- Багалій, Дмитро (1857–1932) – український історик, філософ, громадський діяч **27**
- Базен, Рене (1853–1932) – французький письменник **648**
- Бакунін, Михайло (1814–1876) – російський політик, публіцист **156, 157, 159, 219, 309**
- Банфі, Дежьо (1843–1911) – угорський політик **581**
- Баранаскас, Антанас (Baronas) (1835–1902) – литовський письменник, поет, математик **279**
- Барбюс, Анрі (1873–1935) – французький письменник **616, 624**
- Барвінок, Ганна (Білозерська-Куліш, Олександра) (1828–1911) – українська письменниця **27**
- Барер, Бертран (1755–1841) – французький політик **483**
- Барнес – американський журналіст **114**
- Батюшков, Помпей (1811–1892) – російський історик **269**
- Бахметєв, Олексій (1774–1841) – російський Бессарабський губернатор у 1816–1823 роках **263**
- Бачинська, Ю. – українська громадська діячка **78**
- Бачинський, Н. В. – канадський урядовець **78, 81**
- Беднаржова, Т. – чеський історик **98**
- Безпалко, Осип (Йосип) (1881–1950) – український політик, видавець, редактор **44**
- Безручко, Лев – український громадський діяч **95**
- Бейліс, Менахем Мендель (1874–1934) – киянин єврейського походження, звинувачений у ритуальному вбивстві **239**
- Бейрнс – британський політик, урядовець **614**
- Бекшіч, Г. – угорський історик, публіцист **580**
- Бенеш, Едуард (1884–1948) – словацький політик, урядовець **44, 46**
- Берг (Берг), Федір (1794–1874) – російський генерал-губернатор Фінляндії у 1854–1861 роках **128, 190, 196, 299, 393, 394, 446**
- Бергсон, Анрі (1859–1941) – французький філософ **248**
- Бернгарді, Фрідріх фон (1849–1930) – німецький військовий, історик **560, 638**
- Бернштайн, Едуард (1850–1932) – німецький політик, економіст, публіцист **506, 507, 517**

- Бетман-Гольвеґ, Теобальд фон (1856–1921) – німецький політик **496**
- Б'єрнсон, Б'єрнстєрне (1832–1910) – норвезький письменник, поет, драматург **8, 30, 63, 83, 117, 657**
- Биковський, Лев (1895–1992) – український історик, журналіст, бібліограф **50, 67**
- Бич, Лука (1870–1945) – український політик **53**
- Бідло, Ярослав (1868–1937) – чеський історик **23, 30, 664**
- Білецький, Леонід (1882–1955) – український літературознавець **56**
- Бірель – фінський етнолог **433**
- Блюнчлі, Йоганн-Каспар (1808–1881) – швейцарський правник **575, 592**
- Бобриков, Микола (1839–1904) – російський генерал-губернатор Фінляндії у 1899–1904 роках **198, 200**
- Бобринський, Георгій (1863–1928) – російський Галицько-Буковинський генерал-губернатор у 1914–1915 роках **253, 254**
- Богушевіч, Францішек (Бурачок, М.) (1840–1900) – білоруський поет **228**
- Бодуен де Куртене, Ян (1845–1929) – польський мовознавець **243**
- Бойків – український редактор, видавець **87**
- Борецький-Бергфельд, Микола (1880–?) – російський історик, публіцист **250, 251, 253, 254**
- Борисов, М. – російський публіцист **167, 511**
- Боровська, Я. – українська громадська діячка **31, 664**
- Бочковська (з Раєцьких), Анна – мати Ольґерда Бочковського **11, 13**
- Бочковський, Аполлон – батько Ольґерда Бочковського **11, 13**
- Бочковський, Мечислав (1875–1875) – брат-близнюк Ольґерда Бочковського **11, 12**
- Бочковський, Тадеуш (1887–?) – молодший брат Ольґерда Бочковського **12, 13**
- Браґе – фінський педагог **387**
- Бретканус, І. (Bretkanus, I.) – литовський видавець, перекладач **278**
- Брик, Іван (1879–1947) – український історик, філолог, славіст **28**
- Брікнер, Олександр (1834–1896) – російський історик, публіцист **542**
- Бруцкус, Борис (1874–1938) – єврейський економіст **240, 487, 502, 520, 521, 523**
- Букейханов (Бокейхан), Аліхан (1866–1937) – казахський політик, етнограф, публіцист **338, 372**
- Буксґевден, Федір (1750–1811) – російський військовий **428**
- Булат – литовський політик, публіцист **275, 280, 282, 283**

- Буржуа, Леон (1851–1925) – французький політик **591, 598**
- Буряник, Василь – ректор Українського Інституту імені П. Могили в Саскатуні, Канада **82, 83**
- Вальтер, Е. – литовський етнограф **274, 275, 284**
- Вамбері, Арміній (1832–1913) – угорський тюрколог **365**
- Варшавський, С. – російський публіцист **177**
- Василевський, Леон (Л. Плохоцький) (1870–1936) – польський публіцист, етнограф, дипломат, перекладач **275**
- Вахтанг VI (1675–1737) – цар Картлійського царства у 1711–1714 і 1719–1723 роках **319, 321**
- Вейр, Ф. – чеський правник **566**
- Вергун, Дмитро (1871–1951) – український історик літератури, публіцист, поет **18, 127, 667**
- Веркович, Стефан (1821–1893) – хорватський етнограф, археолог **489**
- Вестермарк, Едвард (1862–1939) – фінський філософ, письменник **199, 377**
- Вельопольський, Александер. – польський політик **211**
- Виговський, Є. – український громадський діяч **43**
- Виспянський, Станіслав (1869–1907) – польський поет, художник **222**
- Віднянський, Степан (нар.1951 р.) – український історик **46**
- Вікова-Кунетіцька – чеська письменниця **626**
- Вільгельм II Гогенцоллерн (1859–1941) – німецький імператор у 1888–1918 роках, прусський король у 1888–1918 роках **567**
- Вільсон, Вудро (1856–1924) – президент США у 1913–1921 роках **123, 473, 476, 591, 600, 604, 606, 608, 610, 614, 618, 636, 642**
- Вільсон, Доуер – британський публіцист **473**
- Віткевіч, Станіслав (1851–1915) – польський письменник, художник **204**
- Владимиров, В. – російський публіцист **292**
- Возняк, Михайло (1881–1954) – український літературознавець, фольклорист **36**
- Войенков (Воєйков), Олександр (1842–1916) – російський географ **131, 133**
- Волховський, Фелікс (1846–1914) – український публіцист **314**
- Вольтер, І. (Volter, I. C.) – латиський пастор **290**
- Вольтер, Франсуа (1694–1778) – французький письменник, філософ, публіцист, поет **107, 190, 286**
- Воронцов, Михайло (1782–1856) – російський Бессарабський генерал-губернатор у 1823–1844 роках **263**
- Вяземський, Олександр (1727–1793) – російський політик **148, 261**

- Гавлічек-Боровський, Карел (1821–1856) – чеський поет, публіцист, політик **498, 508, 670, 677**
- Гайґалайтіс, Вилюс (Гайґалат, Вільгельм) – литовський науковець, політик **379**
- Гайдак, Микола (1898–1971) – український ентомолог **79**
- Галлер, Юзеф (1873–1960) – польський військовий **602**
- Галька, А. – український громадський діяч **58**
- Гаммер, О. – австрійський публіцист **126, 485, 517, 520**
- Ганка, Вацлав (1791–1861) – чеський поет, філолог **489**
- Ганкевич, Лев (1883–1962) – український політик, адвокат, публіцист **18, 19**
- Гарис – англійський публіцист **614**
- Гартвіг, Ніколас (1857–1914) – російський дипломат **128**
- Гаспринський, Ісмаїл (1851–1914) – кримськотатарський видавець, публіцист, письменник **361–363**
- Георг – російський церковний діяч **265**
- Георгій XII Баґратіоні (1746–1800) – цар Картлі-Кახетинського царства у 1798–1800 роках **320, 321**
- Гербен, Ян (1857–1936) – чеський письменник **19, 42**
- Гердер, Йоганн-Готфрід (1744–1803) – німецький філософ, етнолог, письменник **296, 309, 489, 495**
- Германзон (Германсон) – фінський правник **195, 378, 432**
- Герцен, Олександр (1812–1870) – російський письменник, публіцист, видавець **155–158, 219, 220, 309, 656**
- Гессен, Сергій (1887–1950) – російський філософ, публіцист **232, 523, 577**
- Геттнер, Альфред (1859–1941) – німецький географ **133, 141**
- Гирич, Ігор (нар. 1962) – український історик **679**
- Гірса, Вацлав (1875–1974) – чеський лікар, дипломат **46**
- Гітлер, Адольф (1889–1945) – німецький політик, диктатор **61, 62, 95, 100, 103, 104, 110, 111, 115, 121**
- Гнатишин, Іван (1907–1967) – український правник **42**
- Гнатченко, І. – студент УТГІ **89**
- Гнатюк, Володимир (1871–1926) – український етнограф, мовознавець **489**
- Гоббс, Томас (1588–1679) – англійський філософ **584**
- Гобіно (Гобіно), Жозеф Артур де (1816–1882) – французький письменник, публіцист, дипломат **493**
- Гобза, А. – чеський правник **621**
- Гоголь, Микола (1809–1852) – письменник **364**
- Голіцин – російський політик **314**
- Гольдельман, Соломон (1885–1974) – єврейський економіст **53, 69**

- Гольцгавзен, Адольф – австрійський друкар **39**
- Гомер (VIII ст. до н. е.) – давньогрецький поет **187, 248**
- Гомзин, Борис (1887–1965) – український військовий, поет, драматург, письменник, публіцист **58**
- Грановський – український науковець **79**
- Градовський, А. – російський правник **195**
- Гренштейн, Адо (Grenzstein, Ado) (1849–1916) – естонський журналіст, видавець **299**
- Григоріїв, Никифір (1883–1953) – український політик, публіцист, педагог **26, 44, 661**
- Грінченко, Борис (1863–1910) – український лексикограф, письменник, публіцист **661**
- Грох, Мірослав (нар. 1932 р.) – чеський історик, націолог **5**
- Грушевський, Михайло (1866–1934) – український історик, політик, публіцист **232**
- Гудець, Д. – чеський публіцист **570**
- Гумбольдт, Александер фон (1769–1859) – німецький ботанік, фізик, географ **494**
- Гумплович (Гумплович), Людвіг (1838–1909) – польський соціолог, економіст, правник **555**
- Гурамішвілі, Давид (1705–1792) – грузинський поет **319**
- Гурко, Володимир (1862–1927) – російський публіцист, політик **214**
- Гурко, Йосип (Іосиф) (1828–1901) – російський Варшавський генерал-губернатор у 1883–1894 роках **212**
- Гус, Ян (1369–1415) – чеський філософ, богослов, громадський діяч **17**
- Густав (Густав) I Ваза (1496–1560) – король Швеції у 1523–1560 роках **401**
- Густав (Густав) III (1746–1792) – король Швеції у 1771–1792 роках **436**
- Гучков, Олександр (1862–1936) – російський політик **171, 221**
- Гартінг, Іван (1768–1831) – російський Бессарабський губернатор у 1813–1815 роках **263**
- Герард, Микола (1838–1929) – російський генерал-губернатор Фінляндії у 1905–1908 роках **453**
- Горький, Максим (Пешков, Олександр) (1868–1936) – російський письменник, драматург **121**
- Грабец, Л. – польський публіцист **205**
- Греґуар, Анрі Жан-Батист (1750–1831) – французький політик **483, 484**
- Грільпарцер, Франц (1791–1872) – австрійський поет, драматург **496**
- Гротгер (Гротгер), Артур (1837–1867) – польський художник **214**
- Давид III Відновитель (1089–1125) – цар Іверії та Абхазії **318**

- Данилевський, Микола (1822–1885) – російський філософ, соціолог **153**
- Даниловський, Густав (1871–1927) – польський письменник, політик **216, 222**
- Д'Аннунціо, Габріеле (1863–1938) – італійський поет, драматург, політик **602**
- Данте, Аліґ'єрі (1265–1321) – італійський поет **106**
- Дворжак, Антонін Леопольд (1841–1904) – чеський композитор, диригент **78, 98**
- Деак, Ференц (1803–1876) – угорський політик, правник **448**
- Девіс – британський політик, урядовець **79**
- Дейтрих, Володимир (1850–1919) – російський правник, політик, урядовець **451, 459**
- Делявільмарк (Теодор Херсарт із Ла Вільмарке) (1815–1895) – французький філолог, письменник **489**
- Денисенко, Г. – український громадський діяч **50, 76, 85**
- Денікін, Антон (1872–1947) – російський військовий, політик **603, 619**
- Дзюбинський, Володимир (1860–1927) – український політик **176**
- Дик, А. – чеський письменник **626**
- Дикур, В. – український громадський діяч **73**
- Дібіч, Йоганн Карл Фрідріх Антон (1785–1831) – російський військовий **128**
- Дігіш – румунський публіцист **259, 263**
- Діллон – британський публіцист **608**
- Діонео (Dioneo), (Шкловський, Ісаак) (1864–1935) – російський публіцист **542**
- Дмовський, Роман (1864–1939) – польський політик, публіцист **149**
- Дністрянський, Станіслав (1870–1935) – український правник, політик, громадський діяч **46**
- Добриловський, Микола (1888–1971) – український економіст **49**
- Довконт, Сіманас (Dowkont, Simanas) (1793–1864) – литовський письменник **279**
- Доманицький, Василь (1877–1910) – український письменник, публіцист, фольклорист **662**
- Донцов, Дмитро (1883–1973) – український публіцист, ідеолог, видавець **173, 507–509**
- Доржеле, Ролан (1886–1973) – французький журналіст **111**
- Дорошенко, Дмитро (1882–1951) – український історик, політик **29, 43, 46, 52, 82, 83**
- Дорошенко, Володимир (1879–1963) – український письменник, перекладач, літературознавець **36, 39**
- Достоевський, Федір (1821–1881) – російський письменник **153**

- Драгоманов, Михайло (1841–1895) – український політичний мислитель, публіцист, економіст **6, 25, 155, 158, 160, 162, 469, 484, 505, 584, 592, 647**
- Дрейфус, Альфред (1859–1935) – французький військовий **117**
- Друе д'Ерлон, Жан-Батіст (1765–1844) – французький військовий **641**
- Дубнов, Шимон (1860–1941) – єврейський історик **238, 242, 245, 247**
- Дубрівний, Павло (1894–1975) – український військовий, редактор, агроном **15**
- Дунін-Марцінкевич, Вінцент (1808–1884) – білоруський поет, драматург **227**
- Дурново, Петро (1845–1915) – російський політик, правник **127, 259, 262, 265**
- Душек, Кирил – чеський політик, громадський діяч **19**
- Дюркгейм, Еміль (1858–1917) – французький соціолог, етнолог **50**
- Евкен – німецький філософ **184**
- Ейхельман (Енгельман), Отто (1854–1943) – український правник, політолог, соціолог **47, 669**
- Енгельс, Фрідріх (1820–1895) – німецький філософ, ідеолог соціалізму **507, 509**
- Ерик Едвардсон (Ерік IX Святий) (бл. 1120–1160) – король Швеції у 1150–1160 роках **385**
- Еріставі, Георгій (1811–1864) – грузинський письменник, драматург, актор **324**
- Ерріо, Едуард (1872–1957) – французький політик, публіцист, письменник **3, 59–62, 99, 105, 109–116**
- Ерцбергер, Маттіас (1875–1921) – німецький політик **591**
- Євреїнов – російський публіцист **182**
- Єлизавета (Єлисавета) Петрівна (1709–1762) – російська імператриця у 1741–1762 роках **193, 427**
- Елінек (Еллінек), Е. – німецький правник **195, 378, 432, 555**
- Єнсен, Альфред (1859–1921) – шведський історик, перекладач, поет **31**
- Єфремов, Сергій (1876–1939) – український публіцист, літературознавець, політик **25, 26, 660, 661**
- Жбанков, Дмитро (1853–1932) – російський лікар, етнограф **150**
- Жеромський, Стефан (1864–1925) – польський письменник, драматург **216, 222**
- Житловський, Хаїм (1865–1943) – єврейський публіцист, політик **504, 505**
- Жорес, Жан (1859–1914) – французький історик, філософ, політик **469, 485, 502, 511–513, 515**
- Жук, Андрій (1880–1968) – український політик, дипломат, публіцист **36, 44**

- Залевська – українська громадська діячка **93**
- Залізник, Микола (1888–1950) – український видавець, політик, дипломат **595, 656, 679**
- Запаронюк – священник УАЦ **79**
- Зварицький – український громадський діяч **90**
- Зейн – російський генерал-губернатор Фінляндії **460, 463**
- Зілинський, Богдан (нар. 1954 р.) – український історик **18, 42**
- Ібанес, Бласко (1867–1928) – іспанський письменник **624**
- Іваницький, Борис (1878–1953) – український лісознавець, публіцист, політик **53**
- Ігнат'єв, Микола (1832–1908) – російський дипломат **151–153, 237**
- Ігельстром, Андрій (1860–1927) – фінський публіцист **390, 391, 407, 412, 437, 439, 447–449, 451, 454, 459, 467**
- Ізонцов – російський Бессарабський губернатор **263**
- Іловайський, Дмитро (1832–1920) – російський історик **650**
- Імеретинський, Олександр (1837–1900) – російський Варшавський генерал-губернатор у 1897–1900 роках **214**
- Інніцер, Теодор (1875–1955) – австрійський теолог, кардинал Австрії **64, 102**
- Іоанн (Джон) I Безземельний (1167–1216) – король Англії у 1199–1216 роках **430**
- Іонсон – фінський правник **451**
- Іорга (Йорга), Ніколае (1871–1940) – румунський історик, поет, політик **268, 270**
- Іраклій II Багратіоні (1720–1798) цар Картлі-Кახетинського царства у 1762–1798 роках **319, 320**
- Кадлець, Карел (1865–1928) – чеський правник **209**
- Казак, Петру (1873–1956) – молдавський політик, історик, публіцист **262, 266, 269**
- Казу, Г. (Kasu, H.) – естонський поет **296**
- Калагеорг (Карагеорг) – російський Бессарабський губернатор **263**
- Кальондер – швейцарський політик **591**
- Кант, Іммануїл (1724–1804) – німецький філософ **591**
- Кантемір, Димітрій (1673–1723) – молдовський політик, композитор, письменник **252**
- Капустянський, Микола (1879–1969) – український військовий, політик **76**
- Карл-Фердинанд Габсбург (1818–1874) – ерцгерцог Австрійський **18, 33**
- Кастрен, Матіас Александер (1813–1853) – фінський мовознавець, філолог, етнограф **187, 395**
- Катерина II (1729–1796) – імператриця Російської імперії у 1762–1796 роках **142, 193, 320, 427**

- Катков, Михайло (1818–1887) – російський публіцист **151, 154, 220, 495, 496**
- Катон Старший, Марк Порцій (234–149 роки до н. е.) – давньоримський письменник і політик **505**
- Каульбарс Олександр (1844–1925) – російський військовий, географ, політик **128**
- Каутський, Карл (1854–1938) – австрійський політик, публіцист **487, 497, 510, 511, 515, 519, 522, 533, 546, 575, 576, 585, 588, 589**
- Кейніс – британський публіцист **614**
- Кейсмент (Кезмент), Роджер (1864–1916) – ірландський політик, дипломат **21**
- Келепорський – російський політик **179**
- Кенди – американський україніст, священик **78**
- Кеплер, Йоганн (1571–1630) – німецький астроном, математик **361**
- Керзон, Джордж (1859–1925) – британський політик **628**
- Кебузинська, Ксеня – канадський історик **679**
- Кисельов, Павло (1788–1872) – російський генерал-губернатор Молдови та Валахії у 1829–1834 роках **255**
- Ківі, А. (Стенвал) – фінський письменник, драматург **391**
- Кіркелон – канадський літературознавець **78**
- Кірхгоф, Ал. – німецький антропогеограф **549, 555**
- Кість, А. – викладач УГА **50**
- Клемансо (Клемансо), Жорж (1841–1929) – французький політик, урядовець **609, 614**
- Климент XI (1649–1721) – Папа Римський у 1700–1721 роках **307**
- Клофач, Вацлав Ярослав (1868–1942) – чехословацький політик **18**
- Клюк, Олександр фон (1846–1934) – німецький військовий **641**
- Ключевський, Василь (1841–1911) – російський історик **545**
- Кнорінг, Готтард Йоганн фон (1744–1825) – російський військовий **320**
- Ковалевський, Максим (1851–1916) – український правник, історик, соціолог **429, 432**
- Коваленко, Олександр (1875–1963) – український письменник, політик, дипломат **96**
- Когуська, Наталя (1905–?) – українська письменниця, редактор, громадська діячка **73, 75**
- Козловський, Олексій (1892–1971) – український військовий, політик, громадський діяч **86**
- Койдула, Лідія (Koidula, Lydia) (1843–1886) – естонська поетка **298**

- Кокошкін, Федір (1871–1918) – російський правник, політик **460**
- Колас, Якуб (1882–1956) – білоруський поет **229**
- Колесса, Олександр (1867–1945) – український мовознавець, літературознавець **19, 46**
- Кольомб, Шарль – алжирський видавець, редактор **61, 113**
- Колчак, Олександр (1874–1920) – російський військовий, політик **603, 619**
- Комаров – російський публіцист **457**
- Конопницька, Марія (1842–1910) – польська письменниця, поетка, публіцист **27**
- Конт, Огюст (1798–1857) – французький філософ, соціолог **50**
- Корево, Микола (1860–1935) – російський політик **459**
- Королів-Старий, Василь (1879–1943) – український письменник, видавець **658**
- Корсуновський, Павло-Григорій (1884–1949) – український співак, диригент, священник УАПЦ у США **79**
- Коскінен (Фӱрсман) – фінський історик **187, 391, 395**
- Косковський, Болеслав (1870–1938) – польський публіцист, економіст, політик **437**
- Коссовський, В. – російський публіцист **239**
- Костомаров, Микола (1817–1885) – український історик, письменник, етнограф **545, 592**
- Костюшко, Тадеуш (1746–1817) – польський політик, військовий **203**
- Коцюбинський, Михайло (1864–1913) – український письменник **27, 31, 32, 34**
- Крамарж, Карел (1860–1937) – чеський політик **46, 665**
- Красінський, Зигмунт (1812–1859) – польський поет, драматург **214**
- Краснов – російський географ **131, 133**
- Краус, А. В. – данський науковець **35, 658**
- Крейчі (Крейчий), Франтішек (1867–1941) – чеський філософ, письменник **481**
- Крижанич, Юрій (1618–1683) – хорватський політик, філософ, історик **148**
- Кримський, Агатангел (1871–1942) – український мовознавець, поет, письменник, перекладач **358, 360, 361, 365**
- Крип'якевич (Петрович), Іван (1886–1967) – український історик **253**
- Кройнцвальд, Фрідріх Райнгольд (Kreutzwald, F. R.) (1803–1882) – естонський поет, письменник **297**
- Кропивницький, Марко (1840–1910) – український письменник, драматург, актор **27**
- Кропоткін, Петро (1842–1921) – російський публіцист, географ, геолог **139, 178**

- Крупенський, Василь (1868–1945) – російський політик, дипломат **268**
- Кршичка (Кршічка), Петро – чеський письменник **43**
- Ксенополь, Александру (1847–1920) – румунський історик **255**
- Кульчицький, Людвіг (1866–1941) – польський політик, публіцист, соціолог **33**
- Кунов, Генріх (1862–1936) – німецький історик, соціолог, етнограф, публіцист **516, 517**
- Купала, Янка (1882–1942) – білоруський поет, драматург, публіцист **229**
- Купрін, Олександр (1870–1938) – російський письменник **364**
- Куропаткін, Олексій (1848–1925) – російський військовий **260, 331**
- Кутузов, Михайло (1745–1813) – російський військовий, дипломат **428**
- Кушнеж (Kuśnierz), Роберт – польський історик **60, 65**
- Кушнір, Макар (1890–1951) – український політик, журналіст **619**
- Кушак, М. – український громадський діяч **43**
- Лавров, Петро (1823–1900) – російський філософ, соціолог, публіцист, політик **160, 161, 660**
- Лазарев – російський військовий **321**
- Лазарович, П. І. – голова Союзу українських самостійників Канади **82, 93**
- Лассаль (Ляссаль), Фердинанд (1825–1864) – німецький політик, публіцист **508**
- Лашченко, Вацлав – український публіцист **55**
- Левинський, Володимир (1880–1953) – український філософ, публіцист, соціолог **573, 630, 647**
- Левицький, Володимир (1888–1980) – український політик, правник, редактор, видавець **84**
- Левінзон – єврейський просвітник **243**
- Ленін, Володимир (1870–1924) – радянський політик, лідер більшовиків **107, 118**
- Леннрот, Еліас (1802–1884) – фінський етнограф, поет, видавець **187, 188, 395, 396**
- Ленш – німецький публіцист **516**
- Лепкий, Богдан Теодор Нестор (1872–1941) – український письменник, публіцист **23**
- Леруа-Больє, Анатоль (1842–1912) – французький історик, публіцист, географ **132, 133, 247, 358, 360**
- Леся Українка (1871–1913) – українська письменниця **23**
- Лещинин – священик УАЦ **79**
- Лисенко, Микола (1842–1912) – український композитор, диригент, музика **27**
- Лихачов, Дмитро (1906–1999) – російський філолог, історик культури **14**

- Лібкнехт, Карл (1871–1919) – німецький політик, публіцист **142**
- Ліхтенштайн, Тетяна (Lichtenstein, Tatjana) – американська дослідниця **67**
- Ллойд-Джордж, Девід (1863–1945) – британський політик **591, 609**
- Лобанов-Ростовський, Олексій (1824–1896) – російський політик, дипломат **312**
- Ловрич, Божо – хорватський поет, журналіст **604**
- Лозинський, Михайло (1880–1937) – український політик, дипломат, публіцист **131, 159, 161, 162, 165, 168, 169, 546**
- Лотоцький, Олександр (1870–1939) – український письменник, публіцист, дипломат **55, 56, 661**
- Любавський, Матвій (1860–1936) – російський історик **277**
- Людендорф, Еріх (1865–1937) – німецький військовий **641**
- Лютер, Мартін (1483–1546) – німецький богослов, ініціатор Реформації **185**
- Лябертон, І. – голландський публіцист **528**
- Ляйтнер, К. – німецький публіцист **173**
- Лямпрехт – німецький історик **497**
- Мадзіні, Джузеппе (1805–1872) – італійський філософ, письменник, політик **574, 578**
- Мазепа, Ісаак (1884–1952) – український політик **7, 13**
- Майнеке, Фрідріх (1862–1954) – німецький історик **477, 555**
- Макаренко, А. – російський етнограф **332**
- Макферсон, Джеймс (1736–1796) – шотландський поет, перекладач **489**
- Малашко, М. – український громадський діяч **91**
- Маліцький – український правник **79**
- Манес, А. – німецький публіцист **595**
- Манчіні, Паскуале Станіслао (1817–1888) – італійський правник, дипломат, публіцист **522, 524**
- Мареш, Ф. – чеський біолог **623, 626**
- Марков, Микола (1866–1945) – російський політик **239, 374**
- Маркс, Карл (1818–1883) – німецький економіст, політик, публіцист **507, 508–511**
- Март, Микола (1865–1934) – російський історик, етнограф **316, 317, 497**
- Мартос, Борис (1879–1977) – український політик, економіст **49–51, 53, 76**
- Марунчак, Михайло (1914–2004) – український історик, редактор, бібліограф **57**
- Маруценко, Віктор – український історик, краєзнавець **11, 12**
- Масарик, Томаш Гарріг (1850–1937) – чеський філософ, політик **6, 16–21, 25, 28, 32, 33, 35, 42, 46, 47, 49–51, 54, 55, 144,**

- 151, 153, 626, 655–657, 664, 667–671, 675–677**
- Маслюк – студент УТГІ **89**
- Матейко, Ян (1838–1893) – польський художник **214**
- Матюшенко, Борис (1883–1944) – український політик, лікар **44**
- Мах, А. – український громадський діяч **78**
- Махал, Ян (1855–1939) – чеський історик літератури **31**
- Мацієвич, Кость (1873–1942) – український політик, дипломат, агроном **44, 55, 56**
- Медем, Володимир (1879–1923) – єврейський публіцист, політик **131, 245, 247, 552, 553**
- Меленевський, А. – український політик, громадський діяч **36**
- Меліков (Зардабі), Хасан-бек (1837–1907) – азербайджанський видавець, публіцист **362**
- Менделе-Мойхер-Сфорим (Абрагамович) (1836–1917) – єврейський письменник **243**
- Менделєєв, Дмитро (1834–1907) – російський хімік **140, 141**
- Мендельсон – єврейський просвітник **243**
- Меринда – чеський громадський діяч **58**
- Метельський, Д. С. – український громадський діяч **76, 77**
- Мехелін, Леопольд Герман Станіслав (1839–1914) – фінський політик, правник **453, 460, 461**
- Мештоц, Мезроп (362–440) – вірменський теолог **303**
- Митрич – католикос Вірменської церкви **313**
- Михайленко, М. – український публіцист **173, 218**
- Михайлов – російський політик, публіцист **159**
- Мицюк, Олександр (1883–1943) – український соціолог, правник, економіст **48, 96**
- Мишуга, Лука (1887–1955) – український історик, правник, журналіст **96**
- Мілюков, Павло (1859–1943) – російський політик, історик, публіцист **131, 139–141, 143, 173, 179, 667**
- Міндовг (1203–1263) – великий князь литовський у 1251–1263 роках **277**
- Мірна, Зінаїда (1875–1950) – українська громадська діячка, журналістка **55**
- Міцкевич, Адам (1798–1855) – польський поет **214, 227**
- Міцкевич, Владислав (1838–1926) – польський публіцист **26**
- Мовінкель, Йоган Людвіг (1870–1943) – норвезький політик **100**
- Мольєр, Жан-Батіст (1622–1673) – французький драматург, актор, письменник **115**
- Мольнар, Михайло (нар. 1930 р.) – чеський і словацький літературознавець, україніст **32**
- Монури, Мішель Жозеф (1847–1923) – французький військовий **641**
- Моренко, С. – український журналіст **56**

- Мостовий – український видавець, редактор **79**
- Муравйов, Микита (1796–1843) – російський військовий, політик **155, 156**
- Муравйов (Вішатель), Михайло (1796–1866) – російський військовий, урядовець **211, 224**
- Мурацан (Тер-Ованесян, Григор) (1854–1908) – вірменський письменник **309**
- Муромцев, Сергій (1850–1910) – російський політик, правник **27**
- Мушинка, Микола (нар. 1936 р.) – український фольклорист, україніст **71**
- Мхітар Себастьянський (1676–1749) – вірменський священик, абат, засновник Ордена мхітаристів **307**
- Мясоєдов – російський губернатор Фінляндії **451**
- Назарян, Степанос (1812–1879) – вірменський сходознавець, видавець, публіцист **309**
- Наливайко, В. – студент УГТІ **89**
- Налковський, Вацлав (1851–1911) – польський географ, публіцист **547**
- Наполеон I Бонапарт (1769–1821) – імператор Франції у 1804–1814 роках **233, 491, 641, 676**
- Наполеон III Бонапарт (1808–1873) – імператор Франції у 1852–1870 роках **203**
- Наріжний, Симон (1898–1983) – український історик, бібліограф **15, 43**
- Науман, Фрідріх (1860–1919) – німецький політик **477**
- Неслуховські, Іван (Янка Лучина) (1851–1897) – білоруський поет **228**
- Нечас, Яромир (1888–1945) – чеський політик **43**
- Нідерле, Любор (1865–1944) – чеський етнолог, історик, археолог **23, 40, 664, 667**
- Ніколадзе, Ніко (1843–1928) – грузинський публіцист **325**
- Нітті, Франческо (1868–1953) – італійський політик **627, 628**
- Ніцше, Фрідріх (1844–1900) – німецький філософ, психолог **560**
- Носкова-Бочковська, Марія – дружина Ольґерда Бочковського **47**
- Ноур, А. – румунський письменник **258**
- Ньютон, Ісаак (1643–1727) – англійський фізик, математик **361**
- Оболенський, Іван (1853–1910) – російський генерал-губернатор Фінляндії у 1904–1905 роках **450**
- Огієнко, Іван (1882–1972) – український мовознавець, лексикограф, митрополит УАПЦ **27, 46**
- Олександр I (Александр I) Романов (1777–1825) – російський імператор у 1801–1825 роках **260, 320, 428, 430, 436, 437, 441**

- Олександр II (Александр II) Романов (1818–1881) – російський імператор у 1855–1881 роках **332, 433, 491**
- Олександр III (Александр III) Романов (1845–1894) – російський імператор у 1881–1894 роках **442**
- Омельченко, Г. – український громадський діяч **58**
- Ордин – російський публіцист **198**
- Орлов – російський військовий **287**
- Остен-Сакен, Фабіан (1752–1837) – російський військовий **128**
- Очеретяний, В. – український історик **43**
- Павлічук, М. – український журналіст **55**
- Павло I Романов (1754–1801) – імператор Російської імперії у 1796–1801 роках **321**
- Павловський, Олексій (1773–1822) – український мовознавець **495**
- Палацький (Паляцький), Францішек (1798–1876) – чеський історик **666, 675**
- Паливода, Іван (1885–1985) – український політик **58**
- Пасманік, Даніель (1869–1930) – єврейський публіцист **244**
- Пастрнек, Францішек (1853–1940) – чеський філолог **23**
- Патканян, Рафаел (1830–1892) – вірменський поет **309**
- Пелешок, С. – український громадський діяч **77**
- Пернерсторфер, Енгельберт (1850–1918) – австрійський політик, видавець **511**
- Пестель, Павло (1793–1826) – російський військовий, політик **155, 157, 218**
- Петерс, Карл (1856–1918) – німецький політик, публіцист **538**
- Петерсон – латиський публіцист **284, 288–290**
- Петлюра, Симон (1879–1926) – український політик, публіцист, видавець **32, 44, 82, 86, 87, 89**
- Петрович, Іван – *див.* Крип'якевич, Іван
- Піпін, Олександр (1833–1904) – російський публіцист, етнограф, літературознавець **360**
- Пілсудський, Юзеф (1867–1935) – польський військовий, політик **101**
- Пінскер, Леон (1821–1891) – єврейський філософ, політик **244**
- Пламінкова, Франтішка (1875–1942) – чеський політик, громадська діячка **64**
- Плеханов, Георгій (1856–1918) – російський політик, публіцист **510**
- Плеве, В'ячеслав (1846–1904) – російський політик, урядовець **446, 449**
- Плохоцький, Л. – *див.* Василевський, Леон

- Погодін, Михайло (1800–1875) – російський історик, публіцист **151, 154, 175, 221, 230, 293**
- Погодін, Олександр (1872–1947) – російський історик, публіцист **174**
- Полівка, Їржи (1858–1933) – чеський філолог, славіст **23**
- Портан, Генрік Габріель (1739–1804) – фінський історик, етнограф, філолог **186, 390**
- Поссе, Володимир (1864–1940) – російський публіцист, політик, видавець **163**
- Постишев, Павло (1887–1939) – радянський партійний діяч **107**
- Поттгофф – німецький публіцист **477**
- Потьомкін, Григорій (1739–1791) – російський політик, дипломат **320**
- Приходько, Віктор (1886–1982) – український політик, громадський діяч, педагог **69**
- Пробус (Проб), Марк Аврелій (232–282) – імператор Римської імперії у 276–282 роках **591**
- Прокопович, В'ячеслав (1881–1942) – український політик, публіцист, історик **87**
- Прошян, Перч (1837–1907) – вірменський письменник, публіцист, поет **309**
- Пругавін, Олександр (1850–1920) – російський етнограф, публіцист **139**
- Пуришкевич, Володимир (1870–1920) – російський політик **201, 268, 461**
- Пушкін, Олександр (1799–1837) – російський поет, письменник **291, 364**
- Радлов, Василь (1837–1918) – російський тюрколог **362**
- Райн – фінський етнограф **191, 409**
- Райніс, Яніс (Плікшанс, Яніс; Pleekshan, Rajnis) (1865–1929) – латиський поет, драматург, перекладач, політик **291**
- Раковський **31, 664**
- Ратцель (Рацель), Фрідріх (1844–1904) – німецький етнолог, географ **342**
- Раффі (Мелік-Акопян, Акоп) (1835–1888) – вірменський поет, письменник **309**
- Ренан, Ернест (1823–1892) – французький філософ, письменник, мовознавець **554, 647**
- Рене, Анрі – французький правник **429, 432**
- Рененкампф, Павло (1854–1918) – російський військовий **128**
- Реннер, Карл (1870–1950) – австрійський політик, політолог **126, 173, 477, 485, 493, 510–513, 517, 520–522, 531, 533, 552, 559, 561, 563, 565, 572, 573, 575–578, 584, 587, 588, 647**
- Рихлик, Я. – чеський науковець **42**
- Рігер, Франтишек Ладислав (1818–1903) – чеський політик, письменник, економіст **508**

- Рідорфер – німецький публіцист **525**
- Річардсон, Стенлі – американський журналіст **114**
- Розенфельд – єврейський поет **243**
- Роллан, Ромен (1866–1944) – французький письменник, музикознавець, мистецтвознавець **62, 99, 117, 119, 616**
- Романова – українська громадська діячка **79**
- Романович-Словатинський, Олександр (1832–1910) – український історик права **195, 433**
- Ронікер – австрійський політик **480**
- Рорбах, Павло – німецький публіцист **144**
- Рубакін, Микола (1862–1946) – російський бібліограф **138, 139, 143, 147**
- Рудницька, Мілена (1892–1979) – український політик, громадська діячка, журналістка **63**
- Рудницький, Степан (1877–1937) – український географ, антрополог **379**
- Рузвельт, Франклін (1882–1945) – американський політик **65, 496**
- Руненберг, Юган Людвіг (1804–1877) – фінський поет, філософ **187**
- Русова, Софія (1856–1940) – український педагог, письменниця **57**
- Руссо, Жан-Жак (1712–1778) – французький письменник, філософ **489, 591**
- Руставелі, Шота (1172–1216) – грузинський поет **319**
- Саблер, Володимир (1845–1929) – російський політик **298, 393**
- Садовський, Валентин (1886–1947) – український політик, економіст, географ, журналіст **55**
- Самарин, Юрій (1819–1876) – російський філософ, публіцист **153, 221, 290**
- Самоквасов, Дмитро (1843–1911) – російський історик права, археолог **331**
- Сапіцький, Віктор (1889–1942) – український дипломат, правник **68, 76, 94**
- Свінхувуд (Свінгувуд), Пер Евінд (1861–1944) – фінський політик **502**
- Селі, Коломан – угорський політик **581**
- Сембратович – священик УАЦ **79**
- Сембратович, Роман (1875–1905) – український видавець, редактор, публіцист, політик **79**
- Сеньобо (Сеньобос), Шарль (1854–1942) – французький історик **473**
- Сербинюк, Юрій (1887–?) – український політик, журналіст **63**
- Серкілякс – фінський етнограф **464, 465**
- Сетела – фінський історик літератури **407**
- Серошевський, Вацлав (1858–1945) – польський письменник **216, 222**

- Сибеліус, Ян (Сібеліус, Іван) (1865–1957) – фінський композитор **405**
- Сидоров – російський політик, публіцист **180**
- Сімпсон, Дж. В. – канадський історик **78**
- Сінодіно – російський політик **268**
- Сірополко, Степан (1872–1959) – український педагог, громадський діяч **55, 657**
- Сітон-Вотсон (Сетон-Уотсон), Роберт (1879–1951) – британський історик, публіцист **473, 558, 628**
- Скорина, Франциск (1486–1551) – білоруський першодрукар, перекладач **226**
- Скоропис-Йолтуховський, Олександр (1880–1950) – український політик, публіцист **36**
- Скотус-Віатор *див.* Сітон-Вотсон
- Скрипник, Микола (1872–1933) – радянський партійний діяч **107**
- Славинський, Максим (1868–1945) – український поет, перекладач, публіцист, дипломат **55, 63, 137, 141, 151, 177, 179**
- Словацький, Юліуш (1809–1849) – польський поет, драматург **214**
- Смаль-Стоцький, Степан (1859–1938) – український мовознавець, літературознавець **27, 46**
- Сматс, Ян (1870–1950) – південноафриканський військовий **624**
- Сміт – канадський історик **77**
- Смолька, Станіслав (1854–1924) – польський історик, публіцист **542**
- Снайдер, Тімоті (нар. 1969 р.) – американський історик **104**
- Снельман, Юган-Вільгельм (1806–1881) – фінський філософ, публіцист, політик **186–188, 190, 197, 391, 393–395, 401, 403, 440**
- Сокольніцький, М. – польський військовий **142**
- Соловійов, Сергій (1820–1879) – російський історик **148**
- Спасовіч, Владзімеж (1829–1906) – польський правник, публіцист **216**
- Сперанський, Михайло (1772–1839) – російський політик **194**
- Сроковський, Кость (1878–1935) – польський публіцист, політик **222**
- Стадіон (Штадіон), Франц Зераф фон (1806–1853) – австрійський політик **472**
- Сталін, Йосиф (1878–1953) – радянський політик, диктатор **8, 62, 99, 101, 103, 104, 107, 121**
- Стамболов (Стамбулов), Стефан (1854–1895) – болгарський поет, письменник, політик **125**
- Старосольський, Володимир (1878–1942) – український політик, соціолог, адвокат **46, 48**
- Стендаль, Анрі-Марі Бейль (1783–1842) – французький письменник **109**
- Стефанік, Василь (1871–1936) – український письменник, політик **29, 31**

- Стецишин, Мирослав – український видавець, редактор **82, 95**
- Стецишин, Юліян – український громадський діяч **82**
- Стойнов, Нікола – болгарський політик **125**
- Столипін, Петро (1862–1911) – російський політик, урядовець **146, 149, 178, 179, 214, 315, 431, 434, 435, 441, 457–459, 461**
- Строганов, В. – російський публіцист **181**
- Струве, Петро (1870–1944) – російський політик, філософ, історик, економіст, публіцист **125, 168, 169, 172–176, 181, 218, 367**
- Стурдза, Димитре Александру (1833–1914) – румунський політик, письменник **258, 262, 268, 273**
- Суворін, Олексій (1834–1912) – російський письменник, журналіст, видавець **27**
- Суомаляйнен – фінський публіцист **465**
- Тагор (Тхакур), Рабіндранат (1861–1941) – індійський поет **606, 607, 625**
- Талквіст – фінський науковець **412**
- Тамара Велика (1166–1212) – цариця Грузії у 1184–1212 роках **318, 319**
- Тамерлан (Тимур) (1336–1405) – середньоазійський політик, військовий, емір у 1370–1405 роках **220, 319, 374**
- Таммер, Гаральд (1899–1942) – естонський журналіст **513**
- Тан (Богоров) – російський публіцист **332**
- Тацит, Публій Корнелій (58–117) – давньоримський історик **541**
- Теодорович, І. – архієпископ УАЦ в Канаді **77**
- Тиграніан (Кастелянський), Сіракан (1875–1947) – вірменський політик **302**
- Тимошенко, В. – український науковець, педагог **70**
- Тинніссон, Яан (Tõnisson, I.) (1868–1941) – естонський політик **301**
- Тіса, Іштван (1861–1918) – угорський політик **581**
- Тіса, Коломан (1830–1902) – угорський політик **581**
- Ткачов (Ткачев), Петро – російський політик **484**
- Ткачук, П. – український громадський діяч **83, 96**
- Толстой, Лев (1828–1910) – російський письменник, публіцист **21, 338, 364**
- Толстой, Олексій (1817–1875) – російський поет, письменник **115**
- Топеліус, Захаріас (1818–1898) – фінський письменник, поет **384, 395, 410**
- Топінар, Поль (1830–1911) – французький антрополог, редактор **543**
- Торніо, Г. – фінський економіст **418, 419, 423–425**

- Трильовський, Кирило (1864–1941) – український політик, адвокат **19**
- Троцький, Микола (1883–1971) – український журналіст, публіцист **36**
- Трощинський, Володимир (нар. 1951 р.) – український історик **44, 75**
- Трульстра, Пітер Йеллес (1860–1930) – голландський політик, поет, письменник **506, 519**
- Тукаєв (Тукай), Абдула (1886–1913) – татарський поет **363, 364**
- Тургенєв, Іван (1818–1883) – російський письменник **364**
- Удовиченко, Олександр (1887–1975) – український військовий, політик **87**
- Уельс (Уеллс), Герберт (1866–1946) – англійський письменник **147, 358, 596**
- Ульяновська, Світлана – український історик **52**
- Фарнаваз I (331–234 роки до н. е.) – цар Іберії **318**
- Феденко, Панас (1893–1981) – український політик, історик, публіцист **7, 13, 15, 17, 44, 57, 67**
- Фельдман, Вільгельм (1868–1919) – польський публіцист **173, 222, 223**
- Фельман, Фрідріх Роберт (Fehlmann, F. R.) (1798–1850) – естонський лікар, мовознавець **297**
- Фервер, Фр. **117**
- Фош, Фердинанд (1851–1929) – французький військовий **618**
- Франко, Іван (1856–1916) – український письменник, перекладач, публіцист **23, 675**
- Франс, Анатоль (1844–1964) – французький письменник **605**
- Франц I Габсбург-Лотаринг (1768–1835) – імператор Австрії у 1804–1835 роках **308**
- Фредерік, Адольф Антон (1838–1927) – російський військовий **128**
- Фріз, Гуго де (1848–1935) – голландський ботанік **340**
- Фрінта, А. – чеський журналіст **28**
- Фролов – український науковець **84**
- Харват, Вінценс – чеський журналіст **28, 55**
- Хвильовий, Микола (1893–1933) – український письменник, публіцист **107**
- Хомяков, Олексій (1804–1860) – російський філософ, публіцист, поет **153**
- Хурт, Якоб (Hurt, J.) (1839–1907) – естонський мовознавець, богослов, фольклорист **298, 300**
- Цангвіль (Зенгвіл), Ізраїль (1864–1926) – єврейський письменник, публіцист **247**
- Церетелі, Акакій (1840–1915) – грузинський письменник, поет **324**
- Цимбал, Тетяна – український філософ **15, 17**

- Чавчавадзе, Ілля (1837–1907) – грузинський письменник **324, 325**
- Чемберлен, Хьюстон Стюарт (1855–1926) – британський антрополог, соціолог **597**
- Черни, Адольф (1864–1952) – чеський поет, публіцист **22, 23, 27, 32, 678**
- Чернявський, Арсен (1889–1944) – український військовий, політик **51**
- Чертков, Михайло (1829–1905) – російський Варшавський генерал-губернатор у 1901–1905 роках **217**
- Чехович, Костянтин (1896–1987) – український філолог, славіст **55**
- Челлен (Челлен), Рудольф (1864–1922) – шведський історик, політолог **457, 526**
- Чикаленко, Євген (1861–1929) – український публіцист, видавець, агроном, меценат **29, 33, 661**
- Чикаленко, Левко (1888–1965) – український археолог, громадський діяч **102**
- Чингізхан (1162–1227) – монгольський політик, військовий **220, 374**
- Чичерін, Борис (1828–1904) – російський філософ права **218**
- Шаповал, Микита (1882–1932) – український політик, публіцист, соціолог, поет **46**
- Шаповал, Микола (1886–1948) – український військовий, громадський діяч, політик **87, 90**
- Шаповал, О. – український військовий, редактор **79**
- Шаповал, Юрій (нар. 1953 р.) – український історик **10**
- Шауман (Шуман), Ейген (1875–1904) – фінський політик **449, 451**
- Шах-Азіс, Самбат (1840–1907) – вірменський поет **309**
- Шахматов, Олексій (1864–1920) – російський історик, мовознавець **137**
- Шаховський, Сергій (1852–1894) – російський генерал-губернатор Прибалтійського краю **299**
- Шевченко, Сергій (нар. 1960 р.) – український письменник, публіцист, редактор **13, 17**
- Шевченко, Тарас (1814–1861) – український письменник, художник **73, 74, 592, 671**
- Ширван-заде, Олександр (1858–1935) – вірменський письменник **309**
- Шлезінгер, М. Л. – німецький публіцист **128**
- Шолом-Алейхем (1859–1916) – єврейський письменник **243**
- Шопен, Фредерік (1810–1849) – польський композитор **214**
- Шоу, Бернард (1856–1950) – ірландський письменник, драматург, публіцист **62, 99, 120**

- Шпренгпортен (Спренгпортен),
Георг Магнус (1741–1819) –
фінський політик, військовий
427, 428
- Штайнгайль (Штейнгель) – росій-
ський генерал-губернатор
Фінляндії у 1810 р. **430**
- Штернберг, Лев (1861–1927) –
російський етнограф **327, 331,
336, 338–340, 342, 343, 345,
347–349, 356, 357, 363, 364,
367**
- Штірк – австрійський політик **479**
- Шульц, Ф. – чеський письменник
488
- Шумський, Олександр (1890–
1946) – радянський партійний
діяч **10**
- Ювачев, Я. – чеський письменник
26
- Юзефович, Михайло (1802–
1889) – російський чиновник,
публіцист **491, 496**
- Ягайло (1362–1434) – великий
князь Литовський у 1377–1381
та 1382–1386 роках **277**
- Яковлів, Андрій (1872–1955) –
український історик, правник,
політик **56**
- Якобсон, Карл Роберт
(Jacobson, C. V.) (1841–1882) –
естонський письменник, публі-
цист **298**
- Яннсен, Йохан Вольдемар
(Jannsen, Johann Voldemar)
(1819–1890) – естонський поет,
видавець, педагог **298**
- Янчик, Ф. – чеський науковець **98**
- Яшіч, В. – російський видавець
137

**З питань замовлення та придбання книг
просимо звертатися:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Національний університет «Кієво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, корпус 5, оф. 210, Київ, 04070, Україна

Телефони: +38 (044) 425-60-20,
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

E-mail: **duh-i-litera@ukr.net** – відділ продажу
litera@ukma.kiev.ua – видавництво

Сайт та інтернет-книгарня: **www.duh-i-litera.com**

Надаємо послуги «Книга-поштою»

Друк та палітурні роботи:

**МАЙСТЕР
КНИГ**

м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б,
тел. (044) 353 2514

e-mail: **info@masterknyg.com.ua**
www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

178

Дано сіе ученику дополнительнаго класса Елизаветградскаго Земскаго Реальнаго Училища Свету Николаевичу Шадрину Антонию Бочковскому, дочинъ-каменскаго вѣрнопольскаго, родившемуся 1. марта 1885 года въ томъ, что онъ, обучался въ семь классовъ съ августа 1902 года по 1 июня 1903 года, при отличномъ (5) поведеніи и на окончательномъ испытаніи оказать успѣхи:

Въ Законѣ Божіемъ _____

а) Русскомъ языкѣ хорошимъ _____ 4

б) Нѣмецкомъ языкѣ отличнымъ _____ 5

в) Математикѣ, а именно:

Арифметикѣ _____

Алгебрѣ _____

Геометріи _____

Тригонометріи _____

Приложеніи алгебры къ геометріи } отличнымъ _____ 5

г) Исторіи _____

д) Естественновѣдѣніи _____

е) Физикѣ _____

ж) Математ. географіи _____

з) Рисованіи _____

и) Проекціонномъ черченіи } отличнымъ _____ 5

№ 254

По сему онъ, Бочковский, на основаніи ст. 90 устава реальныхъ училищъ, можетъ поступить въ высшія спеціальныя училища, подвергаясь только повѣрочному испытанію, что свидѣтельствуется надлежащей подписью съ приложеніемъ казенной печати. Г. Елизаветградъ, Томъ, 1 дня 1903 г.

Директоръ _____

Секретарь Совѣта М. Арбу

Фото № 1. Свідоцтво Іполита Бочковського про закінчення навчання у Елизаветградському земському реальному училищі. 08.06.1903 р. Державний архів Кіровоградської області, ф. 60.

Учени
До Педагогического Совета
Симбирской губернии Земской Училищной
Учреждения
282

Ученика VI класса
Бочковскаго Иполита

Прошито.

Чембы ижего поворыбине проситъ Педагогический
Советъ разрѣшати ему заниматься со учени
ками младшихъ классовъ

Бочковскій Иполитъ

Сентября 28 дня
1901.
Симбирскъ.

Фото № 2. Прохання учня VI класу Іполита Бочковського про дозвіл на заняття репетиторством. 22.09.1901 р.

Zpráva o zadržení a zatknutí.
Anhaltungs- und Verhaftungs-Anzeige.

Dne 9. srpna 1914 o 2. hod. ranně byl kde? v ústí
Am um Uhr wurde wo?
jméno Bockowski Hippolit stav svob. nábož. D
Name Stand Religion
zaměstnání žurnalist bytem Žižkov 1029
Beschäftigung wohnhaft
nar. dne 14/3. 1885 v Pelicmetz v okr. Rusko.
geb. am in Bezirk
obec domovská Třebogat Volynsk v okr.
Heimatsgemeinde Bezirk
proč z ústí jeho rozkazem o k. státní policii
wegen

zadržen od Sept 16
angehalten vom

c. k. pol. okr. komis.
dem k. k. Pol. Bez. Kom.

předveden a zatknut

gestellt u. dort verhaftet

prohlédnut od
visitírt durch

v přítomnosti
im Beisein

Jeho vlastní věci 89 k. 24 h. 2. penozenky, tři malé kovanky, kovový přístroj
Eigene Effekten
černými kalhotami c. k. pol. na k. k. státní policii, c. 50550, 2 klíče
nůž, 2 špičky, 2 špičky, nůž, různé papíry
Corpus delicti
pas kolem těla, cestovní pas.

Postava široká, tělesně velká

Statur

Šat šedé kalhoty, muškerový
Kleidung

obličej bratřičky, vlasy tmavé
Gesicht Haare

Kabát slamený, měkký, klobouk

oči šedé nos

rodice Apolon státní inženýr

Augen Nase

Eltern Anna Bockowska

zuby edentulous vousy

sourozenci Karimír, Tadeáš

Zähne Bart

Geschwister

mluví Polak, Rusky, Rusinsky, Gromischsky

spricht neměcky, Ukrajincky

Zvl. znam. *[handwritten symbol]*

manželka, děti

Bes. Kennz. *[handwritten symbol]*

Gattin, Kinder

Byl převzat ve věznici dne 9/8 1914 o 2. hod. n. ranně
Wurde im Arresthause übernommen am um Uhr Sep.-Nr.

Spolučásten s
Kompliziert mit
budiž oddělen.
daher zu trennen. 8454

Zatknutí bylo nařízeno podepsaným
Die Verhaftung wurde verfügt durch

[Handwritten signature]

Felicit

příjmení *Hilpelt Olgard Boczkovski*
 narození *1885 14./3.*
 místo a den narození *R. Viroshazy Chomak' s.*
 bydliště *Chomak' s.*
 politický okres *ukrajinská*
 příslušnost *Dobruška*
 politický okres *guber. Chersonská*
 rodiště *Chersonská*
 politický okres *guber.*
 náboženství *Řecké*
 stav *ženat*
 rodiče *Apel'son + Anna maj. Ropel's*
 manžel *na maně maj. Koskov*

Popis osoby:

Postava *vysoká*
 vlasy *tmavé*
 ústa *norm.*
 vousy *řezané*
 obličej *okrouhlý*
 oči *modrošedé*
 nos *norm.*
 brada *čistá*
 zvláštní znamení *?*

Plati k cestě do *Německa*
 a zpět.
 na dobu do *7/6. 1923.*
 účel a cíl cesty *Kongres*

Spolucestující:

Jméno	poměr	doba a místo narození
<i>není</i>	<i>žádný</i>	<i>není</i>

potvrzením Ministerstva vnějš. 11/5. 23.

Vyhotoveno na základě:

svolání zem. spr. ředit. v Praze
č. 1. 1908 č. 24. p. 218935. 216/5
prokazem a spisem Státního Ministerstva vnějš.
č. 1886. 2/3. 1908. 1659 53. 11-1223-1

Podpis úředníka

Novák

Фото № 4. Нансенівський паспорт Ольгерда Бочковського 1923 р. Документ Національного архіву Чеської Республіки, фонд «Policejní ředitelství».

(Ouvrez en blanc, laissez-les blancs)
(Laissez-les blancs, laissez les blancs)

Bratislava le 8. MAI 1930

PRŮKAZ TOTOŽNOSTI Čís. 9-1930 CERTIFICAT D'IDENTITÉ NO

PLATNÝ NA ROK ODE DNE VYDÁNÍ
VALABLE UN AN.

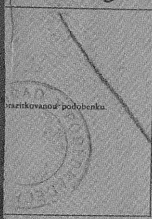
Cetto průkaz platí pro návrat do země, která jej vydala v době jeho platnosti. Pozbude platnosti, vzstoupí-li jeho majitel v židovské době do úřadu Socialistických Soverských Republik (do Turecka).
Le présent certificat est valable pour le retour en Tchécoslovaquie pendant la durée de sa validité. Il cessera d'être valable si le porteur pénètre, à un moment quelconque, dans l'Union des Républiques Socialistes Soviétiques (Turquie).

Roční jméno *Oliver Čičard*
Nom de famille *Bočekovský*
Příjmení
Právní
Datum narození *14/II 1895*
Date de naissance
Rodné jméno otce *Proch*
Nom de famille du père
Rodné jméno matky *Ima*
Nom de famille de la mère

Místo narození *Čičovka*
Lieu de naissance

~~Nejprve uvést všechny národní jazyky příslušnosti.~~
~~D'origine (nationalité) n'ayant acquis aucune autre nationalité.~~
Povolání *občasný pracovník v textilní továrně*
Profession

Vydán v Bratislavě *14. 5. 1930*
Émis à Bratislava
Vydán v Bratislavě *14. 5. 1930*
Émis à Bratislava
Vydán v Bratislavě *14. 5. 1930*
Émis à Bratislava

Podpis matiční.
Signature de naissance.

POPIS OSOBY - SIGNALEMENT

Výsť *176 cm (brun)*
Cheveux
Oči *čokoládové (práse světlé)*
Yeux
Obličej *trojúhelní (oblong)*
Visage
Nos *střední (trojstr.)*
Nes
Zvláštní znamení
Signes particuliers

Passportový úřad pravom podebný a podpis matiční přísluš.
Le signataire certifie que la photographie et la signature apposées et collées sont bien celles du porteur du présent document.

Podpis státní.
Signature de l'émission

DĚTI - LES ENFANTS

Jméno - Nom	Rod - Sexe	Věk - Age

Toto uvědomění bylo vyřazeno podle rozhodnutí vládní konferencí, svolané 2. března 1922 a 30. března 1922.
Ce certificat est affiché conformément aux résolutions de la Conférence des Représentants à Genève, le 5 mars 1922.

1. Le Ministère, Vysoký úřad pro národní bezpečnost v Ženevě, se svoláním 2. března 1922 a 30. března 1922, rozhodl, že toto uvědomění bude vyřazeno podle rozhodnutí vládní konferencí, svolané 2. března 1922 a 30. března 1922.

Фото № 5. Нансенівський паспорт Ольгерда Бочковського 1930 р. Документ Національного архіву Чеської Республіки, фонд «Policejní ředitelství».

Policejní ředitelství v Praze.

(Ornament d'État, který vydává právník)
(L'ornement qui délivre le certificat)

PRŮKAZ TOTOŽNOSTI Čís. 11

CERTIFICAT D'IDENTITÉ No

PLATNÝ NA ROK ODE DNE VYDÁNÍ

VALIDABLE UN AN

Tento průkaz platí do návratu do země, která jej vydala v době jeho platnosti. Požehde platnosti, vstoupí-li jeho majitel v kterékoli době do «Svazu Socialistických Sovětských Republik» (do Turecka).
Le présent certificat est valable pour le retour en Tchécoslovaquie pendant la durée de sa validité. Il cessera d'être valable si le porteur pénètre, à un moment quelconque, dans l'Union des Républiques Socialistes Soviétiques (Turquie).

Personne

Redné jméno

Nom de famille

Příjmení

Prénom

Datum narození

Date de naissance

Redné jméno otce

Nom de famille du père

Redné jméno matky

Nom de famille de la mère

Ras původu nenahyblí žádná jiná státní příslušnost.

D'origine russe (arménienne) n'ayant acquise aucune autre nationalité.

Profesion

Říšiati byliti v Rusku

Ancien domicile en Russie (Turquie)

Nyšiati byliti

Résidence actuelle

V
á
dne
le
*Praha, Praha
14. ledna 1936
janvier*

*Ryoldt Olgard
Bockovský
14. ledna 1885
marc
Olgard Bockovský
Anna roz. Pojická
Ukrájec
Ukrájec
Olisabethrad
Praha XI. q. ro. 29.*

Jozef Olgard Bockovský
Výška matice.
Signature du titulaire.

POPIS OSOBY: - SIGNALEMENT

Vlasí *brnáté* *černé*
Cheveux
Oči *šedomodré - široké*
Yeux
Obličej *patrně štíhlý - oblong*
Visage
Nos *šouravý - regulár*
Nas
Zvláštní známení
Signes particuliers

Podpisati stvára pravost podobanky a podpis matice průkazu.
Le soussigné certifie que la photographie et la signature apposées ci-contre sont bien celles du porteur du présent document.

DĚTI - LES ENFANTS:

Jméno - Nom   Rod - Sexe   Věk - Age

Jméno - Nom	Rod - Sexe	Věk - Age

Podpis úřadu
Signature de l'agent.

Kolík Nanzenáv.
Timbre de Nanzenáv.

Tento průkaz byl vydán podle rozhodnutí vládní konference, svolané Dr. Nanzenáv. Výsledkem konference pro ruské uprchlíky v Ženevě, ze dne 3. března 1922 resp. 12. března 1922.
Ce certificat est délivré conformément aux résolutions de la Conférence internationale convoquée par le Dr. Nanzenáv. Haut Commissaire pour les Réfugiés Russes, à Genève, le 3 juillet 1922, le 12 mai 1922 et le 10 juin 1922.

Фото № 6. Нансенівський паспорт Ольгерда Бочковського 1936 р. Документ Національного архіву Чеської Республіки, фонд «Policejní ředitelství».

Policejní ředitelství v Praze.

(Observant d'après le titre du présent document.)
(L'autorité qui délivre le certificat.)

V Praze dne 11. srpna 1938
le 11. August 1938

PRŮKAZ TOTOŽNOSTI Čís. 1.
CERTIFICAT D'IDENTITÉ No
PLATNÝ NA ROK ODE DNE VYDÁNÍ.
VALABLE UN AN.

Tento průkaz platí pro návrat do země, která jej vydala v době jeho platnosti. Pozbude platnosti vstoupí-li jeho majitel v cizí zemi do období do Svazu Socialistických Sovětských Republik (do Turecka).
Le présent certificat est valable pour le retour en Tchécoslovaquie pendant la durée de sa validité. Il cessera d'être valable si le porteur pénètre, à un moment quelconque, dans l'Union des Républiques Socialistes Soviétiques (Turquie).

Rodné jméno *Pieroni* *Hypolit* *Olegr*
Nom de famille
Příjmení *Bočkovský*
Prámeno
Datum narození *4. března 1885* Město narození *Řeč. Dolnáha*
Date de naissance *marc* Lieu de naissance *Skvorník z. b.*
Rodné jméno otce *Apolon*
Nom de famille du père
Rodné jméno matky *Soma* *roz. Popelka*
Nom de famille de la mère
Máve přirozené občanství žádné jiné státní příslušnosti.
D'origine suisse (arménien) n'a jamais acquis aucune autre nationalité.
Povolání *docent státní školy akademie*
Profession
Bývalé bydliště v Rusku *Elva k. k.hrad*
Ancien domicile en Russie (Turquie)
Nynější bydliště *Praha II. č. 1029*
Résidence actuelle

POPIS OSOBY - SIGNALEMENT.

Vlasy *černé* *černo*
Cheveux
Oči *šedomodré - světlé*
Yeux
Obličej *oválný - čistý*
Visage
Nůž *černé - pravidelné*
Nes
Zvláštní znamení
Signes particuliers

H. V. Bočkovský

J. V. Bočkovský
Podpis matky, signature du mère.

DETI - LES ENFANTS:

Jméno - Nom	Rod - Sexe	Věk - Age

Kolo Nansenův, Timbre de Nansen.

Podpis úřední, Signature de l'autorité.

MM

Toto vysočeno bylo vydané podle rozhodnutí vládní komise, svolané Dr. Nansenem, Vpaučen komitatem pro ruské občanství v Ženevě, ze dne 5. července 1922, resp. 12. března 1926 a 30. června 1928.
Ce certificat est délivré conformément aux résolutions de la Commission gouvernementale convoquée par le Dr. Nansen, Haut Commissaire pour les Réfugiés Russes à Genève, le 5 juillet 1922, le 12 mai 1926 et le juin 1928.

Фото № 7. Нансенівський паспорт Ольгерда Бочковського 1938 р. Документ Національного архіву Чеської Республіки, фонд «Policejní ředitelství».

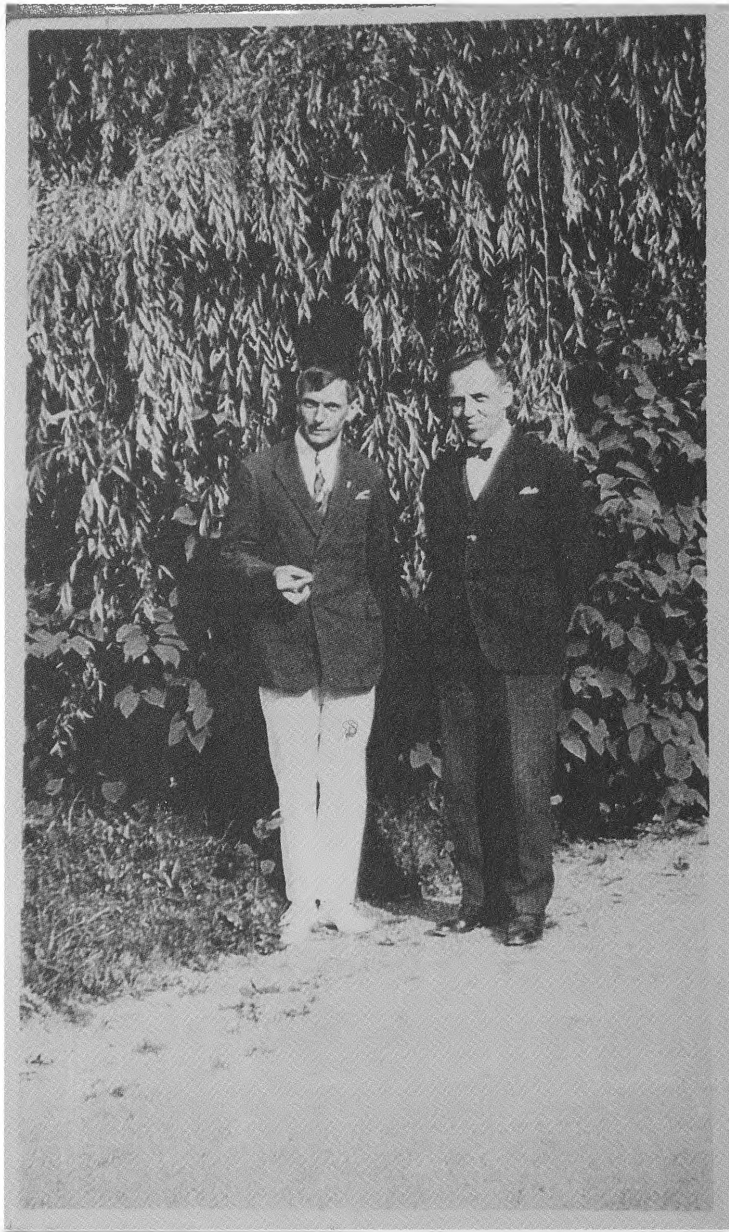

Фото № 8. Ольгерд Бочковський і Євген Маланюк, Прага 1928 р.
Копію знімки з Архіву УВАН (Нью Йорк) зробив український дослідник
творчості Євгена Маланюка, Леонід Куценко.

Е. Названюк

О. Бочковський

Листопад 1928р.

Прага

КМЛМ-КН

1996

ГДФ

Фото № 9. Зворот фото № 8.

HIPOLIT OLGERD BOCZKOWSKI

DAS
NATIONALPROBLEM

KLEINE ZIONISTISCHE BÜCHEREI

1

Фото № 10. Обкладинка книги Ольгерда Бочковського.

239

H. BOCZKOWSKI:

UKRAJINA
A UKRAJINSKÁ
OTÁZKA

NÁKLADEM
SVAZU PRO OSVOBOZENÍ UKRAJINY
V PRAZE 1915

4. III. 1915

CENA 1 K.

Фото № 11. Обкладинка книги Ольгерда Бочковського.

Druhý výtisk
207

POZNEJME UKRAJINU
SBÍRKA INFORMAČNÍCH A ČASOVÝCH
POJEDNÁNÍ O UKRAJINSKÉ OTÁZCE.

H. BOCZKOWSKI:
Z DĚJIN UKRAJINY
A UKRAJINSKÉHO
OBROZENÍ

ČESKÁ SERIE

DUBEN

KYJIV-PRAHA

1 9 1 9

Číslo 4.-5.

Cena 2 K.

NÁKLADEM UKRAJINSKÉHO VYDAVATELSKÉHO
DRUŽSTVA „ČAS“, KYJIV-PRAHA. TISKEM LIDOVÉ
KNIHTISKÁRNY J. SKALÁK A SPOL. PRAHA II,
HYBERNSKÁ 7.

Фото № 12. Обкладинка книги Ольгерда Бочковського.

Українська національна газета.

МТКО
Відп. Дел.

ГЕРБ

СІМ'Я
Корис.
1 про

ПО КОРИСНАТИ НАСЛАД

Робіт **ЗА УКРАЇНУ**

Передплата:
Щомісяця 1 рубль
Щокварталу 3 рублі
Щорічно 12 рублів
За кордоном:
Щомісяця 1 рубль
Щокварталу 3 рублі
Щорічно 12 рублів

Редактор: І. Дзін
Заступник:
Львів, Руська Ш. П.
№ 11, вул. С. П. Корняківського
Тел. 303 110.

ЦІНА
60
Гривень.

БЕЗПАРТІЙНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДВОТИЖНЕВИК.

Ч. 1-2.

Львів, дня 1. ЖОВТНЯ 1933 р.

Рік I.

МАПА ГОЛОДУ НА УКРАЇНІ.

М. сиспосіб, як показує голод, жовтоюватою червицею, при чому густота штрихування втілює ступінь тяжкості.

Відповідальний редактор
Львів, Руська Ш. П.
№ 11

Фото № 13. Номер львівського двотижневика «За Україну» зі статтю Ольгерда Бочковського «Безхребетна Європа (Europa Invertebrata)».

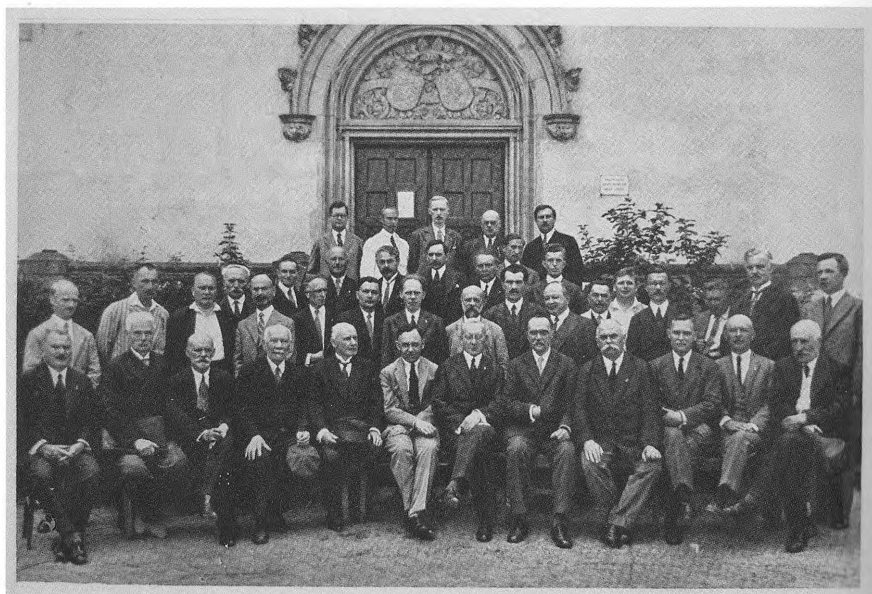

Фото № 14. Викладачі Української Господарської Академії.
Ольгерд Бочковський – у центрі, у світлому костюмі.

Дх. 486/33

133

До Тимчасового комітету

В сучасний мент в світовій міжнародній політиці склалась ситуація, що усприятлве большевицькій владі - Москві - замовчувати найбільший злочин, якого вона доконує на Україні. Голод, як вислід с-г. політики большевиків, вже від тепер десяткує безневинне населення українське. Потреба звернути увагу світової публичної опінії на цей черговий злочин сучасної влади ССРСР і намітити способи моральної і матеріальної допомоги голодуючим братам нашим є в сучасний мент нашим найбільшим обовязком перед нацією. А тому тимчасовий комітет і заклинає Вашу організацію ... Все ... взяти активну участь в зборах, що мають одбутися дня 14.VII.1933 р. в ідальній Укр. Кіночного Союзу о 8-й годині по полудню з таким порядком дня:

1/ Інформації з обміном думок.

2/ Вибір сталоце комітету допомоги голодуючим на Україні.

Тимчасовий Комітет

Н. Дорошенко
П. Зелено.
З. Мірн.
М. Феденкова.
В. Ялінович.

14.VII.1933 р.
П р а г а

Фото № 15. Запрошення на збори Тимчасового комітету допомоги голодуючим в Україні. 14 липня 1933 р., ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 755, арк. 133.

Úmrtní listek.

Č. 3. 431.

Císlo domu 21 Část města Praha XI. Nemocnice .....

Dne 9. 11. 1939 zemřel .....

Příjmení a jméno Olgard Ipolyt Bockovskij .....

Zaměstnání, stav zabud. domák z Ukrajiny, bez studenia .....

Stáří 44. 111. 1885 Místo narození Dolinsko .....

Obec domovská Ukrajina. .....

Poslední byt Praha XI. Andričkova 1. .....

Náboženství — Vyznání bez vyznání .....

Nemoc znaková ledňavská ochranná síť .....

Fara ....

Listek ohledací vydán straně k převozu do .....

Pohřbu do 13. 11. 1939. kremace .....

Фото № 16. Довідка про смерть Ольгерда Іполита Бочковського.
09.11.1939 р.